FORDÍTOTTA
BALABÁN PÉTER

SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE, AZ ELŐSZÓT,
A NÉVMAGYARÁZATOT, AZ IDŐRENDI ÁTTEKINTÉST ÍRTA
ÉS A NÉV- ÉS HELYNÉVMUTATÓT ÖSSZEÁLLÍTOTTA
KARSAI ELEK

SZERKESZTETTE
SOMLÓ VERA

EZ A KÖNYV A MAGYARORSZÁGI DEPORTÁLÁSOK
NEGYVENEDIK ÉVFORDULÓJÁRA JELENT MEG

GIDEON HAUSNER

Ítélet Jeruzsálemben

Az Eichmann-per története

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1984

GIDEON HAUSNER: JUSTICE IN JERUSALEM
© GIDEON HAUSNER, 1966
A FORDÍTÁS A HERZL PRESS (JERUSALEM, 1977) NEGYEDIK,
ANGOL NYELVŰ KIADÁSA ALAPJÁN KÉSZÜLT.
(ELSŐ ANGOL NYELVŰ KIADÁS: HARPER AND ROW INC.,
NEW YORK, 1966)

HUNGARIAN TRANSLATION © BALABÁN PÉTER, 1984

ELŐSZÓ
A MAGYAR OLVASÓHOZ

Több mint két évtized telt el azóta, hogy Jeruzsálemben bíróság elé állították Eichmannt, aki igen „előkelő" helyet biztosított magának az *Endlösung*–ban, a zsidókérdés „végső megoldásában".

Eichmannt több millió európai zsidó haláláért vonták felelősségre. A per azonban nem egyszerűen Eichmann pere volt, hiszen ha csak egyszerűen e magas rangú SS-tiszt bűnösségének a bizonyításáról lett volna szó, nem keltett volna világszerte akkora érdeklődést elfogatása és a tárgyalás lefolytatása.

Még talán azt az állítást is meg lehetne kockáztatni, hogy a közvéleményt nem annyira az Eichmannra kiszabandó ítélet érdekelte – melynek lényege felől nemigen lehetett kétség –, hanem sokkal inkább az, *hogyan lehetett* több mint hatmillió embert gettóba zárni, majd a kijelölt táborokba elszállítani és ott elpusztítani.

Ma, mintegy négy évtizeddel a haláltáborokban végrehajtott „nagyüzemi" népirtás után, az azóta felnőtt nemzedékek – mert már két nemzedék nőtt fel a második világháború óta – azt kérdezik: „Hát mindez *valóban* megtörtént? S ha megtörtént, hogyan történhetett meg?"

Ezekre a kérdésekre ad választ a jeruzsálemi Eichmann-perről szóló könyv a történelmi események, a széles körű bizonyító tényanyag bemutatásával, a tárgyalás hűvös, pártatlan légkörének felidézésével.

*

A perben a vádlottak padján egyetlen vádlott ült: Adolf Eichmann, SS-Obersturmbannführer, a vád: hatmillió zsidó elpusztítása.

De hiányzott mellőle Himmler, az SS birodalmi parancsnoka, Müller, Himmler helyettese, aki egyébként Eichmann főnöke volt, Mengele, az auschwitzi haláltábor orvosa, ki életről és halálról döntött, Heydrich, aki az „Endlösung", a „végső megoldás" egyik fő kiagyalója volt, és végül, de nem utolsósorban: Hitler.

A vád feladata, Eichmann bűnösségének bebizonyítása, igen egyszerűnek látszott, hiszen közismert volt Eichmann-nak az SS-ben betöltött funkciója, gyakorlati tevékenységét pedig Párizstól Varsóig, Amszterdamtól Prágáig, Brüsszeltől Budapestig írásos dokumentumokkal és megbízható tanúkkal hitelt érdemlően lehetett bemutatni. Továbbá: Nürnbergben, a Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt, a náci háborús főbűnösök perében valahányszor szóba került az „Endlösung", a haláltáborok ügye, nem maradt el nevének említése. (Eichmann a háború befejezése után nyomtalanul eltűnt, sokan azt hitték, sohasem fog előkerülni, így hát, mint például Edmund Veesenmayer is, aki 1944. március 19-e után a Harmadik Birodalom teljhatalmú megbízottja és követe volt Magyarországon, teljes egészében Eichmannra igyekeztek hárítani a felelősséget a deportálásokért, azt állítván, hogy nekik maguknak érdemi részük sem a megtervezésben, sem a végrehajtásban nem volt...)

De 1961-ben Jeruzsálemben az ügyész és a bírák nem elégedtek meg ennyivel: fel akarták tárni a Harmadik Birodalom népirtási politikájának ideológiai alapjait, annak teljes mechanizmusát – 1933. január 30-tól, Hitler uralomra jutásától 1945. május első napjaiig, egészen addig, míg a második világháború Európában be nem fejeződött.

A jeruzsálemi per így messze túlnőtt egy tömeggyilkosságok sorozatával vádolt magas rangú SS-tiszt perének keretein: hasonlóan a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék tárgyalásaihoz, az alapokig ásott le, nemcsak maga a tett érdekelte, hanem a mögötte meghúzódó elvi alap, a faji felsőbbrendűség ideológiájának a gyakorlatba való átültetése.

Bár a perben csak egyetlen vádlott, Eichmann szerepelt, a per nem egyedül Eichmann pere volt. Ezért lehetett – és kellett is – felidézni az 1938. novemberi „Kristallnacht" lefolyását éppúgy, mint a nagyhatalmak felelősségét, vagy másként: passzív magatartását, vagy azoknak a kisembereknek áldozatvállalását, akik valóban életük kockáztatásával álltak ki embertársaik megsegítésére, vagy azt, amikor a gettók halálra szánt lakói szinte puszta kézzel törtek elnyomóikra – még akkor is, ha a szabadulásra alig-alig lehetett reményük.

Jeruzsálemben 1961-ben nemcsak a vádlottra közvetlenül vonatkozó témákat tárgyalták, hanem szélesebb értelemben véve mindazt, ami az „Endlösung" kapcsán az adott helyen és időpontban felmerült: az egyes „Zsidó Tanácsok" pozitív vagy negatív tevékenységét, a gettók mindennapi életét, a gettók lakóinak, vagy a még csak megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett, vagyis a sárga csillaggal megbélyegzett embereknek fegyveres vagy fegyvertelen ellenállását, az őket segítő „árják" önfeláldozó akcióit.

Így lett e per – jórészt a vád rendkívül gondos és alapos előkészítése révén – az 1933–1945 között eltelt időszak európai zsidóüldözései történetének legiszonyatosabb krónikája.

Mivel a per gyújtópontjában a zsidók üldözése, a megsemmisítésüket célzó tervek és megvalósításuk vizsgálata állott, érthető, hogy a tárgyalás is, és az arról készített könyv is, a kor más politikai, katonai eseményeit e problémák felől közelítette meg.

Ez önmagában nem volna baj, ha ez a megközelítés nem járna azzal, hogy egyes esetekben a zsidókérdés ott is az első helyre kerül, ahol más probléma nyilvánvalóan megelőzi, vagy nem járna azzal, hogy e kérdés jobb, alaposabb bemutatása miatt más tényezők teljesen háttérbe szorulnak. Röviden: a zsidóüldözések tárgyalásánál így nem egy esetben – akarva-akaratlan – az elsődleges feltételek, történések másodlagosakká válnak, sőt néha teljesen el is tűnnek.

Néhány szemléltető példa: a nürnbergi perben is ismertetett „Kommissar-Befehl" – a Vörös Hadsereg politikai biztosainak a likvidálására kiadott parancs – így nyer olyan értelmezést, hogy ennek alapvető célja a Szovjetunió megszállt területein az ott talált zsidók kiirtása volt – a parancs más következményeiről szó sem esik.

Ugyanitt történik utalás Hitler ama kijelentésére, hogy ha „megkezdődik a Barbarossa-hadművelet, a világ a lélegzetét is visszafojtja és meg se mukkan". Hausner így folytatja: „És igaza lett. Noha a világ hamar tudomást szerzett az egész Kelet-Európát és a zsidóságot sújtó mészárlásról, nem bontakozott ki semmilyen valódi mentőakció." Csakhogy: a Barbarossa-terv fő célkitűzése az volt, hogy megsemmisítsék a Vörös Hadsereg főerőit, és hogy a Wehrmacht előretörjön az Urálig. Minden más – köztük elsősorban a fasiszta ideológia szerint nemkívánatos, alsóbbrendű fajok, ebben az esetben a szlávok és a zsidók kiirtása – csak az előfeltétel megvalósítása után következhetett.

Ugyanilyen hangsúlyeltolódás észlelhető az 1943. április 17–18-i

Hitler–Horthy tárgyalás leírásánál is. Az az olvasó, aki más forrásból nem ismeri e klessheimi találkozó megbeszéléseinek tárgyát, könnyen azt hiheti, hogy ott főleg vagy döntő részben a magyarországi zsidókérdés megoldásának módozatairól volt szó, holott Hitler a sztálingrádi csatavesztés után 1943 áprilisában azért rendelte Klessheimbe a Berlin–Róma tengely szövetséges államfőit, hogy biztosítékokat kapjon tőlük a háború minden eszközzel való folytatására – kiiktatva minden kiugrási kísérletet. Így a Hitler–Horthy találkozón a megbeszélésnek vagy jobban mondva Hitler szemrehányás-sorozatának a középpontjában a Kállay-kormány különbéke-próbálkozásai állottak. Emellett – de hangsúlyozni kell: csak a tárgyalás főkérdése, azaz Magyarország további háborús részvételének kérdése mellett – Hitler még azt is terhére rótta a Kállay-kormánynak, hogy nem akar hozzányúlni a zsidókérdés radikális megoldásához.

A hangsúlyeltolódás mellett figyelmet érdemelnek a tárgyalás – és ebből következően a könyv – arányai is: az, hogy az egyes vádpontok milyen terjedelemben kerültek tárgyalásra, majd kaptak helyet a könyvben. A vád szempontjából teljességgel érthető, hogy az egyes európai országokban végrehajtott zsidóellenes intézkedéseket elsősorban úgy és annyiban értékelte, ahogy és amennyiben Eichmann-nak szerepe volt bennük, és a vádlottra tényszerűen, adatszerűen rá lehetett őket bizonyítani. Így és ezért alakulhatott ki egy olyan fejezetbeosztás, hogy a deportálásokkal a könyv két fejezete foglalkozik: az egyik, a 8., *„Eichmann, a nagy deportáló: I. Németország és a megszállt Európa”*, a másik, a 9. pedig *„Eichmann, a nagy deportáló: II. Magyarország”* címet kapta. Ez azt sugallja, hogy a deportálások terén két egyenlő „nagy deportáló” volt: Magyarország és a hitleri Harmadik Birodalom, továbbá az uralma alatt álló országok. Ez annyira nyilvánvaló képtelenség, hogy cáfolatára tulajdonképpen nem is kellene részletes adatokat felsorolni, de azt talán érdemes megemlíteni, hogy Románia 800 000 főt kitevő zsidó lakosságának mintegy fele érte meg a háború végét, tehát a zsidónak minősített román állampolgárok személyi vesztesége megközelítően azonos volt a magyarországival. Ugyanakkor a könyvben a romániai eseményekkel mindössze hat oldal foglalkozik, míg a „magyar” fejezet harminchét oldal terjedelmű. Az ilyen fejezetbeosztás elkerülhetetlenül azt sugallja az olvasónak, hogy Magyarországot egymagát olyan súllyal terheli a zsidókérdés „végleges megoldása”, mint Németországot és Európa többi részét együttvéve!

Az, hogy a könyv szerzője a zsidóüldözéseket alapvetően ügyészi megközelítésben vizsgálja, további problémákat vet fel, melyek abból adódnak, hogy a könyvben csak olyan tények, adatok szerepelnek, amelyek alkalmasak voltak az Eichmann ellen felsorakoztatott vádak alátámasztására. Ez, hogy csak a magyarországi fejezetnél maradjunk, két problémához vezet: az egyik abban mutatkozik meg, hogy Eichmann mellett szinte eltűnik Jaross belügyminiszter és két államtitkára, Endre és Baky tevékenysége, a másik: a könyv szerzője, a per ügyésze csak olyan adatokat, tényeket használ fel, amelyeket hitelt érdemlő iratokkal vagy tanúvallomásokkal lehetett alátámasztani, tehát kimarad minden, amire a vádhatóság nem talált iratokat vagy tanúkat. Így szinte teljesen hiányzik a könyvből a magyarországi zsidóüldözések történetéből a zsidók mentésére kifejtett tevékenység, lett légyen az a protestáns és a katolikus egyházak főpapjainak és lelkészeinek, apáca- és szerzetesrendeknek, misszióknak, vagy a semleges országok követségeinek akciója – a keresztlevelek, „Schutzpass”-ok, azaz: védlevelek tömeges kiadásától kezdve a zsidónak minősített férfiak, asszonyok, de főként gyermekek rejtegetéséig.

De ide kell sorolnunk a lakosság egy részének korántsem passzív magatartását is. Csak egyetlen tényt, számadatokkal: Budapesten a zsidónak minősített lakosok száma 1941-ben 246 803 volt; 1944. március 19-ig a veszteség 15 350 személy; a német megszállás alatt a deportáltak, megöltek, meghaltak száma 105 453; a lélekszám Budapesten a felszabaduláskor kereken 124 000 volt, a magyarországi deportálásból 1945 végéig mintegy 20 000 ember tért vissza. Számba veendő, hogy 1944 decemberében a pesti gettóban mintegy 55–60 000 ember tartózkodott, a fővárosban tehát rajtuk kívül több tízezer zsidónak sikerült elrejtőznie hamis papírokkal, keresztények házaiban, lakásaiban – azok tudtával vagy tudtuk nélkül.

Igaz: szemrehányásunk jogosságát némileg csökkenti az a tény, hogy a magyar történeti irodalom sem bővelkedik ilyen feldolgozásokban, de teljesen említés nélkül hagyni ezeket a mentési akciókat, ezt a tevékenységet annyit jelentene, hogy kihagyunk a képből egy jelentős színárnyalatot.

Még valami: a szerző 1964-ben, amikor könyvét írta, részben a per hatása, részben az akkor nyugalmasnak tűnő közel-keleti hely-

zet – tegyük hozzá: érthetően kissé szubjektív – megítélése alapján olyan optimista következtetések levonására jutott, amelyeket a nem sokkal későbbi események – az 1967-es, az 1973-as és az 1982-es háborúk sajnos megcáfoltak.

*

E fenntartásoknak nem mond ellent, hogy Gideon Hausner könyve hasznos, jelentős mű. A magyar kiadás nemcsak azért fontos, mert új, eddig alig ismert adatokkal, tényekkel – főként a perben kihallgatott tanúk vallomásaival – gazdagítja a meglehetősen gyér magyar szakirodalmat, hanem azért is, mert az európai zsidóüldözésekről, a „végső megoldásról" egyetemes, európai képet vázol fel. Így jobban nyomon lehet követni a zsidóüldözés mechanizmusának fejlődését, s a mű térben és időben komoly alapot nyújt az összehasonlító elemzésre.

Külön figyelmet érdemel a könyvnek a nagyhatalmak, elsősorban Nagy-Britannia és az Egyesült Államok szerepét tárgyaló fejezete, mely bizonyára hozzá fog járulni közvéleményünk reálisabb tájékoztatásához, ami az európai zsidók mentésére irányuló tevékenységet illeti, és eloszlat majd bizonyos, még ma is élő illúziókat.

*

Végül: az olvasó egyetemes történeti tájékoztatására, a bonyolult, eléggé nehezen követhető történések, események rendjének jobb áttekintésére rövid időrendi összeállítást készítettünk.

Karsai Elek

Feleségemnek, Jehuditnak, akinek szeretete és segítsége nélkül nem tudtam volna megírni ezt a könyvet.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Sokoldalú segítséget kaptam ennek a könyvnek a megírásához. Joel Carmichael (New York) igen értékes szerkesztői bírálattal és számos építő javaslattal támogatott. Misa Luvis (Jeruzsálem) sokat segített a kézirat elkészítésének különböző szakaszaiban, s lefordította angolra a tizenhetedik fejezetben előforduló altatódalt. Jehuda Resef (Haifa) nagyon hasznos dokumentumanyaghoz juttatott hozzá, és alaposan „átfésülte" a szöveget, kigyomlálva a hibákat, tévedéseket. Julian Meltzer (Rehovoth) pedig az első fejezet kidolgozásában volt segítségemre.

Hálás köszönettel tartozom a Jad Vasemnak, a jeruzsálemi Vértanúk és Hősök Emlékbizottságának, amiért lehetővé tette, hogy betekintsek levéltárába. Köszönet illeti a Jad Vasem több munkatársát: Rachel Auerbachot, egynémely hiányzó adat megszerzéséért, Nachman Blumenthalt, aki a náci módszerek keltette nem zsidó visszhangot felölelő anyaggal kapcsolatban adott tanácsokat, továbbá Ora Alkalay és Perla Bauman asszonyt, akiknek jóvoltából igen nagy mértékben használhattam az intézmény könyvtárát.

Végül, de nem utolsósorban, hadd fejezzem ki hálámat Jehudit Hausnernek, aki e mű készülésének majdnem há-

romesztendős időszakában nemcsak mélyreható kritikai megjegyzéseket és lényegbevágó észrevételeket tett a kéziratra, hanem és főként bátorított munkám folytatására. Ez a könyv több értelemben is közös művünk.

Jeruzsálem
1966. január

Gideon Hausner

ELSŐ RÉSZ
Az álarc és az ember

1

Az álarc

A Jozafát völgye, amelyet az Ítélet völgyének is neveznek, az Olajfák hegyének meredélyei és a között a négy szent domb között húzódik, amelyekre egykor a régi Jeruzsálem épült. Ezen a szép tavaszi reggelen békésnek, derűsnek látszott a völgy. Az ősi jóslat szerint itt, a Szent Város büszke magaslatait ékesítő szürke-zuzmós falak tövében, a mély szakadékban, nagy sokadalom sereglik majd egybe, és itt ítéltetnek el azok a hatalmasok, akik Júda fiainak és leányainak ártatlan vérét ontották. Itt gyülekeznek majd egybe a népek, jósolta Joel próféta, fölvonulnak majd harcosaik, és a nap meg a hold meg a csillagok elsötétülnek majd az Ítélet napján.

Semmi sem különböztette meg ezt a derűs hajnalt bármelyik más tavaszi hajnaltól, s a mozdulatlan, szendergő völgyben sem mutatkozott semmi jele, hogy hamarosan beteljesül Joel prófétának az Utolsó Ítéletről szóló jóslata. Nem gyülekezett semmiféle sokaság, hogy feleljen gaztetteiért, amelyeket Júdának a világban szétszórt gyermekei ellen elkövetett, s a nap sem sötétült el, hanem ragyogva és fenségesen jelent meg az égbolton, hogy a Moáb csipkézett csúcsain felcsillanó sugaraival hirdesse az új reggel jövetelét.

Pedig Jeruzsálemben, a falakon túli új és nagy városban, ez a reggel nem volt amolyan közönséges áprilisi reggel. Egy márványból és fehér terméskőből épült, tetszetős, modern épületben, éppen csak harsonaszónyira a csöndes Ítélet völgyétől, bíróság készült összeülni, hogy felelősségre vonja azt az embert, akinek bűnei – a vád szerint –, nagyságukat és kegyetlenségüket tekintve, példa nélküliek az igazságszolgáltatás történetében.

Olyan bűnök voltak ezek, amelyek a legnagyobb csapást mérték a sokat üldözött zsidóságra, a legnagyobbat, amely valaha is érte hosszú és véráztatta története során. A népirtás bűnével vádolták ezt az embert, népirtással, amely a világ zsidósága több mint egyharmadának, hatmillió embernek előre megfontolt és módszeres kiirtását eredményezte. E mögött a márvány- és kőhomlokzat mö-

gött, a bíróság kellékeivel és külsőségeivel díszes teremben tárul majd a világ elé az eljövendő hónapokban a náci elnyomás teljes, pokoli gépezetének szörnyűséges története.

Ha nem is testi valójában, de képletesen, másféle sokadalom készült itt gyülekezni: az áldozatok – férfiak, nők, gyermekek – millióinak szelleme; nem a vádlottaké, hanem a vádlóké. Azoké az ártatlan embereké, akiket módszeresen és szervezetten, irgalmatlanul és embertelenül lemészároltak abban az óriási vérfürdőben, amely mind a mai napig megdermeszti a képzeletet.

Azok, akik aznap reggel először léptek be a törvényszék épületébe – bírák, ügyvédek, törvényszéki altisztek, tanúk, érdeklődők, meg a világ hírszolgálati szerveinek képviselői –, tudatában voltak, hogy történelmi jelentőségű dráma fog előttük lejátszódni. De egyikük sem láthatta előre, hogy milyen hatással lesznek a világ közvéleményére és történelmére azok a nyilvánosságra kerülő tények, amelyek mintegy megidézik egy mennyei Ítélet völgyének kísértetmillióit, és amelyeknek soha el nem múló iszonyata könyörtelenül belevésődik a döbbenettől dermedt hallgatóság elméjébe.

Ugyanígy senki nem becsülhette föl a vádlottak padján ülő foglyot. Hát lehetséges, hogy ez az ötvenes évei derekán járó, sovány testalkatú, középtermetű, jelentéktelen külsejű férfi, akit amolyan kishivatalnoknak nézne az ember, valójában tömeggyilkos? Ki tulajdonképpen ez az Adolf Eichmann? Milyen is az álarc mögött rejtőző ember?

Több mint két évtizeden át, egészen addig a pillanatig, amíg felelősségre nem vonták azokért a tetteiért, amelyeket abban a holokausztumban* követett el, amely az európai zsidóságot lényegében letörölte a térképről, Eichmann a náci apparátus egyik legtitokzatosabb figurája volt. Csak a második világháború vége felé derült ki lassanként, majd mind teljesebben, hogy milyen gyászos szerepe volt az európai zsidókérdés „végső megoldásában", az *„Endlösung"*-ban. Nyilvánvalóvá vált, hogy kulcsember volt a náci hierarchiában, az a tisztviselő, akire a fölöttesei rábízták az ördögi politika végrehajtásának fő irányítását. Miközben azonban lassan összeálltak az európai zsidók megsemmisítésére irányuló tevékenységének mozaikdarabjai, ő maga eltűnt a Harmadik Birodalom

* Égő áldozat (görög); átvitt értelemben: tömegpusztítás, népirtás.

romjai alatt, és egészen addig rejtőzködött, amíg tizenöt évvel később Argentínában rá nem bukkantak és el nem fogták.

Milyen volt hát valójában ez az ember, aki most az életéért készül harcolni egy jeruzsálemi bíróság előtt?

Vajon valami démoni szellem megbabonázott követője volt, vak és akaratlan eszköze egy gonosz léleknek, amelynek töretlen hűséget esküdött? Vagy áldozata kérlelhetetlen történelmi erők hatalmas erejű forgószelének, amely mindent elsöpör romboló útjából?

Vagy pedig a hidegvérű, minden hájjal megkent cselszövők egyike volt, azok közül a megátalkodott nácik közül való, akik elhatározták, hogy hullahegyeken átgázolva hódítják meg az egész világot? Mohón és kiszámított gonoszsággal vágott neki a bűnökkel kikövezett pályának? Gonosz, személyes rosszindulat és aljas becsvágy vezérelte és vezette egészen addig, ameddig végül is kulcsfigurája lett az európai zsidóság megsemmisítésére irányuló folyamatnak?

Ezek nem csupán afféle szónoki vagy elméleti kérdések voltak, hanem a vád és a védelem sarkalatos vitapontjai. Szerves részeit, lényegét, gyökerét alkották az Eichmann elleni pörnek.

Eichmann mind a kihallgatások során, mind pedig a bíróság előtt tett vallomásában olyan embernek tüntette fel magát, aki csöndesen él, akivel sohasem volt különösebb baj; igaz, szeret a pohár fenekére nézni, de egyébként igazán emberséges és jóindulatú: mintaférj és kitűnő családapa. Állítása szerint az volt a baj, hogy szerencsétlen körülmények hálójába bonyolódott, egyik balszerencsés eset követte a másikat, s így akarata ellenére olyan eseményekben kényszerült részt venni, amelyeket nem állt módjában irányítani.

Egyre azt hangoztatta, hogy ő soha egyetlenegy zsidót sem akart bántani; ő csak egy hazátlan nép problémájának emberséges megoldását kívánta elősegíteni. Arra törekedett, hogy állandó lakhelyet találjon a zsidók számára, hogy a zsidók végre szilárd talajra leljenek, ahol megvethetik lábukat, és legfőképpen – hangoztatta egyre – végre-valahára kedvező helyzetet akart nekik teremteni. Szerinte ez a törekvése, a tevékenységének korai időszakában, meg is valósult: méghozzá akkor, amikor mint a Birodalmi Kivándorlási Központ vezetője arra kényszerítette a zsidókat, hogy hagyják el a Reich területét, és keressenek másutt biztonságos hazát. E célja eléréséért, mondotta, örömmel és elégedetten dolgozott.

Később, amikor a fölöttes hatóságok „más utakat és módokat"

rendeltek el – vagyis a fizikai megsemmisítést –, őt, Eichmannt kötötte a hűségesküje meg a hazája iránti kötelesség; így hát kénytelen volt végrehajtani a kapott utasításokat, aminek, véleménye szerint, semmi köze sem volt magához a megsemmisítéshez. Az elrendelt intézkedések ellenkeztek ugyan az ő nézeteivel, de hát az idő tájt szorította őt a szükségszerűség vasmarka, engedelmességre kényszerítette a kegyetlen sors, amelyet elkerülni nem tudott, mint ahogyan nem volt hatalma változtatni a háború törvényein sem.

Ismételten hangsúlyozta: csak annak örül, hogy az intézkedések, amelyeket végrehajtott, semmiképpen sincsenek összefüggésben emberek millióinak módszeres meggyilkolásával. Ő csak koncentrációs táborokba deportáltatta az embereket. Akárhogy is: soha semmit sem csinált a saját jószántából; akármit tett is, bárhogyan cselekedett is, minden Heinrich Müllernek, a Gestapo főnökének parancsára történt. Saját részvétele abban a bűncselekményben, amely – készségesen elismeri – a legsúlyosabbak egyike az emberiség történetében, csupán jelentéktelen és periferikus volt; az elkövetett bűnökért vezeklendő, hajlandó nyilvánosan fölakasztani magát, hogy felhívja a világ antiszemitáinak figyelmét az efféle alávaló cselekedetek következményeire.

Valahányszor megpróbáltak keresztkérdésekkel ennek a jámbor önábrázolásnak a mélyére hatolni, Eichmann mindent elkövetett, hogy ezt az önarcképet érvényben tartsa. Beismerte, hogy mint magas rangú tisztnek és mint a Reich Biztonsági Főhivatala zsidóügyi osztálya vezetőjének, jogában állt parancsokat adni és döntéseket hozni, ezzel a jogával azonban „sosem élt". Az ügyekről mindig beszámolt feletteseinek, és utasításokat kért, mondotta. Nemcsak tartózkodott attól, hogy maga döntsön, de még javaslatokat sem volt hajlandó tenni feletteseinek.

Mi több, nem is egyszer kérte feletteseitől a főparancsnokságon, hogy mentsék fel e fáradságos munkája alól, sőt még azt is kérte, hogy küldjék frontszolgálatra. De ebben is üldözte a balszerencse: a felettesei hallani sem akartak a dologról.

Röviden: azt állította, hogy életének vezérelve mindig is a kanti kategorikus imperativus volt: úgy viselkedni, hogy az ember magatartásával a törvényhozás mintaképévé válhasson.

Eichmann képmutató érvelése, amelyet az erényes ember méltóságteljes hangján adott elő, végül is alapvető etikai és morális kérdések megvitatásához vezetett a tárgyalás folyamán.

Amikor Adolf Eichmann kihallgatása megkezdődött Izraelben, én voltam a főállamügyész; az én feladatom volt tehát a vádirat elkészítése, és nekem kellett képviselnem a vádat Eichmann ellen a jeruzsálemi kerületi bíróságon.

Hosszú hónapokig mintegy azonosultam a személyiségével: tanulmányoztam a családi, társadalmi körülményeit, az egész múltját. A vád rengeteg tényt, szám- és egyéb adatot és sok apró részletet gyűjtött össze; ezekből rekonstruáltuk Eichmann életútját. Megtudtuk jó néhány féltve őrzött titkát, felfedeztünk és hozzáférhetővé tettünk gondosan rejtegetett jegyzőkönyveket és addig ismeretlen iratokat. Az általa aláírt dokumentumok százait gyűjtöttük össze, s megszereztük munkatársainak őróla adott nyilatkozatait. Fontos följegyzéseket kerítettünk elő azokról az értekezletekről, amelyeken Eichmann vezető szerepet töltött be, előbányásztuk a titkos tárgyalásairól és a korántsem titkos kijelentéseiről, nyilatkozatairól szóló feljegyzéseket. Még azokat a széljegyzeteket is tanulmányoztuk, amelyekkel Eichmann ellátta az olvasmányait. Végül őt magát is alapos pszichológiai vizsgálatnak vetettük alá.

A birtokunkba került információkból ravasz, keményszívű cselszövőnek, ördögi személyiségnek ismertem meg Eichmannt, olyan embernek, akit teljességgel hidegen hagy az általa okozott kollektív vagy egyéni szenvedés, és aki élvezi a személyes hatalom gyakorlását.

Az a tény, hogy Eichmann miként vélekedik a lelke mélyén tulajdon bűneiről, jogi szempontból nem volt döntő, legalábbis nem annyira, hogy mérlegeltük volna a vád bizonyítása során. A valóságos tettei számítottak, nem pedig az, hogy milyen készségesen hajtotta végre őket. De a személyiség erkölcsi elemzéséhez és értékeléséhez alapvetően fontos volt megállapítani, vajon mentségei csupán üres szavak-e, csupán magára vett álarc-e, vagy pedig valódi érzelmeit tükrözik. Ennek a következő szakaszban lehet majd nagy jelentősége, amikor a bűnösség megállapítása után – ami, reméltem, hogy bekövetkezik – magát az ítéletet, a büntetést kell mérlegelni.

Mihelyt megkezdtük a per jogi előkészületeit, számoltunk azzal a lehetőséggel, hogy Eichmann kérheti beszámíthatatlansága megállapítását. Hogy ezt a manővert megakadályozzam, úgy intézkedtem, hogy mindenekelőtt pszichiáterek vizsgálják meg. Ők Szondi Lipót professzornak, a neves magyar pszichiáternek ösztönzag-

nosztikai tesztjét alkalmazták a vizsgálatuknál.[1] Ez abból áll, hogy a vizsgált személynek csoportokba elrendezett fényképeket mutatnak. Mindegyik képcsoport egy elítélt gyilkos, vagy egy hétpróbás szadista, vagy egy őrültnek nyilvánított egyén fotográfiáját tartalmazza. A vizsgált személyt megkérik, hogy mindegyik fényképcsoportból válassza ki két olyan ember fotográfiáját, akit rokonszenvesnek és két olyanét, akit ellenszenvesnek talál.

Eichmann negyven nap leforgása alatt tízszer csinálta végig a tesztet. Összesen kétszáznegyvenszer választotta ki a neki tetsző, illetve nem tetsző arcokat.

Hogy ellenőrizzék a vizsgálatuk eredményét és helyes értelmezését, pszichiátereink elküldték az anyagot a teszt kidolgozójának, az akkor Svájcban élő Szondi professzornak, de nem közölték vele, ki az, aki az arcképeket kiválogatta.

A jeles pszichológus válasza enyhén szólva meghökkentő volt. Megjegyezte, hogy még sosem elemezte olyan ember tesztjét, akit nem ismer, de hozzátette, hogy ennek a vizsgálatnak az eredményét olyan rendkívülinek találta, hogy alapos elemzésnek vetette alá.

A fényképek kiválasztója, írta Szondi professzor, a vizsgálat minden fázisában olyan embernek bizonyul, aki eszelősen kívánja a hatalmat, és akinek gyilkolási vágya határtalan.

„Rendkívül veszedelmes ember van a kezükben" – írta Szondi professzor. A vizsgált személy valamennyi fényképcsoportból tévedhetetlenül a legnegatívabb típusokat választotta ki, mint a neki rokonszenveseket. Megírta továbbá, hogy huszonnégy évi orvosi gyakorlata alatt ilyesmi még sosem fordult elő, pedig több mint hatezer bűnözőt vetett alá ennek a tesztnek. Részletes orvosi beszámolót kért a szóban forgó személyről.

A többi pszichológiai teszt is hasonló eredménnyel zárult. Valamennyi igazolta, hogy Eichmann, jóllehet jogi szempontból épelméjű és teljességgel felelős a cselekedeteiért, veszedelmes, torzult személyiség, akiben korlátlan mértékben megvan az a ritka képesség, hogy embertársait mint lélektelen tárgyakat használja fel a maga céljai érdekében.

Egyre fokozódó mértékben vált világossá a számomra, hogy Eichmann szemében a legfőbb értéket a látszat és a magatartás külső, formai jegyei képviselik. Sosem nyugtalanították hihetetlen cselekedeteinek személyes indítékai; aligha furdalta a lelkiismeret

(vagy legalábbis sosem mutatta), amiért elmondhatatlan szenvedést és gyötrelmet zúdított millió és millió embertársára.

A per folyamán aztán feltűnő példáját szolgáltatta ennek a csak külsőségekre adó magatartásnak. Egy este, annak az eljárási szabálynak az értelmében, amely szerint előre be kell mutatni a védelemnek minden olyan tárgyi bizonyítékot, amelyet a vád fel óhajt használni, levetítettünk a tárgyalóteremben a vádat alátámasztó filmeket. Némelyikük megrendítő képsorokat tartalmazott arról, mint terelik tehervagonokba a tehetetlen áldozatokat, akár a barmokat; más filmek, amelyeket titokban vettek föl a táborokban, a tömegmészárlás iszonyatos részleteit örökítették meg. Jeleneteket, amint pőrére vetkőzött férfiak, nők és gyerekek sorakoznak fel a náci kivégzőosztagok előtt. A katonák tüzelnek, s a megvonagló testek egymás után zuhannak bele a mély közös sírba, amelyet előzőleg magukkal az áldozatokkal ásattak meg.

Végül azt mutatták be a filmek, amint a táborokat felszabadítják a szövetségesek csapatai, és bulldózerek tolják a tömegsírokba a holttestek ezreit, a járványveszély megelőzésére. A leírhatatlan iszonyat képei.

A tárgyalóterem majdnem üres volt. A bírák nem voltak jelen, közönséget nem engedtek be. A védő, dr. Robert Servatius és a vádlott azonban ott ült a szokott helyén.

Egyszerre csak, valamelyik film kellős közepén, Eichmann, aki addig nyugodtan és rezdületlenül figyelt, és egyetlenegyszer sem sütötte le a szemét és egyetlenegy jelenetet sem mulasztott el, izgatott vitába keveredett az őreivel. Mindenki azt hitte, hogy a védőjével akar beszélni, tiltakozni kíván, mert szerinte valamelyik jelenet nem felel meg a valóságnak, vagy az eredete kétséges.

Eichmann azonban egészen más okból lett ilyen izgatott. Észrevette, hogy a közönségnek fenntartott helyen ülnek néhányan, és valaki közölte vele, hogy az illetők újságírók; ő pedig azért tiltakozott, amiért melegítőben és pulóverben vezették be a tárgyalóterembe, és nem abban a sötétkék öltönyben, amelyet a tárgyalásra kapott.

Kétlem, hogy akár egyetlen alkalommal is úgy lépett volna a tárgyalóterembe, hogy meg ne igazítsa a nyakkendőjét vagy le ne simítsa a haját. Úgyszintén soha el nem mulasztotta volna udvariasan köszönteni az ügyvédjét.

Ezeket a külsőségeket nyilván elsőrendű fontosságúnak tekintette. Neki a legjobb formájában kell megjelennie a nyilvánosság előtt.

Néha szinte megmosolyogtató módon árulta el, hogyan működik az agyszerkezete. Valamelyik reggel tévedésből hat szelet kenyeret kapott a szokásos kettő helyett. Megette mind a hatot. Az őr megkérdezte, hogy ezentúl hat szelet kenyeret kér-e reggelire. Eichmann így válaszolt:

– Ó, nem. Két szelet tökéletesen elegendő. De ha hatot adnak, hát meg kell ennem mind a hatot.

A magára öltött álarc és az önuralma olyan elképesztően jól működött, hogy csak az étkezési szokásain, ilyen látszólagos apróságokon mérhettük le néha-néha, milyen hatással vannak rá az összegyűlt bizonyítékok. A vizsgálati kihallgatások során kikérdezték egy 1939. évi berlini titkos értekezletről, amelyen tizenhat magas rangú náci gyűlt össze, s amelyen eldöntötték, miképpen hajtják majd végre a lengyel zsidók gettóba gyűjtését; a gettókat vasúti csomópontok közelében helyezik majd el, a lakóikat pedig rabszolgákként dolgoztatják, előkészítve őket a „végső megoldásra".

Eichmann ekkor még nyilván nem tudta, hogy bizonyítékaink vannak rá, hogy ő is részt vett azon az értekezleten. Tagadta, hogy ott lett volna. Amikor azonban megmutattunk neki egy dokumentumot, amelyből kiderült, hogy a tizenhat magas rangú náci egyike éppen ő volt, azonnal beismerte a tényt. De aznap nemcsak hogy nem fogyasztott el mindent, amit elé raktak, hanem azt kérte, ne kelljen sem ebédelnie, sem vacsoráznia.

Fanatikus ellensége volt a vallásnak. Egy ízben keresztkérdéseimre válaszolva bevallotta, hogy amikor feleségét Biblia-olvasáson kapta, úgy dühbe gurult, hogy kitépte az asszony kezéből a könyvet, és darabokra tépte két alkalommal is. A per folyamán megtagadta, hogy esküt tegyen a Bibliára, kijelentve, hogy nem tagja egyik egyháznak sem. William Hull protestáns lelkésznek, aki járt nála a börtönben, és Biblia-olvasás útján próbálta kibékíteni őt a vallással, azt mondta:

– Nem érdekelnek engem azok a zsidó históriák.[2]

És sem vallásos felesége, aki eljött Buenos Airesből, hogy kivégzése előtt meglátogassa, sem Hull tiszteletes, sem Hullné, akik összesen tizenháromszor látogatták meg a börtönben, nem tudták rábírni, hogy békét kössön az egyházzal. Továbbra is kitartott a

náciféle istenelmélet mellett, amely szerint Isten a természeti erőkben testesül meg, és a jelenlétét a biológiai világban folyó harc tükrözi. A rendben, amelyben Eichmann hitt, nem volt helye sem zsidó, sem keresztény erkölcsiségnek.

E szerint a hatalom: igazság; az erő: erény; a gyöngeség pedig a legnagyobb bűn.

– Engedelmeskedni: ez a legfőbb parancs – jelentette ki Eichmann. – Az engedelmesség volt az én életeszményem.[3]

Ezekhez az alapelvekhez végig ragaszkodott. Úgy halt meg, ahogy élt: pogányként, a náci rend csiszolta vegytiszta késztermékként.

Adolf Eichmann 1932-ben, huszonhat éves korában lépett be a náci pártba. Később az SS-nek is tagja lett. Politikai pályafutásának többé-kevésbé bizalmas részletei körülbelül négy évvel a jeruzsálemi per megkezdése előtt jutottak tudomásunkra.

Ez 1957-ben történt. Tizenkét évvel a háború befejezése után. Eichmann-nak sikerült kijátszania üldözőit – akik világszerte keresték –, Argentínában élt, családja körében, akikkel ott találkozott újra össze. Ott pedig Ricardo Klement álnéven élt, és biztonságban érezte magát.

Egy szép napon az úgynevezett *Kameradenwerk**-csoporthoz tartozó néhány cimborájának sikerült nagy nehezen szóra bírnia. Ez a *Kameradenwerk* látta el hamis papírokkal a szökött nácikat, állást szerzett nekik, kapcsolatot tartott fenn az egész világ újnáci szervezeteivel, és megjelentette a *Der Weg* (Az Út) című fasiszta, dühödten antiszemita folyóiratot. A *Der Weg* állandó cikkírói közé tartozott a főszerkesztője, Eberhard Fritzsche, korábban az argentínai „Hitlerjugend"**-szervezet vezetője, továbbá Willem Antonius Maria Sassen, egy holland náci újságíró.

A *Der Weg* már jó ideje sajtókampányt indított, hogy megcáfolja a hatmillió ember megsemmisítésének a vádját, amelyet a náci csoport „a hatmillióról szóló hazugság"-nak[4] nevezett. A folyóirat azt állította, hogy mindez rágalom, hogy Hitler Európájában nem voltak semmiféle gázkamrák, sem elgázosító autók, sem kremató-

* Afféle „bajtársi segélyakció".

** A Német Nemzetiszocialista Munkáspárt ifjúsági szervezete 14–18 éves fiúk számára.

riumok, hogy nem gyilkolták halomra a zsidókat, ellenkezőleg: mind túlélték a háborút, és a népirtás kacsájával csak becsapják a világot; így akarnak nagyobb nyomatékot adni azon követelésüknek, hogy jöjjön létre zsidó állam, Németország pedig fizessen jóvátételt.

Valójában azért vitték a zsidókat a háború alatt táborokba, érvelt a *Der Weg*, hogy a Reich jobban szemmel tarthassa, és arra kényszerítse őket, hogy egy kicsit többet dolgozzanak.[5]

Eichmannt megbízták, hogy készítsen „részletes beszámolót", amely bebizonyítja, hogy a háború alatt a zsidó lakosság csupán csekély veszteségeket szenvedett, azok is nagyrészt a szövetségesek légitámadásainak tulajdoníthatók. Ezt ő beillesztette egy dokumentumba, amelyet akkoriban készített, s amelyet később a per folyamán a vádhatóság benyújtott a bíróságnak.

Willem Sassent azonban nem elégítette ki ez a beszámoló. Mint a *La Razón* című argentínai újságnak adott nyilatkozatában (1960. szeptember 12.) kijelentette, többet akart tudni az *Endlösung*-ról, különösen pedig azokról a személyekről, akik szerepet vállaltak benne.

– Írjunk közösen egy könyvet az ellenséges propaganda ellensúlyozására – javasolta Eichmann-nak, akinek azt a szerepet szánta, hogy majd ő szállítja „a tényeket, az adatokat". Megállapodtak, hogy amíg Eichmann él, nem tárják föl az információ forrását.

Eichmann beleegyezett, és beszélt. Sassen és Eichmann beszélgetéseit magnószalagra vették, majd – szalagról – leírták. Az átírt szöveget Eichmann később kézírásos javításokkal és megjegyzésekkel egészítette ki. Összesen hatvanhét szalagot használtak el, a szalag szövege pedig éppen 659 gépírásos oldal volt. A szöveg néhány megszerkesztett részét később közölte az amerikai *Life* magazin és néhány más folyóirat. A *Life* szerkesztői kijelentették, hogy utánjárásuk során beigazolódott a dokumentum teljes hitelessége. Ezt egyébként a mi kutatásaink is megerősítették.

Az izraeli vádhatóság megszerezte a dokumentumot, de – mint e könyv egy későbbi fejezetéből kitűnik majd – csak részben tudta bizonyítékként fölhasználni. A dokumentum teljes szövege az ideig még nem jelent meg.

Az Eichmann–Sassen beszélgetések baráti, fesztelen légkörben folytak.

A könyvnek, amelyet ily módon készítettek elő, nemcsak az

úgynevezett „végső megoldás" tényeit kellett volna tartalmaznia, hanem a jogos voltát is bizonyítania. A készülő könyv kiindulópontja az volt, hogy noha a zsidókérdés rendkívül fontos volt Németország számára, mégis a zsidók élezték ki a helyzetet, egészen eddig az alternatíváig: „Vagy a német nép marad életben, vagy a zsidók; itt nincs hely mindkettő számára."[6] A nemzetközi zsidóság vitte bele ördögi romlottságával az együgyű és naiv Németországot a zsidók elpusztításába, hogy aztán később előterjeszthesse igényét az önálló államra. „Pokolian ügyes és igazi zsidó terv volt ez", amelyhez segítséget nyújtott némely titkosszolgálat is, hogy a zsidóság „kétezer éves hontalanság után saját területet kapjon. A zsidók hajlandók voltak tulajdon véreiket is föláldozni, csak hogy nemzeti létüket biztosítsák."[7] Erre a végkövetkeztetésre jut Eichmann, miután tizennégy sorban összefoglalja a zsidóság négyezer éves történetét, és elmélkedik Esaiás próféta jóslatán, aki, úgymond, „mindig megmutatta népének, mi a küldetése".

– Ezért mondta nekem Kasztner[8] Budapesten – így Eichmann –, hogy nehéz dolog zsidónak lenni.

Más szóval, a zsidók maguk működtek közre tulajdon lemészárlásukban. A világ zsidósága, elsősorban a cionizmus, Európát választotta hadszíntérnek.

– A megsemmisítő táborok voltak ennek a háborúnak a csatatereí[9] – mondta Eichmann Sassennak.

Sassen olykor kínos keresztkérdéseket tett föl, mire Eichmann dührohamot kapott; egyébként több olyan borzalmas cselekedetét eltitkolta beszélgetőpartnere előtt, amelyeket aztán később, a bíróság előtt, a tanúvallomások nyomán beismert. Szándékosan bemocskolt több zsidó személyiséget; a legsúlyosabb tetteiért másokat tett felelőssé. Időnként így szólt:

– Ezt inkább hagyjuk ki a könyvből.

Vagy:

– Ezt a részt csak halálom után közölje.

A beszélgetések azonban mindenképpen éles fényt vetnek Eichmann lelkivilágára, jellemére, érzelmeire, rokon- és ellenszenveire, és elsősorban a háború alatt folytatott tevékenységére.

Amikor a Biztonsági Szolgálat *(Sicherheitsdienst)* központja első ízben bízta rá a „zsidó ügyek" intézését, ő bizony nem úgy foglalta el ezt az állást, mint „holmi ostoba ökör". Ellenkezőleg:

– Rendkívüli örömömet leltem benne. Pompás dolognak érez-

tem, hogy ilyen ügyekkel foglalkozhatom.[10] – Az idő tájt, mondotta, politikai megoldásra gondolt: a náci párt programjának megfelelően a zsidókat szigorúan el kell különíteni a németektől. Később, amikor elrendelték a fizikai megsemmisítést – „...az volt a dolgom, hogy elkapjam az ellenséget, és rendeltetési helyére szállítsam."

Sassen bővebb tájékoztatást óhajtott kapni egyes esetekről.

– Természetesen az is az ügyosztályom feladatai közé tartozott – válaszolta Eichmann –, hogy eldöntse: ez vagy az a zsidó koncentrációs táborba kerüljön-e. – De ez, hangsúlyozta Eichmann, nem tartozott a legfőbb gondjai közé. A vezérgondolat az volt, hogy egyszer s mindenkorra megoldják az egész zsidókérdést. – Teljességgel átéltem ezt az egész dolgot; ha nem ezt teszem, akkor csak segédkezem, csupán fogaskerék vagyok, lélektelen valami...[11]

Aztán a „végső megoldást" a fizikai megsemmisítés formájában rendelték el. Eichmanntól azt várták, hogy megszabadítsa Európát „a nemkívánatos vendégektől".

– Átgondoltam a dolgot akkor – mondta Sassennak –, és amikor beláttam, mennyire szükséges, olyan buzgalommal hajtottam végre, amilyent egy régi náci elvár önmagától és amilyent feletteseim kétségtelenül elvártak tőlem. Tapasztalataik bebizonyították, hogy a megfelelő ember vagyok a megfelelő helyen.[12]

– Tudom – folytatta Eichmann –, hogy ez a kijelentés ma, 1957-ben, kedvezőtlen fényt vet rám. Mondhatnám azt is, hogy parancsot kaptam, és végre kellett hajtanom, hiszen hűségesküt tettem. De ez olcsó mentség lenne, nem vagyok hajlandó élni vele.

A zsidó sajtó úgy emlegette őt, mint „a zsidók cárját", emlékezett vissza Eichmann.

– Abban viszont igazuk volt a zsidóknak – mondotta –, hogy ha a szembenállás bármi jelét tapasztaltam, fáradhatatlanul szítottam a tüzet. Nem voltam én egyszerű parancsvégrehajtó. Hülye alak lettem volna, ha pusztán parancsot teljesítek. Én idealista voltam.[13] Semmiféle személyes indíték nem vezetett – hangsúlyozta. – Személy szerint nekem semmiféle rossz tapasztalatom zsidó emberrel nem volt... Az ellenséget nem egyedeiben üldöztem. Politikai megoldásról[14] volt itt szó. Ennek érdekében – mondta – százszázalékos munkát végeztem... és a parancsadásban bizony sosem tanúsítottam langyos magatartást.[15]

Eichmann időnként nyomatékosan megismételte, hogy nincs mit

megbánnia. Kijelentette: nem hajlandó úgy viselkedni, mint néhány főnáci, aki most térden csúszik és megbánást mutat.

– Ellentétes a meggyőződésemmel, hogy ma azt állítsam: annak idején helytelenül jártunk el – jelentette ki Sassennak. – Őszintén mondom, ha mindet megöltük volna, mind a tízmillió-háromszázezret, én bizony boldog volnék, és azt mondanám: „Remek! Sikerült megsemmisítenünk egy ellenséget."[16]

Ezzel arra célzott, hogy egy Korherr nevű náci statisztikus szerint szám szerint ennyi zsidó megsemmisítését irányozták elő.

Sok zsidó maradt életben, hangzott Eichmann végkövetkeztetése. Végül is talán mégsem dolgozott elég keményen; talán túl sok akadály tornyosult elébe.

– De azért mégis jobb, ha ilyesmiről nem szólunk a könyvben[17] – mondta Sassennak.

Ami Eichmann lelkivilágát illeti, nem a Sassen-féle kézirat volt az egyedüli forrásunk. Egyéb bizonyítékok is tükrözték a szemléletét.

Rudolf Höss az auschwitzi* tábor, közismert nevén „a halálgyár" parancsnoka volt. Körülbelül egy évvel a német összeomlás után, 1946-ban tartóztatta le a brit katonai rendőrség. A biztonságiak kihallgatták, majd átadták az amerikai hatóságoknak, azok pedig Nürnbergbe szállították. Tanúvallomást tett Ernst Kaltenbrunnernak, a *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA)** vezetőjének perében. Később kiadták a lengyel hatóságoknak, és Krakkóban csukták börtönbe.

Höss előzetes kihallgatása után megírta önéletrajzát. Eichmann mind Höss nürnbergi vallomásában, mind az önéletrajzában főszerephez jutott. „Senki sem irigyelte tőlem auschwitzi parancsnoki posztomat, jelentette ki Höss, senki sem cserélt volna velem, még a kérges szívű Gestapo-legények sem." Valahányszor gyönge pillanatai voltak, vagy megrohanta a kétség, Eichmannhoz fordult. „Sokat és sokszor beszélgettem vele az *Endlösung*-gal kapcsolatos valamennyi kérdésről", írja Höss.[18]

Még bizalmas kettesben is, vagy amikor már jócskán ittak, és Eichmann a lehető legfesztelenebbül kitárulkozott, még akkor is

* Oświęcim német neve.

** Birodalmi Biztonsági Főhivatal.

„úgy láttam, teljességgel megszállottja a gondolatnak: elpusztítani minden egyes zsidót, aki a keze ügyébe kerül".[19]

– Irgalmatlanul és hidegvérrel, a lehető leggyorsabban kell befejeznünk a kiirtásukat – hangoztatta Eichmann. – Minden kompromisszumért, minden megalkuvásért, még a legcsekélyebbért is nagy árat kellene fizetnünk később.

Az ilyen lendületes és határozott buzdítások természetesen feloldották Höss mindenfajta szorongását.

A két férfi kölcsönösen csodálta egymást. Eichmann úgy beszélt Sassennak Hössről, mint egy csodálatra méltó, nemcsak kitűnő megjelenésű, hanem higgadt és mégis odaadó emberről.

– Nehéz és terhes feladatát azért teljesítette, mert meggyőződése volt, hogy feltétlenül szükséges annak a fajnak a tisztasága szempontjából, amelyhez tartozik. Höss nem volt véreb, sem holmi tompaagyú, brutális gyűjtőtábor-parancsnok, hanem olyan ember, aki megszokta, hogy mindenről maga döntsön, és számot adjon magának arról, amit tesz.[20]

Tanúvallomást tett Eichmannról Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer (százados), Eichmann egykori felettese is, akit a buzgó, becsvágyó ifjú tiszt utolért, majd maga mögött hagyott a ranglétrán. De azért továbbra is baráti kapcsolatban maradtak egymással, és évekig dolgoztak együtt.

Mielőtt átadták volna a csehszlovák hatóságoknak, saját bűnügyének tárgyalására, Wisliceny Nürnbergben tanúskodott; Eichmannt úgy jellemezte, hogy „a szíve mélyén gyáva",[21] de „jelleme és egyénisége fontos tényező volt a zsidóellenes intézkedések végrehajtásában... Eichmann nagyon cinikus magatartást tanúsított a zsidókérdésben. A legcsekélyebb jelét sem adta bármiféle emberi érzésnek a zsidók iránt. Ő nem erkölcstelen volt, hanem egyszerűen nem ismert erkölcsöt, magatartásában pedig jéghidegnek mutatkozott."[22]

Eichmann-nak ugyanezt a vonását említette vallomásában dr. Heinrich Karl Grüber protestáns főesperes is Nyugat-Berlinből. Grüber egyike annak a kevés németnek, akinek volt bátorsága hozzá, hogy a hitleri uralom alatt segítsen a zsidókon. Dr. Grüber eljött Jeruzsálembe, hogy a tanúk padjáról nézzen szembe Eichmann-nal.

– Olyan volt, akár egy jégdarab vagy egy márványtömb – mondotta. – Soha semmi sem férkőzött közel a szívéhez. Amikor valamelyik zsidó vagy valamilyen zsidó ügy érdekében kértem tőle valamit, mindig elutasító választ adott... Egy ízben igyekezett lebeszélni róla, hogy a zsidók érdekében tevékenykedjem, mondván, hogy nem fog ez jót tenni nekem.[23]

Hát nem is tett jót. Eichmann parancsára dr. Grübert letartóztatták, és a sachsenhauseni koncentrációs táborba zárták.

Tíz évvel az Eichmann-per előtt dr. Bernhard Lösener, az egykori náci belügyminisztérium egyik magas rangú tisztviselője így írt róla: „Mindazok közül, akiket az én posztomon közvetlenül megfigyelhettem, Eichmannban... testesültek meg a legkirívóbban a sátáni elvek."[24]

Ilyen volt tehát az az ember, aki fölött zsidó bíróságnak kellett ítélkeznie, az első zsidó államban, amely majdnem kétezer év után újra létrejött.

Már csak az volt hátra, hogy az igazsághoz híven tisztázódjék a szerepe a népirtásban, amelynek áldozatul esett az európai zsidóság nagy része, viszont épp ezért előbb ismertetni kellett magát a tömegpusztítást, a népirtást.

Ez a könyv jórészt a tárgyalás folyamán elhangzott vallomásokon, a per során beterjesztett bizonyítékokon alapszik. A bírósági eljárás az igazságot feltáró közismert módszerével derített fényt a való tényekre: nyílt tárgyaláson, eskü alatt tett és keresztkérdéseknek alávetett tanúvallomásokkal és a vallomás hitelességét megerősítő okmányok és más írásos bizonyítékok bemutatásával.

A történelemnek ez a Jeruzsálemben föltárt fejezete nem olyan nagyon régen játszódott le, a jelentősége pedig döntő; mégis, tartok tőle, hogy jórészt már elhalványult az emberek emlékezetében. Ez a könyv, remélem, segít fölelevéníteni.

2

A gyűlölet kórtana és szervezete

Eichmann történelmileg páratlan pályafutásának színhelye Németország volt. A nemzet politikai és szellemi arculatának egyik jellemző vonása a harcos antiszemitizmus volt: a zsidók ellen céltudatosan szított, ádáz gyűlölet.

A náci rendszerben ezt a gyűlöletet a rendkívül eredményesen működő állami szervek együttese, összessége irányította és manipulálta.

A gyűlölet maga nem volt újdonság. A nem zsidók között élő zsidók ragaszkodtak a többiekétől eltérő vallásukhoz, eltérő szokásaikhoz. De a gyűlöletet nemcsak az az ellenszenv táplálta, amelyet az emberek, talán természetszerűen, a más szokású, más vallású emberek iránt éreznek. A kereszténységnek a zsidóság iránti magatartása, évszázados ellenszenve más mérgező forrásból is táplálkozott.

Azt a tényt, hogy „Jézust megtagadta a saját népe", és hogy a zsidó vallási közösség az egyház megalapítása után is fennmaradt, a keresztény vallás csak azzal tudta magyarázni, hogy ez az Isten és Sátán között folyó harc része. Minthogy a zsidók megtagadták Jézust, és később sem fogadták el soha és nem követték a tanait, a keresztény doktrína szerint a Sátán eszközének szerepét vállalták; így aztán az istengyilkosság képtelen vádja a vallási fanatizmus egyik természetes forrásává lett. Ez a vád az egész középkorban szította az ellenségeskedés lángját, a társadalmi és gazdasági bajok pedig további gyújtóanyagként szolgáltak. A zsidónak a közösségben való jelenléte kényelmes magyarázatot kínált sokféle szerencsétlenségre. Idővel a zsidó alkalmas bűnbakja lett mindenféle csapásnak – akár a középkori járványoknak, amikor is azzal vádolták a zsidókat, hogy megmérgezik a kutakat, akár a legújabb kori gazdasági válságoknak, amikor is azzal vádolták őket, hogy nyomorba döntik a tömegeket.

De a német nyelvű országokban az antiszemitizmus sokkal több

volt ennél: évszázadokon át jelentős tényezője a szellemi és politikai életnek. A sötét középkorban ezek az országok voltak az elnyomás klasszikus gócai. A legújabb korban pedig az ideológiákra alapozott zsidóüldözés tenyésztelepeivé váltak. Ezekben az országokban az antiszemitizmust nemcsak gyakorolták, mint ahogyan sokszor gyakorolják az emberi gonoszságot, hanem mint valami szent és hazafias ügyet hirdették a nyilvános fórumokon, és prédikálták a szószékről is.

Még a vallási reform is kijátszotta az antiszemitizmus kártyáját. Maga Luther Márton „falánk vérebeknek" és „a kereszténység gyilkosainak"[1] bélyegezte a zsidókat, akik „gyerekeket lopnak, hogy keresztény vérrel oltsák szomjukat". A tizenkilencedik századi német értelmiségi körökben is dívott a zsidógyűlölet. Nagy nevek említhetők ebben a vonatkozásban. Friedrich Hegel, a filozófus, az Ószövetséget, a zsidó géniusznak ezt az alkotását, „a gyűlöletdémon" megtestesülésének, a hellén szépség és erény szöges ellentétének tekintette. Bruno Bauer szerint a zsidók „az ázsiai bujaság és önzés" megtestesítői. Heinrich von Treitschke, aki politika-elmélettel foglalkozott, unos-untalan azt hajtogatta, hogy „a zsidók a mi balsorsunk". Az orientalista Friedrich Delitzsch pedig vallási indítékrendszert dolgozott ki a zsidógyűlölet alátámasztására.

A német értelmiség más tagjai gyakorlatiasabb oldalról közelítették meg ezt a kérdést. Jakob Fries heidelbergi professzor például egyszerűen azt követelte, hogy a zsidókat töröljék el a föld színéről. Paul Bötticher (írói nevén Paul de Lagarde) regényíró azt hirdette: „Bacilusokkal ne tárgyaljatok, semmisítsétek meg őket. A zsidók a mi életünk rákfenéje." Berlinben 1879-ben értelmiségiek alapították meg az igen tevékeny *Antisemiten-Ligá*-t. Kezdeményezője, Wilhelm Marr kijelentette: mivel a „semitizmus" szöges ellentéte a „germánságnak", a zsidókat mint „a kultúra rombolóit" és „az emberiség züllesztőit" erőszakkal kell eltávolítani.

A világ egyetlen más táján sem hirdette a gyűlölet ideológiáját annyi író és gondolkodó, mint Németországban.

A német politika színterén az évek hosszú során át örömmel üdvözölték és széles körben alkalmazták propagandafogásként az antiszemitizmust. A nemzeti harcok időszakában kapóra jött, hogy kéznél van „az idegen", aki minden bajért kárhoztatható, okolható. „A németeknek fogalmuk sincs róla, mennyit hibáznak!" – írja

valahol Nietzsche, aki pedig alaposan ismerte népét. A „Gyarmatokat Németországnak!", „Élettér kell nekünk!" nacionalista jelszavaira jól rímelt a „Ki a zsidókkal!" szlogen.

Mindezt még betetőzte a fajelméletre alapozott gyűlölet. A zsidó ellen megkülönböztető intézkedéseket kell tenni, majd őt magát is elpusztítani, de nem a hitéért, nem is azért, mert valamilyen eszmét képvisel, vagy mintha valamilyen bűnt követett volna el. Nem. Azért utálták, mert zsidónak született és mert zsidóként él a világon, tekintet nélkül arra, hogy miről mi az álláspontja.

Németországban csak úgy hemzsegtek a fajelmélet teoretikusai. Egyik fő bajnokuk, Eugen Dühring kijelentette, hogy a zsidó a szemita emberfajta legsilányabb terméke, s azt hirdette, hogy a kereszténységnek mint „az árja népek vallásának" meg kell tagadnia az Ószövetséget.

Még szókimondóbb volt Houston Stewart Chamberlain. Ez az ember, egy ír tengernagy fia, sajátos módon befolyásolta az európai történelem alakulását. Tanai egy emberöltőn belül kétszer is arra sarkallták a német népet, hogy az ő hazája ellen vonuljon hadba. Vilmos császár ezt írta Chamberlainnek: „Ön a tollát veti harcba, én a nyelvemet meg a pallosomat."[2]

Chamberlain ezután odahagyta szülőföldjét, Angliát, és Németországot választotta hazájául. Elhagyta első feleségét, hogy elvehesse Richard Wagner leányát. Apósát bálványozta („éltem napja"). Idegbajos ember volt, gyakran hallucinált. („Démonok hajszolnak engem.") Írt egy könyvet, *A tizenkilencedik század alapjai* címmel, amelyről azt tartotta, hogy kulcs a történelem és a civilizáció valamennyi problémájának megértéséhez. Mindennek a titka – állította – a faj tisztasága; ennek a nagy fölfedezésnek fényében igyekezett megvilágítani az emberiség történetét. A kultúrához való minden jelentős hozzájárulás csak „az erkölcsös teutontól" származik. Következésképpen minden nemzet értéke egyenes arányban áll a benne meglévő „tiszta teuton vér" mennyiségével. A zsidók „idegenek" a civilizációtól, befolyásuk „bomlasztó". Krisztus nem lehetett zsidó, ezt galileai származása is „bizonyítja", no meg az a körülmény, hogy nehezen bírta kiejteni az arameus nyelv torokhangjait; így tehát csakis árja lehetett. „Aki azt állítja, hogy Krisztus zsidó volt, az vagy tudatlan, vagy hazug", jelentette ki H. S. Chamberlain. Az árját pompás világos arcbőre jellemzi, amely szellemi fennköltséget fejez ki, ezzel szemben a zsidó kerek koponyát és hajlott orrot örökölt őseitől. A zsidó „negatív fattyúfajzat", s még igazi vallása sincs.

A tizenkilencedik század végén von Caprivi német kancellár a következőképpen nyilatkozott a hazájában dívó antiszemitizmusról: „A Németországban megkezdődött mozgalom mai állása már rég nem szolgálja az állam boldogulását. Olyan szenvedélyeket szított föl, amelyeket később talán nem lehet majd megfékezni."[3]

Németország légkörét tehát már jóval Hitler színre lépése előtt jócskán megfertőzte az az ellenséges hangulat, amely nyilván erősen befolyásolta Hitler szemléletét. Ő maga írta le részletesen azt az időszakot, amikor nacionalista hajlamai „befogadóképessé" váltak a feneketlen gyűlöletre. Bécsi megpróbáltatásainak és sikertelenségének esztendei ezek, 1909-től 1913-ig: ekkor figyelte meg a különféle pártok politikai irányzatait, ekkor halmozta föl azokat az észrevételeket és gondolatokat, amelyeket később papírra vetett s még később a gyakorlatba átültetett. Mohón falta az antiszemita irodalmat, amely Bécsben nagy mennyiségben volt kapható.

Hitler ennek az irodalomnak a termékeit szentírásnak tekintette. Megszállott hívője lett Richard Wagnernek is, H. S. Chamberlainnek is. Wagner tanulmányozása révén ismerte meg Arthur Gobineau-t, ezt a francia szerzőt, aki azt hirdette, hogy az emberek szellemi és testi képességei csakis a faji hovatartozásuktól függnek. Csakis a vér tisztasága számít. Az a nemzet, amely idegen vért olvaszt magába, „megromlik". Így aztán a német, „ez a fejedelmi faj, megfertőződött, és a hanyatlás útjára lépett, mert eltűri a más fajokkal való vegyes házasságot".

Ezek voltak tehát azok a „kinyilatkoztatások", amelyeket Hitler később majdnem szó szerint megismételt a saját könyvében. S ettől fogva mindenütt, amerre csak járt, meglátta a zsidót. „Minél többet láttam őket, annál föltűnőbben és világosabban különböztek a szememben a többi embertől... Gyakran rosszul lettem ezeknek a kaftánosoknak a szagától."[4]

Aztán, mivel szexuális dolgokban sohasem volt teljesen normális,[5] döbbenetes „fölfedezésre" jutott: a zsidók a felelősek a prostitúcióért és a leánykereskedelemért![6]

Mint nemrégiben megállapították, Hitlert rendkívüli módon befolyásolta faji prédikációival egy vallási szektariánus, Lanz von Liebenfels,[7] akinek *Ostara* című folyóiratát Hitler áhítatosan gyűj-

tötte és mohón falta. Az *Ostara* szakadatlanul azokról „a közvetlen veszélyekről" harsogott, amelyek „a szőke nőt" fenyegetik a gazdag, „álnok, sötét zsidó" részéről, akinek méghozzá igéző a szeme és csábos a mosolya.

Hitler felidézi, hogy akkoriban kezdte valóban gyűlölni a zsidókat. Ez volt az ő igen nagy szellemi megrázkódtatásának és fölemelkedésének időszaka, mondja. „A lágyszívű kozmopolitából, aki voltam, radikális antiszemita lett."[8]

Ez a belső fordulat abban a vágyban kristályosodott ki, hogy el kell törölni kétezer esztendő „zsidó" civilizációját és „racionalizmusát", és visszatérni egy ösztönök irányította emberiséghez. „Igenis, barbárok vagyunk" – mondta. – „Azok *akarunk* lenni. Büszkék vagyunk rá. *Mi* leszünk azok, akik megfiatalítjuk a világot."[9] A zsidó szerinte a múlt élő jelképe, amit a történelem egyéb torzszüleményeivel együtt el kell söpörni, utat nyitva ily módon az eljövendő „Ezeréves Német Birodalomnak".

A szép, könnyed szellemű Bécsnek jutott az a sors, hogy Hitler zsidópusztításra irányuló, lángoló sóvárgásának melegágya legyen, és egyúttal kísérleti laboratóriuma, ahol Hitler egyik tanítványa – szintén Adolf – első gyakorlati tapasztalatait szerzi majd a megvalósítás módozataihoz.

Hitlert egész életében végigkísérte a lángoló zsidógyűlölet. A *Mein Kampf*-ban* újra meg újra felüti a fejét, sokféle formában, sokféle alakban. Minden fellelhető szennycsatornában a zsidót kereste, s minden elképzelhető mocskos üzelmet neki tulajdonított. Lidérces látomások kínozták, amelyekben német lányok százezreit „csábítják el visszataszító, görbe lábú zsidó fattyak". A zsidóknak nincs saját civilizációjuk, állította, így hát erőnek erejével arra törekednek, hogy minden más civilizációt leromboljanak. E célból teszik rá kezüket a sajtóra, a nagytőkére, a szakszervezetekre. És még a liberálisok álarcát is felöltik, ha ez felel meg a céljaiknak. Lezüllesztik az irodalmat, a művészetet. Becsapják a világot, amikor úgy tesznek, mintha nemzeti törekvésük egy zsidó állam fölépítése lenne; valójában eszük ágában sincs ilyen államot létrehozni, hogy ott éljenek. Egyet akarnak csupán: beugratni a világot, és uralkodni rajta.[10] Akkor és ott Hitler hadat üzent a zsidóknak, s

* „Harcom" – Hitler, a müncheni puccskísérlet (1923) leverése után, a börtönben írta.

megfogadta magában, hogy fölhasznál ellenük minden olyan fegyvert, amilyent az emberi szellem és az emberi akarat csak kínál, „a sorsra bízva a döntést, hogy kinek a javára billen a mérleg".[11]

Még akkor is kérlelhetetlennek bizonyult, amikor utolérte a nemezis. A Harmadik Birodalom utolsó napjaiban, amikor ráébredt, hogy elvesztette a játszmát, amikor látta, hogy birodalma romokban hever, és a berlini kancellári hivatal bunkerjében már tisztán hallatszott a szovjet ágyúk dübörgése, ezt írta végrendeletében: „Mindenekelőtt azt hagyom meg a kormányzatnak és a népnek, hogy az utolsó betűig ragaszkodjék a faji törvényekhez, és tanúsítson könyörtelen ellenállást a nemzetközi zsidósággal, minden nemzetek e mérgezőjével szemben."[12] Több mint hatmillió zsidót elpusztítottak már az ő parancsára. De még utolsó órájában sem érte be ennyivel.

A *Mein Kampf*-ban Hitler előre – és, a később megvalósultakat tekintve, döbbenetes pontossággal – vázolta elgondolását arról, hogy miként fog hatalomra kerülni, miféle kormányzatot hoz létre és milyen politikát fog folytatni.

A dekadens demokrácia helyébe a *Führerprinzip** lép, ami „összhangban van a természeti törvényekkel". Egy ember parancsol, a többi mind engedelmeskedik. El kell távolítani az együgyű polgárokat, akik különféle minisztériumok íróasztalai mellett üldögélnek és szociális eszmékről meg a munkások kívánságairól szájalnak. Németország bekebelezi majd Kelet-Európa gazdag földjeit, szüksége van rájuk mint *Lebensraum*-ra.** Az állam faji egységet fog alkotni. Az uralkodó faj, a német végül elindul a világuralom útján.

Hitler kiemelte, milyen fontos, hogy az egyént és a tömeget fizikailag terrorizálják. „A megfélemlítést mindig eredményesen lehet alkalmazni a gyárakban és az üzemekben, a gyűléstermekben, a tömegtüntetéseken."[13] Az árja uralkodó faj könyörtelen lesz, akár maga a természet, és el fogja tiporni ellenfelét. Ő fogja megőrizni a kultúrát, azáltal, hogy leigázza az alacsonyabb rendű fajokat.

Hitler ily módon tagadta, hogy volna az emberiség számára bármiféle közös nevező. Szerinte az embert semminemű kötelesség nem fűzi embertársához. A helyett a parancs helyett, hogy „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat", azt követelte: „Taposs el

* Führer-elv: a mindenható „Vezér" egyszemélyes diktatúrájának elve.

** Élettér.

mindenkit, aki nem olyan, mint te vagy." Az emberi testvériség eszménye helyébe az „úr és szolga" alapelvét helyezte. A zsidóság és mindaz, amit megtestesített, nyilvánvaló ellenpólusa volt ennek a hitvallásnak.

Pedig a lelke mélyén Hitler tudta, hogy az egész fajelmélet humbug. „Éppolyan jól tudom, mint ezek a nagyokos entellektüelek – mondta egyik bizalmasának, Hermann Rauschningnak –, hogy tudományos értelemben nincsenek fajok... de mint politikusnak, szükségem van egy olyan fogalomra, amely lehetővé teszi a mindeddig történelmi összefüggésekre épülő rendnek a felszámolását és egy merőben új tanokra épülő, történelemellenes rendnek a létrehozását... Hát erre jó nekem a faj fogalma."[14]

Hátborzongatóan biztos ösztöne ezúttal sem hagyta cserben. A tömegek készségesen hallgattak szitokáradatára, és mohón falták szavait: a faji öndicsőítést, a hazafias szólamok pufogtatását, világuralmi hencegéseit, fehéren izzó zsidógyűlöletét. A magvető jól előkészített és termékeny talajra talált. Mondanivalója ismerősen hangzott a gyűlöletet sikeresen terjesztő, alapos elméleti és gyakorlati nevelés után, és bizony Németországban nem volt szükség forradalomra, hogy Hitler mögött tömegesen felsorakozzanak az új tanok hívei.

A nácik megvetették a demokráciát, amiért „elárulta", „hátba döfte" Vilmos császár „legyőzhetetlen hadseregét"; a német demokraták pedig nem voltak elég bátrak, hogy kitartsanak és harcoljanak meggyőződésükért. Túlságosan is ragaszkodtak hozzá, hogy megőrizzék „a Wehrmacht becsületét", és a Wehrmachtot nyíltan is, titokban is újjászervezték, és sohasem mondták meg becsületesen a népnek, hogy 1918-ban nem a politikusok sürgették az azonnali fegyverszünetet, hanem a tábornokok.

A hatalom iránt érzett csodálat és a Németország világuralmi elhivatottságába vetett hit már régóta szerves részét alkotta a német szellemi örökségnek. Fichte és Hegel megfogalmazta az állam abszolút felsőbbségének tételét. Azt állították, hogy a béke lezülleszti a nemzeteket, a háború ellenben megtisztítja, megnemesíti őket. Treitschke kijelentette, hogy a háború a legfőbb politikai és erkölcsi jó. A tartós békébe vetett reményt a hanyatlás biztos jelének tekintette. Együgyű nácik Nietzsche-idézeteket szajkóztak. Megré-

szegítették őket az olyan jelszavak, mint „a hatalomra törő akarat", „minden érték átértékelése", „a világ ura".

A nácik a „hatalomra törő akaratot" szorosan összekapcsolták a „gyűlöletre törő akarattal". Németország az önkényesen megválasztott ellenségek egész sorát tartotta számon. Lengyelország „a természetes ellenség", Franciaország „a hagyományos ellenség", Anglia „a fő ellenség", Oroszország „az elkerülhetetlen ellenség". De a náciknak most kellett egy „örök ellenség" is, a maguk táborán belül. „Az új rend" megteremtette az „új bálványt", hogy ezt imádják, és szüksége volt egy kézzelfogható ördögre is, amelytől iszonyodni lehet. Az állam lépett Isten helyébe, a Führer lett a Fiú, aki által az Istenség szól a néphez. A zsidó pedig az Ördög ebben a világegyetem-elméletben. Ő lett minden bajok forrása. Ez összhangban állt a „zsidó-sátán" kezdetleges tételével; következésképpen Németország őmiatta vesztette el az első világháborút; ő döfte hátba csalárd módon a hadsereget; ő hozta létre a gyűlöletes versailles-i békeszerződést; ő az oka a munkanélküliségnek. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a náci himnusz egyik sora így hangzott: „Ha zsidó vér a késről fröccsen, sorsunk akkor jó." Ráadásul a zsidó védtelen bűnbak is. Nincs mivel visszaütnie.

A szerteágazó antiszemita propagandakampány hangja igen változatos volt: attól függött, hogy milyen réteghez szól. Julius Streicher[15] a társadalom szemetjét szórakoztatta a „görbe lábú zsidóról" rajzolt obszcén és pornográf képekkel, a „zsidó gyújtogatóról", a „zsidó méregkeverőről", a „zsidó fajgyalázóról" szóló ocsmány történetekkel. Alfred Rosenberg[16] a felsőbb rétegeket szédítette a zsidóság bomlasztó erejéről szóló „tudományos" magyarázatokkal. H. S. Chamberlainnek *A tizenkilencedik század alapjai* című könyvét kiegészítette saját elmeszüleményével, *A huszadik század mítoszá*-val, egy hétszáz oldalas összefüggéstelen zagyvalékkal, amelyet a nácik kimagaslóan tudós műnek minősítettek. Goebbels azt mondta a munkásoknak, hogy a zsidók „kapitalista kiszipolyozók", amikor viszont polgári közönséghez szólt, „mocskos radikálisoknak és kommunistáknak" nevezte a zsidókat. Így hát mindenkinek megvolt a maga „jogos" oka, hogy utálja a zsidót. A lemeznek mindig azt az oldalát játszották, amelyikre éppen szükség volt.

A hatszázezer németországi zsidót, vagyis az ország lakosságának kevesebb, mint egy százalékát ilyenformán nemzeti veszedelemmé nagyították fel, s ez lett az egész náci propaganda sarkköve.

Az talán nem is meglepő, hogy a német tömegek bevették a náci halandzsát. Annál megdöbbentőbb azonban a német egyetemek majdnem tökéletes behódolása. Sok más országban a tudományos intézmények alkották a demokrácia kiemelkedő és gyakran utolsó bástyáit. Németországban viszont az elsők között üdvözölték a diktatúrát.

A német értelmiség hosszú esztendőkön át segített lezülleszteni a nemzet szellemét. Tagjai nem folyamodtak ugyan a náci propagandisták legdurvább eszközeihez, inkább valamiféle „illatosított nemzetiszocializmus"[17] előállításáról gondoskodtak. Az erőszakos nacionalizmus eszméit terjesztették, „a nemzeti lét mítoszáról" meg az állam abszolút felsőbbségéről szónokoltak. Dicsőítették annak az új, hatalmas erejű szellemnek az eszméjét, amely elsöpri a szokványos gondolkodásmódot, egykettőre végez mindenféle liberális ostobasággal, és kérlelhetetlen erőszakkal megteremti az új társadalmi rendet. Amikor Hitler megjelent a láthatáron, ezek az értelmiségi körök hamarosan eldöntötték, hogy nagyszerűen megfelel a megváltóról alkotott elképzeléseiknek.

Goethe *Faust*-ját idézték, mint a német lélek kettősségét kifejtő tekintélyes forrásművet, amelyben a műveltség teljességgel elválik a köznapi viselkedéstől. Erre a tekintélyes forrásműre támaszkodva aztán könnyű szívvel meghagyták a német értelmiséget olyannak, amely szabad idejében Platónból idéz és Wagner muzsikájáért rajong, a hivatalos órákban pedig töretlen buzgalommal műveli a gyilkolást, kínzást, népámítást.

A német tanítók és tanárok, a német professzorok nem láttak rá okot, hogy összeforrasszák ezt a veszedelmes tudathasadást. Nem is észleltek semmiféle hasadást, és nagyon elégedettek voltak a nemzeti kultúrának ezzel a termékével.

Nem ez volt az első eset az ország történetében, hogy a német oktatási intézmények csődöt mondtak, és nem akadályozták meg a dzsungelerkölcshöz való visszatérést. Senki nem tanúsíthatja ezt határozottabban, mint Wilhelm Röpke, a marburgi egyetem tanára, ez a világszerte ismert gondolkodó, akinek menekülnie kellett a hitleri Németországból. Röpke arról a „tanártípusról" írt, amely „mindig alázatosan kiszolgálta a kormányzatot, akár Bismarck védővám-politikájának nemzetgazdasági megokolásával, akár a kardcsörtető külpolitika egyetértő kommentálásával, vagy a flottaegyesület propagálásával és a féktelen tengeralattjáró-háború igazolásával, akár pedig a nemzetiszocializmus tömjénezésével". Ez azonban csupán néhány végső fázisa annak a megbocsáthatatlanul bűnös szellemi árulásnak, amelyet sok német egyetem elkövetett azáltal, hogy egyengette a nemzetiszocialista hordák útját. „A német professzorok – írja Röpke – nagyon is készségesen igyekeztek szalonképessé tenni a kultúra, a jog és az erkölcs ellen intézett támadásokat, és nagyon is készségesen tették magukévá, sőt: megtapsolták a legképtelenebb elméleteket is."[18]

Mindennemű szellemi ellenzék híján Hitler a végletekig kiaknázta a teuton szolgalelkűséget. Olyan emberek lettek a hívei, mint Philipp Lenard, a heidelbergi egyetem Nobel-díjas professzora,[19] aki arra vállalkozott, hogy megteremti az új „német fizikát"[20] az Einstein-féle „zsidó tudomány" helyett; mint Wilhelm Müller, az aacheni műszaki főiskola tanára, aki kijelentette, hogy a tudomány megfertőzésére irányuló zsidó összeesküvés kudarcba fulladt; vagy mint egy másik Nobel-díjas, Johannes Stark,[21] aki sietett olyan régmúlt idők mennyei ajándékaként ünnepelni Hitlert és társait, „amikor még tisztábbak voltak a fajok, nagyobbak az emberek és kevésbé tévelygők az elmék". Kevés német tudóst bocsátottak el azért az állásából, mert nem volt lojális a rendszer iránt; igaz, akad azért közöttük néhány híres név. Egyikük-másikuk, így például Jaspers, Németországban maradt, és nem esett bántódásuk, de nem is fordultak nyíltan szembe a rendszerrel. A vezető értelmiségiek óriási többsége nyilvános fogadalmat tett az új rend támogatására. „A prostitúció színjátéka volt ez, amely csúf foltot ejtett a német tudomány tiszteletre méltó történetén" – írta Röpke.[22]

A második világháború után néhány tekintélyes tudós aztán alázatosan bocsánatot kért, amiért hallgatott, amiért nem tett semmit, és csak alakoskodott. Különféle okokat, sokféle mentséget[23] sorakoztattak fel. De ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a német értelmiség zöme 1933-ban a nácikkal tartott, vezető helyek elfoglalására törekedett, és nyilvánosan síkraszállt az új hatalom ideológiája mellett. Legjobb esetben megmaradtak passzív szemlélőknek, „vakok, érzéketlenek voltak a mások szerencsétlensége iránt, és közömbösek a szemük láttára megnyilvánuló gonoszsággal szemben",[24] amíg az őket magukat nem érintette.

Goebbels ilyenformán zavartalanul, valódi középkori módon égettethette el nyilvánosan híres írók és tudósok műveit mint „szellemi mocskot", és ünnepelhette mint „hatalmas, erős... tettet" a

könyvégetést, miközben megmámorosodott diákok nagy üdvrivalgással vetették a lángokba Jack London, Upton Sinclair, Helen Keller, Sigmund Freud, Émile Zola és mások remekműveivel együtt olyan német mesterek alkotásait is, mint Heinrich Heine, Jakob Wassermann, Stefan Zweig, Erich Maria Remarque és Thomas Mann. Goebbels kihirdette, hogy a németek ezentúl ezeknek a lángoknak a fényénél fognak élni. És a németek óriási többsége valóban így is élt.

Goebbels pedig, a fanatikus könyvégető tökéletes pózában, a *Mein Kampf*-ot mutatta föl minden bölcsességek forrásaként.

Mire a *Mein Kampf*-ot 1924–25-ben megírta, Hitler már jó néhány harcos esztendőt tudott maga mögött. A német hadsereg, amely nyomban az első világháború után titokban újjászerveződött, „nevelőtisztnek"[25] alkalmazta; az volt a feladata, hogy a pacifizmus, a szocializmus és a haladó eszmék ellen agitáljon. A hadsereg révén ismerkedett meg Bajorország jobboldali köreivel, ekkoriban ragadt rá a *Führer* (vezér) elnevezés.

Hitler figyelemre méltó tehetséggel tudott a tömegekhez szólni; ügyesen manipulálta érzelmeik mélyrétegeit, és értette a módját, miként terelje a csőcselék elfojtott vágyainak megnyilvánulásait a megfelelő mederbe. Áthatotta a tudat, hogy küldetése van, s megszállottan hitt a maga képességeiben.

A furcsa emberek egész sorát gyűjtötte maga köré. Nézzük csak: Hermann Göring az első világháború kiábrándult hadirepülője volt, karrierjének a béke vetett véget, később a Reichstag* elnöke, a Luftwaffe** megteremtője és parancsnoka, a német gazdasági élet diktátora lett; Julius Streicher, ez a züllött nemi életet élő pornográf „író" arról volt híres, hogy megzsarolta szeretőinek férjeit; Alfred Rosenberg építésznek tanult a cári Oroszországban, majd kidolgozta a nácik ideológiáját; Joseph Goebbels becsvágyó, hatalomra áhítozó figura, tehetséges szónok, egyúttal éles hangú tollforgató; Ernst Röhm, a hadsereg századosa, akinek a katonáskodás volt az élete, később az SA-nak,*** a náci párt rohamosztagának

* Birodalmi Gyűlés (országgyűlés).

** Légierő.

*** SA = Sturmabteilung: rohamosztag.

lett a parancsnoka. Az SA arra volt hivatva, hogy utcai harcokat folytasson és orgyilkosságokat kövessen el.

Íme, néhány ember azok közül, akikkel Hitler elindult a mélyen megvetett „demokrácia meghódítására", éppen a mérhetetlenül gyűlölt „demokratikus eszközök" felhasználásával.

A későbbi kegyetlenségek többségéért felelős szervezők viszonylag későn csatlakoztak ehhez a gépezethez. Heinrich Himmlerről és Reinhard Heydrichről van szó.

Himmler már a müncheni puccskísérlet idején Hitler társai közé tartozott; aztán egy ideig a baromfitenyésztésre és a műtrágyatermelésre fordította a figyelmét, de Hitler kérésére 1929-ben visszatért a politikai életbe. Nehéz képet alkotni erről az emberről. „Egyike volt azoknak a félelmetes emberi lényeknek, akiktől idegen a normális emberi magatartás";[26] romantikus szemlélete miszticizmusba sodorta, hitt az asztrológiában, és imádta az állatokat. („Mi öröme telhet benne, hogy lelövi az ártatlan, védtelen őzikét?! Hiszen ez gyilkosság!"[27] – mondta Himmler háziorvosának és masszőrjének, Felix Kerstennek.) Ez a külsőre szelíd, tanítóbácsi-képű férfiú egy kontinens réme volt, emberi lények kérlelhetetlen kiirtója. *Führer*-je szemében *„der treue Heinrich"*,* beosztottai szemében a csodálatra méltó vezető. („Mindig is tiszteltem és csodáltam, és ma is ugyanolyan mélységesen tisztelem"[28] – nyilatkozta Eichmann Argentínában, még tizenkét évvel a német összeomlás után is.) Európa számára Himmler egyet jelentett az elmondhatatlan gyötrelmekkel.

Heydrich az életrajzírója, Charles Wighton szerint a huszadik század egyik legkülönösebb figurája volt: „A történelem talán be fogja bizonyítani, hogy a legördögibb volt mind között."[29] Eichmann pedig azt mondta egykori főnökéről: „Nem ismertem nálánál ridegebb ebfajzatot."[30] Heydrichet elbocsátották a haditengerészettől, amiért nem volt hajlandó feleségül venni azt a lányt, akit kompromittált; később a háború előtti Berlin éjszakai életének, mulatóinak koronázatlan királya lett. Ezenkívül vakmerő pilóta is volt: ragaszkodott hozzá, hogy részt vegyen a Luftwaffe veszélyes bevetéseiben, legnagyobb döbbenetére a náci vezetőknek, akik sehogyan sem tudták megérteni, miért sóvárog ez az ember ennyire

* A „hűséges Heinrich".

az aktív fegyveres szolgálatra. A megszállt országokban „Európ hóhéraként" vált ismertté.

Volt valami, amit feledtetnie kellett: a náci vezető körökben az a hír járta, hogy Heydrich egyik nagyanyja zsidó volt. „Az ilyen emberek igencsak használhatók, ha jól kézben tartják őket; ezért hát rendkívül hasznos az ő nem árja származása",[31] mondta Himmler Kerstennek. Heydrich személyi dossziéjából később kiderült, hogy a pletykának akkoriban utánajártak, és bebizonyosodott, hogy Heydrich „százszázalékos árja". (Eichmann különben úgy nyilatkozott Sassennak, hogy sosem hallott Heydrich zsidó nagyanyjáról, és nem is hisz benne.[32]) De a „szégyenfoltnak" már a híre is több mint elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Heydrich megsokszorozott buzgalommal igyekezzék bebizonyítani, mennyire hűséges a Führer eszméihez.

Heydrich azzal kezdte, hogy megfélemlítette tulajdon társai közül az ellenfeleit. Becsvágya nem ismert határt. Istene volt, nem is az állam, hanem közvetlenül a hatalom, amelyre magának a hatalomnak a kedvéért tört. Vakon behódolt Hitler minden tervének, hogy magát nélkülözhetetlenné tegye. „Ő volt a rejtett tengely, amely körül a náci rendszer forgott, ő volt a Harmadik Birodalom titkos mozgatója",[33] mondta róla egyik beosztottja, Schellenberg. Amikor Heydrich még élt, Hitler úgy beszélt róla, mint „nagyon tehetséges, de nagyon veszedelmes" emberről, s amikor meghalt, „a vasszívű férfinak" magasztalta.

A Heydrich–Himmler kettős építette föl azt a gépezetet, amely a belső fronton a gyakorlatba ültette át Hitler fenyegetéseit és ígérgetéseit, kordában tartotta az országot, a megszállt területeken pedig megvalósította a terrort.

Ezt a gépezetet két olyan szervezet alkotta, amely csakhamar hírhedtté vált: az SS *(Schutzstaffel)** és az SD *(Sicherheitsdienst)*.**

Az SA *(Sturmabteilung)* a náci párt ún. néphadserege volt. A rohamosztagosokat utcai harcokra vetették be a szocialisták és a kommunisták ellen, és gyakran összecsaptak a köztársaság rendőrségével is. Jelszavuk szerint „az utca birtoklása kulcs az államhatalomhoz". Lázongó csőcselék volt, meglehetősen forradalmi hajlandóságú, amit a nemzetiszocialista mozgalom úgynevezett „szocialista" alapelvei tápláltak. Programjuk: a földtulajdon államosítása, a magánvagyonok elkobzása és szétosztása. Hitler rájuk hagyta, hadd dédelgessék ilyesfajta álmaikat, közben azonban suttyomban kapcsolatba lépett a nagytőkével és a nehéziparral. A hatalomért vívott harcban szüksége volt az SA nagyhangú, verekedős, kalandvágyó, izmos fiatal tagjaira, vigyázott tehát, hogy meg ne fossza őket illúzióiktól. Amikor Berlinben az SA föllázadt, és a zsoldját követelve törni-zúzni kezdett a pártszékházban, Hitler személyesen lépett közbe, különadót rótt ki a pártra az SA javára, végigjárta a sörözőiket, nyugtatgatta a békétlenkedőket, csitította a kétkedőket, és fűt-fát ígért, míg végül sikerült az éjszaka folyamán helyreállítania tekintélyét.

Hitler azonban tudta: az SA sosem lesz az a vakon engedelmeskedő eszköz, amelyre szüksége lesz, amikor majd hatalomra kerül. Jól használható ugyan a fölfelé kapaszkodáshoz, de a hatalom esztendeire alkalmasabb, kifogástalanul működő gépezetet kell létrehoznia. Erre a szerepre a kis SS-szervezetet szemelte ki, amely akkor mindössze kétszáznyolcvan főből állt. Az SS-t kezdetben a Führer személyes testőrségének szánták, de amikor Himmler 1929-ben átvette, mind neki, mind Hitlernek sokkal messzebb menő céljai voltak már vele. Az SS-nek jóval túl kellett szárnyalnia vetélytársát, az SA-t. Heinrich Himmlernek rendkívüli módon megfelelt, hogy az SS Reichsführerje* legyen, úgyszólván egy lovagrend parancsnoka, mely lovagrend segítségével uralkodik majd a Führer a párt, az állam és – később – az egész világ felett.

Himmler hozzálátott az SS szervezéséhez. Csak olyan emberek jöhettek számításba, akiknek vak engedelmességére számíthatott. *Meine Ehre heisst Treue*, vagyis: „A hűség az én becsületem" – ez a jelmondat volt olvasható az SS-egyenruhák derékszíján. Jelvényük: a halálfej, két keresztbe tett lábszárcsonttal, mintegy emlékeztetőül arra, hogy kötelességük a *Kadavergehorsam*, a hullafegyelem, vagyis a gondolkodás nélküli, merev vakfegyelem.

Himmler hamar ráeszmélt, hogy hírszerző testületre is szüksége van, és éppen azon törte a fejét, hogy kire bízza a megszervezését, amikor az állást kereső Heydrich 1931 júniusában meglátogatta őt

* Védosztag.

** Biztonsági Szolgálat.

* Az SS birodalmi vezére.

a baromfitelepén. Himmler felszólította az egykori tengerésztisztet, készítsen húsz perc alatt javaslatot egy kémszervezet felállítására.[34] Heydrich ráállt – és tervezete mély benyomást keltett vendéglátójában. Himmler ekkor megkérte látogatóját, hogy lásson azonnal munkához. Így indították útjára az SD-t, az SS-nek ezt az elit „hadtestét".

Heydrich csakhamar óriási hírszerző- és kémhálózattá fejlesztette az SD-t, úgyhogy létszáma a végén már százezerre rúgott. Az embereit a szolgálati idejük tartama és a tőlük kapott információk hiteles volta és felhasználhatósága szerint sorolták be. Így tagozódott ez a szervezet bizalmi emberekre *(V-Leute)*, közönséges ügynökökre *(A-Leute)*, besúgókra *(Z-Leute)*, alkalmi ügynökökre *(H-Leute)* és kétes hitelű informátorokra *(U-Leute)*. A SD szívesen fogadott és megfizetett minden tájékoztatást az emberek magánéletéről, hóbortjaikról és gyöngéikről, családi bajaikról és szerelmi ügyeikről, vágyaikról és titkaikról, jövedelmükről, bevételeikről és kiadásaikról. Minden zsarolásra felhasználható információt örömmel üdvözöltek. Heydrich azt az alapelvet vallotta, hogy minél többet tudnak minél több emberről, annál jobb. A „Kitty Salonban", Heydrich bordélyházában, a lányok mind az SD bérlistáján szerepeltek. A „szalont" csak előkelő, exkluzív vendégek látogathatták, és minden szobájában rejtett mikrofont helyezett el az SD, így aztán a bordélyház valóságos információ-kincsesbányának bizonyult. Gyakori látogatói közé tartoztak a külföldi diplomaták és más magas állású urak, így például Ciano gróf, olasz külügyminiszter. De belföldi nagyságok is, például Ribbentrop.

Heydrichet azonban nem elégítette ki csupán a hírszerzés. Végrehajtó hatalomra is vágyott. A náci hatalomátvétel után nyomban elkezdte ösztökélni Himmlert, hogy kaparintsa kezébe a német rendőrséget.

A náci uralom alatt a rendőrség szervezete az egymást keresztező és párhuzamos hatáskörök furcsa elegye volt.[35] Ez részben a párt- és állami intézmények kettősségéből fakadt, amelyek nem akarták feladni eredeti jellegüket, jóllehet eggyé olvadtak. Tetézte mindezt egy másik kettősség is: a nácik előtti Németország államszövetséget alkotott, amelynek két legfontosabb állama Poroszország és Bajorország volt, és mindegyik külön-külön és más-másféle rendőri szervezetet tartott fenn. Ezek teljes egyesítése hosszadalmas folyamatnak bizonyult.

Azonkívül még ma is nyitott kérdés, vajon a zűrzavar oka nem rejlett-e részint az illetékességek és hatáskörök ravasz és céltudatos elködösítésében, minthogy az efféle ködösítés mindig alkalmat ad egy-egy akarnoknak, hogy kiterjessze a maga hatalmát. Meg aztán segít is eltörölni a nyomokat, ha valakit netán felelősségre vonnak bűnös üzelmeiért. Edward Crankshaw, a kérdés egyik elismert szakértője ezt írta erről: „A teuton szervezés látszólagos vaskövetkezetessége mögött volt valamiféle szándékolt káosz. ...Az összbenyomás mindenesetre egyfajta *ad hoc* módon összeeszkábált rendszer, amelyet az uralkodó kaszt úgy tákolt össze, hogy tagjai mindig fedezhessék magukat."[36]

Ez a „szervezett káosz" később Eichmann-nak is tág teret adott a tevékenységéhez, és olyan hatáskört, amely jóval meghaladta egy osztályvezető szokásos jogkörét. A per folyamán igyekezett is a végletekig kiaknázni ezt a helyzetet, és a maga hivatali tisztét és szerepét a jelentéktelen kis bürokratáéra zsugorítani, aki, „mint ügyosztálya hivatalos megjelölése is világosan bizonyítja", egyszerűen „nem lehetett" megbízva az *Endlösung* gigantikus vállalkozásának végrehajtásával.

Elsőnek Göring vette át 1933 februárjában a porosz rendőrséget. Magja a Berlinben székelő politikai ügyosztály, az állami titkosrendőrség, közismert nevén a Gestapo* volt. Csakhamar tolvajok és gyilkosok fészke lett ez a testület. Egyik fontos embere, Gisevius azt írta a háború után: „A Gestapo tagjai számára oly megszokottá vált egymás letartóztatása, hogy csak akkor figyeltünk fel az ilyen esetekre, ha valamelyik kórházból vagy a hullaházból részletes leírás érkezett egy-egy ilyen letartóztatás következményeiről."[37]

Himmler, aki kezdetben a bajor rendőrség főnökeként helyezkedett el, ahol Heydrich volt a helyettese, most berlini állásra vágyott. Dachauban létrehozták a koncentrációs tábort a politikai foglyok őrzésére, s ez afféle edzőpályává fejlődött: az SD törzsgárdájának tagjaiból itt képezték ki a későbbi táborok vezetőit. Göring és cinkosai csakhamar a belső intrikák hálójába bonyolódtak; a Himmler–Heydrich kettős ezt ügyesen kihasználta, és sikerült Göringet kifúrniuk a rendőrségből. 1934. április 10-én Göring átadta

* Gestapo: a Geheime Staatspolizei (Titkos Államrendőrség) rövidítése.

a Gestapót Himmlernek; két héttel később Heydrich már a Gestapo helyettes vezetője volt. Hamarosan helyreállt a rend.

Poroszországban is, Bajorországban is a nácik vették át a rendőrséget és teljes személyi állományát. Csak néhány tisztet kényszerítettek lemondásra, különben mindenki maradt a helyén, hogy az új urakat szolgálja. A bajor rendőrségnél fölfedeztek egy férfiút, aki később kiválóan kamatoztatta képességeit a nácik alatt. Heinrich Müllernek hívták.

Mivel a rendőrséget már szilárdan kézben tartották a náci vezetők, elérkezett az idő, hogy leszámoljanak az SA-val. Parancsnoka, Röhm, sok borsot tört az orruk alá, mert unos-untalan hangot adott emberei elkeseredésének. Az államosításokat nem hajtják végre; a megígért politikai és személyes pénzjutalmak kifizetését egyre halogatják. Ezért a Hitler-féle burzsuj kormányzatért harcoltak volna, amely mögött a Ruhr-vidék pénzarisztokratái és a nagy üzletemberek állnak? Hitler ráébredt, hogy az utcai verekedők ideje lejárt.

A Wehrmacht (a német hadsereg) és az SA között már évek óta nagy volt a feszültség, most azonban tetőfokra hágott. A kompromisszumos javaslatot megtorpedózta egy Heydrich gyártotta hamis okirat, amely „bebizonyította", hogy az SA nehézfegyverzetre óhajt szert tenni. Hitlert minden oldalról sürgették, hogy tegyen megfelelő lépéseket, s végül is hozzájárult a „hosszú kések éjszakájának" megrendezéséhez. Röhmöt és tiszttársait az SD emberei rövid úton legyilkolták; Heydrich maga állította össze az agyonlövendő vagy letartóztatandó emberek listáját. A tisztogatás 1934. június 29-én kezdődött, és – mintegy ráadásként – a mozgalom néhány más „ellenségére" is kiterjedt, amíg végül Hitler július 2-án parancsot nem adott a befejezésére.

A konszolidáció két esztendeje következett. A *Totenkopfverband*-okat* kibővítették. Ezek voltak a gyűjtőtáborok terrorosztagai. Az SS-t és az SD-t mint a náci párt különleges, félkatonai alakulatait érintetlenül hagyták. 1936-ban, amikor Himmlert a német rendőrség főnökévé nevezték ki, ő két részre osztotta a testületet: az *Ordnungspolizei* (Orpo)** Daluege parancsnoksága alá, a *Sicherheitspolizei* (Sipo)*** pedig Heydrich fennhatósága alá került, s ide

* Halálfejes egységeket.

** Rendfenntartó rendőrség.

*** Biztonsági Rendőrség.

tartozott a Gestapo és az SD is. A párt- és állami szervek véglegesen csak a háború kitörése után egyesültek: Himmlernek ekkor sikerült eggyé olvasztani a vezetése alatt álló különféle testületeket.

1939 szeptemberében Heydrich vezetése alatt megalakult az RSHA *(Reichssicherheitshauptamt)*, amely különféle hivatalokat foglalt magában. Az Amt III, a belső hírszerzés hivatala, az egykori SD, dr. Otto Ohlendorf közgazdász vezetése alá került. Az Amt V-nek, az egykori bűnügyi rendőrségnek Arthur Nebe lett a parancsnoka. A Heinz Jost vezette Amt VI a külföldi hírszerzést kapta feladatul. Később alakult meg az Amt VII, ezt egy egyetemi tanárra, Six professzorra bízták. Ez a hivatal „ideológiai" ügyekkel, később pedig „tudományos kutatással" és „értékeléssel" is foglalkozott.

A Gestapóból lett az Amt IV, Heinrich Müller vezetése alatt, aki ekkor lépett be a náci pártba, és SS-*Gruppenführer*-ré nevezték ki, ami altábornagyi rangnak felelt meg. Müller mindvégig afféle kulisszák mögötti ember, „szürke eminenciás" maradt. Jóllehet a Gestapo minden jelentősebb fiadműveletét ő tervezte meg és hajtatta végre, mindig a háttérben húzódott meg. Privát kapcsolataiban kifürkészhetetlen ember volt, keményen és teljes csöndben dolgozott. A kommunistákra és a szabotőrökre „szakosította" magát. A háború után éppoly gyorsan tűnt el, amilyen gyorsan cselekedett egész életében. Legutoljára a Führer-bunkerban látták, két nappal annak eleste előtt, amikor az már szabályszerű őrültekháza volt. Müller valamilyen hazaárulási vád ügyének kivizsgálására érkezett oda; dolga végeztével aztán nyomtalanul eltűnt.

Nem meglepő, hogy a zsidó ügyek végül a Gestapo kizárólagos fennhatósága alá kerültek, hiszen e testület feladata hivatalosan a *Gegnerbekämpfung*, „az ellenséges elemek felszámolása" volt.

A Gestapónak volt egy „emigrációs és deportációs ügyosztálya", s ennek hatáskörébe tartoztak hivatalosan a „zsidó ügyek". Olyan ember vezette, aki az idők folyamán specialistája lett ennek az „ágazatnak", úgyhogy e poszt betöltésénél más számításba sem jöhetett.

Ezt az embert Adolf Eichmann-nak hívták.

3

Az életpálya kezdete: Az ember és a bürokrata

Hogy e sötét lelkű férfi bonyolult jellemét megértsük, és hogy némi fogalmunk legyen róla, milyen erők irányították a náci pártba való belépése után, ajánlatos megvizsgálni, még ha csak vázlatosan is, neveltetésének, ifjú- és férfikorának körülményeit, egészen addig, amíg hatalmának csúcsára nem ért. A történetet részben ő maga mondta el.

Eichmann gyerekkora meglehetősen szokványos volt. A németországi Solingenben született 1906-ban; öten voltak testvérek, ő volt a legidősebb. A szülők, Adolf Karl Eichmann és felesége, született Maria Schefferling, mindketten protestánsok, 1914-ben Ausztriába, Linzbe költöztek. Az ifjú Adolf nem tündökölt szorgalmával, de kijárta a négy elemit, majd utána még négy polgárit is elvégzett. Apja azonban addig erősködött, amíg elsőszülött fia – „tanáraim nagy bosszúságára", vallotta Eichmann – műszaki középiskolába nem került; itt sem tüntette ki magát. Írt egy verset, amely nagy sikert aratott, amikor egy osztálybálon elszavalták, de alighanem ez volt a csúcsteljesítménye.

Élénken emlékezett Eichmann ebből a korszakból egy Brant nevű matematikatanárára, aki meglehetősen szabadjára engedte a tanítványait, és az első világháborúból való históriákkal traktálta őket.

Érdekes, hogy a történelmet ugyanattól a tanártól tanulta, mint akitől a linzi tartózkodása idején Hitler.[1] Ezt a dr. Leopold Pötsch nevű urat Hitler meleg hangon dicséri: „Döntő hatással volt egész további életemre... A bontakozó nemzeti fanatizmusunkat nevelésünk eszközéül használta fel... Gyakran lángoló lelkesedéssel, olykor a meghatottságtól könnyezve hallgattuk."[2]

Az idősb Eichmann akkoriban a linzi villamosművek kereskedelmi igazgatója volt. Odahaza, a családban szigorúan patriarchális légkör uralkodott: az apa parancsolt és feltétlen engedelmességet követelt. Vallásos ember lévén, gyermekeit jámbor protestáns nevelésben részesítette. Minden vasárnap elment a templomba. „Apám befolyásának tulajdonítható, hogy az egyházból csak 1937-ben léptem ki, sokkal később, mint többi bajtársam", emlékezett vissza később a fia. Harmincegy éves volt akkor, és mintegy öt éve aktív náci.

Amikor Maria Eichmann meghalt, elsőszülöttje tízéves volt; az apa hamarosan újra nősült. Második felesége is hithű protestáns. Az ő irányításával olvasgatta Adolf Eichmann a Bibliát, s piros ceruzával jelölte meg azokat a passzusokat, amelyek leginkább fölkeltették érdeklődését – a csaták, a háborúk leírását.

„Elég derűs fiatalságra tekinthetek vissza[3] – mondta többször Eichmann. – Heten voltunk odahaza gyerekek, köztük egy húgom és két mostohafivérem. Sokféle sportot űztem. Az öregem szorgalmazta, hogy járjak el egy vívó- és egy dzsiudzsicu-tanfolyamra. Abban az időben egy tiroli zsidó fiú volt a legjobb barátom – fűzte hozzá Eichmann, Sassen nagy meglepetésére. – Harry Selbarnak hívták. Gyakran jött el hozzánk, én is gyakran mentem el hozzájuk... Nagyon csodáltam a bátyját... Harryval még akkor is sétálgattam Linz utcáin, amikor már náci pártjelvény volt a gomblyukamban. Hiszen végtére is úgyszólván együtt nőttünk föl."

A régi barátságokat azonban hamar elsöpörte a náci ideológia befolyása. „1932 óta megszűnt a kapcsolatom Selbarral", szögezte le Eichmann.

Eichmann tehát maga veszi elejét minden olyan találgatásnak, amely „zilált családi körülményekkel" vagy „boldogtalan gyerekkorral" próbálná igazolni későbbi fejlődését. Még csak olyasféle „korai tapasztalatai" sem voltak a zsidókkal ebben az időben, amelyek esetleg megokolhatnák későbbi évei engesztelhetetlen zsidógyűlöletét. De hogy helyes volt, hogy az eljövendő magatartásának gyökereit mégiscsak a családi légkörben kerestük, az kiderül a következőkből: „Az öregem mindig is híve volt a nacionalista eszméknek, és nézeteit sosem rejtette véka alá" – emlékezett vissza Eichmann.

Mint sok középosztálybeli családban, Eichmannéknál is többet adtak meg a császárnak, mint Istennek. Bármilyen vallásos volt is otthon a légkör, mélyen átitatta a nacionalizmus, mégpedig a német nacionalizmus. Az „élvezni az élet örömteli perceit" felfogást, ami sok osztrákra igen jellemző, Eichmannéknál megvetették. Sokkal inkább a közmondásos német erényeket, a fegyelmezettséget, a

szorgalmat, a takarékosságot tartották követendő példának. Még élesebben mutatkozott meg a családban az első világháború elvesztése okozta zavarodott csalódottság. Önsajnálat, irigység és bosszúvágy fakadt belőle.

Eichmann persze ahhoz túl fiatal volt, hogy harcolhatott volna az első világháborúban, de azért belépett a Frontharcos Szövetségbe; a hiúságának hízelgett, hogy egykori magas rangú katonatisztek társaságában mutatkozhat, akik olykor kitüntetésekkel felékesítve, büszkén parádéztak a linzi utcán. Boldoggá tette, hogy velük masírozhat vagy részt vehet a lőgyakorlataikon.

Noha szerinte „a náci párt Linzben akkoriban jórészt félresikerült emberekből vagy féleszűekből állt",[4] Eichmann mégis nagy érdeklődést tanúsított a párt iránt; sőt annyira csodálta és tisztelte, hogy felbontotta eljegyzését, amikor a menyasszonya megjegyzést tett „az SA-ban masírozgató idiótákra".[5]

Röviddel iskolai tanulmányai befejezése után sikerült állást kapnia, „Fritz bácsinak", mostohaanyja unokafivérének közvetítésével: a Socony Vacuum Oil Company utazó ügynöke lett. Ez a Fritz bácsi bizonyos társadalmi rangnak örvendett: elnöke volt az Osztrák Automobil Klubnak, és jó kapcsolatot tartott fenn a Socony Vacuum helyi vezetőivel.

Később Eichmann a következőket mondta erről a távoli nagybátyjáról.

– Képzelje csak el: 1943-ban, Berlinben, egy szép napon beállított hozzám egy nagyon jóképű nő társaságában, és közölte, hogy a fiatal nő az első házasságából való lánya. Nem is tudtam róla. Aztán Fritz bácsi elmondta, hogy első felesége, Dora, zsidó volt. Akkor vette el, amikor még anyagi nehézségekkel küszködő joghallgató volt... Fritz bácsi azt kívánta, hogy segítsem át a lányát, ezt a félzsidó nőt, Svájcba... Este a szállodában találkoztunk. Megittunk néhány pohárral, és igen jól éreztük magunkat, aztán a lány elment Svájcba. Meg kellett hálálnom Fritz bácsinak, amit annak idején értem tett.[6]

Kihallgatása és perének tárgyalása folyamán Eichmann többször említette ezt a „zsidó rokoni kapcsolatát",[7] amely, szerinte, kizárja, hogy ő antiszemita lett volna. Amikor azonban (még Argentínában) Sassennal beszélt, dühösen szidalmazta Fritz bácsit:

– 1945-ben értesültem, hogy Fritz meglátogatta a gyerekeimet, és így kiáltott fel: „Szóval ezek annak a disznónak a kölykei!"

Mondtam is a feleségemnek: „Elmúltak azok a napok, amikor le tudtunk sújtani az ilyen alakokra, de eljön még az idő, amikor tulajdon kezemmel ölöm meg ezt a fickót!"[8]

A Socony Olajtársaságnál betöltött állása alkalmat adott Eichmann-nak az utazgatásra, arra, hogy élvezze az életet, hogy barátokra tegyen szert. Néhány szerelmi ügye is akadt ebben az időszakban; Sassennak részletesen beszámolt róluk. A magnószalagok megvannak, s dobozaikra Eichmann saját kezűleg írta rá: „Csak tájékoztatásul."

Némelyik esetét Eichmann mulatságosnak találta. Amikor egyik barátnője nagyapjától megkérte a lány kezét – már két éve jártak jegyben –, valahogyan politikai vita kerekedett, melynek során Eichmann síkraszállt a maga nacionalista nézetei mellett. Úgy belemelegedett, hogy a végén ököllel verte az asztalt.

– Ezek után természetesen kidobtak[9] – mondta nevetve Sassennak.

Nőknek sose volt híjával. St. Nicolaiban, a Duna felső folyásánál, egy Fanny Baeck nevű lány szolgálta ki a fogadóban. Imponálni akarván a lánynak, megpróbálta átúszni a Dunát, de a folyó erős sodrása kudarcba fullasztotta a kísérletet. Jóba lettek; valamelyik vasárnap, amikor a család templomba ment, Eichmann elvitte a lányt a közeli erdőbe, ahol „a magunk módján elégítettük ki egymás iránti érdeklődésünket". A lány nővére rajtakapta őket, és keservesen panaszkodva, rögtön szaladt az apjához. Mindenki nagy hűhót csapott belőle, úgyhogy Eichmann annak rendje és módja szerint megkérte Fanny kezét. A lány nővére azonban „savanyú képet vágott hozzá".

– Így hát megsértődtem – mesélte Eichmann Sassennak hosszú évekkel később –, és azt mondtam a kislánynak: „Ha a nővéred ma este nyolcig nem kér bocsánatot tőlem, soha többé nem lépem át a házatok küszöbét."

Eichmann persze megkönnyebbült, amikor az idősebbik lány nem kért bocsánatot tőle; illendően elbúcsúzott, és felszállt a Linzbe tartó dunai hajóra. Még emlékezett rá, hogy a család hatalmas házőrző kutyája a nyomába szegődött, és neki bírságot kellett fizetnie, ebet ugyanis tilos volt a hajóra vinni. Később Fanny felkereste az „öreg" Eichmannt, a fiú azonban megkérte apját, rázza le a leányzót, „kivéve, ha úgy adódna, hogy a viszonynak komolyabb

következményei vannak". Nem voltak; az ügynek tehát vége szakadt.

Ettől kezdve Eichmann nőügyei csupa futó kaland, felszínes kapcsolat. Könnyen tudott kapcsolatot teremteni, fesztelenül kihasználta a nőket, és párhuzamosan futó viszonyokat tartott fenn, három formális vőlegénysége folyamán éppúgy, mint házasságkötése után. Egy-egy viszonynak úgy vetett véget, hogy egyszerűen fogta a kalapját és továbbállt. Egy bizonyos határvonalat azonban sose lépett át: csakis „árja" nőkkel folytatott viszonyt.

Egynémely kapcsolata miatt kellemetlenségei támadtak. Bécsben, a háború előtti években a barátnője, egy fiatal, vidám özvegyasszony egy gazdaság tulajdonosa volt, aki meg akart szabadulni a tanyájától. Eichmann úgy intézte, hogy a bécsi zsidó hitközség vásárolja meg tekintélyes összegért a farmot, kiképzőterepnek az eljövendő palesztinai telepesek számára. A dolog kipattant, a hatóságok vizsgálatot rendeltek el, de Eichmann jó barátja, dr. Stahlecker, a bécsi Gestapo parancsnoka elsimította az ügyet. Néhány évvel később Budapesten Eichmann egy ragyogó külsejű, fiatal elvált asszony, Ingrid von Ihne bűvkörébe került, akit aztán, amikor Magyarországon a szovjet hadsereg előnyomulása miatt már égett a lába alatt a talaj, átmentett Ausztriába. Jóllehet az Ingrid von Ihnével, ezzel a társaságbeli hölggyel folytatott viszony hízelgett a hiúságának, Eichmann mégis egyszerűbb és kényelmesebb kapcsolatot keresett. Talált is: egy Budapesten élő, bécsi származású nővel, Kutschera Margittal, aki nagyon népszerű és kedvelt volt a magyar fővárosban tanyázó magas rangú nácik körében.

Vera Liebl, Eichmann felesége, Csehországból származott. Eichmann egyik üzleti útja alkalmával ismerte meg, még politikai karrierje kezdetén, és végül megkérte a kezét. 1936-ban házasodtak össze. A kezdeti forró szerelem később fokozatosan kihűlt. Eichmann-né nemigen érdeklődött férje munkája iránt, és a családja körében érezte magát a legjobban. A házaspár egy ideig még Prágában lakott. Eichmann hálás volt a feleségének, amiért három fiút szült, amíg Európában voltak, és egy negyediket, amikor Argentínában újra egyesült a család. Nagyon szerette a gyerekeit, amit – a maga módján – azzal mutatott ki, hogy nagy fegyelemre nevelte őket.

Életének későbbi időszakában sóvárogva beszélt a régi időkről. Fölidézte, hogy 1932-ben a család egy Boleck nevezetű barátja

meghívta őt és apját egy náci pártgyűlésre. A szónok a németországi nacionalista mozgalmakról beszélt, amelyeknek tagjait, hazafias törekvéseik miatt, „megtámadják és legyilkolják a hitszegők, a hazaárulók". Eichmann, aki ekkorra már jócskán a náci propaganda hatása alá került, egészen lázba jött, és odament régi barátjához, a gyűlésterem egyik sarkában üldögélő dr. Ernst Kaltenbrunnerhoz.

De mielőtt még csak egy szót is szólhatott volna, Kaltenbrunner, a veterán náci, ezzel fordult hozzá: „Te hozzánk tartozol!" Ott helyben tagfelvételi kérelmet íratott alá Eichmann-nal.

Huszonöt évvel később Eichmann kijelentette Sassennak:

– Még most is emlékszem, milyen boldog és büszke voltam akkor.[10]

Hát igen, akkor dőlt el Eichmann sorsa, és sok millió más emberé is.

Eichmann suttogva beszélgetett Kaltenbrunnerral a gyűlés folyamán, és megemlítette neki, hogy találkozott a linzi „Schlaraffia Club" tagjaival. Ez volt a gyülekezőhelye a város semmittevőinek, akik afféle szabadkőművesek módjára gyakran jöttek össze, inni, szórakozni. Eichmann úgy értesült, hogy zsidó nem lehet a klub tagja.

– Ez nagyon tetszett nekem – mondta évek múltán Sassennak.[11]

Eichmann tagja lett a náci pártnak és az SS-nek, s tevékeny propagandista. Munkába is úgy járt, hogy kitűzte a hajtókájára a pártjelvényt. Szíve azonban nem Ausztriához vonzotta, hanem Németországhoz, ahol nagy dolgok voltak készülőben. Egy a hazájából Németországba költözött exosztrák vezetése alatt a nácik már javában ostromolták a hatalom állásait. Eichmann egyenruhára vágyott és állandó, teljes értékű szolgálatra.

A sors a kezére játszott: 1933 pünkösdje táján, egy létszámcsökkentés során elbocsátották a Soconytól. Apjának azt hazudta, hogy a vállalathoz új személyzeti igazgató került, aki zsidó, és fölmondott neki, mivel tagja a náci pártnak.

Eichmann akkor azonnal Kaltenbrunnerhoz fordult, és azt a tanácsot kapta, hogy menjen át Németországba, ahol Boleck egy osztrákokból álló SS-dandár kiképzésével foglalkozik. Eichmann nem vesztegette az idejét: a linzi német konzultól kapott útlevéllel fölszerelve elutazott, és fölkereste Boleckot.

– Legjobb lesz, ha katonát faragunk belőled – mondta Boleck.

Egyesztendei szolgálat következett, részint a hadseregben, ré-

szint a lechfeldi és a dachaui SS-kiképzőtáborban. A kiképzés kemény volt, időnként szinte elviselhetetlenül kemény. Eichmann később büszkén mutogatta a könyökén látható forradásokat, olyan gyakorlatok látható nyomait, amikor szögesdrót kerítéseken kellett átmásznia. A kiképzés alatt tett szert arra a képességre, hogy ura legyen a testének és uralkodjék érzelmein. Ez volt az újoncideje, és szívesen emlékezett rá vissza, akárcsak a legtöbb német. A katonai szolgálat szinte kiegyenlítette születési hátrányait, azt ugyanis, hogy nem felelt meg a porosz eszménynek: nem volt egészen szőke, és csak majdnem volt kék szemű. Más magas állású nácikkal együtt tehát neki is a hűség és az odaadás lenyűgöző megnyilvánulásaival kellett feledtetnie az ilyen nyilvánvaló fogyatékosságokat.

A kiképzőtáborral szemben terült el a hírhedt koncentrációs tábor, a prototípusa mindazon lágeroknak, amelyekkel alig tíz év múltán Eichmann oly szoros kapcsolatba került.

Itt, a terror, az erőszak és az iszonyat iskolájában edződtek meg a későbbi náci vérebek. A tábor első parancsnoka, Theodor Eicke a következőkben állapította meg alapelveit:

„A foglyok az állam ellenségei."

„A parancsot, bármit tartalmaz is, teljesíteni kell."

„Az engedékenység gyöngeség."

Eichmann belépett a különleges előjogokkal rendelkező SD-be, az SS Biztonsági Szolgálatába. Scharführeri, vagyis szakaszvezetői rangot kapott. 1935 elején helyezték át a zsidóügyi osztályra, itt találkozott egyik-másik jövőbeli munkatársával, így például Dieter Wislicenyvel és Theodor Danneckerrel. Az ezután következő évtizeden át itteni munkaköre töltötte be az életét.

Hozzálátott, hogy egymaga tanuljon meg héberül és jiddisül, miután elutasították kérését, hogy folyósítsanak számára tandíjat, amelyet egy rabbinak fizetne az oktatásért.

– Talán nem bíznak bennem eléggé, hogy nem engedélyezik ezt a zsidó kapcsolatot? – morfondírozott Eichmann.[12]

Akárhogyan is: hamarosan olvasni tudta a jiddis újságokat.

1937-ben tiszti rangra javasolta egy SS-bizottság. Az előléptetését támogatta a felettese, Wisliceny, dicsérve Eichmann „átfogó ismereteit az ellenség, a zsidóság szervezési módszereiről és ideológiájáról", továbbá Six SS-Sturmbannführer (őrnagy) hivatalvezető (később, a per során a védelem tanúja).

Eichmannt ugyanakkor léptették elő tisztté, amikor az SD elhatározta, hogy közvetlenül átveszi a zsidó ügyek intézését, egyidejűleg kiterjesztve tevékenységét a világ más részeire is. Eichmann, aki parancsot kapott, hogy vegyen részt azon a nürnbergi pártösszejövetelen, amelyen megjelent Julius Streicher zsidóellenes hecclapjának, a *Der Stürmer*-nek mintegy száz külföldi munkatársa, büszkén jelentette, hogy kapcsolatot létesített egy amerikaival, és beszervezte az Egyesült Államok területén lévő zsidó testületekben végzendő „igazi hírszerző munkára".

Nyomban ezután elküldték a Közel-Keletre, hogy tanulmányozza az ottani helyzetet, főképpen pedig számoljon be Palesztináról. Eichmann jelentése, amelyet a küldöttség egy másik tagjával, Herbert Hagennal együtt írt meg, élesen zsidóellenes és cionistaellenes volt. Palesztinát úgy ábrázolta, mint „a gazdasági káosz" országát,[13] ahol a zsidók, becsapni való nem zsidók híján, egymást csapják be.

Eichmann tehát jól startolt.

4

Fölkészülés embermilliók megsemmisítésére: Eichmann megmutatja oroszlánkörmeit

A hitleri hatalomátvétel napjától, 1933. január 30-tól kezdve a zsidókat hivatalosan az állam ellenségeinek tekintették. Több ezer zsidót azonnal letartóztattak. Koncentrációs táborok nyeltek el rabbikat, hitközségi vezetőket, kereskedőket.

– Emlékszem az első szörnyű jelenetekre – vallotta az Eichmann-perben tanúként dr. Benno Cohen, aki az idő tájt ügyvéd volt Berlinben, és a helyi cionista szervezet elnöke, később képviselő az izraeli parlamentben, a knesszetben.

– Sokan összeverve, teljességgel megtörve tértek vissza a táborokból – mondotta. – Az asszonyok pedig egyre-másra kapták az értesítéseket a táborokból: „Férje szívrohamban meghalt. Hamvait ezennel mellékeljük. A portó három és fél márka."

1933. április 1-ére birodalomszerte bojkottnapot hirdettek. A barnaingesek minden zsidó üzletet vagy irodát Dávid-csillaggal vagy pedig ilyenféle jelszavakkal jelöltek meg: „Vigyázz! Veszély!", „Egyirányú út Jeruzsálembe!" Azokat a német lányokat, akiknek zsidó barátjuk volt, végigmasíroztatták az utcán, s táblát kellett vinniük ezzel a felirattal: „Disznó vagyok, zsidóval van kapcsolatom." Hamarosan rendeletek özöne zárta ki a zsidókat a köztisztviselői, a jogi és az orvosi pályáról, száműzte őket a sajtóból, megtiltotta foglalkoztatásukat a filmnél, a színházban.

1935. szeptember 15-én a – különben évenként megrendezett – nürnbergi pártgyűlésen Hitler meghirdette a Nürnberg városáról elnevezett úgynevezett faji törvényeket, ekként érvényesítve azt a régóta vallott álláspontját, hogy a zsidók nem német állampolgárok, hanem idegenek. Megfosztották őket állampolgárságuktól, és a másodrendű, „alattvalói" státusba sorolták őket. Megtiltották a vegyes házasságokat vagy a németek és zsidók közötti nemi kapcsolatot. Zsidóknak megtiltották negyvenöt éven aluli árja cselédek alkalmazását.

A Reichstag, amikor egyhangúlag jóváhagyta a nürnbergi törvényeket, kinyilvánította: „áthatja az a tudat, hogy a német vér tisztasága a német nép fennmaradásának alapfeltétele, és az a szilárd elhatározás vezérli, hogy örök időkre biztosítsa a német nép jövőjét".

Akire ráfogták, hogy zsidó, annak anyagilag rögtön vége volt. Sok „kétes" származású személy lázas őskutatásba kezdett. Új foglalkozás jött létre, a „családkutatóké", akik segítettek „felfedni", hogy valakinek a nagyapja vagy nagyanyja egy nem zsidóval folytatott házasságon kívüli viszonyból született. Az illető aztán a bírósághoz fordult, és „átminősítését" kérvényezte.

Sok német túllicitálta a törvényes előírásokat. Számos üzletbe nem engedtek be zsidókat, még élelmiszer-vásárlásért sem. Akadt patika, ahol megtagadták tőlük a gyógyszert. Szálloda, ahol nem adtak nekik szállást éjszakára. Sok város előtt ilyen feliratok jelentek meg: „Zsidók itt nemkívánatosak."[1] Autóutak kanyarulatánál tábla: „Lassan! Zsidók – 75 km/ó vagy afölött!" Az 1936. évi olimpiai játékok tartamára eltávolították ezeket a feliratokat, nehogy a külföldiek tudomást szerezzenek róluk.

Németország tulajdonképpen kiűzte a zsidókat. Az új rezsim első éveiben erős volt a kivándorlási hullám, bár a vagyon külföldre vitelét szigorúan korlátozták. És egyre szigorították a megszorításokat. A kivándorlókat rendkívül magas adókkal sújtották, és súlyos devizakorlátozásokat léptettek életbe. A kifosztott, elszegényedett menekülteket viszont nemigen engedték be azok az országok, ahová kívánkoztak. A környező világ általában nem volt hajlandó befogadni őket. (Lásd a 12. fejezetet.) Megindult a náci Európa elhagyására irányuló meghiúsult erőfeszítések tragikus, végzetes körforgása egy olyan világban, amely a „vízum nélküli bolygó" képét nyújtotta.

A zsidók kiűzésére irányuló legszervezettebb, legrendszeresebb és legcéltudatosabb akciót azonban Hitler tulajdon szülőhazájában hajtották végre, mintegy öt évvel a németországi hatalomátvétel után. Annak idején még maguk a zsidók is lebecsülték ennek a jelentőségét, pedig hát sok tekintetben baljós előjele volt még sokkal szörnyűbb fejleményeknek.

Ausztriában mutatta meg Eichmann az oroszlánkörmeit.

1938. március 13-án, amikor a náci Németország erőszakkal annektálta Ausztriát – amit *Anschluss*-nak* neveztek el –, az SD úgy határozott, hogy az addiginál tevékenyebben működik közre a zsidók kiűzésében. Vezetője, Heydrich megígérte az örömittas Führernek, hogy eredeti szülőhazája, amelyet íme, „visszavezetett a német birodalomba", rövidesen megszabadul a zsidóktól. Az osztrák SS, amely régóta toporzékolt türelmetlenségében, szabad kezet kapott, mire az erőszak valóságos orgiája vette kezdetét. Több ezer ellenfelüket tartóztatták le. A jelentősebb foglyokat a Gestapo új főhadiszállásának, a Metropol Szállónak a pincéjében őrizték. Heydrich ebből a szállodából irányította az akciókat, s itt őriztette dr. Schuschniggot, Ausztria akkori utolsó szövetségi kancellárját, továbbá Louis von Rothschild bárót. Más foglyok számára új koncentrációs tábort létesítettek Mauthausenban. Mert Dachau és Buchenwald már zsúfolásig megtelt.

Eichmannt nyomban a helyszínre vezényelték, s már négy nappal az *Anschluss* után meg is érkezett Ausztriába.

Ekkor már tiszt volt, a zsidó ügyek szakértője, és az 1937. évi palesztinai megbízatása óta egyre emelkedett az ázsiója az SD-ben. Ennek megfelelően időközben megváltozott a modora, és az új felelős megbízatásokkal egyre pöffeszkedőbbé vált. Teljesen megszokta, hogy a zsidókhoz becsmérlő, megalázó hangnemben szóljon. Az egyéniségében bekövetkezett változások a nácik úgynevezett zsidópolitikájának végleges kialakulásával mutatkoztak meg teljes fegyverzetükben.

– Nem ismertem rá![2] – vallotta a perben dr. Franz Eliézer Meyer, aki 1936-ban és 1937 első felében találkozott vele; ez idő tájt Eichmann hivatalos minőségben volt jelen zsidó összejöveteleken, ahol jegyzetelt. Hűvös, rendszerint udvarias magatartásából mindenki arra következtetett, hogy jellegzetes bürokrata, pedáns, de egyébként ártalmatlan. – És egyszer csak az élet és halál urával álltunk szemben, aki dölyfösen, gorombán beszélt – mondotta dr. Meyer.

De már előbb is trágár szitkokkal illette például dr. Stahlt, Berlin zsidó hitközségének elnökét.[3]

– Vén szaros! – üvöltötte –, úgy látszik, már régen volt koncentrációs táborban!

* Csatlakozás.

Az SD elhatározta a zsidók kiűzését, és úgy vélte, hogy a módszeres terror a leghatásosabb eszköz az előkészítésre.

A zsidók ezreit fogták el az utcán, és az SS latrináinak tisztítására vagy a Schuschnigg-kormányzat jelszavainak a járdákról való eltávolítására kényszerítették őket. Moritz Fleischmann, aki tevékenyen részt vett a bécsi zsidó közéletben, tanúvallomása során elmondta, hogy egy napon, amikor megpróbált belopózni a zsidó hitközség épületébe, feltartóztatta egy SS-legény.

– A kezembe nyomott egy dézsa tűzforró vizet, és rám parancsolt, hogy sikáljam fel a járdát. Hamarosan rájöttem, hogy a dézsa erős savat is tartalmaz, a sav sebesre marta a kezemet, amely nyomban megdagadt.

Fleischmann azt is látta, amint az SS-legények kivezetik az épületből Taglicht főrabbit, a hetvenéves, tekintélyes férfit, papi talárban és imakendővel a vállán; amikor letérdelt, hogy a járdát fölsikálja, a körülötte összegyűlt csúfolódó, röhögő bécsi csőcselék tapsolása közepette az SS-őr megkérdezte tőle:

– No, hogy tetszik?

Mire Taglicht főrabbi csöndesen így felelt:

– Ha az Úristennek tetszik, én az ő szolgája vagyok.[4]

Fleischmann elmondta, hogy „a zsidókat úgy fogdosták össze, akár a sintérek a kutyákat", aztán teherautókra dobták őket, és irány: Dachau. Hozzátartozóik csakhamar megkapták a szokásos értesítést, amely szerint „a hamvakat a portó megfizetése ellenében átvehetik". Igen sok öngyilkosságot is okozott a terror.

Az erőszak alkalmazása kellőképpen előkészítette a terepet, úgyhogy az SD hamarosan készen állt az egész ausztriai zsidóság kiűzésére. A végrehajtással Eichmannt bízták meg. Jóllehet még a hírszerző részleghez tartozott, most Stahlecker, a bécsi Gestapo főnöke mellé osztották be.

Eichmann néhány napig megfigyelte a Gestapónak a zsidókkal kapcsolatos munkáját, aztán előállt a zsidók Ausztriából való gyors és teljes kiűzetésének tervével. Nemcsak külső elnyomásra van hozzá szükség, hangoztatta, hanem belső nyomásra is. Maguknak a zsidó vezetőknek kell elősegíteniük a kivándorlást.

Eichmann egyszerű és leleményes tervet eszelt ki. Az SD állítsa vissza a zsidó közéletet, nyissa meg újra a már kisajátított autonóm zsidó intézményeket. Ezek azonban csakis azért működnének, hogy intézzék a zsidók kivándorlását. A zsidóknak engedjék meg, hogy

maguk intézzék ügyeiket – persze megfelelő felügyelet mellett –, de csak addig, amíg az előírt kivándorlási kvótát el nem érik. Vagy együttműködnek a zsidók, vagy pedig a dachaui és a mauthauseni lágerokba kerülnek.

Jól tudta Eichmann: a helyi zsidó funkcionáriusok tisztán látják, hogy a zsidóknak nincs jövőjük Ausztriában, ezért hát igen készségesen fognak fölkutatni minden kivándorlási lehetőséget. Azt is tudta, hogy szívesebben fogadják a szervezett és rendezett kivándorlást, mint a rémült emberek reménytelen és csüggesztő ácsorgását a külföldi konzulátusok előtt kígyózó vég nélküli sorokban, ahol hiába kilincselnek vízumért, ami gyakran egy-egy egész család öngyilkosságához vezetett.

A Gestapo ily módon felügyelete alá vonhatja a zsidó közéletet, és biztosíthatja a zsidó hivatalnokok együttműködését. A látszat kedvéért Eichmann különleges hatóságot hozott létre, amely a *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (Zsidó Kivándorlási Központ) nevet kapta.

Heydrich azonnal jóváhagyta a tervet, és kivitelezésével Eichmannt bízta meg.

Eichmann a tőle megszokott buzgalommal vetette magát a munkába. A zsidó hitközség időközben bezárt és kifosztott irodáit újra megnyitották. Néhány zsidó funkcionáriust kiengedtek a koncentrációs táborból. Eichmann közölte velük: az ő feladata az, hogy Bécset és Ausztriát megtisztítsa a zsidóktól. Kijelentette: tökéletes engedelmességet és korlátlan együttműködést követel, magának a zsidó közösségnek az érdekében. Hozzátette: bármiféle ellenállást könyörtelenül letör.[5]

Néhány ügyes fogása révén a hitközség korlátlan ura lett. A pénzalapokat mind befagyasztották, s csak ő szabadíthatta fel őket. Elrendelte, hogy a funkcionáriusok minden nagyobb horderejű ügyben kérjék ki a döntését; így aztán rövidesen ellenőrzése alá került a zsidó intézmények egész élete. Előírta, hány osztály legyen a zsidó iskolákban, mekkora legyen a zsidó kórházak személyzete, az aggok házainak és vakok intézeteinek létszáma, de még a zsidó levéltár, a közkönyvtár és a temető adminisztrációjába is beavatkozott. „Parancsra" működött minden.

Egy másik fegyvere a koncentrációs táborral, a deportálással való

fenyegetőzés volt, no meg az, hogy időről időre elintézte ennek vagy annak a kiszabadulását.

Eichmann kihallgatásokon fogadta a hitközség tisztségviselőit, meghallgatta a kérdéseiket, majd kiadta nekik az utasításait. A kéréseket írásba kellett foglalni és az eredeti példányt Eichmann-nak átadni. Minden kihallgatáson a napirendi pontok közül a legfontosabbak a kivándorlási ügyek voltak, meg a legfrissebb számadatok az Ausztriából elűzött zsidókról.

A durvaságát és közönséges modorát Eichmann megtoldotta még egy harmadik tulajdonsággal is, amely a tevékenységében ettől fogva nagy szerepet kapott: az álnoksággal. A per folyamán bevallotta, hogy rendszeresen becsapta a zsidó vezető embereket. Goromba beszédének célja részint a megfélemlítés volt, részint pedig az, hogy a zsidó vezetőket meggyőzze nyíltságáról.

– Én őszinte vagyok magukhoz, legyenek tehát maguk is őszinték hozzám – mondta nekik.

Hamar rájött, hogy sokkal könnyebben boldogul, ha fenyegetéseibe homályos ígéreteket vegyít, amelyeket sohasem szándékozott megtartani. Arra is rájött, hogy a zsidókra nagy hatással van, ha valaki kulturális és nemzeti törekvéseik iránt érdeklődik, és hogy a zsidók a velük született derűlátásuk folytán könnyen elhiszik a jövőjükre vonatkozó hazug, megnyugtató ígéreteket.

A becsapás persze régóta alkalmazott gyakorlata volt a német lélektani hadviselésnek. Kitűnő eredménnyel használták odahaza is, külföldön is. Már jóval Hitler előtt is azt tanították a németeknek, hogy objektív igazság nincs, minthogy az igazság egyszerűen az, amit „be lehet adni" a népnek, és hogy a jó propaganda semlegesíti a lelepleződött hazugságot.

A zsidókkal szemben azonban még nagyobb mértékben és még alaposabban alkalmazták ezt a módszert. A becsapást művészi tökélyre fejlesztették, s a rendszer egyik fő módszere lett. Később a koncentrációs táborokban és a gettókban is ehhez az eszközhöz folyamodtak, a végletekig alattomosan és aljasul. A gázkamrák bejáratánál azzal hitegették az embereket, hogy azt mondták nekik: előbb „fertőtlenítik" őket, csak aztán „települnek át", hogy „termelőmunkát" végezzenek.

Eichmann elsőként vezette be ezt a módszert, és később tökéletesítette. Amikor a bécsi zsidóság képviselőivel találkozott, azzal a dajkamesével áltatta őket, hogy Tel Aviv közelében, Saronában

született, és jól tud jiddisül és héberül; így akarta előttük bizonyítani, hogy őt ugyan nem csaphatják be.

– Döbbenten néztünk össze – mondta tanúvallomásában Moritz Fleischmann –, amikor Eichmann könyv nélkül idézett egy teljes oldalt Adolf Böhmnek a cionizmus történetéről szóló művéből.[6] Meghökkent maga Böhm is, aki ott volt az Eichmann-nal tárgyaló bécsi zsidó vezető emberek között.

– Bevették a mesét, hogy egy palesztinai templomoslovag-településen születtem – mondta később nevetve Eichmann Wisliceny-nek –, amikor pedig ledaráltam néhány közismert héber mondatot, még azt is elhitték, hogy jól beszélem a nyelvet.[7]

Így kelt szárnyra a legendaszerű hír, amelyet aztán suttogva terjesztettek a gettókban és a koncentrációs táborokban, hogy van valahol egy teljhatalmú, de soha nem látható náci tiszt, aki a zsidók sorsáról dönt, aki kém gyanánt rejtőzködik közöttük, de hogy voltaképpen kicsoda, az – örök rejtély.

Bécsben olyan módszert dolgozott ki Eichmann, amelyet később szabványként alkalmaztak a zsidó tisztségviselőkkel való bánásmódban. Utasítást adott, hogy vezessék elébe a zsidó hitközség letartóztatott elnökét, dr. Joseph Loewenherzet. Az első alkalommal valamilyen ürüggyel pofon ütötte az elnököt, de mindjárt megjegyezte, hogy szándékában áll rendbe hozni a zsidók életét, s megkérte Loewenherzet, készítsen tervet a zsidó közösség megszervezésére és a zsidók Ausztriából való kivándorlásának elősegítésére. Világosan értésére adta dr. Loewenherznek, hogy a zsidó tömegek, továbbá maguk a zsidó funkcionáriusok és családtagjaik csakis akkor maradhatnak életben, ha ővele együttműködnek.

– Szegény Loewenherznek tárgyalnia kellett tehát Eichmannnal – emlékezett vissza Fleischmann. – Minden egyes tárgyalásuk újabb megaláztatást jelentett

Eichmann később azzal dicsekedett, hogy milyen „emberségesen és korrektül" viselkedett a zsidó vezetőkkel.

– Nem úgy – mondta –, mint Günther, a helyettesem, aki három lépés távolságra tartotta magától a zsidókat. Én olyan kapcsolatot tartottam velük, amilyen megillet egy ellenfelet. Úriember módjára viselkedtem.

(Szerettük volna, ha Loewenherz tanúként vall a perben erről az „úriemberi" viselkedésről, vagy legalábbis válaszol egy kérdőív rovataira. A per előkészületei idején súlyos betegen élt New Yorkban. Konzulunk meglátogatta. Loewenherz valósággal lázba jött, és megígérte, hogy hamarosan válaszol a kérdésekre. Már nem maradt rá ideje. Túlságosan megviselte az izgalom, amikor visszaidézte Eichmann bécsi uralmának napjait; szívrohamot kapott, és három nap múlva meghalt.)

Bécsben Eichmann kidolgozott egy eljárást a zsidók kiűzésének egyszerűsítésére. Elrendelte, hogy a kivándorlás ügyében illetékes valamennyi hatóság tisztviselői neki referáljanak főhadiszállásán, a Prinz Eugen Strasse-i kisajátított Rothschild-palotában.

– Szinte futószalagon ment minden – dicsekedett többször is.

És valóban. Amikor egy zsidó belépett a *Zentralstelle* irodájába, még volt valaki: állása volt vagy üzlete, lakott valahol, tulajdona is volt vagy pénze a bankban, a gyereke iskolába járt. Ahogy az egyik irodaablaktól a másikhoz haladt, úgy fosztották meg fokozatosan mindettől. S mire a végén elhagyta az épületet, nem volt állása, a tulajdonát kisajátították, gyereke nevét törölték az osztálynévsorból, lakását elvették. Nem maradt semmije, csak a két hétig érvényes útlevele, benne a „J" betűvel.* Külföldi beutazási engedélyt neki magának kellett szereznie. Megmondták neki kereken: ha az útlevél lejárta után még Ausztriában találják, az útlevél már csak egyetlen utazásra érvényes: a koncentrációs táborba!

Eichmann úgy érezte, megtalálta a módját, hogy miként kell eljárni a zsidókkal: először kirobbantani, szabadjára engedni a zabolátlan fosztogatást és kegyetlenkedést, a lehető legnagyobb és legszélesebb körű szenvedést okozva, aztán – még mielőtt az áldozatok magukhoz térnének a megrázkódtatásból – fölszólítani vezetőiket, hogy működjenek együtt a hatóságokkal a „további megpróbáltatások enyhítése érdekében". Az együttműködés közvetlen és állítólagos célja mindig a közösség javát szolgálta. Ausztriában: elősegítette a kivándorlást, amelyet a zsidók amúgy is kívántak. Ráadásul elősegítette, hogy a borzalmak megszűnjenek, ha csupán egy időre is. A legtöbb zsidó funkcionárius természetesen kötelességének tartotta, hogy segédkezet nyújtson.

Így rakta le Eichmann Bécsben annak a rendszernek az alapjait, amelyet később az egész megszállt Európában továbbfejlesztettek és tökéletesítettek; azt ugyanis, hogy magukat a zsidóság képviselőit használták fel akaratlan eszközöknek.

* A *Jude* (zsidó) szó kezdőbetűje.

A becsapás egyik további mozzanata az volt Eichmann eljárásában, hogy úgy tett, mintha érdekelnék a zsidók belső ügyei. Egyik barátjának ezt írta: „Holnap ismét szemlét tartok a zsidó hitközség és a cionisták irodáiban. Legalább egyszer hetenként megteszem ezt. Teljességgel a markomban tartom őket. Egy lépést se mernek tenni nélkülem."[8]

Miközben látszólag érdeklődött a cionizmus és a zsidó ügyek iránt, egyáltalán nem titkolta megbízatásának valódi természetét, sem pedig azt, hogy mit szándékszik tenni, hogy Ausztriát megszabadítsa zsidó lakosaitól. A homályos ígéreteket és a zsidó közösségnek adott apró kedvezményeket goromba, nyers beszéddel vegyítette: egyik jellemző vonása lett ez annak a tudatos módszernek, melynek célja éppen a zsidó vezetők megzavarása volt.

Eichmann hatalma éppoly gyorsan nőtt, ahogy egyre magasabbra lépett a ranglétrán. 1937-ben még SS-Untersturmführer (hadnagy) volt; ettől kezdve minden évben előléptették. 1939 elején felettesei úgy értékelték őt, mint munkaterülete „elismert szakértőjét",[9] erélyes és kezdeményező embert, aki rendkívül jól látja el a szervezési és egyéb feladatokat. 1941-ben SS-Obersturmbannführer (alezredes) lett, és az maradt végig.

Ahogy nőtt a hatalma, úgy fokozódott az arcátlansága is. Nemcsak a zsidók, hanem még némely magas rangú nácik is ízelítőt kaptak erős egyéniségéből. Egy ízben dühös telefonvitába bonyolódott Karl Wolff tábornokkal, az SS nagy hatalmú vezérkari főnökével, aki azt követelte, hogy kíméljék meg egy bizonyos zsidó ember életét. Eichmann pedig erélyesen ragaszkodott az ellenkezőjéhez. Egyre jobban belelovalták magukat a vitába, végül Wolff ezt ordította bele a készülékbe:

– Tudja maga, hogy egy SS-tábornokkal beszél?

Mire Eichmann:

– És *maga* tudja-e, hogy Adolf Eichmann Gestapo-alezredessel beszél?

Wolff lecsapta a kagylót. Eichmann ezen annyira feldühödött, hogy kihívta párbajra a tábornokot. Csak Himmlernek, az SS legfőbb főnökének személyes beavatkozására álltak el a párbajtól.

Eichmann pökhendiségének egy másik célpontja Wilhelm Stuckart belügyminisztériumi államtitkár volt. Amikor egy dossziéban véletlenül olyan írásra lelt, amelyben Stuckart „Eichmann cigány módszereit" tette szóvá, azonnal felkereste Müllert, a Gestapo

főnökét, és arra kérte, hadd hívhassa ki Stuckartot pisztolypárbajra. Müller azonban kerülni akarta a bonyodalmakat, és lecsillapította Eichmannt.

A bécsi *Zentralstelle* létesítése valóban újdonságszámba ment. Addig minden egyes hatóság a maga szempontjai érdekében aknázta ki a zsidók elleni intézkedéseket, egyrészt propagandacélokra, ami főként Goebbels meg a körzeti vezetők (a gauleiterek) érdekeit szolgálta, vagy egyszerűen a zsidók pénzét akarták megkaparintani, mint Göring és Schacht, a Reichsbank* elnöke. Hitler és Streicher pedig elsősorban a fajvédelmi törvények és a teljes faji elkülönítés szempontjából tartották mindennél fontosabbnak. Zsidó ügyekben addig semmilyen összehangolt, átfogó intézkedés nem történt. Ekkor jutott a felső vezetés tudomására, hogy Heydrich egy olyan alapos és átfogó tervet dolgozott ki, amelyet Bécsben már végre is hajtanak.

Eichmann rövidesen néhány fontos látogatót kapott.[10] Megjelent először is a belügyminisztérium egyik megbízottja, hogy tanulmányozza a *Zentralstellé*-t; eljött a propagandaminisztérium egy tisztviselője is, és – ami a legfontosabb – a gazdasági minisztérium képviselői is inspiciálták a „központot". Mindüknek tetszett, amit láttak. Íme, így lehet kiűzni a zsidókat, és ugyanakkor kiforgatni őket tulajdonukból. Berlin kedvező jelentéseket kapott, amit nemsokára egy jelentős kinevezés követett: 1939. január 24-én Göring kinevezte Heydrichet *az egész birodalom* Zsidó Kivándorlási Központjának vezetőjévé. Wohltatot, a gazdasági minisztérium miniszteri osztályfőnökét kirendelték Heydrich mellé, mert az ügy pénzügyi vonatkozásairól természetesen nem feledkezhettek meg. Göring utasításai részletezték az új hivatal működési szabályait. Minthogy Eichmann bécsi tevékenysége szolgált mintául, az ő módszerei lettek irányadók.

A berlini zsidó hitközség vezetőit a Gestapo Bécsbe parancsolta: nézzenek körül az ottani *Zentralstellé*-n, hogy felkészüljenek az ottani szisztéma németországi bevezetésére. A berlinieket megrémítette, amit láttak.

– Szörnyű volt – vallotta később tanúként dr. Meyer az Eichmann-perben. – Iszonyatos. Akár valami gyár... Úgy adták tovább

* Birodalmi Bank.

az embereket, mint az automata az élettelen tárgyakat. Berlinben akkortájt még nem így mentek a dolgok. Vitába szállhattunk, legalábbis a hatóság embereivel. Bécsben Eichmann megkérdezte, mit szólunk a dologhoz. Akkor még azt hittük, mondhatunk neki nemet is, és közöltük vele, hogy szerintünk ez Berlinben elképzelhetetlen... Erre aztán ránk támadt.[11]

– Mindenütt ott kellett lennem, és mindennel nekem kellett foglalkoznom – emlékezett vissza később Eichmann. – Mondta is Heydrich, hogy úgy viselkedem, mint valami fiók-miniszterelnök. Akárhogy is: módomban állt külön-külön, személyre szóló devizaárfolyamot megállapítani, s ezt még a Birodalmi Bank sem tehette... Váratlanul jelentem meg olyan helyeken, ahol senki sem számított rá. A beosztottaim olyan tisztelettel szóltak hozzám, hogy a zsidók azt hitték, csakugyan valami királyféle vagyok.[12]

A valuta jelentette Eichmann egyik legfőbb gondját, mivel enélkül senkit sem fogadtak be külföldön. Eichmann elintézte, hogy a Reichsbank adjon devizát a kivándorlóknak, de iszonyúan borsos árfolyamon. A gazdag zsidóknak elképesztően sokat kellett fizetniük német pénzben, a különbözetért pedig a szegényebbek kaptak devizát. Eichmann utasítására emigrációs pénzalapot létesítettek; zsidó vezető embereket küldött külföldre, adományokat gyűjteni az alap számára.[13] Majdnem tízmillió dollárt szedtek össze ily módon a zsidó szervezetektől.[14] A kivándorlás kitűnő üzletnek bizonyult Németország számára.[15] Amikor a százezredik kifosztott zsidó is elhagyta Ausztriát, Heydrich személyesen látogatott el Bécsbe, hogy védencének gratuláljon.[16]

Eichmannt megrészegítette a siker. Határozottan meg volt győződve róla, hogy rátalált a helyes metódusra, amely végül is elintézi a „zsidókérdést". Így találta ki azt a kifejezést, amely a kimondhatatlan bűnnek – hatmillió ember módszeres megsemmisítésének – lett a fedőneve. Endlösung, „végső megoldás" – így hangzott. Mindegyik dossziéjára ezt írta vagy íratta fel.

– Én javasoltam ezt a kifejezést – mondta később Sassennak. – Annak idején a zsidók eltávolítását értettem rajta, kivonulásukat a német nemzetből. Később aztán a kiirtásukat álcázták ezek az ártalmatlan szavak.[17]

Hosszú utakat tett a Rothschildéktól elkobzott fekete luxusautón.

– Hivatalos utazásokra használtam, és felkerestem az ausztriai

SD-alakulatokat – mesélte később Sassennak –, hogy ellássam őket a végső megoldás „injekcióival".[18]

Miközben Eichmann virgonc örömmel kirugdosta a zsidókat Ausztriából, és a „kiutazási engedélyről" való gondoskodás ürügyén kirabolta őket, más náci szervezetek elkobozták a zsidók műkincseit és ékszereit. A jobb módú emberek elengedése és kivándorlási lehetősége fejében egészen nyíltan váltságdíjat követeltek.[19]

Eközben Neville Chamberlain brit miniszterelnök és francia kollégája, Édouard Daladier tiszteletüket tették Hitlernél Münchenben. Ugyanis az Anschluss után – Ausztriának a Harmadik Birodalomba történt erőszakos bekebelezése után – Hitler a szudétanémetek megvédése ürügyén Csehszlovákia ellen fordult. A nyugati hatalmak pedig ismét meghajoltak Hitler előtt: a müncheni egyezménnyel – amelyet a Szovjetunió kizárásával kötöttek – kiszolgáltatták Csehszlovákiát a náciknak. Churchill egyike azon keveseknek, akik a müncheni egyezményt annak minősítették akkor, ami valóban volt: „teljes vereségnek". Hitler az egyezménnyel zöld utat kapott, és beláthatatlan volt, mi mindent fognak még megengedni maguknak Németország vezetői. S ami a zsidókat illeti, a súlyos következmények azonnal megmutatkoztak.

Heydrich törte a fejét, milyen úton-módon szabadulhat meg a szegény sorsú zsidóktól, akiknek nem sikerült beutazási engedélyt kapniuk külföldre. Megtudta, hogy a lengyel kormány egy olyan törvényt készül hozni, amelynek értelmében megfoszthat az állampolgárságától több ezer, állandó jelleggel Németországban letelepedett lengyel zsidót. A törvénynek 1938. október 30-án kellett hatályba lépnie. Egy nappal előbb Németországban letartóztattak minden lengyel állampolgárságú zsidót.

Közöttük volt Zindel Smuel Grinszpan és családja. Grinszpan később, az Eichmann-per tanújaként[20] elmondta, hogy akkor már huszonhét éve lakott Hannoverben, s egyik napról a másikra kiutasították. Körülbelül hatszáz embert – időst, fiatalt – tereltek össze a nácik egy épületbe, aztán, 1938. október 29-én, szombaton fölsorakoztatták és végigmeneteltették őket a vasútállomásig. Az utcák feketélltek az ordítozó tömegtől, „Ki a zsidókkal!", üvöltözték. A pályaudvaron aztán felparancsolták a zsidókat az egyik szerelvényre.

– Azt mondták a rendőrök, nemsokára visszajövünk, semmit sem kell magunkkal vinnünk, csak az útlevelünket – vallotta Grinszpan.

A szerelvény a lengyel határ felé tartott. Németország minden részéből robogtak a zsidókkal megrakott vonatok a határ menti állomás felé. Összesen tizenötezer ember érkezett oda – férfi, nő, gyerek.

– Amikor a határhoz közeledtünk – vallotta Grinszpan –, közölték, hogy át kell adnunk a nálunk lévő készpénzt. Személyenként tíz márkát tarthattunk meg mindössze. „Nem hoztatok magatokkal többet, úgyhogy nem is visztek el többet", gúnyolódtak velünk. Megmotoztak minket, aztán elmasíroztunk a senki földjére, a lengyel határ felé. Az SS-ek csattogtatták a korbácsaikat. Aki lemaradt, korbácsütést kapott; az útra csak úgy fröcskölt a vér. Minden személyes holminkat kitépték a kezünkből. Elestem; a fiam könyörgött, hogy álljak föl és fussunk, mert különben ott halunk meg. Így értünk a lengyel határra.

A lengyel határőrök meglepődtek, s lövöldözni kezdtek. Végül is beengedték az embereket Lengyelországba. A szerencsétlenek, akik akkor már két napja nem ettek egy falatot, nem ittak egy kortyot sem, elárasztották a Zbonszyn nevű kis határvárost. A lengyelek aztán táborba zárták őket.

Így hát a nácik az egész világ szeme láttára sikeresen végrehajtották az első deportálást, az összes többi rákövetkezőnek az előfutárát.

Zindel Grinszpan megírta másik fiának, a tizenhét éves Herszelnek, aki éppen Párizsban tartózkodott akkor, látogatóban a nagybátyjánál, hogy milyen megpróbáltatást szenvedett a család. Herszel elhatározta, hogy bosszút áll. November 7-én elment a párizsi német nagykövetségre, s kérte, hogy beszélhessen a követtel. Von Welczek gróf azonban éppen nem volt ott. Arra ment viszont Ernst vom Rath követségi tanácsos. Herszel előkapta a magával hozott pisztolyt, és kétszer rálőtt a tanácsosra. Vom Rath két nap múlva belehalt sebeibe. Herszelt letartóztatták. Franciaország összeomlásakor a németek kezébe került, s ők gyilkosság vádjával bíróság elé akarták állítani. Nagy nemzetközi kirakatpert kívántak rendezni, ennek megfelelően szerkesztették meg a vádiratot is. Ebben homoszexuális hajlammal is gyanúsították, így akarták bemocskolni a fiú hősi cselekedetét. (Heydrich kedvenc fogásai közé tartozott a szexuális jellegű vádak kiagyalása; jól bevált ez a trükk például von

Fritsch tábornok, Wehrmacht-főparancsnok esetében.[21]) A náci népbíróság elnöke átírt a Gestapónak, azt tudakolva, nem vettek-e részt külföldi személyek Grinszpan tettében.[22] Grinszpant a sachsenhauseni koncentrációs táborba szállították, ahol Eichmann hallgatta ki.[23] Herszel Grinszpant ekkor látták utoljára élve.

1938. november 9-én Hitler, a cimboráival együtt, megünnepelte Münchenben az 1923. évi *Bierhalle*-puccsnak, az első hatalomátvételi kísérletnek az évfordulóját. Az emlékek fölelevenítése, a társalgás más években rendszerint a késő éjszakai órákba nyúlt. Ezúttal azonban úgy intézték a dolgokat, hogy Hitler korán távozzék. Amikor elment, Goebbels bejelentette, hogy már folyik a német zsidók ellen a „spontán" megtorlás vom Rath „hősi" haláláért. Ez az éjszaka *Kristallnacht** néven vonult be a történelembe.

A náci párt nagyszabású pogromot rendezett az egész birodalomban. Heydrich minden helyi rendőrségnek távírógépen küldött utasítást, hogy ne avatkozzék be, az SD-részlegeket pedig fölszólította, hogy teljes erővel vegyenek részt a „tüntetésekben".[24] Elrendelték a zsinagógák felgyújtását, kivéve, ha félő, hogy a tűz átterjedhet a szomszéd épületekre. Engedélyezték a zsidók üzleteinek és magánlakásainak összerombolását, de nem a kifosztását. Parancs érkezett, hogy tartóztassanak le annyi zsidót, „kiváltképpen gazdagot", amennyi a börtönökben csak elfér, és aztán szállítsák őket koncentrációs táborokba.

A Bécsben tartózkodó Eichmannt nyomban riadóztatták.[25]

Az erőszak és az iszonyat éjszakája következett. Imaházak – közöttük évszázados műemlékek – váltak a lángok martalékává, így például Köln, Frankfurt, Breslau,** Nürnberg, Berlin híres zsinagógái. Még másnap is égtek. A nácik még a temetők imaházait is fölgyújtották.

– Nem akartam hinni a szememnek – vallotta a tárgyaláson dr. Benno Cohen –, amikor láttam, hogy ég a berlini zsinagóga.[26] A tűzoltók kivonultak ugyan, de a kisujjukat se mozdították. Olyan parancsot kaptak, hogy csak a szomszéd „árja" házak védelmére álljanak készenlétben. A zsidók rohantak be a lángoló épületbe, hogy kimentsék a Tóra-tekercseket, a diadalittas tömeg gúnyolódása közepette.

* „Kristályéj"; pontosabban: a szilánkokra tört üvegek éjszakája.

** Wrocław német neve.

A nácik erőszakkal benyomultak zsidó lakásokba. Sok zsidót mozgó vonatból, mozgó autóbuszból dobtak ki; erőszakot követtek el zsidó lányokon, asszonyokon. Több ezer embert összevertek, jó néhányat vízbe fojtottak, a menekülni igyekvőket lelőtték.[27] Az SD-hivatalok országszerte kötelességszerűen jelentették „a nép forrongó lelke" *(kochende Volksseele)* által elkövetett „hőstetteket". Két nap múlva Heydrich elkészítette az első mérleget: 191 zsinagóga leégett, további 76 teljesen romba dőlt, 11 hitközséget és temetői imaházat lerombóltak, 815 zsidó tulajdonban lévő boltot, továbbá 29 áruházat szétromboltak, végül megöltek 36 zsidót, súlyosan megsebesítettek további 36-ot.

„A valódi számadatok ennél valószínűleg sokkal magasabbak", írta Göringnek Heydrich,[28] akihez csak úgy özönlöttek a jelentések. Igaza volt; másnap már megtudta, hogy üzletek ezrei pusztultak el.

Azok a nácik, akik zsidó nőkkel erőszakoskodtak, megszegték a nürnbergi törvényeket, amely tiltotta a zsidó nőkkel való nemi érintkezést; ezeket kizárták a náci pártból, aztán bíróság elé kerültek. A gyilkosságok ügyében ellenben vagy megszüntették az eljárást, vagy csupán kisebb büntetéseket szabtak ki, hiszen „mindenki tudja, hogy szervezett politikai párttevékenységről volt szó, akár nyíltan bevallják ezt, akár nem", jelentette Walter Buch, a náci pártbíróság elnöke.[29]

Mindez békeidőben történt, majdnem egy évvel a háború kitörése előtt – s megint az egész világ szeme láttára.

Hitler utasítására Göring magas szintű miniszteri értekezletet hívott össze átfogó zsidóellenes intézkedések megtervezése végett. Fennmaradt az értekezlet szó szerinti jegyzőkönyve.[30] Göringnek mint a német gazdasági élet főnökének meg kellett mentenie a csődtől jó néhány biztosítótársaságot is, amelyeket elárasztottak a kárbejelentések. A tulajdonban esett, bejelentett károk összesen huszonötmillió márkára rúgtak (több mint nyolcmillió dollár volt ez akkor), ebből csak az üvegkár hatmillió márkát tett ki. Göring indulatosan ráförmedt Heydrichre:

– Öltetek volna meg inkább kétszáz zsidót, csak ne pusztítottatok volna el ekkora értéket! Honnan vesszük a devizát ennyi üveg pótlására?[31]

Ezután elkezdték vitatni a zsidókérdést általában. Ez Göring szemében elsősorban gazdasági kérdés volt: ki akarta rekeszteni a zsidókat az üzleti életből. Ott és akkor eldöntötték, hogy minden

zsidó vagyont, minden zsidó tulajdonban lévő részvényt és üzletet „árja" kézre juttatnak. Térítésként a zsidók értékesíthetetlen állami kötvényeket kapnak. A biztosítás problémáját egyszerűen oldotta meg az értekezlet: a biztosítótársaságok a kártérítés egy részét befizetik az államkasszába; a zsidók nem kapnak egy fillért se, de utasítják őket, hogy hozzák helyre a károkat.

Goebbels azt javasolta, hogy a kiégett vagy megsérült zsinagógákat maguk a zsidók bontsák le, s a felszabaduló telkeken létesüljenek parkolóhelyek; erről határozatot is hoztak. Goebbels folytatta: a zsidók csak kijelölt fülkékben utazhassanak a vonatokon, ne mehessenek olyan moziba, színházba, szórakozóhelyre, ahol „árják" vannak. Göring megkérdezte:

– És ha a vonat tele van?

– Nos, akkor bezárjuk a zsidót a W. C.-be, hadd töltse ott az egész utat – válaszolta Goebbels.

– Zsidók ne vadászhassanak az erdeinkben – javasolta Goebbels.

– Legfeljebb kijelölünk a számukra egy erdőrészt, és zsidó pofájú állatokat telepítünk oda, szép kampós orrúakat, amilyen például a jávorszarvas – toldotta meg Göring.

Ekként értekezett hát a német legfelsőbb vezetés, a hivatalos jegyzőkönyv szerint.

Heydrich aztán prózaibb dolgokra terelte a tanácskozást.

– Azzal, hogy a zsidót kirekesztjük a gazdasági életből, korántsem oldottuk meg az alapproblémát, vagyis hogy eltávolítsuk Németországból – emlékeztette az egybegyűlt minisztereket. – Ausztriában van egy központi kivándorlási hivatalunk, amelynek sikerült már eddig vagy ötvenezer zsidót kiűzni az országból – dicsekedett –, míg ugyanebben az időszakban a régi birodalom területét mindössze tizenkilencezer zsidó hagyta el. A gazdasági minisztérium segítségével gördülékenyebbé tettük a műveletet.

És részletesen kifejtette, hogyan működik az Eichmann-módszer.

– De ez sok devizába kerül! – aggályoskodott Göring.

– Amit a zsidók fizetnek meg! – nyugtatta meg Heydrich.

Göring arca felderült, és beleegyezően bólintott.

Heydrich javasolta, hogy rendeljék el, hogy a zsidók valamilyen megkülönböztető jelvényt viseljenek.

– Egyenruhát! – vágott közbe Göring, aki örökké ruházatban gondolkodott.

– Jelvényt – folytatta csöndesen Heydrich. – Ez szükséges és hasznos rendőri intézkedés.

Ellenezte viszont, éppen rendőri szempontból, Göringnek a gettók létesítésére irányuló javaslatát.

– Nem tudnánk ellenőrizni a gettót, ahol a zsidók csakis zsidókkal érintkeznek – mondotta.

Az értekezlet berekesztése előtt Göringnek támadt egy ötlete.

– Mit szólnának az urak, ha kifundálnék valami jogi formulát, amelynek értelmében a zsidóknak kollektív büntetéspénzt kellene fizetniük? Mondjuk egymilliárd márkát, aljas, bűnös cselekedeteik levezeklésére és a többi és a többi. Ez aztán fájdalmasan érintené őket! Záros határidőn belül nemigen követnének el újabb gyilkosságot a disznók! És egyáltalán, be kell vallanom: nem szeretnék mostanában zsidó lenni Németországban.

Eichmann éppen Bécsben volt, amikor tevékenységét oly nagyon dicsérték a miniszteri értekezleten. Persze hamar fölfogta, milyen lehetőségeket kínálnak a *Kristallnacht* pogromjai.[32] Összefogatta a zsidó orvosokat, ügyvédeket, tisztviselőket.

– A rendőrségre kísértek minket... – emlékezett vissza Fleischmann. – A csőcselék ordítozott ránk az utcán... Egy félig lerombolt zsidó iskolába kerültünk, ott háromszáz embert egyetlen tanteremben tereltek össze az őrök. Többünket csak bántalmaztak, például engem is, némelyek azonban súlyosan megsebesültek... Ott álltunk, a falakról ömlött ránk a víz... Este héttől éjfél után egyig kellett ott állnunk. Aztán kikergettek minket az udvarba, és ott álltunk délelőtt tízig. Akkor megérkezett Eichmann. Éktelenül dühösen. Kijelentette: a zsidók nem takarodnak el elég gyorsan Bécsből. Tudja ő jól, mit kell cselekednie, milyen intézkedéseket kell tennie. Természetesen mindenki iszonyatosan meg volt félemlítve.

Fleischmannt négy nap múlva szabadon bocsátották, előbb azonban aláírattak vele egy kötelezvényt, hogy – halálbüntetés terhe alatt – hallgatni fog arról, hol volt és mit látott.

Ezek az események még huszonhárom esztendővel később is élénken éltek az emlékezetében. Erős, csengő hangon mondta el tanúvallomását, gondosan ügyelve a részletekre. A hat zsidó funkcionárius közül, aki annak idején először találkozott Bécsben Eichmann-nal, ő volt az egyetlen túlélő.

Mint a vád sok más tanújának, Fleischmann-nak sem tett föl

keresztkérdéseket a védelem; ami azt jelenti, hogy egyetlen szavát sem vonta kétségbe.

A pogromok után folytatódott, sőt fokozódott az Eichmann gyakorolta nyomás. Valahányszor a kivándorlók száma, ha csak átmenetileg is, csökkent, azzal fenyegetőzött, hogy „megismétlődhetnek ám a novemberi napok". Amikor a vádhatóság erről kérdezte, Eichmann azt mondta:

– Ez csak amolyan tréfálkozás volt köztem és dr. Loewenherz között.

De úgy látszik, Loewenherznek nem volt humorérzéke. A terjedelmes beszámolóban, amelyet a bécsi zsidó hitközség 1945-ben készített a nürnbergi per dokumentációja számára, dr. Loewenherz (aki később megerősítette a beszámoló hiteles voltát) a következőket írja: „Csak úgy sikerült lebeszélnem Eichmannt a kilátásba helyezett intézkedésekről, hogy ismételten biztosítottam róla: továbbra is változatlanul kívánjuk a kivándorlást, de hát minden erőfeszítésünk ellenére korlátozottak a lehetőségek, és – legfőképpen – nem teremthetők meg automatikusan."[33]

Heydrich megnyerte a játszmát: ettől kezdve a zsidó ügyek a rendőrség hatáskörébe kerültek, úgyhogy a zsidókat ő tartotta kézben. Igaz, a jogi formaságok miatt továbbra is beleszólt a belügyminisztérium, de nem volt kétséges, hogy ki az úr a háznál. Ettől fogva már mindvégig így kezelték a zsidó ügyeket, akkor is, amikor a kifosztással megtoldott elűzés helyébe radikálisabb intézkedések léptek.

Eichmannt megbízták a Müller által vezetett Birodalmi Kivándorlási Központ mindennapi gyakorlati munkájának intézésével.[34]

Eichmann maga elé citálta Berlin zsidó intézményeinek vezetőit.[35] Attól fogva Berlinben is a bécsi hivatal működésének mintájára kellett lebonyolítani a zsidók kivándorlását; mint láttuk, a berlini zsidó vezetőket már előzőleg kötelezték, hogy tanulmányozzák a bécsi központ tevékenységét.

– Mellesleg szólva, hogy merészeltek maguk az én parancsom ellenére beszélni a bécsi zsidókkal? – tette fel Eichmann a kérdést. – Mi több, hogy merészelték őket ellenünk uszítani?

Dr. Stahl hitközségi elnök így válaszolt:

– Csupán néhány vigasztaló szót szóltunk bécsi testvéreinkhez. Ez csak természetes. Mi régebben élünk ebben a rendszerben, mint

ők, úgyhogy meg kellett vigasztalnunk őket... Ami a kivándorlást illeti, mi éppen olyan érdekeltek vagyunk benne, mint önök..., de nagyon nehéz vízumot kapni.

Eichmann dühöngött, és mint szokta, durván, fenyegetőn üvöltözött:

– Úgy látszik, már régen nem volt koncentrációs táborban!

Ekkor egy jelenlévő magas rangú tiszt (valószínűleg Müller), aki addig szótlanul üldögélt, valamit súgott a fülébe. Erre Eichmann – már nyugodtabban – így szólt:

– Felfüggesztem az értekezletet, várjanak odakint.

Félóra múlva behívta őket, és bejelentette nekik, hogy Berlinben is megkezdi működését a Zsidó Kivándorlási Központ, és hogy ők maguk kötelesek az „útlevélkvótákról" gondoskodni. A hitközségi vezetők azt felelték, hogy erre nem vállalkozhatnak; ők csakis mint a zsidó közösség képviselői járhatnak el, csakis ennek tartoznak felelősséggel, semmiképp sem lehetnek a Gestapo megbízottai.

Eichmann alig tudott uralkodni magán; figyelmeztette a zsidó vezető embereket, hogy engedelmeskedniük kell, majd ellentmondást nem tűrő hangon így küldte el őket:

– Holnap reggelig közölniük kell velem, hogy együttműködnek a központtal és hogy ki lesz a megbízottjuk.[36]

Másnap a hitközségi elnök megbízottjaként dr. Eppstein kereste fel Müllert, és átnyújtott neki egy nyilatkozatot, amely szerint a zsidók hajlandók együttműködni kivándorlásukban, de csakis a saját szervezeteik képviseletében, nem pedig a Gestapo megbízottaiként.

– Ezt meg kellett tennünk – vallotta a bíróság előtt dr. Benno Cohen. – A háború a levegőben lógott, és mi is azt akartuk, hogy a zsidók kikerüljenek onnét.

Müller szó nélkül átvette a nyilatkozatot. Az incidenst lezártnak tekintették, de csak miután Eichmann némi személyes elégtételt kapott. Levelet íratott dr. Stahllal dr. Loewenherznek, és ebben ki kellett jelentenie, hogy nem volt joga bírálni a bécsi zsidókat az emigrációt elősegítő módszereikért. Amikor Eichmann legközelebb találkozott a bécsi zsidók képviselőivel, személyesen adta át nekik a „bocsánatkérő" iratot.[37]

Nemsokára újabb olyan hivatalt kellett létesítenie, amelynek a zsidók kiűzése volt a feladata. Csehszlovákia, amelyet Münchenben[38] sorsára hagytak és a Szudéta-vidék feladására kényszerítettek, kénytelen volt névleges szuverenitásának maradékáról is lemondani. Hácha bábelnököt Berlinbe idézték, és négyórányi gondolkodási időt adtak neki, közölve vele, hogy az ultimátum lejártával könyörtelen erőszakkal letörnek mindennemű ellenállást.

– Ha a csehek nem engednek, Prágából két óra alatt romhalmazt csinálunk – jelentette ki Göring a „megbeszélés" folyamán. Hácha és külügyminisztere beadta a derekát, s Hitler „a Reich védnöksége alá" helyezte a cseh népet. Létrehozták a Cseh–Morva Protektorátust, eltüntetve a térképről Csehszlovákiát.

Csehszlovákiának tekintélyes számú és az országban régen honos zsidó lakossága volt. A cseh vezetőkkel folytatott tárgyalásaik során Hitler és Ribbentrop kijelentette, hogy roppant nagy fontosságot tulajdonítanak a zsidókérdésnek.[39] Mindketten közölték dr. Chvalkovsky cseh külügyminiszterrel, hogy Németország nem hajlandó garanciákat nyújtani egy olyan államnak, amely nem „űzi ki" a zsidókat. Heydrich Prágába küldte Eichmannt, és nyomban létrejött a zsidók kivándorlásának egy további hivatala. Főnökévé Hans Günthert nevezték ki. Stahleckert áthelyezték Bécsből Prágába, ő lett a protektorátus Gestapo-főnöke (BdS).* Nagy segítségére volt Günthernek.

– A zsidó hitközség több tisztviselőjére ráparancsoltak, hogy dolgozzanak a kivándorlási központban – vallotta a perben Walli Zimet, aki annak idején maga is a hitközség tisztviselője volt.[40]

Az épület kapujánál egy SS-legény állt, feladatai közé tartozott, hogy először is megverje az ügyfeleket. A kivándorlójelölteknek azután meg kellett mondaniuk, mi a foglalkozásuk, és háromszor is ki kellett nyilvánítaniuk: „Zsidó ügyvéd (vagy orvos vagy újságíró) voltam, tolvaj és gazember", s csak ezután engedték be őket a házba. Ebben a hivatalban is a Bécsből már ismert futószalag-rendszer működött. A kivándorlójelöltnek minden vagyonát, tulajdonát a hatóságokra kellett hagyományoznia. Az összes formalitások lebonyolítása után pedig Anton Burger SD-tisztviselőhöz utasították, aki utolsó istenhozzád gyanánt húsz-, ötven-, esetleg százezer cseh korona személyes sápot rótt ki rá. Aki tehette, összekaparta valahogyan a pénzt, fizetett és elhagyta az országot.

Hamarosan Prágában is az ismert zsarolási módszert kezdték alkalmazni. Zsinagógákat gyújtottak fel, tömegesen tartóztatták le

* Befehlshaber der Sicherheitspolizei.

az embereket. Eichmann szakadatlanul nógatta a zsidó funkcionáriusokat, hogy érjenek el minél magasabb emigrációs számadatokat.

– Amikor meghallottuk, hogy esedékes a látogatása, az egész központban eluralkodott a rémület. Günther ilyenkor megkérte a hitközséget, küldjön minél több embert az épületbe, ezek pedig viselkedjenek úgy, mint akik ki akarnak vándorolni. Az se baj, ha nincsenek irataik, s ha a kezükben tartott dossziék üresek. Az a fő, hogy Eichmann lássa: nagy a mozgás. Hogy meg legyen elégedve, amiért annyian készülnek kivándorolni.[41]

Eichmann addigra már voltaképpen ura volt mind a három kivándorlási központnak. Bécsben rendben mentek a dolgok, mondotta később. Prágában a nehézségek ellenére is sikerült valahogyan megszabadítani az országot a zsidóktól, jelentette ki. Berlinben azonban már jócskán akadt baj. Valahogy nem gördült simán a gépezet. Más központi hatóságok nem működtek vele tisztességesen együtt, panaszolta.[42] Ez nem az egyetlen olyan eset, amikor Eichmann úgy találta, hogy módszerei és intézkedései eredményesebbek külföldi fővárosokban, mint odahaza.

Némely bécsi és prágai zsidó vezető ember számára Eichmann megközelíthetőbbnek bizonyult, bár ez nem vonatkozik a hivatalos érintkezésre, amelynek során mindig rendkívül gorombán viselkedett. Egy alkalommal letiltott minden további szabadonbocsátást Dachauból és Buchenwaldból mindaddig, ameddig naponta ötszáz zsidó ki nem vándorol Bécsből.[43] Egy más alkalommal telefonon adott parancsot, hogy azonnal oszlassák fel az egyik zsidó menekültotthont,[44] és hozzátette, hogy akit ezután ott találnak, azt Buchenwaldba szállítják.

Azt hiszem, Eichmann egy bizonyos értelemben élete legboldogabb időszakának tekintette a Bécsben töltött napokat. Első önálló megbízatását Bécsben kapta. Új módszereket dolgozott ki, és figyelemre méltó eredményeket ért el egy olyan szférában, amelynek mindenki elsőrendű fontosságot tulajdonított. Úgy emlegették és dicsérték őt a legmagasabb helyen, mint azt a férfit, aki végre valami gyakorlati dolgot cselekedett annak érdekében, hogy Németország megszabaduljon a zsidóktól. Ezenkívül: Eichmann Bécsben kóstolt bele először az emberek fölötti korlátlan hatalomba, Bécsben gyönyörködött először az előtte megalázkodó civilek látványában. A bécsi zsidókkal elért „eredményei" jövőbeli karrierje fontos lépcsőfokának bizonyultak. A bécsi zsidókon próbálta ki a fogásait, a trükkjeit, s valahogyan mindig maradt benne egy kis elfogultság a javukra, olyasféleképpen, mint ahogy a kísérletező tudós elmerengve gondol az első kísérleti nyulaira. Amikor, évek múlva, némelyiküket helyettese, Rolf Günther parancsára megölték, Eichmann még sajnálta is őket. („Ezt azonban hagyja ki a könyvéből – kérte Sassent –, hiszen Günther még él.")[45]

Pályájának későbbi időszakai, amikor sokkal nagyobb feladatokat kapott, végtére is kevésbé elégítették ki. Először: nem léptették elő, holmi tömegmészárláshoz föltehetően egy alezredes is megfelelt. Másodszor: a vérontást csak szigorú titoktartás mellett szervezhette, zárt ajtók mögött. Adolf Eichmannt már nem dicsérték többé fennhangon, nevét sem említették napiparancsokban, és – egészen magyarországi periódusáig – még csak nem is dicsekedhetett nyíltan az eredményeivel. Ellentétben az új területet meghódító katonai parancsnokokkal, nem arathatta le nyílt színen annak a sikernek a dicsőségét, hogy ezt meg azt a területet megtisztította a zsidóktól, hogy gázkamrába küldte mindet, hiszen tevékenysége szigorúan bizalmas jellegű volt. És sokkal kevesebb alkalommal kerültek szeme elé megfélemlített civilek; pedig nagyon szerette, ha a civilek hétrét görnyednek előtte.

Visszatekintve működésére, Eichmann határozottan úgy találta, hogy a bécsi napok voltak a legszebbek.

Miközben Eichmann szorgalmasan igazgatta a Zsidó Kivándorlási Központ mindhárom irodáját, a Harmadik Birodalom egyre jobban közeledett a háborúhoz. Hitler persze jobban szerette, ha egyetlen puskalövés nélkül hódíthatja meg egymás után a területeket. Eddig a megfélemlítés, a felforgató tevékenység, a hamis ígéretek és az olyan megnyugtató kijelentések eszközeit alkalmazta, mint a „béke a mi időnkben". Most azonban elhatározta, hogy új kártyát fog kijátszani: a zsidókat. Elhitette saját magával, hogy a zsidók valóban olyan fontosak a nyugati világban, mint amilyennek ő ábrázolta őket, önkényesen, mérhetetlenül felfújva a jelentőségüket. Az a gondolat, hogy zsarolási kampányában túszként használja a zsidókat, nem volt új.

– Eljön a napja – mondotta egyszer bizalmas baráti társaságban –, amikor a zsidók lesznek Németország legjobb védelmezői. A zsidóság lesz a zálog: ők garantálják majd, hogy a külföldi hatalmak hagyják Németországot békében haladni a maga útján... Mire

ez a szakasz lezárul, már nem lesz mit elvenni tőlük, csak azt a drágalátos zsidó életüket.[46]

Annak a válságnak a kellős közepén, amely a Münchent követő kurta mézeshetek után kibontakozott, Hitler 1939. január 30-án, a hatalomátvétel hatodik évfordulóján beszédet mondott a Reichstagban. Hosszú szónoklatában visszatekintett vívmányaira, és a szokásos módon meghirdette „békés szándékait". S hozzátette:

– Valamit el akarok mondani ezen a napon, amely valószínűleg nemcsak nekünk, németeknek emlékezetes. Életem során már gyakran voltam próféta, és gyakran kinevettek. A hatalomért vívott harcaim folyamán különösen a zsidók nevettek a próféciáimon, a jóslatomon, mégpedig azon, hogy egy szép napon kezembe veszem a német állam és a nép vezetését, és aztán, sok egyéb probléma mellett, megoldom a zsidókérdést is. Azt hiszem, hogy a németországi zsidóknak időközben már a torkukra forrt az a harsány kacaj. Ma ismét próféta akarok lenni: ha az Európában és az Európán kívül élő nemzetközi zsidóságnak újból sikerülne háborúba sodornia a népeket, az eredmény nem a világ bolsevizálása s ezen keresztül a zsidók diadala lesz, hanem a zsidó faj megsemmisülése Európában.[47]

Hitler jó néhány próféciája, jóslata egy ideig valóra vált, később azonban kivétel nélkül mindre rácáfoltak az események. A Harmadik Birodalmat, amelynek szerinte ezer évig kellett volna tartania, szétzúzták. Az „uralkodó fajt" legyőzték a Szovjetunió „fajilag degenerált" szlávjai és a nyugati demokráciák „degenerált plutokratái". Németország két részre bomlott. Ukrajna gazdag termőföldjei, melyeket a Führer „örökre" odaígért a németeknek, visszakerültek jogos tulajdonosaik kezébe.

Egyik „próféciája" azonban bevált. Amikor a zsarolása nem hozta meg a várt sikert, és a fenyegetései nem vezettek a kívánt eredményre, kirobbantotta a háborút, és véghezvitte az európai zsidóság megsemmisítését.

Csehszlovákia és Memel* szabad város voltak Hitler utolsó vértelen hódításai. Miután Nagy-Britannia és Franciaország garantálta a lengyel határokat, nyilvánvalóvá lett, hogy a nácik minden újabb területi követelése fegyveres összecsapást von maga után.

1939. május 23-án Hitler tanácskozott a tábornokaival, és megmondta nekik, hogy további sikerek csak háborúval érhetők el.[48] Danzig* visszakövetelése ürügy lenne csupán, közölte. A lényeg: kelet felé terjeszkedni. Miután az augusztus 23-án aláírt szovjet–német megnemtámadási szerződéssel biztosította magát a Szovjetunió felől, augusztus 25-ére összehívta vezető tábornokait; általános áttekintést adott nekik a helyzetről, kifejtve, hogy miért ez a legalkalmasabb pillanat a háború kirobbantására, és könyörtelenségre, kíméletlenségre buzdította őket.

– A propaganda segítségével majd találok rá okot, amiért háborút kell indítani; mindegy, hogy hihető-e vagy sem. A győztestől utólag sose kérdik meg, igazat beszélt-e vagy sem. A háború megindításában, a hadviselésben nem az igazság vagy a jog a fontos, hanem a győzelem.

Az egyik tábornok megemlítette egy újabb „müncheni egyezmény" lehetőségét.

– Hát igen – mondta Hitler –, valóban félek, hogy valamelyik *Schweinehund*** az utolsó pillanatban valami közvetítő javaslattal áll elő.

A propagandatrükköt és egyben az ürügyet Heydrich szállította. Kihoztak az internáló táborból néhány bűnözőt, lengyel egyenruhát adtak rájuk, agyonlőtték őket, holttestüket pedig odatették a német–lengyel határ közelében fekvő Gleiwitz (Gliwice) városka rádióadójának bejáratához. Német és külföldi tudósítóknak úgy mutatták meg ezt a „bűnjelet", mint amely bizonyítja, hogy a „lengyelek megtámadták" és „nagy túlerővel lerohanták" ezt a német rádióállomást. A háború után, a nürnbergi perben, egy Naujocks nevű Gestapo-ember bevallotta: annak idején ő kísérte Gliwicébe az SD egyik ügynökét, akinek erélyes hangú kommünikét kellett beolvasnia a gliwicei rádióban lengyelül és németül.[49] Néhány órával az „incidens" után a német hadsereg benyomult Lengyelországba, „hogy megbüntesse az agresszort". Megkezdődött a második világháború.

* Klaipéda, a Litván SZSZK egyik nagyvárosa.

* Gdańsk német neve.

** Piszok disznó.

MÁSODIK RÉSZ

A bűntett

5

Deportálás a gettókba

A háború tette lehetővé a nácik számára a fajelméleteik igazán „alapvető" alkalmazását. Megnyílt az út a szélsőséges megoldások felé.

A náciknak különböző tervei voltak, amelyek általában az „alsóbbrendű" népek, például a cigányok és a szlávok ellen irányultak, különösen pedig az oroszok és a lengyelek ellen. De a sort a zsidók vezették. Ők voltak az egyetlen olyan nép, amelyet a nácik az utolsó szálig ki akartak irtani a háború folyamán.

A kiirtás folyamatát több szakaszban hajtották végre. A zsidók sárga csillaggal való megjelölése szükségszerű előkészítő intézkedés volt. Íme, a továbbiak:

1. az európai zsidók helyi tömörítése, s a legtöbb helységben gettóba zárásuk;
2. a zsidók egyenkénti legyilkolása a Szovjetunió német megszállta területein, ezt az *Einsatzgruppé*-k[1] (operatív csoportok) néven ismert különítmények hajtották végre;
3. a „végső megoldás" alkalmazása, vagyis valamennyi elérhető európai zsidó összegyűjtése, majd a deportálása bizonyos kijelölt területekre;
4. haláltáborok létesítése a zsidók rendszeres lemészárlása céljából.

Ez a program kezdetben nem egyszerre és nem ebben a végső formájában fogalmazódott meg. Noha az intézkedések logikus láncolata – most már látjuk – elkerülhetetlenül a „végső megoldáshoz" vezetett, mégis nehéz volna megmondani, vajon Hitler már a hatalomra kerülésekor gondolt-e haláltáborokra; két dolog mindenesetre ráébresztette a program kivitelezhetőségére és ösztönözte a végrehajtására: az egyik a háború kínálta fedezék, a másik pedig az, hogy a szabad világ nem hozott semmiféle megtorló intézkedést.

A magam ügyészi szemszögéből ezek a történelmi megfontolások, amelyek, jóllehet a maguk nemében igazán lenyűgözők, csak

azért voltak különlegesen érdekesek, mert lehetővé tették, hogy meghatározzam, mi is volt pontosan Eichmann szerepe. Készségesen beismerte: az általa vezetett központ volt az a legfőbb hivatal, amely eldöntötte, hogy a zsidóknak sárga csillagot kell viselniük Ez azonban csak egy töredéke volt a tevékenységének. Nekem kellett kimutatnom, hogy valójában milyen szerepet vállalt a zsidók kiirtásának valamennyi többi szakaszában.

A zsidók gettóba terelésére az adta a közvetlen ösztönzést, hogy a németek „plusz" két és fél millió zsidót találtak Lengyelországnak azon a területén, amelyre kiterjedt az uralmuk a lengyel hadsereg megsemmisítése után.

Alig tíz nappal azután, hogy a német katonai gépezet megindította a támadást, a lengyel hadsereg felbomlott. Első ízben volt tanúja a világ a modern villámháborúnak, amikor a pusztító légitámadásokat a páncélosok széles frontra kiterjedő, azonnali rohamai követik. Még a lengyel katonák hősiessége, még a polgári lakosság becsületes elszántsága sem bírt ellenállni a légtérben tökéletesen uralkodó Stuka-rajoknak, amelyeknek hadmozdulatait a német hadvezetőség összehangolta az odalent, a földön tovagördülő acéltömegek erőteljes előnyomulásával.

Lengyelországot fájdalmasan készületlenül érte ez a fajta hadviselés, amire egyébként nem volt felkészülve egyetlen más ország sem, kivéve Németországot. Lengyelország hamar összeroppant. Kelet felől pedig bevonultak az oroszok. Ugyanis az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megnemtámadási egyezmény függeléke lehetővé tette, hogy a Szovjetunió Belorusszia és Nyugat-Ukrajna bizonyos területeit, amelyeket Lengyelország az 1921-es rigai békeszerződéssel szerzett meg, ismét a fennhatósága alá vonja.

A „plusz"-zsidók tömege újabb problémákat okozott; új módszereket kellett tehát kipróbálni. Azokat a különleges alakulatokat, amelyeket Heydrich küldött Lengyelországba, a német hadsereg nyomába, „biztonsági intézkedések" végrehajtásával bízták meg; elsődleges feladatuk azonban valójában az volt, hogy elbánjanak a zsidókkal.

A per folyamán Ada Lichtman elmondta, mi történt az ő városában, a Krakkó melletti Wieliczkában.

Alighogy a németek bevonultak, összeterelték valamennyi zsidó férfit, rájuk parancsoltak, hogy vetkőzzenek le, és meztelenül futkossanak fel-alá az utcán

– Aki csak egy pillanatra is megállt, hogy lélegzethez jusson, azon nyomban hátba szúrták bajonettel. Majdnem mindegyikük vérzett, amikor hazaért, az édesapám is

Néhány nappal később még rosszabbra fordultak a dolgok. 1939. szeptember 12-én újabb SS-egység érkezett a városba.

– Kivétel nélkül minden zsidó férfit kiparancsoltak az utcára. Aztán a piactérre terelték őket. „Kezeket tarkóra!", vezényelték... Majd kiválasztottak közülük harminckét zsidót... Később hozzájuk csaptak négy nem zsidó lengyelt is: két főiskolai tanárt, egy papot és egy katonatisztet... Végigmasíroztatták őket a piactéren, s közben állandóan azt kellett kiabálniuk: „Árulók vagyunk." Aztán teherautóra rakták őket. Egy másik lánnyal együtt a teherautó után rohantunk – folytatta a tanú –, amíg végül egy kis erdő szélére nem értünk. Láttuk, hogy mind a harminchat ember ott fekszik a földön, úgy ötös csoportokban. Külön a négy nem zsidó lengyel. Egyikük sem mozdult. Lehajoltam édesapámhoz, megcsókoltam. Halott volt. Mind a harminchat embert agyonlőtték.

Ada Lichtman azt gondolta, hogy valami vérszomjas helyi parancsnok rendelte el ezeket a szörnyűségeket. Úgyhogy elmenekült Mielecbe. De csakhamar látnia kellett, hogy ott is ugyanilyen borzalmas dolgok mennek végbe.

– A szakállas zsidóknak megparancsolták, hogy borotválkozzanak meg. Amikor nem voltak rá hajlandók, a nácik „borotválták meg" őket bicskával vagy szuronnyal, belevágva az arcukba is.

A lány tovább menekült keletnek, de mindenütt hasonló iszonyatot élt át.

– Dubienkában a németek húsz ortodox zsidót tereltek össze, megparancsolták nekik, vegyék fel imaköpenyüket és rakják fel imaszíjaikat, énekeljenek vallásos dalokat, és nyújtsák az ég felé a karjukat. Aztán néhány német tiszt leöntötte őket benzinnel, majd meggyújtotta a benzint, úgyhogy az emberek elevenen elégtek. Mindezt a saját szemmel láttam... Egy öregember egy gyereket tartott a karjai között. A németek ráparancsoltak, tegye le a gyereket. Az öregember könyörgött: nem tud járni a gyerek! Erre nyomban lelőtték az öreget. Ma is hallom a gyerek kiáltását: „Engem öljetek meg előbb, ne a nagyapát!" Aztán a gyereket is agyonlőtték.[2]

Ez folyt az egész német megszállta Lengyelországban kisebb-nagyobb eltérésekkel, a parancsnoki találékonyságnak megfelelően.

– Sanokban a németek első dolga a zsinagóga felgyújtása volt –

vallotta a bíróság előtt Jakob Gurfein. – Az egyik zsidó ki akarta menteni a Tóra-tekercseket a tűzből. Erre a németek megragadták, és a lángokba taszították. Aztán elkezdtek kutatni az állítólagos kommunistagyanús zsidók után. Ha nem találtak ilyent, azonos nevűeket fogtak el, és őket lőtték agyon.[3]

Pedig mindez csak afféle megfélemlítő öldöklés volt – a továbbiak előjátéka.

A német hadsereg korántsem örült a különleges egységek ilyenfajta „túlkapásainak". Lahousen ezredes, a katonai hírszerzés tisztje jelentette,[4] hogy sok katonát „megzavar", amikor azt látja, hogy némely fiatalember védtelen civileken gyakorolja a bátorságát, ahelyett, hogy harcolna a fronton.

Heydrich erre megszüntette az agyonlövetéseket, és helyettük a helyi lakosságra is kiterjesztette a haditörvényszék hatáskörét. Utasítást adott, hogy csak azokat az eseteket jelentsék neki, amelyek *nem* halálos ítélettel végződtek.[5]

Elrendelte továbbá gettók létesítését a zsidók számára, élükön a „Vének Tanácsával".

– Ez eredetileg az én ötletem volt – mondta Eichmann Sassennak.[6] A Bécsben szerzett gyakorlati tapasztalatait ekkor kezdték szélesebb körben alkalmazni.

Dieter Wisliceny a háború után szintén azt vallotta, hogy Eichmannt a lengyel zsidósággal kapcsolatban főként a gettók felállítása és a Vének Tanácsainak megszervezése érdekelte.[7] Heydrich, aki eredetileg ellenezte a gettórendszert,[8] most elfogadta Eichmann módszerét; meg is hívta őt egy titkos értekezletre, ahol magas rangú tisztek kaptak eligazítást, és ahol e mellett a metódus mellett döntöttek.

Heydrich itt és ekkor közölte azt is,[9] hogy az újonnan elfoglalt lengyel területet kettéosztják: a Németországgal határos részt hozzácsatolják a Reichhez, a birodalomhoz; az „idegen nyelvű" tartományt pedig egy különleges megbízott fogja majd igazgatni. A „német" országrészt zsidótlanítani kell. A lengyel kétkezi munkások egy ideig ott maradhatnak, az odatelepülő németek kiszolgálására, a többi lengyelt deportálják.

A zsidókkal való bánásmódra Heydrich különleges utasításokat adott: előbb városokba kell tömöríteni valamennyiüket, *továbbköltöztetésük előkészítése végett*. A vidéki területekről el kell tűnniük.

Ugyancsak lengyel városokba kell deportálni minden német zsidót is.

Nagy vonásokban a Wehrmacht, a német hadsereg főparancsnoksága is jóváhagyta ezeket a terveket.[10]

Az értekezlet után Heydrich sürgősen ellátta részletes utasításokkal a különleges alakulatok parancsnokait.[11] Mindannyiukat a legszigorúbb titoktartásra szólította fel a zsidók ellen hozott intézkedések *végső céljáť* illetően. A rövid távú utasítások szerint a zsidókat azonnal a városokba kell tömöríteni, főként vasúti csomópontok közelébe. Mindegyik zsidó közösségben létre kell hozni a Vének Tanácsát. Ennek tagjait személy szerint kell „a szó legteljesebb értelmében" felelőssé tenni valamennyi utasítás továbbításáért és pontos végrehajtásáért.

Minden zsidó üzletet árjáknak kell átvenniük, hangzott Heydrich rendelkezése. A hadviselés szempontjából jelentős gazdasági értékű ipari vagy kereskedelmi vállalatokat nem zsidóknak kell vezetniük. Heydrich utasította az *Einsatzgruppé*-k parancsnokait: folyamatosan számoljanak be neki, és részletes áttekintést kér a zsidó kézen lévő ipari és kereskedelmi cégekről.

Gondosan kidolgoztuk, hogyan folytatjuk majd le Eichmann vizsgálati kihallgatását ezzel a kulcsfontosságú dokumentummal kapcsolatban. Először megmutatták neki Heydrich utasításait, és megkérték, fűzzön hozzá megjegyzéseket. Eichmann úgy tett, mint aki teljesen tájékozatlan, és kijelentette, hogy csak most, amikor az izraeli börtönben meglátta ezt az okmányt, most döbbent rá, miként állították fel a gettókat.

– Csak annyit mondhatok, hogy semmi közöm sem volt hozzá. – Most azonban már minden világos előtte, fűzte hozzá. Csak most eszmélt rá, folytatta, hogy a „végső megoldás" már 1939-ben megérlelődött a felső vezetés tagjainak a fejében, nem pedig két évvel később, „mint ahogy eddig gondoltam", a szovjet–német háború kitörésekor. „Ez itt alapvető rendelkezés volt" – jelentette ki, és nagy óvatosan hozzátette:

– De nekem semmi közöm sem volt hozzá... Én csak később kerültem bele az egészbe, s akkor már minden megvolt, beleértve a Vének Tanácsát is.[12]

Less főfelügyelő, aki kihallgatta, csak ekkor mutatta meg neki az 1939. szeptember 21-i értekezlet – kezünkbe került – hivatalos

jegyzőkönyvének másolatát, amelyen az akkor jelen voltak között ott szerepelt az ő neve is. Eichmann szemmel láthatóan megrémült. Először perceken át hebegett-habogott; aztán így szólt:

– Ezek után már nyilván nem lehet kétséges, hogy ott voltam azon az értekezleten, hiszen itt a nevem a listán.[13]

A nyilvános tárgyalás folyamán azután rájött, hogy milyen súlyos ez az ügy; visszavonta tehát a vizsgálat során tett vallomását, és kijelentette, hogy nem lehetett jelen azon a szeptember 21-i eligazításon, hiszen csak októberben helyezték át Berlinbe. Ekkor történt meg első ízben, hogy Eichmann valótlannak bélyegezte saját kormányzatának egyik dokumentumát. A későbbiek folyamán azután többször is előfordult ilyesmi. A tagadásnak efféle taktikája nem ment újdonságszámba. A nürnbergi per, meg a többi háborús bűnös perének jegyzőkönyvei tele vannak okmányok, parancsok, sőt aláírások hitelességének el nem ismerésével. Minél kompromittálóbb volt a bizonyíték, annál hevesebben tagadták a hitelességét.

Ebből a jegyzőkönyvből nyilvánvalóan kiderült, hogy Eichmann kezdeményezte a gettók létesítését, a gettók pedig pusztító fegyverekké váltak a nácik zsidóellenes hadjáratában. Mihelyt sikerült a zsidókat gettókba terelniük és elszigetelniük őket a külvilágtól, a többi már aránylag könnyen ment. A gettóba zárás döntő lépésnek bizonyult a megsemmisítés folyamatában. Eichmann okkal próbált meg mindent a tárgyalás során, hogy elhatárolja magát ettől a lépéstől.

Az események idején Eichmann fontos átmeneti szakasznak tekintette a gettókat. 1939 őszén és telén azt hitte, mint a legtöbb német, hogy a német–francia határon nemsokára véget ér a „furcsa háború", és mivel Lengyelországnak vége, a Nyugatnak már nincs miért harcolnia. Hitler már el is indította a békeoffenzívát:

– Ha Anglia és Franciaország beletörődik, hogy Lengyelország többé nem áll talpra, két héten belül békét kötök velük – mondotta Dahlerusnak, a svéd közvetítőnek.

Mindenfelé azt híresztelték, hogy a Führer a Nyugatnak tett engedményként hajlandó lenne egy félautonóm lengyel tartományt létesíteni, természetesen német védnökség alatt.

Eichmann-nak ekkor támadt egy ötlete. Mielőtt még megkezdődnének a béketárgyalások, oldják meg a zsidókérdést egy *fait accompli*-val, egy befejezett ténnyel: ne csupán kisebb-nagyobb

gettókba tömörítsék a zsidókat, hanem telepítsék le őket valamiféle kijelölt és körülhatárolt területre, a Reich és a Szovjetunió közötti demarkációs vonal közelében. Az a bizonyos félautonóm lengyel tartomány mindenképpen ütközőállam lenne a német és a szovjet terület között; miért ne létesítenének tehát egy zsidó ütközőállamot is? Az ötletéhez támogatóra volt szüksége, és megbízható támaszra lelt Stahlecker személyében.

– Stahlecker jól tudta, hogy nem beszélek ostobaságokat – mondta később Eichmann Sassennak.

Így aztán Stahleckerrel együtt jó messzire beutaztak Lengyelországba, egészen a német–szovjet demarkációs vonalig. Radom városától délre elérték a San folyót, a lengyel alföldön. Eldöntötték, hogy a Nisko falu körüli terület, a San folyón túl, „éppen megfelelő".[14] Csak ki kell hasítani egy kis részt a zsidók számára, el kell költöztetni a helyi lakosságot, és kész. Olyan egyszerűnek látszott az egész, hogy azonnal jelentést küldött Berlinbe.

Heydrich – mert neki tettek jelentést – meglátta a tervben rejlő lehetőségeket: zsidó rezervátum az ő legfőbb fennhatósága alatt. Kipróbálni mindenesetre érdemes. Ezért jóváhagyta a tervet, bár feletteseivel nem tisztázta a részleteket; egyelőre úgyis szabad kezet kapott Lengyelországban. Az országban zűrzavaros állapotok uralkodtak. A harcok befejeztével milliók rótták az országutakat; vagy hazafelé tartottak, vagy menekültek a szovjet övezetbe, vagy éppen onnan; a szélnek eresztett lengyel katonák hadosztályszámra verődtek ide-oda; senkinek sem szúrt volna szemet, ha a zsidókat is bedobják a kavarodásba, hogy megteremtsék egy zsidórezervátum magvát.

Eichmann tudta, hogy gyorsan kell cselekednie. Azokkal a helységekkel kezdte, ahol már a kezében tartotta a zsidók ügyeit, ahol csalárdsággal, megfélemlítéssel vagy a meggyőzés eszközével el tudta hitetni a zsidóság képviselőivel, hogy a rezervátum jó lesz a zsidóknak is.

Az első deportáltak Csehszlovákiából érkeztek. Tanúvallomásában Max Burger elmondta, hogy egy ezer zsidóból álló szállítmány Moravska Ostravából érkezett Lengyelországba, zárt vasúti fülkékben. Utasították őket, hogy hozzanak magukkal építőanyagot. Eichmann várta őket Nisko vasútállomásán. Vele volt a prágai és a bécsi zsidó hitközség néhány tisztségviselője: Edelstein, Murmelstein, Storfer és Friedmann.

Eichmann beszédet intézett az érkezőkhöz:

– Hat-hét kilométerre innen, a San folyón túl, a Führer új hazát ígért a zsidóknak. Lakások, házak nincsenek arrafelé; maguknak kell megépíteniük mindent, ha azt akarják, hogy fedél legyen a fejük felett. Víz sincs. A kutak kolera-, tífusz- és vérhasbacilusokkal fertőzöttek. Ha új kutakat fúrnak és vízre találnak, lesz ivóvizük. Amint a folyón átkelnek, nincs többé visszaút.[15]

A deportáltak holmiját és az építőanyagot társzekerekre rakták, a szekereket maguk a zsidók tolták. Nagy sokára odaértek a kijelölt helyre.

– Most pedig építsenek barakkokat az SS-őrségnek – hangzott a parancs. Ez volt az első ház, amit megépítettek.

Másnap mindazokat, akiket „a kolonizációs vállalkozásra alkalmatlannak" tekintettek – mintegy kétszáz embert –, kiutasították a táborból. A poggyászukat cipelő embereket jó néhány kilométeren át kísérték az őrök, aztán rájuk parancsoltak, hogy menjenek tovább keletnek, Oroszország felé, és soha többé ne mutatkozzanak a táborban. Aki mégis visszamegy, azonnal agyonlövik, közölték az őrök. A zsidók szétszóródtak az erdőségekben. Néhányan eljutottak egészen Lublinig, mások pedig a határon át szovjet területre.[16]

A táborban maradtakat munkába állították.[17] Utánpótlás is érkezett Ausztriából és Csehszlovákiából. Szokatlanul szigorú tél következett. Az SS-őrök azt vették el az újonnan érkezők holmijából „az őrség költségeinek fedezésére", amihez éppen kedvük támadt A „telepeseknek" a helyi gazdáktól kellett élelmiszert vásárolniuk, és folytatták, parancsra, az építkezést. Valamennyi „telepes" állandó felügyelet alatt állt; engedély nélkül senki sem hagyhatta el a területet.

Eichmann hamarosan újabb megbízást kapott, amelynek alapján tovább bővíthette tervét. A legújabb kor egyik legnagyobb népvándorlását kellett megszerveznie.

A lengyelországi hadjárat tehát véget ért, és 1939. október 7-én Hitler kijelentette, hogy a „versailles-i szerződés következményei eltöröltettek". Azok a németek, akik eddig kénytelenek voltak külföldön élni, most letelepedhetnek az anyaországban, ahonnan viszont „eltávolítják az idegen és nemkívánatos elemeket". Himmlert megbízták a „német nép összefogásának" feladatával, és felhatalmazták a lakosság szükségessé vált átköltöztetésének végrehajtására. Minthogy Heydrich addigra már beszámolt fölötteseinek, a megszállt Lengyelországot különösen alkalmasnak tartották erre a célra.[18] Himmler úgy rendelkezett, hogy minden zsidót el kell távolítani a Reichhez csatolt egykori lengyel területről.[19] Ez az intézkedés jó néhány lengyelt is érintett, különösen olyanokat, akik barátságtalan érzülettel viseltettek a nácik iránt.

Himmler Heydrichre ruházta a föladatot, Heydrich pedig mozgósította jól bevált segítőtársát: Eichmann vette át az ügyeket. Vezetése alatt az RSHA-ban új ügyosztályt létesítettek, IV–D–4 elnevezéssel; ez foglalkozott a deportálási és kivándorlási ügyekkel.[20]

Lengyelországban rövidesen valóságos népvándorlás bontakozott ki. Eichmann zsidókat és lengyeleket hajszolt Lengyelország nem germanizált részébe, amelyet *Generalgouvernement*-nek (főkormányzóságnak) neveztek el, Volhíniából, Közép-Lengyelországból, a balti államokból és Romániából pedig *Volksdeutsch*-okat (német nemzetiségűeket) telepített az üresen maradt házakba és gazdaságokba. A deportált zsidókat Lublin környékére irányította, nem messze az „ő" Niskójától. Addigra már ott volt egyik régi barátja: a helyi SS és rendőrség ura és parancsolója, az osztrák Odilo Globocnik. Ez a Globocnik 1933-ban Ausztriában meggyilkolt egy zsidó ékszerészt, majd Németországba menekült.[21] Az *Anschluss* után – szolgálatai jutalmául – Bécs gauleiterévé* nevezték ki. Ilyen minőségben később korrupcióban találtatott vétkesnek, de hamar megbocsátottak neki; éppen ilyen emberre volt szüksége Lengyelország szívében az SS-nek: garázda volt és részeges, egyesítette magában az állatiasságot a mindent elsöprő energiával, és hiányzott belőle mindennemű erkölcsi gátlás. Közel állt a legfőbb náci vezetők szívéhez; Himmler „az én jó öreg Globusomnak" nevezte. Később ő is „kénytelen" volt fontos szerepet vállalni az európai zsidóság tragédiájában. Akkoriban azonban még örült, hogy házhoz szállítják neki a zsidókat. Akárhogy is: fütyült rá, hogy mi történik velük; ha Heydrich meg Eichmann Lublin környékére akarja összegyűjteni a zsidókat, hát az ő részéről semmi akadálya.

A főkormányzóság élére Hans Frankot nevezték ki. Hitler korai cinkostársai közé tartozott; jogi tanulmányai elvégzése után azonnal belépett a náci pártba. Jó képességű, energikus ügyvéd lévén,

* Körzetvezető (náci pártfunkció).

a vezető náci értelmiségiek közé tartozott, s a náci párt jogtanácsosa lett. Majd bajor igazságügy-miniszterré nevezték ki, s ilyen minőségében közölte a jogászokkal, hogy Németországban nincs bírói függetlenség. „Mindenki tegye föl magának a kérdést: hogyan döntene a Führer ebben az ügyben. *Ez* a törvény." A nürnbergi perben bemutatták azt a negyvenkét kötetből álló naplót, amely tartalmazza Franknak lengyelországi főkormányzósága alatt elmondott beszédeit, értekezleteinek jegyzőkönyveit. Különleges dokumentum ez a náci korszakból: megmutatja, milyen barbár és kegyetlen tudott lenni egy rendkívül intelligens, olvasott ember, aki a Führerje szolgálatában szükségszerűen oly mélyre süllyedt. Hans Frankkal ködösítő fogalmazásban közölték, hogy 1940 februárjáig körülbelül egymillió zsidót fognak összezsúfolni a San és a Visztula közötti területen. Frank ekkor még nem támasztott semmiféle nehézséget.[22]

Az embereket zárt vagonokban szállították oda, 1939–40 különlegesen szigorú telén. Gyakran nyolc napig is eltartott az út, s az emberi rakományból útközben sehol senkit sem engedtek kiszállni. A főkormányzósági rendeltetési helyen az illetékes megbízott egyetlen transzportban száz ember fagyhalálát jelentette. Frank leírta naplójában, hogyan érkeztek meg „az emberekkel – s meglehetős gyakran holttestekkel – zsúfolt vonatok".[23] Mivel a rábízott területen valamennyire rendet akart teremteni, zúgolódni kezdett.

Az egész művelet simább lebonyolítása céljából Heydrich 1940. január 30-án tanácskozásra hívta össze valamennyi illetékest.[24] A birodalom egyik minisztere: Arthur Seyss-Inquart, Ausztria quislingje minőségében, Frank helyetteseként jelent meg. Ott volt a megszállt területek valamennyi magas rangú SS- és rendőrtisztje, megjelent továbbá az RSHA kilenctagú küldöttsége. Ott volt persze Eichmann, helyettesével, Rolf Güntherrel, meg segítőivel, Danneckerrel és Rajakowitschcsal együtt. Összesen negyvenhárman vettek részt a tanácskozáson.

Heydrich megígérte, hogy a szállításokat a főkormányzósággal összhangban fogja intézni. Majd az Eichmann vezetése alatt álló IV–D–4 ügyosztály gondoskodik róla; ezen az osztályon összpontosul minden ügy, beleértve a „Volksdeutschok" hazatelepítését. Bejelentette azonban azt is, hogy a szállítmányok nem szünetelnek, és Seyss-Inquart tájékoztatására megismételte, hogy a legközelebbi jövőre 190 ezer zsidó, lengyel és cigány odaszállítását irányozták

elő. Elutasított minden olyan javaslatot, amely ennek az úgynevezett „tömegmozgatásnak" a lassítására irányult.

Az annektált területek német sajtója diadalittasan jelentette, hogy egyik város a másik után lett *judenrein*, vagyis „zsidómentes", és büszkén írdogált arról, hogy jól halad a területen a „népi németek" letelepítése. Ley munkaügyi miniszter egy łódźi gyűlésen bejelentette:

– Szükségünk van erre a földre, és meg fogjuk tartani. Talán keményen hangzik ez, de hát az élet kemény dolog. Ötven év múlva virágzó német föld lesz itt, egyetlen lengyel, egyetlen zsidó nélkül. Mi, németek, hiszünk a felsőbbrendű jogban és a felsőbbrendű fajban. Ennek a jognak az alapján jöttünk Lengyelországba.[25]

Ugyanennek a jognak az alapján deportálták a zsidókat Stettinből és Schneidemühlből* – pedig ezek a városok akkoriban Németországhoz tartoztak –, amikor az ottani hatóságoknak szüksége támadt a zsidók lakására. A lengyel–zsidó segélybizottság akkor – a kvékerekkel** és a Vöröskereszttel[26] együttműködve – részletes jelentést készített erről. A *Politiken* című dán újság 1940. február 17-i száma teljes egészében közölte a történteket,[27] stettini tudósítója tollából. A háború alatt ezek voltak az első deportálások a Reich területéről, és meglehetős figyelmet keltettek.

A zsidókra hajnali három és négy óra között tört rá az SS. A nőket, gyerekeket, öregeket – mindüket a stettini pályaudvarra terelték, s ott közölték velük, hogy Lengyelországba szállítják őket, közöttük egykori frontharcosokat is, akik Németországért harcoltak az első világháborúban, és még olyanokat is, akiket a Vaskereszttel, a bátorságért járó legmagasabb érdemrenddel tüntettek ki annak idején. Egyikük kérdésére, hogy lesz-e lakásuk Lengyelországban, egy SS-legény így felelt:

– Majd kirakják magukat valahol a mezőre, aztán boldoguljanak, ahogy tudnak.

Az SS ezúttal szavahihetőnek bizonyult. A deportáltakat Lublin közelébe szállították, aztán húsz-harminc kilométernyit gyalogoltatták őket a hóban, mínusz 22 fokos hidegben. A menetelés több mint tizennégy óra hosszat tartott; hetvenkét embert hagytak ott

* Szczecin és Piła német neve.

** Protestáns szekta tagjai, akik bekapcsolódtak a nemzetközi jótékonysági, majd békemozgalomba.

az úton, fagyhalálra ítélve. Közöttük egy asszonyt, hároméves gyermekével a karján; mindketten megfagytak; az anya még az utolsó mozdulatával is megpróbálta ruhájával oltalmazni a kisgyereket. Találtak az országúton egy ötéves kislányt kartonlappal a nyakán, rajta a neve: Renate Alexander. A kislány éppen a szczecini rokonainál volt látogatóban, úgy került bele a transzportba. Később beszállították a lublini kórházba, és mindkét kezét, mindkét lábát amputálni kellett. Az életben maradt deportáltak egyetlen fillér nélkül értek Lublin környékére, s lassú haldoklás az osztályrészük – fejeződött be a tudósítás.

A deportáltak hátrahagyott tulajdonát viszont szorgos kezek vették gondozásba. Göring a helyszínen termett, és egy olyan szervezetet alapított, amelyre átruházták az elűzött zsidók minden vagyonát. Jellegzetes náci pimaszsággal *Treuhandstelle-Ost*-nak (Keleti Vagyonkezelési Hivatalnak) keresztelték el. Eichmann segédkezet nyújtott az új hivatalnak; egy közös értekezlet úgy határozott, hogy ezentúl megmotozzák a deportáltakat, elvesznek tőlük minden értéktárgyat, s legfeljebb száz złoty készpénzt tarthatnak meg személyenként.[28] Ténylegesen azonban még ennyit sem tarthattak meg; később a főkormányzóság hatóságai ugyanis azt kérték, hogy az illetékesek járuljanak hozzá, hogy személyenként legalább húsz złotyt hagyjanak meg a deportáltaknál.[29]

Végül aztán Hans Frank a sarkára állott. Nem mintha meghatották volna a zsidók vagy a lengyelek szenvedései, de becsvágyó volt és lobbanékony. Szerette volna, ha a főkormányzóság az ő vezetése alatt a meghódított országok modelljévé lesz, ahol bennszülött rabszolgák korlátlan engedelmességgel robotolnak uraikért. Stabilizálási terveit most fejtetőre állította a tartományába tódulő szakadatlan emberáradat. Mivel pedig ő a főkormányzóságot magának a Führernek a nevében igazgatja, tehát az ő kívánsága itt a törvény! Himmlert megvetette, Heydrichet szívből gyűlölte már régóta, s most elhatározta: nem tűri, hogy ezek az emberek „uralkodjanak" az ő birodalmában.

Ismét szóba hozta Hitler előtt a deportálások kérdését, s ezúttal még lemondással is fenyegetőzött. A Führer – akinél különben külügyminisztere, Joachim von Ribbentrop is szót emelt, figyelmeztetve Hitlert, hogy a deportálások kedvezőtlen visszhangot váltanak ki a külföldi fővárosokban – meghagyta Göringnek – zsidó ügyekben rendszerint ő lévén a „vezér" szócsöve –, hogy parancsol-

jon megálljt. Az 1940 márciusában kiadott új utasítások szerint a deportálások csak Frank beleegyezésével folytathatók.[30]

Így aztán a Nisko-tervnek befellegzett. A táborlakó zsidók néhány megbízottja valahogyan eljutott Krakkóba, és megpróbált kapcsolatot teremteni a főkormányzóval. Frank nem fogadta őket, de amikor tudomást szerzett annak az SS-tervnek a részleteiről, hogy az ő országrészében létesüljön a Gestapo fennhatósága alatt zsidórezervátum, dühbe gurult, és elrendelte, hogy a deportáltakat szállítsák vissza. Mintegy harmadrészük jutott vissza Ausztriába és Csehszlovákiába. Eichmann, hogy a terve kudarcát leplezze, úgy rendelkezett, hogy a rendőrség mint „szakmai képzésből visszatérőket" vegye őket nyilvántartásba.[31]

Amikor Eichmann ez idő tájt ellátogatott Krakkóba, Streckenbach, a helyi Gestapo főnöke egy pohár pálinka mellett elmondta neki: Frank azon gondolkozik, hogy letartóztattatja Eichmannt, ha folytatja üzelmeit.

Ez bizony megbocsáthatatlan sértés volt. Himmler és Heydrich tehát, akik már úgyis „fúrták" Frankot Hitlernél, fokozták a nyomást. Frank helyzetét azzal tették lehetetlenné, hogy ellenőrzésük alá vetették belbiztonsági megbízottját, Krügert, ezt a magas rangú SS- és rendőrtisztet és egész rendőrségi állományát. Amikor ellátogattak a főkormányzóságba, nem tették tiszteletüket Franknál, és nyíltan szembeszálltak a kívánságaival. Ők maguk is, beosztottaik is, beleértve Eichmannt, minduntalan beleártották magukat Frank dolgaiba. Eichmann még a deportálásait is folytatta, főleg a Reichhez csatolt lengyel területek középső részéből, a Warthe* tartományból.[32] Különféle ürügyekkel hetenként „mindössze" ezer családot űzött el innen, jóval Göring megálljt parancsoló utasításainak kézhezvétele után.

A Gestapo további három esztendőn át tartotta fenn ezt az „állam az államban" helyzetet a Frank-féle Lengyelországban. Frank kétszer is benyújtotta lemondását. Naplójában sok száz oldal szól a főkormányzó és az SS konfliktusáról. Hosszú idő elteltével, négyévi küzdelem után végül is megnyerte a csatát, s vitathatatlan ura lett Lengyelországnak.

Ami a zsidókat illeti, sorsukon ez mit sem változtatott. Frank

* A Warta folyó német neve.

éppúgy gyűlölte őket, mint az SS; de a saját parancsai alapján, a saját módszereivel óhajtotta kiirtani őket. Akárhogy is: mire sikerült az SS-t kitúrni a lengyelországi hatalmi pozíciókból, már nem maradt zsidó a főkormányzóságban. Frank végig megtartotta főkormányzói tisztét; aztán, más háborús főbűnösökkel együtt, a vádlottak padjára került Nürnbergben, végül pedig az akasztófára.

Eichmann roppantul neheztelt Frankra.

– Képzelje csak el, mi mindent csinálhattunk volna a Nisko-terv keretében! – mondta később Sassennak. – Ott volt Lublin egész környéke! Ezt az egész területet meg akartam kapni. Radom lett volna a székhely, és az egész vidékre kiterjedt volna a zsidórezervátum.[33]

Frank hajthatatlansága hiúsította meg tehát Eichmann-nak azt az ábrándját, hogy „protektora" vagy legalábbis „alprotektora" legyen egy zsidó területnek, s így egy egész terület fölött tegyen szert olyan hatalomra, mint amilyenre később Heydrich jutott Prágában. Ezt sohasem bocsátotta meg Franknak.

A rendőrségi kihallgatások, majd a tárgyalás folyamán Eichmann kevésbé „imperialista" módon ismertette a Nisko-tervet. Azt állította, hogy amolyan *Judenvorstaat*-ot, „átmeneti jellegű autonóm zsidó államot" terveztek, ahonnan aztán tovább emigrálhattak volna a zsidók.

– Ideiglenes megoldási lehetőségként vettük számításba – mondotta –, ami pillanatnyilag megszabadított volna gondjainktól.[34]

A Nisko-terv meghiúsulása után a náci „szakemberek" elemezték a terv potenciális lehetőségeit. Peter Heinz Seraphim professzor, egy, az antiszemitizmus témáját taglaló népszerű náci enciklopédia szerzője, 1941 márciusában tartott előadásában kijelentette, hogy a lublini kerületben aligha tudtak volna több millió zsidót letelepíteni. A tervnek különben is az a nagy hibája, hogy a zsidók továbbra is kapcsolatban maradtak volna az európaiakkal. Ez már magában véve is végzetes hiba. Következésképpen, mondotta Seraphim professzor, az egyetlen megoldás: a zsidókat el kell távolítani Európából.[35]

Meg kell adni, Eichmann egy ilyen terv megvalósításán is szorgoskodott. A terv ismét csak összefüggött a katonai helyzet alakulásával, meg a korai békekötésre vonatkozó megújult reményekkel.

Franciaországot rövid hadjárat után térdre kényszerítették. 1940. június 22-én Hitler úgy rendelkezett, hogy a francia fegyverszüneti megbízottak jelenjenek meg a színe előtt a compiègne-i erdőben, éppen abban a vasúti kocsiban, amelyet a franciák történelmi ereklyeként őriztek, mert ebben kapituláltak huszonkét esztendővel korábban Foch francia marsall előtt a németek. Hitler nagy diadalának órája volt ez. Legyőzte Franciaországot, a hagyományos ellenséget.

Németországban, ahol senki sem hitte, hogy Nagy-Britannia magára hagyatva is folytatja a harcot, mindenki béketárgyalásokról beszélt. Hitler naponta várta a hírt, hogy Anglia kapitulál.[36] Kijelentette, elképzelhetetlen, hogy „akár egyetlenegy ember is akad Angliában, aki komolyan hisz a győzelemben".

Heydrich pedig egy pillanatig sem vesztegette az idejét. A lehetséges hadizsákmány közé tartoztak Franciaország tengerentúli birtokai is. A tevékenykedés újabb lehetősége zsidó ügyben!

Három nappal a compiègne-i fegyverszünet után Heydrich megbízta Eichmannt, fogalmazzon meg egy Ribbentropnak írandó levelet. Németország most akkora területnek az ura, amelyen három és fél millió zsidó él; új megoldásokat kell hát keresni, írta Heydrich. A kivándorlás nem járható út, „végső területi megoldásra" van szükség.[37] Eichmann előásta azt a tervet, amely már több mint három évvel azelőtt foglalkoztatta: a Madagaszkár-tervet.[38] Madagaszkár, ez a nagy trópusi sziget akkor a franciáké volt (ma: Malgas Köztársaság); annak idején gyakran került szóba mint a „fölösleges" zsidók letelepítésére alkalmas terület. Az ötlettel először a lengyel kormány foglalkozott, és 1937-ben még kutatócsoportot is küldött a szigetre, a lehetőségek tanulmányozása végett. A kutatócsoport jelentése minden szempontból negatív volt. Sebaj, a nácinak tetszett a gondolat. 1938 novemberében Göring a német minisztertanácsban megemlítette Madagaszkárt, mint alkalmas „lerakodóhelyet" a zsidók számára. Rosenberg 1939-ben írt róla, Frank pedig 1940-ben kijelentette, hogy a főkormányzóságban óriási lesz a megkönnyebbülés, mihelyt a zsidókat az utolsó „darabig" („Stück um Stück") elszállították Madagaszkárba.[39] Heydrich és Eichmann ösztönzésére a német külügyminisztérium szerződéstervezetet készített; e szerint a franciák átadnák Madagaszkárt Németországnak, amely a sziget parti szakaszán tengerészeti és légi támaszpontokat létesítene, a belterületet pedig a zsidók letelepítésére használná fel.

Eichmann tanulmányozta a tervet, több testülettel tanácskozott, végül aztán előállt a saját részletes tervezetével. A per folyamán úgy jellemezte ezt a tervezetet, mint az ő „nagy erőfeszítését, hogy olyan helyet találjanak, ahol a zsidók maguk között élhetnek majd, és örülhetnek, hogy végre talaj van a lábuk alatt".[40] Azt állította, hogy az ötletet cionista írásokból merítette, főként Herzl és Böhm munkáiból.[41]

A tervezet azonban, amelyet Eichmann annak idején előterjesztett, korántsem kecsegtetett ilyen rózsás kilátásokkal. Elképzelése szerint a bennszülött lakosságot el kellett volna költöztetni Madagaszkárról, és négy éven át évente egymillió zsidót szállítani a szigetre. A deportáltak, akiket minden tekintetben el akartak szigetelni a világtól, rendőrállamban tengették volna éltüket. Gazdasági segítségről nem esett szó. A tervezet csupán annyit tartalmazott, hogy a deportáltak szállítási költségeit a nyugati zsidóság fizeti, tulajdonukat pedig kisajátítja a német birodalom. A deportáltak mocsarakat fognak lecsapolni, utakat fognak építeni a szigeten. A közigazgatás feladatát pedig a Birodalmi Biztonsági Főhivatal fogja ellátni.

A dologból azonban nem lett semmi. Franciaországgal nem írtak alá békeszerződést. Franciaország nem adta át Madagaszkárt a németeknek, s később az angol haditengerészet szállt partra a szigeten. A történészek álláspontja nem egységes abban a tekintetben, hogy volt-e olyan időszak, amikor a nácik valóban gyakorlati megoldásnak tekintették a Madagaszkár-tervet, vagy pedig csak üres beszéd volt-e az egész, a későbbi galád intézkedéseik leplezésére. Hitler még 1942 júliusában is megemlítette, nyilván álcázásként, hiszen akkor már nagyon jól tudta, hogy a tervet réges-régen elejtették. A terv különben is mindig kivihetetlennek látszott, de talán nem is szánták másnak, mint kiirtásra irányuló intézkedésnek – voltaképpen vérontás nélkül.

A terv elejtésével a zsidók ügyeiben minden Hitler kénye-kedvétől függött.

A helyi vezetők türelmetlenkedtek. Hans Frankot arra akarták kényszeríteni, hogy engedjen be nagy számban zsidókat a főkormányzóságba. Baldur von Schirach, a bécsi birodalmi helytartó kijelentette: ötvenezer zsidó van még a városban, azonnal meg akar szabadulni tőlük; Erich Koch, kelet-poroszországi gauleiter pedig azt mondta: a zsidókat és a lengyeleket át akarja passzolni Franknak. A főkormányzónak csak nagy nehézségek árán sikerült elhárítania az újabb deportáltak beözönlését.[42] A lengyel nagyvárosokban létesített gettók zsúfolásig tele voltak; éhínség és járvány tombolt mindenfelé.

A Heydrich–Eichmann-féle tervet: a zsidók gyors gettóba tömörítését, a Niskóval és a Madagaszkárral kapcsolatos ábrándozásoktól teljesen függetlenül, szigorúan végrehajtották. De ezt a több millió embert helyváltoztatásra kényszerítő folyamatot szükségképpen össze kellett hangolni helyi adottságokkal és gyakorlati megfontolásokkal. A túlnyomórészt zsidók lakta kisebb városokat olykor egészükben gettónak nyilvánították; más esetekben pedig néhány szétszórt kisebb hitközséget vontak össze egy faluba.

Majd rövidesen a zsidók százezreit parancsolták faluhelyről nagyobb városokba. Elképesztő módon záporoztak rájuk a zsidóellenes rendelkezések; 1939-ben kezdődtek, a sárga csillag kötelező viselésével, no meg a vagyonuk elkobzásával; a zsidóknak ugyanis minden pénzüket bankban kellett elhelyezniük, a folyószámláikat pedig zárolták, a kivéteket korlátozták. Kisajátították a zsidó kézen lévő üzleteket, vállalatokat, és németeknek adták „kezelésbe". Elrekvirálták a zsidók házait, s minden vagyontárgyukat nyilvántartásba vették; de nemcsak az ékszert és az egyéb értéktárgyakat, hanem még a háztartási felszerelést is. A zsidóknak sokkal kisebb élelmiszer-fejadagokat állapítottak meg, mint a nem zsidó lengyeleknek. A zsidó családokban éhínség ütötte fel a fejét.

Újabb borzalmak zúdultak rájuk, amikor megkezdődött az emberek elhurcolása munkára.[43] A zsidókat – korra való tekintet nélkül – megállították az utcán vagy egyéb nyilvános helyeken, leszedték a buszról, a villamosról, és menetoszlopokban munkára terelték őket. Vagy: a gettókra váratlanul rátörtek a német alakulatok, lezárták az utcákat, lövöldözni kezdtek, és összefogdosták a zsidókat. Sokan közülük sosem tértek vissza övéikhez, mások hosszabb-rövidebb idő után visszajöttek. Sohasem tudhatták a férfiak, látják-e még valaha is övéiket. Az ilyen rajtaütések alkalmat adtak a zsidók szakállának leborotválására – olykor úgy tépték ki arcukból a szőrzetet, akár a levágott baromfi tollát. Sok esetben meggyújtották a szakállt, ha aztán az illetőből égő fáklya lett, az már az ő baja volt...

A helyi csőcseléket felbiztatták, hogy fosszák ki a zsidókat.[44] Dr. Emanuel Ringelblum, a varsói gettó történetírója 1940. márci-

us 28-án följegyezte, hogy a csőcselék teljes hat napon át fosztogatta a zsidó lakásokat és üzleteket. A zsidók védték tulajdonukat; a németek közben filmre vették az így keletkezett összetűzéseket. „A filmesek gyakran előbb érkeztek a helyszínre, mint a csőcselék", jegyezte föl naplójában ugyanaznapi dátummal Ludwik Landau, a lengyel földalatti ellenállás nagy tehetségű krónikása. Egy lengyel rendőr ráparancsolt az egyik zsidóra, hogy nyissa ki a boltját, aztán fölszólította a csőcseléket, hogy vigyen el, amit akar. A német rendőrök pedig csak nézték a jelenetet.

„A céljuk világos – írta Landau. – Ellenségeskedést akarnak szítani zsidók és lengyelek között, arra akarják kényszeríteni a zsidókat, hogy a németekhez forduljanak védelemért, s így a világ szemében a németek békéltetőkként, a rend védelmezőiként tűnjenek fel."[45]

– Eleinte olyan törvényekkel és rendeletekkel kellett szembenéznünk, amelyeknek célja megaláztatásunk és elnyomatásunk volt, no meg az, hogy éhen haljunk – vallotta az egyik túlélő. – Mégis azt gondoltuk, valahogy majd csak sikerül kijátszanunk a rendelkezéseket és túlélni az egészet. De aztán ráébredtünk, hogy törvényen kívüli lényeknek tekintenek bennünket.[46]

Az utca továbbra is az állandó veszedelem forrása volt. Némely német egyszerűen szórakozásból vágott végig korbácsával a zsidókon. Nőket a hajuknál fogva vonszoltak el. Olykor egy-egy lövészraj hatolt be valamelyik zsidó városrészbe, és összevissza lődözött – pusztán azért, hogy félelmet keltsen. Mindennapos látvánnyá vált, hogy néhány SS-legény szuronnyal terelte maga előtt az összevert, vérző, halálra hajszolt, magukat már alig vonszoló zsidók egy csoportját.

Az emberek féltek kimenni az utcára; ha tehették, otthon maradtak. Amikor aztán az éhség mégis az utcára kergette őket, a házfalak vagy a kerítések mellett osontak, hogy a veszély első jelére elmenekülhessenek. Sok helyen megtiltották a zsidóknak, hogy a járdán járjanak: a járdákat „csakis árják" használhatták.

A németek, mikor már idáig fajultak a dolgok, rendszerint kikényszerítették a gettók létesítését. Minden helységben másként, a helyi körülményeknek megfelelően, különböző fortélyokkal érték el, hogy a zsidók gettóba vonuljanak. Varsóban például kijelentették, hogy „a gettó létesítése meg fogja oltalmazni a nem zsidó lakosságot a megfertőzött menekültek között dúló betegségektől, a

zsidókat pedig meg fogja védeni a lengyelek túlkapásaitól". Łódzban „a munkába állás jobb és összpontosítottabb lehetőségeit" ígérték a zsidóknak. Más helyeken „büntetésként" terelték gettóba a zsidókat, amiért állítólag rálőttek német katonákra; a gettók létesítése általában olyan intézkedés, amely a zsidóknak a nem zsidó világtól való elszigetelésére irányul. „Elsőnek a főkormányzóság területén hajtották végre a gyakorlatban a zsidók elkülönítésének elvét", dicsekedtek a helyi hatóságok.[47]

A gettót mindig a város nyomornegyedeiben létesítették. Összezsúfolták az embereket a mindennemű nyílt térséget nélkülöző területre, és ezt vagy fallal, mint például Varsóban, vagy pedig, mint Łódźban és Tarnopolban, szögesdrót kerítéssel választották el a nem zsidó városrészektől. Zsidó csak munkára vagy írásbeli engedéllyel hagyhatta el a szigorúan őrzött gettót; nem zsidók csak külön engedéllyel léphettek be a gettóba. Az engedély nélkül ki- vagy belépőre azonnal tüzeltek. Gyakran a gettó bejáratánál kiragasztott plakátok figyelmeztették az idegent a „járványveszélyre". A külvilágból érkezett postát pedig ezzel a pecséttel küldték vissza a feladónak: „*Seuchengebiet*" (fertőzött terület).

Az egyik legnagyobb gettót Łódźban (német nevén Litzmannstadtban) létesítették. Łódź a háború előtti Lengyelország második legnagyobb városa volt, számottevő zsidó lakossággal. Az ország textilipari központja lévén, egy időben „a lengyel Manchesternek" becézték. A németek átkeresztelték Litzmannstadtra, a Warthe körzethez csatolták, és így Németország egyszerűen bekebelezte. Sok ezer zsidó szakmunkás és textilipari szakember lakott a városban, és a németek hamar felismerték a zsidó munkaerőben rejlő lehetőségeket. A gettó létesítéséről rendelkező határozatban Übelhör Regierungspräsident* leszögezte: „Ez természetesen ideiglenes intézkedés. Később fogom eldönteni, hogy a gettó és vele együtt Łódź városa mikor és milyen módszerekkel tisztíttassék meg a zsidóktól. Végcélunk mindenképpen e fertőző góc teljes fölszámolása."[48]

A Balutyt, a város legnyomorúságosabb részét jelölték ki a zsidók lakhelyéül, elrendelve, hogy költözzenek ki minden más városnegyedből, sorra, egyik utcából a másik után, míg végül mind egy

* A közigazgatási kerület főnöke (szó szerint: kormányelnök).

szálig a kijelölt városrészbe nem kerültek. Azután 1940 májusában a gettót körülkerítették és elvágták a külvilágtól.

– Abban az időben 203 000 zsidó élt Łódźban – emlékezett vissza tanúvallomásában Henryk Ross, a gettó közigazgatásának egyik tisztviselője. – Hat-nyolc személy zsúfolódott össze egy-egy szobában. – Az élelmiszer-kiutalásokat hónapról hónapra csökkentették. Egy cipónyi kenyér volt a heti fejadag. A krumplihéj nagyra becsült csemegének számított. – Láttam több gyermekes családokat egyetlen éjszaka elpusztulni a hidegtől és az éhségtől – mondta Ross.[49] – Összesen 120 000 zsidó halt éhen a łódźi gettó négyesztendei fennállása alatt – folytatta.

Eichmann természetesen minden részletében ismerte az eseményeket. Poseni* embere, Höppner SS-őrnagy rendszeresen tájékoztatta; fennmaradt az egyik írásbeli jelentése: 1941. július 16-án figyelmeztette Eichmannt, hogy az éhínség sújtotta łódźi gettóban nagy a járványveszély. „A zsidók nem kapnak élelmet, és komoly megfontolást érdemel, vajon nem emberségesebb dolog-e valami gyorsan ható anyaggal elintézni őket, különösen a munkaképteleneket. Mindenesetre kellemesebb lenne, mint elnézni, hogyan halnak éhen."[50]

Eichmann mégis úgy határozott, hogy a Reichből további húszezer zsidót és ötezer cigányt zsúfol be Łódźba. A városi közigazgatás emberei valósággal megrémültek. A német polgármester részletes emlékeztetőben[51] mutatott rá: a gettóban talpalatnyi hely sincs, kivéve a Wehrmachtnak, a német haderőnek dolgozó gyárakat. A tüzelőhiány máris arra készteti a gettó lakóit, hogy leszereljenek ajtót, ablakot, fölszedjék a parkettát, s azzal fűtsék a kályhákat, és mivel élelmiszer-utánpótlásra sincs kilátás, még a gettó mostani lakosságának táplálására sem lesz lehetőség. Ez pedig szükségképpen veszélyeztetni fogja a hadsereg ellátását. Következésképpen nincs hely további gettólakók számára. A polgármester jelentését Übelhör Himmlerhez is eljuttatta. Hogy Übelhör miért „viselte ennyire a szívén" a zsidók sorsát? A magyarázat kézenfekvő. A gettó túlzsúfoltsága és roppant hiányos egészségügyi ellátása folytán állandó járványveszély kísértett. A járvány pedig átterjedhet a németekre is. Azután meg Übelhör busás hasznot húzott minden egyes élő és dolgozó zsidóból; mindegyikükért napi hat márkát

* Poznań német neve.

kapott a munkaügyi minisztériumtól, ő ellenben mindössze 80 pfennig napszámot fizetett.[52] Érthető, hogy nem óhajtotta megölni az aranytojást tojó tyúkot.

Eichmann kiszállt helyszíni szemlére. Sem Übelhörrel, sem Werner Ventzki polgármesterrel nem beszélt, de állomáshelyére visszatérve azt jelentette feletteseinek, hogy a helyi hatóságok beleegyeztek a további deportálásokba. Übelhör majd megpukkadt dühében, amikor erről értesült. Hosszú táviratot küldött Himmlernek, hazudozással és csalással vádolva Eichmannt („a lókupecek cigány módszereit" alkalmazza, írta róla), s ismét kérte, hogy ne küldjenek Łódźba újabb deportáltakat.[53] Himmler eleinte hajlott a békülékenységre, de aztán gőgösen válaszolt, emlékeztetve Übelhört, hogy a felettesével szállt szembe. Übelhör sutba dobta büszkeségét, s Berlinbe sietett, hogy Heydrichhel beszéljen. Heves szóváltás kerekedett. „Übelhör azt mondta nekem", jelentette aztán Heydrich Himmlernek, „hogy panaszt fog tenni Eichmann ellen a Reichsführernél, mire én azt válaszoltam, hogy Eichmannért én vállaltam a felelősséget, úgyhogy ellenem tegyen panaszt".[54]

Eichmann elérte, amit akart: német zsidókat és cigányokat deportáltatott a litzmannstadti gettóba; két héten belül kimerítették a huszonötezres létszámot, és az egész embertömeget ebbe a gettóba zsúfolták be.

A varsói gettó létesítésekor a németek rájöttek, hogy egymásra uszíthatják a nem-zsidó lengyeleket és a zsidókat: hadd veszekedjenek, hogy mely utcák és épületek tartozzanak a gettóba. A varsói gettó Európa legnagyobb gettója lett. Volt idő, amikor foglyainak száma félmillióra rúgott, és persze jó ideig tartott, amíg létrehozták.

„Az egész lakosság mozgásban van a kijelölt területekről, illetve területekre", jegyezte be naplójába 1940. augusztus 22-én Landau. A hónap vége felé – városnegyedről városnegyedre – egyre fokozódott ez az átcsoportosítás, amelyet erőszakoskodások és rablások kísértek. Minden egyes nap új rendeletözönt hozott a gettóhatárokra vonatkozóan, és új rémhírek áradatát a gettó végleges helyéről. „Senki sem tudja, hol horgonyozzon le", jegyezte föl Landau szeptemberben. „A zsidó hitközséget nem tájékoztatják, és tehetetlenül vergődik. Némely városrészben a keresztények is, a zsidók is költözködnek. Az egész lakosság nagy feszültségben él."[55] Októberben végül kijelölték a területet, s rövidesen fallal vették körül.

Zivia Lubetkin Zuckerman így emlékezett vissza a tanúvallomásában:

– Épp az 1940. évi kora őszi engesztelés napján* hallottuk a rádióban, hogy megjelent a végleges rendelet a zsidó negyed létesítéséről. A rendelet kimondta, hogy mivel a zsidók között járvány kapott lábra, az árják egészségének megóvása céljából a zsidóknak mint bacilusgazdáknak el kell hagyniuk a vegyes lakosságú részeket, és zsidó városnegyedbe kell költözniük. Mivel addig szervezetlen, zilált volt a zsidók élete, bizonyos utcákban és elkülönített területekre való összpontosításuk lehetővé fogja tenni számukra a nyugodtabb életet, a kulturális és társadalmi autonómiát... A zsidókat végül is olyan területre zsúfolták össze, amely az addig ott lakó százötvenezer embernek is alig volt elég, most pedig háromszázezer embernek kellett ott élnie. Napokon keresztül tartott a zsidó családok költözködése, tolták a poggyásszal, csomagokkal megrakott kézikocsikat; otthonukat elhagyni kényszerülve, megpróbálták magukkal vinni azt a kis vagyonkát, amit még meg tudtak menteni, bár azt sem tudták, hová mennek, és mi lesz a sorsuk. Több napon és éjszakán át az utcán rostokoltak... Más zsidó családok fogadták be őket. Átlag nyolc ember lakott egy szobában... Egy napon aztán, minden előzetes figyelmeztetés nélkül... a zsidók arra ébredtek, hogy zárva a gettó bejárata, németek és lengyelek őrzik a kapukat. Addig megvolt a lehetőség... hogy a zsidók munkára vagy üzleti ügyben át-átmenjenek a város „árja" részébe. Most azonban ennek vége szakadt. A gettó, a maga több százezres zsidó lakosával, egyetlen nagy börtönné vált, ahol a zsidók naponta 125 gramm kenyeret, havonta egy kiló lekvárt, néha egy kis pótszappant kaptak, meg némi szénport főzéshez, fűtéshez. S ami a legrosszabb: ebben a hatalmas börtönben nem volt semmiféle szabály... A németek, amikor éppen kedvük szottyant, bejöhettek a gettóba fosztogatni, kínozni, ölni, kényszermunkára hurcolni az embereket, kényük-kedvük szerint cselekedni.[56]

Ugyanez ismétlődött meg több száz más helyen. Krakkóban, a főkormányzóság újdonsült székhelyén, mintegy hatvanezer ember kiűzésével csökkentették a zsidó lakosságot, a megmaradó tizenháromezer zsidót pedig bezsúfolták a Podgórze kerületbe.

– Ez a Visztula folyó mögötti terület az egyik legszegényebb

* A zsidó vallás legnagyobb, egynapos böjttel egybekötött ünnepe.

városnegyed volt – mondta tanúvallomásában Rivka Kuper. – A nekünk kiutalt utcákon csupa régi, düledező ház. Egy-egy szobakonyhás lakásba három-négy családot is bekényszerítettek. Gyorsan terjedt itt mindenféle járványos betegség, különösen a gyermekek között. Az orvosok minden erőfeszítése, a szociális dolgozók minden segítsége ellenére is majdnem lehetetlen volt eleget tenni az egészségügyi előírásoknak.[57]

A nagyobb gettókban Eichmann időnként szemlét tartott. Feladatai közé tartozott, hogy a zsidókat ezekben a hatalmas börtönökben tartsa fogva. Amikor a bukaresti német követ megtudta, hogy a zsidó ifjúsági szervezetek embereket csempésznek át a lengyelországi gettókból a szomszédos Romániába, azonnal értesítette Eichmannt.

1941 őszére, alig két évvel a Heydrich–Eichmann-féle gettórendeletek és utasítások után, a főkormányzóságban élő zsidóság fallal körülvett gettókban lakott, kiszolgáltatottan és készen a következő lépésre. Ez nemsokára be is következett, amikor a háború tovább tolódott kelet felé, és a lángja már a Kelet-Lengyelország és a Szovjetunió zsidóktól sűrűn lakott vidékeit is elérte.

6

Mozgó vágóhíd: az „Einsatzgruppé”-k

Mint már említettem, a zsidók gettóba zárása a nácik átfogó megsemmisítési programjának csak az első fázisa volt. A következő fázisban hozták létre az *Einsatzgruppé*-k iszonyatos szervezetét, ezt a sajátos háborús gépezetet, amely a végtelen lengyel és orosz síkságot elárasztó német hadsereg nyomában, a Wehrmachtnak mint kiegészítő alakulata jelent meg.

Az *Einsatzgruppé*-kat – a szó „operatív csoportoknak” fordítható – döbbenetes eredményességgel használták fel a zsidók módszeres legyilkolására, részint gettóba zárásukkal párhuzamosan, részint azt követően. Jóllehet az *Einsatzgruppé*-k módszeresen gyilkoltak, gyilkosságaik csak a Szovjetunió németek megszállta területeire korlátozódtak, s áldozataik főként orosz zsidók, továbbá azok a zsidók voltak, akiket Németországból küldtek arra a területre, hogy kiirtsák őket.

Az *Einsatzgruppé*-k tömegmészárlásait követte később a náci program végső szakasza: a haláltáborok sora.

1941. október 10-én, egy prágai tanácskozáson felvetették Eichmannak a kérdést,[1] hogyan lehetne gyorsan megszabadulni ötvenezer zsidótól. Azt válaszolta, hogy legjobb lenne „Otto Rasch és Arthur Nebe SS-dandártábornokok táboraiba küldeni őket”. A keresztkérdéses kihallgatás során megkérdeztem tőle, honnan tudta, hogy van-e hely azokban a táborokban. Állandó levelezést folytatott Nebével és Raschsal, felelte. – A deportálandók számát és a deportálások dátumát közös megegyezéssel határoztuk meg – mondta.

– Maga tudta, ugye, hogy ezeket az embereket rövidesen megölik? – kérdeztem.

– Igen, tudtam – hangzott a válasz.[2]

Nebe és Rasch parancsnokai voltak egy-egy akkor újonnan létesített *Einsatzgruppé*-nak; az egységek tagjait a Gestapo válogatta ki, azzal a céllal, hogy letörjék az ellenállást a Szovjetunió megszállt

részein, és hogy minél gyorsabb ütemben lőjék agyon az ezen a területen található valamennyi zsidó férfit, nőt és gyereket.

– Ez irtóhadjárat lesz – mondta tábornokainak Hitler, amikor elkészült a Szovjetunió elleni támadás terve, fedőnevén a Barbarossa-terv. – A komisszárok a nemzetiszocializmussal szöges ellentétben álló ideológia hordozói. A komisszárokat tehát likvidálni kell.[3]

Ekként született meg tehát a hírhedt „komisszárparancs”,[4] amely voltaképpen a tömeggyilkosságok leplezésére szolgált.

A német főparancsnokság félreérthetetlen szavakban közölte utasítását. „Az ellenállás nem törvényes eljárással büntetendő, hanem a megszálló csapatok kíméletlen megtorló intézkedéseivel, hogy gyökeresen kiirtsunk minden ellenállási hajlandóságot”, rendelte el Keitel tábornagy[5], a német véderő-főparancsnokság főnöke.

Míg a parancsok folyamatosan eljutottak az alacsonyabb rangú és beosztású tisztekhez is, addigra egyre világosabbá vált a jelentésük. Von Brauchitsch tábornagynak, a német szárazföldi hadsereg főparancsnokának utasítására[6] az *Einsatzgruppé*-knak teljhatalmuk volt a megszállt területek polgári lakossága fölött. Az *Einsatzgruppé*-k a berlini RSHA-központ fennhatósága alá kerültek, és egészen a frontvonalig teljes cselekvési szabadságot élveztek.

Parancsnokaik különleges értekezleteken kaptak eligazítást, Eichmann jelenlétében.[7] Igen egyszerű parancsokat kaptak. „A zsidó lakosságot teljes egészében ki kell irtani, a zsidó gyerekeket meg kell ölni.” Így továbbították a parancsot dr. Otto Ohlendorfnak, az *Einsatzgruppe* „D” parancsnokának.[8] Dr. Walter Blume, a 7. sz. egység parancsnoka az eligazítás során ismertetett akció okát a következőkben jelölte meg: „A keleti zsidók a bolsevizmus támaszai, ezért, a Führer kívánsága szerint, kiirtandók.”[9]

A kommunista zsidó elrettentő alakját, amelyet akkor már két éve – a német–szovjet szerződés óta – talonban tartottak, ismét elővették, ezúttal a leplezetlen gyilkolás igazolására. „Öljetek meg minden zsidót!”, hangzott az utasítás.[10]

Az *Einsatzgruppé*-k egyéb feladatai közé tartozott a partizánok elleni harc, továbbá vezető kommunisták és „politikai ellenségek” meggyilkolása.

Szokott ravaszságával Hitler több legyet akart ütni egy csapásra. A tömeggyilkosságok arra szolgáltak, hogy megfélemlítsék és behódolásra kényszerítsék a Szovjetunió polgári lakosságát. Hitler úgy

vélte, ha a „degenerált szlávok" belátják, hogy hiábavaló ellenállni a „német uralkodó fajnak", amely szélsőséges intézkedésektől sem riad vissza, leteszik a fegyvert, nem harcolnak tovább. Ezenkívül nyilvánvalóan bűntársává kívánta tenni az egész német hadsereget, amelynek vezetői közül addig néhányan távol tartották magukat a nemzetiszocialistáktól. A legaljasabb emberi ösztönökre építve akarta magához láncolni őket, mint cinkosait a tömeggyilkosságban. Továbbá: ilyenformán alkalma nyílt rá, hogy végleg és mindörökre megoldja a zsidókérdést. Már régen eldöntötte, hogy abban az új rendben, amelyet kialakítani kívánt, megvalósítja az emberiség új demográfiai összetételét, és ebben nincs helyük a zsidóknak. A többi „nemkívánatos faj" később jut majd hasonló sorsra...

– Több millió embert fogunk kiirtani a féregként szaporodó alsóbbrendű fajtákból – mondta egy alkalommal Hitler Rauschningnak.[11]

Igaz, motoszkált benne némi kétség, amely egy ideig visszatartotta a zsidók tömeges lemészárlásától: Mit szól hozzá a világ? Hogyan reagál majd rá? De aztán erre is megtalálta a választ: „Mihelyt megkezdődik a Barbarossa-hadművelet, a világ a lélegzetét is visszafojtja, és meg sem mukkan."[12]

És igaza lett. Noha a világ hamar tudomást szerzett az egész Kelet-Európát és a zsidóságot sújtó mészárlásról, nem bontakozott ki semmilyen valódi mentőakció (lásd a 12. fejezetet).

Négy, egyenként egy-egy zászlóaljnyi *Einsatzgruppe* lépett akcióba Heydrichnek, az RSHA főnökének közvetlen parancsnoksága alatt, akinek Müller, a Gestapo vezetője volt a fő segítőtársa. Az egységek parancsnokai között akadt többek között két egyetemi tanár, egy docens, jó néhány jogi doktor, egy orvos, egy bankár, egy operaénekes és egy volt lelkész.

Amikor kutatni kezdtem az *Einsatzgruppé*-k mészárlásainak esetleges túlélői után, hogy tanúskodhassanak az Eichmann-perben, felkeresett Avraham Aviel,[13] egy Tel Aviv-i városi tisztviselő.

– Nem fog sok túlélőt találni – jegyezte meg halkan.

Aviel egy Dogliszov nevű falucskában született, Grodno közelében. Amikor a németek 1941 júniusában bevonultak, minden zsidót azonnal a szomszéd városba hajtottak a falvakból. Vidéken rendszerint ehhez az eljáráshoz folyamodtak, a nagybani mészárlás megkönnyítése céljából.

– Időközben gettóba zártak bennünket – vallotta a bíróság előtt

Aviel –, és munkára küldtek... Egy napon kiválogattak közülünk egy sereg zsidót. Legtöbbje fiatal, erős ember, lehettek vagy százan. Ásót nyomtak a kezükbe. Jól emlékszem azokra a hosszú nyelű ásókra. Azután menetelést vezényeltek... Édesapám ott volt a csoportban... Tudtuk, hogy mihelyt egy kicsit elterelődik róla a figyelem, megpróbál elmenekülni, és amint később megtudtuk, így is tett. Félóra múlva lövéseket hallottunk. Aztán egy második csoportot állítottak össze a nácik; ebbe a fivérem, Pinkász is belekerült. Azt gondoltuk, hogy mihelyt túljutnak a város határán, lehetőségük adódhat a menekülésre. Ha nem sikerül, hát – gondoltuk – akkor is jobb, ha az embert menekülés közben lövik le. Meg aztán volt némi remény, hogy apa megmenekült; ismertük az esze járását. Néhány nappal korábban pásztoröltözékbe bújtatta a kisöcsémet. A kisöcsém szőke volt, „árja" külsejű. Azt gondoltuk, hogy ebben a pásztorálruhában megússza... Sikerült is kibújnia a gettóból, de néhány nappal később fehéroroszok és lengyelek kezébe került, ők pedig mindenáron meg akarták tudni, nem zsidó-e a gyerek. Lehúzták a nadrágját, s amikor látták, hogy zsidó, visszaküldték a gettóba. Akkor döbbentünk rá, hogy nincs kiút, még egy kisfiú sem juthat ki innen. Minden vágyunk az volt, hogy legalább egyikünk maradjon meg... Aztán jöttek a németek, teljes hadifölszerelésben, automata fegyverekkel, mintha a frontra indulnának... én kiosontam a házból, és láttam, hogy a gettó határán a németek egy nagy csoportot hajszolnak ugyanabba az irányba, amerre az ásókkal fölszerelt emberek távoztak... Abban a percben néhány német behatolt a lakóházunkba. Egyikük a kapuban állt meg, eltorlaszolva a bejáratot, a többi átkutatta a házat, és kergette a mieinket kifelé. Aki éppen kilépett a kapun, kapott egyet a gumibottal... Hol lehet a családom? Egyszerre csak megláttam édesanyámat, a fivéremet meg a nagybátyámat. Aztán együtt meneteltünk. Lehettünk vagy ezren. Anyám ment középen, két oldalán a fivérem meg én. Anya azt mondta: imádkozzuk el a *Sömá Jiszroél*-t*, és igaz zsidókként haljunk meg. Utánamondtam az ima szavait, de valami belső ellenállás dolgozott bennem. A piactérre hajtottak bennünket, a város központjába, ott le kellett térdepelnünk, s ránk parancsoltak, hogy hajtsuk le a fejünket. Aki nem engedelmeskedett, azt vagy rögtön

* Halljad Izrael (az Örökkévaló, a mi Istenünk, az Örökkévaló egyetlenegy), a hitvalló ima kezdő sora.

főbe lőtték, vagy agyba-főbe verték... Másnap reggel kivittek minket a városból, egy másik helyre. Alacsonyabb lévén a többieknél, térdeplés közben föl tudtam emelni a fejem anélkül, hogy a nácik megláttak volna: láttam, hogy egy talán huszonöt-harminc méter hosszú árok húzódik előttünk. Aztán odavezettek bennünket az árokhoz, és mindenkinek le kellett vetkőznie. Géppuskaropogás hallatszott, s egymás után zuhantak az emberek az árokba. Láttam, hogy egy zsidó lány verekszik a németekkel: nem volt hajlandó levetkőzni. Ütötték-verték, aztán lelőtték. Lelőttek mindenkit – gyereket, asszonyt, egyik családot a másik után. Egyszerre csak megpillantottam a zsidóknak azt a csoportját, amelyik a tömegsírt ásta. Köztük volt Pinkász fivérem is.

– Elbúcsúztam anyámtól, sorra átugráltam a közelemben ülők feje fölött, és így, nem is tudom, hogyan-miként, valóságos csoda..., de sikerült eljutnom az út széléig. Nyilván nem vettek észre. Láttam, hogy közvetlenül mellettem ott áll Zelig, az ács, a mi városunkból. Mint szakmunkás, a németeknél dolgozott, és munkásigazolványa volt, különleges okmánya arról, hogy meg kell kímélni az életét. Ebben a pillanatban mellette termett egy német, és revolvert szegezett a tarkójának. Zelig fölmutatta az igazolványát. De a német tüzelt. Zelig arca elsötétült, de annyit azért még ki tudott nyögni, hogy: „Igazolványom van." Erre újabb lövést kapott, és összeesett. Ekkor hozzám is odajött egy német. „Ki vagy?, kérdezte. Mi dolgod itt?" Munkaigazolványom volt, hogy lakatos vagyok. Mondtam a németnek, hogy lakatos vagyok és kovács, erre békén hagyott. Lekuporodtam, és átkúsztam a bátyám csoportjához. Anyámat lelőtték, az árok közelében lévő többi zsidóval együtt. Öcsémet, Jekutielt is aznap lőtték agyon. Csak később tudtam meg, hogy ebből a csoportból én voltam az egyedüli, akinek valamilyen okból sikerült megmenekülnie és életben maradnia. A lövöldözés folytatódott. Más csoportokból is életben maradt néhány ember. A németek a városba kísértek bennünket. Lehettünk talán kilencvenen, százan. Nem tudtuk, mi lesz a sorsunk. Visszavittek az elnéptelenedett gettóba. Tudtuk, hogy senki se vár bennünket odahaza, mégis mindenki abba a házba ment, amelyikben addig lakott. Aztán egy imakönyvvel a kezünkben elhagytuk a házat. Másnap a túlélőket munkára vezényelték ki a németek. Lakatosként kellett dolgoznom... De mivel képtelen voltam elviselni, hogy folyton azoknak az embereknek az arcát kelljen látnom,

akik szeretteimet agyonlőtték, elhatároztam, hogy megszököm. Az erdőbe menekültem.

Az erdőben vándorolva, Aviel több zsidóval találkozott. Ösztönösen kis csoportokba szerveződtek.

– Első akciónk egy Gestapo-előőrs megtámadása volt, a falunktól nem messze... Volt némi fegyverünk, a parasztoktól vásároltuk. Azután szökött orosz hadifoglyok csatlakoztak hozzánk. Később pedig partizánkötelékekben harcoltunk.

Így élte túl a megpróbáltatásokat Avraham Aviel.

Rivka Joselewska szintén szemtanúja volt kivégzéseknek.[14] Négy nappal a tanúskodása előtt ágynak döntötte egy szívroham. Amikor Michael Goldmann, az izraeli rendőrség főfelügyelője fölkereste, hogy kihallgassa, az asszony majdnem elájult. Családja arra kért bennünket, tekintsünk el kihallgatásától, én viszont nem szívesen mondtam volna le a vallomásáról. Megállapodtunk, hogy az asszony mindent el fog követni, hogy megjelenhessen a bíróság előtt. Néhány nappal később valóban megjelent, s amit elmondott, csak fokozta a per lidércnyomásjellegét.

Joselewska asszony leírta azt a napot, amelyen városkáját, a Pinszk közelében fekvő Zagorodszkot elérte a katasztrófa. Jól emlékezett arra az 1941. évi őszi napra. Édesapja éppen valami pincéből tért vissza, ahol a többiekkel együtt illegálisan imádkozott. A német megszálló hatóságok ugyanis megtiltották a zsidóknak, hogy összegyűljenek, akár csak imádkozni is, de az emberek titokban mégis csak összejártak imádkozni. A zsidó naptár szerint éppen újhold napja volt, s az apa a hagyományos módon megáldotta családtagjait, hogy az eljövendő hónapban boldogságban legyen részük. Alig mondta el az áldást, kitört a felfordulás. A zsidó negyedet, ahol Joselewska lakott, egyik percről a másikra SS-legények százai vették körül, és ordítozva, korbácsukat csattogtatva minden zsidót kizavartak a lakásából. Úgy hajtották őket a kisváros főterére, akár az állatokat. Ott őrizték őket másnap reggelig, sem enni, sem inni nem kaptak. Amikor aztán már csak úgy szédelegtek a fáradtságtól meg a félelemtől, útnak indították őket gyalog a város szélére. Egy hosszú árok előtt álljt parancsoltak nekik, s elrendelték, hogy vetkőzzenek le.

– Még akkor sem hittem, hogy megölnek bennünket – vallotta a perben Joselewska asszony –, amikor megláttam az előttünk

odaérkezett embereket anyaszült meztelenül. Azt reméltem, hogy csak meg akarnak kínozni.

Levetkőzött és ott állt meztelenül az árokszélen, hatéves kislánya rettegve simult hozzá. Mellette az édesanyja, a nagyanyja, a húga. Nos, hiába reménykedett. Az SS legények elkezdték lelőni a zsidókat, egyenként: mindegyiknek közvetlen közelről küldtek golyót a tarkójába, a holttesteket aztán berugdosták az árokba. Joselewska látta eltűnni a tömegsírban az apját és az anyját. A németek aztán odaléptek a nagyanyjához, aki két kislányt tartott a karjában, és vigasztalta őket: az égre mutatott, ahol rövidesen találkozni fognak szeretteikkel. A nácik egy pillanat alatt mindhármukat lelőtték.

– Aztán megláttam a húgomat; átölelte az egyik barátnőjét, így próbálták egymás testével takarni meztelenségüket, s könyörögtek az egyik egyenruhás SS-legénynek, hogy kímélje meg fiatal életüket. Válaszképpen mindkettőjüket agyonlőtték. Az árokba zuhantak.

– Miközben ott álltam, bénultan a rémülettől – folytatta Joselewska asszony –, elragadták tőlem kislányomat, Malkát, és megölték.

Abban a pillanatban, mondta Joselewska, nem érzett többé semmit. Az a német, amelyik rálőtt, rosszul célzott, a golyó éppen csak súrolta a fejét. Még érezte, amint egy csizmás láb berúgja őt az árokba, hadd vérezzen el, vagy fulladjon meg.

Később visszanyerte eszméletét.

– Úgy éreztem, megfulladok a rám nehezedő testek alatt – mondta –, és kétségbeesetten kapkodtam levegő után... Sikerült kimásznom közülük; többen még éltek, kínjukban a tagjaimat harapdálták, és lefelé rángattak... Akkor már vége volt a lövöldözésnek, a németek eltűntek.

Feje fölött az ólomszürke égbolt, lába alatt a végtelen tömegsír.

– Leroskadtam, a körmeimmel belevájtam a testeket elborító vékony földrétegbe, és fohászkodtam, hogy visszakerüljek oda, a családomhoz. A sírból vér szivárgott; még ma is... valahányszor elmegyek egy szökőkút mellett, mindig az a pirosló forrás jut az eszembe.

Három napig ült ott, kábultan, a halálra várva. Az arra járók azt hitték, kísértet vagy őrült, és tovább siettek. Végül egy gazda, bátrabb a többieknél, odament hozzá, ruhát és élelmet adott neki, s elkalauzolta az erdőbe. Ott aztán partizánok vették gondozásba,

és Joselewska csatlakozott hozzájuk. Sebei begyógyultak; sikerült túlélnie a háborút. Izraelben újra férjhez ment, két gyereke van.

A története megrázta a tárgyalóterem közönségét. Egyszerű, közvetlen szavakkal beszélt, halkan és visszafogottan. Tanúvallomása majdnem másfél óráig tartott. A közönség soraiból zokogás hallatszott, sokan könnyeztek. Amikor kijelentettem, hogy Joselewska asszonyt átengedem a védelem képviselőjének kihallgatásra, a teremben fagyos csend támadt. A védő felállt: nincs kérdése a tanúhoz, jelentette ki.

Megszereztük és a bíróság elé terjesztettük egy olyan német ember esküvel megerősített írásbeli vallomását, aki tanúja volt a kivégzéseknek; Hermann Friedrich Gräbe a háború alatt mint mérnök egy épülettervező iroda alkalmazásában állt. Esküvel megerősített vallomását[15] annak idején Nürnbergben, a nemzetközi katonai bíróságon is felolvasták. Eleinte arra gondoltam, hogy megidéztetem vallomástételre, de a védő kijelentette, hogy beéri az írásbeli nyilatkozattal is.

Gräbe Rovno közelében látta akció közben az *Einsatzgruppé*-kat. Egyik munkatársától értesült, hogy irodájuk közelében zsidókat lőnek agyon, és a helyszínre ment, hogy meggyőződjön róla, igaz-e. „Egy hatalmas, vagy harminc méter hosszú és négy méter mély árkot láttam – írta a vallomásában. – Előtte több teherautót, amelyekről egy SS-legény vezényletére ukrán milicisták kergették le az embereket. A különböző korú férfiaknak, nőknek, gyerekeknek a lovaglóostoros vagy kutyakorbácsos SS-legény parancsára le kellett vetkőzniük... és ruházatukat egy kupacba rakniuk. Nyolcszáz vagy ezer pár cipőt láttam ott, és egész ruha- meg alsóneműhegyeket. Az emberek pedig levetkőztek; nem sírtak, nem kiabáltak, a családtagok összetömörültek, megcsókolták egymást, elbúcsúztak egymástól, és várták az árok szélén álló másik korbácsos SS-legény intését... Panasz, kegyelemért könyörgés nem hallatszott. Megfigyeltem egy talán nyolctagú családot: a férfi meg az asszony is úgy ötvenéves lehetett, két felnőtt lányuk amolyan húsz- és huszonnégy éves; egy nyolc- meg egy tízéves gyerekük is volt, meg egy egészen csöpp, talán egyesztendős. Egy fehér hajú öregasszony egy egészen kicsi gyereket tartott a karjaiban, dalolt neki, csiklandozta. A gyerek sikongott a gyönyörűségtől. A házaspár könnyes szemmel nézte. Az apa kézen fogta tízéves fiát, és halkan mondott neki valamit; a fiú alig bírta visszafojtani könnyeit. Az apa az égre mutatott,

megsimogatta a gyerek fejét, és mintha magyarázott volna neki valamit. Ebben a pillanatban a sírgödörnél álló SS-legény odakiáltott valamit a társának. Az pedig leszámolt mintegy húsz embert, s odaküldte őket az árokhoz. Köztük az említett családot is. Egy karcsú, fekete hajú lány magára mutatott, amikor elhaladt mellettem, és odasúgta: »Huszonhárom éves vagyok.«... A sírban összezsúfolt emberek egymáson hevertek, csak a fejek látszottak. Mindegyikből csak úgy ömlött a vér. Némelyikük még mozgott."

Sokan szerencsének tekintették, ha azonnal kivégezték őket; előfordult, hogy valósággal könyörögtek ezért a kegyért. Feinstein, egy memeli zsidó, felismerte a kivégzőosztagban egyik szomszédját, és odakiáltott neki: *„Gustav, schiess gut!"* („Pontosan célozz, Gusztáv!")[16] Az osztag tagjai minden kivégzés után rágyújtottak, rendszerint ittak is valamit, és jókedvűen beszélgettek. Minden a közmondásos rendszerességgel ment végbe. Amikor Słuck körzetének járási biztosa kéréssel fordult az *Einsatzgruppé*-hoz, hogy a hátralévő kivégzésekkel várjanak még néhány napig, mert a műhelyekben, üzemekben dolgozó zsidóknak be kellene fejezniük valami fontos munkát, azt a választ kapta, hogy a kivégzések menetrendje nem teszi lehetővé a halasztást. „Słuckra csak két napunk van. Ez alatt a két nap alatt meg kell tisztítanunk a várost a zsidóktól."[17] Rigában pedig a gettóból a vesztőhelyre irányított zsidó menetoszlopok egyikét valamelyik hidegvérű őrmester visszaküldte: „Egy perccel elmúlt tizenkettő – mondta az órájára pillantva. – Ma nincs több kivégzés."[18]

Eichmann a helyszínen inspiciálta az *Einsatzgruppé*-k tevékenységét.[19] Minszk közelében látta, amint a fiatal katonák belelőttek a vonagló testekkel színültig megtelt sírgödörbe.

– Még most is magam előtt látok egy asszonyt a kisfiával – mondta kihallgatása során. – Előbb az asszonyt lőtték le, aztán a karon ülő gyermeket. A fiú agya szétloccsant, a bőrkabátomra is jutott belőle.

A hadsereg teljes mértékben együttműködött ezekkel az egységekkel.[20] „A hadsereg magatartása külön említést érdemel", jelentette a „C" egység Kijev körzetéből. Ugyanaz a csoport jelentette Tarnopolból, hogy tagjai „elégedetten tapasztalják, milyen nagyfokú a fegyveres erők ellenséges érzülete a zsidókkal szemben".[21] A többi csoport is hasonló jelentéseket küldött. Dr. Stahlecker, Eich-

mann régi barátja, akkor az „A" egység parancsnoka, arról számolt be, hogy „igen jó, szinte baráti" kapcsolatot tart fenn a körzetének hadseregparancsnokával.[22] Dr. Ohlendorf, a „D" egység parancsnoka pedig „kitűnőnek" minősítette a Wehrmachthoz fűződő kapcsolatait.[23]

A hadsereg parancsnokságának csak egy kikötése volt: a katonák „ne bámulják kíváncsian az ilyen eljárásokat". A parancsnokság megtiltotta „az ilyen eseményekről készült fényképek továbbadását és a róluk szóló beszámolók terjesztését". „Az ilyesmit, hangzott a parancsnokság utasítása, úgy fogják elbírálni, mint tisztességtelen magatartást, mint a katonai fegyelem megszegését a hadseregben, és szigorúan meg fogják büntetni."[24] Néhány ilyen fénykép állítólag magyar és szlovák tisztek kezébe került, aztán pedig Amerikába csempészték ki őket,[25] amit illetékesek „nagyon kellemetlennek" minősítettek.

Kezdetben a helyi lakosság sem támasztott nehézségeket. „Majdnem mindegyik helyi lakos szükségesnek tartja – ha hasznot húzhat belőle –, hogy barátait és rokonait kommunistasággal vádolja a német rendőrségnél", írta jelentésében az egyik parancsnok.[26] A németek az „anyagi ösztönzés" politikáját alkalmazták. A zsidóktól rabolt javak egy részét szétosztották a helyi lakosok között, s ezek – a Kijev melletti Babij Jarnál rendezett gigantikus vérfürdő után, a tömegmészárlást végrehajtó „C" egység parancsnoka szerint – „valamennyien helyeselték az intézkedést".[27] „Elárasztanak bennünket a lakosság minden rétegéből származó feljelentések",[28] jelentette továbbá a „C" egység. A Krímből azt jelentette a „D" egység, hogy „a lakosság ellenséges a zsidókkal szemben,[29] és némely esetben a lakosság adja a különítmények kezére a zsidókat, hogy likvidálják őket".

A németek sok helyi „önkéntest" toboroztak segédcsapatokba, különösen a balti államokban és Nyugat-Ukrajnában, és azonnal „munkába állították" őket. Nagy hasznukat vették: ezek az emberek ismerték a környéket, tudták tehát, hol lehet a zsidók rejtekhelye, és kiknél lelhetnek menedékre; mivel beszélték a helyi nyelvet, a nácik bízvást remélhették, hogy továbbadják és végrehajtják utasításaikat. Általánosságban – dr. Stahlecker fogalmazása szerint – „igen megbízhatónak" bizonyultak.[30] Hamarosan ők lettek a zsidó lakosság rémei, a németek pedig a legpiszkosabb „munkát" bízták rájuk, például gyermekek kivégzését („különítményünk ezeregy-

százhét zsidó felnőttet végzett ki, az ukránok pedig ötszázharmincegy gyereket"), emberek halálra botozását, rejtekhelyről való kihurcolásukat.[31] A zsoldjukat gyakran a zsidóktól rabolt pénzből kapták, úgyhogy anyagilag is érdekeltté tették őket az akcióik „sikerében".[32]

Több „népi német" (Volksdeutsch) – családjaik emberöltők óta éltek Kelet-Lengyelországban, Oroszországban – örömmel üdvözölte a mészárlást. „Egyenesen megrémített bennünket, milyen vérszomjasak" – mondta egy *Einsatzgruppe*-parancsnok.[33]

Német jelentések szerint Dél-Ukrajnában „a lakosság tagjai hálásan fogadták a zsidókérdés megoldását,[34] de aktívabb lépésekre sehol sem lehetett őket rábírni... Féltek a szovjetek esetleges visszatérésétől. Hogy ezt a szorongást eloszlassák... a különítmények, megfelelő őrség felügyelete alatt, végigmeneteltették a városokon a zsidókat kivégzésük előtt." A védtelen, összevert, meghajszolt, kivégzésre hurcolt emberek – köztük nők és gyerekek – látványa a lélektani hadviselés gondosan mérlegelt intézkedései közé tartozott.

Más vidékeken több sikerrel járt a zsidóellenes kegyetlenkedésekre irányuló uszítás. „A biztonsági rendőrségtől kapott némi biztatás nyomán a helyi lakosság öntisztító lépésre szánta el magát", jelentette dr. Stahlecker[35] Litvániából. Ezzel az iszonyatos kaunasi pogromokra utal, amelyek során magukat „partizánoknak" nevező litvánok a németek bevonulását követő napokban mintegy hatezer zsidót lemészároltak vagy halálra kínoztak. Ám a pogrombuzgalom nemsokára alábbhagyott. Stahlecker úgy vélte, „legalább ilyen fontos az a tény, hogy a felszabadult lakosság öntevékenyen folyamodott a legszigorúbb lépésekhez bolsevik és zsidó ellenségeivel szemben". Csodálkozott viszont, hogy az akció rövid lélegzetű volt, nem talált megértő visszhangra Észtországban, és csak mérsékelt sikert ért el Lettországban, ahol „mindössze" ötszáz zsidót „tettek ártalmatlanná pogromok útján". Igaz, ezen a környéken sok olyan önkéntest sikerült toboroznia, akik másutt segédkeztek a kivégzéseknél.

Akad persze olyan jelentés is, amely szerint egy-egy helyi hatósági ember síkraszállt a zsidók mellett. Szenyica Versovszkijt, Kremencsug polgármesterét például agyonlőtték, amiért „megkísérelte védeni a zsidókat".[36]

Egy idő múlva azonban nehézségekről számoltak be a jelentések. A németek rádöbbentek, hogy a tömegmészárlás számottevően megzavarja a gazdasági életet. „A zsidók teljes likvidálása nem célszerű, legalábbis jelenleg nem, mivel a zsidóknak néhol fontos szerepük van a kisiparban", írta dr. Stahlecker. „Néhány szakmában kizárólag zsidók tevékenykednek, és a zsidó mesteremberek pótolhatatlanok a háborús erőfeszítéssel összefüggő munkákban... De még a nagyiparban is lehetetlen minden zsidó azonnali eltávolítása."[37] Ukrajna hadiipari felügyelője pedig ezt írta feletteseinek: „Ha a zsidókat agyonlőjük, ha hagyjuk, hogy a hadifoglyok elpusztuljanak, éhhalálra kárhoztatjuk a városi lakosságot, és jövőre valószínűleg elveszítjük a falusi lakosság egy részét is az éhínség következtében, s akkor bizony fölmerül a kérdés: ki fog egyáltalán termelni ezen a területen?"[38]

A megoldás az volt, hogy egy ideig még dolgoztatni kell a zsidókat. Ezért a nagyobb városokban gettókat kellett létesíteni. Kaunasban, az első nagy mészárlás után, a hatóságok berendelték a zsidó közösség vezetőit, s közölték: „a normális viszonyok" kialakításához és „a további pogromok elkerülésének egyetlen lehetőségeként" nélkülözhetetlen a zsidó gettó létrehozása.[39] Hasonló fejleményekről érkeztek jelentések Ukrajnából, ahol az *Einsatzgruppe* „C" „kénytelen volt a szakképzettebb zsidó munkásokat átmenetileg mentesíteni a kivégzés alól".[40] Stahlecker azonban, hogy csillapítsa az RSHA-nak a haladék miatt felgerjedt haragját, 1942. január 31-én egy olyan térképet küldött a fennhatósága alatt álló területekről, amelyen a zsidóktól „teljesen megtisztított" helyeket szép takarosan koporsókkal jelölte a rajzoló.[41]

Wilhelm Kube *Gebietskommissar*-t*, Belorusszia polgári közigazgatásának vezetőjét felizgatta néhány olyan jelentés, amely szerint a rábízott területen kivégzések történtek. Kube afféle régi vágású náci volt, a párt alapítói közé tartozott. Egy ideig tartó kegyvesztettség után Himmler közbelépésére helyezték vissza állami szolgálatba. Mégis összeszedte a bátorságát, hogy tiltakozzék némely tudomására jutott intézkedés ellen. „A szakmunkásokat mindenképpen meg kell kímélni" – írta felettesének, Heinrich Lohsénak, a Keleti Területek birodalmi biztosának *(Reichskommissar für Ostland)*. – „Ezekkel a módszerekkel nem fogjuk kivívni

* Területi biztos.

a békét és a nyugalmat Fehér-Oroszországban. Élve eltemetni súlyosan megsebesült embereket, akik aztán kimásznak a sírjukból, olyan mérhetetlen aljasság *(eine so bodenlose Schweinerei)*, hogy jelenteni kellene a Reichsmarschallnak (Göringnek)."[42]

Egy Lohséhoz intézett magánlevelében[43] Kube megírta, hogy Minszk gettójában látott olyan deportált német zsidókat, akik az első világháborúban magas kitüntetéseket kaptak.

„Valószínűleg éhen halnak, vagy megfagynak az elkövetkező néhány hét folyamán... Én igazán kemény ember vagyok, és készségesen segítek a zsidókérdés megoldásában, de ezek az emberek, akik a mi kultúrkörünkbe (Kulturkreis) *tartoznak, többnyire mégsem holmi állati bennszülött horda... Kérlek, hogy tekintettel a Harmadik Birodalomra és pártunkra, bocsáss ki félreérthetetlen utasításokat, hogy azt, ami szükséges, a legemberségesebb módon hajtsák végre."*

Lohse ezek után megérdeklődte Berlinben, vajon úgy értendők-e a rendelkezések, hogy az Ostlandban, a Keleti Területeken lakó minden zsidót meg kell semmisíteni, és a megsemmisítésnek korra, nemre és gazdasági megfontolásokra való tekintet nélkül kell-e végbemennie.[44]

Lohsénak csakhamar tudtára adták, hogy törődjék a maga dolgával. A Keleti Területek minisztériuma igen rideg hangon válaszolt az érdeklődésére: „Feltehető, hogy időközben egy sor értekezleten már tisztázódott a kérdés. Gazdasági érdekek elvileg nem vehetők tekintetbe a probléma rendezésénél. Minden fölmerülő kérdés közvetlenül a rangidős SS- és rendőrségi vezetővel tisztázandó."[45] Röviden: Lohsénak értésére adták, hogy a zsidók ügye rendőri ügy, és jobb, ha nem ostobáskodik.

Heydrich még a minisztériumot is rendreutasította. Rosenberg minisztériuma megpróbált némi rendet teremteni az *Einsatzgruppé*-k feldúlta vidékeken, s ebből a célból a fennhatósága alatti terület közigazgatásához irányelveket bocsátott ki, „Barna dosszié" néven. Ezt a „Barna dossziét" különféle hivatalokkal közölték, az illetékesek észrevételeit kérve. Heydrich éles hangon reagált. Ezt írta:

„Zsidó ügyekben a rendőrség a központi hatóság, ezért hát kérem, dolgozzák át a zsidókérdéssel kapcsolatos direktíváikat az RSHA által megfogalmazandó verzió szerint. Az új verzió felelőse:

Eichmann SS-Sturmbannführer."[46] Nemsokára elkészült az Eichmann-féle „módosított verzió".[47] A minisztérium javaslatával ellentétben: „Minden olyan intézkedést, amely a zsidóság eltávolítását szorgalmazza, gazdasági megfontolásra való tekintet nélkül kell meghozni." A továbbiakban Eichmann úgy rendelkezett, hogy „a zsidókérdést azonnal meg kell oldani, nem pedig, mint ahogy javasolták, a zsidóknak a kereskedelemből való fokozatos eltávolításával... és a földművelésbe való átirányításával". Minden keleti zsidóra, a német birodalomból oda deportáltakat is beleértve, „ugyanazokat az intézkedéseket kell alkalmazni, amelyek Európa-szerte vonatkoznak a zsidókérdés megoldására"; a pusztán „erős korlátozó lépések" nem elegendők. Nyilvánvaló, hogy ebben az ügyben Eichmanné volt a döntő szó.

Az *Einsatzgruppé*-k kivégzőosztagainak módjuk nyílt rá, hogy megszabaduljanak azoktól a német zsidóktól is, akiket a nagy útra, a deportálásra készítettek fel. A Gestapo irattárát közvetlenül a német összeomlás előtt ugyan megsemmisítették, de sikerült felkutatnunk egy sor okmányt, amelyeket be is mutattunk az Eichmann-per folyamán. Ez az okmánysorozat első ízben tárta fel, hogyan ment végbe a zsidók deportálásának és kiirtásának folyamata. A düsseldorfi rendőrség zsidóügyi dossziéjáról van szó.[48] Kétségbevonhatatlanul bizonyítja Eichmann bűnösségét ebben a vonatkozásban.

Az első irat a sorban a német birodalom valamennyi Gestapo-hivatalának, így a düsseldorfinak is kiadott rendelkezés, amely utasítást ad ötvenezer zsidó felkutatására, letartóztatására és elszállítására, továbbá arra, hogy kobozzák el és pecsételjék le a lakásukat, vessék alá őket testi motozásnak, és hagyják meg nekik az órájukat és jegygyűrűjüket.[49] A düsseldorfi rendőrség rövidesen jelentette Eichmann-nak, hogy a parancsot végrehajtották. A helyi „termés": 1007 fő. A jelentéshez részletes kimutatást csatoltak, éspedig életkor (hatévestől fölfelé), foglalkozás és nemek szerinti „bontásban". Minden öt deportáltat négy függőleges és egy – a függőlegeseket áthúzó – ferde vonás jelzett. Tiszta munka.

A transzport felügyeletével megbízott százados kilencoldalas jelentésben számolt be tevékenységéről.[50] A bevagonírozás 1941. december 11-én történt; nem ment minden simán: egy férfi öngyilkosságot kísérelt meg, egy nő elrejtőzött a pályaudvar W. C.-jében,

egy gyermek útközben meghalt. Az őröknek sok kényelmetlenséget kellett elszenvedniük, amikor fülkéjükben elromlott a radiátor; fagypont alatt volt a hőmérséklet. Neki, a századosnak pedig, sajnos, meg kellett engednie, hogy a zsidók a négynapos úton, Düsseldorftól Rigáig, néhány pályaudvaron vízért menjenek; ez meglehetősen nagy megterhelést okozott az őrségnek, de aztán kárpótolta őket a jó ellátás, amelyben német vöröskeresztes nővérek részesítették őket: Shavli* állomásán árpalevest és marhahúst osztottak az őrségnek. Ugyanezen az állomáson a deportáltakat szállító vasúti kocsikban kikapcsolták a világítást.

Egyetlenegy düsseldorfi deportáltat sem tudtunk megidézni az Eichmann-tárgyalásra; de ama bizonyos ötvenezer közül egy túlélő mégiscsak megjelent, és tanúvallomást tett. Leona Neumannt 1942 januárjában deportálták Bécsből Rigába, ezerötszázad-magával. Ezúttal az őrségnek könnyebb dolga volt. A deportáltakat szállító vasúti kocsikat ugyanis leplombálták. A hat napig tartó utazás alatt senki se mehetett ki vagy be.

– Megolvasztottuk a fülkék ablakára fagyott jeget, hogy valami kis ivóvízhez jussunk – vallotta Leona Neumann.[51]

Sokan szenvedtek fagyhalált. Sokan annyira kimerültek, hogy Rigában képtelenek voltak leszállni a vonatról, őket az őrök agyonlőtték. Az ezerötszázból csak mintegy ezren kerültek be a rigai gettóba.

Az *Einsatzgruppe* nyomban jelentette Eichmann-nak a deportáltak megérkezését. „Rigában és Minszkben minden készen állott a birodalombeli zsidók fogadására", olvasható a jelentésben. „A jelek szerint a deportáltak komolyan veszik, amit odahaza közöltek velük, hogy ugyanis Keleten valamiféle telepesmunka vár rájuk... Sokan mezőgazdasági eszközöket is hoztak magukkal."[52] Hogy ezeknek az abszurd képzelgéseknek véget vessenek, a németek hamarosan megkezdték a kivégzéseket. Leona Neumann és kilenc más deportált megmenekült, mivel egy munkáscsoportba osztották be őket.

Az első kivégzési hullámot követő átmeneti időszakban a megmaradt zsidókat munkába állították. Az átmeneti csend nem sokáig tartott; 1942 nyarán az *Einsatzgruppé*-k megkezdték a „hadművelet" második szakaszát: fölszámolták a maradványokat, vagyis a

* Šiauliai litván város.

korábban „kihagyott" kisebb gettókat és közösségeket. Most listák készültek az „abszolút nélkülözhetetlen zsidókról"; a többieket agyonlőtték vagy elgázosították azokban a különleges furgonokban, amelyeket a kivégzőosztagok „tehermentesítésére" küldtek a helyszínre. Parasztkunyhóknak álcázták ezeket az áruszállító autókat, amelyekbe valamiképpen belecsalogatták az áldozatokat.[53] A titok azonban hamar kiszivárgott, s a helyi lakosság „halálfurgonoknak" nevezte el a járműveket. Olykor pedig egész gettókat gyújtottak fel a nácik, így például a janówit, és lakóik az utolsó szálig bennégtek.[54]

Említésre méltó ennek az egész zsidóellenes programnak a rögeszmeszerűsége. Egy pusztító háború tetőfokán – ráadásul kétfrontos háborúén, amitől mindig rettegett a német hadvezetőség – mindenfajta háborús szükségletnél fontosabbnak tekintették a zsidók kiirtását! Egész vidékek hadiipara sínylette meg a munkaerőhiányt, jó néhány gyárat be kellett zárni. Bőr- és fémipari üzemek egész sorát kellett megszüntetni, kiürültek a műhelyek. Mindegy – a nácik szemellenzős buzgalommal hajtották végre a maguk zsidóellenes programját.

Mi több, a gyilkosok kegyetlensége és szadizmusa nőttön-nőtt. A nácik a zsidókon bosszulták meg, hogy nem sikerült megtörniük a szovjet ellenállást. Előfordult, hogy egy SS-legény ököllel csapott egy terhes nő hasára, aztán tömegsírba taszította az élő asszonyt.[55] Lövöldözések sebesültjeit hagyták egész éjszaka vérezni; az áldozatok valahogyan elvonszolták magukat a szomszéd falvakba, ott aztán a nácik ismét összeszedték és – ezúttal – agyonlőtték őket.

Kube területi biztos megjuhászodott. Kötelességszerűen jelentette, hogy „a helyi *Einsatz* mesterségét igen jól értő parancsnokával, dr. Strauch SS-ezredessel együtt" 55 000 zsidót likvidáltak Minszkben, 16 000-et Lidában és 8000-et Szlonyimban, „anélkül, hogy ez hátrányosan érintette volna a munkaerőhelyzetet".[56]

De Kubénak hamarosan ismét nehézségei támadtak. A külügyminisztérium nehezményezte, hogy a Minszkbe látogató olasz funkcionáriusoknak Kube elárulta, hogy a poggyászok, amelyeket láttak, valaha a deportált zsidókéi voltak; sőt, megmutatott nekik egy „halálfurgont" is. „A fasiszták mélységesen megdöbbentek", így végződött a külügyminisztérium jelentése.[57] Később Kube ádáz vitába bonyolódott Strauchhal, amiért letartóztatott hetven zsidót, akiket közvetlenül Kube alkalmazott. Strauch azonnal panaszt emelt, amiért a vita hevében Kube kijelentette: „Eljárásunk méltat-

lan német emberhez, és méltatlan Kant és Goethe Németországához." „Azt állította – írta Strauch –, hogy embereim valósággal kéjelegnek a kivégzésekben. Erélyesen tiltakoztam, és hangsúlyoztam: úgy látszik, nem elég, hogy ezt a piszkos munkát kell végeznünk, még mindenféle mocskolódásnak is ki vagyunk téve."[58]

Amikor néhány hónappal később Kubét meggyilkolta háztartásának egyik nőtagja, Himmler kijelentette: a halála áldás Németországra, és előbb-utóbb amúgy is koncentrációs táborba került volna.[59]

Az *Einsatzgruppé*-k érdeklődtek Berlinben, hogy vajon a külföldi állampolgárság megmentheti-e zsidók életét. Eichmann ügyosztálya utasítást bocsátott ki, amely szerint tizenhat felsorolt ország zsidó polgáraira vonatkoznak az „átfogó intézkedések", „más külföldi zsidókra" azonban egyelőre nem.[60] Az ügyosztály később elrendelte, hogy tíz további ország zsidó állampolgárait (beleértve olyan semleges országokat, mint Svájc és Törökország, valamint Németország szövetségeseit, mint Olaszország) az *Einsatzgruppé*-k területéről szállítsák el a buchenwaldi és a ravensbrücki koncentrációs táborokba, „addig is, amíg a külpolitikai fejlemények ismét lehetővé nem teszik Keletre való visszaszállításukat".[61]

Nemsokára felmerültek más problémák is. A Keleti Területek minisztériuma tudni akarta, hogy voltaképpen kit kell zsidónak tekinteni. Ez fontos kérdés volt, mivel az *Einsatzgruppé*-k szinte válogatás nélkül mindenkit agyonlőttek, akiről azt „hallották", hogy zsidó. Kiderült, hogy több esetben krími tatárokkal meg mohamedán emberekkel szemben is alkalmazták a „végső megoldás" intézkedéseit. Ezért aztán a minisztérium nagyszabású tanácskozást hívott össze a kérdés eldöntésére, más minisztériumok és a hadsereg összesen tizenhét képviselőjének a részvételével. Eichmannt megbízottja – Suhr SS-őrnagy – képviselte. Hosszan tárgyalták a vegyes házasságokból származó „félvérek" (*Mischling*-ek) megítélésének problémáit, továbbá azt, hogy az *Einsatzgruppé*-k területein nemigen alkalmazhatók az úgynevezett nürnbergi törvények.[62] Végül az értekezlet úgy döntött, hogy mint zsidókkal kell eljárni mindazokkal, akik a zsidó hitközséghez tartoznak, vagy akikről általában azt mondják, hogy zsidó, vagy akinek a körülményei zsidó voltára vallanak; a határozathoz azonban hozzáfűzték azt a fontos kikötést, hogy kétes esetekben a polgári közigazgatásé a

döntés joga. De Heydrich azonnal felhördült: követelte, hogy „kétes" esetekben a Biztonsági Rendőrségnek is legyen szava.[63] Himmler pedig hozzátette: „A zsidó ügyek a mi hatáskörünkbe tartoznak, nem vagyok hajlandó megkötni a kezemet holmi ostoba definíciókkal..."[64]

Azt, hogy valójában miként döntötték el a „kétes" eseteket, komor színekkel ábrázolja egy asszony ügye; az életéért folyó harcot az időközben fellelt náci dokumentumok alapján tudjuk rekonstruálni:

Jenni Cozzi,[65] egy Lettországban született zsidó nő, magas rangú olasz katonatiszthez ment feleségül, és vele együtt külföldön élt. Férje halála után egy időre szülővárosába, Rigába költözött, és családjánál lakott. Itt érte őt a háború, s a nácik a rigai gettóba zárták. Az olasz hatóságok, eleget téve az elhunyt férj tiszttársai kérésének, az asszony szabadon bocsátását kérték, továbbá azt, hogy visszatérhessen Olaszországba. Mint minden zsidó ügyet, ezt az esetet is Eichmann ügyosztályának hatáskörébe utalták. Eichmann helyettese, Rolf Günther azt írta a német külügyminisztériumnak, hogy nem járulhat hozzá a kérés teljesítéséhez, mivel „a Cozzi nevezetű zsidó nő bizonyára holmi rémtettekről szóló, németellenes propagandára használná fel a rigai gettóban történtekről szerzett ismereteit. Szíveskedjenek megkérni a danzigi olasz főkonzult, hogy álljon el a Cozzi nevű zsidó nő ügyének támogatásától." Az olaszok szemében viszont egy halott tisztnek járó „becsületbeli adósságról" volt szó. Így hát a berlini olasz nagykövetség kezdett foglalkozni a dologgal. Erre ismét Eichmannhoz fordultak, aki ezúttal személyesen válaszolt: azt írta a külügyminisztériumnak, hogy a Cozzi nevezetű zsidó nő szabadon bocsátása és Olaszországba visszautaztatása iránti kérelem megtagadása „nem okolható meg" *(nicht vertretbar)*. „Szíveskedjenek eljárni az olasz nagykövetségnél, hogy álljon el ennek a Cozzinak további támogatásától." A berlini olasz nagykövetre azonban nem hatott különösebben az az érv, hogy Cozziné csupán egy zsidó nő, és azzal a kéréssel fordult az olasszal szövetséges német kormányhoz, tegye lehetővé az asszony számára, hogy visszatérjen abba az országba, amelynek az állampolgára. A külügyminisztérium ismét tett egy félénk lépést Eichmann-nál, kérve, hogy vizsgálja felül döntését, vagy pedig sorakoztasson fel olyan „meggyőző érveket" Cozziné ellen, amelyeket „még az olaszok is értékelhetnek".

Ekkor példa nélkül álló dolog történt. Az olasz fasiszta párt emelt szót Jenni Cozziért a német náci pártnál. De Eichmann erre az intervencióra is nemet mondott. Amikor aztán Mussolini kormányát megdöntötték, Eichmann azt írta külügyminisztériumának, hogy „tekintettel a megváltozott olasz politikai viszonyokra", nem foglalkozik tovább az üggyel. S hozzáfűzte: „Megtettem a szükséges lépéseket annak biztosítására, hogy a Cozziné nevű zsidó nő további intézkedésig a rigai koncentrációs táborban maradjon."

Az *Einsatzgruppé*-k történetét úgynevezett „teljesítményjelentéseik" beszélik el, mégpedig – mint a Nürnbergi Katonai Törvényszék ítélete megfogalmazza – „rideg tényszerűséggel". Az ítélet egyebek között a következőket mondja:

> Ez a történet az elbeszélt események sorrendjében íródott: a tettek elkövetői vetették papírra. Azon a katonai fegyelem megkövetelte tömör, pontos nyelven íródott, amely elengedhetetlen feltétele a szabatos jelentéstételnek... Minden egyes alcsoportparancsnok utasítást kapott, hogy tájékoztassa harci csoportjának parancsnokát a hadműveleti területén történt eseményekről és tevékenységekről; aztán minden egyes harcicsoport-parancsnok az *Einsatzgruppe* parancsnokának számolt be, az *Einsatzgruppe* parancsnoka pedig rádión és postán küldte meg jelentését Berlinbe, az RSHA-nak.[66]

Az RSHA kebelében különleges egységet hoztak létre; ennek kellett gondoskodnia róla, hogy az *Einsatzgruppé*-k részletes jelentéseit egytől egyig megkapják a különleges, válogatott címzettek. Gustav Nosske, SS-alezredes elmondta nürnbergi tanúvallomásában,[67] hogy neki volt alárendelve az a különleges egység, amelynek többek között gondoskodnia kellett arról is, hogy Eichmann átfogó tájékoztatást kapjon a „zsidók elleni akciókról", és hogy ezek a jelentések haladéktalanul eljussanak a titkos irodájába. A berlini Kurfürstenstrasse 116. számú házban lévő íróasztalánál Eichmann aztán kipipálhatta egyik zsidó közösséget a másik után. Időnként „a jelentéseket összefoglaló" beszámolókat készített, s bemutatta őket Heydrichnek és Müllernek, további utasításokat kérve.

Ezek a jelentések tömören és röviden közölték, hogy például 1941 augusztusának három utolsó napján kivégeztek 23 600 kamenyec-podolszki zsidót,[68] vagy hogy 1941. szeptember 29-én és 30-án lemészároltak 33 771 kijevi zsidót.[69] Olykor időszaki, az addigi tevékenységet összegező jelentéseket kaptak az illetékesek: 1941. október 15-én például az „A" egység jelentette, hogy addig összesen 18 430 zsidót és 3387 kommunista funkcionáriust végzett ki.[70] 1941. december 12-én a „D" egység jelentette, hogy mivel további 2190 zsidót és 19 kommunista funkcionáriust végzett ki, kivégzéseinek összesített száma „54 696-ra növekedett".[71] A „B" egység 1941. november 3-án jelentette, hogy „addig mintegy 80 000 embert likvidált".[72]

A jelentések rendszeresen tartalmaztak olyan „kísérő tételeket", amelyekben a zsidók tulajdonának – készpénzének, értéktárgyainak, jószágának, bútorának, ruházatának, lábbelijének, órájának, személyes holmijának – „kisajátítására" irányuló intézkedésekről van szó. Mint az *Einsatzgruppé*-król szóló nürnbergi ítélet megállapítja: „A nácik pénztárkönyve még a szörnyűséges, iszonyatos tömegmészárlás közepette is büsás hasznot mutatott ki."[73]

A rendelkezésre álló valamennyi jelentés gondos tanulmányozása alapján az *Einsatzgruppe*-akciók során meggyilkolt zsidók számát egymillió-négyszázezerre becsülik.[74]

Ám nemsokára még ezt is túlszárnyalták. Kidolgozták, majd gyakorlatilag is végrehajtották azt a tervet, amely a nácik hálóiban fennakadó minden egyes zsidó meggyilkolására irányult.

A történelem legnagyobb vérfürdője hamarosan elárasztott egy egész kontinenst.

7

A „végső megoldás"

Jóllehet a szaporodó gettók és az öldöklő *Einsatzgruppé*-k figyelemre méltó eredményeket hoztak, a nácik mégis úgy érezték, hogy ezek korántsem kielégítő módszerek a „zsidókérdés" elintézésére.

Ezért 1941 nyarának derekán fokozódott a feszültség a Gestapo zsidóügyi szekciójában, a IV–B–4 ügyosztályon (amely a régebbi IV–D–4 ügyosztályból alakult ki). Azzal, hogy az orosz zsidókat agyonlövéssel megsemmisítették, egyúttal felmerült az a kérdés, hogy mi legyen a náci uralmat nyögő többi zsidóval. A kivándorlás nyilvánvalóan nem a megfelelő válasz. Eichmann hónapokig igyekezett meggyőzni a különféle hatóságokat, hogy „tekintettel a kétségkívül bekövetkező végső megoldásra", a zsidók további kivándorlása, bár még lehetséges, korántsem elsőrendű fontosságú.[1] 1941 márciusában még osztályának a nevét is megváltoztatták. Kimaradt belőle a „kivándorlás" szó, s egyszerűen így hangzott: „Zsidó ügyek és deportálások."[2]

A Madagaszkár-terv léggömbje szétpukkadt. Mindenki lélegzetvisszafojtva figyelte, mit fog cselekedni a Führer. Vajon ismét valami egyszerű és kézenfekvő megoldással áll elő, amelynek nyomán mindenki ámulva emlegeti majd, miként oly gyakran az elmúlt idők folyamán, hogy micsoda zseni? Nos, ez történt. Egyhónapnyi próbaidő múlt el azóta, hogy az orosz front mögött a nácik halomra gyilkolták a zsidókat, és mivel a szabad világ semmiféle azonnali megtorlással nem élt, a nácik kockázat nélkül folytathatták üzelmeiket.

És továbbléptek: Hitler „totális" életfelfogásával összhangban, valamilyen rendszeresebb, „elvibb" és „radikálisabb" megoldást kellett találni a kérdés megoldására.

Találtak. És amit találtak, az a találóan tömör *Endlösung*, „végső megoldás" nevet kapta. A kifejezés „szerzői jogát" Eichmann vállalta, mint ahogy a Sassennal folytatott beszélgetésekben is utalt rá.

Ez a „megoldás" persze csupán szinonimája volt a tömeggyilkos-

ságnak: az áldozatoknak hatalmas vágóhidakra való terelését jelentette, meg az olyan igazgatási-technikai intézkedéseket, amelyeknek folytán az áldozatok oda kerültek – más szóval: a tömeges deportálásokat és haláltáborok létesítését.

Hitler elrendelte, hogy öljék meg valamennyi zsidót a német birodalomban, és fosszák ki őket mindenükből.

Hivatalosan ez a parancs Göring utasítása formájában öltött testet, amelyet 1941 júliusában adott Heydrichnek, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetőjének.[3] Szövege a következő:

Kiegészítve az 1939. január 24-i rendelkezésemet, amelyben azzal a feladattal bíztam meg, hogy a zsidókérdést a lehetőség szerint és az akkori körülményeknek megfelelően – kivándoroltatással és evakuációval – a lehető legkielégítőbb módon oldja meg, ezennel megbízom, hogy tegye meg a szükséges előkészületeket mind szervezési, mind anyagi és pénzügyi tekintetben a zsidókérdés teljes megoldására Európának német befolyás alatt álló területein.

Ha ez más központi szerv hatáskörét is érintené, akkor szólítsa fel őket az együttműködésre. Megbízom Önt továbbá, hogy a lehető legrövidebb időn belül terjesszen elém egy olyan átfogó tervet azokról a szervezeti, tárgyi és pénzügyi intézkedésekről, amelyek a zsidókérdés annyira szorgalmazott végső megoldása módozatait tartalmazzák.

Sok a jellemző sajátosság ebben az utasításban. A parancsot Hitler adta, de zsidó ügyekben ismét Göring közvetítésével szólalt meg, Göringet használta szócsövének. S az csak természetes, hogy Göring Heydrichet bízta meg a végrehajtással. A zsidók már évek óta az ő hatáskörébe tartoztak. Jóllehet Heydrich kezében addigra már jókora hatalom összpontosult – és hamarosan kinevezték a „gyönge" von Neurath helyett Cseh- és Morvaország protektorának is –, mégis nagyon vágyott erre az új megbízatásra, mert óriási többlethatalommal járt. A voltaképpeni munkát különben is Adolf Eichmann, a hűséges, „szakértő osztályvezető" végzi el.

Heydrich kinevezése automatikusan magával hozta Himmler bevonását, az ő nagy hatalmú SS-szervezetével egyetemben, de kivált a Gazdasági és Közigazgatási Főhivatallal (*Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, WVHA), amelynek hatáskörébe tartozott a zsidók kifosztása. Ezért döntöttek úgy, hogy Göring utasítása egye-

nesen Heydrichnek szóljon. Ugyanígy járt el Heydrich is, amikor kinevezte Adolf Eichmannt „a zsidókérdés végső megoldásának konkrét végrehajtására" kijelölt „illetékes referens"-nek,[4] s ezáltal a Gestapo egész gépezete automatikusan bekapcsolódott az akcióba.

Mivel nagyon ügyeltek akkoriban a *Tarnung* (álcázás) szabályaira, Göring utasítása csak általánosságokat tartalmaz, s nem határozza meg az ügy horderejét. De azért mindenki tudta, mit jelent. „Azok a körülmények", amelyek között a zsidók kiűzése volt a fő cél, már nem léteztek. A „végső megoldás" ezúttal a fizikai megsemmisítést jelentette.

Az előző parancs („Űzzétek ki és raboljátok ki őket!") helyébe új parancs lépett: „Öljétek meg mindet, és fosszátok ki őket mindenükből!"

Amikor a nürnbergi tárgyaláson Jackson bíró mint amerikai főügyész ezzel a dokumentummal kapcsolatban vallatta Göringet, a Reichsmarschallnak sikerült kihallgatóját félrevezetnie. Ahogy a kihallgatás témája egyre jobban közelített a zsidókérdéshez, úgy fokozódott Göring idegessége. Maga elé tett egy kis kartonlapot, amelyre előzőleg önmagát szuggeráló utasításokat firkált. A papír egyik oldalára azt írta piros ceruzával: „Lassan, tarts szünetet", a másikra: „Csak nyugodtan, ne veszítsd el a fejed."[5]

– Tehát maga volt, ugye, aki 1941. július 31-én aláírta azt a rendelkezést, amely felkérte Himmlert és Heydrichet, hogy készítsenek tervet a zsidókérdés végérvényes megoldására? – kérdezte Jackson.

Göring válasza:

– Nem, ez nem így van.[6]

Jackson meglepődött. Elkezdte hangosan olvasni a dokumentumot a jegyzőkönyv számára, Göring pedig minduntalan félbeszakította, azzal az ürüggyel, hogy a fordítás pontatlan. Saját fordításával hozakodott elő, s ennek folyamán az okmány második bekezdésében a „végső megoldás" kifejezést a „teljes megoldás" szavakkal helyettesítette. S a jelek szerint a nürnbergi törvényszék elfogadta Göring „magyarázatát".

Meghökkentő dolog történt ugyanis. Jackson nem jött rá, hogy éppen a kezében tartott eredeti dokumentumnak már a második bekezdésében előfordult a „végső megoldás" mint szakkifejezés! Felbosszantotta, hogy pontatlan angol fordításra kell támaszkodnia, emellett fölingerelte Göring csűrő-csavaró taktikázása. Úgyhogy elejtette az egész témát, és más ügyekre tért át.

A közjáték annyira megviselte Jacksont, hogy felkereste hivatali helyiségükben Biddle-t és Parkert, a per két amerikai bíróját, felpanaszolta az iránta tanúsított magatartásukat, és kijelentette: nem vesz részt többé a tárgyaláson, lemond főügyészi tisztéről és hazautazik.[7] A két bírónak nagy erőfeszítésébe került, hogy kiengesztelje.

Göring csak ekkor nyugodott meg. El is dicsekedett:

– Ragyogóan kicseleztem ezt a Jacksont. Nincs az az ügyvéd, aki jobban elbánt volna egy ilyen dokumentummal.[8]

Ez annál figyelemreméltóbb, mivel Göring, jóllehet a tárgyalás során olykor-olykor rosszallta Hitler politikáját, meglehetősen nagy mértékben vállalta a felelősséget sok olyan döntésért, amely a Harmadik Birodalmat háborúba vitte, pedig világosan tudatában volt e beismerések súlyosságának, s annak, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonít a törvényszék a háború kirobbantását szorgalmazó döntésben való részvétel vádjának. Göring általános magatartását Rugyenkónak, a per szovjet főügyészének adott válasza fejezi ki:

– Most, a rossz napokban is kitartok Führerem mellett, mint ahogyan kitartottam mellette a jó napokban.

De lám, még ő is visszahőkölt, amikor a „végső megoldásra" adott parancs került szóba, és a nyilvánvaló hazugságban keresett menedéket: tagadta, hogy bármiről is tudott volna, ami a zsidókkal történt, és elhárított magától mindennemű bűnrészességet.

Göring egyre azt ismételgette: ha tudta volna, mi folyik, sohasem nyújtott volna segédkezet a tömeggyilkosságokhoz.

– Biztosíthatom önt, hogy soha, egyetlen pillanatra sem gondoltunk erre! – mondta Gilbert börtönpszichológusnak. – Én csak arra gondoltam, hogy a zsidókat eltávolítsuk a vezető gazdasági és kormányfunkciókból...[9]

Ez persze szemenszedett hazugság, mint ahogyan az volt a többi nürnbergi vádlott képtelen tiltakozása és tagadása is. Kaltenbrunner, aki Heydrich utódja lett az RSHA élén, szintén azt állította, hogy nem tudta, mi folyik.

– Semmi közöm sem volt a kivégzésekhez – jelentette ki a tárgyaláson. Gilbertnek pedig azt mondta:

– Ilyen parancsokat sohasem adtam ki, a végrehajtásukban sem

vettem részt. El sem tudja képzelni, hogy mennyire titkolták ezeket a dolgokat még előlem is. Belőlem a sajtópropaganda csinált „gázkamra-szakértőt".[10]

Mindannyian tagadták a tömeggyilkosságban való bűnrészességüket; ez már túl sok volt ahhoz, hogy a világ színe előtt bevallják. Csak az a néhány náci ismerte el a vádat, akik nyíltan kijelentették, hogy megbánták bűneiket, mint Hans Frank, Lengyelország egykori főkormányzója, meg Albert Speer fegyverkezésügyi miniszter, vagy pedig azok, akiket tetten értek. Még az olyan megrögzött és nyíltan a zsidók lemészárlására uszító figurák is, mint Julius Streicher és Alfred Rosenberg, azt állították a bíróság előtt, hogy mindig ellenezték a gyilkosságokat. Mindegyikük Hitlerre, Himmlerre, Heydrichre és Eichmannra hárította a felelősséget.

Göring történelmi jelentőségű utasítását Eichmann fogalmazta meg.

– Hát nem az én ügyosztályom jelzése van az iraton? – kérdezte Eichmann a döbbent Sassentól.

– De hiszen – vetette ellen Sassen – a parancsot Göring adta ki Heydrichnek.

– Meglehet – válaszolta Eichmann –, de én diktáltam. Ezek az én szavaim. A levelet nálunk fogalmazták, aztán Göring elé terjesztettük aláírásra.[11]

Eichmann nyilván egy másik utasítást is megőrzött: Himmlerét. Egy bizalmas beszélgetés során, amelyet Dieter Wislicenyvel folytatott, elővette páncélszekrényéből és, a legszigorúbb titoktartást kérve, megmutatta jó barátjának.[12] Az 1942 áprilisában kelt utasítás Heydrichnek, továbbá Glücksnek, a koncentrációs táborok főfelügyelőjének szólt, őket bízta meg a zsidók megsemmisítésére irányuló hitleri parancs végrehajtásával, amely egy ideig nem vonatkozott azokra, akik még bírtak dolgozni a haditermelésben.

– Eichmann elmondta nekem, hogy az RSHA-ban ő személyesen felelős ennek a parancsnak a végrehajtásáért – jelentette ki nürnbergi tanúvallomásában Wisliceny.

Wisliceny ezúttal minden valószínűség szerint igazat mondott, jóllehet azt a bizonyos másik utasítást – a Himmler-félét – sosem találták meg. 1942 áprilisában, amikor már javában folytak a deportálások, Himmler persze bízvást kiadhatott az RSHA és a Gazdasági és Közigazgatási Főhivatal hatáskörét meghatározó és elhatároló

direktívákat. Akárhogy van is, Himmler még e szerint a verzió szerint is Hitler parancsára hivatkozott. Nagy általánosságban senkinek sem volt szüksége efféle írásbeli parancsra, és mindenki fütyült rá, hogy kapott-e vagy sem. Meglepetésre azonban egyvalaki mégiscsak ragaszkodott hozzá, hogy megkapja: Odilo Globocnik.

– Mindig mindent világosan, írott utasításban kívánt – emlékezett vissza Eichmann, amikor Sassennal beszélt, és hozzátette, hogy ő ezt furcsállotta, mert ilyesmit soha senki más nem kért.[13]

Mihelyt a zsidók kiirtására vonatkozó utasítást megkapták, az illetékesek lázas tevékenységbe kezdtek, hogy megtalálják a végrehajtás legjobb módszerét. Az *Einsatzgruppé*-k annak idején a tömeges kivégzések eszközét alkalmazták, de módszerük több helyen rossz hatást keltett. A kivégzőosztagok tagjai csakhamar alkoholisták lettek. Némelyikük zúgolódott, mert nem akármilyen feladat gyerekekre tüzelni. Eichmann maga is panaszolta,[14] hogy ezek az emberek hamarosan szadistákká válnak. A Keleti Területek minisztériuma pedig úgy vélekedett, hogy ez a módszer nem éppen „elegáns".

Minszki látogatása alkalmával Himmler kijelentette, hogy szeretne végignézni egy akciót. Nebe SS-vezérőrnagy, az *Einsatzgruppe* „B" parancsnoka teljesítette a kérést. A látványra, amint az emberek egyik hulláma a másik után dől el a sortüzek nyomán, Himmler ideges lett. Két asszony nem halt meg azonnal, Himmler erre ordítva kifakadt, hogy ne kínozzák őket tovább. Amikor az egésznek vége lett, von dem Bach-Zelewski SS-tábornok így szólt hozzá:

– Pedig itt csak százan voltak!

– Mit akar ezzel mondani? – förmedt rá Himmler.

– Nézzen csak a kivégzőosztag embereinek a szemébe – válaszolta von dem Bach-Zelewski –, majd meglátja, mennyire kikészültek mind. Ezeknek az embereknek az idegei tönkrementek, egész életükre! Mi itt neurotikusokat vagy vadállatokat nevelünk.[15]

Himmler szemlátomást megrendült. Beszédet intézett az egybegyűlt különítményesekhez; elmondta nekik, hogy tudja, milyen visszataszító a feladatuk, de ne érezzenek miatta lelkifurdalást. Szükségszerű dolog ez, egy harcban álló nép érdekében.

– Figyeljék csak meg a természetet – mondotta. – Azok az élőlé-

nyek, amelyek túlságosan fáradtak a harchoz, alulmaradnak, elpusztulnak. – Megismételte Hitler kedvenc párhuzamát a biológiai jelenségek és az erkölcsi cselekedetek között: – A rovarnak vagy a patkánynak is joga van az élethez, a kórónak is joga van a növekedéshez. És mégis: az emberek irtják a férget, irtják a gazt. Önvédelemből. Mert ha nem teszik, akkor a féreg elpusztítja az embert, és a gaz elpusztítja a termést.

A beszéd után Himmler megkérte Nebét, gondolkozzék „az agyonlövésnél humánusabb módszereken". Nebe a dinamitot javasolta. Ezt von dem Bach ellenezte, de Himmler a kipróbálás mellett döntött. Az eredmény siralmas volt.

Amikor mindezt be kellett ismerni, Eichmann is elhárította magától a felelősséget. A bíróság előtt ő is elítélte az öldöklést, és a történelem egyik legsúlyosabb bűntényének bélyegezte. Csakhogy alig három évvel előbb még ocsmány káromkodásra ragadtatta magát, amikor Sassen úgy vélekedett, hogy ő, Eichmann, a lelke mélyén talán ellenezte az öldöklést.[16]

– Ezt meg ki mondta magának? – ordította. – Amikor láttam, mennyi emberünk esett áldozatul a nagy légitámadásoknak, mindig az jutott eszembe, hogy a Führernek igenis igaza volt. Ha ennyi németet megölnek, akkor nagyon helyes, hogy legalább móresre tanítottuk az ellenséget.[17]

Sassen megpróbált azzal érvelni, hogy a légitámadások jóval az emberirtás megkezdése után történtek, de Eichmann kötötte az ebet a karóhoz.

Számomra nyilvánvaló volt, hogy Eichmann annak idején száz százalékig azonosította magát az új, „radikális módszerrel", ahogy ő nevezte. Mint más náci vezetők, ő is feltétlenül szükségesnek tartotta a tömegmészárlást. Igaz, amikor Heydrich első ízben tájékoztatta a Führer döntéséről, Eichmann-nak egy időre elállt a szava. De aztán átgondolta a dolgot. A Führernek, mint mindig, természetesen ezúttal is igaza van. Ez a helyes eljárás, vélekedett némi töprengés után, sőt: az egyetlen helyes eljárás. Persze új és nehéz feladatokkal jár. Olykor nem éppen kellemesekkel, de hát a nagy ügyek mindig áldozatot kívánnak. Büszke volt rá, hogy benne van a dolgok sűrűjében. Tudta, hogy történelmet csinál; felemelő érzéssel töltötte el, hogy jövő nemzedékek az emberiség jótevői

között fogják számon tartani, amiért „megszabadította a világot egy istenveréstől".

Igaz, a *törvényes formák szerint* még tilos volt a gyilkolás, még a zsidók meggyilkolása is. Mivel az akciónak a legnagyobb titokban kellett maradnia, sohasem lehetett „legalizálni", és mindig is „kívül esett a hatósági normákon". „Mi a törvényességen kívül álltunk" – mondta Eichmann Sassennak.[18] De ki törődött az ilyesmivel? Nem a törvényt vagy az egyéni lelkiismeretet kellett akkor tekintetbe venni, hanem csakis azt, hogy „mi a jó Németországnak".[19]

Így tehát Eichmann teljes buzgalommal és odaadással látott neki hivatása teljesítésének.

Annyi bizonyos: erre a buzgalomra feltétlenül szüksége volt, hogy a posztján maradhasson a következő négy évben.

Az *Einsatzgruppé*-k kivégző akciói váratlan és kellemetlen következményekkel jártak, ezek egyikét-másikát a különböző testületek rivalizálása okozta; a Wehrmácht például saját kivégzőosztagait vezényelte ki a polgári lakosság ellen. Ezenkívül olykor a hibás szűrés következtében „nem a megfelelő" embereket terelték a kivégzőosztagok elé.

A legkellemetlenebb azonban az volt, hogy a tömegmészárlások híre csakhamar elterjedt a megszállt területen. Hiába kaptak a részvevők szigorú parancsot a titoktartásra, az ilyen tömeges kivégzésekről előbb-utóbb szükségképpen tudomást szereztek az emberek. Ezért aztán a fronthoz közeli területekről kezdtek elmenekülni a zsidók; sokan közülük a partizánokhoz csatlakoztak, vagy tovább menekültek Oroszország szívébe. Az is előfordult, hogy a gyorsan előnyomuló *Einsatzgruppé*-k, jóllehet katonai-adminisztratív gépezetük általában jól működött, meglehetősen nagy zsidó tömörüléseket hagytak meg maguk mögött, amelyeknek tagjait később nem lehetett elfogni. „A nagyobb városokba több zsidó tért vissza egy-egy kivégzés után, mint amennyi eredetileg ott lakott", panaszolta az *Einsatzgruppe* „C" parancsnoka.[20]

Kiderült továbbá, hogy Közép- és Nyugat-Európában a zsidók azonnali, hirtelen eltávolítása a gyárakból és műhelyekből még jelentősebb zavart okoz a termelésben, mint a szovjet területen. Úgyhogy nagy előrelátással kellett mindent megtervezni.

A nehézségek megoldása új módszert igényelt, két szempontból is: egyrészt a kivégzések terhét, legalábbis részben, le kellett venni

az *Einsatzgruppé*-k válláról, másrészt a munkaképes zsidókat átmenetileg be kellett kapcsolni a német haditermelésbe.

Eichmannt kiküldték Lublin környékére, hogy a Globocnik-féle berendezéseket tanulmányozza. Ezen a tájon ugyanis már egy idő óta folytak kísérletek: hogyan lehet embert ölni a tengeralattjáró Diesel-motorjából kipufogó gázzal. Ez idő tájt a mozgó gázfurgonok használata volt a legfrissebb újítás; első ízben a chełmi (kulmi) koncentrációs táborban alkalmazták. Eichmann megszemlélte ezeket a furgonokat is.

– A zsidóknak le kellett vetkőzniük – ismertette Eichmann az eljárást a tárgyalását megelőző rendőrségi vizsgálat során. – Megérkezett a minden oldalon hermetikusan lezárt teherautó; csak az ajtaja volt nyitva. Felhajtott egy rámpára. A ruhátlan zsidókat betuszkolták az autóba. Az ajtó bezárult, a kocsi elindult... egy hosszú árokhoz ért; ott kinyitották az ajtót, s kidobták a halott vagy haldokló embereket... Láttam, amint egy civil ruhás férfi, kezében harapófogóval, kiráncigálta a halottak szájából az aranyfogakat.[21]

Mérges gázt már használtak egy idő óta Németországban. A nácik tervet dolgoztak ki az elmebetegek és gyengeelméjűek meggyilkolására, és euthanasiának vagy irgalmas halálba segítésnek nevezték el; nyilvánvalóan alig várták a háborús füstfüggönyt, hogy annak leple alatt megvalósíthassák. Hitler az 1939. szeptember 1-én, vagyis a háború kitörésének napján adott utasításával felhatalmazta kancelláriájának vezetőjét, dr. Joseph Bühlert, valamint háziorvosát, dr. Brandtot, hogy küldjék a gyógyíthatatlan betegeket „kegyelemhalálba".[22] Az utasítást Hitler kancelláriájának Viktor Brack nevű alkalmazottja hajtotta végre; Wirth bűnügyi felügyelőt, a stuttgarti rendőrség egyik tisztjét bízta meg vele. Wirth dolga volt a gyilkolás kivitelezése, szénmonoxid-gázzal.[23] Később Wirthet áthelyezték a lublini táborokba, Globocnik fennhatósága alá.

De mások is kutatták a „tisztább" módszereket a zsidók elpusztítására. Közéjük tartozott dr. Erhard Wetzel, a Keleti Területek minisztériumának egyik magas állású tisztviselője. Wetzel 1941. október 25-én, a Brackkal és Eichmann-nal folytatott tanácskozások után jelentette, ők hárman eldöntötték, hogy mérges gázt fognak használni a zsidók megölésére. Brack megígérte, hogy gondoskodik a szükséges berendezésekről, és elküldi Rigába szakértőjét, dr. Kallmeyert. Elhatározták... fűzte hozzá Wetzel, hogy Keleten

a „munkaképtelen" zsidókkal szemben a „Brack-féle módszert" fogják alkalmazni.[24] Csak valamivel később történt, hogy Wetzel felettese, az úgynevezett keleti főmegbízott megtiltotta a minisztérium valamennyi tisztviselőjének, hogy zsidók kivégzésében részt vegyen, „mivel ez kizárólag a biztonsági rendőrség és az SD feladata".[25]

Höss, az auschwitzi láger parancsnoka maga is végzett kísérleteket, hogy megtalálja a gyors tömeggyilkolás legalkalmasabb módszerét.[26] 1941 nyarán magához rendelte őt Himmler, és közölte vele, hogy a Führer elrendelte a zsidók megöletését, és hogy az SS fogja végrehajtani a parancsot. Himmler véleménye szerint a Keleti Területeken alkalmazott irtási módszerek nem felelnek meg egy ilyen nagyszabású akcióhoz, ezért Auschwitzot szemelték ki erre a célra, egyrészt földrajzi fekvése miatt, másrészt, mivel könnyű álcázni. Egyúttal azt is tudatta Höss-szel, hogy személy szerint őt bízzák meg a feladattal, amely rendkívüli odaadást igényel. S Himmler ezt a fontos kijelentést fűzte hozzá:

– További részleteket Eichmann, az RSHA SS-Sturmbannführere közöl majd, aki a közeljövőben felkeresi magát.

Önéletrajzában Höss beszámol róla, hogy nem sokkal ezután Eichmann meglátogatta őt Auschwitzban, és ismertette az akció tervét, amelyet több ország deportáltjaira kívántak kiterjeszteni. Megvitatták a számításba vehető módszereket, és megállapodtak, hogy az összes kivégzéseket elgázosítással fogják végrehajtani. „Eichmann beszélt nekem arról a Keleten már korábban alkalmazott módszerről, hogy teherautókban, kipufogógázzal ölik meg az embereket", írja Höss. Ez azonban nem kielégítő módszer az Auschwitzba szállítandó embertömegek elpusztítására. „A szénmonoxid használata, ahogy a Harmadik Birodalomban elmebetegeknél néhány helyen már alkalmazták, túl sok épületet igényelt volna", teszi hozzá Höss, így ezt a módszert is elvetették. Egyelőre nem döntötték el a kérdést, és Eichmann elhatározta, hogy megpróbál valami könnyen hozzáférhető gázt találni, amelynek felhasználásához nincs szükség különleges berendezésre.

1941. november végén, folytatja önéletrajzában Höss, meghívták egy berlini értekezletre, amelyen Eichmann valamennyi segítőtársa részt vett. Kiderült, hogy Eichmann még nem találta meg a megfelelő gázfajtát. Höss távolléte alatt azonban a helyettese orosz hadifoglyokon kipróbálta a „ciklon B" gázt, és megállapította, hogy ez

a gáz rögtön végez az áldozatokkal. Azonnal értesítették Eichmannt, ő pedig nyomban Auschwitzba utazott. Mélyreható megvitatás és helyszíni tapasztalatszerzés után a két férfi elhatározta: ezt a gázfajtát, ezt a módszert fogják alkalmazni a tömeges emberirtás céljára.

Később nézeteltérés támadt a tekintetben, hogy melyik módszer a jobb, a „ciklon B", vagy a „kipufogógáz" alkalmazása. Wirth a maga „tehetségtelen tanítványának"[27] minősítette Hösst, Höss viszont bizonyíthatta, hogy az ő módszere gyorsabb és biztosabb.[28] Eichmann ügyosztálya a „ciklon B"-t részesítette előnyben, és a gáz előállítása és a táborokba való bevezetése céljából érintkezésbe lépett egy szakemberrel. Ezt az embert Kurt Gersteinnek hívták. Mérnök volt, és a háború előtti években meggyűlt a baja a Gestapóval. Meglehetős nyíltan bírálta a nácik némely intézkedését, ezért kihallgatták, és egy időre őrizetbe is vették. Amikor aztán egyik rokona váratlanul meghalt egy elmegyógyintézetben, Gerstein elhatározta, kinyomozza, megfelelnek-e a valóságnak az állítólagos emberirtásról szóló hírek. Önként jelentkezett tehát az SS egészségügyi szekciójába. Alighogy elfoglalta állását, megjelent nála Eichmann helyettese, Rolf Günther, és felszólította, hogy szállíttasson azonnal száz kiló mérges gázt Eichmann Kurfürstenstrasse 116. szám alatti főhadiszállására. „Senkinek sem szabad róla tudnia, és személyesen magának kell kísérnie a szállítmányt", hangzott Günther utasítása. Továbbá arra kérte Gersteint, utazzék azonnal Belżecbe, tartson helyszíni szemlét a lágerban, és tegye meg a szükséges intézkedéseket az ott használatos emberölési módszerek tökéletesítésére.

Gerstein elutazott Belżecbe, itt látta először saját szemével az egész emberirtó gépezet működését. Iszonyúan megrázta, amit tapasztalt; úgy érezte, feltétlenül tennie kell valamit. Az alkalom hamar eljött. Útban visszafelé, Berlinbe, a vonaton találkozott egy ismerősével, von Otter báró svéd követségi tanácsossal. Bezárkóztak egy külön fülkébe, és Gerstein, reszketve felháborodásában, aprólékosan elmondott mindent a svéd diplomatának, amit a táborban látott. Megmutatta von Otternak a nála lévő iratokat is, amelyek a mérges gáz szállítására vonatkozó parancsot tartalmazták.

– Meg kell ígérnie, hogy azonnal továbbítja ezt az információt Stockholmba – kérlelte Gerstein a követségi tanácsost.

Von Otter megígérte. Meg is tartotta szavát. Továbbította a hírt Svédországba.[29]

1944 elején Günther ismét fölkereste Gersteint, és óriási mennyiségű mérges gázt rendelt nála. Nem mondta meg, milyen célra. 1945 áprilisában Gerstein elment Rottweilba, amelyet akkoriban foglaltak el a franciák. Kölcsönkérte az egyik helybeli paptól az írógépét, és átfogó jelentésben ismertette mindazt, amit a lágerokról tudott. Másnap találkozott két szövetséges tiszttel – brit volt az egyik, amerikai a másik –, letétbe helyezte náluk az írást, és részletes nyilatkozatot tett előttük. A francia megszálló hatóságok letartóztatták; 1945. július 7-én egy párizsi börtönben felakasztotta magát.

Miközben Eichmann az öldöklés legeredményesebb módozatát kereste-kutatta, az előkészítéssel összefüggő néhány más kérdést is meg kellett oldania.

Először is: ki kellett szélesíteni és meggyorsítani a zsidók elfogását. Szóba került már 1938 novemberében, egy Göring elnökletével tartott ülésen, valamiféle megkülönböztető jel, amely rendkívüli módon megkönnyítené az egész folyamatot. Lengyelországban röviddel a teljes megszállás után bevezették a sárga csillagot, de Németországban még késlekedtek vele. Goebbels azonban, aki mindig is kereste az alkalmat, hogy kézbe vegye a zsidó ügyeket, és aki felmérte a zsidók megjelölésének teljes lélektani jelentőségét, Hitlerhez fordult, és megszerezte a Führer beleegyezését a megbélyegző jelnek a Reich egész területén való alkalmazására.[30] Ekkor kapcsolódott be a Gestapo, és elsősorban Eichmann. Először a külügyminisztériumhoz fordult azzal a kérdéssel, hogy nincs-e ellenvetésük az ellen, hogy a nem német állampolgárságú zsidókat is köteleznék a sárga csillag viselésére. Ribbentropnak még ideje sem volt válaszolni, máris megjelent az első rendelet, Heydrich aláírásával: minden német állampolgárságú zsidó, hatéves kortól fölfelé, köteles ruházata bal oldalán a sárga Dávid-csillagot viselni.[31] Eichmann ügyosztálya pedig két, egyaránt 1941. szeptember 15-én kelt rendőrségi titkos utasítást[32] küldött szét a birodalom valamennyi Gestapo-hivatalának; e szerint az új rendelet „szándékos megszegőit" nem bírósági eljárás alá kell vonni, hanem „védőőrizetbe" venni. Ami koncentrációs tábort jelentett.

Eichmann lett a felelőse annak, hogy a sárga csillag viselésére

kötelező rendeletet az egész Harmadik Birodalomban és valamennyi megszállt területen végrehajtsák.[33]

Amikor ily módon megoldották a zsidók megkülönböztető jelölésének kérdését, a náciknak valamiféle „legális" módozatot kellett találniuk a zsidók vagyonának eltulajdonításához. Ezt is egy törvénnyel és egy titkos rendőrségi intézkedéssel oldották meg. Már huzamosabb ideje, pontosabban 1941 eleje óta tárgyalgattak arról, miként lehetne kényelmesebben megkaparintani a deportált zsidók tulajdonát. Egy tárcaközi konferencián,[34] ahol Eichmannt hűségesen képviselte jogi tanácsadója, dr. Erich Rajakowitsch, a belügyminisztériumot pedig dr. Hans Globke, elhangzott az a javaslat, hogy az a zsidó, aki végérvényesen külföldön telepedett le, automatikusan veszítse el német állampolgárságát, vagyonát pedig sajátítsa ki a Reich, a Harmadik Birodalom. Továbbá, azt a zsidót, aki külföldön tartózkodik, mégpedig „olyan körülmények között, amelyek arra mutatnak, hogy nemcsak ideiglenesen", tekintsék tartósan eltávozottnak. A javaslat most jogerőre emelkedett, és a „11. számú rendelet" néven vált közismertté.[35] Eichmann ügyosztálya pedig olyan titkos utasítást adott ki, amely szerint a Keletre deportált zsidók „tartósan fognak ott letelepedni". Nála illetékesebben senki sem kezeskedhet arról, hogy sohase térjenek vissza.

Németország közvéleményét előkészítették a nagyszabású deportálásokra, amelyeket a Reichben hamarosan végre akartak hajtani. 1941. november 16-án Goebbels ezt írta egyik cikkében:

Az a tény, hogy a világ zsidósága milyen bűnös ennek a háborúnak a kitörésében, olyan sokoldalú bizonyítást nyert, hogy nem is érdemes rá több szót vesztegetni. A zsidók meg akarták kapni a maguk háborúját, no, hát megkapták... amit a zsidóság most elszenved, az ugyan nehéz, de több mint megérdemelt sors. Nem helyénvaló a részvét, a sajnálat még kevésbé. Ebben a történelmi pillanatban minden zsidó az ellenségünk.[36]

Dönteni kellett arról is, vajon egyáltalán megengedhető-e további zsidók kivándorlása. Olyan nagy horderejű kérdés volt ez, hogy Müller és Eichmann felkereste Himmlert. Az SS Reichsführerje a fronton, kijevi főhadiszállásán fogadta őket, 1941. október végén. Eichmann jelentést tett Himmlernek a legújabb kivándorlási adatokról, és további zsidók távozásának rendkívül korlátozott lehetőségeiről. Fontolgatták, érdemes-e kiengedni azt a néhány zsidót, aki még külföldi beutazási engedélyt kaphat, mivel minden bizonnyal hírét viszik, hogy mi történik a zsidókkal Európa náci megszállta részein. Himmler tehát azonnal elrendelte, hogy állítsák le a kivándorlási engedélyek kiadását, kivéve a különleges egyéni eseteket, amikor speciális német érdekekre tekintettel megkapják a hozzájárulást.[37] Ezzel eltorlaszoltak minden kijáratot: a függöny legördült, és az európai zsidóság sorsa megpecsételődött.

A hadszíntér minden újabb kiszélesedése tovább fokozta a nácik emberirtási tevékenységét. A Lengyelország elleni háború meghozta a „végső megoldásra" vonatkozó terveket, a Szovjetunió megtámadása megpecsételte a szovjet zsidóság sorsát, és az Egyesült Államok elleni – küszöbönálló – háború megadta a jelt a totális megsemmisítés megkezdésére.

A gyakorlati előkészületek befejeztével Heydrich szembekerült az utolsó fogas kérdéssel: hogyan rendelkezhetne kizárólagosan és egyszer s mindenkorra valamennyi illetékes náci hatóság embereivel a tömegirtással kapcsolatos ügyekben? Úgy döntött: legfőbb ideje tanácskozásra összehívni mindazokat, akik igényt tarthatnak a „végső megoldás parancsnokának" rangjára. Különösen aggasztották a lengyelországi állapotok, mivel feltétlenül szüksége volt Hans Frank együttműködésére vagy legalábbis hallgatólagos beleegyezésére. A gauleiterek a saját szakállukra ügyködtek, tehát ellenőrizni kellett őket is. A külügyminisztérium nagyon is a maga feje szerint járt el, meg kell hát rendszabályozni. Ez most kivált fontos lett, mivel Heydrich már nem tudta többé csak a zsidó ügyeknek szentelni teljes figyelmét, s ezért az intézésüket nagymértékben át kellett engednie Eichmann-nak.

Heydrich ugyanis ekkor már az egykori cseh királyok palotájában, a Hradzsinban ügyködött, új minőségében, mint a Cseh–Morva Protektorátus helyettes helytartója. Elhatározta, hogy átmenetileg kissé csökkenti rendkívül sűrű prágai programját, és összehívja értekezletre az állandó államtitkárokat, hogy egyszer s mindenkorra elrendezze az ügyeket. Megbízta Eichmannt, hívja meg különkülön mindegyik magas rangú állami tisztviselőt, hangsúlyozva az összejövetel célját.

– Tegye hozzá – mondta Eichmann-nak –, hogy az ügy rendkívül jelentős, és hogy valamennyi érintett kormányszervet közös neve-

zőre kívánjuk hozni a „végső megoldás" kapcsán fölmerülő kérdésekben.[38]

Először 1941. december 9-ére hívták össze a tanácskozást, mivel azonban az Egyesült Államok éppen előző nap lépett be a háborúba, az értekezletet 1942. január 20-ára halasztották. Azon a napon tizenöt meghívott magas rangú állami tisztviselő gyűlt össze egy ebéddel egybekötött tanácskozásra Berlin Wannsee nevű divatos elővárosában, az Interpol német ágazatának épületében.[39]

A meghívottak mindegyike megjelent. Dr. Bühler, Frank kormányzatának feje, Krakkóból érkezett. Dr. Meyer és dr. Leibbrandt a Rosenberg-féle Keleti Területek minisztériumát képviselte. Dr. Stuckart államtitkár a belügyminisztérium képviseletében jött el, dr. Freisler államtitkár pedig az igazságügy-minisztérium képviseletében jelent meg. Dr. Luther helyettes államtitkár a külügyminisztériumot képviselte, és írásos utasítást hozott magával.[40] Klopfer ezredes (aki ma ügyvédi gyakorlatot folytat Nyugat-Németországban) a náci párt központjának képviseletében vett részt a tanácskozáson. Göringet Erich Neumann, a négyéves terv hivatalának államtitkára képviselte, Hitler központi irodáját pedig F. W. Kritzinger. Megjelent a főkormányzóság rendőrfőnöke csakúgy, mint a Keleti Területeké, ott volt a faj- és telepítésügyi minisztérium főigazgatója. Az RSHA-t hivatalosan Müller és Eichmann képviselte. Eichmann szárnysegédeként részt vett az ülésen Rolf Günther, aki segített a jegyzőkönyv elkészítésében.[41]

A tanácskozást Heydrich nyitotta meg, az Eichmann készítette fogalmazvány alapján.[42] Emlékeztette az egybegyűlteket, hogy őt nevezték ki a „végső megoldás" teljhatalmú európai intézőjének. Lényeges, hogy a döntő fontosságú ügyekben világosság uralkodjék, mondotta, és minden vitának elejét veendő, hozzáfűzte:

– A zsidókérdés „végső megoldásának" legfőbb irányítója és felelőse az SS-Reichsführer (a Biztonsági Rendőrség és az SD vezetője),* tekintet nélkül a földrajzi határokra.

A továbbiakban tájékoztatta az államtitkárokat azokról a „törvényes úton" már megtett intézkedésekről, amelyekkel a Zsidó Kivándorlási Központ elősegítette a zsidók eltávolítását a német „élettérből". A „törvényes út", folytatta Heydrich, már nincs többé, helyébe, mint a zsidókérdés megoldásának további lehetősége,

* Himmler.

„a zsidóknak Keletre történő evakuálása" lépett. Közölte, hogy bizonyos akciókat már végrehajtottak, bár csak „előzetes intézkedések" gyanánt, de gyakorlati jelentőségük kétségtelen. (Ezzel nyilván az *Einsatzgruppé*-k tevékenységére utalt.) Az *Endlösung* során Németországnak összesen tizenegymillió zsidóval kell foglalkoznia, mondta Heydrich, és felsorolta az érintett országokat, közöttük meglehetősen optimista módon Angliát, Portugáliát, Törökországot, Svédországot, Spanyolországot, az egész Szovjetuniót, továbbá valamennyi megszállt országot és Németország minden csatlósát.

– Az *Endlösung* során a zsidókat Keletre szállítják – folytatta Heydrich –, hogy ott dolgoztassák őket. Nagy munkacsapatokban vonultatják őket munkára, nemek szerint elkülönítve, utakat fognak építeni, és nem kétséges, hogy eközben egy részük természetes módon fog elpusztulni. A maradékot „különleges kezelésben" kell majd részesíteni, mivel ez a maradék nyilván ellenállóképesebb a többinél; minthogy pedig ezek az emberek a természetes kiválasztódás következtében maradnak meg, a zsidóság további szaporodását biztosíthatnák, ha szabadon engednék őket, amint ezt a történelem bizonyítja.

A Heydrichnek készített beszédfogalmazványban Eichmann itt majdnem szó szerint felhasználta Kastein *Eine Geschichte der Juden* című könyvének egyik passzusát.[43] Olvasta a könyvet, amely, mint később mondta, mély benyomást tett rá.

Az elgondolás nyilvánvaló volt: a zsidókat Keletre szállítják; a munkaképesek életét egy időre megkímélik, hogy dolgozhassanak, de később őket is kiirtják.

– Ezt a célt szem előtt tartva fogjuk átfésülni Európát – folytatta Heydrich, és kérte: ha nehézségek merülnének fel a megszállt vagy a csatlós országokban, akkor a külügyminisztérium lépjen érintkezésbe a Biztonsági Rendőrség „illetékes osztályvezetőjével".

Élénk vita következett; főként a vegyes házasságok és a belőlük származó „félvérek", a *Mischling*-ek dolgát tárgyalták. Hibrid elemeknek, egy úgynevezett *Zwischenrassé*-hoz, „köztes fajhoz" tartozónak tekintették őket: vérük egyik fele „árja", vagyis értékes és tiszta, másik fele zsidó, azaz alacsonyabb rendű és fertőzött. Sem ide nem tartoznak, sem oda. Lényük egyik része megérdemli, hogy életben maradjon, másik része azonban kiirtásért kiált. Így aztán a „szakemberek" igyekeztek pontosan kiszámítani: milyen arányú

zsidó származást befolyásolhat előnyösen az „árja" vér ahhoz, hogy az illető még eltűrhető legyen.

Bonyolult táblázatokat szerkesztettek, amelyekbe némely esetben olyan tényezők kerültek, mint pl. a „különlegesen kedvezőtlen megjelenés" *(besonders ungünstiges Erscheinungsbild)*; ez pedig a *Mischling*-et zsidóvá bélyegezte, és megpecsételte sorsát.[44]

A náci vezetők némelyike a félzsidót még a százszázalékos zsidónál is veszélyesebb ellenségnek tartotta, hiszen az ilyennek a zsidó jellegzetességeken kívül, éppen árja vérének következtében, még „vezető tulajdonságai" is vannak.[45] A legkérlelhetetlenebb álláspontot képviselő náci vezetők egyike Reischauer volt, a náci párt központjából, és a másika Eichmann. Szorgalmazták, hogy minden egyes *Mischling* színtiszta zsidónak tekintessék.[46]

Wannseeban felmerült az az ötlet, hogy a *Mischling*-ek maradjanak Németországban, feltéve, ha alávetik magukat a sterilizálásnak, hogy az „utódok lehetősége kiküszöbölteassék". Az értekezlet azután hosszasan tárgyalta a vegyes házasságokból adódó lehetséges eseteket. Végül mindkét ügyet elnapolták, azzal, hogy további megfontolást igényelnek.[47]

Ami viszont a zsidók legyilkolását illeti, arra nézve senkinek sem voltak észrevételei vagy ellenvetései. Mindegyikük helyeselte a fizikai megsemmisítés gondolatát, fejet hajtott Heydrich előtt, és csak úgy versengtek, hogy melyikük szolgálja őt elsőnek. A főkormányzóság képviseletében Bühler azt kérte, állhasson be elsőként a sorba a zsidókérdés „végső megoldása" érdekében, „oly módon, ahogyan már elkezdtük". Kijelentette, hogy a főkormányzóság területén a zsidók „potenciális járványveszély" hordozói, így hát meg kell szabadulni tőlük. Az ő két és fél millió zsidójának legtöbbje amúgy sem alkalmas munkára, mondotta. Befejezésül Bühler elismerte, hogy: „...a zsidókérdés megoldása a főkormányzóságban természetesen a Biztonsági Rendőrség és az SD főnökeinek hatáskörébe tartozik, az intézkedéseiket a főkormányzóság hatóságai támogatni fogják".

Végezetül az értekezlet megvitatta „a megoldás különféle lehetőségeit".[48] Amikor Eichmannt a bíróság megkérdezte, hogy ez mit jelent, azt válaszolta, hogy az emberölés különféle módozatairól vitatkoztak. Az értekezlet részvevőinek aztán italokat szolgáltak fel, majd pedig együtt ebédeltek. A „végső megoldás" konferencia véget ért.

Ebéd után Heydrich, Müller és Eichmann még együtt maradt egy kis „meghitt csevegésre". „Álomszerűen simán ment az egész", állapították meg. Senki sem vitatta Heydrich vezető szerepét, senki sem kérdezősködött; ezúttal még a magas szintű náci konferenciákon szokásos úgynevezett technikai természetű ellenvetések is elmaradtak. Frank vereséget szenvedett, és képviselője közreműködésével kénytelen volt elfogadni Heydrich vezérségét, akárcsak a gauleiterek, akiknek nevében a náci párt központjának képviselője beszélt. A külügyminisztérium szinte egyetlen szót sem szólt.

Heydrich ujjongott. Ez a hangulata tükröződött még abban az egy hónappal későbbi levelében is, amelyet a külügyminisztériumnak küldött, és amelyben azt írja, „örömmel észleli", hogy valamennyi illetékes hely teljes mértékben egyetért a „végső megoldás" szükségszerűségében. Kéri a külügyminisztériumot, hogy minden szervezési, technikai és anyagi kívánalma tekintetében lépjen érintkezésbe az „illetékes osztályvezetőjével".

Levelében meg is nevezte az „illetékes osztályvezetőjét".[49] Eichmann-nak hívják.

Eichmann buzdítást merített abból a fenntartás nélküli támogatásból, amellyel az egybegyűlt magas rangú vezető személyiségek a „végső megoldást" fogadták. Ami azt illeti, őt magát is meglepte egy kissé, milyen megnyugtatóan hatott rá ez a tény; valamiféle „Pontius Pilátus-i érzést" keltett benne. Mert hiszen – mondta a tárgyaláson – tulajdonképpen „az állam akkori pápai szólottak"... ők ítélték halálra a zsidókat! Ő, Adolf Eichmann, az egyházközségi tanácsos fia, moshatja kezeit, nem tapad hozzájuk vér. Nem mintha sokat törődött volna az ilyesmivel, de hát mégiscsak kellemes volt a gondolat.

Eichmann „felhatalmazási értekezletnek" nevezte a wannseei összejövetelt.[50] Mintául az elnevezéshez az 1933. évi úgynevezett felhatalmazási törvény *(Ermächtigungsgesetz)* szolgált, amellyel annak idején a Reichstag teljhatalmat adott Hitlernek a Harmadik Birodalomban. Most pedig mindenki egyetértett abban, hogy Heydrich vitathatatlanul a felelős vezető, és az ő szándékainak Eichmann az erős kezű végrehajtója.

Az értekezletet teljes titokban tartották; még a külföldön szolgáló legmagasabb rangú német diplomatákkal sem közöltek semmit.

A nürnbergi perek folyamán dr. Robert M. W. Kempner, az Egyesült Államok főügyészhelyettese, aki a háború után elsőnek

bukkant rá a wannseei tanácskozás jegyzőkönyvére, kihallgatta az értekezlet néhány részvevőjét.[51] Egyik kihallgatott sem emlékezett semmire. Stuckart nem tudta, miért hívták össze az értekezletet, ő csak a háború után értesült a zsidók likvidálásáról. Klopfer nem emlékezett, vajon végig jelen volt-e a konferencián, de abban biztos volt, hogy ottléte alatt senki sem beszélt emberölésről. Leibbrandt csak arra emlékezett, hogy Heydrich egyszer meghívta őt ebédre, amikor is „mindenféle ügyekről" beszéltek, beleértve „az egész keleti háborút". Kritzinger beismerte, hogy „hallott mesélni" a zsidók deportáltatásáról, olyasvalakitől, aki éppen akkor beszélt egy, a keleti frontról visszatért rendőrtiszttel. De ő – Hitler központi irodájának főnöke! – csak később kapott erről a dologról egy-két hivatalos jelentést. Neumann bizonyos volt benne, hogy sosem járt Wannseeban, sosem hallott zsidók deportálásáról, és különben is, magánemberként mindig segített a zsidókon.

Kempner elmondta: Neumann annyira félt beismerni, hogy akár csak egy asztalnál is ült Eichmann-nal, ráadásul Heydrich elnökletével, hogy még egy javára szóló körülményt sem ismert el, azt ugyanis, hogy ő javasolta Wannseeban: a zsidó szakmunkásokat ne deportálják azonnal.

A wannseei tanácskozás nyomán rendkívüli gyorsasággal ment végbe a zsidók likvidálása. Németország élethalálharcot vívott Nyugaton is, Keleten is, minden erőforrását, emberanyagát, szállítóeszközét igénybe kellett vennie, hogy kellőképpen elláthassa a katonai gépezetet. Jóllehet minden egyes mozdonyra szükség volt a háborúban, minden egyes épkézláb ember pótolhatatlan volt a fronton, és minden egyes fegyver nélkülözhetetlen a harchoz, a náci Németország mégis elég szállítóeszközt, emberanyagot és hadfelszerelést tudott mozgósítani a zsidók elleni harcra.

8

Eichmann, a nagy deportáló: I. Németország és a megszállt Európa

Az elgondolás, hogy a zsidókat deportálják, elég egyszerűnek látszott, a végrehajtása azonban roppant bonyolult adminisztrációs problémákat vetett fel. Hogyan tereljék össze és szállítsák el emberek millióit egy háború kellős közepén, amikor szűkében vannak a gördülő állománynak, olyan vágóhidakra, amelyeket valamiképp álcázni kell, nehogy az áldozatok esetleg megneszeljék?

Éppen az igazgatási gépezetnek ez a bonyolult volta tette lehetővé Eichmann számára, hogy perében a maga jelentéktelen bürokratikus szerepére alapozza védekezését. A tárgyalás folyamán persze fény derült ennek a szerepnek roppant fontosságára, ő azonban váltig azt hangoztatta, hogy csak fogaskerék volt egy hatalmas gépezetben. A nácik deportálási apparátusának áttekinthetetlen labirintusai kínálták a lehetőséget Eichmann-nak, hogy valódi szerepét elködösítse.

Mihelyt a nácik döntöttek a kiirtási programról, módosítani kellett a koncentrációs táborok meglévő hálózatán; a lágerok némelyikét vágóhiddá alakították át, a többi nagyrészt továbbra is rabszolgamunka-tábor maradt. S bár az egész óriási deportálási folyamat igen változatos formákban ment végbe, végcéljának mégiscsak a vágóhidakat tekintették, ahol aztán éppen a tömegirtás rendkívül gyors üteme miatt gyakran keletkezett torlódás.

Eichmann feladata volt, hogy a szerteágazó deportálási program bonyolult adminisztrációját összehangolja, összpontosítsa és meggyorsítsa. Feladatát céltudatos buzgalommal látta el.

Az 1942. január 20-i wannseei konferencia határozata a német kormányzatot, zsidó ügyekben, végleg alárendelte a Gestapo fennhatóságának. Eichmann, mint a „végső megoldás" „illetékes szakembere", óriási hatalmat kapott. De közvetlen utasításokat a kerületi rendőrségeknek csak az úgynevezett Nagy-Németország *(Grossdeutschland)* területén adhatott, amelybe Ausztria és a pro-

tektorátus is beletartozott, viszont Európa többi német megszállta és csatlós országaiban közvetítők útján kellett eljárnia. Ezekben az országokban a tekintélyelven alapuló és éppen háborút viselő náci párt- és államrendszer hierarchiája különösen összekuszálódott. A megszállt Franciaországot, Belgiumot, Görögországot és Szerbiát a Wehrmachtnak alárendelt katonai parancsnokok igazgatták. Lengyelországban főkormányzó uralkodott, Hollandiában protektor, ők közvetlenül Hitlernek tartoztak felelősséggel. A csatlós országokban a mindenkori követekkel meg a teljhatalmú megbízottakkal kellett a német külügyminisztérium útján érintkezésbe lépni. Aztán ott voltak a magas rangú SS- és rendőrfőnökök, Himmler Reichsführer regionális képviselői az európai fővárosokban, akik névleg a helyi rangidős német megbízott fennhatósága alá tartoztak ugyan, állambiztonsági ügyekben azonban teljesen függetlenek voltak. A megszállt övezetekben ezenkívül a Biztonsági Rendőrség parancsnokai (a BdS-ek)* meg a közönséges rendfenntartó rendőrség parancsnokai (a BdO-k)** munkálkodtak, akik az illető terület mindennapi rendőri felügyeletét látták el, rendszerint a helyben toborzott karhatalom segítségével. Végezetül a meg nem szállt országokban gyakran működött „rendőri attasé" a német követségen.

Összességükben a külföldi német hatóságok az intézmények és személyek egymással össze nem hangolt hálózatát alkották, afféle indafonadékot – ezen kellett Eichmann-nak áthatolnia. Szüksége volt hozzá a maga embereire; rendszerint ügyosztályának valamelyik tisztviselőjét küldte külföldre, hogy a mindenkori német követség vagy a BdS mellett „zsidóügyi tanácsadóként" funkcionáljon. A tanácsadók forma szerint ugyan az illető külföldi képviselet személyzetéhez tartoztak, de valójában Eichmann közvetlen alárendeltjei voltak, és csak neki tartoztak felelősséggel.[1] Ők voltak a „jobbkeze". Időnként megidézte őket egyéni vagy kollektív tanácskozásra vagy eligazításra; és ha nekik gyűlt meg a bajuk a helybeliekkel, vagy pedig valamilyen sürgős döntésre volt szükségük, önként siettek Berlinbe. Eichmann, bár nem volt éppenséggel kellemes főnök (egyik közeli munkatársa, Dieter Wisliceny így nyilatkozott róla: „Beosztottjaihoz goromba volt, egyéni boldogulásuk nem

* Befehlshaber der Sicherheitspolizei.

** Befehlshaber der Ordnungspolizei.

érdekelte őt"[2]), mindig kész volt kihúzni az embereit a slamasztikából, ha ügyosztálya érdekei úgy kívánták.

Olykor váratlanul megjelent Párizsban, Hágában, Pozsonyban vagy Brüsszelben, hogy a helyszínen nézzen utána a dolgoknak, és fokozott aktivitásra sarkallja embereit. Kidolgozott egy meghatározott eljárásrendet. Ez mindenütt a szabványos zsidóellenes törvényhozással kezdődött, amellyel degradálták a zsidókat, és elérték, hogy a nem zsidó lakosság távol tartotta magát a „páriáktól". Azután mindenütt bevezették a sárga csillagot. Majd eltávolították a zsidókat az ország gazdasági életéből, mégpedig a helyi körülményeknek megfelelő ütemben. Ezután jött a vagyon, a tulajdon elkobzása, ami a látszatra ártalmatlan összeírással kezdődött, és hamarosan a teljes kisajátítással fejeződött be. A zsidó tulajdonosok helyére „árjákat" tettek, akiknek ily módon érdekük fűződött hozzá, hogy a jogos tulajdonosok sohase térjenek vissza. Végül pedig az ily módon elszigetelt, megalázott, kirabolt zsidót elindították kelet felé, az utolsó útjára.

Ez volt tehát Eichmann minden egyes emberének feladata az egész náci megszállta Európában. Mindenütt, ahol csak felvonták a győzedelmes horogkeresztes lobogót, ugyanazt a sémát alkalmazták – Észak-Norvégia fagyos sarkköri tájaitól egészen a görög szigetvilág, az Égei-tenger napsütötte vidékéig, a Kaukázus csipkés meredélyeitől egészen a Pireneusok égbe nyúló csúcsaiig.

– A mi dolgunk az volt, hogy a zsidókat elfogjuk, összetereljük, teherautóra és vonatra rakjuk, és fegyveres kísérettel a táborokba szállítsuk[3] – foglalta össze röviden és szabatosan Eichmann az ügyosztálya tevékenységét a Sassennal folytatott egyik beszélgetésben.

Jóllehet a több szakaszra bontott folyamat mindenütt ugyanaz volt, mégis fontos helyi változatok alakultak ki ott, ahol regionális igényekkel és akadályokkal kellett számolni. Nem egyszerű dolog kiszakítani környezetéből egy, az ország életében évszázadok óta meggyökerezett lakosságot. Magában Németországban ezt fokozatosan hajtották végre a háború előtti években. A többi országra azonban hirtelen kényszerítették rá a folyamatot, ami iszonyatosan megterhelte a háború okozta amúgy is válságos gazdasági helyzetet. Ráadásul a náci megszállta Európa némely részein bizonyos ellenállás mutatkozott a zsidóság tömeges elpusztításával szemben.

A gazdasági nehézségek ellensúlyozására a nácik az elrabolt zsidó vagyont mint ígéretes lehetőséget csillogtatták meg némely külföldi ország előtt. Íme, eljött az egyedülálló alkalom – hangoztatták –, hogy egyrészt megszabaduljatok a zsidótól, ettől az „élősködő fogyasztótól", másrészt meggazdagodjatok a rovására! Igencsak vonzó érvelés a német uralom alatt hatalomra került fasiszta és antiszemita vezetők szemében! Sőt ott, ahol a helyi csatlósok támogatták a zsidóellenes intézkedéseket, még könnyebben lehetett figyelmüket az újonnan jöttekre irányítani, vagyis a gazdasági életbe még nem vagy csak alig beleilleszkedett menekültekre és külföldi állampolgárokra. Az ő eltűnésük nem hagy betölthetetlen űrt és nem eredményez túl sok kérdezősködést.

Eichmann rendszerint beleegyezett, hogy az ilyen zsidókkal kezdjék, s ily módon ott törjék meg a jeget, ahol a legkisebb az ellenállás. A „külföldi zsidókat" illetően fölmerült a kérdés, hogy melyik ország örökölje a vagyonukat, a tulajdonukat. A deportálások további ösztönzésére Eichmann kidolgozta a „területi elvet";[4] ez kimondja, hogy a zsidót kiűző ország automatikusan megszerzi az illető zsidó minden néven nevezendő tulajdonát, tekintet nélkül a kiűzött egyén állampolgárságára. Németország nagylelkűen elöl járt a jó példával: lemondott a más országokban élő és onnan deportált német zsidók vagyonára, tulajdonára vonatkozó minden „saját" igényéről.

Cserébe a barátaira ily bőkezűen szórt kedvezményekért, Németország alkalmilag némi szerény készpénzösszeget kért minden egyes deportált zsidóért, hozzájárulásként az illető „Keletre szállítási és eltartási" költségeihez.[5] Ez is Eichmann ötlete volt. A legtöbb ország ugyan megtagadta a fizetést, néhány esetben azonban sikerült Eichmann-nak keresztülvinnie akaratát.

Idő múltával azonban egyik-másik helyi kormány akadékoskodni kezdett.

– Eleinte minden további nélkül odadobták nekünk a zsidóikat – panaszolta Eichmann Sassennak. – Úgy látszott, hogy minden simán megy, és akkor egyszerre csak átkozott nehézségek ütötték fel a fejüket.[6]

Nem minden kollaboráns volt feltétlen híve az „új rendnek". Némelyikük csak addig vett részt a játékban, ameddig nekik kedvezett a lapjárás. Mindegyikük élesen figyelte a katonai frontok legfrissebb fejleményeit; a zsidók elpusztítása iránt tanúsított lelkesedésük mértéke szoros összefüggésben állott a haditérképen látható német jelzászlócskák helyével.

Aztán meg ezek az emberek folyton nyaggatták a német külügyminisztériumot: „kivételezéseket" akartak kicsikarni egyes zsidók vagy csoportok számára, akiket vagy amelyeket valamilyen oknál fogva meg akartak kímélni.[7] Eichmann türelmetlenül félresöpörte az efféle kérelmeket, és bármilyen politikai érvvel hozakodott is elő – nagy félénken – a külügyminisztérium, Eichmann ellenállt minden olyan kísérletnek, amely némely személyt megkímélt volna a „végső megoldás" végzetes következményeitől.

Sőt a végén még hőn szeretett Himmlerje is nehezen tudta megfékezni Eichmannt, amikor az öldöklésnek megálljt parancsoltak.

Közben azonban felmerültek bizonyos akadályok, amelyek előtt még az Eichmann-féle könyörtelen, pusztító erőnek is meg kellett torpannia. A német külügyminisztérium ugyanis ragaszkodott hozzá, hogy a hadviselő és a semleges országoknak, valamint a Berlin–Róma–Tokió tengellyel szövetséges némely országnak állampolgárai addig mentesüljenek az általános zsidóellenes intézkedések alól, ameddig ezt a Harmadik Birodalom külpolitikájának szempontjából feltétlenül szükségesnek tartják.

Általánosságban azonban a külügyminisztérium nem támasztott számottevő nehézségeket. Mint Eichmann később, a jeruzsálemi tárgyaláson bevallotta, ő szükség esetén becsapta a külügyi tisztviselőket,[8] de legtöbbször nem is kellett ilyen eszközökhöz nyúlnia. A külügy nagyon is készségesen teljesítette a kívánságait. Időnként ugyan noszogatnia kellett, de elvi ellentétek nem merültek fel, és az együttműködés kifogástalannak bizonyult. A zsidók jelenlétét a csatlós államokban a német külügyminisztérium gyakran ürügyül használta fel arra, hogy beavatkozzék ezeknek az országoknak a belügyeibe; ilyenkor aztán automatikusan bekapcsolódott Eichmann is. A külügyminisztérium ezenkívül rendszeresen tájékoztatta azokról a kiszivárgott hírekről, amelyeket a külföldi sajtó a zsidóellenes kegyetlenkedésekről közölt.[9] Eichmann pedig viszonzásul értesítette a külügyminisztériumot, ha bármelyik külföldi országban „bármiféle zsidó befolyás" nyilvánult meg, még ha csak arról volt is szó, hogy Jenő svéd királyi herceg megjelent a menekült zsidó gyerekek javára rendezett jótékonysági összejövetelen.[10]

A Wannseeban el nem döntött kérdéseket újra napirendre tűzték. Két további tárcaközi értekezletet tartottak; ezeket a történészek „a második és a harmadik »végső megoldás« konferencia" néven tartották számon.[11] Ezúttal Eichmann főhadiszállása volt a helyszín. Ismét megjelentek a birodalmi kancellária, a főkormányzóság, az igazságügy-minisztérium, a belügyminisztérium, a négyéves terv hivatala, a külügyminisztérium, a Keleti Területek birodalmi biztossága, a náci pártközpont és az SS képviselői. Az egyik értekezleten egészen bizonyosan Eichmann elnökölt, és valószínűleg ő vezette a második tanácskozást is.

Ismét terítékre került, ki tudja, hányadszor, a *Mischling*-ek kérdése. Megvitatták Wilhelm Stuckart belügyi államtitkár kompromisszumos javaslatát arról, hogy hagyjanak életben minden *Mischling*-et – csak a Reich területén élt belőlük százhuszonötezer –, de sterilizálják őket. „Kompromisszumot kell kínálnunk az ellenfélnek", mondotta Lösener nevű beosztottjának Stuckart.[12] Azt szerette volna, hogy a kecske is jóllakjék, meg a káposzta is megmaradjon: a „félárja" egyének vezetői képességei élethosszíglan értékesíthetők lennének Németország javára, de az alacsonyrendű, „zsidó" tulajdonságaikat nem örökíthetnék át. Ami a sterilizálást illeti, olcsó és gyors eljárást igyekeztek találni, amit háború idején a kórházak túlságos megterhelése nélkül lehetne alkalmazni.

A koncentrációs táborokban gyakorlati kísérleteket végeztek, besugárzással és más módszerekkel is. Sok foglyot rákényszerítettek, hogy engedje nemi szervét röntgensugárral kezelni. A férfiakat aztán megvizsgálták, maradtak-e még jelei a férfiasságuknak, és végül eltávolították a heréket. A nőket, többségükben fiatal lányokat, előbb besugárzással kezelték, majd a sugárkezelt petefészket műtéttel eltávolították. A csonkolt nemi szerveket azután tovább vizsgálták, kísérleteket folytattak velük. Himmler élénken érdeklődött e kísérletek iránt,[13] mivel szerette volna, ha olyan módszerre bukkannak, amelyet tömegesen alkalmazhat majd „oroszokra, lengyelekre és zsidókra", biztosítva ily módon „Németország végső győzelmét" – mert hiszen így felhasználhatja ezeknek a népeknek a munkaerejét, miközben megteremti fokozatos kipusztításuk előfeltételeit. Himmler utasította Eichmann ügyosztályát, hogy kísérje fokozott figyelemmel a táborokban folyó vizsgálatokat.[14]

A második „végső megoldás" konferencia szkeptikusan nyilatkozott a *Mischling*-ek sterilizálásáról. „Még mindig túlságosan sok

adminisztratív problémát okozna, tekintettel az így keletkező »közbülső fajra«, még akkor is, ha ezek az emberek csak rövid ideig maradnának életben." A konferencia részvevői azt ajánlották, hogy sterilizálást csak kivételes esetben alkalmazzanak; általánosságban a *Mischling*-ek Keletre expediálandók.[15]

A harmadik konferencia olyan jelentéseket kapott, amelyek szerint tömeges sterilizálásra a háború alatt is van gyakorlati lehetőség. „Erre való tekintettel elfogadják a javaslatot, hogy valamennyi *Mischling* sterilizáltassék."[16]

Az újabb „végső megoldás" konferenciák foglalkoztak egy másik állandóan visszatérő problémával is, a Nagy-Német Birodalom területén nyilvántartott huszonnyolcezer vegyes házasság kérdésével. Wannseeban Stuckart annak idején azt javasolta, hogy hozzanak törvényt, amely érvényteleníti az ilyen házasságokat, utána pedig deportálni kell a zsidó házasfelet. A bíróság által kimondott kényszerválás látszott az egyedüli járható útnak. Csakhogy néhányan kételyükkel és fenntartásaikkal hozakodtak elő. „Mit szól majd ehhez a Vatikán?" – kérdezte az egyik minisztérium képviselője. Az igazságügy-minisztérium sem lelkesedett az olyan eljárásért, amelynek során a bíróság gépiesen kimondja a válást, mihelyt a Gestapo kijelenti az egyik házasfélről, hogy zsidó.

További latolgatások után a harmadik „végső megoldás" konferencia úgy döntött, hogy a kényszerválás az egyetlen lehetőség, mivel „világos jogszabályoknak kell érvényesülniük". Senki sem bújhat ki alóla.

Eichmann ismét kimutatta a foga fehérjét: nincs kivétel!

A mindenki által jóváhagyott javaslatokat elküldték tizenhárom hivatalnak, végül pedig Hitler elé terjesztették döntésre. Itt azonban újabb tényező jött közbe. A fegyveres erőket ugyanis érzékenyen érintette a döntés, mivel a *Mischling*-ek mint németek szolgáltak a hadseregben. Úgyis épp elég megkülönböztetés, hátrány sújtotta őket (nem kaphattak érdemrendet vagy kitüntetést), de mégis csak a Wehrmacht kötelékébe tartoztak. Harci szellemükre végzetesen hatna, ha szabadságra menve, olyan otthonba térnek meg, amelyen megbélyegző jelzést találnak, vagy egyáltalán meg sincs már a szülői ház, vagy egyik szülőjüket, esetleg mind a kettőt, deportálták. Az ügy olyan nagy port vert föl, hogy a fegyveres erők főparancsnoksága Hitlerhez fordult, ő pedig úgy döntött, halasszák el egy időre a *Mischling*-ek és a szüleik elleni intézkedéseket.[17]

A *Mischling*-ek és a vegyes házasságok esetében ugyan a Wehrmacht álláspontja érvényesült, és így ezek általánosságban megmenekültek, de Eichmann minden más „kivételezési" javaslattal – például az első világháború legmagasabb katonai kitüntetésének tulajdonosai vagy az igen idős emberek javára – sikeresen szállt szembe. Ezeket az embereket mind deportálták, vagy Lengyelországba vagy Theresienstadtba, a haláltáborba vezető út egyik aránylag enyhébb változatú átmeneti állomására, vagyonukat, tulajdonukat pedig elkobozták.

A rablás továbbra is megmaradt a gyilkolás kísérő jelenségének. A zsidók egyéni és közös tulajdonának tervszerű kisajátítása maga is hatalmas szervezési teljesítményt jelentett. Eichmann a jogászainak, Hunschénak, Rajakowitschnak és Suhrnak a segítségét vette igénybe az eljárás „törvényes" lebonyolításához, amiből, Eichmann szavai szerint, az ő IV–B–4 ügyosztálya „alaposan kivette a részét".[18]

Eichmann-nak kellett megterveznie és végrehajtania a halálra ítélt emberek szállítását is. Óriási vállalkozás. Már a vonatok megszerzése is figyelemre méltó teljesítmény volt azokban a háborús időkben. Ráadásul össze kellett hangolnia a szállítmányokat, a lebombázott vágányok helyett kitérőket találni, a vagonok kapacitását maximálisan kihasználni, s az emberutánpótlás áramlását a táborokba úgy szabályozni, hogy ne keletkezzék torlódás, sem pedig túlterhelés. És ami a legfontosabb: a sárga csillaggal megjelölt, társadalomból kiszűrt, otthonukból kiszakított, letartóztatott, pályaudvarokon összeterelt zsidókat be is kellett rakni a vagonokba.

Eichmann-nál magasabb rangú tisztviselők sem bírták fölvenni vele a versenyt. Egy szép napon behívták őt Hitler kancelláriájába, hogy találkozzék Brack ezredessel, akire az elmebetegek elpusztításának a feladatát bízták.

– Nem tudna átengedni nekünk néhány vonatot? – kérdezte Brack.

– Arra gondoltam akkor – mondta később Eichmann Sassennak –, hogy íme, itt állok a birodalom legfontosabb helyén, ahonnan éjjel-nappal figyelik minden cselekedetemet, és most ez az alak néhány vonatot kér tőlem, mert el akar intézni egypár idiótát... „Miért nem szól a közlekedésügyi miniszternek, hogy utaljon ki magának vonatokat? Nekem keményen meg kellett ám harcolnom azokért a vonatokért!"[19]

Nos, hadd kövessük most röviden a nyomokat, amelyeket Eichmann-nak, „a halál nagy speditőrjének"[20] – ahogyan az RSHA egyik vezető személyisége nevezte őt – könyörtelen és lankadatlan tevékenysége hagyott Európa-szerte maga után.

Németországban meglehetősen egyszerűen ment minden. Eichmann először is a birodalom valamennyi rendőrkapitányságát értesítette,[21] hogy küszöbön áll a zsidók tömeges evakuálása, és ütemét két tényező szabja meg: a férőhelyek száma a keleti táborokban és a rendelkezésre álló szállítóeszközöké odahaza. Részletes utasítást adott továbbá a zsidók tulajdonának elkobzására.[22]

A per folyamán került először nyilvánosságra egy helyi Gestapo-parancsnokság teljes irattára, tudomásunk szerint az egyetlen ilyen anyag, amely elkerülte a Gestapo-irattárak sorsát, a szándékos megsemmisítést. Az iratok tökéletesen tükrözik a német hivatali gépezet pontosságát; ez az apparátus mindig is híres volt precizitásáról, akár árukkal, akár ügymenettel akadt dolga.

A Gestapo, mihelyt megkapta az Eichmann-ügyosztály direktíváit, egy héten belül összeállította a deportálási utasítás hatálya alá eső zsidók pontos listáját. Azután következtek Eichmann-nak „a deportálandó személyek összeterelésére, elszállítására és vagyonuk állami tulajdonba juttatására" vonatkozó utasításai. Ezek az utasítások a legapróbb részletekig szabályozták, milyen tárgyakat vihet magával a deportált a fejenként engedélyezett egyetlen bőröndben az ötven márka készpénzen kívül. A helyi rendőrség már csak Eichmann szállítási irodájának jelzését várta, hogy mikor áll rendelkezésre vonat az ő kontingensük számára. Mihelyt a jelzést megkapták, azonnal lefogták és összeterelték a deportálandókat, teljesítették az elkobzási és kisajátítási utasításokat, lezárták a lakásokat, elvitték a kulcsaikat. Eichmann-nak mindenről részletes jelentést küldtek. Óraműpontossággal funkcionált minden.

– Engem Würzburgból deportáltak – vallotta a tárgyaláson Mordechaj Ansbacher. – Egy-két nappal a deportálás előtt az embereket előbb a városi színházba, később egy nagy kávéházba terelték... a környékbelieket a helyi kórházba vitték... mindannyiunkat szigorúan ellenőriztek; még azt sem engedték meg, hogy egyik szobából átmenjünk a másikba... Az emberek a bőröndjeiken ültek; engedély nélkül nem volt szabad elmozdulniuk, még W. C.-re sem mehettek.[23]

– A deportálás elől általában csak öngyilkosság útján lehetett megmenekülni – mondta tanúvallomásában Hildegard Henschel, a berlini zsidó hitközség utolsó elnökének özvegye. – Csak magában Berlinben ezerkétszázan lettek öngyilkosok, amikor a deportálások megkezdődtek.[24]

A német zsidóság nagyobb mértékben engedett az öngyilkosság kísértésének, mint a keletebbre lakó zsidók.

– A deportálandók tulajdonának átvizsgálását „zsilipnek" nevezték *(die Schleuse)* – folytatta vallomását Henschelné. – Kidobáltak a csomagokból mindent, amire a Gestapo azt mondta, hogy nincs rá szükség. Az őrség mindig lovaglóostoros SS-legényekből állt. A hitközség igyekezett segítségére lenni a deportálandóknak, és meleg étellel enyhíteni valamelyest a szenvedésüket. Mert az embereket mindig farkasordító hidegben szállították el. ...Férjemet időnként megidézték a helyi Gestapo-központba, ilyenkor óráját, jegygyűrűjét és levéltárcáját mindig ott hagyta az irodájában az íróasztalon. Ugyanis ebben a jelben állapodtunk meg; valahányszor a titkárnője azt mondta, hogy az uram házon kívül van, és ez a holmi ott volt az asztalon, rögtön tudtam, hogy esetleg olyan útra indult, ahonnan nincs visszatérés.

Rolf Günther személyesen válogatta ki a berlini hitközség két- vagy háromezer tagja közül azokat, akiket a munkaigazolványuk egy időre mentesített a deportálás alól.

– Az embereket összeterelték a zsidó hitközség épületének nagy dísztermébe. Kit erre az oldalra állítottak, kit amarra, az egyik oldalra a deportálandókat, a másikra az otthon maradókat – folytatta tanúvallomását Henschelné. – Közölték, hogy ha a deportálásra kijelöltek nem jelennek meg itt és itt, ekkor és ekkor, akkor a többiek, voltaképpen túszok, fogják megszenvedni... Egyszer húsz ilyen túsz közül nyolcat kivégeztek, amiért néhány száműzetésre kijelölt személy nem jelent meg.

Berlinben 1943 februárjában volt az utolsó nagy összefogdosás. Mintegy nyolcezer zsidót tartóztattak le rajtaütésszerűen otthon vagy a munkahelyén, és a nagy hangversenyterembe meg más helyiségekbe vitték őket.

– A munkahelyükön letartóztatott szülők valósággal őrjöngtek, hogy mi lesz a gyermekeikkel... – emlékezett vissza Henschelné. – Feleségek keresték a férjüket... Végül mindenkit elvittek.[25]

Ez volt hát a végórája az évszázadok óta fennálló berlini zsidó

közösségnek, a zsidó felvilágosodás e bölcsőjének, ahonnan oly sok kiváló zsidó tudós és vezető ember indult el.

Hasonló sors érte Németország valamennyi zsidó közösségét, és Ausztria meg a Cseh–Morva Protektorátus zsidó közösségeit is. A tulajdont, a vagyont elrabolták, az embereket deportálták. Eichmann már 1941 elején kitervelte, hogy Bécs egész zsidó lakosságát a lengyel főkormányzóság területére kellene deportálni,[26] de tervét, bár már megtette az előkészületeket, csak valamivel később sikerült megvalósítania, akkor, amikor Keleten már létrejöttek a kivégzőközpontok. A protektorátusban ugyanazt a rendszert alkalmazták, mint Németországban.

– Prágában a zsidókat meghatározott helyeken gyűjtötték össze – mondta tanúvallomásában Ernst Recht. – Voltak „jegyzők", akiknek kötelességévé tették, hogy jegyzékbe foglalják az üres lakásokban található tárgyakat. A listák tételeiben felsorolt tárgyakat azután a szállítmányozási osztályra hozták, oda, ahol én mint munkás dolgoztam. Az akció egy SS-tiszt és több altiszt felügyelete mellett ment végbe. Olykor naponta nyolcvan-száz teherautó is kellett hozzá, jöttek s megint visszamentek, hozták a holmit a zsidó lakásokból.[27]

Különleges gondot fordítottak a nácik a zsidó tulajdonban lévő műtárgyakra.[28] Ezeknek Eichmann kezdettől fogva nagy figyelmet szentelt. A Gestapo valósággal versengett a Reich egyéb hatóságaival, hogy a maga használatára tarthasson meg egy-egy darabot, és ezért állandóan lefölözte a zsákmányt. Még fel is szólította a deportáltakat, akiket amúgy is kifosztottak mindenükből, hogy „adományozzák" elkobzott készpénzük huszonöt százalékát egy „különleges alap" javára; ezzel az alappal Eichmann ügyosztálya rendelkezett.

A zsidó közvagyont – iskolákat, kórházakat, jótékonysági intézményeket, középületeket – Eichmann utasítására kisajátították, és átruházták a Reichre.[29]

A német zsidóság mint szervezett testület megszűnt létezni.

Wannseeban elhatározták, hogy a zsidók felkutatása végett „átfésülik Európát nyugat–keleti irányban". Franciaország az első olyan övezetek közé tartozott, ahol ezt az eljárást alkalmazták.

Theodor Dannecker SS-Hauptsturmführer (százados) volt Eichmann első párizsi megbízottja. A francia hatóságok hajlottak

az együttműködésre. Franciaország akkor történelmének legmélyrehatóbb válságát élte. Pétain marsall, cserébe, amiért megadta magát, kapott valamelyes hatalmat Franciaországnak mind a megszállt, mind a „meg nem szállt" részében, amelyet Vichyből kormányzott, miniszterelnökével, az áruló Pierre Lavallal együtt. Rövidesen kineveztek egy zsidóügyi kormánybiztost, és létrehoztak egy különleges egységet, a *Police des Questions Juives*-et (PQJ),* amely a zsidókkal foglalkozott. Következtek a faji törvények, amelyek alapján eltávolították a zsidókat az állami és közszolgálatból, meg a szabad foglalkozásokból. Boltjaikat, üzemeiket „árjásították". És azt a mintegy negyvenezer, nagyrészt koldusszegény, Lengyelországból, Ausztriából, Németországból vagy Belgiumból odamenekült szerencsétlen zsidót, akik Franciaországban, az üldözöttek e hagyományos menedékében bíztak, Pithiviers, Beaune la Rolande és Drancy internáló táboraiba szállították.

1941 vége felé összeszedték a „zsidó értelmiségieket", még a francia állampolgárságúakat is.

A compiègne-i táborban Eichmann megbízottja ezer, Párizsban letartóztatott zsidó túszt tartott fogva a német katonai személyzet ellen állítólag elkövetett merénylet miatt, továbbá ötezer más zsidó személyt, akiknek „rendőrségi priuszuk" volt. Eichmann mindüknek a deportálását tervezte, és megkérdezte saját külügyminisztériumát, van-e ellenvetése.[30] Nem volt.

Eichmann ekkor részletes utasítást adott Knochen SS-Standartenführernek (ezredesnek), Párizs német Biztonsági Rendőrsége parancsnokának, a transzport összeállítására és a személyenként engedélyezhető poggyászra vonatkozólag, majd elrendelte a szállítmány útnak indítását.[31] Az első deportálóvonat 1942. március 27-én indult el Franciaországból. A tábor vezetői az utolsó pillanatig nem tudták még azt sem, vajon harmincnégy jugoszláv állampolgárt „besorolhatnak-e a kitoloncolandók közé".[32] Sürgős választ kérve megkérdezték Eichmannt, ő pedig igennel válaszolt. Az Eichmann megjelölte úticél Auschwitz volt.

Minden tervszerűen és előírás szerint ment végbe. Eichmann elrendelte: tegyenek előkészületeket további deportálásokra. Rendelkezett a sárga csillag viseléséről is.[33] Ezt csakhamar egész Franciaországban bevezették.[34] 1942 júniusában Eichmann utasítást

* Zsidóügyi rendőrség.

adott százezer zsidó „kitoloncolására" Franciaországból, úgy, hogy a szállítás, a felszerelés és kétheti élelem költségeit a franciák fizetik.[35] Ám lassúnak találta a végrehajtást, ezért egyszerre csak Párizsban termett. Semmiféle mentegetőzést nem hallgatott meg, és írásbeli utasítást adott egy „nagy költöztetésre", és a biztonság kedvéért írásos elismervényt kért róla Danneckertől.[36]

Pontos menetrendet készítettek a deportálásokhoz.[37]

Dannecker azonban nem tudta tartani az ütemezést, és egy szerelvényt ki kellett hagynia. Eichmann azonnal telefonált Berlinből. Danneckert nem találta, ezért a helyettesével, Röthkével beszélt. Ő elmagyarázta, hogy Bordeaux-ban mindössze százötven hontalan zsidót találtak, és nincs is kilátásuk rá, hogy megfelelő számú deportálandót összeszedjenek.[38] Eichmann letorkolta, hogy ez presztízskérdés, hogy amúgy is a legnagyobb nehézségek árán szerzett vonatokat, hogy ilyesmi vele még sohasem fordult elő, hogy ez szégyenletes dolog, és azt sem tudja, hogyan fogja megmagyarázni. Kénytelen lesz megfontolni, „ne hagyják-e ki teljesen Franciaországot a kitoloncoló országok sorából". A minden ízében reszkető Röthke megjegyezte az egész tirádát, és írásba foglalta. Végül nagy nehezen kicsikarta Eichmanntól az ígéretet, hogy nem váltja be fenyegetését, s egyúttal megígérte, hogy a többi szerelvény mind menetrendszerűen fog elindulni, és hangsúlyozta, hogy nem az ő hibájukból történt így.

Eichmann kiengesztelésére Röthke már egy hét múlva jelentette, hogy Párizsban nagyarányú letartóztatásokat hajtottak végre: 12 884 zsidót fogtak le, köztük 4051 gyereket.[39] Laval egyenesen felbiztatta a németeket, hogy fogják el és deportálják azokat a hontalan és külföldi zsidó gyerekeket, akiknek a szüleit már letartóztatták.[40] Marc Boegner lelkész könyörgött Lavalnak, hogy kíméljék meg a gyerekeket.

– A gyerekeknek a szüleik mellett a helyük – förmedt rá Laval.

– De hiszen már elválasztották őket a szüleiktől! – tiltakozott a lelkész.

– Nem választották el őket! – így Laval.

– Én pedig azt mondom, bizony elválasztották – erősködött a jól tájékozott lelkész.

– Mihez kezdene a gyerekekkel? – kérdezte Laval.

– Francia családok örökbe fogadják őket – hangzott a válasz.

– Nem, azt nem akarom. Egyetlenegy se maradjon Franciaországban – mondta ki Laval a döntő szót.[41]

A gyerekeket rövidesen a drancyi táborba vitték; itt raboskodott George Wellers professzor is. Íme, az Eichmann-perben elhangzott tanúvallomása:

– Autóbuszokon érkeztek a gyerekek, francia rendőrök őrizetében. A buszok hamar megszabadultak az élő tehertől... A gyerekek megrémültek... Én azok közé a kevesek közé tartoztam, akik érintkezhettek velük... Némelyikük alig múlt két- vagy háromesztendős, ezek a nevüket sem tudták, úgyhogy nem sikerült megállapítanunk a személyazonosságukat. Kis azonossági jegyeket akasztottunk a nyakukba, a nevüket tőlünk kapták... Mind rongyokban járt, és szörnyen piszkos volt. Teljesen kisebesedett a testük, sokan bélhurutban szenvedtek. Ahhoz se volt erejük, hogy az illemhelyig elvánszorogjanak... A nőkből négy külön csoportot szerveztünk... ők vállalták tisztán tartásukat és ápolásukat. Éjszaka nem volt szabad velük maradnunk... Sokat sírtak, fel-felébresztették egymást, édesanyjukat szólították... Iszonyatos volt... Velem volt René Blum, a volt francia miniszterelnök fivére. Egyik nap megpillantottunk egy hét-nyolc éves forma gyereket. Rongyokban járt, de látni való volt, hogy ruhája jó anyagból készült; csak az egyik lábán volt cipő. De nagyon jókedvűnek látszott. A magas termetű René Blum lehajolt hozzá, s megkérdezte, hogy hívják. „Jacques Sternnek." Szüleiről elmondta, hogy apja irodában dolgozik, anyja pedig zongorázik. „Nagyon szépen játszik", tette hozzá a kisfiú. Megkérdezte, vajon hamarosan elhagyhatja-e a tábort, és visszamehet-e a szüleihez. Mi mindig azt válaszoltuk ilyenkor a gyerekeknek, hogy nemsokára ismét a szüleikkel lesznek, bár tudtuk, hogy hazudunk... Ennek a fiúnak is azt mondtuk, hogy két-három nap múlva ismét az édesanyjával lehet. Erre elővett a szakadt zakója belső zsebéből egy darab száraz katonai kétszersültet – ezt kapták enni a gyerekek a táborban –, és kijelentette: „Ezt félretettem, majd odaadom anyának." René Blum meg akarta simogatni, de a gyerek, aki egy pillanattal korábban még gondtalannak és vidámnak látszott, iszonyatos, hangos zokogásban tört ki. Szótlanul hagytuk el a helyiséget... Nemsokára mind a négyezer gyereket elszállították.[42]

Mégpedig Berlin kifejezett parancsára. „Eichmann úgy döntött, hogy a gyerekek a következő transzporttal induljanak a főkormányzóságba",[43] jegyezte föl Dannecker, és három héttel később jelentette a IV–B–4 ügyosztálynak a parancs végrehajtását. A gyermekeket az egyik nagy transzporttal Auschwitzba irányították.[44]

A transzportok pedig csak robogtak, robogtak, egyenként körülbelül ezer emberrel. Eichmann berlini irodájából rendszeresen érkeztek a távirati utasítások a vonatszámokkal, az indulási időkkel és a felelős kísérő tisztek nevével. A franciaországi megbízottak pedig kötelességszerűen jelentették feljebbvalójuknak a szállítmányok elindulását. Némely szerelvényt Eichmann utasítására Auschwitzba irányítottak, más vonatokat pedig Chełmbe, arra a vasútállomásra, ahonnan a szerelvényeket aztán a Lublin környéki haláltáborokba irányították.

A tárgyalás során megkérdeztem Eichmanntól:

– Ezeket az embereket akkor azonnali megsemmisítésre küldték?

– Azokban a táborokban nem jártam – hangzott a válasz –, de ez nagyon valószínű. Nem is akarom tagadni.[45]

1942. augusztus 28-án Eichmann elrendelte, hogy az év végéig valamennyi állampolgárság nélküli zsidót ki kell toloncolni Franciaországból.[46] Csakhogy a vichyi rendőrség lassan torkig volt a feladattal.

– Sok rendőr bizalmasan elárulta nekem, hogy szándékolt hanyagsággal végzik a zsidók felkutatását, hogy minél többen elmenekülhessenek – mondta tanúvallomásában Wellers professzor.

„A hegyvidékeken a razziák alatt a zsidók a hegyekbe menekülnek, a francia rendőrök pedig lusták fölmászni utánuk", panaszolta Röthke. Attól tartva, hogy nemsokára kifogynak a hontalan zsidókból, hozzátette: „A franciákkal meg kell értetnünk, hogy azonnal át kell adniuk nekünk az 1933 után honosított zsidókat,[47] különben magunk hajtjuk végre a nagy rajtaütéseket, és deportálunk minden sárga csillagot viselő embert."[48]

Helmut Knochen, a német biztonsági erők párizsi parancsnoka azonban magához Müllerhez, a Gestapo vezetőjéhez fordult, mert úgy vélte, hogy pillanatnyilag nem szabad ellenséges hangulatot kelteni Franciaországban. Ha Lavalnak politikai előnyöket ígértek volna, mondta Knochen, akkor „lenyeli" a totális zsidóellenes intézkedéseket is. Pillanatnyilag azonban a körülmények tapintatot, óvatosságot követelnek a németektől, erősködött Knochen.[49] Röthke ellenben vakon követte Eichmann utasításait, és egy egész szerelvényt megpakolt francia állampolgárságú zsidókkal. A francia

rendőrség megtagadta, hogy őrséget adjon hozzá, és Röthke kénytelen-kelletlen a Wehrmachthoz fordult segítségért.[50]

Hosszú távon azonban az ilyesmi kivihetetlennek bizonyult, Röthke tehát fölkereste Lavalt, és tárgyalt vele arról, hogy a francia zsidóktól vonják meg az állampolgárságot. Ezt Laval már régebben megígérte, és kormánya jóvá is hagyta.[51] Az állampolgárságuktól megfosztott francia zsidók hontalanokká válnak, és így alkalmazhatók rájuk a korábbi deportálási rendeletek. Laval most kijelentette, hogy Pétain nem akarja aláírni ezt a törvényt. Az agg marsall ugyanis akkoriban titokzatos jellemének éppen a másik oldalát mutatta meg a külvilágnak: korábban már mélyen megalázkodott, de ez előtt az utolsó lépés előtt megtorpant. Pedig Pétain aláírása nélkül nincs törvény, és Laval azt is nyíltan megmondta Röthkének, hogy ilyen körülmények között nem bocsáthatja a francia rendőrséget a razziázó német különítmények rendelkezésére. „Ha a razziákat saját erőinkkel hajtjuk végre, akkor, mondta Laval, ő nem akadályozhat meg bennünket ebben", jelentette Röthke.[52]

Addigra a Franciaországból deportált zsidók száma már jóval túllépte az ötvenezret.[53]

A drancyi tábort ekkor Alois Brunnerra, Eichmann egyik legtöbbet dicsért bizalmi emberére bízták („egyike a legjobbaknak", mondta róla a főnöke).

– Brunner megérkezése alapvető fordulatot hozott – vallotta Wellers professzor. – Elküldött a táborból minden alkalmazottat, az orvosokat, de még azt a két vöröskeresztes ápolónőt is, akik egy álló esztendeig velünk voltak... és elrendelte, hogy a francia rendőrség csak kívülről őrizze a tábort. Belső őrségnek SS-legényeket hozott. Ezek megfélemlítették és terrorizálták a foglyokat. Az egyik különlegesen kegyetlen kínzásfajtát „pörgettyűnek" nevezték el. Rövid rudat szúrtak a földbe; ráparancsoltak a fogolyra, tegye a jobb kezét a rúd csúcsára, bal kezét a hátára, aztán lehajtott fejjel fusson körbe. Ostorcsapásokkal kényszerítették a mind gyorsabb futásra. Tíz kör után az emberek rendszerint elájultak... Az SS-legények megfélemlítésként rá is lőttek az emberekre... Brunner nagydarab, erős ember volt, arcából, szeméből gonoszság áradt. Vastag ajka folyton nedvezett. Kedvenc időtöltés gyanánt korbáccsal verte a foglyokat... Más újítást is bevezetett. Tíz férfit, feleségestül, gyerekestül, különleges egységként tartott a táborban. Minden áldott nap odaadta nekik két vagy három Párizsban lakó zsidó

címét, és rájuk parancsolt, hozzák be őket Drancyba. Így használta fel a zsidókat a zsidók ellen... Ezt a csoportot mi „emisszáriusoknak" neveztük. A nyomorultakat Brunner öt álló hónapig azzal fenyegette, hogy ha nem teljesítik megbízatásukat, családostul Keletre küldi őket. A végén azután valamennyiüket deportálták. Közülük került ki az is, aki a feleségemet és a gyermekeimet Brunner parancsára felkutatta.[54]

A drancyi tábor folyamatosan táplálta emberanyaggal a deportálóvonatokat. A németek még egy utolsó erőfeszítést tettek, hogy a még Franciaországban maradt zsidókat a francia rendőrség közreműködése nélkül hurcolják el. Az erre vonatkozó parancsot 1944. április 14-én adta ki Knochen.[55] Ekkor azonban már a zsidók legtöbbje rejtekhelyen tartózkodott, és sokuknak sikerült kibújniuk a hálóból. Alig két hónappal később a szövetségesek partra szálltak Normandiában, és így Franciaország zsidó lakosságának jelentős része megmenekült.

A háromszázezer francia zsidónak mintegy kétharmada élte túl a háborút. Röthke egymaga hetvenöt deportálóvonat indulását jelentette, egyenként mintegy ezerfőnyi rakománnyal.[56] Franciaországot azért sújtották aránylag kevésbé a deportálások, mint más országokat, mert egyrészt az olaszok menedéket adtak az üldözötteknek az ország olasz megszállta részén, másrészt igen sok francia bátran és emberségesen segített a zsidókon.

Franciaországban, akárcsak másutt is, Eichmann éppen olyan buzgalommal foglalkozott a „kis halakkal", mint az alapvető nagy kérdésekkel. Soron kívüli jelentést kért,[57] amikor tudomást szerzett róla, hogy René Blumot Drancyból Auschwitzba deportálták. Amikor „igen bizalmas" információt kapott arról, hogy egy Max Gollub nevű zsidó a legközelebbi napokban megkapja az egyik dél-amerikai ország állampolgárságát, és akkor svájci beutazásért folyamodhat, táviratilag rendelte el Gollub azonnali letartóztatását és deportálását.[58] Elutasította a román hatóságnak azt a kérését, hogy egy Rosenthal nevű, hetvenegy éves ügyvéd, tekintettel a múltban tett szolgálataira, Párizsban maradhasson. „Mindenfajta kivételezés precedenst teremthet, és csak nehezítené a zsidótlanítást", hangzott Eichmann válasza.[59] Saját embere, Röthke javasolta, hogy egy Abraham Weiss nevű embert ne Auschwitzba küldjenek, hanem Bergen-Belsenbe, mivel Weiss feltalált egy fölülről láthatatlan világítást, ami igen hasznos az elsötétítéskor. Eichmann

úgy rendelkezett, hogy „mivel a Weiss nevezetű zsidó szabadalma már átkerült a birodalom szabadalmi hivatalába, az ügyhöz nem fűződik további érdek, Weiss-szel tehát az általános intézkedésekkel összhangban kell eljárni".[60] Röthke tehát intézkedett, hogy Weisst deportálják Drancyból Auschwitzba. Utasításán kézzel írt megjegyzés olvasható: „A következő szállítmánnyal megy." Alatta pedig: „Elintézve 1944. I. 19."

A szomszédos országokban Eichmann-nak másfajta problémákkal kellett megküzdenie.

Belgium, akárcsak Franciaország, katonai megszállás alatt állt, csakhogy polgári hatóságai úgyszólván nem maradtak. III. Lipót király 1940. május 27-én megadta magát, de Belgiumban maradt, forma szerint „fogolyként". A megszálló német haderőnek megvoltak a maga gondjai, és a zsidókérdést nem tartotta elsőrendű jelentőségűnek. Kötelességszerűen elvégezte a zsidók összeírását, és nemigen aggasztotta, hogy mindössze 42 000-es végeredményt kapott, pedig hát Belgiumban ennél több zsidó élt, még az után is, hogy az emberek tömegesen menekültek át Franciaországba. Ezután a német hadvezetőség kihirdette a szokásos zsidóellenes rendelkezéseket és kisajátítási intézkedéseket, kezelésbe vette a zsidó tulajdont, de egy ideig nem tett további lépéseket.

Amikor Eichmann 1942 márciusában elrendelte, hogy a zsidók az egész nyugati megszállt övezetben viseljék a sárga csillagot, jelentették neki, hogy a belgiumi katonai közigazgatás feje, Reeder SS-tábornok, „nem tartja szükségesnek az azonnali intézkedést", és nem is tesz semmit, hacsak közvetlen feletteseitől nem kap rá parancsot.[61] Eichmannt felszólították, hogy nézzen utána, amit ő meg is tett, és három hónapon belül Belgiumban is bevezették a sárga csillag kötelező viselését.

„Szakértőinek" 1942 júniusában megtartott értekezletén Eichmann kijelentette: Belgium deportálási kvótája a legközelebbi jövőre tízezer fő.[62] A katonai hatóság hangsúlyozta, hogy a deportálás nyugtalanságot keltene Belgiumban, ráadásul gazdasági nehézségeket is okozna, ha belga származású zsidókat is deportálnának. „Itt nem fogadják elég nagy megértéssel a zsidókérdést",[63] panaszolták. Eichmann nem látott okot a belga zsidók kímélésére, bár a kitűzött kvótát rövidesen elérték ebben az országban is. Belgiumba utazott, hogy a helyszínen hárítsa el az akadályokat. A letartóztatások és

deportálások száma azonnal magasra szökött. Most az utcán fogták el a zsidókat, felkutatták rejtekhelyeiket, és elhurcolták őket. A besúgók pénzjutalmat kaptak, ha rejtekhelyek nyomára vezettek. A rendszer működésbe jött.

A szállítóeszközök hiánya miatt több ezren vártak a deportálásra Breendonck és Malines „átmeneti" táboraiban. A belga kormány hivatalos jelentése ekként számol be egy vonat érkezéséről:

„Amikor a vonat megérkezett Malines-ba, kinyitották az ajtókat, és szörnyű látvány tárult a szem elé. A vagonokból sűrű pára és undorító bűz áradt, az ajtókból pedig, amelyeket a belülről jövő erős nyomás kifelé feszített, úgy zuhantak ki a testek, mint a halak a halászbárkából, melynek felhúzzák az oldalát – fölpuffadt, megvörösödött, elkékült, borzalmas testek tömege, a szemek kidülledtek üregükből, a ruházatot izzadság és ürülék áztatta át. Kilenc holttestet emeltek ki a vagonokból, nyolcvan embert kórházba szállítottak."[64]

A másik táborban emberek százait végezték ki, ott helyben. A többi zsidónak megparancsolták, hogy táncolják körül a holttesteket, s ezt énekeljék: „Sose fogjuk elfelejteni Breendonckot, a zsidók paradicsomát."[65]

De igazi nagy razziát csak akkor hajtott végre a Gestapo, amikor a létszámát már kellőképpen megnövelték. 1943. szeptember 3-án, pénteken éjjel, a flamand nácik segítségével csaptak le Antwerpenben, ahol a legtöbb megmaradt zsidó rejtőzött.[66] Több ezer embert tereltek össze, köztük belga állampolgárokat is, és deportálták őket. Ezzel a németek megszegték azt a határozott ígéretet, amelyet Alexander von Falkenhausen tábornok, a belgiumi német haderők főparancsnoka tett Erzsébet királynőnek és van Roey bíborosnak.[67]

Eichmann teljes belgiumi „aratása" körülbelül huszonötezer embert tett ki, ennyi pusztult el a táborokban. A zsidó tulajdont pedig majdnem teljesen „árjásították".

Őt azonban nem elégítette ki az eredmény. Kedvetlenül jelentette ki Sassennak:

– Nagyon soványka ügy volt az ott Belgiumban. *(„Es war eine sehr magere Sache in Belgien.")*[68]

A belga földalatti ellenállási mozgalom bátor tettei sok zsidó életét mentették meg. Több sikerrel jártak ebben a belgák, mint a szomszédos hollandok, bár náluk sem volt hiány lelkes igyekezetben, erőfeszítésekben.

Hollandia „polgári" kormányzat fennhatósága alá került. Amikor a királynő és a kormány elhagyta az országot, Hitler kihirdette, hogy Hollandiát birodalmi helytartó fogja kormányozni, és erre a posztra az osztrák náci Arthur Seyss-Inquartot nevezte ki.[69] Az új hatalmasság, addig Hans Frank helyettese Lengyelországban, kijelentette székfoglaló beszédében, hogy Németországnak nincsenek imperialista tervei Hollandiával, és nem óhajtja a maga politikai meggyőződéseit ráerőszakolni a holland népre. Nyilvánvaló volt, hogy a németek ugródeszkának akarták használni Hollandiát angliai inváziójukhoz; következésképpen alapvető érdekük fűződött az ország nyugalmához.

Akármit terveztek is a nácik a hollandokkal, a tekintetben semmi kétség nem lehetett, hogy mit szándékoznak tenni a Hollandiában élő zsidókkal. El akarták pusztítani őket.

Seyss-Inquart négy birodalmi megbízottal igazgatta Hollandiát. A négy közül hárman osztrákok voltak, akárcsak ő. Egyikük Hanns Albin Rauter, magas rangú SS- és rendőrtiszt egy nyilvános összejövetelen kijelentette: „Örömmel felelek majd lelkemmel az égiek előtt mindazért, amit itt a zsidók ellen tettem. Aki csak ráeszmélt, hogy mit jelentenek a zsidók mint faj és mint nemzet, nem járhat el másképpen, mint mi."[70]

Hollandiában Wilhelm Harster SS-vezérőrnagy, a Biztonsági Rendőrség parancsnoka szervezte meg hollandokból az új „zöld rendőrséget". Ez a rendőrség razziákat és rajtaütéseket hajtott végre, letörte a sztrájkokat, kivégzett és megtorlásképpen legyilkolt embereket, és neve csakhamar egyet jelentett a terrorral. Amikor 1943-ban Harstert Erich Naumann SS-dandártábornok, egykori *Einsatzgruppe*-parancsnok váltotta fel, a terror még fokozódott.

Ahol ilyen emberek tevékenykedtek, ott Eichmann-nak nemigen lehetett oka aggodalomra.

Az első lépések Hollandiában is a szokványos zsidóellenes intézkedések voltak. 1941 februárjában azonban az NSB, a holland fasiszta párt rajtaütött Amszterdam zsidólakta városnegyedein.[71] A zsidók erre védelmi akciócsoportokat *(Knokploegen)* szerveztek, s a kezdetleges fegyverekkel, amelyekre szert tudtak tenni, visszalőttek. Néhány NSB-ista megsebesült, egy meghalt. Rauter pedig, a középkori rituális gyilkosságok legendájából kiindulva, azt jelentette Himmlernek, hogy egy zsidó átharapta ennek a holland halottnak a nyakerét, és kiszívta a vérét. Megtorlásként a rendőrség

letartóztatott négyszáz fiatal zsidót. Előbb nyilvánosan megalázták, majd a mauthauseni koncentrációs táborba küldték őket. A hollandok erre rokonszenvsztrájkot szerveztek, amely a villamosokon kezdődött, és átterjedt az üzletekre, hivatalokra, üzemekre, hajógyárakra. A németek kihirdették az ostromállapotot, SS-legények árasztották el az utcákat, hét embert megöltek, sokat megsebesítettek. Letörték a sztrájkot, s több mint száz szervezőjét letartóztatták. A németek Zsidó Tanácsot létesítettek, s Eichmann odaküldte Prágából Jakob Edelsteint, hogy ismertesse az amszterdami zsidókkal az ilyen testület működését. Edelstein azonban a teljes igazságot tárta fel a holland zsidóknak.

– Igaz ember, becsületes zsidó volt – mondotta később tanúvallomásában dr. Josef Melkman. – Megmondta, hogy a németek mindannyiunkat meg akarnak ölni, és hogy nagy veszélyben vagyunk.[72]

Eichmann ezután „Zsidó Kivándorlási Központot" létesített Amszterdamban. Ez persze humbug volt, hiszen addigra rég megszűnt a kivándorlás lehetősége. De sikerült a zsidókat becsapnia, amint ezt előre sejtette.

– Már magának a hivatalnak az elnevezése is nagy reménységet keltett a szívünkben – vallotta dr. Melkman. – Azt hittük, hozzásegítenek bennünket, hogy elhagyjuk Hollandiát. Később aztán megtudtuk, hogy a hivatal vezetője egy bizonyos Aus der Fuenten százados, a zsidók deportálásának egyik fő szervezője... A későbbiek folyamán a nácik becsapási szisztémájának több példáját is tapasztaltuk.[73]

Az Eichmann által előírt kezdeti, negyvenezer főnyi deportálási kvótát hamar elérték.[74] Hetenként egy vagy két szerelvény, egyenként 1200–2000 emberrel, hagyta el Hollandiát, Auschwitz vagy Sobibór végcéllal.[75]

Westerbork volt a deportálandók tranzittábora.

– Minden héten, hétfőről keddre virradó éjjel, hajnali három órakor hermetikusan lezárták a barakkokat. Se ki, se be nem léphetett senki, és a barakkfelelős felolvasta a következő transzportba kerülők listáját – mondta tanúvallomásában dr. Melkman. – Betűrendes lista volt, olykor pótjegyzék is készült, szintén betűrendben. Meg kell mondanom, hogy jóllehet sok szörnyűséget éltem át a táborokban, gyilkosságot, halálra botozást, sok más borzalmat, ezek az éjszakák hagyták bennem a legmélyebb nyomot. Minden

kedden, hajnali háromkor, amikor teljes csönd és sötétség honolt mindenütt, arra várni, hogy a felolvasó eljut az ábécé valamelyik betűjéhez, és akkor megtudja az ember a halálos ítéletét. S ha nem őrá magára, akkor a hozzátartozóira, a barátaira vár a halál. És ez így ment hétről hétre... Azóta is allergiás vagyok a keddi napra.[76]

Mivel a „napi" munkát ilyen jó kezekben tudta, Eichmann nyugodtan szentelhette figyelmét a fölmerülő különleges problémáknak.

Köztudottan sok zsidó tartózkodott rejtekhelyen, mint például a jól ismert Anne Frank családja. Hollandiai látogatásai alkalmával Eichmann ismételten sürgette a hatóságokat: emeljék a besúgók vérdíját,[77] „ami egészen bizonyosan növelni fogja a havi termést a letartóztatások terén".

– Feleségemmel együtt Westerbork gyermekotthonában dolgoztunk – mondta többek között dr. Melkman. – A németek időnként behozták a gyerekeket, akiknek a rejtekhelyére rátaláltak... Emlékszem egy kisfiú esetére. Van Dam volt a vezetékneve. Tízéves lehetett, egy álló esztendeig valami nagyon szűk kis szobában rejtőzködött. Tilos volt beszélnie és járkálnia, mert különben meghallották volna a szomszédok. Amikor hozzánk került, csak suttogott. Mondtuk neki, hogy nyugodtan beszélhet hangosan. Mire végre fölfogta, hogy mozoghat is, elkezdett fel-alá rohangálni az udvarban, egyszerűen nem bírt megállni. Folyton azt kiabálta, hogy egy évig nem volt szabad sem beszélnie, sem pedig járkálnia... Három nappal később Auschwitzba szállították.[78]

Eichmann szörnyen izgatott lett, amikor hírét vette, hogy a hollandiai Zsidó Tanácsnak sikerült ecuadori, haiti, hondurasi, palesztinai és paraguayi útleveleket és vízumokat szerezni a Westerborkban fogva tartott vagy rövidesen odakerülő néhány zsidó számára. Követelte, hogy azonnal állítsák le a westerborki foglyok levelezését; ezentúl havonta csak egyetlen, németül fogalmazott levelezőlapot írhatnak a táborból, üdvözlő szavaknál egyebet az sem tartalmazhat. Elrendelte, hogy a kimenő és a beérkező postát az ő ügyosztályának kézbesítsék továbbításra. Utasítást adott, hogy az útleveleket ne is kézbesítsék, a svájci postának pedig, amelyen át az útleveleket küldik, ha netán tudakozódna, mondják azt, hogy „a küldemény bizonyára ellenséges hadicselekmények következtében veszett el".[79] Kijelentette továbbá, hogy a zsidók megmentésére külföldről küldött útlevelek hamisak, csaláson alapulnak

(Schwindelpässe), és tulajdonosaik, címzettjeik Auschwitzba küldendők.[80] Annyira foglalkoztatta őt ez az útlevélügy, hogy különleges vizsgálóbiztost nevezett ki az ügy felderítésére, stábja egyik tagjának, Moes SS-századosnak a személyében.[81]

A holland fasiszta NSB-pártnak a háború előtt néhány zsidó tagja is volt, és a párt kérte, hogy ez az öt-hat ember, akiket közben persze kizártak, kivándorolhasson. Eichmann „elvi okokból" elutasította a kérést, de megígérte, hogy ezt az öt vagy hat személyt az utolsók között fogja deportáltatni, amikor a hollandok már annyira hozzászoktak a deportálás gondolatához, hogy nem fognak nagy hűhót csapni.[82] Helyt adott annak a kérésnek is, hogy a kikeresztelkedett zsidók utoljára kerüljenek sorra.[83]

Végül is, a rejtekhelyeken bujkálókon kívül, mindössze hatezer zsidó maradt Hollandiában, ők Vught táborában, a hadianyaggyártásban dolgoztak. Rauter szerint „a hadseregnek feltétlenül szüksége van rájuk", és kérte Berlint, hagyja őket ott. Mindezt Rauter abban a jelentésben írta meg, amelyben összefoglalta a hollandiai zsidóellenes kampány eredményeit.[84] Maga Himmler sem fűzött egyéb kommentárt a jelentéshez, mint ezt a két odabiggyesztett szót: „Nagyon jó." Még Eichmann hágai irodája is azt kérte, hogy kíméljék meg a Vught táborában dolgozó zsidókat.[85]

Eichmann ilyent még elképzelni sem tudott. „Szó sem lehet róla, hogy egy zsidótlanított országban ott maradhasson több ezer zsidó",[86] így kezdődött ügyosztályának határozata, és ekként folytatódott: „A Vught-táborbeli zsidók Keleten is dolgozhatnak a hadiiparban. Hasonló kérelmek érkeztek hozzánk Görögországból és Franciaországból is, azokat is elutasítottuk."[87] Néhány hónapon belül a Vught-táborban dolgozó zsidók száma 2500-ra csökkent. Eichmann továbbra is ragaszkodott hozzá, hogy küldjék mindüket Auschwitzba, és így oda is kerültek.

1943 novemberében Eichmann Hágába sietett; értesült ugyanis, hogy Seyss-Inquart mentesíteni kívánja a deportálás alól a gyémántipar néhány zsidó szakértőjét, és az amszterdami helyi hatóságok hatáskörébe óhajtja utalni az ügyet. „Ebben az előrehaladott stádiumban esztelenség *(widersinnig)* lenne megengedni, hogy más testületek foglalkozzanak rendőri és biztonsági ügyekkel", jelentette ki Eichmann.[88] Ismét ő kerekedett felül: a zsidó szakembereket deportálták.

Végül, 1944 januárjában, a hágai fegyver- és hadianyagipari

hivatal kérte név szerint hét zsidó mentesítését, különösen fontos feladat elvégzése végett.[89] Eichmann ügyosztálya azonban ismét nemet mondott, „tekintettel Hollandia halaszthatatlan és teljes zsidótlanítására" *(„unverzügliche völlige Entjudung der Niederlande")*.[90]

A zsidók tulajdonának elkobzása és kisajátítása hatalmas méreteket öltött. A kisajátított és árjásított Lipman és Rosenthal bankházat bízták meg a zsidók értéktárgyainak, pénzének, ékszereinek, részvényeinek összegyűjtésével, Eichmann jogtanácsosának, dr. Rajakowitschnak a felügyelete mellett.[91] Egy másik szervezet, a Rosenberg-féle *Einsatzstab* (operatív törzs) a fosztogatásra vetette rá magát Nyugat-Európa német megszállta területén. Ez a különítmény hivatalosan engedélyt kapott, hogy behatolhasson a deportált zsidók lakásába; későbbi jelentésükből kitűnik, hogy „Franciaország, Belgium és Hollandia területén 71 619 zsidó lakás tárgyait" szerezték meg, „és Németország harmincnégy városába küldtek bútort, háztartási eszközöket, ruházati és egyéb, részletesen felsorolt cikkeket, összesen 29 436 vagonból álló hétszázharmincöt tehervonaton".[92] A zsákmányból tehát részesült az egész német lakosság.

A közvagyon kisajátítása során Eichmann emberei az elképzelhető legbrutálisabb módon jártak el. Eichmann közvetlen utasítására például úgy ürítették ki az apoldoorni zsidó kórházat, hogy az ápoltakat – nagyrészt ideg- és elmebetegeket – ruhátlanul vonatra rakták, és Auschwitzba expediálták.[93]

Egyéni esetekben Eichmann mindig kérlelhetetlenül ragaszkodott álláspontjához. Egy Zeistben lakó, Andreas Michaelis nevű holland zsidót a nem zsidó felesége semmiképp sem akart elhagyni. A svájci származású asszony apját, Jean Barmannt hazájában befolyásos németbarátnak ismerték. A külügyminisztérium szerint „politikailag igen kívánatos"[94] lett volna Andreas Michaelis nevét törölni a deportálandók listájáról. De Eichmann kertelés nélkül nemet mondott rá.[95] Ugyanilyen sikertelenül végződött a külügyminisztérium közbelépése az amszterdami Caroline Simmons, Guarnieri olasz professzor barátnője érdekében. A külügyminisztérium javaslatára, hogy az asszony kapjon kiutazási engedélyt, Eichmann válaszképpen arra utasította hágai irodáját, hogy küldjék az asszonyt Keletre.[96] Vagyis: Auschwitzba.

Mivel azonban Németország hijával volt devizának, hajlandónak mutatkozott, hogy „súlyos politikai aggályai ellenére, egyéni alapon

megvizsgálja a kivándorlási kérelmeket", legkevesebb 100 000 svájci frank (akkor kb. 25 000 dollár) váltságdíj ellenében.[97]

E. H. Meyers leydeni egyetemi tanár kiutazásába azonban még így sem egyezett bele, mondván, „mivel értelmiségiről van szó",[98] és visszautasította a felajánlott 150 000 svájci frank összegű váltságdíjat is, mivel ez az ügylet egy kiemelkedő zsidó személyiség életben maradását jelentette volna.

Meyers professzort az ügyvédje, a holland van Taalingen-Dols asszony próbálta megmenteni. Erőfeszítéseiről az eskü alatt tett írásbeli nyilatkozatában és *The Struggle for a Man's Life** címmel közzétett naplójában számolt be. Miután megszerezte a legmagasabb helyi körök támogatását, még egy SS-szervezetét is, bebocsátást nyert a „szentélyek szentélyébe", a IV–B–4 ügyosztály berlini, Kurfürstenstrasse 116. szám alatti főhadiszállására. Ez még magában véve is nagy teljesítmény volt, többen melegen gratuláltak is hozzá. Eichmann, „a zsidó ügyek legfőbb főnöke... és rendkívül befolyásos személy", amint annak idején naplójába bejegyezte, „házon kívül volt". A helyettese, Günther fogadta, aki beleegyezett, hogy a professzort különös kegyként ne Keletre, hanem Theresienstadtba deportálják, ami így is történt.

Eichmann ügyosztályához összesen száztizenöt váltságdíjas kiutazási kérelem érkezett, ebből harmincnégyet teljesítettek, több mint egymillió dollár összváltságdíj fejében.

1944 júliusában kelt az utolsó, összefoglaló jelentés Hollandiából, e szerint az ottani zsidókérdés „megoldottnak tekinthető": 119 500 zsidót deportáltak, és további 2591 vár deportálásra átmenőtáborokban.[99]

Eichmann-nak minden oka megvolt, hogy elégedett legyen a végeredménnyel, amelyet nagy erőfeszítések árán ért el. Évekkel később ezt mondta Sassennak:

– Hollandiában a deportálások pompásan indultak *(es war eine Pracht)*. Aztán egymás után merültek fel a nehézségek. Leírhatatlan, hogy mennyi akadályt támasztottak mindenfelől. Meg kellett harcolnunk azért, hogy többet kapjunk el... Aztán megint jött egy tíz-tizenötezer főnyi csoport... és így tovább.[100]

Eichmann hollandiai „harca" a holland zsidóság szinte teljes megsemmisítésével végződött.

* Harc egy ember életéért.

„Európa átfésülésének" folyamata minden irányban, egyre tovább terjedt. Csakhamar elérte a németek megszállta északi övezetet, Dániát és Norvégiát. Hasonló eredményekkel.

Közép- és dél-európai szövetségeseinél Németország különböző mértékű sikereket ért el zsidó ügyekben.

Szlovákiának Hitler viszonylagosan kedvezett, hogy bebizonyítsa: az „új rendbe" való korai és tapintatos beilleszkedés még a „degenerált" szlávoknak is biztosíthatja a megmaradást és az arányalagos jólétet. Mivel a szlovákok már a háború kitörése előtt elpártoltak a cserbenhagyott csehektől, Hitler bizonyos fokú autonómiát engedélyezett nekik a Jozef Tiso páter vezette fasiszta, klerikális és antiszemita Néppárt irányítása alatt. 1940 augusztusában ez a párt nekilátott egy szlovák „nemzetiszocialista és katolikus" állam felépítésének.

Még ugyanabban a hónapban megérkezett Pozsonyba Eichmann megbízottja, Dieter Wisliceny. Azzal a főfeladattal, hogy – mint ő maga fogalmazta – „támogassa és tanácsokkal lássa el a szlovák kormányt a zsidókérdéssel kapcsolatos ügyekben".[101] Felső-Sziléziában, magas rangú szlovák tisztviselők társaságában bejárta a zsidókat tömörítő munkatáborokat, hogy megmutassa a szlovákoknak, milyen lehetőségek nyílnak arra, hogy a zsidókkal „német módra" bánjanak.[102] Megmutatta nekik, hogyan működik a gépezet Prágában és Bécsben.[103] Nem sokkal ezután életbe lépett az úgynevezett Zsidó Törvénykönyv *(Židovský Kodex)*, amely nem egy tekintetben túltett a nürnbergi törvényeken is.[104]

Wisliceny részletes tervet terjesztett a szlovákok elé a zsidó tulajdon kisajátítására és „árjásítására"; ez nemsokára rendeletként lépett hatályba.[105] Ezután, Eichmann utasítására, azt követelte, hogy Szlovákiából „küldjenek húszezer munkabíró zsidót munkaszolgálatra Németországba". A szlovákok azt javasolták, hogy „vallási okokból" a deportáltak családtagjait is küldjék velük, így nem bomlanak fel a családok.[106]

Akkoriban, röviddel a wannseei konferencia után, egyelőre még fenntartották a „munkaszolgálatra küldés" látszatát. Eichmannt tehát nyugtalanította, hogy az ajánlat az általa hivatalosan igényelt kategóriát megtoldja a zsidóknak még egy további csoportjával. Pozsonyba utazott, feltűnés nélkül elintézett mindent, végül szóbeli beleegyezését adta a kontingens javasolt bővítéséhez.

Wisliceny megtette a szokásos intézkedéseket. Központi zsidó

testületet hoztak létre. Vezetője a *starosta*, más néven *Judenältester** címet viselte.

– Az első *Judenältester*-t Heinrich Schwartznak hívták – mondta az Eichmann-per során tett tanúvallomásában dr. Abeles, aki annak idején a pozsonyi zsidó hitközség jóléti osztályát vezette. – A zsidó egyesületek választották meg, élvezte a bizalmukat. A szlovákok aztán letartóztatták és megkínozták. Egy idő múlva sikerült megszöknie és Magyarországra menekülnie. Utódját, Arpad Sebestyant közvetlenül a szlovákok nevezték ki, a zsidó szervezetek megkérdezése nélkül.

A deportálások 1942 márciusában kezdődtek. Júniusig mintegy ötvenkétezer szlovák zsidót szállítottak el[107] Lublin környékére és Auschwitzba, átmenőtáborok közbeiktatásával.

Eichmann értesült róla, hogy egyik-másik szlovák vezető tudakozódott a deportáltak sorsa felől, ezért Pozsonyba utazott,[108] hogy beszéljen a fejükkel. Látogatásának lényegét később a következőkben foglalta össze Sassennak:

– Megmondtam nekik kurtán és félreérthetetlenül: mindent el kell követni, hogy a zsidókat az utolsó szálig eltávolítsák az övezetből... Mach belügyminisztert már jóval a kinevezése előtt ismertem, és másképpen beszélhettem vele, mint Ludin, a hivatalos német követ... A követet is megfenyegettem, és megmondtam neki, hogy a Reichsführer azt akarja: azonnal hajtsák végre az egészet.[109]

Mach belügyminiszter ünnepi lakomát adott Eichmann tiszteletére. A hivatalos aktust követő kuglijátszma alatt Machot telefonhoz hívták, és közölték vele, hogy Heydrich ellen merényletet követtek el.[110] Eichmann lemondta minden további pozsonyi programját, és azonnal Prágába utazott.

A szlovák kormány némely tagjának gyanúját eloszlatandó, Eichmann új ötletet eszelt ki. Egy Fritz Fialla nevű náci újságírót kiküldött „látogatóba" az auschwitzi táborba, Wisliceny társaságában.[111] Fialla (aki jelenleg újságíró az NSZK-ban) megbízatásához híven lelkes cikkeket írt *Der Grenzbote* című, Pozsonyban megjelenő német nyelvű lapjának, megnevezve azokat, akikkel Auschwitzban beszélt, és akik „kijelentették, hogy igen emberségesen bánnak velük", és csak azt sajnálják, hogy a többi európai zsidó nincs velük. „Csupa mosolygó arcot láttam magam körül Auschwitzban", írta Fialla.

* Zsidó elöljáró.

Nemcsak Szlovákiában, hanem Franciaországban is közreadták ezeket a cikkeket, „a boldog telepesek" képeinek kíséretében.

Egyszerre csak posta is érkezett. Ezrével jöttek Lengyelországba deportált emberektől a levelek és levelezőlapok, s azt írták: „Dolgozunk, jól vagyunk!"[112]

– Azokat az embereket kényszerítették, hogy írjanak leveleket a barátaiknak, hogy jól érzik magukat – vallotta krakkói tárgyalásán Rudolf Höss, Auschwitz táborparancsnoka. – Ott nyüzsögtek körülöttük a gestapósok, ők diktálták a különféle szövegváltozatokat, ők ellenőrizték és küldték el a leveleket.[113]

A levélírók néha életben maradhattak még egy ideig, de éppoly gyakran megtörtént, hogy már levelük kézbesítésekor nem voltak az élők sorában.

Eichmann ezekre a levelekre és újságcikkekre hivatkozott, mint olyan kétségbevonhatatlan bizonyítékokra, amelyek „megcáfolják a deportált zsidók sorsáról szóló, Szlovákiában terjesztett rémtörténeteket". A szlovákok azonban továbbra is gyanakodtak, és azt kívánták, hogy saját küldöttségük ellenőrizze a táborokat. A deportálásokat egyelőre felfüggesztették.

Wisliceny arra használta fel a szünetet, hogy némi mellékkeresetre tegyen szert: egy „kis" zsarolással. Tárgyalásokat kezdett a *Jewish Rescue Committee*-vel* valamiféle „Európa-tervről", amelynek alapján a németek nem deportálnak több európai zsidót, ha kapnak két-hárommillió dollárt. Wisliceny kijelentette: a lengyel zsidóság érdekében már nem tehet semmit, annak már vége. Ám hajlandó a „fennmaradt európai zsidósággal az önmérséklet szellemében bánni".[114] Michael Dov Weissmandel rabbi vezetésével megalakult egy magát „munkacsoportnak" nevező zsidó bizottság. A legnagyobb titokban dolgoztak.

– Komolyan vettük a dolgot – mondta tanúvallomásában dr. Abeles. – Írtunk Isztambulba, a *Jewish Agency*** képviselőjének, és

* Zsidókat Mentő Bizottság.

** Szó szerint: Zsidó Ügynökség. Mint a Cionista Világszövetség vezető szerve, 1922-től működött a palesztinai brit mandátumterületen élő zsidók érdekképviseleteként.

Genfbe, az *American Joint Distribution Committee** megbízottjának. Ők aztán értesítették Londont.[115]

Wisliceny meg is kapta az első részletet, körülbelül ötvenezer dollárt.

A „munkacsoport" a menekültekkel is törődött, elküldte megbízottait a munkatáborokba, műhelyeket létesített, ahol az emberek az ország gazdasága számára „fontos" mesterségeket tanulhattak, támogatta a szlovákiai és a főkormányzóságbeli táborok deportáltjait.[116] Gizi Fleischmann, ez a nemes lelkű, idealista asszony, a negyvenes éveiben járó veterán cionista vezető lett az egész földalatti szervezet lelke. Súlyos szívbajban szenvedett, de másnak engedte át palesztinai bevándorlási engedélyét, amely pedig lehetővé tette volna a számára, hogy csatlakozzék a korábban kivándorolt két leányához. „Nekem itt a helyem", mondta, és Pozsonyban maradt, hogy hasznosítsa szlovákiai és külföldi kapcsolatait. Titokban tudatta a külvilággal az igazságot a gettókról és a lágerokról. Már öt éve dolgozott így, amikor Eichmann embere, Alois Brunner végül is elfogta, és Auschwitzba deportáltatta, ezzel a különleges utasítással: R. U. („Rückkehr unerwünscht", visszatérése nem kívánatos). Így jelezték, hogy minden előzetes vizsgálat nélkül azonnal kivégzendő. Alighogy leszállt a vonatról Auschwitzban, már kiáltották is a nevét. Még oda tudott szólni barátainak: „Isten veletek, testvéreim", aztán elvezették.[117] És nyoma veszett.

1944 augusztusában partizánfelkelés tört ki Szlovákiában. A felkelők remélték, hogy csatlakozni tudnak majd a rohamosan előnyomuló Vörös Hadsereghez. Egész Szlovákiában kihirdették a hadiállapotot, s bevonultak a németek. Ludin követ sürgősen hívatta Wislicenyt, Eichmann azonban inkább Brunnerra bízta a tennivalókat.[118] Brunner újra üzembe helyezte az átmenőtáborokat, elsősorban a szeredit. Következett a tömeges deportálás.

– Brunner személyesen indított útnak minden egyes transzportot – mondta tanúvallomásában Adolf Rosenberg, a szeredi tábor egykori foglya.

1944 decemberéig a németek további tízezer zsidót fogtak el.[119] És további ezreket végzett ki a felkelést leverő *Einsatzgruppe*.

A nácik majdnem a háború végéig sanyargatták Szlovákiát.

* Az I. világháború alatt létesült, és a II. világháború kitörése után nemzetközivé vált szervezet a háború sújtotta zsidók megsegítésére. Rövidebben: Joint.

Brunner még 1945 márciusának utolsó napjaiban is tevékenykedett, és segített mintegy hetvenegyezer főre növelni a Szlovákiából deportált zsidók számát.[120]

Eichmann ismét elérte, amit akart.

– Az én szememben a politikai irányvonal számított, nem az, hogy tizennyolcezerrel több rongyos *(lumpige)* zsidót kapjunk – mondta Sassennak a nácik szlovákiai működésének késői szakaszáról.[121]

A fasiszta Olaszország szoros szövetségben állt a németekkel. A náci Németországhoz fűződő kapcsolata végül kihatott az egész országra, ahol pedig hosszú évtizedeken át alig ismerték az antiszemitizmust, és ahol zsidók fontos állami posztokra is kerültek, miniszterelnöktől lefelé. 1938-ban azonban a Fasiszta Nagytanács meghallgatta Mussolini „árja kiáltványát", és a nürnbergi törvények némiképpen enyhített változatainak tekinthető rendeleteket hagyott jóvá. Viktor Emánuel királynak alá kellett írni ezeket a törvényeket, de kijelentette, hogy sajnálja a zsidókat.

– Van Olaszországban vagy húszezer gerinctelen alak, akiket megrendít a zsidók sorsa – dörmögött Mussolini.

– Egyikük én vagyok – jegyezte meg csöndesen a király.[122]

Később a zsidókat eltiltották a szellemi foglalkozásoktól, de azért valahogy csak megéltek.

– Alkalmazkodtunk – mondta tanúvallomásában dr. Hulda Campigniano. – Édesapám egyetemi tanár volt, kilencvennégy kollégájával együtt elbocsátották. Átköltözött Jeruzsálembe. Jómagam zsidó iskolába mentem tanítani. Fivéremnek ott kellett hagynia az állását a firenzei egyetemen... de testi épségünket, életünket nem fenyegette veszély.[123]

Az olaszok nem járultak hozzá, hogy a különböző olasz megszállási övezetekből, Dél-Franciaországból, Jugoszláviából, Görögországból deportálják a zsidókat. Eichmann megbízottait ezekben az országokban ez meglehetősen elkeserítette, és csak úgy áradt a panasz a berlini központba. A németeket felháborította, hogy az olasz 4. hadsereg kiszabadított két- vagy háromszáz olyan zsidót, akiket a francia rendőrség deportálás végett tartóztatott le az olasz övezetben.[124] Zágráb is nagy lármát csapott azért, mert az olaszok beleavatkoztak a Horvátországból való deportálások menetébe.[125] Az egyik szállodában szállásolták el a zsidókat, „és hozzásegítették

a jóképű zsidó lányokat és a gazdag zsidó férfiakat, hogy megmeneküljenek az elszállíttatástól".[126] Wislicenynek sok baja támadt, amikor az elmenekült zsidókat egészen az olaszok megszállta Athénig üldözte.[127] Az olaszok kérték, hogy csökkentse látogatásainak számát az olasz övezetben, és arra is célozgattak, hogy egy szép napon egy ottani börtönben találhatja magát.

A németek ily módon képtelen helyzetbe kerültek. Nemcsak azért, mert az olasz megszállási övezetekben a zsidók védelemben részesültek, hanem azért is, mert különféle bábkormányok Franciaországban, Bulgáriában, Szlovákiában az olasz példával takaróztak a maguk zsidóellenes programja lassulásának igazolására.[128] Eichmann szüntelenül ostromolta a külügyminisztériumot, és végül Ribbentrop elszánta magát a cselekvésre.

1943. februári római látogatásának előkészítéseképpen felszólította az SS főparancsnokságát, közöljék haladéktalanul minden követelésüket zsidó ügyekben.[129] Von Hahn kormánytanácsos írt Eichmann-nak, kérve, hogy fejtse ki pontosan az SS kívánságait.[130] Eichmann még ugyanaznap válaszolt, írásban is, telefonon is.[131] Követelte, hogy minden zsidót távolítsanak el Dél-Franciaországból. Kijelentette: megbotránkoztató, hogy az olaszok elfogadták és köszönettel igazolták a nizzai zsidók hárommillió frank összegű adományát a kibombázott polgári lakosság nyomorúságának enyhítésére.[132] Felszólították Olaszországot, szüntesse meg a német intézkedések szabotálását, és „kapcsolódjék be tengelypartnerhez méltóan az összeurópai intézkedésekbe".[133] Ribbentrop megvitatta a kérdést a Ducéval. Mussolini kijelentette, hogy az ő tábornokainak „más a szemlélete ezekben a dolgokban",[134] de azért megígérte: személyesen néz utána az ügynek. Zsidóügyi kormánybiztost nevezett ki Lo Spinoso rendőrfőnök személyében, tábornoki rangban, dél-franciaországi hatáskörrel, és különleges rendőrosztagot bocsátott a rendelkezésére.

A helyzet azonban láthatóan mégsem javult. Eichmann párizsi találkozóra hívta meg Lo Spinosót,[135] de az olasz azt válaszolta, nem látja tisztán, mi célja lehetne ennek.[136]

Röthke kiderítette, hogy Lo Spinoso egy Donati nevű zsidó bankigazgató befolyása alatt áll, akinek a pénzén kétezer zsidó menekült él a francia Riviéra fürdőhelyein. A Gestapo csapdát állított: el akarta rabolni Donatit Nizzából, hogy Marseille-be szállítsa, Donati azonban túljárt az eszükön, és elutazott Rómába.

„Letartóztatása elsőrendű fontosságú", fejezte be Röthke az Eichmann-nak küldött jelentését.[137]

Görögországi övezetüket illetően az olaszok hajlandónak mutatkoztak engedményekre. Felajánlották, hogy az ottani zsidókat internálják, és azután valamelyik szigetre vagy pedig Olaszországba szállítják őket.[138] Eichmann azt válaszolta, hogy ez nem kielégítő. „Csakis a német övezetben tett intézkedések tekinthetők megfelelőnek, ami Keletre szállítást jelent", szögezte le.[139]

Az olaszok nem teljesítették azonnal Eichmann követeléseit, és egy váratlan fordulat meg is akadályozta a további lépéseket ez ügyben. 1943. július 24-én Mussolinit ugyanis lemondásra kényszerítette a Fasiszta Nagytanács. A szövetségesek pedig partra szálltak Dél-Olaszországban, és 1943. szeptember 8-án az új kormányfő, Badoglio marsall bejelentette az olasz kapitulációt. A németek azonnal reagáltak: megszállták egész Észak-Olaszországot, beleértve Rómát is. 12-én Otto Skorzeny SS-alezredes, az RSHA különleges feladatokkal megbízott embere, ejtőernyőseivel rajtaütött azon a hegyi turistaszállodán, ahol Mussolinit fogva tartották, repülőgépre tette a Ducét, és Rómába vitte. Szeptember 15-én Mussolini Hitler kegyelméből kihirdethette az Olasz Szociális Köztársaság megalapítását. De már csak árnyéka volt régi fellengzős önmagának. A területet, amelyre névleges hatalma kiterjedt, voltaképpen a németek kormányozták.

Eichmann ekkor Rómába küldte Theodor Danneckert, azzal a paranccsal, hogy azonnal tartóztassák le a fővárosban lakó nyolcezer zsidót, és expediálja őket Észak-Olaszországba, „likvidálás végett".[140] Azután pedig fésülje át az egész országot „az arcvonaltól kezdve, és lépésről lépésre haladva terjessze ki a tisztogatást észak felé".[141]

– 1943 szeptemberében gyökeresen megváltoztak a dolgok – mondotta tanúvallomásában dr. Campignianóné. – A németek egyik városba a másik után vonultak be... és első dolguk volt megszerezni a helybeli zsidók névsorát... Firenzében voltam akkor... A zsidók között pánik tört ki, de nem fogták fel igazán, hogy milyen veszedelemben forognak. Fivérem házról házra járt, rábeszélni az embereket, hogy rejtőzzenek el falun vagy valamelyik kolostorban... Egy katolikus pap segítségével segélybizottságot szervezett... Akkor már hallottunk a zsidók kiirtásáról meg a gázkamrákról, de az emberek valahogyan nem hitték, hogy ilyesmi itt

is megtörténhet; azt hitték, a németek legfeljebb szigorúbban hajtják majd végre azt a faji megkülönböztetést, amelyhez a fasiszta uralom alatt már hozzászoktunk.

Az első letartóztatások Firenzében a hónap végén megkezdődtek. Az olasz deportáltakat csakhamar elszállították Auschwitzba meg a többi haláltáborba.

Romániával, másik délkelet-európai szövetségesükkel a náciknak még több viszontagságot kellett megélniük.

Románia régi zsidóüldöző hagyományokra tekinthetett vissza. Vezére, Ion Antonescu, a „Conducator", nagy dicséretet kapott Hitlertől: „a zsidókérdésben ő még radikálisabb", mint maguk a németek.[142] Mi több, alighogy beléptek a Szovjetunió elleni háborúba, a románok az egész világháború egyik legnagyobb mészárlását vitték véghez: Odessza környékén hatvanezer zsidót lőttek agyon. Ezzel azonban csillapították vérszomjukat. Összetömörítették ugyan a zsidókat az újonnan meghódított területen, a Dnyeszter és a Bug között, de már nem ölték meg őket. Ezt készségesen átengedték a németeknek, kivált mivel az *Einsatzgruppe* „D" a közelben tevékenykedett. Ezért a románok egyre tovább űzték-hajtották a zsidókat, a Bug túlsó partjára.

Ez azonban zavarta Eichmann ütemtervét és sértette rendszeretetét. Megkérte a külügyminisztériumot, bírja rá a románokat, hogy szüntessék be „a zsidók törvénytelen elszállítását", különben – fenyegetőzött – „rendőri intézkedések megtételére kényszerülnék".[143]

Baljós fenyegetését be is váltotta.

– Nyilvánvaló volt – mondotta később –, hogy mikor ezeket a zsidókat illegálisan kitoloncolták, a Keleten működő biztonsági szervek egységei a maguk módján intézték el a dolgot.

– Úgy érti, hogy ezeket az embereket megsemmisítették? – tették fel Eichmann-nak a kérdést a tárgyalást megelőző vizsgálat folyamán.

– Úgy – hangzott a válasz.

Huszonnyolcezer zsidót gyilkoltak meg Eichmann vészjósló módra bejelentett „rendőri intézkedései" nyomán.[144]

Eichmann egyik emberét, Gustav Richtert már régebben Bukarestbe küldték „zsidóügyi tanácsadónak", de ő eleinte főleg az úgynevezett előkészítő lépések megtételében irányította a románo-

kat, és – nagy csodálkozásukra – megtanította őket, hogy a zsidó tulajdon elrablásának van „törvényes" módja is; most azonban Eichmann utasította: készítse elő a „deportálást német módra". Vagyis küldje a román zsidókat lengyelországi táborokba. Az *Einsatzgruppe*-féle kivégzéseket csakis a zsidóság egy részén hajtották végre – másokat tehát nem végezhettek ki, ez „törvénytelen" lett volna. (Megint az a jellegzetes német magatartás! Valaki, aki élve került ki az egyik táborból, elmondta nekem: tanúja volt, amikor a táborparancsnok átvizsgálta az aznap kivégzettek névsorát, s találván benne egy olyan nevet, amelynek tulajdonosát az ő besorolása szerint még nem kellett volna meggyilkolni, alaposan lehordta helyettesét. „Látja, mit csinált! Megölt egy ártatlan embert!")

1942. szeptember 10-ére nagy „legális" deportálást terveztek Romániából. Eichmann értesítette a külügyminisztériumot, hogy először csak a munkaképes embereket szállítják el. Himmlerhez intézett feljegyzésében viszont felfedte, hogy a transzportba munkára alkalmatlan emberek is bekerülnek, és a lublini lágerban „különleges bánásmódban" részesülnek majd. Valahogyan ez a második közlés is eljutott a bukaresti német követséghez. Von Killinger követ ráeszmélt, hogy az igazságot csak részben közlik vele. Méltatlankodva írta annak idején: „egyáltalán nem meglepő, hogy Eichmann úr nem találja szükségesnek a külügyminisztériummal való kapcsolattartást, hiszen nagyon is jól ismerjük az SS urainak módszerét".[145]

Eichmannt mulattatta Killinger kifakadása:

– Meg kell bocsátani neki – mondta később Sassennak –, már az ostobasága miatt is... Killinger úr Bukarestben csücsült, és fogalma sem lehetett róla, hogyan játsszák odahaza a kártyapartit. Nem tudhatta, hogy... a külügyminisztérium illetékes osztályvezetője legalább egyszer egy héten kilincsel nálam... És miközben jöttekmentek a feljegyzések, az ügyeket valójában azok intézték, akik szóban tárgyalták meg őket... Richter többször panaszolta, hogy Killinger lakatot tesz a szájára, úgyhogy megmondtam neki, ha valami problémája van, vagy nagyobb horderejű dolgokban kell döntenie, üljön repülőgépre vagy gyorsvonatra, és nekem személyesen tegyen jelentést.[146]

A nagy deportálás azonban egyelőre váratlan akadályba ütközött. Elmúlt a kitűzött határidő, és semmi sem történt. Szeptember 11-én Eichmann ügyosztálya izgatottan telefonált Berlinből Bukarestbe, de Richternek nem volt jelentenivalója. A vonatok készen álltak, hogy – via Lwów* – a belżeci táborba szállítsák a zsidókat, marhavagonokban, másodnaponta kétezer főt,[147] de a románok nem mozdultak.

Ez a magatartás-változás számos oknak tulajdonítható. Az első és legfőbb: a pénz. A román rendszer megvesztegethetősége, korrumpáltsága – hivatalos és nem hivatalos szinten egyaránt – régóta közmondásos volt. Mindennek és mindenkinek megvolt az ára. A zsidók nagy összegeket dugtak befolyásos emberek zsebébe, hogy haladékot kapjanak; és a magas állású románok közül sokan rájöttek, hogy jobban járnak, ha a zsidók feje fölött ott lebeg a deportálás Damoklesz-kardja, mint ha valóban elszállítják őket. Richter fel volt háborodva. Cikkeket közöltetett a román sajtóban a „zsidóbérencek" ellen,[148] de többet nem tehetett. Ráadásul a román zsidóság kiváló vezetője, dr. Wilhelm Filderman és dr. Alexander Shafran főrabbi minden lehetséges ajtón kopogtatott. Monsignore Balan, az ortodox egyház metropolitája, Monsignore Cassulo pápai nuncius és a román anyakirályné egyaránt hajlottak dr. Shafran szavára.[149] Mind szót értettek a főbb vezetőkkel, és nagymértékben részük volt benne, hogy egyelőre nyugvópontra jutottak a dolgok.

Richter felkereste Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettest, aki „nagy zavarban volt",[150] és sehogyan sem tudta megmagyarázni, hogy a románok, akik eleinte olyan lelkesen kergették a zsidókat a Bug túlpartjára, a kivégzőosztagok puskatüzébe, most miért viszolyognak attól, hogy szép rendben elszállítsák őket „a főkormányzóságban kijelölt új települési helyekre". A németek aztán csakhamar értesültek róla, hogy a románok általában ingadoznak a „gyökeres megoldás" dolgában, és még azt is fontolgatják, hogy a zsidókat esetleg kiengedik Palesztinába, fejenként kétszázezer lei fejében (ami akkor kb. 1340 USA-dollárt ért), s így „két legyet ütnek egy csapásra".[151] Komolyra fordult tehát a dolog, s Killinger úrrá lett a büszkeségén: azt javasolta, hogy Eichmann, „tekintettel a helyzet alakulására", 1943 januárjában jöjjön el Bukarestbe.[152] Eichmann azonban tudta, honnan fúj a szél: Killinger csak ürügyet keres a felelősség áthárítására. Ezért elutasító választ küldött: bokros berlini teendői miatt képtelen Bukarestbe utazni.[153] Egyúttal

* Ma: Lvov.

utasította Richtert, folytasson állhatatos kampányt a zsidók kivándorlása ellen.

Amikor Eichmann megtudta, hogy rövidesen ötezer zsidó gyermek indul Constanţa kikötőjéből egy török hajó fedélzetén Palesztinába, ügyosztálya azt követelte, hogy mindenütt, Törökországban és másutt is, tegyenek meg minden lehetséges „azonnali intézkedést" a gyerekek távozásának meghiúsítására.[154] Eichmann egyetlen engedményre mutatkozott hajlandónak: megengedi a gyerekek távozását, ha külföldön internált németeket kap értük cserébe, mégpedig négy katonaköteles korú német férfit minden egyes gyermekért. Később ehhez még hozzátették: semmi esetre sem engedik meg, hogy a szóban forgó gyerekek Palesztinába menjenek, mivel „a német kormány nem hajlandó segédkezet nyújtani ahhoz, hogy a nemes és bátor arabokat kiköltözésre kényszerítsék otthonukból".[155] Eichmann ehhez még egy komor figyelmeztetést is fűzött: a tárgyalásokat hamar be kell fejezni, nemsokára ugyanis nem marad ötezer zsidó gyermek a megszállt keleti övezetben.[156]

A németek ekkor még mindig reménykedtek, hogy román szövetségesük észre tér, és folytatja az oly kiválóan megkezdett munkát. A románok azonban akkor már nem reménykedtek többé a háborús győzelemben, a zsidó ügyekben pedig takarodót fújtak. Elsőnek csatlakoztak annak idején a zsidóellenes hadjárathoz, elsőnek szakadtak le róla. A „Conducator" elrendelte a Dnyeszteren túlra szállított zsidók visszatelepítését, és egy idő múlva Mihai Antonescu elkészíttette egy soha meg nem tartott értekezlet áljegyzőkönyvét, nyilvánvalóan azért, hogy a háború után alibiként használja annak bizonyítására, hogy ő mindig is pártolta a zsidók szabad kivándorlását Romániából.[157] Amikor a szovjet hadsereg előnyomulása folytán Románia kivált a háborúból, mintegy négyszázezer zsidó élt az országban, vagyis az eredeti zsidó lakosságnak mintegy a fele.

Elvben Bulgária is igazodott német szövetségeséhez. Ami azonban a gyakorlatot illeti, nehéz volt megtagadni az ország liberális hagyományait. Igaz, a zsidókat kitették állásaikból, estétől hajnalig tilos volt az utcára menniük, vagyonuk, tulajdonuk egy részét elvették tőlük, s a sárga csillag viselésére is kötelezték őket, de ezt a sárgacsillag-előírást eleinte nem vették túlságosan szigorúan. Nem lehetett ugyanis sárga csillagot kapni, mert az üzemben, ahol

készültek, „energiatakarékosság" következtében nem mindig volt áram.

Borisz király sosem volt igazán lelkes hűbérese a tengelyhatalmaknak; fő célja annak a területnek a visszaszerzése volt, amelyet Bulgária a Balkán-háborúk folyamán elvesztett. Meg is kapta a jutalmát: a Führer „örök időkre" visszajuttatta neki Trákia és Makedónia jelentős részét. Cserébe Bulgária belépett a szövetségesek elleni háborúba, rendőrködött a németek javára a Balkánon, éberen figyelte Törökországot, és hagyta, hogy területén a németek a balkáni szomszédok ellen ügyködjenek. Nem üzent azonban hadat szláv testvéreinek és még csak nem is szakította meg kapcsolatait a Szovjetunióval. Nem változtatta meg az alkotmányát sem, amely bizonyos fokú parlamentáris kormányzást írt elő.

A németek látták, hogy óvatosan kell eljárniuk. A külügyminisztérium „zsidóügyi tanácsadó" kiküldését kérte. Wisliceny iránt nagy volt a kereslet, akkor éppen Szlovákiában foglalatoskodott, így hát a IV–B–4 ügyosztály Danneckert delegálta, helyettes rendőrattaséi rangban.[158]

Dannecker ezúttal is arrafelé haladt, amerről a legkisebb ellenállás volt várható; ugyanis Bulgáriának is megvoltak a maga „külföldi zsidói", az újonnan szerzett területeken. A bolgárok beleegyeztek a deportálásokba, a részleteket Danneckerre bízták. Ő pedig több ízben tanácskozott helybeli politikusokkal – Eichmann mindegyikükről kitanította őt telefonon –, azután írásba foglalta az egész egyezséget.

Bulgária azzal tűnt ki, hogy az egyetlen olyan ország volt, amely írásos szerződést kötött „a zsidók Németországnak való átadására";[159] a szerződésben kötelezettséget vállalt, hogy viseli a zsidók elszállításának költségeit, és soha, semmilyen körülmények között nem kéri vagy követeli visszatérésüket. Rögzítették, hogy mely övezetekből mikor indítják őket útnak, szűrési rendszert dolgoztak ki, pontosan megállapítva minden szállítmány összetételét és a fuvarlevelek kiállításának menetét. Úgy szállították a zsidókat, akár a jószágot. Az akció húszezer embert érintett, akik nemzedékek óta éltek ott az isten háta mögötti hegyvidékeken. Egy történész élénk színekkel ecseteli az eseményt: „Bárányból sapkában, színes kendőkbe bugyolálva, ijedten, zavarodottan kapaszkodtak föl a marhavagonokba, azután napokkal később valahol Kelet-Lengyelországban egy elhagyatott mellékvágányon fejezték be utazásukat, ahol az

irgalmat nem ismerő ukrán őrök ostorcsapásai behajszolták őket a halált hozó fürdőházba."[160]

Mielőtt Dannecker „teljhatalmú német megbízottként" aláírta volna a szerződést, telefonon megkapta Eichmann határozott jóváhagyását, de csak azt követően, hogy beszámolt főnökének arról a titkos szóbeli megállapodásról, amelyet Alekszander Belevvel, a zsidóügyi kormánybiztossá kinevezett bolgár fasiszta és antiszemita vezetővel kötött.[161] Mivel az övezetben, amelyre a szerződés hatálya kiterjedt, „csupán" mintegy tizennégyezer zsidó lakott, Belev megígérte, hogy a többi hatezret ő szállítja a „régi" Bulgária területéről, s lesznek közöttük „befolyásos zsidók", nevezetesen olyanok, akik „gazdagok vagy akiknek jó összeköttetéseik vannak magas körökben".

Belevet azonban kellemetlen meglepetés érte. Vezető bolgár politikusok, összesen negyvenhárman, élükön Pesevvel, a szobranje, a bolgár országgyűlés alelnökével, petíciót nyújtottak be a miniszterelnöknek, hogy „a bolgár nép presztízse és erkölcsi érzéke érdekében tartózkodjék minden nem feltétlenül szükséges intézkedéstől".[162] Pesev még bizalmatlansági indítványt is beterjesztett a parlamentben. Leszavazták, és következésképpen megfosztották tisztétől, de erőfeszítése mégsem bizonyult teljességgel hiábavalónak. „Legfelsőbb helyről jövő sugallatra" – valószínűleg a királyéra – a „régi" Bulgária területéről már nem deportáltak több embert, azokat pedig, akiket elszállítás végett letartóztattak, szabadon bocsátották.[163]

A bolgárok viszont a végletekig kihasználták a zsidó munkaerőt. A zsidókat munkatáborokba gyűjtötték, és húszezer zsidót kiköltöztettek Szófiából. Eichmann ügyosztálya megbízta a külügyminisztériumot: közölje félreérthetetlenül a bolgárokkal, hogy ez csak az első lépés, a bulgáriai zsidókat végül is el kell szállítani Keletre.[164]

De a bolgárok nem voltak hajlandók ennél tovább menni. Borisz király rejtélyes halála, alig valamivel a Hitlernél tett, 1943. augusztus 25-i látogatása után, még inkább megnehezítette a németek dolgát. Német követelésre több zsidó már nem távozott Bulgáriából.

Eichmann Bulgáriában is erőteljesen hadakozott a zsidók kivándorlása ellen.[165] Mihelyt befutott a legcsekélyebb információ valamiféle, menekülteket szállító hajók útjának szervezéséről, azonnal lenyomozták, és a kísérletet még csírájában elfojtották.[166]

A szomszédos Jugoszláviában a nácik könnyebben boldogultak.

Jugoszláviát 1941 tavaszán, rövid hadjárat nyomán lerohanták és felszabdalták a nácik. Szerbia katonai megszállás alá került, és bábkormányt kapott; Horvátországot független királysággá nyilvánították; Jugoszlávia egynémely része Magyarországhoz és Bulgáriához került, az olaszok is elvettek belőle egy darabot, a maradékot pedig bekebelezte a Reich.

Nemsokára megkezdődött a zsidók letartóztatása. Benzler, a belgrádi német teljhatalmú megbízott, megkérdezte, mit csináljon velük, elszállíttathatja-e őket Romániába.[167] A külügyminisztérium nemmel válaszolt: a zsidókat lágerokba kell küldeni.[168] Lehetetlen!, táviratozta vissza Benzler,[169] az ország hemzseg a lázadóktól, s így a zsidók elmenekülhetnek a táborokból. „Gyors és drákói megoldást" óhajtott,[170] és megkérdezte, lehetséges-e a zsidóknak a főkormányzóságba vagy Oroszországba való szállítása.[171]

Rademachert, az illetékes ügyosztály vezetőjét utasították, hogy lépjen érintkezésbe Eichmann-nal. Benzler eredeti levelének margójára Rademacher ezt jegyezte föl: „Eichmann azt mondja, nincs lehetőség, hogy Oroszországban vagy a főkormányzóságban helyezzék el őket. Még a német zsidókkal sem tudnak ott mit kezdeni. Eichmann agyonlövést javasol." *(Eichmann schlägt Erschiessen vor.)*[172]

Dátum: 1941. szeptember 13. A „végső megoldás" pusztító gépezete még nem készült el teljesen.

Rademachert Nürnbergben kihallgatták erről az iratról. Kijelentette:

– Még emlékszem: telefonon beszéltem az RSHA-val, és följegyeztem Eichmann legfontosabb szavait... Amikor ismét feltettem neki a kérdést, egyszerűen csak ennyit válaszolt: „Agyonlőni", és letette a kagylót.[173]

Így aztán a belgrádi zsidókat a helyszínen agyonlőtték. Eichmann két embere, Suhr SS-őrnagy és Stuschka SS-hadnagy Rademacherrel együtt Belgrádba utazott.[174] Visszatérésük után Rademacher részletes jelentést írt. Szerintük a probléma „csupán négyezer zsidó férfit érint"; hozzátette: „ebből háromezer-ötszázat a hét

végéig agyonlőnek". „További húszezer zsidót (nőt, gyereket, öreget) ideiglenesen a Duna egyik szigetére költöztetnek."[175]

Berlin hivatalos ürügyet talált a tömeggyilkosságra: a megtorlást. A katonai kormányzat vezérkari főnöke, Harald Turner, egyik barátjának írt levelében beszámolt az akcióról:

„Mint valószínűleg tudod, itt elszabadult a pokol... A legutóbbi nyolc nap alatt kétezer zsidót és kétszáz cigányt lövettem agyon, a százat egyért kvóta szerint, száz embert minden egyes bestiálisan meggyilkolt német katonáért, és további kétezer-kétszáz embert fogok agyonlövetni, majdnem kizárólag zsidókat, a következő nyolc nap alatt. Nem valami gyönyörű munka... De a zsidókérdés így oldódik meg leggyorsabban."[176]

Dr. Wilhelm Fuchs ezredes *Einsatzgruppé*-ját bízták meg a kivégzésekkel. Fuchs szerint a zsidóellenes intézkedésekre Eichmann adott utasítást.[177]

August Meisner SS-tábornok pedig így vallott belgrádi tárgyalásán:

– Az agyonlövetésen kívül ott voltak a gázfurgonok... Kizárólag zsidók megsemmisítésére használták őket,[178] a berlini Biztonsági Rendőrségtől kapott utasítások értelmében.

A szerb zsidóságot majdnem teljesen megsemmisítették. Eichmann-nak Szerbiában nem volt deportálási problémája. A zsidók egy részét, az utasításának megfelelően, a helyszínen lemészárolták. A többit sem költöztették holmi szigetre: elszállították őket a szomszédos Horvátország koncentrációs táboraiba.

Horvátországot mint fasiszta államot Németország és Olaszország hozta létre Jugoszlávia északnyugati részén, Ante Pavelić vezetése alatt. Ez a terrorista évekig Olaszországban rejtőzködött. Horvátországban százszázalékosan náci törvénykezést vezettek be, és hatalmas „pénzbüntetéseket" róttak ki; ezért azután a horvátok a zsidók ezreit terelték táborokba. Sorsukról csak a helyi lakosság által elbeszélt rémtörténetekből tudunk, mert egyetlen Häftling (fogoly) sem élte túl a táborok borzalmait.

A jasenovaci haláltáborban gyilkolták halomra a jugoszláv partizánokat; de ott pusztult el húszezer, Jugoszlávia különböző részeiből származó zsidó is.

Az ügyek „elintézése" után Eichmann elküldte tárgyalni Zágrábba Franz Abromeit SS-századost.[179] Csakhamar megállapodtak, hogy a horvát hatóságok minden deportált zsidóért harminc márkát fizetnek.[180] Olcsón megúszták; Szlovákiában ötszáz márka volt a taksa, Bulgáriában háromszázötven. Az együttműködési megállapodás szerint a horvátok gondoskodtak karhatalomról a zsidók letartóztatásához és helyi táborokba való tereléséhez. A táborokból aztán Abromeit szállíttatta őket Németországba.

1944. április elején Berlin jelentést kapott, amely szerint „a horvátországi zsidókérdés nagyjából megoldódott".[181] Ám sokaknak sikerült a hegyekbe menekülnie és Tito partizánjaihoz csatlakoznia. Az ország egy részén a partizánok szilárdan megvetették a lábukat, és megkezdték a felszabadítási hadjáratot.

Görögország hősiesen visszaverte az 1940. októberi olasz támadást, de fél évvel később összeroppant a nácik villámháborújában. Mussolini megkaparintotta a görög szárazföld és szigetvilág nagy részét. Bulgáriát Kelet- és Észak-Görögország egy-egy darabjával jutalmazták segítőkészségéért. Németország a Törökországgal közvetlenül szemben lévő keskeny csíkot kapta, Szalonikivel a közepén; ez az övezet katonai igazgatás alá került.

Mindez a végét jelentette annak a régi zsidó közösségnek, amely már jóval a jeruzsálemi templom lerombolása (i. sz. 70) előtti idők óta Szalonikiben élt. I. sz. 50-ben Pál apostol látogatott el a szaloniki zsidókhoz, híveket akart szerezni közöttük az új hit számára. A közösség túlélte a bizánci császárság viszontagságait, a keresztesek uralmának viharos esztendeit, a gyakori mohamedán inváziókat, a hosszú török megszállást és végül a görög nemzeti újjászületést. Megviselte a sok háború, tűzvész és fosztogatás, mégis fennmaradt, mert életerős volt és szorgalmas. A kései középkorban jelentékenyen megnövekedett az Ibériai-félszigetről elűzött zsidókkal. A zsidó közösség évszázadokon át sok kitűnő kereskedőt és iparost adott a városnak, de még annyi rakodómunkást is, hogy szombatonként, amikor a zsidó munkások nem dolgoztak, Szaloniki kikötője hosszú időn át valósággal kihalt volt.

Ám Szaloniki zsidó közössége, amely az ókor óta fennállott, nem élte túl Hitler négyéves uralmát. 1943-ban semmisült meg, röpke négy hónap alatt.

A két háború sújtotta Görögország már a német megszállás első

napjaitól kezdve éhezett; nem volt még egy ország egész Európában, amelynek lakosai borzalmasabban éheztek volna. A zsidók pedig kezdettől fogva még ennél is többet szenvedtek.

– Minden napra kitaláltak valami újat ellenünk – mondotta tanúvallomásában Jitzhak Nehama. – Aztán 1942. július 11-én megparancsolták, hogy másnap, szombaton minden zsidó férfi, tizennyolctól negyvenöt éves korig, jelenjék meg a hatalmas Felszabadulás téren... Összegyűltünk vagy kilencezren.

Fényképeink voltak erről a jelenetről, a háború után találták meg őket Németországban. A tárgyaláson megmutatták a képeket Nehamának.

– Igen – mondotta –, ez az a tér, ezek azok az emberek... Órákon át gyakorlatoztattak bennünket. Ott álltunk a tűző napon, szombati ünneplő ruhában. Aki nem bírta úgy, ahogy az SS-legények akarták, azt úgy összeverték, hogy elájult. Akkor aztán leöntötték vízzel, és visszaküldték a sorba... Ez reggel nyolctól délután fél háromig tartott. A teret környező házak erkélyén német nők álltak és fényképeztek. Valahányszor egy zsidó ájultan összeesett, tapsoltak.

Az egyik fényképen a tanú felismerte önmagát:

– Ez én vagyok – kiabált izgatottan –, amint hatórai tornázás után, összevissza verve, a térdemet hajlítom... Utána hetekig beteg voltam. Négy napig szinte eszméletlenül feküdtem... Később aztán jelentkeznünk kellett egy munkatáborban... a háború végére teljesen legyöngültünk, és az éhes emberek ott estek össze holtan, munka közben.[182]

Eichmann elérkezettnek látta az időt a közvetlen beavatkozásra. 1943 januárjában elküldte Szalonikibe Günthert, hogy „a zsidó ügyekről tárgyaljon".[183] Néhány nappal később Günthert a Pozsonyból érkező Dieter Wisliceny váltotta fel.[184] Eichmann azt az utasítást adta Wislicenynek, hogy „távolíttassa el Szaloniki körzetéből a zsidókat; a feladat elvégzéséhez becslése szerint hat-nyolc hétre lesz szükség".[185]

Valójában Wislicenynek valamivel hosszabb idő kellett a városban lakó hatvanezer zsidó deportálásához. Egy hónapon belül Wisliceny gettóba záratta mindet, az öt éven felülieket pedig sárga csillaggal jelöltette meg.[186] A gettóban, különösen pedig a Baron Hirsch nevű tranzittáborban, amely eredetileg szegény sorsú zsidók menedékhelyéül szolgált, iszonyatosak voltak a körülmények.

– Szörnyűséges piszok, rengeteg tetű... Amikor közölték velünk:

Lengyelországba visznek, hogy Krakkó közelében telepedjünk le, és saját közösséget alapítsunk, azt mondtam, rendben van, menjünk... Még lengyel pénzt is adtak, cserébe a drachmáinkért. Az embereknek azt mondták, vigyenek magukkal esernyőt, mert arrafelé esik az eső meg a hó... Ha akkor tudom, hogy valójában mi vár ránk, inkább ott helyben meghalok... Auschwitzba vittek bennünket.[187]

A deportálások 1943. március 15-én kezdődtek. A zsidók elindultak tehát Kelet felé, szinte szívesen szálltak vonatra, hogy meneküljenek a kétségbeejtő hazai körülmények elől; elbolondította őket a németek hazudozása,[188] és hittek saját rabbijuknak, dr. Koretznek, aki továbbadta nekik a németektől hallott „új település Krakkó közelében" meséjét. Júliusra majdnem be is fejeződött minden. Wisliceny jelentést tett a deportálásokról, és jelentésében beszámolt az áldozatoktól zsákmányolt drachma- és valutaösszegekről is.[189]

Nem sokkal később, Mussolini bukásával, véget ért az olaszok görögországi uralma; Athént és a szigeteket is a németek szállták meg. És megjelent, gyilkolni, az SS; Jürgen Stroop tábornok, aki nem sokkal előbb a varsói gettó felkelését verte le, a helyszínen termett. De most sok zsidónak sikerült elrejtőznie, és szétszóródtak a szigetvilágban. A németek további nyolcezer áldozatra számítottak, de csupán ezerkétszáz kiéhezett, halálosan fáradt embert sikerült összefogniuk: „Ez valószínűleg a legérdektelenebb kontingens", jelentették Athénból.[190] A német haderő felkutatta a bujkáló zsidókat a Dodekanészosz-szigeteken is; akikre rátaláltak, azokat öreg bárkákba terelték; német matrózok kikormányozták a járműveket a nyílt tengerre,[191] és miután meglékelték a hajót, a mentőcsónakokon továbbálltak, és a zsidókat sorsukra hagyták.

Időnként a nem zsidók kitelepítésével is a Gestapo eredményesen működő deportálási osztályát bízták meg. 1941 áprilisában például Hitler elrendelte, hogy Jugoszlávia újonnan meghódított északnyugati részéből távolítsák el a szlovénokat.[192] A feladat elvégzésére Eichmannt jelölték ki, és neki alig három hónap alatt sikerült tizenháromezer szlovént kiszakítania környezetéből és délebbre zsuppolni. Még másfél évvel később is ezrével bolyongtak Boszniában ide-oda a szlovénok, aztán Lengyelországba szállították őket.[193] Amikor Himmler elrendelte, hogy Zamość körzetéből, a

Lublin és Lwów közötti területről távolítsák el a lengyeleket, ismét Eichmannt bízták meg az akció végrehajtásával. „A lengyeleknek, nem úgy, mint a zsidóknak, meg kell engednünk a természetes halált", így szólt az utasítás.[194] „A papokat általában koncentrációs táborba küldjék, ne a »nyugdíjasfalvakba«",[195] utasította Eichmann ügyosztálya az illetékeseket. A lengyel kisgyerekeket különleges táborokba küldték, „elnémetesítő" átnevelés céljából;[196] az idős embereket a zsidók által elhagyott helységekbe, az úgynevezett „nyugdíjasfalvakba" telepítették. A többi lengyelt vagy Németországba szállították dolgozni, vagy pedig munkatáborokba küldték.[197]

Napirenden voltak a szokásos deportálási jelenetek. Sok lengyel gyerek vagy meghalt útközben, vagy súlyos fagysérüléseket szenvedett.[198] Volt, aki megfulladt szállítás közben, s holttestét ki kellett dobni a vagonból. Az akció eredetileg száznegyvenezer embert érintett volna,[199] később azonban csökkentették a kvótát.[200]

Eichmann egy másik specialitása a cigányok deportálása volt. 1941 őszén ötezer cigányt zsuppolt át Łódźba.[201] Később aztán a közönséges bűnügyi rendőrség fogdosta össze a cigányokat, de Eichmann feladata volt, hogy minél nagyobb számban szállíttassa őket Auschwitzba.[202] Ott sokan szörnyű járványoknak estek áldozatul; végül valamennyiüket kiirtották.

Eichmann tevékenységét példázza többek között Lidice cseh falunak és lakosságának tragikus sorsa. A falut 1942. június 10-én rombolták le a nácik, brutális megtorlásként, amiért cseh hazafiak Prágában meggyilkolták Reinhard Heydrichet. Valamennyi lidicei férfit a helyszínen kivégezték. A nőket a ravensbrücki koncentrációs táborba vitték, a gyerekeket pedig, két transzportban, Litzmannstadtba (Łódźba). Közülük tizenhatot találtak alkalmasnak „elnémetesítés"-re, őket különleges intézetekbe szállították, ahol eltörölték bennük származásuknak még a nyomait is.[203] A többi kilencvenhárom gyereket Hermann Krumey SS-alezredesnek, a Łódźban székelő népességáttelepülési hivatal vezetőjének gondjára bízták. Krumeyjal azonban közölték, hogy a gyerekek csak ideiglenesen fognak a hatáskörébe tartozni. „Abban a feltevésben, hogy a gyerekeket »különleges elbánásra« szemelték ki, értesítettem a IV–B-4 ügyosztályt", írta Krumey.[204] Feltevését igazoltnak látta, mert a gyerekek – közöttük több két éven aluli csecsemő[205] – poggyász nélkül érkeztek,[206] azzal az utasítással, hogy „nem szükséges nagyobb gondot fordítani rájuk".[207] Nyilvánvaló, hogy a gyerekeket eleve halálra ítélték. Eichmann erről telefonon beszélt Krumeyjal, és végül a IV–B–4 ügyosztály utasította Krumeyt, adja át a gyerekeket a helyi Gestapónak, „amely már megkapta a további utasításokat".[208]

A gyerekekről soha többé nem hallott senki.

Heydrich halálát véres megtorlás követte. Zsidó túszokat szállítottak Berlinbe, s közülük százötvenkettőt kivégeztek. Ez azonban csak csekélyke része volt a Heydrich tiszteletére rendezett „gyászszertartásnak". Olyan határozat született, hogy Heydrich nevét összekapcsolják azzal az akcióval, amelynek célja a főkormányzóság zsidó lakosságának elpusztítása és vagyonának, tulajdonának elrablása. Odilo Globocnikot nevezték ki az akció közvetlen felelősének, és ő hajtotta végre a fennhatósága alá tartozó táborokban az „Aktion Reinhardot".

A „Reinhard-akció" során a zsidókat végleg elszállították lakhelyükről, egyenesen Globocnik haláltáboraiba, mindennemű „kvóta" nélkül, sőt figyelmen kívül hagyva a munkaerő-szükségletet is. Három vagy négy nagyobb gettó lakosságának kivételével, ahol a helyi hatóságok egy ideig még vitatkoztak az SS-szel, mivel a zsidók rabszolgamunkáját továbbra is igénybe akarták venni. Így aztán a szállítási kapacitáson és a táborok befogadóképességén kívül más korlátozás nem volt. Az embereket elszállításuk előtt mindenüktől megfosztották: elvették tőlük ingatlanukat, pénzüket, értéktárgyaikat, és mikor vonatra rakták őket, azt mondták nekik, vigyék magukkal „az áttelepüléshez" személyes holmijukat, sőt még azt is a lelkükre kötötték, hogy „jól vigyázzanak rá" az utazás alatt. Ez azonban csak álcázási manőver volt. Mihelyt „úticéljukhoz" érkeztek, elvették tőlük még a kis motyójukat is.

Brack, az euthanasiagyilkosság főszakembere, „különleges szolgálatra" osztotta be emberei egy részét, mivel... „a zsidókkal kapcsolatos ügyeket a lehető leggyorsabban el kell végezni".[209] 1942 júliusában hatalmas megterhelésnek tették ki a gördülő állományt, minthogy naponta kellett vonatokat indítani a treblinkai és a belżeci táborba.[210] Himmler vezérkari főnöke külön köszönetét fejezte ki, amiért „a kiválasztott népből naponta ötezer embert szállítanak Treblinkába",[211] és még nagyobb erőfeszítéseket kért.

Az 1942. nyári nagy német offenzíva éppen akkor érte el tetőfokát: a 4. páncélos hadsereg közeledett a Volgához; von Kleist

harckocsijai mélyen behatoltak a Kaukázusba, és a tábornok átcsoportosította erőit a grozniji olajmezők elözönlésére; a 6. hadsereg rohamosan nyomult előre a Don mentén; a német haderők vonala veszedelmesen meghosszabbodott, és ki volt téve az oldalirányú szovjet ellentámadásnak. A csapatoknak és az előnyomuló arcvonalnak tehát égető szüksége volt minden, de minden szállítóeszközre, különös tekintettel Hitlernek arra a fontos döntésére, hogy egyszerre foglalja el a Kaukázust és Sztálingrádot. És mégis helyt adtak annak a követelésnek, hogy a „Reinhard-akció" véghezvitele érdekében fokozni kell az erőfeszítéseket. Az RSHA 1942. szeptember 26. és 28. között tartott magas szintű értekezletén elhatározták, hogy attól fogva napi nyolc szerelvényt juttatnak a főkormányzóságnak, és hogy az addigi kétszáz marhavagonos kontingenst továbbiakkal egészítik ki.[212]

A zsidók kiirtását és a háborús erőfeszítést tehát egyformán fontosnak tekintették. Ez volt a kettős célja a németek élethalálharcának, és egyiket sem rendelték alá a másiknak. A háború követelményei nem játszhattak szerepet a zsidók kímélésében vagy irtásuk csökkentésében. Hasonlóképpen a zsidók elpusztítására irányuló korlátlan hadjárat semmiképpen sem hátráltathatta a haderők gyorsabb előnyomulását. Mindkét célt egyszerre akarták elérni.

A technikai problémáktól eltekintve, semmi nem volt, ami megállította volna az akciót. A főkormányzóságban nem akadt olyan lengyel csoport, amelynek kívánságai érdekelték volna a megszálló hatóságokat. Ha egyáltalán volt helyi ellenzéke a zsidók megsemmisítésének, ez semmiben sem akadályozta a németeket. A lengyel ellenállóval körülbelül úgy bántak el, mint a zsidóval; és szó, ami szó, a zsidók legyilkolásának igen csekélyke volt az ellenzéke. Sőt a lengyelek széles körei helyeseltek. Főként a helyi hatóságok törődtek az életben maradásukkal, és így a zsidók még dolgozhattak egy ideig, mint a rabszolgák.

Mivel ekként a „Reinhard-akció" jó kezekbe került, Eichmann a keleti nagy gettók felszámolásával kapcsolatos különleges problémáknak szentelhette a figyelmét. 1942 decemberében úgy határoztak, hogy jelentős mértékben csökkentik a białystoki gettó lakóinak létszámát,[213] és Eichmann Günthert bízta meg a feladattal. A helyi hatóságok ugyan halasztást kértek, hivatkozva azokra a szolgálatokra, amelyeket a zsidó munkaerő a német hadseregnek tesz, kérelmükre azonban rá se hederítettek. 1943. február elején Günther tízezer zsidót deportált Białystokból Auschwitzba.[214]

Végül Łódź gettója maradt meg utolsónak a nagy keleti gettók közül. Rabszolgahajcsár főnöke, Hans Biebow hatalmas összegeket keresett az emberek iszonyatos kizsákmányolása révén, ezért a legkülönfélébb manőverekre vállalkozott, hogy a gettó legalább részben megmaradjon, és neki dolgozhasson. Erőfeszítéseit hathatósan támogatta a területi közigazgatás. A gettó sorsának eldöntésére értekezletet hívtak össze; Kaltenbrunnert, az RSHA új vezetőjét Eichmann képviselte a tanácskozáson.[215] Természetesen ő ellenezte a gettó fennmaradását, és dr. Max Horn, az OSTI* főkönyvelője az ő álláspontját támogatta.[216] Az OSTI-t az SS gazdasági főhivatala, a WVHA** hozta létre, hogy a táborokban levő munkaerőt kiaknázza és termelékenységét növelje. Az Eichmannéitól egyébként teljességgel eltérő okokból szállt síkra Horn is a gettó felszámolásáért, szerinte ugyanis a łódźi gettó „álcázza veszteségeit".[217] Csakhogy Eichmann azt akarta, hogy a gettó lakosságát deportálják és mészárolják le, Horn ellenben azt kívánta, hogy a gettót alakítsák át koncentrációs táborrá, és kerüljön a WVHA közvetlen fennhatósága alá. Mert a koncentrációs táborban a zsidók még azt az éhbért, azt a nyomorúságos alamizsnát sem kapták volna meg, amit a gettóban „folyósítottak" nekik. Hornnak nagy szüksége volt a łódźi zsidókra, hiszen az OSTI-nak dolgozó munkaerő az 1943. novemberi kivégzések során majdnem teljesen megsemmisült. Kompromisszumképpen a gettó lakosságát időközben további deportálásokkal csökkentették, és kikérték Himmler véleményét. Himmler a gettó felszámolása mellett döntött, ám a helyi kormányzó, Greiser, „aki a gettót saját felségterületének tekintette", tizennyolchúszmillió márka „kártérítést" követelt a WVHA-tól a gettó gépi és egyéb berendezései fejében.[218]

Egy Himmler–Greiser tanácskozáson az SS átmeneti engedményt tett. Kompromisszumos megoldásban állapodtak meg: a gettót „fokozatosan redukálják".[219]

Általánosságban: 1944 tavaszán Eichmann-nak minden oka megvolt rá, hogy igencsak elégedett legyen az elért eredményekkel. Eltűnt a keleti zsidóság, mint Eichmann mondta: „a zsidóság po-

* Ostindustrie (keleti ipar).

** Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt (Gazdasági és Közigazgatási Főhivatal).

tenciális biológiai tartaléka". Nyugaton pedig annyi zsidó került a kezébe, amennyit az idő szerint csak remélhetett. És bízvást remélhette, hogy a még rejtőzködő zsidókat („az alámerülteket", vagy „a tengeralattjárókat", ahogy akkoriban nevezték őket) az éhezés vagy a feljelentés végül majd csak a kezére adja. A wannseei döntés értelmében a „végső megoldást" könyörtelenül érvényesítették Európának úgyszólván minden olyan zugában, amely német uralom alá került...

9

Eichmann, a nagy deportáló: II. Magyarország

Mindenütt, kivéve egyelőre Magyarországot, amely ugyan a Berlin–Róma tengely csatlósa volt, de nem valami lelkes szövetséges, jóllehet magyar katonák is harcoltak a szovjet fronton, sőt időnként egyharmadát tették ki a Hitler fogyasztotta nem német ágyútölteléknek. A magyar katonai és politikai vezetők egy része már 1942 késő őszén, amikor már előrevetette árnyékát a német hadsereg sztálingrádi kudarca, óvatos puhatolózó lépéseket tett a nyugati hatalmakkal való kapcsolat újrafelvételére.

Eichmann magyarországi viselt dolgaiból, abból, ahogyan ott a „zsidókérdést" kezelte, különleges élességgel mutatkozik meg mind hivatalnoki szervezőképessége, amely az egész Európában szerzett tapasztalatain alapult, mind az, hogy a náci agyakat milyen rögeszmeszerűen foglalkoztatták a zsidók. Mert a magyar zsidók ellen akkor kezdődött el a nagy, átfogó akció, amikor a német hadierő már hanyatt-homlok futott visszafelé Keletről!

A jeruzsálemi tárgyalás folyamán nagy figyelmet szenteltem Eichmann magyarországi viselkedésének: igen tanulságos magatartás volt.

A rövid lélegzetű 1919-es Tanácsköztársaság viharos utórezgéseit követően Magyarországon lassan-lassan kezdett lecsillapodni az antiszemitizmus. Egyetemre csak igen kevés zsidó mehetett.[1] A közigazgatásban, a legfontosabb állami hivatalokban, intézményekben is csak elvétve lehetett zsidót találni, de a gazdasági életben semmiféle intézkedés nem korlátozta tevékenységüket.

Nem jelentett túl nagy változást még az sem, hogy 1932-ben Gömbös Gyula, az ismert régi fajvédő politikus került a miniszterelnöki székbe. De amikor 1938 márciusában Hitler bekebelezte Ausztriát, egyre jobban érezhetővé vált a náci eszmék befolyása Magyarországon. Legfelső kormányzati szinten a szélsőjobboldali agitációt úgy akarták semlegesíteni, hogy elébe mentek követeléseiknek. („Kifogni a szelet a vitorlákból.") Így aránylag gyors egy-

másutánban születtek a zsidótörvények: 1938-ban hozták az első zsidótörvényt – „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" –, mely a zsidónak minősülő magyar állampolgárok arányszámát bizonyos szellemi foglalkozási ágakban – orvosi, ügyvédi, mérnöki, színészi, írói –, valamint bizonyos hivatalokban, intézményekben húsz százalékban állapította meg. De még végre sem hajtották ezt a diszkriminációs törvényt, amikor, nem utolsósorban a hitleri Németország külpolitikai súlyának rendkívüli mértékű megnövekedése miatt, Közép- és Délkelet-Európában törvénybe iktatták az 1939: IV. törvénycikket – „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról" szóló törvényjavaslatot –, mely a zsidók arányszámát hat százalékra szállította le, de ami még ennél is fontosabb volt, különösen ha a következményeket tekintjük, a „zsidó" fogalmának meghatározásánál egyértelműen faji alapra helyezkedett.

Az 1941-es újabb zsidótörvény – „a házassági jogról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről" – megtiltotta a zsidók és nem zsidók házasságkötését.

Sokkal súlyosabban esett latba, hogy már 1940-től különböző kormányrendeletekkel részben korlátozták a zsidók behívását a fegyveres erőkhöz, majd mint „megbízhatatlan elemet" csak fegyver nélkül teljesítendő honvédelmi szolgálatra, kisegítő katonai szolgálatra, közismert elnevezéssel: munkaszolgálatra osztották be. Míg az országhatáron belül a munkaszolgálatnak inkább csak diszkriminációs, hátrányosan megkülönböztető jellege volt, addig a határokon kívül, a frontvonalban a munkaszolgálatosoknak a legnehezebb, legveszélyesebb munkákat: sáncásást, aknaszedést kellett végezniük – hiányos felszerelésben, elégtelen élelmezéssel. Ehhez járult még egyes munkaszolgálatos századok keretlegényeinek kegyetlen, szadista bánásmódja.

A munkaszolgálatnak 1942 és 1944 között a keleti fronton, a jugoszláviai Borban hozzávetőlegesen 42 ezer áldozata volt.

Mivel a zsidó munkaszolgálatosok a magyar királyi honvédség kötelékébe tartoztak, és így a német katonai szervek velük nem rendelkezhettek, néha paradox helyzetek alakultak ki. Eichmann helyettese, Günther például sérelmezte, hogy a zsidó munkaszolgálatosok, „sokan közülük egykori ügyvédek, gyárosok és más értelmiségiek", meleg ételt vásárolhatnak Hegyeshalom vasúti vendéglőjében, ugyanott, ahol „a német tisztviselők is kénytelenek étkezni".[2] Günther megkérte a német külügyminisztériumot, lépjen közbe a zsidóknak a vasúti étkezőből való kitiltása érdekében, mivel a német vámtisztviselőket és vasúti hivatalnokokat sérti ez a „kényszerű kontaktus". A berlini külügyminisztérium pedig, a maga kezdeményezésére, tájékoztatta a Gestapót, hogy egy zsidó olyan pimaszságot engedett meg magának, hogy Stanisławów környékén ezt mondta egy német rendőr őrmesternek: „Én ugyan zsidó vagyok, de maga nem bánthat engem, mivel én magyar katona vagyok."[3]

Ugyanakkor az ország határain belül az 1939-es zsidótörvény értelmében a zsidónak minősített magyar állampolgárok – a zsidótörvények korlátozásai ellenére – viszonylag biztonságban éltek 1944. március 19-ig.

De meg kell említeni, hogy egy ízben, 1941 nyarán, nem sokkal azután, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, a magyar kormányzati szervek összeszedték a magyar állampolgársággal nem rendelkező, valaha lengyel, román vagy csehszlovák állampolgárságú, úgynevezett „keleti zsidókat", és Kelet-Lengyelország frissen meghódított övezeteibe hurcolták őket. Ott aztán Jeckeln SS-alezredes vállalkozott arra, hogy „szeptember 1-ére az utolsó szálig likvidálja ezeket a zsidókat".[4] Ígéretét megtartotta. Az *Einsatzgruppe* „C" mészárolta le őket Kamenyec-Podolszkban és a szomszédos városokban – az áldozatok száma meghaladta a húszezret; csak néhányuknak sikerült csodával határos módon megmenekülniük és elvergődniük Budapestig, hírmondónak.

Az 1942. januári újvidéki „razziának" pedig mintegy ezer zsidó áldozata volt.

Mindent összevéve: ezekben az években, a Harmadik Birodalom érdekszférájában, Magyarország volt az egyetlen olyan állam, ahol nem került sor módszeres deportálásokra, és ahol még jelentős számú zsidó élt viszonylagos biztonságban.

A meg-megújuló hivatalos és félhivatalos német rosszalló nyilatkozatokkal, állásfoglalásokkal szemben a Kállay-kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a zsidókat minden fontos pozícióból el fogja távolítani, és a háború után deportálja mind a nyolcszázezer magyar zsidót. A zsidókat valóban megfosztották földtulajdonuktól, és különleges háborús adóval sújtották. Szóba került az is, hogy a magyarok esetleg a németek kezére adják az országban tartózkodó

külföldi zsidókat; kikérték Eichmann véleményét. 1942. szeptember 25-i válaszában Eichmann ekként figyelmeztette az illetékeseket: „A tapasztalat azt mutatja, hogy a részleges akciók semmivel sem igényelnek kisebb erőfeszítést az előkészületek és a végrehajtás tekintetében, mint a mindenre kiterjedő intézkedések az adott ország egész zsidósága ellen." Ezért ellenezte, hogy csupán az odamenekült külföldi zsidókat űzzék ki Magyarországból, ez ugyanis „mozgásba hozná az egész evakuáló gépezetet", de valójában mégsem oldaná meg a magyarországi zsidókérdést. „Inkább várjunk addig, amíg Magyarország hajlandó lesz valamennyi zsidó lakosára kiterjeszteni a szükséges intézkedéseket", fejezte be fejtegetéseit Eichmann.[5]

Erre azonban Magyarország egyelőre nem volt hajlandó. A német külügyminisztérium fokozta a nyomást, a nácibarát Magyar Megújulás Pártja (Imrédy-párt) és a Nyilaskeresztes Párt (Szálasi-párt) pedig az országon belüli nyomással zaklatta a kormányt. De Kállay miniszterelnök nem ingott meg. „Nem lenne törvényes a zsidókat munkatáborokba és gettóba zárni – válaszolta –, és a kormány ez idő szerint nem tartja helyesnek az ilyenfajta törvények beiktatását."[6] Úgyhogy Luther német külügyi államtitkár 1943. január 16-án végül így írt Sztójay Döme berlini magyar követnek: „Nagy aggodalommal tölt el bennünket, hogy egy velünk baráti viszonyban álló ország majdnem egymillió zsidónak ad menedéket Európa kellős közepén. Hosszú távon nem fogjuk tétlenül szemlélni ezt a veszedelmet."[7]

Csakhogy Németország akkor nem volt abban a helyzetben, hogy „lépéseket tegyen" az egyik szövetségese ellen. Két héttel a Luther-levél kelte után von Paulus tábornagy seregei megadták magukat Sztálingrádnál.

A nácik ekkor elhatározták, hogy a „veszedelemmel" más módon szállnak szembe.

Horthy kormányzót Hitler a klessheimi kastélyba kérette, ahol vele és Ribbentroppal találkozott. Horthynak végig kellett hallgatnia a Führer szokott kirohanásainak egyikét; tirádájában Hitler áttekintette az egész politikai helyzetet, különösen hangsúlyozva a zsidókérdést. Horthy azt válaszolta, hogy a zsidókat úgyszólván megfosztotta minden megélhetési forrásuktól, és igazán nem tudja, hogy ezenkívül még mit tegyen velük. „Végtére is nem lehet likvidálni vagy agyonverni őket", mondotta. Erre aztán Hitler éktelen dühbe gurult, és újabb heves szónoklatot tartott: „Lengyelországban – mondotta – alaposan a helyére tették ezt a dolgot. Ha az ottani zsidók nem akartak dolgozni, hát főbe lőtték őket. Ha meg nem bírtak dolgozni, hát meg kellett dögleniük *(verkommen)*. Úgy kell bánni a zsidókkal, mint a tüdővészbacilusokkal, amelyek megfertőzhetik az egészséges testet. Nem olyan nagy kegyetlenség ez, ha az ember végiggondolja, hogy még az olyan ártatlan élőlényeket, mint például a nyúl meg az őz is, meg kell ölni, mielőtt még súlyos károkat okozhatnának. Miért kellene hát megkímélnünk az olyan állatokat, amelyek a bolsevizmust akarják ránk szabadítani? Azok a nemzetek, amelyek nem szabadultak meg a zsidóktól, elpusztultak. Az egyik legnevezetesebb példa az egykor oly büszke perzsák hanyatlása. Lám, manapság mint örmények tengetik nyomorúságos életüket."

De Horthyra nem hatott meggyőzően, hogy Hitler egy külföldi államférfi előtt nyíltan beismeri a lengyelországi szörnyűségeket, sem pedig az, hogy a Führer ennyire tudatlan a történelemben. Két nappal a klessheimi találkozó után, 1943. április 19-én (éppen a varsói gettólázadás kitörésének napján) Himmlert arról tájékoztatták, hogy a magyarok nemigen akarják a németek kezére adni a zsidókat, inkább arra hajlanak, hogy jól bánjanak velük.[8]

A német nyomás minden irányból folytatódott. Sztójaynál Ribbentrop nyitott kapukat döngetett, és nagy együttműködési készséget tapasztalt. A berlini magyar követ figyelmeztette Budapestet: a kormányzat állásfoglalása zsidó ügyekben az egyedüli akadálya a valóban bensőséges magyar–német viszony megteremtésének. „Ők (mármint a németek) a zsidóságot veszedelmesebb és nagyobb ellenségnek tartják minden más ellenségnél", írta Sztójay, „élethalál kérdése" ez „Németország számára". Kállay utasította a követét, nyugtassa meg a németeket, és kérje meg őket, ne értsék félre az ő szándékait, de egyúttal megismételte, hogy nem küldi el a zsidókat „áttelepítés céljából", ameddig pontosan nem tudja, hová kerülnek, és ha nem tud meggyőződni róla, hogy „életlehetőséget" kapnak.[9]

1943 őszén a német külügyminisztérium ismét Magyarországra küldte Veesenmayert (először 1943 tavaszán járt Magyarországon), a politikai helyzet tanulmányozása céljából, különös tekintettel arra, hogy az olasz kiugrás után Hitler és a német hadsereg

főparancsnoksága – nem alaptalanul – attól tartott, hogy Magyarország és Románia megkísérli követni az olasz példát. Veesenmayer 1943. december 10-én készítette el jelentését, melyből meglehetős lesújtó kép bontakozik ki Magyarországról, a magyar vezető katonai és politikai rétegről. Veesenmayer erélyes intézkedéseket követelt „a magyarországi előretolt állás" biztosítására, továbbá annak érdekében, hogy Magyarországot teljes egészében rendeljék alá Németország „gazdasági érdekeinek, a zsidókérdést pedig vaskézzel oldják meg, ez az adott helyzetben parancsolóan szükséges". „E kérdés megoldása előfeltétele annak, hogy Magyarországot teljesen bevonjuk a birodalom harcába, amelyet a birodalom a védelméért és létéért" folytat.[10]

Hátrányos helyzetében Németország most már korántsem volt olyan határozott, mint ameddig még egymás után aratta a győzelmeket. Bár Hitler már 1943. szeptember végén utasította a főparancsnokságot, hogy készítsenek olyan megfelelő tervet, amely megakadályozza Magyarország és Románia háborúból való kilépését, a „Margarethe I" – ez volt a Magyarország megszállására vonatkozó terv fedőneve – végrehajtására csak 1944. február második felében született döntés. Az RSHA-t csak 1944. március első napjaiban utasították, hogy készítse el az új, elfogadható magyar kormány listáját a Kállay-kormány bukásának esetére.[11]

Egyidejűleg Eichmannt a legnagyobb titokban Mauthausenba küldték, különleges különítmény megszervezése végett. Himmler elrendelte, hogy „Magyarországra magát a mestert küldjék". Eichmann-nak adott utasítása igen egyszerű volt: „Fésülje át az országot kelet–nyugati irányban; deportáljon minden zsidót Auschwitzba, de a lehető leggyorsabban.[12] Kezdje a keleti megyékkel, ahová közelednek az oroszok. Gondoskodjék róla, hogy a varsói gettólázadáshoz hasonló eset ne forduljon elő." Eichmann mindezt beismerte a jeruzsálemi tárgyaláson, és hozzátette:

– A magyar csendőrség, bizonyára kényelmi okokból, előbb Budapestet akarta megtisztítani, és nekem Endre Lászlóval kellett erről tárgyalnom... Utasításom úgy szólt, hogy ne Budapesttel kezdjem, hanem a keleti országrésszel, és onnan haladjak nyugatnak.[13]

Mauthausenban Eichmann maga köré gyűjtötte a megbízható embereit, akik évek óta végrehajtották Európa-szerte a deportálásokat, s most, feladatuk végeztével, voltaképpen munka nélkül lé-

zengtek. Ott volt Krumey, Wisliceny, Dannecker, Burger, Hunsche, Abromeit, Novak, Seidl és Eichmann valamennyi hadsegéde. Csak Rolf Günther maradt Berlinben, a Kurfürstenstrasse 116. alatt, az iroda vezetésére.

Rudolf Hösst visszarendelték Auschwitzba, hogy táborát előkészítse az új, nagy feladatra. Végül, amikor minden készen állt, Horthyt ismét a klessheimi kastélyba rendelték, azzal az ürüggyel, hogy „megbeszélik vele a magyar csapatok visszavonását az orosz frontról".

Mihelyt megérkezett, Hitler közölte vele: nem tűrheti tovább a Kállay-kormány különbéke-próbálkozásait, ezért a Wehrmacht megszállja Magyarországot. Ha Horthy meneszti a Kállay-kormányt, és annak helyébe a birodalomnak megfelelő kormányt nevez ki, amely egyfelől biztosítja, hogy Magyarország minden anyagi és katonai erejével folytatja a háborút, másfelől radikálisan megoldja a zsidókérdést, és felszámolja a legitimista, a polgári és a baloldali ellenzéket, akkor megszálló csapatait és a Gestapót egy idő múlva vissza fogja vonni. Horthy kezdetben vonakodott elfogadni Hitler feltételeit, de rendkívül heves tárgyalások után végül is beadta derekát, a vele levő Szombathelyi vezérkari főnök pedig parancsban utasította a katonai parancsnokságokat, hogy a bevonuló német csapatokat barátokként kell fogadni.

Amikor Horthy március 19-én visszaérkezett Budára, és megérkezése után, 12 óra 45 perckor Koronatanácsot hívott egybe, a főváros stratégiai pontjait a Wehrmacht egységei már megszállták, a Gestapo pedig megkezdte a letartóztatásokat.

Horthy a Koronatanácson tájékoztatta a kormány tagjait a klessheimi tárgyalásokról. Elmondotta: Hitler rögtön a tárgyalás elején közölte, hogy az olasz árulás megismétlődésének elhárítása végett megszállja Magyarországot, és az indítékai között szerepelt az is, hogy a magyar kormány „nem hajlandó leszámolni" a nagyszámú magyar zsidósággal. Ugyanezért tett szemrehányást Ribbentrop külügyminiszter Sztójay Döme követnek is.

Horthy a Koronatanácson sejteni engedte, hogy beleegyezett az ország német megszállásába, mégpedig azért, hogy a nagyobb roszszat elkerülje – itt utalt a románok és a horvátok esetleges fenyegető bevonulására, de más konkrétumot nem mondott. Az azonban sejthető volt a Koronatanács tagjai számára, hogy Horthy hallgatólagosan beleegyezett a zsidókérdés radikális megoldásába.

Ezen a napon megérkezett dr. Edmund Veesenmayer SS-Standartenführer (ezredes) is, és bejelentette Horthynak, hogy kinevezték „a Harmadik Birodalom teljhatalmú budapesti megbízottjának, és feladata egy új kormány megalakítása".[14]

A „különleges kommandó" Budapestre érkezését követő napon Eichmann emberei megidézték a magyarországi zsidó közösség vezetőit.

– Megkérdeztük a magyar hatóságokat, elmenjünk-e – mondotta tanúvallomásában Freudiger Fülöp, a budapesti ortodox zsidó hitközség vezetője. – A miniszterelnökség gyors választ ígért, a rendőrség közvetítésével; a rendőrség azt közölte, hogy minden német kívánságot teljesítenünk kell, ők ebbe nem avatkozhatnak bele.[15]

A zsidóság képviselői úgy döntöttek tehát, hogy elmennek a megbeszélésre.

Három egyenruhás német tiszt – Krumey, Wisliceny és Hunsche – fogadta őket, egy civil, egy gépírónő meg egy katona társaságában. A katona azonnal pisztolyt fogott a tizenöt zsidó vezető emberre. Eichmann most is jól bevált taktikáját alkalmazta: alaposan megzavarni az embereket, a megfélemlítés és a megnyugtatás keverésével.

– „Ettől a pillanattól kezdve a magyar zsidóság ügyei az SS hatáskörébe tartoznak – jelentette ki Krumey. – Lesz néhány gazdasági megszorítás, de semmi több; csak annyi, amennyit a háborús körülmények megkövetelnek. A vallási és kulturális tevékenység nyugodtan folytatható. Mi gondoskodunk a rendről és a nyugalomról. Minden a legnagyobb rendben lesz. Adják meg nekem valamennyi magyarországi zsidó hitközség vezetőjének a nevét. Holnap pedig jelenjenek meg az Astoria Szállóban, a zsidó vezetők újabb összejövetelén."[16]

A beszéd tónusa alapjában véve megnyugtató volt.

Az összejövetel végeztével sokszorosított utasítást osztottak ki a részvevők között.[17] E szerint minden zsidó ügy a Gestapo IV–B–4 osztályának hatáskörébe kerül. Zsidók csak külön engedéllyel hagyhatják el Budapestet; azonnal létre kell hozni a Központi Zsidó Tanácsot, csakis ez lesz jogosult a budapesti zsidók képviseletére mint „a német hatóságok tárgyalópartnere". Köteles éjjel-nappal

telefonszolgálatot tartani, és a telefonbeszélgetésekről feljegyzéseket készíteni. Megakadályozandó mindennemű pánik.

Másnap szélesebb körű megbeszélést tartottak, több mint negyven zsidó vezető részvételével. Ezúttal Wisliceny volt a fő szónok, körülbelül úgy beszélt, mint előző nap Krumey. A zsidó vezetők érdeklődtek, mire véljék számos jól ismert zsidó gyáros, vállalkozó, szellemi foglalkozású ember letartóztatását, továbbá azt, hogy vonatokon, vasútállomásokon tömegesen tartóztatják le a zsidókat.*

– Hát nem tudják, hogy háború van, és hogy ilyenkor túszokat kell szedni? – válaszolta ártatlan képpel Wisliceny. – Nem lesz semmi bántódásuk, ha maguk rendesen viselkednek. Ami pedig a vasúti letartóztatásokat illeti, hát ne utazgassanak a zsidók. Mondják meg nekik, hogy maradjanak ott, ahol éppen vannak.[18]

Wislicenyék sürgették a Központi Zsidó Tanács létrehozását. A budapesti zsidók ismét a magyar kormányhoz fordultak segítségért, utalva arra, hogy a magyar törvényekben nincs szó semmiféle „zsidó tanácsról".

– Tegyék azt, amit a németek kívánnak – hangzott a válasz.[19]

Kállay miniszterelnök viszont, aki előző nap a Koronatanácson lemondott, a budapesti török követségre menekült. Utódjává Horthy – a Veesenmayerrel folytatott hosszas alkudozások után – Sztójay Dömét, a volt berlini követet nevezte ki, továbbá a közismerten nácibarát Jaross Andor lett a belügyminiszter, oldalán két hírhedt zsidófaló belügyi államtitkárral: Endre László kezébe kerültek a zsidó ügyek, Baky Lászlóéba a csendőrség; Ferenczy László alezredes lett a deportálási felelős. A három László csakhamar Eichmann kebelbarátja és fő segítőtársa lett. Bakyt különben is utasították, hogy bocsássa a csendőrséget Eichmann rendelkezésére.[20]

Végül megalakult a Zsidó Tanács; ekkor jelent meg Eichmann személyesen is a színen. 1944. március 31-én magához rendelte a tanács tagjait: Stern Samut, dr. Boda Ernőt, dr. Pető Ernőt, dr. Gábor Jánost, dr. Wilhelm Károlyt és Freudiger Pinkász Fülöpöt. Kijelentette: az ő legfőbb feladata a hadiipar termelésének növelése. A zsidóknak dolgozniuk kell, s akkor semmi bántódásuk

* Ugyanaznap tartóztatták le Bajcsy-Zsilinszky Endrét, továbbá a Szociáldemokrata Párt több vezetőjét, és nem sokkal később a nem is baloldali, csak németellenes polgári politikusok egész sorát is (A kiadó).

nem lesz. Kérte a Zsidó Tanácsot, „működjék együtt", és gondoskodjék önkéntesekről. Ha nem jelentkeznek önkéntesek, akkor erőszakkal szerez embereket.

– Nem vagyok az erőszak híve – mondta –, mert nagyon becsülöm a munkaerőt, de mindennemű ellenkezést el fogok fojtani. Ha eszükbe jutna, hogy csatlakozzanak a partizánokhoz vagy az ő módszereiket alkalmazzák, akkor könyörtelenül lemészároltatom mindannyiukat. A háború után a zsidók szabadon fognak élni; minden zsidóellenes intézkedést el fognak törölni, és a németek ismét olyan jóindulatúak lesznek, mint azelőtt. Csak mondják meg nekem, ha bántja magukat valaki, és én megvédem magukat; de figyelmeztetem magukat: meg ne próbáljanak félrevezetni. Én mindent tudok a zsidókról. 1934 óta foglalkozom zsidó ügyekkel; jobban tudok héberül, mint maguk... Nemsokára ellátogatok a múzeumukba, mert érdekelnek a zsidó kulturális ügyek. Megbízhatnak bennem, és őszintén beszélhetnek velem, hiszen láthatják, én is egészen nyíltan beszélek magukkal. Ha a zsidók nyugodtan viselkednek és dolgoznak, akkor a hitközség valamennyi intézménye fennmaradhat. Azt akarom, hogy saját iskolarendszert építsenek ki; adjanak nekem listát az épület- és egyéb technikai szükségletekről. Tapasztalatom szerint, ahol a zsidók szembeszálltak velünk, ott kivégzések voltak. Háború van.

Eichmann azzal folytatta, hogy a zsidóknak, „háborús intézkedésként" sárga csillagot kell viselniük, „mégpedig ma délután öt órától fogva".[21] „Úgyhogy jól tennék, ha azonnal érintkezésbe lépnének valamelyik textilgyárral", figyelmeztette a Zsidó Tanács tagjait. Amikor a tanács tagjai kijelentették, hogy előbb konzultálniuk kellene a csoportokkal, amelyeket képviselnek, Eichmann rájuk szólt: legfőbb ideje, hogy levetkőzzék liberális szokásaikat. „Maguknak parancsolniuk kell, nem pedig kérniük. Felhatalmazom magukat adók kivetésére. Vegyenek el pénzt a kitért zsidóktól, ők a leggazdagabbak. Én úgyis úgy kezelem őket, mint zsidókat. És el fogom rendelni, hogy minden zsidó fizessen elő a már amúgy is meglévő zsidó újságra. Ez is egy bevételi forrás." És ezekkel a szavakkal búcsúzott: „Ha bárki bántja magukat, csak szóljanak nekem."[22]

A zsidó vezetők teljesen megzavarodtak. Bármilyen vészjóslók voltak is Eichmann fenyegetései, nem úgy viselkedett, mint valami gyilkos. Iskolákról beszélt, kulturális intézményekről; becsületszavát adta, hogy megvédi a zsidókat. Csak azt akarja, hogy dolgozzanak. Ez magában véve nem is olyan borzasztó. Igaz, Budapesten is hallották, hogy mi történt Lengyelországban és másutt, de azzal áltatták magukat, hogy talán az ottani zsidók nem engedelmeskedtek a nyugodt viselkedésre buzdító felszólításoknak. Meggyőzték egymást és magukat, hogy más választásuk amúgy sincs. A magyarok nem kívánnak beavatkozni; a zsidók maguk pedig sem testi, sem lelkierő tekintetében nem voltak felkészülve bárminemű ellenállásra.

Komoly Ottó, a magyarországi cionista szervezet vezetője még a németek bevonulása előtt tapogatózott az első világháború magyar zsidó frontharcosai között valamiféle ellenállás lehetőségéről.[23] Elutasító válaszokat kapott.

1944 tavaszán senki sem javasolt fizikai ellenállást vagy tömeges menekülést, szökést. „Tegyünk próbát, lássuk, mi történik" – ez volt a budapesti zsidó vezetők konklúziója. Eichmann álcázó mesterkedései tehát ismét eredményesnek bizonyultak. A zsidó vezetők még rá sem eszmélhettek, hogy mi történik, máris reménytelenül vergődtek Eichmann csapdájában. A becsapás, az álcázás elérte első és fontos célját: Magyarországon nem ismétlődött meg a varsói gettófelkelés, és nem volt tömeges szökés sem.

A jeruzsálemi tárgyaláson Eichmann elismerte, hogy az 1944. március 31-i összejövetel jegyzőkönyve megfelel az ott elhangzottaknak. Azt is elismerte, hogy nem sokkal „őszinte", „nyílt" beszéde és a zsidók megoltalmazására tett nagyvonalú ígéretei után szállítási szakemberét, Franz Novakot Bécsbe küldte, hogy beszélje meg az ottani vasúti vezetőséggel a magyar zsidók Auschwitzba deportálásának technikai részleteit.

Most aztán lázas iramot vett az események alakulása. A magyar hatóságok a megszorítások egész sorát bocsátották ki. Eichmann rendelkezései szerint[24] a zsidók csak meghatározott időben mehettek vásárolni, nem tarthattak telefont, rádiót, magánautót vagy motorkerékpárt. Bankszámláikat befagyasztották, értéktárgyaikat elkobozták, élelmiszeradagjaikat csökkentették. Kirekesztették a szellemi foglalkozásokból és az állami szolgálatokból még azokat is, akiket a korábbi korlátozó rendelkezések után mint „nélkülözhetetleneket" meghagytak addigi helyükön; üzleteiket, raktáraikat, irodáikat bezárták. Ezek a rendeletek olyan gyors iramban követték egymást, hogy Veesenmayer április 7-én azt jelenthette felettesei-

nek: „Szokatlan gyorsaság az itteni körülményekhez képest."[25] Nem hallgatta el azt sem, hogy az eredmény az Eichmann-különítmény és Endre László személyes kapcsolatának köszönhető, meg annak a befolyásnak, amelyet a különítmény Endre Lászlóra gyakorol.[26]

Mindez az első hetekben történt, és a Zsidó Tanácsnak igencsak akadt dolga. A *Sondereinsatzkommando* (különleges operatív csoport) valósággal elárasztotta követelésekkel: a szövetséges légierők egyik Budapestet ért bombatámadása után azonnal kellett ötszáz üres lakás; küldjenek munkaszolgálatosokat, hogy óvóhelyeket és légoltalmi berendezéseket építsenek SS-házakhoz; szerezzenek ennyi meg ennyi, ilyen és ilyen árut.[27] Aztán már ezer üres lakást követeltek. Vidéken megkezdődött a gettók létesítése, majd a deportálás. Kisajátították az iskolákat, a hitközségek épületeit, a zsinagógákat.

1944. április 6-án ülést tartottak a magyar belügyminisztériumban. Baky elnökölt.[28] Jelen voltak a honvédség magas rangú képviselői, valamint Ferenczy László, német részről pedig Krumey, Wisliceny és Hunsche. Baky tervet terjesztett elő arra, hogy az országot „tisztítsák meg a zsidóktól", és szállítsák őket – korra, nemre való tekintet nélkül – koncentrációs táborokba. A vidéki zsidókat a helyi rendőrség vagy csendőrség terelje össze, a német Biztonsági Rendőrség irányításával, mely „mint tanácsadó egység lesz a helyszínen; rendkívül fontos, hogy zavartalan legyen az együttműködés". Az összeterelést járásonként végzik; a tervet, hatályba lépése pillanatáig, szigorúan titokban kell tartani. Mihelyt Eichmann jóváhagyta az elképzelést, az utasításokat azonnal kiadták. A magyar minisztertanács csak jóval később adta formai beleegyezését, amikor Eichmann és Baky megállapodása már befejezett tények elé állította.

A Zsidó Tanács ekkor már nem léphetett egykönnyen érintkezésbe Eichmann-nal. Írásban kellett engedélyt kérnie, hogy a szenvedések és az ínség enyhítésére delegátusokat küldhessen vidékre, ahonnan súlyos panaszok érkeznek. Eichmann kijelentette: ilyesmire semmi szükség, a gettók lakosságának nem rosszabb a helyzete, mint például a német katonáké a hadgyakorlatokon. A Zsidó Tanács erre a magyar hatóságokhoz fordult; ezek közölték vele, hogy a zsidók csak azt kapják, amit megérdemelnek, és ha a tanács tagjai kitartanak állításaik mellett, úgy fognak velük elbánni, ahogyan közönséges rémhírterjesztőkkel szokás.[29] Mikor a tanács tagjai nagy ritkán bebocsátást nyertek Eichmannhoz, a „főnök" ordítozva és nagy határozottsággal cáfolta meg a panaszokat: „Már megint kezdik a propagandameséiket... Magyarország minden határövezetében elrendeltem a gettók létesítését. Ez háromszázezer zsidót érint. Nem tűrhetem, hogy háromszázezer ellenség szabadon grasszáljon az országhatárok közvetlen közelében", üvöltötte. Amikor föltették neki a kérdést, miért vonatkoznak ezek a rendelkezések egy, a fronttól mintegy 300 kilométernyire fekvő városra is, Eichmann kijelentette, hogy azt a várost „katonai övezetnek" nyilvánították. „Kérjenek magyarázatot a maguk magyarjaitól – kiabálta. – A zsidóknak gettókban kell maradniuk, ott kell éliük."[30]

A gettóba zárás módszereiről több tanú is beszámolt az Eichmann-per tárgyalásán. Dr. Földi Márton az ungvári gettóban szerezte tapasztalatait:

– A gettót egy téglagyárban hozták létre... Talán ha kétezer ember fért el benne nagy nehezen. De mi tizennégyezren laktunk benne. Leírhatatlan egészségügyi viszonyok között... W. C. nem volt. Rögtönöztünk a szabadban latrinákat, nyitottakat, szörnyű volt, nyomasztott, demoralizált mindenkit. Egy Gestapo-tiszt így szólt hozzám: „Úgy éltek itt, akár a disznók. Rövidesen Németországba szállítunk benneteket, ott majd dolgozni fogtok, és rendezett körülmények között éltek a családotokkal."[31]

Eichmann egy hosszú körutazás során Endre Lászlóval együtt végiglátogatta a nagyobb gettókat.[32] A helyi sajtó mindenütt ujjongva üdvözölte, közölték az arcképét, ismertették tevékenységét.

A gettókban uralkodó rettenetes körülményeket tükrözték azok a riasztó jelentések is, amelyek a magyar hatóságokhoz futottak be. Nyíregyházán például egy személyre egy négyzetméternyi „életter" jutott. Fogytán volt az élelem. Munkácson oldalfal nélküli pajtákban helyezték el a zsidókat. Fokozódott a járványveszély. Ugyanezt jelentették Kassáról, Kisvárdáról, Mátészalkáról, Ungvárról és máshonnan is. Eichmann azonban, gettószemleútjáról visszatérve, „teljes megelégedését" fejezte ki, Endre László pedig azt mondta: „...végre szabad levegőhöz jutnak a zsidók. Úgy élnek a gettóban, akár valami szanatóriumban."[33]

A vidéki zsidók gettóba zárásának befejeztével Eichmann Auschwitzba utazott, megvizsgálni, a tábor valóban abban a helyzetben

van-e, hogy – mint mondta – „megemésszen" *(zu verkraften)* annyi zsidót, amennyinek az érkezése rövidesen esedékes.[34] Már korábban utasításokat adott a műszaki berendezésekre vonatkozólag, beleértve a holttestektől való megszabadulás módját is, és most dühöngött, amiért nem teljesítették régebbi követelését egy további vasúti mellékvágány megépítésére. A magyar deportáltak első csoportját ő maga kísérte Auschwitzba.[35]

A deportálásokat a legkegyetlenebb kínzásokkal kapcsolták össze, hogy pénzt és értéktárgyakat csikarjanak ki az érintettektől.[36] Feleséget a férje, gyereket a szülei szeme láttára vertek véresre, hogy „bevallják", hová rejtették ékszereiket. Gumibot, villanyáram, a talp és a tenyér brutális megkorbácsolása, tűszúrás a köröm alá – ezeket a kedvenc módszereit alkalmazta a magyar csendőrség Krumey és Wisliceny legfelső irányításával. Kassáról például azt jelentették, hogy a város egyik köztiszteletben álló polgárának nyolcvannégy esztendős édesanyját, akinek egyik lábát amputálni kellett, a műtőasztalról hurcolták a marhavagonba. Fiát ez az embertelen bánásmód annyira elkeserítette, hogy pisztolyt rántott, hogy főbe lője magát. A fegyvert ugyan kiütötték a kezéből, de az közben elsült és elvitte a fél arcát. Erre úgy, ahogy volt, bekötözetlenül, őt is földobták édesanyja mellé a vagonba.

A nagyszabású deportálások 1944 májusában kezdődtek, vidéken. Eichmann, Wisliceny, Endre és Baky egy kis ünnepséget rendeztek ez alkalomból. A deportálások szédítő gyorsasággal mentek végbe; néha egy napon öt szerelvény is befutott Auschwitzba, tizennégyezer emberrel. Eichmann szállítási megbízottjának a „tanácsára" egy-egy vagonba száz embert tuszkoltak be. „Zsúfoljátok össze őket, akár a heringeket!" – hangzott az utasítás egy Munkácson megtartott német–magyar tanácskozás után.[37]

– A borzalmak útja volt – mondotta tanúvallomásában a Munkácsról deportált Zév Sapir. – Indulás előtt odakészítettünk magunknak némi vizet, de az SS-legények kiöntötték... Sok asszony elájult; a gyerekek vízért kiáltoztak, sírtak. Három nap múlva megérkeztünk valahová; hatalmas kéményeket láttunk, és valami furcsa bűzt éreztünk... Az egyik fogoly rámutatott a kéményekre, és azt mondta: nemsokára mi is fölmegyünk oda. Auschwitzban voltunk.[38]

Amikor az embertelen szállítási körülmények miatt szót emeltek Eichmann-nál, ő kijelentette, hogy a deportáltak között sok a gyerek, és a gyerekeknek nincs szükségük sok levegőre, s nem is foglalnak el valami sok helyet. „Hagyjon már békén ezekkel a rémtörténetekkel, hogy a szállítás folyamán sokan meghalnak! – förmedt rá Otto Hunsche Kasztnerra, amikor az panaszt tett. – Kivizsgáltam az ügyet, itt vannak a jelentések. Egyik transzportban sem halt meg útközben több, mint ötven-hatvan ember."[39]

A megtévesztési hadjárat még Auschwitzban is folytatódott.[40]

– Adtak egy levelezőlapot meg egy ceruzát – mondotta tanúvallomásában Földi Márton –, és ránk parancsoltak, hogy írjunk a családunknak. Én a nővéremnek írtam, Budapestre. A szöveget egy SS-legény vagy egy kápó diktálta. Körülbelül így hangzott: „Jól vagyok, dolgozom." Megparancsolták, írjuk azt, hogy Waldseeben vagyunk... ez egy ausztriai nyaralóhely.

A levelezőlapokon nem volt se bélyeg, se bélyegzés.

– A levelezőlapok a Gestapóhoz futottak be, és onnan továbbították őket – mondta tanúvallomásában Freudiger. – Nagyítóval megvizsgáltam az egyik lapot, és észrevettem, hogy küldője Auschwitzot írt a dátum elé, de ezt kiradírozták, és Waldseet írtak fölébe... Felkerestem Krumeyt, megmutattam neki a lapot... Azt válaszolta: „Nézze, Freudiger, maga okos ember. Nem kell mindent észrevennie." Nyilvánvaló: azt akarták, hogy a zsidó családok saját kezűleg írt, megnyugtató üzeneteket kapjanak. Azután elmaradtak az ilyen „waldseei" lapok is. Mivel már senki sem volt, aki írhatott volna.[41]

Néhány esetben, így például Munkácson, sokan ellenálltak. Kijelentették: ilyen szörnyű körülmények között nem hajlandók vonatra szállni. Az ellenszegülőket a helyszínen agyonlőtték, a többiek aztán már nem akadékoskodtak.

A deportálás olyan gyors ütemben haladt, hogy Höss Budapestre sietett, s megtudakolta, miért küld Eichmann sokkal több embert, mint amennyit Auschwitz egy nap alatt el tud pusztítani. Eichmann erősködött, hogy maximális sebességgel kell dolgoznia. Végül megállapodtak, hogy az egyik napon két vonat megy, a másik napon három, és így tovább.[42]

1944. július 11-én Veesenmayer összesítette az adatokat: addig 437 402 zsidót deportáltak Magyarországról.[43] Ferenczy körülbelül ugyanekkor ezt jelentette: „Az országot megtisztítottuk a zsidóktól, kivéve Budapestet és a munkaszolgálatos egységeket."

Kétségbeejtő helyzetében néhány magyar zsidó 1944 júniusában illegális röplapon a magyar néphez fordult; emlékeztetni akart, hogy ők és őseik ezer éve élnek együtt Magyarország keresztény embereivel:

„Nem szólaltunk meg akkor, amikor vagyonunktól megfosztattunk, amikor emberi méltóságunkat és polgári megbecsülésünket elvesztettük... Most azonban már az életünkről van szó... Fel kell tárnunk a keresztény magyar társadalom előtt, hogy hetek óta külföldre deportálják a magyar zsidóság százezreit, és olyan tragikus és kegyetlen körülmények között, amelyeknek nincsen párja a világtörténelemben... Felemeljük esdeklő szavunkat a keresztény magyar társadalomhoz... Hiszünk a magyar nemzet igazságérzetében, amely... nem engedheti az ártatlanoknak ezt a szörnyű pusztulását.[44]

Folyamodványokkal fordultak a zsidók a magyar kormány tagjaihoz, a miniszterelnökhöz, s végül magához a kormányzóhoz is, és ismertetve a deportálások számadatait, a kormányzó igazságérzetére apelláltak.[45]

Eközben – mivel a vidék „megtisztítása" után csak a fővárosban maradt meg a zsidó lakosság – egyre fokozódott a budapesti zsidókat sújtó diszkrimináció: megfosztották őket minden munkavállalási lehetőségtől, továbbá a napnak csak meghatározott óráiban hagyhatták el a sárga csillaggal megjelölt lakóhelyüket, azután pedig a ruhájukon sárga csillagot kellett viselniük. Egyszóval: teljes lendülettel folytak az előkészületek az utolsó nagy deportálásra.

A végső nagy leszámolásra[46] – tudniillik arra, hogy a főváros mintegy 230 ezer főnyi zsidóságát egyetlen nap alatt összeszedik *(eine eintägige Grossaktion)* – a terveket Eichmann már sokkal korábban elkészítette. Az akciót július közepére tervezte. E szerint minden rendőri és csendőri egységet föl kell rendelni Budapestre; a rendőrség és a katonai kiképzőtáborok kadétjainak is csatlakozniuk kellett hozzájuk; még Budapest postásait és kéményseprőit is mozgósították volna, hogy eligazítsák és házról házra vezessék a többieket. A feladatot megkönnyítette, hogy a zsidók csak sárga csillaggal megjelölt házakban lakhattak. A terv szerint az autóbuszokat és a többi közlekedési eszközt a nagy rajtaütés napján kizárólag a zsidók összeszedésére használták volna; a zsidókat egy Budapest közelében lévő szigeten tartották volna fogva, hogy néhány

héten belül onnan szállítsák őket Auschwitzba. Eichmann mindezt a legapróbb részletekig kidolgozta és jelentette Berlinnek.

A német külügyminisztérium nem minden aggodalom nélkül fogadta az óriási méretű akció tervét. „Feltétlenül élesen fognak reagálni rá külföldön", táviratozta a berlini külügyminisztérium a budapesti német követségnek. „Ezért szükség van valami alapos okra, például mondják azt, hogy robbanóanyagot találtak zsidó intézményekben és zsinagógákban, lelepleztek zsidó szabotázsokat, felforgató akciók tervét, vagy hogy rendőröket támadtak meg..."[47] Veesenmayer hűvösen válaszolt: eddig nem volt külföldi visszhangja a Magyarországról való evakuációknak.[48] Ami a propagandajavaslatot illeti, udvariasan rámutatott, hogy Berlin nem ismeri eléggé a helyi körülményeket. Máris szigorú ellenőrzés alatt áll minden zsinagóga, a zsidók összes tulajdonát, vagyonát elkobozták, a zsidók mozgási szabadsága igen korlátozott. A külügyminisztérium szíveskedjék tehát bárminő intézkedéstől tartózkodni, és bízza rájuk a dolgot, fejezte be válaszát Veesenmayer.

Amikor már az előzetes terveknek megfelelően minden készen állt a „nagy rajtaütésre", Horthy váratlanul megtorpant, és megtiltotta a további deportálásokat.[49] Néhány szót a döntés előzményeiről: június második felében egyre sűrűsödtek a bel- és külföldi tiltakozások a deportálások ellen: felemelte szavát a svéd király, XII. Pius pápa, a svájci és a török kormány, továbbá több spanyol személyiség, sőt, még magyarok is. A magyar katolikus és protestáns egyházak főpapjai szintén erélyesen tiltakoztak a Sztójay-kormánynál és Horthy kormányzónál a gettóba zárás és a deportálások ellen.

Továbbá: a harctéri helyzetnek német szempontból való kedvezőtlen alakulása – Nyugaton a normandiai partraszállás, a keleti fronton a szovjet csapatok feltartóztathatatlannak tűnő offenzívája – meg az egyre súlyosabb és egyre nagyobb veszteségeket okozó szövetséges légi offenzíva Magyarország ellen is hozzájárultak Horthy döntéséhez, és mindezek arra ösztönözték, hogy a június 26-i Koronatanácson követelje a zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenkedésekért és a deportálásokért felelős két államtitkár, Endre és Baky felmentését. Jaross belügyminiszter kénytelen volt felmenteni Endre Lászlót a zsidó ügyek intézésétől, de Baky kezében meghagyta a csendőrség és a rendőrség irányítását.

Amikor pedig néhány nap elteltével kiderült, hogy Baky a csend-

őrséget nem annyira a fővárosi zsidók deportálása, mint inkább egy Horthy-ellenes puccs céljára összpontosította Budapesten, Horthy döntő lépésre határozta el magát: Esztergomból a fővárosba rendelte a feltétlen kormányzóhű páncélosezredet, körülvétette a csendőrlaktanyákat, és eltávolította a csendőralakulatokat Budapestről. Ez egyet jelentett a fővárosi zsidók deportálásának felfüggesztésével, ami pedig Eichmann-nak is súlyos presztízsveszteség volt.

Veesenmayer jelentette a fejleményeket Berlinnek. Hitlert roppantul felizgatták a történtek. Utasította teljhatalmú megbízottját, mondja meg Horthynak, hogy a Sztójay-kormány gyengítését és a zsidó ügyekkel foglalkozó államtitkárok eltávolítását szószegésnek tekintené, ami nyílt, ellenséges megszállást vonna maga után, hogy ilyesminek egyszer s mindenkorra elejét vegye. „A Führer elvárja, hogy a budapesti zsidók ellen végre haladéktalanul foganatosítsák a tervezett intézkedéseket, kivételt csak azokkal tehetnek, akikre nézve a német birodalom hatóságai Veesenmayer javaslatára ezt engedélyezték a magyar kormánynak." További késedelmet már nem tűr a Führer, különben visszavonja az „engedményt".

Mi volt hát az a kivételes engedmény, amelyhez a Führer hozzájárult? Kiutazási engedély nyolcezer-hétszáz zsidó család és ezer, tíz éven aluli zsidó gyermek számára. A magyarok eleve ki akarták engedni őket, de a németek alkudoztak, mondván, hogy eredetileg csupán összesen hétezer főről volt szó. A zsidók megsemmisítésére kiadott parancs óta mindenesetre most történt meg először – és többé sohasem –, hogy Hitler engedélyezte több ezer zsidó család tömeges kivándorlását biztonságosabb helyekre. Cserébe a Budapesten maradt zsidókat követelte. Valamennyit.

Ám akadt valaki, aki még ennek a kis töredéknek a megmenekülésébe sem nyugodott bele, és olyasmire vetemedett, amit még a német tábornagyok is csak ritkán mertek megtenni: megkérdőjelezte Hitler parancsát és szembeszállt vele; kijelentette, hogy a Führerhez fog fordulni, kérve őt, vizsgálja felül az álláspontját. Ez a valaki Eichmann volt.

Veesenmayer a következőket jelentette 1944. július 25-én:

„Az SD itteni különleges zsidóügyi kommandójának vezetője, Eichmann SS-alezredes azt az álláspontot vallja, hogy tudomása szerint Himmler SS-Reichsführer semmilyen körülmények között nem egyezik bele a magyar zsidók Palesztinába való kivándorlásába. A szóban

forgó zsidók kivétel nélkül fontos biológiai anyagot jelentenek, sokan közülük régi cionisták, Palesztinába való kivándorlásuk egyáltalán nem kívánatos. Tekintettel a Führer döntésére, amelyről tudomása van, az ügyet a Reichsführer elé készül terjeszteni, és szükség esetén új döntést készül kérni a Führertől."[50] *(A szerző kiemelése.)*

Mindenesetre, fűzte hozzá Veesenmayer, Eichmann-nak az a szándéka, hogy „a zsidók várva várt deportálását Budapestről, mihelyt megkezdődik, lehetőleg rajtaütésszerűen és olyan gyorsasággal viszi véghez, hogy senkinek se sikerülhessen valami külföldi útiokmányt vagy beutazási engedélyt szereznie". Ha valakinek az ő minden erőfeszítése ellenére mégis sikerül kikerülnie Nyugatra, Eichmann ott is utoléri, és francia földről is visszaküldeti.

(Vallomásában Eichmann azzal igyekezett kimagyarázni ezt a dokumentumot, hogy azt mondta, Veesenmayer „tévedett" a jelentésében, és különben is, neki, Eichmann-nak nem volt meg írásban a Führer rendelkezése.)

Mivel a küldetésének sikeres befejezése már szinte a küszöbön állt, Horthy közbelépésének hírére Eichmann éktelen haragra gerjedt. „Hosszú pályafutásom során még sosem történt velem ilyesmi! Ez tűrhetetlen!", üvöltötte.[51] Dr. Gábor Jánossal, a Zsidó Tanács egyik tagjával találkozva ráordított: „Majd megmutatom én maguknak, mi a következménye, ha beavatkoznak a dolgaimba! Hogy merészelik?!"

Hazarepült Berlinbe, de nem tudott támogatást szerezni; utasították, hogy térjen vissza Budapestre, s várjon további utasításokra.

Ám ő elhatározta, hogy ha törik, ha szakad, kézre keríti a budapesti zsidókat.

Kézenfekvő megoldásnak kínálkozott a kistarcsai internáló tábor, Budapesttől tizenhét kilométerre; sok zsidót tartottak itt fogva mint túszt, vagy pedig valami állítólagos gyanú ürügyén. Volt egy külön barakk „a *Sondereinsatzkommando Eichmann* parancsára internált Gestapo-foglyok" részére. A Zsidó Kórház személyzetét például azzal a hamis váddal tartóztatták le, hogy titkos rádióadót üzemeltettek; szénbányák mérnökeit és vezetőit szabotázsváddal internálták Kistarcsára, más emberek százait pedig egyéb okokból. A Zsidó Tanács egyik alkalmazottja, dr. Bródy Sándor gondoskodott a foglyokról és élelemmel való ellátásukról. A tábor magyar parancsnokát Vasdenyei Istvánnak hívták. Novak, Hunsche és az

Eichmann-kommandó többi teljhatalmú tagja gyakran látogatta a tábort. Az ő beleegyezésük nélkül senkit sem bocsáthattak szabadon. Még Bródynak is ellenjegyeztetnie kellett a belépési engedélyét Krumeyjal.

– Kistarcsáról már előbb is gyakran deportáltak embereket – vallotta tanúként az Eichmann-perben dr. Bródy –, de július elején megtudtuk, hogy a kormányzó elrendelte a további deportálások leállítását... Nagyon megdöbbentem tehát, amikor Vasdenyei közölte velem, hogy 14-én egy ezerötszáz zsidóból álló transzportot visznek el Kistarcsáról, már oda is rendelték a vasúti szerelvényt. Azonnal elmentem a Zsidó Tanácshoz, hogy értesítsem őket.[52]

– Mihelyt megkaptuk a hírt – mondotta tanúvallomásában Freudiger –, megpróbáltunk érintkezésbe lépni Horthyval. Végül sikerült a fia közvetítésével kapcsolatba lépnünk vele.

Július 14-én Wisliceny megjelent a kistarcsai táborban, és elrendelte ezerötszáz zsidó deportálását.

– Marhavagonokba zsúfoltak bennünket... Utaztunk egy ideig, aztán egyszerre csak úgy éreztük, hogy a vonat az ellenkező irányba halad, és aztán visszaérkeztünk Kistarcsára – mondotta tanúvallomásában Eliseva Szenes.

Horthy, akit előzőleg riasztottak, megparancsolta, hogy állítsák meg a vonatot; aztán Hatvan vasútállomásán átvette a szerelvényt a magyar rendőrség, és az SD-őrök heves tiltakozása ellenére visszairányította Kistarcsára.

Eichmann dühöngött.

„Eichmann és Horthy párharca ez", mondogatták az emberek. Az első menetet Eichmann elvesztette.

Néhány nap múlva az egész Zsidó Tanácsot fölrendelték a Majestic Szállóba, az Eichmann-kommandó székházába, a Svábhegyre.*

– Mindenki ideges volt, hiszen addig sohasem kellett ott együtt megjelennünk – mondta tanúvallomásában Freudiger. – Amikor megérkeztünk, egyikünk hiányzott. „Küldjenek érte kocsit!", mondták. Végül megérkezett, körülbelül délelőtt tízkor. Megkérdeztem Hunschétől, mi történt, miért rendeltek ide minket. Azt mondta, várjak. Kértem, engedje meg, hogy telefonáljak az irodámba, de kijelentette, hogy ő majd telefonál mindnyájunk helyett. Két óra tájban arról kezdett beszélni, hogyan kellene Magyarországon megszervezni a zsidók életét. Mintha lett volna még zsidó az országban. Egy óra hosszat beszélt... aztán azt mondta, várjunk tovább... délután hatkor kijelentettem, hogy haza kell mennünk, de nem engedett el. Este hétkor megszólalt az íróasztalán a telefon... csak annyit hallottunk, hogy azt mondja: „Jó, nagyon jó." És akkor hazaküldött bennünket.[53]

Kistarcsán azonban sok minden történt aznap. Hogy mi, azt dr. Bródy mondta el tanúvallomásában:

– Kivonult az SS, sok teherautón, Novak parancsnokságával. Elrendelték, hogy senki sem hagyhatja el az irodahelyiséget és nem használhatja a telefont, bejelentették továbbá, hogy azt az ezerötszáz embert, aki 14-én visszajött, ismét deportálják. „Eichmann nem tűri – jelentette ki Novak –, hogy bárki megmásítsa a parancsát, még ha az maga a kormányzó is." Az embereket kiparancsolták a barakkokból, és az SS-legények hallatlanul brutális módon felrakták őket a teherautókra. Néhányan csak mankóval tudtak járni, mások tolószékkel közlekedtek. Az SS rájuk parancsolt, hogy ezeket hagyják ott, úgysem lesz rá soha többé szükségük. Elvittek még nyolcvan éven felüli embereket is, emlékszem például Fleissig Sándor özvegyére, férje valaha a főrendiház tagja, a tőzsde elnöke volt, az özvegy magatehetetlen öregasszony. Aztán kijelentették: „Bródy is velük megy, éppen elég kellemetlenséget okozott nekünk." Erre Vasdenyei intett a fejével az írnokának, az pedig valahogy kicsempészett engem a táborból... Gyorsan vonatra ültem, s a fővárosba érve a Zsidó Tanácshoz rohantam. Legnagyobb megdöbbenésemre senkit se találtam ott közülük... Közölték velem, hogy Eichmann reggel mindüket odarendelte az irodájába... Csak késő éjszaka beszélhettem velük telefonon, és akkor tudtam meg, hogy egész nap ott kellett rostokolniuk Eichmann-nál![54]

Eichmann tehát végül mégiscsak megnyerte ezt a párharcot. Egész nap az irodájában tartotta a tanács tagjait, így akadályozta meg, hogy ismét érintkezésbe lépjenek Horthyval. Hunschénak azért telefonáltak, hogy értesítsék: a deportáló vonat elhagyta az országhatárt, és robog Auschwitz felé. Ezért mondta Hunsche a telefonba, hogy „jó, nagyon jó". Másnap felkereste Freudigert, és nevetve kérdezte tőle: „No, most is olyan idegesek még, vagy megnyugodtak már?" Wisliceny pedig hozzátette: „Mondja, tényleg azt hitték, hogy Eichmann majd szó nélkül eltűr egy olyan

* A Szabadság-hegy régi neve.

pofont, mint annak a vonatnak a visszaküldése volt, attól a vén hülye Horthytól?"[55]

Az SS budapesti főhadiszállásán is híre járt, hogy Eichmann-nak „egy ügyes trükkel" sikerült kijuttatnia az országból azt a bizonyos szerelvényt.[56] Presztízse helyreállt. Horthyt viszont szószegéssel vádolta a Nemzetközi Vöröskereszt, amelynek megígérte, hogy megakadályozza a deportálások folytatását. A berni magyar követség utasítást kapott: magyarázza meg, hogy a német hatóságok a magyar kormány tudtán kívül jártak el. „Igen élesen tiltakoztunk ez ügyben a német kormánynál."[57]

A jeruzsálemi tárgyalásán Eichmann „nem emlékezett" az incidensre; azt állította, csak annyit tudott, hogy egyszer visszafordítottak valami vonatot. Azonkívül, mondta, el se tudja képzelni, hogyan történhetett az egész.

– Hiszen Budapesten nem is voltak teherautóink!

Beismerte azonban, hogy a magyar csendőrségnek voltak teherautói, úgyhogy a rejtély megoldódott.

„A mester" most minden követ megmozgatott, hogy elérje kettős célját, vagyis hogy minden budapesti zsidót Auschwitzba szállíttasson, és hogy megakadályozza, hogy a magyarok akár egyetlenegyet is kiengedjenek az országból. A helyettesének, Günthernek azt írta, hogy a budapesti német követség nem elég határozottan utasítja vissza a zsidók Palesztinába való kivándorlását támogató magyar javaslatokat. „Okvetlenül arra kell törekednünk – írta –, hogy a követség világosan és élesebben megfogalmazott utasításokat kapjon, hogy határozottabban tiltakozhasson!"[58] Mint előre jelezte is, Himmlerre hivatkozott „a Hitler engedélyezte kivételek" dolgában, és Hitler, Eichmann kérésének megfelelően, visszavonatta a kiutazási engedélyeket.[59]

Eichmann közben eredményesen megakadályozta egyes magyar hatóságok mindennemű zsidómentési törekvéseit. Viszont sokat foglalkoztatták saját elgondolásai, melyek szerint bizonyos zsidó személyeknek, a németeknek fizetendő hatalmas váltságdíj ellenében, lehetővé tették volna, hogy elhagyhassák Magyarországot.

Pénzt követelni életért nem számított újdonságnak a megszállt Európában. Előfordult Hollandiában is néhány ilyen eset; és Wisliceny is kötött efféle üzletet Szlovákiában. Magyarországon több változatát is kipróbálták.

A Gestapo röviddel az ország megszállása után letartóztatta Chorin Ferencet, a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnökét, vele együtt családja, valamint a Kornfeld, Mauthner és Weiss család számos tagját. Hosszas alkudozások után e négy finánctőkés család írásba foglalt megegyezést kötött az SS-szel – a szerződés értelmében e négy zsidó vagy zsidó származású család 25 évre átadja minden magyar ipari és bankérdekeltségét az SS-nek – egyebek mellett a csepeli Weiss Manfréd Rt. gyártelepeit, a Dunai Repülőgépgyárat –, ennek fejében az SS kiviszi a semleges külföldre a négy család megjelölt tagjait, mintegy 40 személyt, ezenfelül kapnak 800 ezer dollárt készpénzben, és magukkal vihetik családi ékszereiket.

A tranzakciót rendben lebonyolították, június 26-án a zsidó finánctőkés családok egy Lufthansa repülőgépen Lisszabonba érkeztek, az SS pedig benyújtotta a Sztójay-kormánynak a szerződést, kérve annak tudomásulvételét és jóváhagyását.

De ez nem ment olyan egyszerűen, hiszen magyar vagyonról volt szó, és a magyar árja finánctőke természetesen nem vehette szó nélkül tudomásul a nemzeti vagyon nem jelentéktelen részének az SS kezére jutását. A Sztójay-kormány súlyos dilemma elé került: egyrészt nem hagyhatta jóvá a meglehetősen homályos körülmények között létrejött szerződést, ami egyébként ellenkezett a magyar törvényes előírásokkal, másrészt Himmlerrel sem akart összeütközésbe kerülni. Ugyanakkor – a deportálások tetőfokán – a gazdag zsidók kimenekítése, éppen az SS segítségével, meglehetősen kényelmetlen volt Eichmann számára is.

Eichmann ugyanis nem volt híve ezeknek az üzleteknek.

– Most aztán mehetek Jaross belügyminiszterhez, és tarthatom a hátam azért a disznóságért *(für diese Schweinerei)*,[60] hogy a Weiss családot kiengedjük – panaszolta. Ám amikor Geschke, a német Biztonsági Rendőrség kerületi parancsnoka bejelentette neki, hogy pénzre van szüksége Budapesten a helyi szükségletek kielégítésére, úgy döntött, hogy a pénzt a zsidók fogják előteremteni.[61]

Wislicenyt és Krumeyt bízta meg, hogy pénzügyi tárgyalásokba bocsátkozzanak a zsidóság képviselőivel. Freudiger tudta, hogy Wisliceny már Szlovákiában is kapott pénzt Weissmandel rabbi és Fleischmann Gizi „munkacsoportjától". A szlovákiai zsidó vezetők hiedelme szerint Wisliceny eszközölte ki, hogy mentesültek a deportálás alól. Budapesten Wisliceny kapcsolatba lépett Freudigerrel; üzenetet hozott neki Weissmandel rabbitól, aki a tárgyalások

folytatását ajánlotta.[62] Amint Freudiger elolvasta a levelet, Wisliceny azonnal megsemmisítette.

– Rendelkezésére állok – mondta Freudiger.

– Minden külföldről kapott pénzt át kell adnia nekünk – így Wisliceny.

– „Nekünk" vagy önnek? – érdeklődött Freudiger.

– Ahhoz magának semmi köze – horkant fel Wisliceny.

Csakhamar egy másik zsidó szervezet vállalta a zsidók kivándorlásával kapcsolatos tárgyalásokat, a Segélyezési és Mentési Bizottság *(Vaadat Ezra V'hacala)*, tagjai Komoly Ottó, dr. Kasztner Rezső, Springman Sámuel és Joel Brand voltak. Ez a testület már egy ideje tevékenykedett a cionisták között. Feladata a menekültek segélyezése, támogatása volt. Fegyvereket szerzett, hamis papírokkal látta el az embereket, átcsempészte őket a határon. Most új tevékenység lehetősége nyílt meg előtte.

Brand már röviddel az ország német megszállása után érintkezésbe lépett Wisliceny-vel. A tárgyalásokba Kasztner is bekapcsolódott. Wisliceny felújította Szlovákiában tett ajánlatát, kétmillió dollárt kért, és megígérte, hogy elősegíti százezer zsidó kivándorlását. Ünnepélyes ígéretet tett továbbá, hogy nem lesz se gettóba zárás, se deportálás.

– Elvállaltuk, hogy az összeget tíz hónap alatt, egyenlő részletekben kifizetjük – vallotta a per folyamán Brand –, gondoltuk, időközben úgyis véget ér a háború.

Az első részletet, hárommillió pengőt, a jóakarat jeléül már néhány héten belül folyósították; a pénzt a Zsidó Tanács bocsátotta rendelkezésükre. Kasztner kérte, hogy ennek ellenében engedjenek ki Palesztinába hatszáz fiatal pionírt.*

Tárgyaltak gyermekek kivándoroltatásáról is, ezt azonban a németek ellenezték, mondván, hogy „szemet szúrna a magyaroknak". A zsidó tárgyaló felek megkezdték a közéleti tevékenységet kifejtő emberek, valamint azok listájának összeállítását, akik fizetnének azért, hogy a listára kerüljenek; a pénzt további vesztegetésekre szándékoztak felhasználni.

Kasztner azt akarta, hogy többen a listára kerüljenek azokról a vidékekről, ahol a legnagyobb veszély fenyegeti a zsidókat. Végül, viharos jelenetek után, melyek során Eichmann többször dührohamot kapott, Kolozsvárról és más gettókból több száz zsidót irányítottak Budapestre. Egy évvel a háború után Kasztner azt írta beszámolójában, hogy úgy érezte annak idején, rulettet játszik emberéletekért Eichmann-nal, s föltette magában a kérdést: „Nem leszünk-e éppoly hiszékeny vesztesek, mint előttünk annyian a megszállt Európában? Mert akkor nemcsak őrültség volt kifizetni a milliókat, hanem ráadásul árulónak is bélyegzik majd a játszma vesztesét."[63] Kasztner akkor nem is sejthette, hogy tíz évvel később fanatikus fiatal izraeliek egy csoportja vesztesnek is, árulónak is tekinti majd, és – felháborodva azon, amire Kasztner budapesti tevékenységével kapcsolatban egy bírósági eljárás folyamán fény derült – agyonlövi Tel Aviv-i házának küszöbén.

Mialatt a tárgyalások folytak, új szereplő jelent meg a színen: egy agyafúrt kereskedő, aki gyorsan emelkedett az SS-ranglétrán, előbb mint lóbeszerző, Hitler barátnőjének, Eva Braunnak a sógora, Fegelein SS-tábornok alatt, aztán az SS gazdasági törzskarának vezetője Budapesten. Kurt Bechernek hívták. Ő folytatta a tárgyalásokat a Weiss Manfréd-ügyletről, most pedig Walter Schellenberggel, az SS kémelhárító főnökével együtt ő javasolta Himmlernek: a magyar zsidók közvetítésével kezdjen üzleti tárgyalásokat arról, hogy engedélyezi zsidók kivándorlását külföldről folyósítandó váltságdíj ellenében. Becher, akinek a Magyarországon állomásozó Waffen-SS ellátásáról kellett gondoskodnia, üzletként fogta fel a dolgot. Himmlert és Schellenberget inkább a manőver politikai vonatkozásai érdekelték, elsősorban eszközt láttak benne arra, hogy érintkezésbe lépjenek a nyugati hatalmakkal a hatáskörükbe tartozó ügyekben. Himmler szemében Németország már elvesztette a háborút; mindenképpen szerette volna valahogyan tisztára mosni magát, és egyengetni akarta a maga útját, hogy Nyugaton elfogadható tárgyaló partnernak tekintsék. A tárgyalási javaslat egy kis ráadása az volt, hogy a németek a nyugati hatalmaktól hadfelszerelést kérnének, „amelyet kizárólag az oroszok ellen" használnának fel. Elhatározták, hogy Budapesten Eichmann vegye kezébe az ügyet. Közölték vele, hogy kérjen a zsidóktól tízezer teherautót, amit a nyugati hatalmak szállítsanak le, cserébe egymillió életért.

Becher visszatért Budapestre, hogy a kulisszák mögül rángassa a drótokat. Egyre a fülében csengett Himmler utasítása: „Mindent megígérhet a zsidóknak, amit csak akarnak. Hogy mit tartunk meg belőle, azt majd meglátjuk."[64]

* Cionista mozgalmak fiatal tagjai.

Április 25-én rendelte magához Eichmann Joel Brandot a Majestic Szállóba. Amikor Brand megjelent, Eichmann mögött ott állt Kurt Becher, civilben.

– Tudja, ugye, ki vagyok, ordított rám Eichmann – mondta tanúvallomásában Brand, Eichmann üvöltését utánozva. – Én vezettem az akciókat egész Európában, Lengyelországban, Csehszlovákiában; most Magyarországon a sor. Maga a Joint meg a Jewish Agency embere. Nos, áruért vért *(Blut gegen Ware)*. Mit óhajt kapni: termékeny asszonyokat, munkaképes férfiakat, gyerekeket, öregeket? No, ki vele!

Brand természetesen alig tudott hova lenni a megdöbbenéstől; csak dadogni bírt. Azt mondta, áruja nincs, de talán fel tud hajtani némi pénzt.

– Nekünk nem kell se pénz, se magyar áru – üvöltötte Eichmann. – Maga most külföldre utazik, és kapcsolatba lép az embereivel. Hová akar menni: Svájcba vagy Törökországba? – Brand Törökországot választotta.

Még két ízben találkoztak: Eichmann pontosan ismertette követeléseit, és felvázolta a részleteket. Megjelent a színen egy bizonyos Grosz Bandi, és ő is rábeszélte Brandot, hogy vállalja a küldetést.

– Egymillió zsidó tízezer teherautóért: elég olcsón ússzák meg – mondotta Eichmann Brandnak. – Csakhogy gyári vadonatúj teherautók legyenek ám, a megfelelő tartozékokkal és felszerelésekkel... A maga felesége és a gyermekei természetesen itt maradnak, biztosítékul, hogy visszajön. Grosz Bandi magával megy, megnézni, hogy maga mit főz ki ott, Isztambulban.[65] – Figyelmeztette Brandot, hogy a dolog szigorúan bizalmas, különösen a magyarokkal szemben. – Hamarosan el kell utaznia. Tovább nem várhatok. Még ma megkezdem a deportálást. Beszállásolhatom az embereket valahol egy vagy két hétre, de aztán továbbküldöm őket – hangzott Eichmann végső intelme.[66]

1944. május 18-án Brand és Grosz megérkezett Isztambulba. Ott őrizetbe vették őket egy időre. A börtönben Grosz kifecsegte Brandnak a titkot, hogy az ő szerepe jóval túlmegy azon, ami első pillantásra látszik. Az üzlet voltaképpen a németek különbéketapogatózásait leplezi.

Brandot végül továbbengedték Palesztina felé, de alig lépte át a szíriai határt, a brit hatóságok Aleppóban (Haleb) letartóztatták,

bár megengedték neki, hogy hosszan tárgyaljon Mose Sharett-tal (Shertoknak hívták akkor), a Jewish Agency emberével. Ezután a britek Brandot Kairóba szállították, s kétségbeesett tiltakozása ellenére internálták, mint „ellenséges idegent".

Eichmann nem szerzett tudomást Brand hányattatásairól, de nem bánkódott különösképpen, amiért Brand nem tért vissza. Amikor Brandné felkereste őt, Eichmann így szólt hozzá:

– Táviratozza meg a férjének, hogy ha azonnal nem jön vissza, működésbe hozatom az auschwitzi gépezetet... Most már szabad kezet kaptam.[67]

Brandné ezt mondta tanúvallomásában:

– Dühöngött ugyan, amiért egy zsidó kimenekült a karmai közül, de azért nem, hogy az üzletből semmi sem lett... Örült a meghiúsulásának.

Wisliceny ugyanígy vélekedett:

– Ismertem én Eichmann esze járását. Úgy akarta végrehajtani a deportálásokat, hogy a Himmler elrendelte tárgyalásokat a befejezett tények mindenképpen zátonyra futtassák.[68]

Brand távozása után Kasztner tárgyalt tovább Eichmann-nal, és naponta újabb meg újabb mentségeket kellett kitalálnia, amiért a válasz késett. Kifejtette, hogy Brand tárgyalásaihoz időre van szükség; hogy Brand azért nem jött még vissza, mert nincs negatív válasz; ilyen ügyekben a szövetségesek nem dönthetnek egyik pillanatról a másikra. Kijelentette, hogy a deportálások folytatása akadályozza az üzlet létrejöttét.

Június 9-én Eichmann azt mondta Kasztnernak:

– Ha három napon belül nem érkezik pozitív válasz Isztambulból, elrendelem, hogy az auschwitzi gépezet induljon be teljes gőzzel.[69]

Ez persze üres beszéd volt, hiszen akkor az auschwitzi gépezet már „teljes gőzzel" működött.

Ennek az üzletnek az ötletéről és Eichmann-nak az ilyen üzletre vonatkozó véleményéről sok szó esett Sassen és Eichmann beszélgetései során.

– Egy ilyen ötlet, mint az a tízezer teherautó... nekem sohasem jutott volna az eszembe – mondta Eichmann a holland újságírónak. – ...Ilyesmire sosem gondoltam volna.

Azután:

– Mindig szívesebben láttam az ellenséget holtan, mint élve. De

amikor parancsot kaptam Himmlertől, hogy szereljek fel két SS-hadosztályt tízezer teherautóval, és engedjek érte a fenébe egymillió zsidót... Végső soron még kétmilliót is hagytam volna futni, mert a lehető legtöbbet szerettem volna kipréselni abból az alkuból.[70]

A tárgyaláson Eichmann, a keresztkérdésekre válaszolva, elismerte, hogy önvallomásának ez a passzusa „általában helytálló", bár egy merőben új értelmezéssel hozakodott elő.[71] Új verziója szerint ő javasolta az üzletet, és ő hagyatta jóvá feletteseivel. A kudarcért csakis a nyugati szövetségesek hibáztathatók, mondotta.

Eichmann a börtönben elolvasta Brandnak a küldetése meghiúsulásáról szóló könyvét,* s hozzáigazította a maga változatát a Brandéhoz. Az üzletnek különösen egyik vonatkozását hangsúlyozta: állítólagos ígéretét, hogy százezer zsidót „szállít", mintegy „előlegként", mihelyt Brand pozitív válasszal tér vissza. Igaz, hogy Brand csakugyan ír erről a könyvében; viszont szó sincs ilyesmiről Sharettnak abban a rendkívül részletes jelentésében, amelyben beszámol a Branddal Aleppóban folytatott tárgyalásáról, és amelyet nyomban a kettejük találkozása után vetett papírra.[72] A bíróság tényként állapította meg, hogy Brand téved, amikor az „ajánlatnak" ezt a részét Eichmann-nak tulajdonítja, jóllehet Brand kétségtelenül azt hitte annak idején, hogy meg tudja valósítani az „ajánlatban" foglaltakat, ha visszaengedik Budapestre, és nem tartják fogva hónapokig Kairóban, miközben a magyar zsidókat napi tizenkétezres transzportokban deportálják Auschwitzba.

Tárgyalásán Eichmann határozottan állította, hogy „az üzlet" egyedül az ő ötlete volt, jóllehet a rendőrségi vizsgálat során kétszer is azt mondta: nem is emlékszik már, kitől származott a gondolat – Bechertől, Himmlertől, tőle magától vagy mástól.[73] A keresztkérdésekre válaszolva végül aztán bevallotta, hogy a tranzakciót sose fogta fel „mentőakcióként".

– Tehát nem teljes szívvel csinálta? – kérdeztem tőle befejezésül.

– Sohasem állítottam, hogy teljes szívvel csináltam – válaszolta. – Anyagi meggondolásokból csináltam.[74]

Az egész ügyet eltitkolták mind a külügyminisztérium, mind a budapesti német követség előtt. Több mint két hónappal Brand távozása után Ribbentrop sürgős választ kért Veesenmayertől, tudja-e, tulajdonképpen mi a csudát akarnak mondani az angolok, amikor a londoni rádióban arról beszélnek, hogy Németország zsidó vérrel üzletel, és teherautókat kér magyar zsidókért cserébe? Veesenmayer dadogva válaszolta, hogy néhány héttel azelőtt valami Brand nevezetű zsidót Törökországba küldtek, hogy szerezzen „olyan árucikkeket, amelyekből a németeknek nincs elég. Grell követségi tanácsostól úgy értesülök – fűzte hozzá Veesenmayer –, hogy a tárgyalások sikerrel kecsegtetnek, és hogy a Reuter hírügynökség jelentése, amelyet beolvastak a londoni rádióban, álcázó manőver csupán, az oroszok megnyugtatására."[75]

Nos, pontosan ezt mondogatta Kasztner is Eichmann-nak, amikor azt igyekezett kimagyarázni, miért nem jött még vissza Brand. 1944. július 20-án aztán a londoni *Times*-ban is megjelent a hír, ezzel a címmel: *Gyalázatos ajánlat – Német zsarolás – Csereüzlet: hadianyagért zsidókat*. A lap jelentette, hogy négyszázezer magyar zsidót likvidáltak eddig, és most a németek, íme, zsarolják a szövetségeseket. A német ajánlat valószínűleg nem más, mint elképesztő kísérlet arra, hogy bizalmatlanságot keltsenek a szövetségesek soraiban, fejezte be cikkét a *Times*.

Az „üzleti tárgyalásokkal" egy időben folytak a titkos előkészületek valamennyi budapesti zsidó végleges deportálására. A magyar csendőrség nagy erőket összpontosított Budapesten, Eichmann pedig elrendelte, hogy újra helyezzék készenlétbe a békásmegyeri téglagyárat, ahonnan a korábbi deportálások is kiindultak. Mindenütt híre terjedt, hogy nincs messze az idő, amikor elkezdődik a végső akció.

A Zsidó Tanács érintkezésbe lépett a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőivel, és javaslatukra újabb memorandumot intézett a magyar kormányhoz. „A sajtójelentések, amelyek szerint a zsidókat Németországba deportálják munkára, szándékosan félrevezetők – hangzott a memorandum –, és csak a közvélemény megnyugtatására valók. Az igazság az, hogy a deportáltakat elgázosítják Birkenau és Auschwitz haláltáboraiban." A zsidók szívesen dolgoznak Magyarország határain belül, folytatta a memorandum, vállalják akár a legnehezebb munkát is, de kérik, hogy a deportálás Damoklesz-kardja ne függjön többé a fejük és gyermekeik feje fölött.

A magyar hatóságoknak mindenesetre nem sok kétségük lehetett afelől, hogy valójában mi történt a már deportált zsidókkal.[76] Vala-

* „Blut für Ware – Ware für Blut" (Vért áruért – árut vérért).

hányszor olyasmit kértek a németektől, hogy küldjék vissza ikszet vagy ipszilont, akik a magyar törvények szerint „nem számítanak zsidónak", és „tévedésből" szállították el őket, a budapesti német követség tanácsosa, Horst Grell azt válaszolta nekik, hogy az illetők „már beilleszkedtek a német gazdasági életbe, mégpedig oly módon, hogy abból való kivonásuk teljességgel lehetetlen" és „visszatérésük megoldhatatlan problémákat vetne fel".

A Budapestről való deportálások ügyében javában folytak a tárgyalások. Veesenmayer hivatalos nyomást gyakorolt, Eichmann pedig bizalmi emberei közvetítésével ügyködött. A magyarok „írásos biztosítékot" követeltek, hogy a Budapestről deportálandókat nem fogják Auschwitzban elégetni. A németek erre azt válaszolták, örülnének, ha „a Németországban munkaszolgálatot teljesítő zsidókat ellátnák... ruházattal, hogy beilleszkedésük minél zavartalanabb körülmények között történjék".[77]

Drámai küzdelem következett. A további nyomás hatására a magyar kormány beleegyezett: tanácsolni fogja Horthynak a végső deportálások végrehajtását. Jaross belügyminiszter 1944. augusztus 25-ét javasolta *N* napnak, Eichmann nyomására azonban előrehozták a dátumot 20-ára. Mint Veesenmayer jelentette, Eichmann számolt a zsidó ellenállás lehetőségével is.[78] Augusztus 18-án Eichmann elrendelte a Zsidó Tanács elnökének és két tagjának letartóztatását, és Budapest utcáin SS-felvonulást rendeztetett, páncélosokkal, harckocsikkal, ágyúkkal, hogy a lakosság lássa, van kellő erejük, hogy úrrá legyenek bármilyen nehézségeken.[79] Ugyanaznap Eichmann kicsikarta Horthy beleegyezését, hogy augusztus 25-én megkezdődhessen a „zsidók korlátozott deportálása Budapestről".[80] A budapesti zsidók soraiban tetőfokára hágott az izgalom. Az augusztus 23-ra virradó éjszaka azonban olyasmi történt, ami alapjaiban változtatta meg a helyzetet. A szovjet csapatok Moldovában – Iași-nál – áttörték a német–román védelmi vonalat. Augusztus 23-án Mihály román király bejelentette a németeknek, hogy kénytelen külön fegyverszünetet kötni, s felszólította őket, hagyják el Románia területét. A németek már a következő órában bombázták a bukaresti királyi palotát, erre pedig a balkáni államok azonnal hasonló kilépési előkészületekkel reagáltak. Magyarországon Horthy menesztette Sztójayt, azután elküldte Eichmannhoz Ferenczyt, azzal az üzenettel, hogy 25-én semmiféle deportálás nem lesz, és kérte

Veesenmayert, távolíttassa el Budapestről Eichmann különítményeit.

Mint mindig, ha tervei meghiúsultak, Eichmann ezúttal is dührohamot kapott.[81] Ferenczyvel gorombáskodott, Wislicenyt pedig repülőgépen nyomban Berlinbe küldte, hogy beszéljen Himmlerrel, és őrjöngésében olyasvalamit üzent, amit egy Gestapo-ember gyakorlatilag nem tekinthetett másnak, mint ultimátumnak: ha nem történik azonnali intézkedés, akár vissza is hívhatják őt Budapestről.[82] Most aztán minden egy hajszálon függött. Becher táviratozott Himmlernek: emlékeztette őt az „áruért vért" tárgyalásokra.[83] Mindenki lélegzet-visszafojtva figyelte, mi történik a következő néhány órában. Berlin azonban már túlságosan gyönge volt az azonnali reagáláshoz. Wisliceny üres kézzel tért vissza Budapestre, Becher pedig utasítást kapott az „üzleti" tárgyalások folytatására.[84] Hajnali három órakor távirat érkezett Berlinből: beszüntetni a deportálást! Ezt az utasítást Eichmann feje fölött, Eichmann megkerülésével Winkelmann-nak, a Budapesten állomásozó SS rangidős tisztjének és rendőrfőnöknek küldték.

Wisliceny másnap hívatta Kasztnert. Széles vigyorral közölte vele: „Maguk győztek; a *Sonderkommando* elmegy."[85]

Augusztus 29-én Horthy, nem utolsósorban a Veesenmayer követtel folytatott hosszas alkudozás után, Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki miniszterelnöknek. Az új kormány egyik fő feladatának, titokban, a háborúból való kilépést jelölte meg – így tehát szóba sem jöhetett a további deportálás.

Eichmann még mindig reménykedett valamiféle változásban. Először megállapodott az új magyar hatóságokkal, hogy szeptember 2-i kezdettel mégis deportálnak.[86] Ebből semmi sem lett, de Eichmann nem adta fel a reményt; állandóan Berlin és Budapest között ingázott. Szeptember 29-én végül feloszlatták a kommandóját.[87] Kárpótlásul a csalódásért Himmler Eichmannt a másodosztályú vaskereszttel tüntette ki.[88]

„A mesternek" azonban az volt az érzése, hogy ebben az ügyben még nem mondták ki az utolsó szót. Előbb valami ideiglenes megbízatást vállalt Romániában, később pedig a velemi kastélyban időzött, a magyar–osztrák határ közelében, barátjának, Endre Lászlónak vendégeként, majd Becher vidéki szállásán vendégeskedett. Általában ott lebzselt Budapest viszonylagos közelségében, az

alkalomra várva, amikor lecsaphat a koncra. Nem kellett túl sokáig várnia.

A Vörös Hadsereg már közeledett Budapest felé, amikor 1944. október 15-én – a Koronatanács ülésén tett bejelentés után – a magyar rádióban felolvasták Horthy proklamációját arról, hogy Magyarország kiugrik a háborúból. Ezúttal a németek felkészültek a fordulatra. Budapestre küldték a 24. páncéloshadosztályt. E hadosztállyal együtt érkezett a magyar fővárosba von dem Bach-Zelewski SS-altábornagy, aki annak idején a partizánok elleni harcot irányította, majd vérbe fojtotta a varsói lengyel felkelést, továbbá Otto Skorzeny SS-alezredes, aki arról lett híres, hogy Mussolinit kiszabadította az olaszok fogságából. Skorzeny elcsalta Horthy fiát egy Tito partizánjaival lebonyolítandó állítólagos találkozóra; különítménye leteperte ifj. Horthy Miklóst, és egy pokrócba burkolva repülőgépen Mauthausenba szállították. Horthy maga huszonnégy órás ultimátumot kapott. Amikor meghallotta, hogy fia a németek kezébe került, megtört, és beadta a derekát. Szálasi vezetésével nyilaskeresztes (nemzetiszocialista) kormány alakult, melynek Vajna Gábor lett a belügyminisztere. A zsidókat kényrekedvre kiszolgáltatták a németeknek. Másnap, 1944. október 17-én megérkezett Budapestre Eichmann.

„Amint látja, visszajöttem – mondta Kasztnernak, akit rögtön magához rendelt. – Ahhoz még mindig elég hosszú a kezünk, hogy magukat elérjük. A budapesti zsidókat deportálni fogják, de ezúttal gyalog. A vonatok most más célra kellenek."[89]

Azonnal munkához látott. Október 18-án kora reggel Veesenmayer már jelentette, hogy Eichmann sürgős intézkedéseket tesz a zsidók deportálására és azonnali gettóba zárására.[90] Néhány órával később pedig már arról számolhatott be, hogy Eichmann teljes megegyezésre jutott az új magyar kormányzattal. Rövidesen ötvenezer zsidót meneteltetnek el Budapestről. „Mint szigorúan bizalmas úton értesülök", jelentette a Reich teljhatalmú megbízottja, „Eichmann később további ötvenezret szándékozik expediálni."[91] A többi zsidót nem fogják munkatáborokba küldeni. Ribbentrop ujjongva fogadta a jelentéseket. Azt válaszolta, hogy a Magyarországon előállt új helyzetet teljes mértékben ki kell aknázni, és intézkedéseket kell tenni, hogy „a legnagyobb szigorral járjanak el a zsidókkal szemben".[92]

Október 20-án hajnalban vad dörömbölés hallatszott az úgynevezett csillagos házak kapuja felől. A parancs: ...Minden zsidó álljon egy órán belül készen, háromnapos menetelésre felszerelve. A nyilasok az embereket a lakásból az udvarba kergették. Zuhogó esőben férfiak, nők, gyerekek, fiatalok, idősek várakoztak az udvaron, amíg az SS-legények meg nem érkeztek. Aztán ráparancsoltak a zsidókra, hogy fussanak az utcán. A főútvonalak tele voltak hangyaként rohangászó emberekkel.[93] Kihajszolták őket Kispest környékére, sáncmunkára; néhány napon belül harmincötezerre rúgott ezeknek a munkaszolgálatosoknak a száma. Naponta több százan haltak meg a kimerültségtől. „A Zsidó Tanács helyiségei – akár Dante pokla; a Nemzetközi Vöröskereszt közbelépésére mintegy kétezer súlyos beteget, rokkantat és nagyon sok, szüleitől elszakított gyermeket hoztak ide, és itt kellett őket elsősegélyben részesíteni és elszállásolni, úgyhogy mindegyik helyiség padlóján egymáshoz zsúfolódtak a nyomorultak. Ráadásul az alatt a két óra alatt, amikor a zsidóknak szabad volt az utcára menniük, naponta több ezren kilincseltek a Zsidó Tanácsnál segítségért vagy élelemért, vagy pedig azért, mert meg akartak tudni valamit hozzátartozóikról."[94]

Novemberben megkezdődött a gyalogos deportálás, a halálmenet.

– Voltak közöttünk nagyanyák, de apró gyerekek is – mondotta tanúvallomásában Aviva Fleischmann. – Egész nap meneteltünk, nyilasok felügyelete mellett, a szeles, esős, hideg novemberi időben. Gyakran lövöldöztek, gyakran dobáltak kézigránátokat; azt mondták, a szökevényeket lelövik, a többieket másképp riasztják el... Az első nap után sokan összeestek; akik nem tudtak továbbmenni, azokat vagy lelőtték, vagy pedig ott hagyták a helyszínen, elpusztulni... Élelmet nem kaptunk, csak valami levesnek csúfolt löttyöt... Este, amikor a sötétség miatt már nem mehettünk tovább, megálltunk valahol... Néha csak úgy, a szabadban háltunk... Nagyon hideg volt éjszaka. Végül, nyolcnapos menetelés után, akik még bírtak menni, megérkeztek Hegyeshalomra... Később áthajtottak bennünket az osztrák határon, és táborba kerültünk... Majdnem mindenkin kitört a tífusz. A barakkjainkban csak úgy hemzsegett a tetű. Ezrével haltak meg az emberek. Sokan kaptak vérhast; higiéniának nyoma se volt. Háromszor hetenként kaptunk egy darab kenyeret. Nem volt szabad elhagynunk a tábort... Gyerekek is születtek a barakkokban. Alig egy óra múlva meghaltak, agyon-

marták őket a tetvek. Egyszer a táborvezető SS-tiszt egy szülő nőt a földre fektetett és hatalmas reflektort irányított rá, azt mondta, látni akarja, hogyan jön világra egy ember.[95]

A Nemzetközi Vöröskereszt képviselői pedig a következőképpen számoltak be tapasztalataikról:

Amerre csak jártunk, az országút mentén mindenütt borzalmas jeleneteknek voltunk tanúi. A deportáltak végtelen sorokban meneteltek, rongyosan, éhesen, kimerülten, voltak köztük idős emberek is, alig bírták vonszolni magukat. A csendőrök puskatussal, gumibottal, ostorral hajszolták őket. Naponta harminc kilométert kellett megtenniük... Négyezer méternyi keskenyfilmet készítettünk a pápai nuncius számára; minden egyes kocka arról a szörnyű szenvedésről és iszonyatos bánásmódról tanúskodik, amely a főváros zsidóságának kijutott; ezeket a zsidókat a Szálasi-féle rendeletek „kölcsönzsidókként" juttatták német kézre.[96]

Ez már némely német számára is sok volt; az összeomlás küszöbén mindenképpen igyekeztek tüntetőleg elhatárolni magukat az ennyire nyílt brutalitástól. Hans Jüttner SS-tábornok, az SS hadműveleti osztályának vezetője szemleútján látta a „megrendítő menetoszlopokat", és beszélt róluk Winkelmann-nal, aki kijelentette, hogy ő tehetetlen; ez ügyben Eichmann a főfelelős.[97] Jüttner nem érte Eichmannt Budapesten, ezért Himmlernek küldött bíráló jelentést. Becher megállapította, hogy a menetelés „tiszta gyilkosság".[98] De azért folytatódott. Mint Veesenmayer november 12-én jelentette, az „Eichmanntól kapott tájékoztatás szerint huszonhétezer mindkét nembeli embert indítottak útnak, további negyvenezer következik".[99] Semleges országok képviselői és a pápai nuncius érintkezésbe léptek Szálasival, akit 1944. november 4-én az Országgyűlés „nemzetvezetővé" választott; memorandumukban leírták a menetelés egész kegyetlenségét, és követelték a további deportálások felfüggesztését. Szálasi úgy döntött, hogy a magyar zsidókat továbbra is „kölcsönadják a német kormányzatnak, mint munkaképes egyéneket, mivel ez előmozdítja a magyar nemzet jólétét" (mindamellett hozzátette, hogy nők csakis járműveken távolíthatók el az országból), majd kijelentette: „Nem óhajtom többé megvitatni ezt a kérdést."[100] Ez a „jármű"-utasítás nyugtalanította a németeket.

„Ha nem folytathatjuk a gyalogmenetet, akkor gyakorlatilag le kell állnunk a transzportokkal", jelentette Berlinbe Veesenmayer.[101]

Eichmann-nak sikerült valahogyan néhány szerelvényt odaügyeskednie Bécsből, hogy folytathassa a deportálást. A vonatokból kifogyva ismét a gyalogmenetekhez folyamodott, s a magyar tiltakozásokat pökhendi határozottsággal söpörte félre. „Eichmann több ízben felkeresett – jelentette ki Vajna Gábor nyilas belügyminiszter. – Tudtam, hogy Himmler megbízottja, és hogy Kaltenbrunner rendkívüli módon támogatja. Ezt mindketten közölték velem. Nemcsak erélyesen beszélt, hanem kifejezetten dölyfösen is, hangoztatva, hogy mögötte ott a német hatalom. Kijelentette, hogy akkor pedig a zsidók deportálását ezentúl a németek fogják kézbe venni."[102]

Végül Himmler lépett közbe. Novemberben parancsot adott, hogy a táborokban szüntessék be a további emberirtást. Minden addiginál kétségbeesettebben hajszolva akár a legcsekélyebb mentő körülményt is, magához rendelte Berlinbe Eichmannt, és Becher jelenlétében emlékeztette rá, hogy ő, Himmler alapította az RSHA-t, és hogy Eichmann-nak az a kötelessége, hogy neki engedelmeskedjék. „Ha eddig maga legyilkolta a zsidókat, én most itt megparancsolom, hogy kímélje meg őket! Hallani akarom magától: teljesíti-e a parancsot vagy sem!"[103] Eichmann halálsápadt lett, és kővé meredt. Valahogyan még kinyögte: „Igenis, Reichsführer." Aztán Himmler néhány perc múlva útjára bocsátotta őt.

Becher úgy látta, ajánlatos Eichmannt kibékíteni. Hitler és Himmler között „az üzlet" miatt amúgy is feszültté vált a viszony. Kaltenbrunner már korábban panaszt tett Hitlernél, mivel „az ügy súlyosan sérti külföldön a birodalom tekintélyét";[104] ez a lépés nagymértékben aláásta Himmler pozícióját. Becher, aki mind nyílt színen, mind pedig a kulisszák mögött alaposan bele volt keverve az ügybe, igencsak megrémült, és szinte térden állva könyörgött Himmlernek, adományozzon Eichmann-nak valami magas kitüntetést. Így történt, hogy alig két hónappal az előző kitüntetése után Eichmann újabbat kapott, ezúttal az „első osztályú háborús érdemkeresztet a kardokkal".[105] „Ez kiengesztelte Eichmann urat" – vallotta Becher.[106]

A *Fussmarsch*-ot, a gyalogmenetet tehát lefújták, de Eichmann továbbra sem szűnt meg Budapesten ügyködni: gettó létesítésén fáradozott.

A nyilasok kialakították a maguk technikáját, hogy a zsidókat elhurcolják, aztán megkínozzák, majd váltságdíjat csikarjanak ki tőlük. Budapest utcáin zsidók holttestei hevertek. Sok zsidót a Duna-parton lőttek agyon, s holttestüket a folyóba dobták. Ezerszám pusztultak a gyerekek, kivált a sok árva. Hatezer éhes, lerongyolódott, beteg gyermeket – két és tizennégy év közöttieket – talált az úgynevezett vöröskeresztes épületekben a Nemzetközi Vöröskereszt.[107] „Testüket valósággal megette a piszok és a rüh, rongyaikon nyüzsgött a tetű. Félelmükben és mérhetetlen nyomorúságukban összekuporodva, artikulálatlan hangokat hallattak. Napok óta nem ettek, nem gondoskodott róluk senki."

Nos, ezek voltak Eichmann utolsó halálsimításai Budapesten. 1944 karácsonyestéjén, amikor újabb szovjet előnyomulásról érkezett jelentés, nagy sietve elhagyta a magyar fővárost, ahol annyi nyomorúságot és szenvedést okozott. Nem várta meg annak a rendeletnek a végrehajtását, amelyet Vajna Gábor az ő sugallatára bocsátott ki, hogy ugyanis minden zsidó gyermeket tereljenek be a gettóba. Ez karácsony napján történt meg.

Több mint tíz esztendővel később, argentínai elszigeteltségében, Eichmann visszaidézte a Budapesten töltött utolsó heteket. Jól emlékezett hangulataira és indítékaira.

– Én voltam a menetelés értelmi szerzője, elismerem – mondotta Sassennak. – ...Tudja, amikor a szövetségesek a vasútvonal egész szakaszát bombázták, kivált a győri csomópontot meg sok egyéb állomást a Budapest–Bécs vonalon, meg akartam mutatni azoknak a szövetségeseknek, hogy mit tudok; mintegy értésükre adni, hogy „nem segít itt semmi: bombázhattok, rombolhattok, én csak azért is találok egy útvonalat a német birodalom felé". Így tehát gyalog tereltem őket Budapesttől egészen Alsó-Ausztria határáig. Parancsom volt rá természetesen a Biztonsági Rendőrség és az SD vezetőjétől. Parancs híján nem csinálhattam volna. De a javaslat tőlem származott... Persze fölmerültek nehézségek, minden oldalon... de végül Winkelmann gratulált nekem az elegáns teljesítményhez. Mint ahogyan Veesenmayer is, Endre László is. Még ittunk is rá. Akkor ittam először életemben kancatejből készült szeszes italt.[108]

Így hát a mester mégiscsak megállta a helyét Magyarországon, ugyanúgy, mint másutt. Mindent megtett, ami emberileg lehetséges, hogy teljesítse eredeti megbízatását, vagyis hogy „gyorsan

végezzen az üggyel, s kíméletlen eréllyel és a legrövidebb idő alatt tisztítsa meg Magyarországot a zsidóktól".

Igaz, a háború alakulása az utolsó pillanatban a magyar zsidóság egy kis részét kimentette a karmai közül. Amikor a Vörös Hadsereg egy gyors hadmozdulata Pestet 1945. január 18-án, Budát február 13-án végleg felszabadította, még mintegy százezer zsidó volt a városban. A pesti volt az egyetlen gettó, amely megmenekült a teljes megsemmisüléstől.[109]

Csakhogy ez nem Eichmannon múlt.

10

A haláltáborok

A koncentrációs táborok már a Harmadik Birodalom kezdeteitől fogva a terror eszközei voltak. A nácik azért hozták létre őket, hogy ellenfeleiket egyrészt elszigeteljék, másrészt megtörjék. A táborok nagysága és száma évről évre nőtt, és az ott alkalmazott rendszabályok lehetővé tették a „korlátlan időre szóló" biztonsági őrizetet, a bírósághoz fordulás vagy fellebbezés legcsekélyebb esélye nélkül. Néhány év múltán a táborok lényeges részeivé váltak az Eugen Kogon professzor által „SS-államnak" nevezett[1] képződménynek, amely saját hadsereggel rendelkezett, és hatalmas ipari létesítményeket tartott ellenőrzése alatt, óriási termelési központokkal, amelyekben rabszolgamunkások robotoltak. A lágerek mintegy mellékágazatként arra is alkalmasak voltak, hogy ott megcsonkítsák a foglyokat, és úgy kísérletezzenek emberi lényekkel, akár a tengerimalacokkal, s a gyakorlatba ültessék át Himmlernek a „németség" erősítésével és a nemkívánatos fajok kiküszöbölésével kapcsolatos biológiai fantazmagóriáit.

Az SS kezdeményezte a táborok létesítését, az SS embereiből lettek a táborok vezetői. Megvalósították a tudatosan tervezett, hatékony és egyre kegyetlenebb kínzások rendszerét, a korbácsolástól kezdve a villanyozáson, a nemi szervek összezúzásán, a hegesztővel való égetésen, a hónaljnál kikötésen át egészen addig, hogy az áldozat fejét hideg vízbe nyomták, és utána a már majdnem megfulladt embert mesterséges légzéssel élesztették fel. A kifinomultabb módszerek kiagyalását mindig a helyi megbízottak találékonyságára bízták.

Mint már említettem, amikor elhatározták az úgynevezett „végső megoldást", néhány koncentrációs tábort, melyeket 1933 óta politikai megfélemlítésre használtak, vágóhiddá, vesztőhellyé alakítottak ki. Történtek ugyan álcázási kísérletek, részben azért, hogy ne félemlítsék meg idő előtt a zsidókat és más lehetséges áldozatokat, részben pedig azért, hogy a nagyvilág elől eltitkolják az egész vállalkozást.

Ezek a haláltáborok a hitleri náci rendszer szörnyűségeinek legsúlyosabb bizonyítékai.

Nem zsidó esetleg még kikerülhetett egy-egy koncentrációs táborból. Ügyét talán „tisztázta" a letartóztatását végrehajtó helyi Gestapo, vagy pedig úgy vélték: már annyira megtörték, hogy megszűnt veszedelmes ember lenni. Esetleg egykori kínzói között talált menedéket, oly módon, hogy beállt a nácik sorába, és kézzelfogható vagy szemmel látható bizonyítékát adta megtérésének. Gyakran beérték azzal az ígérettel is, hogy az illető távol tartja magát a politikától. Zsidó ember azonban 1941-től kezdve nem reménykedhetett. Ha úgy lépett be a szögesdróttal elkerített terület kapuján, hogy okmányának „A letartóztatás oka" rovatában a „*Jude*" szó szerepelt, nem szabadult többé. Alkalomadtán esetleg egyik táborból a másikba szállították, ha úgy gondolták, hogy jobban felhasználhatják az új helyen, vagy ha ott akarták megölni. Ilyenkor kisajtolták belőle energiájának utolsó csöppjét is, és olyan körülmények között dolgoztatták, amelyek feltétlenül összeroppantották a fizikumát. Végül, amikor már szemlátomást annyira legyengült és kimerült, hogy több hasznot nem várhattak tőle, az SS-orvos, aki az iszonyatos, több ezres létszámú „szelekció"-sorakozó döntőbírája volt, és a másodperc törtrésze alatt határozott mindegyik fogoly sorsáról, ujjának egy könnyed, hanyag mozdulatával „jobbra" küldte. „Balra": haladékot jelentett, „jobbra": gázkamrát. „Egyetlen kiutatok van innen: a kéményen keresztül", mondogatták az SS-őrök a zsidó foglyoknak.

Ezek voltak a „szabályos" táborok, amelyekbe az „ellenfeleket" zárták, nemzetiségre, vallásra való tekintet nélkül. Voltak aztán más táborok is, „csakis zsidóknak" fenntartva. Némelyiket *Julag*nak hívták,* ezek az átmeneti táborok voltak a főkormányzóságban. Voltak aztán megsemmisítő táborok, itt a zsidókat nyomban megérkezésük után megölték. Akadt néhány tábor, amelyet „tranzit"-tábor néven könyveltek el. Ezeken a IV–B–4 ügyosztály, a Gestapo zsidóügyi osztálya rajta hagyta a maga különleges jegyeit, nemcsak általános irányító hatáskörének, hanem a napi ügymenet módszereinek tekintetében is. Kettőt közülük érdemes közelebbről szemügyre venni.

Az egyik egy Prágától északra fekvő erőd volt, amelyet több mint

* Judenlager – zsidó tábor.

másfél évszázaddal ezelőtt Mária Terézia királynő használt az Eger folyó partján előretolt őrhelyként, s róla nevezték el a városkát Theresienstadtnak. A másik egy Belsen közelében fekvő falu, Hannovertől északkeletre. Mindkettőről úgy beszéltek a zsidóknak, mint menedékről; s a gettókban és a táborokban úgy gondoltak rájuk, mint a megmenekülés távoli, de elérhető szentélyeire; ám valójában mindkettő a megsemmisítés eszköze volt.

Heydrichnek már 1941. október 10-én javasolták,[2] hogy használja Theresienstadtot a cseh- és morvaországi zsidók azonnali deportálásának tranzittáboraként. Heydrich, mint e terület újonnan kinevezett „protektora", szeptember 27-én foglalta el hivatalát. Másnap kihirdették a szükségállapotot, és kezdetét vette a rémuralom. Néhány nap múlva Heydrich Prágába hívatta Eichmannt. Egyebek között elhatározták azt is, hogy Theresienstadt régi erődítményvárosából kitelepítik a katonai személyzetet és a civileket, és az így kitelepített cseheket beköltöztetik a kiürített zsidó lakásokba, a helységet pedig a zsidók gyűjtőközpontjává alakítják át. „Miután a zsidókat tovább deportálják Keletre ebből az ideiglenes gyűjtőtáborból, amelyben soraik mindenképpen alaposan meg fognak ritkulni, az egész területet példamutató német településsé építik majd ki és alakítják át"[3] – olvasható a Heydrich–Eichmann értekezlet jegyzőkönyvében. Röviddel e tanácskozás után azonban többletfeladatot kapott Theresienstadt: egy nagy becsapási manőver szerves része lett. Az idő tájt a „Keletre deportálás" a külvilág előtt még a „munkaerőnövelés" egyik módozataként szerepelt. Idős emberekre tehát nem vonatkozhatott, ha nem akarják az egész csalást leleplezni. Ezenkívül többen hangot adtak aggályaiknak az első világháború kitüntetett – és történetesen zsidó – frontharcosainak deportálását illetően, bár Hitler szerint „azok a disznók mindenképpen csalással tettek szert a kitüntetéseikre".[4] Következésképpen úgy döntöttek, hogy ezeket az embereket is mind Theresienstadtba küldik. 1942. január 19-i szemleútján Eichmann alaposan ellenőrizte a tábort, és részletes utasításokat adott az igazgatására.[5] Másnap aztán Wannseeban Heydrich bejelentette, hogy Theresienstadt lesz az „öreg és kiváltságos zsidók" gettója.

A rendőrfőnökökkel tartott tanácskozásán Eichmann kevésbé kertelt. Eligazítása úgy szólt, hogy „ezeknek az idős embereknek a megnyugtatására azt kell mondani, hogy a nyár vagy az ősz folyamán átköltöztetik őket Theresienstadtba, amely az öregek gettójául van kijelölve. Ennek az a célja, hogy a külvilág előtt fenntartsuk a látszatot."[6]

A bizalmas iratokban és levelezésben „propagandatábor" néven emlegették Theresienstadtot,[7] Eichmann pedig egyszerűen „cégérnek" nevezte.[8]

Ezt a tábort mutatták meg a Nemzetközi Vöröskereszt küldötteinek vagy a külföldi látogatóknak, akiket, úgy vélték, „meg kell győzni" róla, hogy a zsidók legyilkolásáról szóló „rémtörténetek" csak az aljas ellenséges propaganda agyszüleményei.

– Valahányszor ilyen látogatók érkeztek – mondotta az Eichmann-per folyamán tett tanúvallomásában Mordechaj Ansbacher –, a gettóban fenekestül felfordult minden... Némely övezetben teljes kijárási tilalom lépett életbe, és mindenkinek, aki ott lakott, tilos volt kimozdulnia. Általában csak azok mutatkozhattak, akiknek még valamelyest emberi külsejük volt... Nagy csinosítás kezdődött. Bizonyos helyeket ki kellett takarítani és tökéletesen rendbe hozni. Néhány ház külső falait átmeszelték, és nagy táblákat aggattak a homlokzatukra: „Központi zsinagóga", „Gettószínház"... Még gyerekcsoportokat is szerveztek, mintha labdarúgó-mérkőzésre készítenék elő őket... Az ilyen alkalmakra gyermekklubokat létesítettek, ahol megengedték a korcsolyázást, és ahová póni lovakat hoztak. Sok gyereket kis ágyakba dugtak, az ágyakra szívet véstek. Akár valami kastélyban. ...Próbát is tartottak a gyerekekkel: ételt raktak eléjük, amit a gyerekek mohón fölfaltak. A próbát ezért meg kellett ismételni, és mi minden alkalommal más-más gyereket küldtünk oda, hadd lakjanak jól ez egyszer minél többen.[9]

A látszat megőrzése, no meg a mellékjövedelem kedvéért a Gestapo „eladott" theresienstadti lakásokat a deportálandóknak. Az újonnan érkezettek aztán persze hiába lobogtatták a „tulajdonjogot igazoló" okmányaikat, még szerencsésnek mondhatták magukat, ha egy darab deszkát utaltak ki nekik ágyként a régi erőd padlásán, vagy megkapták a padló egy darabját valami kaszárnyaszerűségben.

– Megérkezésünk után két héttel a csoportom fele halott volt – folytatódott a tanúvallomás. – Szörnyű éhínség uralkodott... Víz sehol... Higiénia semmi... Az éhes emberek verekedtek a mocskos vízben ázó krumplihéjért... Az emberek megrohamozták még a szemetet és a hullákat szállító kocsikat is egy morzsányi élelemért... Ezek olykor igen tiszteletreméltó, kiváló személyiségek voltak, dip-

lomások, egykori milliomosok vagy üzletemberek... Azoknak, akik közülünk fuvarozással foglalkoztak, nagyon szigorúan kellett velük bánniuk, hiszen a mocskos ételmaradék, a nyers, piszkos krumplihéj betegséget, járványt, sok esetben biztos halált okozott.[10]

A halálozások száma félelmetesen növekedett: 1942 októberében, ebben a „rekordhónapban" meghaladta a háromezret. A krematórium éjjel-nappal működött.

Theresienstadt lélekszáma azelőtt a tízezret sem érte el, most pedig Európa minden részéből valósággal ontották oda az embereket, főleg Prágából, Bécsből, Berlinből, Brnóból és Frankfurtból.

Az odatelepítettek száma rövidesen hatvanezerre duzzadt; és a zsúfoltságot csak a Keletre irányuló emberszállítmányok enyhítették.

– Theresienstadt inkább deportációs gyűjtőtábor volt, semmint gettó – vallotta kihallgatásakor a tábor egykori parancsnoka, dr. Siegfried Seidl SS-Hauptsturmführer.[11] A Theresienstadtot megjárt mintegy 141 000 emberből körülbelül 33 500 ott lelte halálát, és több mint nyolcvannyolcezret deportáltak Keletre.[12]

A táborban halálbüntetés járt olyan vétkekért, mint például „a cenzúra-előírások megszegése". 1942 márciusában, amikor Eichmann, a tábor legfőbb ura, ezt halálos bűnnek nyilvánította, tizenhat zsidót akasztottak fel ezért.[13] „De hát én csak a nagyanyámnak írtam", tiltakozott kivégzése előtt az egyik elítélt.[14]

Ez volt az a hely, amelyről Himmler – alkalmat keresve, hogy tisztára mossa magát, és a náciknak azzal a megszokott képességével, amellyel meggyőzte önmagát, hogy a múlt visszamenőlegesen átalakítható – néhány héttel a német összeomlás előtt így beszélt dr. Norbert Masurnak: „Theresienstadt nem tábor a szó köznapi értelmében, hanem egy zsidók lakta és zsidók kormányozta város, ahol mindenféle munkát kell végezni. Ezt a tábortípust én meg Heydrich barátom terveztük el, és az volt a szándékunk, hogy minden tábort ilyenné alakítunk majd át."[15]

Gyereket szülni Theresienstadtban szigorúan tilos volt.[16] Ha mégis megtörtént, az anyát, az apát és a gyermeket tüstént Keletre deportálták. Az orvos, aki nem jelentette azonnal a terhességet, bűntársnak minősült.

1945 februárjában, a felszabadulás előestéjén, amikor a szövetséges seregek kétfelől is közeledtek Theresienstadthoz, a nácik elrendelték az erőd egyik régi föld alatti folyosójának újjáépítését, az

ablakrések betapasztását és gázbiztos helyiségek létesítését. Előre gyártott magas tornyokat szállítottak a helyszínre.

– Ebből tudtuk meg – mondta tanúvallomásában Adolf Engelstein –, hogy gázkamrák építésére készülnek. A parancsnok, akinek ezt megemlítettük, kijelentette, hogy nem eszik a levest olyan forrón. Másnap aztán félóra hosszat korbácsolta az egyik műszaki embert, Erich Cohent, azt állítva, hogy ő terjesztette el a gázkamrákról szóló hírt, ...de a munkákat beszüntették.[17]

A leleplezés meghiúsította Eichmann-nak azt a tervét, hogy megrendezi az utolsó felvonást: a megmaradók megsemmisítését.

Ott volt aztán Bergen-Belsenben a „külföldiek tábora", amelyet 1943 nyarán létesítettek. Akkor határozta el a német külügyminisztérium, hogy a szövetségesek állampolgárait, akik a háború kitörésekor ott rekedtek Németországban, tervszerűen kicseréli az ellenséges országokban maradt németekkel. 1943. március 2-án írásban kérte Eichmannt, „tartalékoljon" kicserélésre harmincezer „angol, amerikai, holland, belga, francia, norvég és szovjet állampolgárságú" zsidót[18] (lengyelekről jellemző módon nem esett szó). Hat héttel később megismételték a kérést.[19] Az RSHA láthatóan nemigen lelkesedett az egész ügyért, végül azonban utasítást kapott Himmlertől az együttműködésre, feltéve, hogy a zsidókat az RSHA megszabta körülmények között őrizhetik. Ez meglehetősen nyugtalanította a külügyminisztérium megbízottját, Eberhard von Thaddent, aki egy magas rangú RSHA-tisztviselőtől értesült róla, hogy miféle körülmények között szándékozik a Gestapo „tartalékolni" a szóban forgó zsidókat a bergen-belseni koncentrációs táborban. „Ezeket a zsidókat nem fogják olyan keményen dolgoztatni, hogy belehaljanak, de azért igen szigorú bánásmódban lesz részük", jelentette felettesének von Thadden, és a közbelépését kérte; ugyanakkor arra is megkérte, hogy semmi esetre se árulja el az RSHA-nak, hogy kitől szerezte az értesüléseit.[20]

Nem mintha a német külügyminisztériumot általában vagy von Thaddent személy szerint aggasztotta volna valamelyest is a zsidók sorsa. Hirtelen támadt nyugtalanságuk oka kiderül az Eichmannnak küldött üzenetből: „Ha a zsidókat ilyen körülmények között tartják fogva egy koncentrációs táborban – hangsúlyozták[21] –, nem lesznek majd kicserélésre alkalmas állapotban, illetve túlságosan

sok rémtörténetet tudnának majd elbeszélni, amivel alátámasztanák a németellenes külföldi propagandakampányt.

Eichmann azonban hű maradt módszereihez. Úgy tett, mintha teljesítené a felsőbb helyről érkezett kérést, ám a „cserezsidókat" egy hivatalosan *Aufenthaltslager*-nak, „átmeneti tábornak" nevezett táborban tartotta, amely valójában ugyanolyan pusztító volt, mint akármelyik haláltábor.[22]

– Idő múltán egyre rosszabb és rosszabb lett a helyzetünk – mondotta tanúvallomásában dr. Josef Melkman –, végül aztán olyan iszonyatossá vált, hogy a tábor joggal lett hírhedt szörnyűségeiről, borzalmairól... Az eredetileg néhány ezer ember befogadására épült táborba több tízezer embert zsúfoltak össze. Az egészségügyi körülmények leírhatatlanok voltak. Egy négyszázas létszámú barakknak egyetlen W. C.-je volt, és ez sem működött, mert a németek elzárták a vizet. Weiss, a *Lagerältester** megkért egy közülünk való szerelőt, nyissa ki a csapot éjszaka, és reggelre zárja el, nehogy a németek észrevegyék, hogy éjjel volt vizünk. ...Időnként kaptunk valami „levesnek" nevezett löttyöt. Aztán majdnem teljesen megszüntették az élelmezésünket... A halottak ott hevertek a tábor ösvényein... Az asszonyok ételmaradékért verekedtek a hulladékgyűjtőnél... Tizennégy ízben fordult elő kannibalizmus a táborban... „Gondoskodj nekem annyi halott zsidóról, amennyi csak lehetséges",[23] mondogatta Josef Kramer táborparancsnok a főkápósnak.**

A Nemzetközi Vöröskereszt engedélyt kért a tábor meglátogatására, hiszen a tábor ellenséges külföldi állampolgárok gyűjtőközpontjaként volt hivatalosan bejegyezve, és így a Vöröskereszt védelme alatt állt.[24] Eichmann előbb húzta az időt, majd elutasította a kérést: „Tífuszjárvány tört ki a táborban – állította –, de az egészségügyi hatóság minden rendelkezésére álló eszközzel harcol ellene."[25]

A Gestapo sokkal több foglyot zsúfolt be a táborba, mint amennyire a német külügyminisztérium igényt tartott; a tábornak, mikor felszabadult, még mintegy ötvenkétezer lakója volt. Dr. Mordechaj Chen, annak idején a brit hadsereg egészségügyi alakulatának századosa, a tábor felszabadulása után tizennyolc nappal érkezett Bergen-Belsenbe. Két lábon járó csontvázakat látott, amelyek nemigen hasonlítottak emberi lényekhez.

* A lágernak a németek által kijelölt főfelelős foglya, elöljárója.

** Kapo – a Kameradschaftspolizei (kb. bajtársi rendőrség) rövidítése; a kápósok vagy kápók gyakran közönséges bűnözők voltak, akik a maguk örömére is kínozták a tábor lakóit.

– Ahogy ott járkáltak, nem volt a tekintetükben semmi emberi... – tanúskodott dr. Chen. – ...Egymásnak ütköztek, aztán mentek tovább, előre vagy hátra, érzéketlenül, eltompultan, kifejezéstelen tekintettel. ...Körös-körül hullahegyek. Meggyőződésem, hogy normális emberi lények aligha tudják elhinni, hogy ilyesmi egyáltalán megtörténhetett, és biztos voltam benne, hogy tíz év múlva senki emberfia el nem hiszi majd; sőt, addigra talán már mi magunk sem fogjuk elhinni, hogy láttunk ilyesmit. Ezért megkértem a BBC tudósítóját, akivel ott ismerkedtem meg, adjon néhányat azok közül a fényképek közül, amelyeket a táborban készített.[26]

A fényképeket dr. Chen a bíróság rendelkezésére bocsátotta.

A felszabadított foglyok közül mintegy huszonhétezren haltak meg a felszabadulás utáni első hetekben a sok szenvedés és a hosszú hónapokig tartó rossz táplálkozás, éhezés következtében, a megmentésükre tett minden erőfeszítés ellenére.

– Sokan már a mi szemleutunk ideje alatt haltak meg – vallotta dr. Chen.

Hogy milyen aljas és szándékolt kínzásoknak vetették alá a foglyokat a nácik, azt élénk színekkel ecsetelte dr. Hadassa Bimko Rosensaft, a Belsen-tárgyalás egyik koronatanúja. Ez az asszony előbb tizenöt hónapig az auschwitzi tábor foglya volt, majd Bergen-Belsenbe szállították, ahol a kórházban dolgoztatták. „Szinte leírhatatlan – mondotta –, hogy hogyan bántak az SS-legények az internáltakkal. Az ütlegek csak úgy záporoztak, a névsorolvasásnál pedig, ha esett, ha fújt, ha hideg volt, ha forróság, órák hosszat kellett álldogálnunk. Már maga az álldogálás is a végsőkig kimerített bennünket. Ha valaki megmoccant az *Appell*, a sorakozó alatt, akkor az egész blokknak, amelyhez az illető tartozott, további órákon át kellett ott állnia, néha térdepelnie, olykor magasba nyújtott karral. Ha valaki elkésett az *Appell*-ről, valamennyiünknek órák hosszat vigyázzban kellett állnia, és a vétkest úgy megverték az SS-őrök, hogy volt, aki belehalt... Az volt az érzésünk, hogy Belsenből második Auschwitzot csinálnak... Orvosságot igen keveset kaptunk. Kétezer-kétszáz beteget ápoltunk a kórházban, ehhez jött még tizenötezer más beteg nő a táborban, de egy hétre összesen

háromszáz aszpirintablettát kaptunk. Három vagy négy nappal az előtt, hogy a brit csapatok elérték a tábort, az SS-legények fehér karszalaggal szerelték fel magukat. Egyszerre csak két további helyiséget kaptunk betegszobának, és akkor láttuk, milyen óriási a gyógyszer- és az orvosiműszer-készlet... Addig, vagyis a brit csapatok megérkezését megelőző néhány napig, fogalmam sem volt ezekről a készletekről."[27]

A főkormányzóságban, amelyhez később hozzácsatolták Lengyelország némelyik újonnan lerohant keleti részét is, a gettók helyére csakhamar hatalmas munkatáborok kerültek. Elhatározták, hogy minden grammnyi erőt és energiát kisajtolnak a munkaképes zsidókból, a többit pedig halálba küldik. A halálra dolgoztatás a náci hatóságok hivatalos és írásbeli áldásával történt. Von Thierack náci igazságügy-miniszter megállapodott Himmlerrel, hogy „az aszociális elemekre nem vonatkoznak többé az igazságszolgáltatás jogszabályai, hanem ezek az emberek az SS-Reichsführer hatáskörére alá kerülnek, hogy ott halálra dolgoztassák őket".[28] Ez a megállapodás vonatkozott a táborokba internált valamennyi zsidóra, cigányra, oroszra és ukránra; az ilyen táborokba való internálás egyet jelentett a kiirtásukkal. Bírósághoz nem fordulhattak az internáltak, büntetőjogilag az SS-Reichsführer fennhatósága alá tartoztak.

Végül még olyan törvényt is hoztak, amelynek értelmében zsidók bűncselekményei ügyében kizárólag a rendőrség illetékes.[29] Ezzel a náci Németország formálisan is véglegesen megszűnt jogállam lenni.

Hogy az effajta ítélkezés miképpen történt a gyakorlatban, azt jól szemléltetik a „különleges eljárás zsidók ügyében" *(Sonderbehandlung von Juden)* fedőnévvel ellátott kivégzési parancsok.[30] A zsidó „munkakerülőket" kötél általi halálra „ítélték". Az ítéleteket Himmlernek kellett „jóváhagynia". Az SS Reichsführerének jóváhagyását Eichmann továbbította a helyi Gestapónak, azzal az utasítással, hogy az elítélt zsidókat nyilvánosan akasszák fel, „fajuk tagjainak jelenlétében". A parancs végrehajtását azután a gestapósok visszajelentették Eichmann-nak.

Az Eichmann-per néhány tanúja ecsetelte a zsidó munkatáborok (a *Julag*-ok) életét, ahol a zsidóknak „munkakötelezettséget" kellett teljesíteniük.

Dr. Leon Wells, ma az USA New Jersey államának lakosa, az

optometria neves tudósa, több nemzetközi díj tulajdonosa, az idő tájt a főkormányzóság keleti részében, Lwówban élt.

– 1942. március 2-án – emlékezett vissza tanúvallomásában – ...a Lwów környéki Janówska táborába szállítottak. Az egész vidék homokos terület. Néhány barakk épült a helyszínen, és a munkánk eleinte abból állt, hogy köveket cipeltünk ide-oda, tökéletesen értelmetlenül. Fritz Gebauer SS-Obersturmführer volt a táborparancsnok. A minimális létfeltételek is hiányoztak. Vizet nem tudtunk szerezni. Azaz kaptunk napi egy liter kávéhoz való vizet, ivásra és mosakodásra. A parancs úgy szólt, hogy legyünk tiszták *(sauber)*. Odaérkezésem napján... hat embert kiemeltek a csoportunkból, mondván: „betegnek látszanak", és „a mi javunkra szolgál", ha eltávolítják őket a barakkból. Odakint tilos volt mozogniuk. A hőmérséklet fagypont alá szállt, és másnap reggelre mind a hat megfagyott, ott feküdt a holttestük, ahová kitették őket... Egy héttel később érkezett a táborba Willhaus SS-Untersturmbannführer. Gebauer és Willhaus között lövészverseny kezdődött; az ablakukból lőttek rá a nehéz köveket ide-oda hurcoló emberekre, úgy, hogy az orruk hegyét vagy valamelyik ujjukat találják el. A sebesültekről aztán kijelentették, hogy „már semmire se jók" *(kaputt)*, és egy utolsó golyót eresztettek beléjük.[31]

A táborban tífuszjárvány dúlt, de a betegek úgy tettek, mintha semmi bajuk se volna. Még tífusszal és tüdőgyulladással is talpon maradtak, nehogy észrevegyék a betegségüket. Mert a betegeket azonnal kivégezték.

Hasonló dolgokat mondott el a Krakkó melletti plaszówi táborról Mose Beisky, aki ma bíró Tel Avivban; elbeszélte, hogyan töltötte fiatalságát ebben a „munka"-táborban.

– 1943. január elején kétezren voltunk. Eleinte szigorúan őrizték azokat, akik külső munkára mentek. Később csökkentették az őrök számát, mivel már nem féltek a rabok szökésétől, roppant egyszerű okból; ha ugyanis valaki megszökött, akkor csoportjának valamennyi, vagy legalábbis a legtöbb tagját kivégezték. Egy-egy csoport 70–90 emberből állt. Szenet rakodtunk. Ébresztő hajnali fél ötkor... A munka embertelenül nehéz volt. De ha valaki nem bírta elvégezni, rendkívül szigorúan megbüntették, rendszerint agyonlőtték, néha az egész csoportját is. A munkából visszatérőket megmotozták. Ha valamit találtak náluk, kivált élelmiszert, amit nagy néha sikerült szerezniük odakint, 25–100 korbácsütés volt a bünte-

tés, mégpedig a meztelen testre... Én egy ízben huszonöt korbácsütést kaptam, és testem egy részét teljesen összezúzták. Hetekig járni is alig tudtam, de azért dolgoznom kellett... Barakkokban laktunk. Fapriccsek voltak bennük, három emelet magasságban. Ágynemű nem volt, csak egy takarót kapott mindenki, azt teríthette a deszkára. Egy-egy barakkban 250–300 ember lakott... Bizonyos tábori munkákat csakis nők láttak el. Köveket kellett felhordaniuk a kőbányából... A csillesor végére hosszú köteleket szereltek, azokba fogta be az őrség a zsidó és a lengyel nőket. Így vonszolták föl a köveket a nők a kőbányából a táborba vezető, mintegy két és fél kilométeres meredek úton, ha esett, ha fújt, napi tizenkét óra hosszat. A nők, akárcsak mi mindannyian, facipőt viseltek, s a facipő beragadt a sárba, vagy megcsúszott a havon. Elképzelni sem lehet a szem elé táruló képet, én képtelen vagyok leírni, és nem tudom, másvalaki képes-e leírni az egész álló napon át botladozó, tántorgó, terhüket vonszoló asszonyok látványát.[32]

Jitzhak Zuckerman, aki később a varsói gettófelkelés helyettes parancsnoka lett, a következőképpen számolt be a Varsó melletti Kampinos munkatáboráról:

– Hajnalhasadás előtt kihajtottak bennünket, néhány száz legyöngült, erőtlen zsidót... Olyan embereket, akik már hosszú ideje nem kaptak enni. Érkezéskor azonnal munkához kellett látni: folyószabályozás, mocsárlecsapolás. Tíz-tizenkét óra hosszat dolgoztunk, nyakig állva a vízben. Aztán visszavittek, és ugyanabban a vizes, sáros holmiban kellett aludnunk. Hideg volt, rettentő hideg. Másnap hajnalban újrakezdődött minden, hiányos táplálkozás mellett, valami kávénak csúfolt folyadékot kaptunk, meg 120-150 gramm kenyeret. Szinte felesleges hozzátennem, hogy kétesztendei varsói gettólét után a munkára elhurcolt zsidók az első néhány héten belül benépesítették Kampinos temetőjét.[33]

Olykor szinte hihetetlen volt a terror. A zsidó gyermekek kivált különös céltáblái voltak az aljasságnak. Noah Zabludowicz így beszélt erről:

– Láttam egyszer Ciechanowice egyik utcáján, amint egy SS-tiszt udvariasan megszólít egy zsidó anyát, engedje meg, hogy lecsöndesítse síró csecsemőjét. Az asszony, szemében hitetlenség, reszkető kézzel odaadta a gyereket, mire a náci a járdaszegély éles kövére csapta a csecsemő fejecskéjét. Az anyának még felkiáltani se

volt ideje. Azt gondoltam abban a pillanatban, hogy Isten elfordította az arcát az emberiségtől.[34]

Néha, de nem éppen gyakran, váratlanul vége szakadt a brutalitásnak. Dr. Jakob Buźmiński, ma orvos Tel Avivban, elmondta tanúvallomásában, hogy tanúja volt, amint egy SS-legény egy zsidó fiút korbácsolt. Már a nyolcvanadik ütésnél tartott. Ötven ütés rendszerint halálos volt a gyerekekre, de ez a fiú még élt. Akkor az SS-legény kijelentette, hogy ha el tud futni, életben hagyja. A gyerek föltápászkodott és elfutott.

– Látja ezt a fiút most itt, a tárgyalóteremben? – kérdeztem a tanútól.

– Látom – válaszolta.

Mindenki a karzat bejárata felé nyújtogatta a nyakát, onnan várva a fiú megjelenését, ám a tanú az ügyészi asztalnál, a mellettem ülő férfira, Michael Goldmannra, az izraeli rendőrség főfelügyelőjére mutatott.[35] Kínzójától annak idején megmenekült ugyan, de aztán Auschwitzba vitték, túlélte a háborút, s később az izraeli rendőrség kötelékébe lépett; sokat segített nekünk a bizonyítékok összegyűjtésében.

Más történeteket is elmondott dr. Buźmiński, és egyik-másik története a legborzalmasabbak közé tartozott, amiket a tárgyalások során hallottunk. Dr. Buźmiński emlékezett rá, hogy egy alkalommal egy SS-tiszt megszólított egy asszonyt, aki túlságosan közel merészkedett a gettót a város nem zsidó részétől elválasztó kerítéshez. Az asszony egy talán egyéves, csupa csont és bőr kisgyereket tartott a karjaiban, és amikor az SS-tiszt pisztolyt rántott, hogy agyonlője, az asszony térdre hullott, úgy könyörgött neki, hogy kímélje meg a gyermekét. „Csak engem lőjön le!" – kérlelte. A tiszt kikapta a nő kezéből a gyereket, kétszer rálőtt az anyára, majd csizmájával rátaposott a kisgyerek egyik lábára, s úgy tépte ketté az apró testet, akár valami rongyot. A vérző anya odakúszott a gyermekéhez, úgyhogy vére elvegyült a gyermeke vérével, és meghalt.

A gettókba befalazott zsidók úgy érezték, az egész világ cserbenhagyta őket. Olyan katasztrófa sújtott le rájuk, amelyre ők még kevésbé voltak fölkészülve, mint a világ népei a nácik katonai támadására. A bolygó zsidók védekező ösztönét, amely azelőtt mindig figyelmeztetett a közelgő viharra, eltompította bennük, kiölte már belőlük az emancipáció másfél évszázada. Ennek az

ösztönnek most vissza kellett nyúlnia az ősök történelmi tapasztalataihoz a fennmaradásért folytatott őrjítő küzdelemben.

Voltak másfajta táborok, ezekben a nácik a betegségeknél és az éheztetésnél közvetlenebb módszereket alkalmaztak, hogy a zsidókat a másvilágra küldjék. Éveken át érkeztek rendszeresen a vonatok, Európát észak, kelet, nyugat, dél felől átszelve, Lengyelországnak néhány kis vasútállomása felé. Az Eichmann-irodának ez a rejtélyes utasítása: *„Richtung Chełm"* (irány: Chełm) vagy *„Izbica"*, nemcsak egy-egy szerelvény vagy szállítmány rendeltetési helyét határozta meg, hanem automatikusan eldöntötte két-háromezernyi ember sorsát. Összezsúfolva, mint a heringeket, szállították őket a kiindulóponttól egy Lublin környéki átrakóállomásig, onnan pedig tovább az Odilo Globocnik SS- és rendőrfőparancsnok irányította övezet táborainak egyikébe, vagy pedig Majdanekbe, amely az SS gazdasági hivatalának fennhatósága alá tartozott.

Csöndes, falusi környék volt ez a háború előtt, semmiről sem híres, semmiről sem hírhedt. Lublin városát évszázadokkal azelőtt mint fontos közúti csomópontot ismerték, azóta azonban túlszárnyalták sokkal virágzóbb központok. A lengyel és a zsidó történelemben egyaránt betöltött egykori jelentős szerepének bizonyságaként ott állt a XVI. századbeli festői székesegyház, az érseki palota meg egy hatalmas, hosszúkás épület, amely valaha a Talmud-kutatások és a zsidó önkormányzat nevezetes központjának számított. Máskülönben a város békésen éldegélt a maga vidékies körülményei között, a környező falvak pedig magukon viselték Kelet-Európa pásztorkodó kisgazdaságainak jellegzetes vonásait.

Nos, majdnem három éven keresztül Európa egyik legforgalmasabb vasúti csomópontja lett ez a környék, végtelen sorokban érkeztek éjjel-nappal a vonatok a kis állomásokra, amelyek alaposan kizökkentek a megszokott álmos életritmusukból. Német, holland, francia, belga, olasz, jugoszláv, de még görög mozdonyok és vasúti kocsik is jöttek, amilyeneket azelőtt sose láttak errefelé, jöttek, jöttek, véget nem érő egymásutánban, a szintén végtelen sorokban befutó helyi szerelvényeken kívül. Érkezéskor a vonatok zsúfolásig meg voltak tömve férfiakkal, nőkkel, gyerekekkel. A mozdonyvezetők számára itt véget ért az út. Rakományuktól megszabadulva nem mentek tovább, hanem visszafordították a szerelvényt.

De végállomás volt ez az utasok számára is, csakhogy ők nem fordulhattak vissza, és helyüket sem foglalták el mások. A visszainduló rakomány csupán azoknak a ruházatából, lábbelijéből, alsóneműiből állott, akik nem sokkal előttük érkeztek ide. Sobibórban, Bełżecben és Treblinkában ugyanis, ahol a szerelvények kiürültek, az utasok életét azonnal kioltották, mint ahogyan a gyertyát egyik pillanatról a másikra elfújja a szél; ruházatukat, egyéb holmijukat pedig visszaszállították. A visszairányított rakományban akadt néhány viaszpecséttel lezárt bőrönd is, ezekben voltak összegyűjtve a „végállomásra" érkezett utasok aranyfogai és jegygyűrűi, amelyek aztán a Reichsbank aranylerakatába kerültek. Olykor néhány átkötött bálát is bedobtak egyik-másik üres vagonba. Ezek női hajkötegeket tartalmaztak; ezeket a Harmadik Birodalom takarékos hatóságai matractölteléknek meg egyéb célokra használták fel.

Maga a gyilkolás pusztán egy folyamat utolsó fázisa volt, ugyanúgy szabványosított ez is, akárcsak az *Endlösung* minden más lépése, intézkedése. Majdnem egységes módon hajtották végre minden táborban, a szokásos német alapossággal, pontossággal és takarékossággal. A hazudozással, becsapással fűszerezett terror szabványmechanizmusát egészen végig alkalmazták. Ezzel munkaerőt takarítottak meg, és lehetővé tették, hogy viszonylag kis létszámú személyzet intézhesse el a legnagyobb létszámú szállítmányokat is.

A befutó vagonokat durván ordítozó SS-őrök nyitották ki: „Kifele mind! Mars kifele! Gyorsan! Gyorsabban!" A szörnyű utazástól, az iszonyatos, fullasztó levegőtlenségtől kábult, eltompult embereket lerángatták a teherkocsikról, aztán ostorcsapásokkal hajszolták tovább. Miközben a megzavarodott emberek megpróbálták fölfogni, hogy tulajdonképpen mi is történik, egy egyenruhás SS-tiszt szólt hozzájuk a hangszórón. Közölte az érkezőkkel, hogy mindnyájan a mezőgazdaságban fognak dolgozni, s hogy a zsidóknak jót fog tenni, ha végre egyszer úgy érzik, termelőmunkát végeznek. A férfiak a földművelésben fognak tevékenykedni, a nők a háztartásban foglalatoskodnak majd, de ha óhajtják, ők is részt vehetnek a termelésben; a gyerekek pedig iskolába járnak. Most pedig mindenki menjen a fertőtlenítőbe meg zuhanyozni. A rendelkezésre álló idő kevés, ezért mindenki szedje össze a holmiját, és rakja le szép rendben, hogy visszaérkezéskor könnyen megtalálhassa. Az értéktárgyakat, a pénzt mindenki külön adja le.

Az SS-tiszt beszéde alatt a tábor zenekara vidám indulót, esetleg tangót játszott, a muzsika hangjai elkeveredtek a hatalmat képviselő férfi megnyugtató szavaival.

A peronon fölsorakozott ezer és ezer ember nem tudta, hová legyen a csodálkozástól. Körös-körül soknyelvű feliratok: „A Keletre induló vonatokhoz", „A peronra", „A fürdőhelyiségekhez", „A fertőtlenítő állomáshoz", „Készpénz letétbe helyezése". Olyan volt a vasútállomás, mint bármelyik vidéki pályaudvar, magas lámpaoszlopokkal, hatalmas órával, gondozott virágládákban nyíló muskátlival. Minden tökéletesen békésnek és normálisnak látszott, kivéve az égett hús megmagyarázhatatlan bűzét és mindenre ratelepedő sűrű füstjét. De még mielőtt összeszedhették volna magukat, rendezhették volna gondolataikat, és mihelyt az SS-tiszt befejezte rövid beszédét, az SS-őrök ismét akcióba léptek. Ismét hallatszottak az ostorcsapások, az őrök gyors futásra kényszerítették a tömeget, az emberek pedig rohantak, rohantak a szögesdrót kerítés mentén, amelyen végig irányjelző nyilak mutatták az utat „A fürdőhelyiségekhez".

Amint a láger belső területére értek, rájuk parancsoltak, hogy a férfiak álljanak erre az oldalra, a nők meg amarra, az öregeket és a rokkantakat pedig egy vöröskereszttel és *„Lazarett"* (katonai kórház) felirattal megjelölt útra irányították. A férfiakat, a nőket utasították, vetkőzzenek meztelenre, és adják le minden holmijukat. Ezután a nőket a „fodrászokhoz" vezényelték, akik gyors mozdulatokkal levágták és krumplis zsákokba gyömöszölték a hajzatukat. Mosolygó SS-legény álldogált a közelben, és szívélyes hangon szólt mindenkihez: „Nem lesz semmi bajotok. Csak szívjátok be jó mélyen a levegőt. Az erősíti a tüdőt. A mély lélegzés feltétlenül szükséges a fertőtlenítéshez."[36]

Hogy ezután mi történt, azt dr. Kurt Gerstein ecsetelte annak alapján, amit Bełżecben látott:

– Néhányukban még ekkor is megcsillant valami reménység, éppen elegendő ahhoz, hogy ellenállás nélkül vonuljanak tovább a halálkamrákhoz. A többség azonban tudta, mi vár rá. Az a mindent elárasztó, rettenetes bűz elárulta az igazságot. Aztán néhány kis lépcsőfok fölfelé, és megpillantották a valóságot. Az anyák némán szorították mellükhöz a kisgyermekeiket; mindnyájan meztelenek, és sok közöttük a gyermek, minden korosztályból. Tétováznak, de aztán mégis továbbmennek a halálkamrák felé, legtöbbjük hangtalanul; hátulról nyomja őket a tömeg, a tömeget pedig kergetik az SS-ostorok. Egy asszony, negyvenesztendős lehet, elátkozza a gyilkosok főnökét, hogy gyermekeinek vére az ő lelkén fog száradni.

Wirth SS-Sturmbannführer maga üti arcul az asszonyt öt ostorcsapással, a nő pedig eltűnik a gázkamrában. Sokan imádkoznak... Az SS-legények préselik befelé az embereket a gázkamrákba. „Színültig megtölteni a helyiségeket", parancsolja Wirth. A meztelen emberek egymást tapossák. Hét-nyolcszáz ember egy körülbelül kilencven négyzetméternyi területen. Bezáródnak az ajtók, a kívül maradtak várnak, meztelenül... télen is úgy várakoznak, meztelenül. De a Diesel-gép nem működik... elmúlik ötven perc, hetven perc. A halálkamrában továbbra is álldogálnak az emberek. Kihallatszik a sírásuk. Dr. Pfannenstiel SS-Sturmbannführer, a közegészségügy tanára a marburgi egyetemen, megjegyzi: „Akár a zsinagógában." ...A Diesel végül csak két óra és negyvenkilenc perc elmúltával kezd újra működni. Aztán elmúlik újabb huszonöt perc. Sokan már meghaltak, látni a kis ablakon keresztül. Huszonnyolc perc múlva néhányan még mindig életben vannak. Harminckét perc múlva halott mind... Zsidó munkások nyitják ki az ajtókat a másik oldalon. A holttesteknek nincs helyük eldőlni, állnak, mint a bazaltoszlopok. Látni családokat, amelyek még a halálban is egymáshoz simulva állnak, egymás kezét szorongatják. Csak nehezen választhatók szét a testek; de helyet kell csinálni a következő turnusnak. Az elkékült, izzadság és vizelet lepte holttesteket... a csecsemő- és gyerekhullákat kidobálják. De az idő sürget. Két munkás a halottak száját veszi kezelésbe, vasfogókkal nyitják ki őket. „Az aranykoronákat balra, az aranykorona nélkülieket jobbra!", hangzik a vezényszó. Mások a testek más nyílásaiban kutatnak arany és gyémánt után... Wirth egy teli konzervdobozra mutatva felkiált: „Vedd föl és nézd meg, mennyi arany van benne."[37]

A *„Lazarett"*-be továbbküldött öregeket és rokkantakat időközben már belelőtték az előre megásott árkokba. Eredményesebbnek vélték ezt a megoldást, így legalább ez a kategória nem gátolja a tömeg áramlását a gázkamrákhoz.

Időnként magas rangú SS-tisztek jöttek inspiciálni, maga Himmler is, ők az SS-személyzet számára fenntartott kapun léptek be, amelyen ez a felirat virított: „Bejárat a Zsidó Államba."[38] Megfigyelőállásokból látták a gázkamrák ajtaját, amelyeket zsinagógai függönyök takartak, a következő héber nyelvű felirattal: „Ez az Úr kapuja, amelyen az igazak lépnek be."[39]

Ugyanezt az eljárást alkalmazták a chełmi táborban, amely a Warthe körzethez tartozó zsidóknak és kivált a łódźiaknak volt

fenntartva, csakhogy ott a „fertőtlenítőberendezések" mozgó vesztőhelyek voltak. Az SS-legények törülközőt, szappant adtak mindenkinek a „zuhanyozáshoz"; és a „zuhany" furgonokban működött.[40] Mihelyt elegendő számú ember tömörült össze a furgonban, rájuk zárták az ajtókat, és elhasznált gázt szivattyúztak a hermetikusan elzárt fülkébe. Aztán a jármű megindult a közeli erdő felé, odaérkezésekor pedig a holttesteket egyszerűen kidobták.

Időnként egy-egy rebellis rakomány érkezett a haláltáborokba.

– Több száz SS-őr kísérte a vonatot, de lehet, hogy ennél is több – mondta a tárgyaláson az egyik túlélő. – Összevissza rongált vagonokban félholt emberek. Szörnyű látvány volt. Egymás hegyénhátán a holtak, az élők, a sebesültek... Ellenálltak. Nem mozdultak... A németek egyfolytában lövöldöztek... Néhány ember összeesett. A többit behajszolták a tábor belsejébe. Miete SS-Oberscharführer iszonyatos hangon kiabálta: „Csönd legyen!" Szinte megsüketítette a többieket. Azt mondta: „Tudom, hogy meg akartok halni. De nincs menekvés: élnetek és dolgoznotok kell. Gyerünk, mozgás!" Ez a trükk valamiképpen bevált. Néhányan elindultak... A németek ismét elkezdtek lövöldözni, és ebből a transzportból útközben több embert öltek meg, mint odabenn a gázkamrákban.[41]

Teigman Kálmán egy Grodnóból érkezett vonatra emlékezett tanúvallomásában:[42]

– Az emberek nem vetkőztek le, még akkor sem, mikor megverték őket. Akkor az SS-őrök közéjük lőttek. De az emberek még ekkor sem vetkőztek le. Egyikük egyszerre csak kézigránátot dobott az őrség közé, s egy súlyos sebesültet elvittek a társai. Végül a németek megtörték a foglyok ellenállását, és beterelték őket a szögesdrót kerítéses átjáróba. Legtöbbjüket úgy ruhástul lökték be a gázkamrákba.

Alkalmanként az SS-őrség egy tagja odament a beérkező transzporthoz, rábökött néhány fiatal, egészséges külsejű fogolyra, s rájuk parancsolt, hogy lépjenek ki a sorból. Olykor a németek kiszűrték a transzportokból az ácsokat, lakatosokat, szabókat, cipészeket és más iparosokat. Tábori munkákra meg a tábor tisztán tartására, az áldozatok holmijának szortírozására alkalmazták őket, ők vitték a holttesteket a krematóriumba, vagy ők temették el, ott, ahol nem volt halottégető. Akadtak köztük „borbélyok", ők vágták le a nők

haját, meg „fogorvosok", ők húzták ki az aranyfogakat, az aranykoronákat a halottak szájából. Ezek a szegény nyomorultak alkották a tábor „szolgaszemélyzetét", az életük egyetlen hosszan tartó pokol volt. Ha külső munkára kerültek, olykor még béklyót is tettek a lábukra. Legtöbbjük öngyilkosságot kísérelt meg még az első éjszakán, nyomban azok után a borzalmak után, amelyeknek érkezéskor tanúi voltak. Sokuk kísérlete sikerült.

– Engem „fogorvosként" alkalmaztak – mondotta tanúvallomásában Abraham Lindwasser. – Nem bírtam elviselni, úgyhogy felakasztottam magam. Már lógtam a nadrágszíjamon, amikor egy szakállas zsidó, a nevét nem tudom, levágott, és alaposan összeszidott. Azt mondta: igaz, hogy ez a munka szörnyű, de össze kell szednem magam, legalább valakinek túl kell élnie ezt az egészet, hogy aztán elmondhassa, mi ment itt végbe. Hozzátette, hogy fizikailag ez a munka nem nehéz, ki kell bírnom, és segítenem kell a többieken.[43]

Ezek az emberek, akikből több száz volt minden táborban, rövidesen az SS-őrség szabadidőbeli „szórakozásának" áldozatai lettek.[44] Rájuk parancsoltak például, hogy rakjanak egereket a nadrágjukba. A nadrágot lent szorosan összekötözték az őrök, a foglyoknak pedig feszes vigyázzban kellett állniuk, miközben a rágcsálók fel-alá mászkáltak a testükön. A legcsekélyebb moccanást korbácsütéssel büntették az SS-legények. Aztán: palackot helyeztek a fogoly fejére, az SS-őrök pedig lőttek a palackra. Vagy: ráparancsoltak, hogy menjen végig a barakk teteje alatt elhelyezett keskeny deszkán, hét méter magasságban. Ha leesett, „ellenséges ejtőernyősnek" minősítették, s vagy huszonöt korbácsütésre ítélték, vagy pedig ráuszítottak egy vad vérebet.

Az SS-őrök emberek megtámadására idomított kutyákat tartottak. Ezeket az ádáz bestiákat általában „Barrynak" hívták. A vezényszóra, hogy „Zsidó!" vagy „Barry, kapd el a kutyát!", a borjú nagyságú állat nekirontott az áldozatnak, és a szó szoros értelmében darabokra tépte.

– Az ember tehetetlen volt az ilyen kutyával szemben, és fel kellett adnia a küzdelmet – mondta az egyik túlélő.[45]

Előfordult, hogy a fogoly olyan személy holttestével találkozott, akit felismert.

– „Fogorvos" voltam Treblinkában – vallotta az egyik tanú –, amíg aztán valamelyik nap felismertem az egyik holttestben a nővé-

remet... Képtelen voltam hozzányúlni; nem bírtam folytatni a munkát... Megkértem az éppen soros kápót, történetesen zsidó volt, hogy helyezzen át a fogtisztítókhoz. Teljesítette a kérést... Hetenként két bőröndöt küldtünk el Treblinkából, nyolc-tíz kiló arannyal.[46]

Michael Podchlewniknek hasonló „találkozása" volt Chełmben:[47]

– A temetkezési csoportban dolgoztam. Néhány nap múlva a holttestek között felismertem a feleségemét és a két gyermekemét. Melléjük feküdtem, és kértem az őrt, lőjön agyon. Az SS-legény kétszer is rám ütött, aztán arrébb lökött, és azt mondta: „Maga még erős ember, dolgozhat..." Azon az éjszakán öngyilkosságot kíséreltem meg, de a barátaim levágtak a kötélről. ...Három nap múlva aztán leugrottam a teherautóról, amelyen munkába vittek, és megszöktem.

Egyike volt ez a haláltáborból való sikeres egyéni szökéseknek. Ritka, nagyon ritka kivétel...

Az áldozatok sokszor támogatták, biztatták egymást.

– Minden újabb transzport megérkezésekor sírtunk – vallotta az egyik tanú. – ...Kezdetben, amikor láttuk, hogy naponta érkezik egyik transzport a másik után, a világ minden tájáról, azt hittük, itt a világ vége. Érkeztek ide Franciaországból, Hollandiából, úgy öltözve, mintha látogatóba indultak volna... S jöttek a transzportok, nap nap után. Később aztán valahogyan, nehéz ezt megmagyarázni, valahogyan megszoktuk... Kezdtünk szökésre vagy felkelésre gondolni. Ez reménységgel töltött el bennünket... A transzportokból sokan kiabálták felénk: „Bosszuljatok meg bennünket!... Legalább ti meneküljetek meg!" Mindegyikünk annyi mindenen ment már keresztül addig, hogy azt gondoltuk: ha eddig sikerült életben maradnunk, joggal reménykedhetünk, hogy túléljük az egészet.[48]

A táborok közül Auschwitz-Birkenau volt a poklok pokla. Kezdetben „csupán" az európai zsidóság elpusztításának színhelyéül szemelték ki, de rövidesen olyan „érdekszférává" *(Interessengebiet)* terebélyesedett, amely több mint harminckilenc négyzetkilométernyi területet ölelt fel a Visztula és a Soła között. Nyolc falut és egy várost ürítettek ki, hogy helyet csináljanak annak az óriási ipari egységnek, amely magában foglalta többek között Kruppék fegyvergyárát, az „Uniont", az I. G. Farbenindustrie Buna nevű szin-

tetikusolaj- és gumigyárát, aztán vegyi és fémipari üzemeket, gázműveket, vasútjavító és szerelőműhelyeket, kőbányákat, vízi erőműveket, mezőgazdasági és fakitermelő üzemeket. Az „anyatáboron" kívül még harminckilenc „melléküzemet" látott el ez az ipari egység, egész Sziléziában.[49]

Legfőbb terméke azonban a halál volt. A nagyüzem hároméves működése alatt három és fél millió embert pusztítottak el itt.

Auschwitzba érkezésekor a fogolynak számot tetováltak a karjára, ha egy időre még életben akarták hagyni, hogy dolgozzék. Ez a szám lett a neve, s attól fogva ezen a „néven" ismerték őt. Az egyenruhás németek mindenható istenek voltak. A kápóknak és a tömbfelelősöknek, akiket az SS jelölt ki a foglyok közül, igen nagy volt a hatalmuk. A táborlakó porszem volt csupán, csak addig élt, amíg e felsőbbrendű lények egyikének kedve nem támadt elsöpörni. Tökéletes jelentéktelenségéről már érkezése pillanatában felvilágosították: „Itt csak azt tehetitek, amire parancsot kaptok. Mindaz, amire nincs parancs, szigorúan tilos, és keményen büntetik", közölték. Órák hosszat gyakoroltatták a foglyokkal, hogyan vegyék le a sapkájukat minden SS-legény előtt, akik mellett különben csakis futólépésben haladhattak el, legalább hat lépés távolságban és szorosan testhez feszített karokkal.

Rögtön azután megismerkedtek a foglyok a büntetési rendszerrel, és kaptak valamiféle ruhát, amely nemsokára bűzlött és csak úgy hemzsegett a férgektől, továbbá facipőt. A sapka roppant fontosságra tett szert: köszönésre is szolgált, meg ételtárolásra is; és egyéb jelzések mellett a színe is elárulta a fogoly helyzetét a ranglétrán. Miként az ostor a tisztségviselők kezében. Az újonnan érkezett hamar ráeszmélt: ahhoz, hogy ebben a világban ő is „lehessen valaki", szadista kegyetlenségre van szüksége. Akkor aztán lehet belőle *„Stubenältester"*, aki egy szobáért felelős, és dupla levesadagot kap. Feljebb is léphet a ranglétrán: *„Blockschreiber"* lehet belőle, vagyis írnok, aki a foglyok létszámát tartja nyilván, sőt: az egész tömbért felelős *„Blockältester"* is. És a foglyok között a *„Lageräl-tester"* volt a legfőbb méltóság. Bizonyos munkáknál egy-egy fogoly volt a kápós vagy az előmunkás, és ezek élet és halál urai voltak. Gyakran a köztörvényes bűnözők közül kerültek ki.

Az itt érvényes szabályok azonban csupán azokra vonatkoztak, akik érkezéskor átmentek a vasúti mellékvágánynál bekövetkező első szűrésen, és munkára alkalmasnak találtattak. A többieket

kivétel nélkül a négy krematórium egyikébe küldték; összesen negyvenhat kemence működött bennük, és egy óra alatt összesen ötszáznál több holttestet égettek el. Ezeket az embereket be sem vezették a tábori nyilvántartásba. Csak azt a foglyot „regisztrálták", akit egy ideig életben akartak hagyni, és rátetoválták a számát. Amikor később gázkamrába küldték, a kartotékját kiemelték, és „SB" betűs bélyegzővel *(Sonderbehandlung)** pecsételték le. Ha agyonlőtték, fölakasztották, halálra korbácsolták vagy éhen halt, a kartotékján a halál okaként: tüdőgyulladás, szívroham vagy vérhas volt olvasható.[50] A nyilvántartás szerint a táborban senki sem halt meg nem természetes halállal.[51]

De még ezek a bejegyzések is kellemetlenséget okoztak egyszer, éppen a bürokratikus alaposságuk következtében. A német népességstatisztikai hivatalok rendszeresen közölték egymással adataikat. Egy napon levél érkezett az oldenburgi hivataltól: valami hiba csúszhatott be az auschwitzi hivatal adataiba, ha ilyen kis helyen ennyi halálesetet mutat ki.[52] Tíz nappal később a türingiai hivataltól jött levél, amely szerint az auschwitzi nyilvántartási hivatal, nyilván tapasztalatlanság folytán, bizonyára egyetlen esztendőre sűrítette össze az 1870 óta, az első ilyen hivatal létesítése óta előfordult összes halálesetet, különben semmivel sem magyarázhatók a hatalmas számok. Ez így helytelen eljárás, oktatta ki az illetékeseket a türingiai levél. Az auschwitzi hivatal vezetője először megijedt, de aztán megoldotta a problémát. Kitalált egy kulcsszámot, és attól fogva a statisztikai kérdőíveken minden száznyolcvan haláleset egy halálesetként szerepelt.

Sokat írtak már a túlélők mindarról, ami ebben a gyehennában történt; a legszínesebb ismertetés talán Jehiel Dinur tollából származik, akinek írói álneve K. Zetnik (ez az argóban a koncentrációs tábor foglyát jelenti).**

– Miért használja ezt az álnevet? – kérdeztem a tárgyaláson Dinurtól, aki első ízben akkor tárta fel igazi nevét a nyilvánosság előtt.

– Ez nem írói álnév – hangzott a tanú válasza. – Nem tekintem magamat szépírónak. Írásaim krónikák az Auschwitz nevezetű bolygóról. Körülbelül két évet töltöttem ott. Az idő ott nem úgy

* „Különleges bánásmód"

** KZ (ejtsd: kácett), a koncentrációs tábor német rövidítése.

telt, mint itt, a földön. Más ott az időszámítás a másodperc minden töredékére. A bolygó lakóinak nem volt nevük, szüleik sem voltak; nem ott születtek, és gyermeket sem nemzettek. Még lélegzetet is más természeti törvények szerint vettek. Nem a mi világunk törvényei szerint éltek és haltak meg. És úgy hívták őket, hogy az ilyen és ilyen számú kácettnik.

– Ilyen volt a ruházatuk? – kérdeztem a tanútól, felmutatva a saját rabruháját, amelyet most is magára ölt, valahányszor a bolygókrónika egy-egy új fejezetének írásába fog, gyötrődve, a világtól elzárva és éhezve.

– Ilyen – válaszolta –, ilyen a viselet az Auschwitz nevű planétán. És én egész lelkemmel hiszem, hogy nekem ezt a K. Zetnik nevet kell viselnem mindaddig, amíg egy nép keresztre feszítése nyomán cselekvésre nem serken a világ, hogy eltörölje ezt a gazságot a föld színéről, mint ahogyan cselekvésre serkent valamikor, egyetlenegy ember keresztre feszítése nyomán. Egész szívemből hiszem: amiként az asztrológia szerint a csillagok befolyásolják a sorsunkat, akként Auschwitz, a hamvaknak ez a bolygója, szemben áll a földdel, a mi bolygónkkal, és hatással van rá.[53]

Sikerült még elmondania néhány mondatot. Meggyőződése, jelentette ki, hogy ő, „akit leküldtek arról a bolygóról", csak azért maradt életben, mert hűséget esküdött ottani bajtársainak, s az esküje természetfölötti erővel ruházta fel.

– Folyton csak elmentek tőlem és elhagytak engem, és a tekintetükben ott volt a végakaratuk... Majdnem két teljes esztendőn át mindig csak eltávoztak, és mindig otthagytak engem. Látom őket most is, néznek engem, látom őket...

Eddig jutott a beszédben. Fölágaskodott, előre-hátra tántorgott a tanúk emelvényén, aztán összeesett. Kórházba szállították, és napok múlva heverte csak ki a megrázkódtatást. Nem mertem többé megidézni tanúnak.

Auschwitznak kiadták a szigorú utasítást: különbséget kell tenni az azonnali vagy mielőbbi megsemmisítésre szánt deportált zsidók *(Transportjuden)* és a védőőrizetes rabok *(Schutzhäftlinge)* között; ez utóbbiak – akár zsidók, akár nem – törvénybe ütköző cselekmények miatt kerültek koncentrációs táborba, például azért, mert nyilvános telefonkészüléket használtak, vagy megszegték a kijárási tilalmat.[54] Ezeknek a foglyoknak a táborban kellett letölteniük

büntetésüket; következésképpen nem estek át azon a bizonyos „ez jobbra – az balra" szelektáláson. Szó, ami szó, a „bűnözők" helyzete kedvezőbb volt, mint az ártatlanoké, ők ugyanis csak a büntetésük letöltése után kerülhettek gázkamrába.

– Lidércnyomásként nehezedett ránk a hetenkénti szelekció borzalma – mondotta tanúvallomásában Esther Goldstein. – Minden nőnek meztelenül kellett elvonulnia dr. Mengele előtt. Mindenki kihúzta magát és pirosra csípte az orcáját, hogy erősnek és egészségesnek lássék. Akit gyengének láttak, rögtön küldték a gázkamrába.[55]

Joseph Kleinman, aki tizennégy esztendős volt, amikor Auschwitzba került, tanúvallomásában ezt mondta:

– Jom Kippurkor, az engesztelés napján bennünket, mintegy kétezer fiút, felsorakoztattak az SS központi futballpályáján. Egyszerre csak szemlátomást mindegyikünk görcsbe rándult, mintha villanyáramot vezettek volna a testünkbe. Megjelent ugyanis kerékpárján dr. Mengele, „a halál angyala"... Fölállt egy emelvényre... ahonnan áttekinthette az egész pályát, és rámutatott egy nagyon sovány, napbarnított, tizennégy év körüli fiúra, aki az első sorban állt. „Hány éves vagy?", kérdezte Mengele. A fiú remegve felelte, hogy tizennyolc. „Majd én megmutatom nektek!", üvöltötte dühöngve Mengele. Kalapácsot, szögeket és egy fadarabot kért, aztán kijelölt egy helyet az egyik kapufán, a nagyobb fiúk fejmagasságában, oda kellett felszögezni a farudat. „Menjetek el alatta!", ordította... Rögtön megértettük, hogy a kisebb fiúkat majd az egyik oldalra parancsolja, és tudtuk, hogy ez a halálos ítélet... Kétségbe voltam esve, mivel még a nálam nagyobbak feje búbja sem érte el mindig azt a rudat. „Csinálj valamit!", súgta a fülembe fivérem, aki mellettem állt... Megpillantottam néhány követ a közelben, a cipőmbe dugtam mind. Nyertem egy-két centit, de nem bírtam megállni a köveken, s már azon voltam, hogy kiveszem őket a cipőmből. De a fivérem nem hagyta... Eltéptük a sapkáját, a posztódarabokat aztán beillesztettem a kövek közé... Közben a félreállított alacsony fiúk a többiek közé vegyültek. „Ez szabotázs!", kiabált Mengele, és kezdte elölről az egészet. Végül sikerült a magasabbak közé keverednem... Mintegy ezrünknek sikerült úgy tennünk, mintha elértük volna a kívánt testmagasságot... A többieket két napig zárt barakkokban tartották, azután a gázkamrába küldték.[56]

A napot szándékosan választották a nácik: az engesztelés napján

ugyanis a zsidók egy nevezetes imát mondanak, amely szerint Isten, a pásztor, elvonultatja nyáját a pásztorbotja alatt, hogy eldöntse, ki marad életben és ki hal meg.

– Nyilvánvaló, hogy Mengele meg akarta mutatni: nem Isten, hanem ő vonultat el bennünket a bot alatt – mondotta Kleinman.[57]

A nácik előszeretettel követték el legnagyobb gazemberségeiket a zsidó ünnepeken, mert valami különleges zamata volt annak, hogy ünnepnapon sújthattak le a zsidókra. A náci uralom alatt végig érvényesült a brutalitásnak ez a különleges válfaja. Auschwitzban „Goebbels-naptárnak" nevezték el, ami azt jelentette, hogy szombatokon és más zsidó ünnepeken teljes barakkokat és beteggondozókat ürítettek ki, lakóikat pedig, az úgynevezett muzulmánokkal együtt, a gázkamrákba küldték.

A „muzulmán" szabadalmazott német termék volt: csontváz, fölpuffadt lábakon; mozgott még, de bármely pillanatban összerogyhatott. Még ülő helyzetben is imbolygott kissé, mert már régen elvesztette egyensúlyérzékét. Némi távolságból imádkozó mohamedánra emlékeztetett, innen a „muzulmán" csúfnév.

– Ez volt a fogoly, a *Häftling* éhezésének utolsó stádiuma – mondotta tanúvallomásában dr. Aharon Beilin, egy Auschwitzba deportált orvos. – Az első tünetek pszichés jellegűek voltak: a fogoly ételről kezdett beszélni. Pedig Auschwitzban két témát nem volt szabad érinteni: a krematóriumot és az ételt... A fogoly aztán csakhamar elérte a második stádiumot: elvesztette minden érdeklődését a környezete iránt, utasításokra nem reagált, képtelen volt uralkodni a belein, és ott ürített, ahol éppen állt... Aztán rövidesen jött érte a *Leichenkommando*, a „hullakommandó", és begyűjtötte a holttestekkel együtt.[58]

Auschwitz gyors ütemben tett tönkre testet-lelket egyaránt. Az emberek olyan körülmények közé kerültek, amelyek szükségképpen elembertelenítették őket. Kiszívták belőlük a civilizált szokásokat és az emberi érték fogalmait; az így támadt űrt két alapreakció töltötte be, az éhség és a félelem. Egy idő múlva már semmitől sem undorodtak, semmitől sem riadtak vissza, hiszen egész létük a rémség és az iszonyat hosszú-hosszú láncolatából állt. Már csak ösztönös állati reakciókra voltak képesek. Legfőképpen pedig folyton valami élelmet kerestek. Mindenki éhezett.

– Az SS-tömbparancsnok farkaskutyája ott volt kikötve a barakkunk mögött – mondta tanúvallomásában Gedalja Ben-Cvi. – A tál-

kájában mindig bőven volt eledel, sokkal több és jobb, mint amit mi kaptunk. Sógorom kifundált egy módszert a kutya ételének eltulajdonítására; miközben valami bottal ingerelte az állatot, én elloptam a tálkát. Később aztán a kutya rájött a dologra, és hiába ingerelték, nem mozdult.

Egy ismert pszichiáter, maga is volt *Häftling*, a következőket írta:

„Bizonyos időt a tífuszbetegek barakkjában töltöttem; az embereknek igen magas láza volt, gyakran félrebeszéltek, sokan közülük már haldokoltak. Közvetlenül egyikük halála után minden megrendülés nélkül néztem a minden egyes elhalálozás után lejátszódó jelenetet. A foglyok egymás után sorra odaléptek a még ki sem hűlt holttesthez. Az egyik a mocskos krumplimaradékát ragadta magához; a másik úgy vélekedett, hogy az elhunyt facipője jobb, mint az övé, tehát cserélt. A harmadik ugyanezt tette a halott zakójával; a negyedik pedig örült, hogy – képzeljék csak el! – valódi madzagot tudott szerezni magának. S én mindezt közönyösen néztem."[59]

A létért való küzdelem az utolsó percig folyt. S a kimenetele olykor csupán a véletlenen múlt. Nahum Hoch tizenhat éves volt annak idején, és magas fiú lévén, kiállta az 1944-es Jom Kippur-i „botpróbát". Jó néhány nappal később, egy újabb zsidó ünnepnapon, Tóra örömünnepén körülbelül ezredmagával a 11-es és a 13-as tömbbe rendelték őket, gyerekeket.

– Ránk parancsoltak, hogy ötös sorokban vonuljunk – emlékezett a bíróság előtt. – ...Amikor láttuk, hogy a gázkamrák felé vonulunk, nem akartunk továbbmenni. Erre a lábainkra lőttek, úgy hajszoltak bennünket előre... Körülöttünk géppisztolyos SS-legények. Odaértünk a hármas számú krematóriumhoz... Az ajtóban megálltunk, de akkor megint elkezdtek a lábunkra lődözni, és így kényszerítettek rá, hogy belépjünk... Hatalmas csarnokban találtuk magunkat. Mint valami fürdőház. A falon körös-körül megszámozott fogasok. Ránk parancsoltak, hogy vetkőzzünk le, és akasszuk föl a holminkat, de mi nem engedelmeskedtünk. Erre aztán ismét lövöldözni kezdtek, ezúttal már bent, az épületben. Közölték: jegyezzük meg a fogasunk számát, hogy a fürdőből kijövet könnyen megtalálhassuk a holminkat; de tudtuk, hogy ködösítés az egész. Ledobtuk a holminkat a padlóra... Néhányunk már egészen meg-kövülten állt. Sokan a haldoklókért mondott imát mormolták; magam is... Az őrök egy kis folyosóba tuszkoltak bennünket, onnét pedig egy teljesen sötét szobába taszigáltak. Alighogy benn voltunk, ránk zárták az ajtót. Itt hallottam először azt a halk, kétségbeesett sírást. Egy idő múlva, nem tudom, vajon másodpercek vagy percek múlva, kinyitották az ajtót, és azt mondták, menjünk vissza oda, ahol a ruhánkat hagytuk... Egy SS-tiszt jól megnézett bennünket... néhányunkkal egy-két tornagyakorlatot végeztetett, majd azt mondta, fussunk a falig és vissza, végül kiválasztott ötvenet az erősebb fiúk közül... Amikor a többi gyerek észrevette, hogy itt válogatás folyik, mind arra az oldalra szaladt, ahol mi álltunk, de a tiszt visszaparancsolta őket, és egy SS-legényekből álló kordont állított közénk, a kiválasztottak és a többiek közé... A többieket visszarendelte abba a sötét szobába, nekünk pedig azt mondta, szedjünk fel magunknak tetszésünk szerint ruhaneműt és öltözzünk fel... Aztán az őrség kikísért a vasútállomásra, krumplit kirakni a vagonokból. A többi kilencszáz-egynéhány fiú közül egyetlen-eggyel se találkoztam többé.[60]

Nahum Hoch a maga ötvenfőnyi csoportjával tehát egy pillanattal az előtt menekült meg a gázkamrától, hogy a végzetes labdacsok halált hozó gázokká alakultak volna át. És miért? Csak azért, mert váratlan burgonyaszállítmány érkezett a táborba, és abban a pillanatban nem állt rendelkezésre munkaerő a kirakásához.

Az önfenntartás mechanizmusa az érzelmek tompulásával reagált a szenvedésre. Az emberek hovatovább iszonyodás nélkül bírták végezni munkájukat a hullákkal, és hányinger nélkül voltak képesek emberi hamvakkal felszórni a fagytól csúszós utakat.

Napközben minden egyes SS-legény és minden egyes kápó állandó veszélyforrást jelentett; ostorral, korbáccsal ütötték-verték a rongyos, koszos, tetves rabszolgákat. Éjszaka a rabszolgák deszkákon feküdtek, szorosan egymáshoz tapadva, tízen-tizenketten egy-egy „priccsen". Ha valaki fel akart kelni, vagy akár csupán a másik oldalára fordulni, kilenc vagy tizenegy embertársát volt kénytelen zavarni. Pirkadat és szürkület között naponta két névsorolvasást tartottak, ilyenkor az embertömeg egyetlen néma és rémült masszába dermedt.

Amikor híre terjedt a szovjet csapatok közeledésének, Auschwitzban és az összes környező mellék- és fióklágerban kiadták a parancsot: fel nyugatnak! A parancs elhangzásának napján, 1945. január 7-én, 54 651 foglyot indítottak útnak, élelem és szállítóesz-

közök nélkül, gyalogosan.[61] A hófödte utakon egymás után rogytak össze az emberek. A végsőkig kimerült foglyoknak az SS megadta a „kegyelemlövést".

– Volt nap, amikor ötszáz embert lőttek agyon – mondta tanúvallomásában dr. Beilin. – Az éjszakákat istállókban töltöttük, vagy éppen szabad ég alatt... Ezek az emberek annyi minden megpróbáltatást szenvedtek már el, és most küszöbön állt a szabadulás... Egy alkalommal egy igen hosszú föld alatti tárnában helyeztek el minket éjszakára, s a bejáratokat lezárták... Fulladoztunk; de hiába kiabáltunk, kopogtattunk, nem nyitottak ajtót... Másnap reggelre ezer halottunk volt... Véletlenül éppen a hadsereg egyik egysége vonult arra, amikor reggel hatkor kinyitották a bejáratokat. A parancsnokuk, egy hadnagy, ráordított az őreinkre: „Hogy merészelnek itt embereket elhelyezni? Hát nem látják a feliratot: »Belépni tilos és veszélyes!«?" Az őrség parancsnoka így válaszolt: „De hát ezek csak zsidók, hadnagy úr!", mire a tiszt azt mondta: „Az más, akkor rendben van." Ugyanis urániumbánya volt.[62]

Auschwitz emberroncsait aztán Németország különféle táboraiban helyezték el; egy részük ott élt a felszabadulásig és még azután is. És hiába a rehabilitáció, hiába látszólagos újrabeilleszkedésük, egyikük sem lesz már olyan ember, amilyen azelőtt volt. „Félek az álmaimtól", „gyűlölöm az emlékeimet", mondják gyakran ezek a túlélők. „A táborokban a haláltól féltünk, a felszabadulás után az élet rémített meg bennünket", mondta nekem dr. Hadassa Rosensaft.

A foglyok rengeteg személyes holmiját, poggyászát Auschwitzból Németországba szállították, és szétosztották a birodalomban – hetenként húsz kocsirakományt.[63] Ezeknek a készleteknek (amelyeket „Kanadának" hívtak) a nagysága felbecsülhető azokból az el nem égett maradványokból, amelyeket a németek nem bírtak felhasználni, és ezért visszavonulásukkor otthagytak. A hivatalos jelentés egyéb tételek között 348 820 férfiöltönyt, 836 255 női ruhát és 38 000 pár férficipőt említ meg.

Ilyen volt hát az SS-halálgyár, amelyet a Gestapo zsidóügyi osztálya élén álló Eichmann alezredes látott el állandóan odaáramló emberanyaggal.

11

A csizmatalp alatt

Íme, nagy vonalakban Hitler iszonytató vállalkozása. S amikor az egészet szemléltető, bonyolult és szerteágazó adatokat most egy jogi eset kapcsán feldolgoztam, minden erőmmel uralkodnom kellett magamon, hogy személyes érzelmeimet, indulataimat a lehetőséghez képest háttérbe szorítsam, és a puszta tények ismertetésére szorítkozzam.

Szükségszerűen felmerül a kérdés: miért nem volt nagyobb a nyílt ellenállás? Más szóval: hogyan fogadta a végzetet a több millió áldozat, és miért?

A történelemnek az a fejezete, amelyben Eichmann pályafutása kibontakozott, olyan képtelen és groteszk volt, olyan lidérces, hogy úgy éreztem, még a dolgok legelemibb megértéséhez is meg kell vizsgálni az érem másik oldalát.

Hogyan viselkedtek a zsidók és sorstársaik az SS-állam csizmatalpa alatt?

– Maguk tizenötezren voltak foglyok, szemben magukkal néhány tucat, mondjuk néhány száz rendőr. Miért nem támadták meg őket? Miért nem lázadtak fel?

Dr. Mose Beisky éppen tanúskodott az Eichmann-perben, amikor nekiszögeztem ezt a kérdést. Dr. Beisky ma igazságügyi tisztviselő Tel Avivban, szeretett és megbecsült polgára városának. Tanúvallomásában elmondta, hogy a háború kitörésekor, tizenkilenc éves fejjel mennyi mindenen ment keresztül, s éppen a Krakkó melletti Plaszów „munkatáborban" végrehajtott egyik kivégzés borzalmait ecsetelte.

Tudtam, milyen bátran és példásan viselkedett Beisky bíró az ellenállási mozgalomban. Megszökhetett volna például Plaszów további megpróbáltatásai elől, de nem élt a lehetőséggel, mert tudta, ha megszökik, kollektív büntetés, valószínűleg akasztófahalál vár blokkjának kétszáz tagjára. Úgy gondoltam, ő aztán igazán

meg tudja mondani, mi volt az oka a foglyok viszonylagos passzivitásának, ha ugyan egyáltalán meg lehet magyarázni, miért viselkednek emberi lények a poklok poklában így vagy amúgy. Nem mondtam meg előre Beisky bírónak, hogy fel fogom tenni neki ezt a kérdést; spontán választ akartam kapni.

Kérdésemet úgy fogadta, mint akinek ököllel vágtak az arcába. Fájdalmas fintor torzította el vonásait. A keménykötésű, erős, bölcs férfi, aki egy órával előbb még elutasította a bíróság ajánlatát, hogy ülve is megteheti tanúvallomását, és szinte szenvtelenül tárta fel a hajmeresztő borzalmakat, most engedélyt kért, hogy leülhessen.

Sajnáltam, hogy ilyesmit kellett tennem, éppen vele. Később szemrehányást is tett miatta: „Miért nem figyelmeztetett legalább előre?", kérdezte. Mentségem a kérdésemre adott válaszában rejlett. A válasz előkészítetlen volt, és helyenként kusza; halk, olykor alig hallható hangon adta elő; de ennél meggyőzőbb, emberibb igazságot sohasem hallottam még ezzel a témával kapcsolatban. Válaszával dr. Beisky a tárgyalást új erkölcsi magaslatokra emelte.

– Nem így kezdődött az egész – mondotta –, hanem merőben másképpen. Mi, zsidók akkor már három éve szenvedtünk az elnyomástól, de legalább még dolgozhattunk. A németek azt mondták, munkaerőre van szükségük. Mi pedig azt gondoltuk: ki tudja? hátha... Nyilvánvaló volt, hogy ha valaki akár a legcsekélyebb ellenállást tanúsítja, a bennünket körülvevő fegyveres őrök azonnal tüzet nyitnak... Bevallom, hogy most, tizennyolc év elmúltával, már nem tudom leírni a rémületnek azt az érzését. Nem él már bennem, de nem is hiszem, hogy szavakkal ki lehetne fejezni. Rettenetes dolog ott állni, egy gépfegyverrel szemben, és nézni, hogyan akasztanak fel egy fiatal fiút... aztán még élt bennünk a reménység, hogy egy szép napon csak véget ér ez a háború. Veszélyeztessük hát egyszerre tizenötezer ember életét?... Nem tudom igazán érzékeltetni a bírósággal, hogy milyen körülmények között éltünk, de mondok egy példát, amely talán jól szemlélteti ezt a különben megmagyarázhatatlan magatartást. Volt a táborunkban egy Grinberg nevezetű mérnök. Mindnyájan nagyon szerettük. Neki kellett a táborban a barakkokat felépíttetnie. Mivel a munka egyszerűen nem készülhetett el a kívánt határidőre, Grinberget folyton bántalmazták az őrök. Huszonöt korbácsütés, ötven korbácsütés, vagy egyszerűen csak ökölcsapások az arcába. Aztán ráuszították a kutyákat. Sohasem láttam őt nyílt sebek nélkül vagy

úgy, hogy a fején ne lett volna kötés. Naponta kérlelte a táborparancsnokot: „Lőjön agyon!" ...De öngyilkos nem lett, pedig könnyen lehetett volna. De hát a táborban ott volt a felesége meg a lánya is, és Grinberg tudta, mi lesz a sorsuk, ha ő öngyilkosságot követ el. Így aztán inkább megjárt százféle poklot is. A végén megölték. És megölték a feleségét is. De a leányuk túlélte; azt hiszem, most Jeruzsálemben él...

Beisky bíró ekkor rám vetette fáradt tekintetét:

– És tegyük föl, hogy megszökünk. Ugyan hová mehettünk volna? A szomszédos táborban lengyelek voltak. Nem lehettek többen ezernél, de közülük is mindennap kivégeztek egyet-kettőt, és majdnem olyan rosszul bántak velük, mint velünk. Ők vajon miért nem szöktek meg, miért nem lázadtak fel? Pedig szülő- vagy lakóházaik ott voltak a szomszédban! És mégis: akkor nem tudtam a lengyelek egyetlen lázadási vagy szökési kísérletéről sem.[1]

Beisky bíró, mikor összehasonlította Európa zsidó és nem zsidó lakossága megpróbáltatásait, igen figyelemreméltót mondott, ami részletesebb vizsgálódást érdemel. Mert igaz ugyan, hogy a zsidók voltak a náci uralom első és legüldözöttebb áldozatai, de korántsem az egyedüliek. Ma már tudjuk: minden zsidó arra volt ítélve, hogy a háború alatt meghaljon, a többieket, a nem zsidókat viszont „csupán" rabszolgamunkára és megtizedeltetésre ítélték, hogy helyet csináljanak a németek számára, vagy elősegítsék a náci rémuralom megszilárdítását. Az emberirtás módszereit azonban mindkét esetben hasonlóan alkalmazták. Ebben nem érvényesült semmiféle különbség. Hans Frank, Lengyelország főkormányzója így beszélt Lwówban egy náci vezető emberekből álló, vidám hallgatósághoz: „A lengyelek még elegendő számú lámpavasat sem hagytak ránk a kultúrának ezen az áldott vidékén, hogy minden lámpavasra két lengyelt akasszunk fel, mint ahogyan külföldön híresztelik rólunk."[2]

A megszállt Európában egyetlen nem zsidó sem érezhette biztonságban az életét vagy a szabadságát. Elfoghatták mint túszt szabotázscselekmények esetén, kivégezhették ellenállási akciók megtorlásául, vagy egyszerre csak eltűnhetett az 1941. december 7-i, úgynevezett *Nacht und Nebel* (Éjszaka és köd) rendelet[3] alapján, amely a megszállt területeken lakó befolyásos emberek letartóztatását és elszigetelését irányozta elő, családjuk, barátaik legnagyobb

kétségbeesésére. A német hadsereg „hangsúlyozottan elrettentő intézkedésnek" tekintette ezt a rendeletet. Végrehajtásáért az SD volt a felelős, és csakhamar megtöltötte a koncentrációs táborokat a szövetségesek állampolgárainak százezreivel.

Akit az élet megkímélt ettől az élménytől, abból még mindig könnyen válhatott egyike annak a hétmillió kényszermunkásnak, akit előbb foglyul ejtettek, elszakítottak családjától, majd Németországba szállítottak, rabszolgamunkát végezni a gyárakban, a bányákban vagy a mezőgazdaságban, Fritz Sauckel munkaügyi miniszter elgondolása szerint. „Sajtoljátok ki őket maximálisan, és költsétek rájuk az elképzelhető legkevesebbet", utasította Sauckel a német munkaadókat.

A lengyelek voltak az elsők, akiknek a legsúlyosabb szenvedéseket kellett elviselniük; ráadásul a nácik meg is alázták őket és az országukat: az autonómiának még a látszatát sem engedélyezték, még egy protektorátus státusát sem. „Ez az ország örök időkre a német birodalom függvénye marad – jelentette ki Frank –, mindenfajta saját arculat nélkül."[4] A német igazságügy-miniszter pedig így nyilatkozott: „Ez a mi kísérleti telepünk a világuralomra." A lengyelek, akiket a másfél évszázadon át vívott szabadságharc nemzeti hagyománya lelkesített, nekigyürkőztek az ellenállásnak. A nácik 1940-ben negyvenezer lengyel tiszt szedtek; többségük sosem tért vissza azokból a táborokból és erdőségekből, ahová deportálták őket. 1943 nyarától fogva növekedett a szabotázscselekmények száma, kivált Varsóban. Megtorlásképpen a németek járókelőket fogdostak össze az utcán, és kihirdették, hogy minden egyes megtámadott németért vagy német ügynökért tíz lengyelt fognak felakasztani. Mindennapos látvánnyá lettek a nyilvános kivégzések. Ludwik Landau, az Armia Krajowa, az illegális lengyel honi hadsereg éles szemű krónikása 1943. október 19-én ezt írta naplójába:

Nem szűnnek a véres terrorcselekmények. A mai nap híre: ismét agyonlőttek tizenegy embert – nem tudom, mi lehet a páratlan szám oka. Állítólag őket tették meg bűnbaknak azért a németért, akit tegnap Gdańsk pályaudvarán lelőttek. A németek tegnap bejelentették, hogy a létszám kiegészítésére újabb túszokat szednek. A mai napon, nehogy helyzetünkről megfeledkezzünk, megint egy csomó embert tartóztattak le a városközpontban. Délután fél öt tájban, amikor nagy tömegek siettek hazafelé, s tele voltak a villamosok, rendőrautók

helyezkedtek el a Marszałkowskán, az útkereszteződéseknél és a Megváltó tere közelében. Egyszerre leállították a forgalmat, és minden arra menőt letartóztattak. Kiürítettek két villamost, de még a házakból is elhurcoltak embereket, amíg mindegyik rendőrautó meg nem telt. Mi lesz most ezekkel az emberekkel? A németek már több túszt tartanak fogva, mint amennyire szükségük lehet, még az egyre rosszabbodó helyzet láttán is. Úgy látszik, ismét megtöltik a közben kiürített Pawiak-börtönt... ahol most, a hírek szerint, ötezer embert tartanak fogva...

Hogy miképpen reagálnak az emberek? Mindenki iszonyodva beszél a kivégzésekről, elmondják, hogyan bilincselték meg az áldozatokat, hogyan állították őket két sorba, az egyiknek térdelnie kellett, a másiknak állnia, és hogyan kaszálták le őket géppisztollyal nyilvánosan... másokra pedig hogyan parancsoltak rá, hogy feküdjenek hasra az utcán, ezeket tarkón lőtték. Egyesek később gyertyát, szentképeket, virágot helyeztek el az utcán a kivégzettek tiszteletére, az arra járók pedig levett kalappal tisztelegtek, mit sem törődve a közelben álló német őrökkel. Az ilyen gesztusoktól eltekintve nincs az ellenállásnak semmilyen látható megnyilvánulása, mivel nem is lehet. Tombol az iszonyat uralma.[5] *(A szerző kiemelése.)*

Csak a fegyvert viselőknek volt valamelyes biztonságérzetük. Egy pisztollyal vagy egy kézigránáttal a kézben az az érzés tölthette el az embereket, hogy egyenértékűek a megszállókkal, s így az ilyen fegyver az elveszett függetlenség pótléka lett. „Aki nem vett részt a náciellenes földalatti mozgalomban – írta később az egyik veterán harcos –, nem értheti meg, mit jelentett akkoriban egy lőfegyver birtokában lenni... Pusztán az a tudat, hogy ha szükséges, használhatod fegyveredet, biztonságérzetet és erőtöbbletet adott."[6]

Akinek semmiféle önvédelmi eszköze nem volt, teljesen tehetetlennek érezte magát; és a gettókban ez a mondás járta: „Üres kézzel nem mégy semmire."

Egy lengyel tiszt leírta, mit érzett, amikor végignézte, miként vezetik el kivégzésre néhány „árnyként mozgó" hadifogolytársát:

„Láttam, mint parancsolják őket oda a névsorolvasáshoz, miközben csak úgy záporoznak rájuk a korbácsütések és a rúgások. Mi, a tisztjeik, csak néztük őket, ahogy korábban is végignéztük, mint kínoznak halálra egy lengyel fiút, mint ütnek arcul egy lengyel asszonyt. Mi, tisztek, erős, egészséges férfiak, akiket népünk védel-

mére képeztek ki, akikre rábízták népünk védelmét, mindezt végignéztük – és rádöbbentünk, milyen értéktelenek a kitüntetéseink, a szalagjaink, az egyenruháink akkor, ha nincs többé fegyverünk."[7]

A nácik a túszok ezreit végezték ki a legnagyobb kegyetlenséggel; és amíg ezt a módszerüket alkalmazták, nyilvánosan be is jelentették, hogy „megfelelő bírósági tárgyalás után" túszokat végeztek ki. Frank 1943. december 14-én így tájékoztatta kormányát: „...júniusban körülbelül kétszáz németet öltek meg itt, de az általunk hozott intézkedések következtében ez a szám csökkent, és veszteségeink ma már nem haladják meg a havi tíz, húsz vagy harminc főt. Ezért természetesen továbbra is alkalmazni fogjuk módszereinket".[8]

Landau továbbra is naponta készített feljegyzést a túszok tömeges kivégzéséről, akik között nők is voltak; ez „döbbenetes hatást keltett; az emberek annyira megvadultak, hogy nem bírtak tovább uralkodni magukon, s még a nyílt utcán, fennhangon is kijelentették, hogy ezt valamiképpen meg kell bosszulni".[9]

Az élet közben ment tovább. Kevesebb volt ugyan a karácsonyi vásárló, de néhány bolt előtt mégis sorok kígyóztak.

1944 nyarán a lengyel földalatti mozgalom, amely biztatást merített abból, hogy a szovjet hadsereg megjelent a Visztula túlsó partján, meghirdette Varsóban a nyílt felkelést. Ezt a németek, súlyos harcok után, leverték. Az életben maradt felkelők ezreit, akik a németek kezére kerültek, az *Einsatzgruppé*-k módszerével mészároltatták le. „A halálra ítélt emberekkel hosszú árkokat ásattak – jegyezte fel egy szemtanú. – Huszonötös csoportokban felállították őket az árok szélére, arccal az árok felé – ing nélkül, csak nadrágban –, majd pisztollyal sorban tarkón lőtték mindüket. Amint az egyik csoportot kivégezték, már hozták is a következőt. Senki sem kiabált, senki sem könyörgött kegyelemért, senki sem állt ellen."[10]

Aztán a civil lengyeleket nyomeltüntető egységekbe kényszerítették, és rájuk parancsoltak, hogy Varsó egész környékén égessék el a halomba hordott holttesteket. Ezek a foglyok szemtanúi voltak bátor honfitársaik tömeges kivégeztetésének, bajtársaik módszeres likvidálásának. Némelyikük később leírta élményeit. „Azt hittem, itt a vég", emlékezett vissza a varsói elégetőkommandó *(Verbrennungs-Kommando Warschau)* egyik lengyel kényszermunkása, akit a németek már letérdeltettek, hogy agyonlőjék. „Itt a vég, gondoltam. Hirtelenül vad és kétségbeesett vágy fogott el: életben maradni mindenáron. Túlélni. Tompa tekintettel néztem az előttem térdelőket... Vajon ki kinek a testét takarja majd, amikor elkezdődik a lövöldözés?, tűnődtem. Egyszer csak lépteket hallottam. Aztán néhány német szót, kurtát, éleset, akár a korbácsütés, majd kínos, gyötrelmes csend támadt. »Felállni!« – hallottam a parancsot, mintegy ködfelhő mögül."[11]

Polgári személyek tömeges kivégzése Európa-szerte napirenden volt, a legsúlyosabb helyzet azonban Kelet- és Dél-Európában alakult ki. Itt már a legcsekélyebb provokáció is működésbe hozta a megtorló gépezetet. Böhme tábornok például utasította Szerbiában állomásozó csapatait, hogy bosszulják meg azokat a „németeket, akik 1914-ben, a szerbek árulása következtében itt pusztultak el".[12] Meghagyta nekik, hogy a lehető legnagyobb szigorral sújtsanak le az egész lakosságra.

A csapatok így is jártak el, és a bátor jugoszlávokat éppúgy hurcolták a vesztőhelyre, mint a lengyeleket meg a zsidókat, vagy mint annak a két olasz hadosztálynak a tisztikarát – majdnem ötszáz csapattisztet, akiket 1943 szeptemberében–októberében lőttek agyon –, amely a Badoglio-féle államcsíny után elutasította a németek ultimátumát, hogy tegyék le a fegyvert.

A polgári személyek túszul ejtésének ügyét Nürnbergben is tárgyalták a túszügy során:

A terror és a megfélemlítés sémája egyszerű volt. Amikor a németek bevonultak valamelyik faluba, annak valamennyi lakosát – az öregeket, a nőket és a gyermekeket egyaránt – kirendelték a főtérre vagy a vásártérre. Egy hangszóróval fölszerelt teherautóról az egyik német tiszt bejelentette az egybegyűlteknek, hogy a közelben partizánkötelékek tevékenykednek. A németek információkat akarnak ezeknek a kötelékeknek a nagyságáról, elhelyezkedéséről, vezetőiről, továbbá arról, hogy hány ember hiányzik a faluból, tudni óhajtják továbbá azoknak az idegeneknek a nevét, akik jelenleg a faluban tartózkodnak. Ha a falubeliek nem adják meg önként a kívánt tájékoztatást, akkor más, drasztikusabb lépéseket tesznek majd az információk megszerzéséért. Hogyha nem akadt önként jelentkező, akkor kihívták a jelenlévők közül a papokat, a tanítókat, a boltosokat vagy a gazdákat – olykor egyszerűen minden harmadik, ötödik vagy tizedik embert –, teherautóra rakták, és elszállították őket egy távoli gyűjtőhelyre, a hadosztály tusztáborába. Az otthon maradottak számára nehéz volt

a döntés; a férj, az apa vagy a fiú életének megmentése érdekében elárulják-e, hogy a szomszédjuk fivére beállt a partizánok közé, vagy csak eltűnt a faluból? Néha megingott egy-egy férfi vagy nő. De legtöbbször csak álltak, álltak – némelyek tétlenül, mások sírva, és mindnek gyűlölet izzott a szívében.[13]

A Szovjetunióban még ennél is súlyosabb volt a helyzet.

A „komisszárrendelet" értelmében a németek kivégezték a kommunista pártmunkásokat és a politikai „komisszárokat".[14]

A németekbe hamar belesulykolták azt a hiedelmet, hogy az oroszok is alsóbbrendű emberek, *Untermensch*-ek. Hitler maga jelentette ki, hogy „az ellenség nem katonákból áll, hanem többnyire csak állatokból". Az *Einsatzgruppé*-k parancsnokai ennélfogva majdnem mindegyik írni-olvasni tudó vagy tanultabb orosz hadifoglyot „kommunista pártmunkásnak" minősítették, akit el kell fogni, azonosítani kell és agyonlőni.[15] A többi szovjet hadifogoly – majdnem ötmillió! – pedig lassú halálnak volt kitéve: végezzen velük az éhezés vagy a betegség!

A németek ugyanis csakhamar velük szemben is alkalmazni kezdték a „szükségtelen emberek" problémájának megoldására irányuló szokásos módszereiket. Egy-egy hadifogolytábor megszemlélése után a német tábornokok ilyen feljegyzéseket készítettek: „Itt mind a húszezer fogoly halálra van ítélve... szörnyű a kép"[16] vagy: „Itt naponta száz hadifogoly hal éhen." A pszkovi fogolytáborban Küchler német tábornok szerint hetenként ezer hadifogoly vesztette életét.[17]

A németek azonban nem érték be a „természetes okok" folytán bekövetkező elhalálozással. Hermann Reinecke altábornagy, a német hadsereg főhadiszállásának hadifogolyügyi felelőse napiparancsában kijelentette, hogy „a bolsevik katona elvesztette minden jogát arra, hogy a genfi konvenció szerint mint becsületes ellenféllel bánjanak vele".[18] Így kezdődött a szovjet hadifoglyok rendszeres kivégzése. A különböző táborokban a foglyoknak körülbelül háromnegyed részét likvidálták.[19] Egy Wilhelm Schubert nevű férfi bevallotta, hogy személyesen vett részt tizenháromezer szovjet hadifogoly kivégzésében.[20] A „megszokott" módszereket alkalmazták. Egy szemtanú a következőket mondta: „A hadifoglyokat csoportonként hozták oda... Az árkok már meg voltak ásva, rájuk

parancsoltak, másszanak be. Csüggedten engedelmeskedtek. Vagy százötven ember mászott be egy-egy árokba... Amikor mindenki benn volt, legéppuskázták őket."[21]

Az *Einsatzgruppe* „D" parancsnoka, Ohlendorf tábornok tanúsította, hogy az orosz hadifoglyokat ugyanúgy likvidálták, mint a zsidókat.

A mészárlás egészen 1942 végéig folytatódott. Hivatalos német iratok szerint *majdnem egymillió orosz hadifoglyot irtottak ki közvetlenül, agyonlövéssel.*[22] Egy idő múlva egy fogságba esett szovjet tábornok, Andrej Vlaszov engedélyt kapott, hogy hazaárulókból egységeket szervezzen;* ezek aztán vagy a németek oldalán harcoltak, vagy mint segédcsapataik tevékenykedtek. Vlaszov úgynevezett „felszabadító hadserege" meghökkentően nagyra: százhatvan zászlóaljra duzzadt, és szovjet hadifoglyokból, illetve katonaszökevényekből verbuválódott. Többségük számára föltehetően ez jelentette az egyetlen kiutat, hogy megmeneküljenek a tömegmészárlástól, és az iszonyatos, lassú haláltól, amely a hadifogolytáborban várt volna rájuk, ahol mintegy kétmillió szovjet hadifogoly halt éhen, vagy pusztult el betegség következtében. Az ötmillió szovjet hadifogoly közül alig valamivel több, mint egymillió élte túl a háborút, s majdnem mindegyikük rabszolgamunkásként.

Tudomásom szerint nem került elő semmilyen feljegyzés arról, hogy ezekkel az iszonyatos mészárlásokkal szemben bárki ellenállást tanúsított volna, kivéve egyetlen szomorú, megrendítő esetet. Ezt egy német vizsgáló bizottság jegyzőkönyvében találtuk;[23] a bizottság azt firtatta, hogyan menekülhetett el néhány sebesült orosz hadifogoly Zsitomir környékén, ahol is Kollbach SS-századosra azt a parancsot kapta, hogy alkalmazza a „különleges bánásmódot" negyvennyolc hadifogollyal szemben. Ő csak három SS-legényt vezényelt ki a feladat ellátására, de ezek, mint ő később kifejtette, mind a hárman a „különleges elbánás" tapasztalt veteránjai voltak, nagy gyakorlatra tettek szert a kijevi mészárlásokon és más helyeken elkövetett gyilkosságok alkalmával, így hát azt gondolta, hogy az ukrán gépkocsivezető segítségével majd csak elbánnak negyvennyolc sebesült orosszal. Valóban nem is okozott semmiféle nehézséget az amputált lábú sebesültek kivégzése, de miközben Fritz Knop SS-szakaszvezető ezeket az árokba lődözte,

* Vlaszovot a Szovjetunióban halálra ítélték, és 1946-ban kivégezték.

élénk mozgást észlelt a háta mögött; kiderült, hogy a többi fogoly megtámadta, legyűrte és lefegyverezte a másik két SS-legényt, megölte a sofőrt, és most őt veszik célba. Amikor egy golyó a közvetlen közelében csapódott a talajba, a nagy hős begyulladt; a bizottság előtt azt vallotta, hogy mivel biztos volt benne, hogy eltalálják, hát elfutott, de azért még sikerült a menekülni igyekvő foglyok közül hatot lelőnie.

Dr. Jevgenyij Alekszandrovics Kivelisa orvos, egykori szovjet hadifogoly, a Nemzetközi Katonai Bíróság előtt elmondta, hogyan menetelt ötezredmagával a hadifogolytábor felé:

„A foglyok egyike öt-hat méternyire kilépett a menetoszlopból, mire egy német katona előzetes figyelmeztetés nélkül rálőtt a géppisztolyával, és megölte. Néhány bajtársa a segítségére sietett... de rájuk is azonnal tüzeltek, minden előzetes figyelmeztetés nélkül. Néhányuk megsebesült, kettő meghalt... Majdnem minden átköltözés egyik táborból a másikba hasonló lövöldözéssel, gyilkolással járt... Egyszer, egy ilyen áthelyezés alkalmával, nők és gyerekek egy csoportja akart nekünk kenyeret és vizet adni... de a németek nem engedték őket a közelünkbe. Akkor az egyik asszony odaküldött a menetoszlophoz egy öt év körüli kislányt, nyilván a leányát. A kislány egészen közel került ahhoz a helyhez, ahol én is elvonultam, s amikor öt-hat lépésnyire lehetett a menetoszloptól, egy német katona agyonlőtte."[24]

Dr. Kivelisa azt is elmondta, milyen volt a mindennapos bánásmód a hadifogolytáborban:

„A gumibottal, puskával, automata fegyverekkel fölszerelt német őrök rendfenntartás ürügyén összevissza verték a kezük ügyébe kerülő hadifoglyokat. Gyakran megesett, hogy a németek szántszándékkal egy kis kondér levest állítottak az éhes embertömeg közepébe, aztán, ismét csak a rend helyreállításának ürügyén, röhögve, káromkodva, szitkozódva, fenyegetőzve összeverték az ártatlan foglyokat."[25]

A szövetségesek katonái közül nem a szovjet hadifoglyok voltak az egyedüliek, akikkel így bántak el a nácik. Megszámlálhatatlanul sok kegyetlenséget követtek el a németek azok ellen a brit, amerikai és kanadai repülők ellen, akik ejtőernyővel ugrottak ki lelőtt gépükből, és akiket „szökési kísérlet közben" lőttek agyon. A kommandóalakulatok katonáit Hitler 1942. október 18-án kelt úgynevezett „kommandóparancsa" alapján végezték ki.[26] Más szövetséges hadifoglyokat pedig egyszerűen azért lőttek agyon, mert „nem volt lehetőség a kísérésükre",[27] vagy pedig egyszerűen azért, mert valamelyik helyi parancsnoknak éppen kedve szottyant rá. Történtek hírhedtté vált hadifogoly-mészárlások is; 1940 májusában például agyonlőtték a brit Norfolk-zászlóalj tagjait Paradis falucska közelében, a La Manche-csatorna kikötőivel szemben; norvég matrózokat végeztek ki 1943 júliusában; százhuszonkilenc amerikai katonát gyilkoltak le Saint Vith környékén alig több, mint egy évvel később; és 1944 szeptemberében kivégezték az Air Service Regiment repülőezred ejtőernyőseit. „A foglyokat mindig a környék egy jól megválasztott helyére kísérték, megásatták velük a sírjukat, majd agyonlőtték őket."[28]

Egyetlenegy fogoly sem támadt rá a hóhérjára, az SS-legényre, hogy ásójával leüsse, mielőtt az agyonlőné őt. Mindannyiukat megbénította a rémület.

Azok a férfiak, akiket Keleten is, Nyugaton is ily módon küldtek halálba, a szövetséges hatalmak ifjúságának dísze-virága voltak, bátor katonák, életerős fiatalok, harcra képzettek. Sokan közülük már magas háborús kitüntetéseket kaptak. És mégis: mindnyájan úgy viselkedtek, mint Grinberg mérnök Plaszówban, meg több millió zsidó bajtársa, jóllehet a hadifoglyokat nem terhelte semmiféle „kollektív felelősség", s attól sem kellett rettegniük, hogy esetleges engedetlenségükért családtagjaik azon nyomban az életükkel fizetnek.

És mégsem jutott soha senkinek az eszébe, hogy azt állítsa: a hadifoglyok gyáván haltak meg, s úgy mentek a halálba, „mint vágóhídra a birkák". Olyan elmélettel sem hozakodott elő senki, hogy netán „velük született halálvágy" taszította őket a pusztulásba, mint amilyen a zsidókat ösztönözte „nyilvánvalóan" arra, hogy tudattalanul együttműködjenek elpusztítóikkal, ahogyan ezt egy pszichiáter „felfedezte a zsidók esetében". A lemészárolt hadifoglyok fegyvertársai és bajtársai, akik ugyanannak a népnek voltak gyermekei, hasonló nevelést kaptak, hasonló nézeteket vallottak, mint a hadifoglyok, végül mégis feltartóztatták és visszaszorították a németeket, majd döntő vereséget mértek rájuk, és szétzúzták minden idők leghatalmasabb hadigépezetét.

Hadd jegyezzük meg végezetül, hogy maguk a németek engedelmes és fegyelmezett hadifoglyoknak bizonyultak. Amikor orosz partizánok kezébe kerültek, rendszerint csupán egy kérésük volt:

ne szolgáltassák ki őket zsidó partizánegységek bosszújának.[29] Különben nem okoztak semmi zavart. Ha meg éppen zsidó partizánok fogták el őket, akkor készségesen megtagadták „azt az átkozott" Hitlert, aki „egymaga felelős a világ minden bajáért". És sokan közülük azt állították, hogy zsidó származásúak.[30]

Vajon hogyan reagáltak maguk a zsidók? Természetesen különbözőképpen, jóllehet az események nemigen tettek lehetővé változatos viselkedésformákat.

Amíg a németek nem támadták meg a Szovjetuniót, a gettókban lakó zsidók közül a kommunista érzelműek a hivatalos álláspontot képviselték. Magában Oroszországban a náci előnyomulást követő első kivégzéshullám valósággal főbe kólintotta a zsidókat. Megdermedtek az iszonyattól. A szovjet–német közeledés két esztendeje alatt ugyanis a szovjet lakosság a sajtóból és a rádióból nem értesült a nácik rémtetteiről. Belorussziából egy német kémelhárító tiszt meglepődve jelentette, hogy „az itteni zsidók feltűnően rosszul tájékozottak a mi valódi felfogásunkról. Nem tudják, hogyan bánnak a zsidókkal Németországban vagy éppen Varsóban, amely végtére nincs is olyan messze innen. Még olyan kérdéseket is föltesznek, hogy mi Németországban különbséget teszünk-e zsidók és más állampolgárok között... Azt hiszik, békén fogjuk hagyni őket, ha nem ütik bele az orrukat mások dolgába, és ha szorgalmasan dolgoznak."[31]

Idő múltán azonban mégis érkeztek hírek itt-ott némely zsidó közösségek ellenállásáról. Stahlecker például Kaunasból jelentett egy ilyen megmozdulást.[32] Zagarében pedig zsidó felkelők egy csoportja kitört a gettóból. „Többségüket megtalálta egy nagyarányú felderítő akció, és azonnal kivégezték őket", így a náci jelentés.

A zagaréi zsidók közül néhányan, mikor a kitörést követő kivégzésük előtt a vesztőhelyre vonultak, egy adott jelre megtámadták az Einsatzkommando *embereit. Azok, akiket a litván őrök előzőleg nem motoztak meg elég alaposan, előrántották jól elrejtett pisztolyukat vagy késüket, azt kiáltozva: „Éljen Sztálin!" és „Halál Hitlerre!" Megsebesítették a rendőrosztag hét emberét. Az ellenállást azonnal leverték. Százötven embert ott a helyszínen agyonlőttek, a többit pedig további incidensek nélkül a vesztőhelyre szállították.*[33]

Sok egyéni bátor tettet hajtottak végre, így például Kedainiaiban Zadok Slapoberskis átharapta egy SS-legény torkát, úgyhogy a náci elvérzett, Mielnicában pedig Abraham Weintraub, miután lelőtték, a szó szoros értelmében kiugrott a sírból, és végső erőtartalékait összeszedve úgy arcul ütötte a vezénylő SS-tisztet, hogy a németnek jó néhány foga kitört.[34] Más esetekben a zsidók, ha már egyebet nem tehettek, legalább szemen köpték vagy megpofozták valamelyik nácit, vagy egy utolsó, dacos kiáltással odavetették nekik: „Meg fogják bosszulni a halálunkat!"[35] „Gyávák vagytok, ezért nem mertek a szemünkbe nézni – kiáltották a kivégzésre hurcolt lányok Skawina közelében –, ezért lőttök tarkón bennünket!" Biała Podlaska erdőségeiben, a sortűz előtt így hangzott az áldozatok végső szava: „Nagy hősök vagytok, mikor védtelen embereket öltök meg! De milyen hősök lesztek, amikor majd elvesztitek a háborút!"[36] Skalatban, a megásott árok szélén pedig ezt kiabálták a meztelenre vetkőztetett zsidók a náciknak: „Nemsokára végetek van!"[37]

A halálra ítélt emberek egymást bátorították. Dąbrowában a zsidók kölcsönösen azt kívánták egymásnak, bárcsak az ő halálukért bűnbocsánatot nyernének Izrael fiai.[38] Valósággal ekszтázisba estek, kézen fogták egymást, és táncra perdültek. A németek egy ideig csak álltak döbbenten, aztán vad lövöldözésbe kezdtek. S annyira felbőszültek, hogy szuronyaikkal összevissza döfködték a holttesteket.

Gyakran előfordult, hogy a rabbi vagy más szellemi vezető ember szólt a közösséghez. „Valamennyi zsidó nemzedék közül a miénk szenvedi el a legszörnyűbb sorsot", mondotta Nachum rabbi Kovelból. „Néhány perc múlva belezuhanunk ebbe a nyitott sírba itt, és senki sem fogja tudni, hol vagyunk eltemetve, senki sem mond imát értünk. Pedig úgy vágyunk élni... Egyesüljünk hát most abban a leghőbb kívánságunkban, hogy Isten dicsőségének áldozzuk fel még azt a vágyunkat is, hogy valaki imádkozzék érettünk. Álljunk oda örvendezve a németek elé, amiért megszenteljük az Örökkévaló nevét." A rabbi után Joseph Avrech tanító beszélt: „A tanulás, a művelődés otthonát építettük fel itt, s most, íme, elpusztítják. Megszakad a szívem, amikor azt látom, hogy ezt a nagyszerű fiatalságot, amely csupa szépség, bölcsesség és hit, lemészárolják." A tanító ekkor a németekhez fordult: „A zsidóság örök. A mi népünk látni fogja a ti vereségeteket, amely nincs messze.

Milyen kár, hogy mi, akik itt állunk, már nem fogjuk megérni!"[39] Ekkor Manthei, a helyi rendőrparancsnok egy revolverlövéssel elnémította a tanítót.

Daniel Movsovic rabbi, Kelméből, halk szóval, minden sietség nélkül idézte hívei emlékezetébe, hogy a zsidók mennyi vértanúságot szenvedtek egész történelmük során. „Szenteljük meg az Örökkévaló nevét, és énekeljük együtt: *Asrénu má tov helkénu*... mert mi boldogok vagyunk, dús a mi részünk." Amikor a zsidók lelkesen énekelni kezdtek, a rabbi az *Einsatzgruppe* parancsnokához fordult: „Én befejeztem – mondotta –, most magukon a sor."[40]

Gyakran a hóhérok is elcsodálkoztak, hogy a zsidók milyen méltósággal mennek a halálba. Az *Einsatzgruppe* „C" parancsnoka, Blobel SS-ezredes, akit egyébiránt később egy másfajta iszonyatos akció lebonyolításával bíztak meg, „lélektani" magyarázatot vélt találni erre a jelenségre: „A zsidók nyilván nem sokra becsülik az emberi életet – mondta a pöre tárgyalásán. – Ez az oka, amiért olyan nyugodtan mentek a halálba. A mi odarendelt embereink idegesebben viselkedtek, mint az áldozatok."[41]

A német előnyomulás veszélyeztette területekről a zsidók, akik akkor már értesültek róla, mi folyik a megszállt vidékeken, fejvesztetten menekültek. Gyakran jutott nyomukra a Wehrmacht vagy valamelyik helyi kollaboráns egység, és nyomban kivégezte őket.[42] Az *Einsatzgruppé*-k pedig jelentették, hogy a zsidók mostanában messzibbre, egészen Oroszország belsejébe[43] menekülnek, mihelyt „tudomást szereznek róla, milyen sors vár rájuk".[44]

Fokozódott a zsidók ellenállása, elszórtan felkelések is kirobbantak. Az első egy Vilniustól délre fekvő kisvárosban, Nieświeżben[45] tört ki 1942. július 18-án, amikor a nácik nekiindultak a gettó megsemmisítésének. A fiatalok, akik már huzamosabb ideje készülődtek, védekeztek és támadtak, amivel csak tudtak: főként a helyszínen előállított kénsavval, amit a németek arcába öntöttek. Volt egy géppuskájuk is: apró darabonként, alkatrészenként lopkodták össze a helyi rendőrség fegyvertisztító lerakatában dolgozó lányok. A fiatalok felgyújtották a gettót, és megtámadták a németeket. A harc késő éjszakáig tartott. Majdnem mind elestek, csak néhányuk tudott elmenekülni a környező falvakba. Ugyanilyen felkelés tört ki – szinte egyidejűleg – Kleckben, Moses Fisz vezetésével.

Aztán a kelet-lengyelországi Lachwa következett, az ottani felkelést Jitzhak Rochczyn irányította. Már huzamosabb ideje előkészítette a falu ifjúságát a nyílt harcra. „Nem élet úgyse ez a mi életünk – szokta volt mondani –, akkor már jobb harcolva meghalni."[46] Nem sikerült lőfegyvert szerezniük, így hát 1942. szeptember 3-án baltával, kalapáccsal, vasrudakkal rohamozták meg a nácikat. Elsőnek Rochczyn támadt rá egy SS-legényre, és baltával széthasította a fejét. Őt magát eltalálta egy rendőrgolyó, s azonnal meghalt, a többi fiatalember azonban fölvette a harcot: megöltek néhány németet és ukrán fasisztát, magukhoz vették a fegyvereiket, és tüzet nyitottak. A döbbent *Einsatzgruppe* meghátrált, és a zűrzavarban mintegy négyszáz zsidónak sikerült a közeli mocsarakba menekülnie. A németek azután ellentámadásba mentek át, és vadul lövöldöztek minden irányban. Ám a zsidók énekének – a *Hatikvá*-nak, a későbbi izraeli himnusznak – a hangjai túlharsogták a puskaropogást.

Egy volhíniai városban, Tuczyńban, a Zsidó Tanács alelnöke, Mayer Gimenfeld azt javasolta a zsidóknak, gyújtsák föl a házaikat, „hogy a nácik ne örököljenek ütánunk". „Akinek nincs benzinje, jöjjön csak hozzám, adok neki egy üveggel", mondta.[47] Estére lángokban állt az egész gettó. A németek golyózáport zúdítottak rá, és csakhamar holttestek százai hevertek szanaszét, de az éj leple alatt sok zsidónak sikerült elmenekülnie a város nem zsidó részeibe. Másnap reggel aztán rájuk talált a helyi lakosság; sokukat kirabolták a környékbeli parasztok, utána pedig vagy agyonverték őket baltával, vagy pedig – a kitűzött vérdíj ellenében – a Gestapo kezére adták.

Mińsk Mazowieckiben a kisiparosok vezették az ellenállást, élükön Henoch Gortenkranc szabóval és Menase Grinberg szobafestővel.[48] Volt néhány fegyverük, a Zsidó Tanácstól kapott pénzen vásárolták; de Gortenkranc jobbnak látta a szabóollójával rárontani egy rendőrre. A zsidók az iskolában barikádozták el magukat, s harcoltak az utolsó leheletükig. További harcok voltak Krzemieniecben, Lidában, Mioryban, Słonimban, Nowogródekban, Łuckban, Brasławban, Głębokiéban, Zdołbunowban, Adamówban, Kobrińban és még sok más helyen.[49]

Mindez egy összehangoltabb ellenállási mozgalom előjele volt, mely mozgalom később egész Lengyelországra kiterjedt.

Amikor az ember olvassa a beszámolókat ezekről a spontán, összehangolatlan, egymástól távol eső helyeken véghezvitt hőstettekről, mélységesen elszégyelli magát, amiért az izraeli fiatalság oly

éles bírálattal illeti az áldozatokat. Egyáltalán nem „úgy mentek a vágóhídra, mint a birkák". S nem hiányzott belőlük sem a bátorság, sem az emberi méltóság.

Valahányszor az *Einsatzgruppé*-k ellenállásba ütköztek, „különlegesen erélyes és átfogó intézkedéseket" hoztak, mint ahogyan jelentéseikben hangsúlyozták. A legcsekélyebb szembeszegülést is azonnal és a gyökeréig elfojtották. A felkeléseket igen kevesen élték túl. A zsidó ellenállás történetét sok helyütt a német jelentésekből vagy a nem zsidó lakosság beszámolóiból állították össze, mivel nem maradt életben zsidó, aki elbeszélhette volna. Sok beszámoló természetesen el sem jutott krónikáshoz, aki följegyezte volna.

Nem szabad elfelejteni, hogy a nácik ködösítési politikája rendkívül eredményes volt, talán éppen azért, mert igen sok zsidó hajlik a bizonyos fokig optimista, ésszerű gondolkodásmódra. A nácik módszeresen letagadták valódi céljaikat, és ez összhangban volt azzal, hogy a racionálisan gondolkodó ember nem is hiheti el, hogy ilyesmi lehetséges.

Magukban a táborokban csak lassan érlelődött a felkelés vagy a tömeges szökés gondolata, s főként akkor, ha néhány jó szervezőképességű vagy katonai képzettségű fogoly érkezett. Treblinkában például egy bizonyos varsói származású dr. Choronżycki gyűjtötte össze az első kézigránátokat, egy cseh zsidó, Zelo Bloch százados segítségével. A varsói gettó felkelésének híre eljutott Treblinkába, és új hittel töltötte el az embereket.

Hosszú hetekig tartottak már az előkészületek, amikor Choronżyckinál Kurt Franz SS-hadnagy pénzt talált, amit az azért hordott magánál, hogy a felkelők szökésük után felhasználják. A doktor tudta, hogy ez megdönthetetlen bizonyíték. Rárontott Franzra, sebészkéssel összevagdalta az SS-tiszt arcát, és rögtön lenyelte a mérget, amelyet az összeesküvők maguknál hordtak, hogy lebukás esetén elkerüljék a kihallgatást és a megkínoztatást. A németek minden törekvése, hogy „megmentsék" és majd megkínozhassák, kudarcba fulladt. Csak azzal állhattak bosszút, hogy megcsonkították Choronżycki holttestét.

De ez csak a kezdet volt. Új emberek kapcsolódtak be a szervezkedésbe: a łódźi Galewski és a węgrówi dr. Leitner. Egy nem zsidó is volt az összeesküvők között, a prágai Rudolf Masaryk, a nagy Tomáš G. Masaryk rokona, aki zsidó feleségét követte a haláltáborba. Ügyes fortéllyal sikerült kulcsmásolatot szerezniük a láger fegy-

verraktárához. Kitűzték a felkelés időpontját, s mindent a lehető leggondosabban készítettek elő. Pontos tervet dolgoztak ki; úgy tervezték, hogy megölnek néhány SS-legényt, felgyújtják a tábort, kiszabadítják a szomszédos büntetőtábor lengyel foglyait, és velük együtt megszöknek. Két órával a kitűzött időpont előtt különböző helyekre szét is osztották a fegyvereket, de az utolsó pillanatban két összeesküvő lebukott. Így azonnal akcióba kellett lépniük – mégpedig a kitűzött időpont előtt. Megadták a jelt: egy SS-legényre kézigránátot hajítottak. Ezután nyomban megrohanták a fegyverraktárt, és alig telt el néhány pillanat, máris kétszáz fogolynak volt fegyvere. Lángban álltak a gázkamrák, a vasútállomás, az őrség szállása. A szögesdrót kerítést ledöntötték, s megkezdődött a foglyok kiáramlása. Sajnos azonban a felkelők nem vágták el valamennyi telefonvonalat, így a németek riadóztattak, erősítést kaptak, és bekerítették a szökésben lévő foglyokat. Sok százat elfogtak, mielőtt még a biztonságot jelentő erdőségbe jutottak volna, és az összecsapások során lelőtték őket, de az üldöző németek is súlyos veszteségeket szenvedtek. Alig néhány fogolynak sikerült elmenekülnie. Ez a maroknyi ember mondta el azután a világnak, hogy mi folyt Treblinkában, és ők beszélték el az 1943. augusztusi treblinkai felkelés történetét is.[50]

Sobibórban a felkelés terveit egy holland zsidó hajóskapitány dolgozta ki. A nevére már egyik túlélő sem emlékszik. Az elgondolás az volt, hogy felgyújtják a tábort, és a zűrzavarban megszöknek. A hajóskapitány rábeszélte az egyik ukrán őrt, hogy támogassa az összeesküvést, de a németek valahogyan megneszelték a tervet, és a kapitányt nyomban kínzásoknak vetették alá, mégpedig nyilvánosan. „Mondd meg, kik voltak társaid az összeesküvésben!", követelték. „Senki. Én egyedül akartam megszökni", hangzott a válasz. „Akkor hát a szemed láttára fejezzük le a blokkod minden egyes lakóját", így a nácik. „Úgyis azt csináltok, amit akartok", hallatszott a kapitány gyöngülő hangja. A 3. számú blokk lakóit előszólították a nácik, és sorra lefejezték mindegyiket, utolsónak a kapitányt.[51]

Ekkor egy szovjet hadifogoly vette kezébe a szervezést, egy rosztovi zsidó, Alekszandr (Szása) Pehorszkij. Szása a tervét a közmondásos német pontosságra alapozta, és megbeszélte társaival, hogyan teszik el majd láb alól a táborparancsnokság tagjait, egyiket a másik után. Felkelésüket 1943. október 14-én hajtották végre. A terv

szerint ezen a napon a fogoly szabók, cipészek és raktárosok a megadott időpontban, negyedórás időközökben magukhoz kérették a műhelyükbe, munkahelyükre az SS-tiszteket. A németek ugyanis éppen akkoriban új egyenruhákat és csizmákat rendeltek télire, s ezen a napon kellett „mértéket venni róluk". Az SS-tisztek pontosan megjelentek a megbeszélt időpontban, a foglyok pedig köszöntésképpen baltával főbe kólintották mindegyiket. Félórán belül a felkelők parancsnoksága, amelynek soraiban volt két lengyel zsidó is, Salomon Leitman és Leon Feldhaendler, már jó néhány revolverrel rendelkezett, amiket az SS-tisztektől zsákmányoltak. Minden tervszerűen ment végbe. A „Hurrá!" vezényszóra a központi gépfegyverállást is elfoglalták a felkelők, és Szása kiadta a parancsot a fegyverraktár megrohamozására. A foglyok be is nyomultak a fegyverraktárba, és megkezdődött a táborból való tömeges menekülésük. Pokoli tüzet zúdítottak viszont rájuk az ukrán fasiszta őrök; ezeknek két olyan SS-tiszt volt a parancsnoka, akikről „nem vettek mértéket".

Izgalmas üldözés kezdődött. A háromszáz fogoly közül körülbelül kétszázat lelőttek, mintegy száz pedig eljutott a partizánok kezén lévő vidékre, és csatlakozott a partizánegységekhez. Harminc-egynéhányan élték túl a háborút, és később Lublinban megrendezték a sobibóriak találkozóját. Most legtöbbjük Izraelben él; hárman közülük tanúként elmondták történetüket az Eichmann-per során.

Nem sokkal a felkelések után a németek felszámolták a sobibóri és a treblinkai tábort. A nácik egyszerűen nem tudták rászánni magukat, hogy újjáépítsék őket, és folytassák a halál munkáját ott, ahol hirtelen föllobbant az élet. Mivel a foglyok rést ütöttek a haláltábor falán, a nácik úgy vélték, már nem lehet többé biztonságos ez a tábor. Féltek, hogy ha a tábor elhelyezéséről és titkairól tudomást szerez a világ, ez a terület lesz majd egyik célpontja a szövetségesek bombázásainak. Sajnálatos módon a szövetséges kormányok egyike sem foglalkozott ezzel a gondolattal, úgyhogy az RSHA aggodalma alaptalannak bizonyult.

A felkelések megkondították a lélekharangot a „Reinhard-akció" fölött. Globocnik utolsó tette a majdaneki, trawniki és a szomszédos lublini és Lublin környéki „munkatáborok" likvidálása volt. Ezek úgynevezett kombinált táborok voltak: „munka–halál táborok". Globocnik 1943. november 2-án és 3-án Majdanekben

agyonlövette azokat a zsidókat is – összesen tizennyolcezret –, akik addig kibírták a megpróbáltatásokat.[52]

Ezután minden további tevékenységet a „szabályszerű" táborokra összpontosítottak, főként pedig arra, amely amúgy is az emberirtás főközpontja volt: Auschwitzra.

Az a körülmény, hogy a férfiak és a nők még a megsemmisítő táborokban is meg tudták őrizni magukban az emberi léleknek a téli álomhoz hasonló, lefokozott állapotát, új fényt vet az embernek nevezett elképesztő élőlényre. De sok fogoly még ennél is többre volt képes. Ember maradt, önfeláldozó, segítőkész; igaz emberi érzések vezérelték.

– Abban az auschwitzi pokolban jó néhányan azért maradtunk életben, mert barátság is volt ott, meg szolidaritás – mondta tanúvallomásában Raja Kagan. – ...A hátunkon cipeltük a munkahelyre a tífuszos, lázas embereket, mert ha lemaradnak, hát azonnal agyonlövik őket.[53]

– A raktárakból sokszor csempésztünk be a táborba ezt-azt, jóllehet igen kockázatos dolog volt, hiszen ha a motozásnál találnak valamit, akkor... – tanúsította Gedalja Ben-Cvi. – ...Becsempésztünk vitamint, ruhát, még fogkrémet is, azt kentük a száraz kenyérre.[54]

Akadt szép számmal emberséges kápó és tömbfelelős is. Némely foglyot a barátai kértek meg, jelentkezzék ilyen poszt betöltésére, hogy módja legyen a szenvedések enyhítésére. Ilyen volt Vera Alexander, aki ma műkritikus. Tanúként hallgattam ki:

– Valamelyik nap – mondotta – Katja Singer, a *Rapportschreiberin** megkért, hogy legyek a 3-as tömb *Blockältesté*-je. Nem bírnám ki, feleltem. De amikor megismételte a kérést, mondván, hogy szükség van rendes emberekre az ilyen posztokon... elvállaltam. Többféle útja-módja volt, hogy segítsünk az embereken. Először is ügyelni kellett, hogy mindenki megkapja a maga csekélyke adagját, s hogy az erősebb foglyok el ne vegyék tőle. Egyes alkalmakkor sikerült olyan nőket elbújtatnom a tömbben, akiket a szelekció során halálra ítéltek, sőt vissza tudtam csempészni őket egy másik csoportba; megtörtént az is, hogy elbújtattam egy-egy beteg aszszonyt, aki így megmenekült... Egy alkalommal megpróbáltam

* Kb. jegyzőkönyvvezető írnoknő.

megmenteni egy kislányt, az édesanyja csempészte be hozzánk valahogyan. Hetekig rejtegettem a gyereket a blokkban, de a hírhedt Irma Greese valamiképpen megneszelte. Jöttek az SS-legények, és elvitték a kislányt... Elevenen égették el. Az édesanyja még aznap este a drótnak ment.[55]

„A drótnak ment" auschwitzi argóban annyit jelent, hogy öngyilkos lett, mégpedig úgy, hogy nekirohant a tábort körülvevő, magas feszültséggel töltött szögesdrót kerítésnek.

– Egyszer csak látom, hogy egy SS-tiszt közeledik a barakkunkhoz – vallotta Joseph Zalman Kleinman tanú. – ...Egy tizennégy éves fiút leparancsolt a fekhelyéről, és elkezdte korbácsolni. ...Ez még nem lett volna szokatlan, de az már szokatlan volt, hogy a fiú nem kiabált, nem sírt, nem nyöszörgött. Számoltuk az ütéseket. Húsz, harminc... és a fiú még ekkor sem szólt egy szót sem. Ilyesmit még sose láttunk. Negyven korbácsütás után az SS-tiszt maga felé fordította a gyereket, az arcát ütötte, aztán a lábát – de a fiú egyetlen hangot se hallatott. Ötven korbácsütés után az SS-tiszt abbahagyta a verést. Talpra állítottuk a fiút, majd megkérdeztük tőle, mit követett el, miért korbácsolták meg. Ezt válaszolta: „Megérte; néhány imakönyvet csempésztem ki a barátaimnak, hogy imádkozhassanak."[56]

Rivka Kuper, a krakkói földalatti mozgalom egyik harcosa, ezt mondta tanúvallomásában:

– Amikor megérkeztünk Auschwitzba, néhány jó barátra bukkantunk, s megkértük őket, szerezzenek nekünk gyertyacsonkokat... Péntek este volt. A teljes sötétségben odatettük a priccsünkre azt a két kis viaszdarabot, amit szombati gyertyaként kaptunk, és halk hangon énekelni kezdtük az ünnepi éneket. Egyszer csak fojtott zokogást hallunk a közelben. Zsidó nők, akik már hónapok óta voltak ott, vették körül a csoportunkat... Később aztán valahogy mindig volt gyertya péntek estére.[57]

Még Auschwitz rettegett 11-es számú „büntetőblokkjában", ahol a foglyokat „javító kezelésben" részesítették, és a gyanúsítottakat a Gestapo kérdezte ki, hogy aztán a kihallgatás után a „fekete falnál" lövesse agyon őket – még itt is összegyűltek a zsidók imádkozni. Joseph Rosensaft, aki később Bergen-Belsenből szabadult, és példamutató vezető szerepéről vált híressé, szintén ebben a blokkban senyvedt, a hírhedt „21-es cellában"; itt a foglyokat zárt, aknaszerű fülkében tartották, ahová csak alulról lehetett bemászni;

a teljesen sötét fülkében éppen csak annyi hely volt, hogy két vagy három fogoly szorosan összepréselve még meg tudott állni egymás mellett, de mozgásra semmilyen lehetőségük nem volt. Rosensaftot itt „hallgatták ki", miután megpróbált megszökni a táborból. Hogy hogyan bírta túlélni a tizenegy havi bebörtönzést olyan helyen, ahol a legtöbb fogoly egy-két hét alatt elpusztult, az ismét a természet egyik rejtélye.

– Imádkoztunk a blokkban újév napján, meg az engesztelés napján is – emlékezett vissza tanúvallomásában Rosensaft. – Jól emlékszem még, hogy én olvastam föl a Tórából.

Wdowiński professzor, ma a New York-i New School for Social Research* tanára, annak idején a varsói gettófelkelés úgynevezett revizionista egységeinek vezetője, az egyik Lublin melletti munkatábor foglya volt.

– Sikerült valahogyan *pászkát* (kovásztalan kenyeret) sütnünk Pészach** ünnepére – mondotta tanúvallomásában. – Két rabbi volt velünk. A kovásztalan kenyeret két kemencében sütöttük, a munkahelyünk közelében, és a testünkön csempésztük ki. Két emberünket rajtakapták: Stockhammer rabbit, meg egy bizonyos doktort. Meztelenre vetkőztették és rettenetesen megverték őket.[58]

A személyes bátorság, az önfeláldozás számos példájáról tudunk. Az egyik lengyel transzportból egy asszony nem volt hajlandó levetkőzni a szadista Schillinger előtt, akinek az volt a legkedvesebb szórakozása, hogy a zsidókat étkezésük közben fojtotta meg. Amikor Schillinger ütésre emelte a korbácsát, az asszony előrántotta elrejtett revolverét, és agyonlőtte a nácit.

Auschwitznak is megvoltak a maga rebellis transzportjai. Egy ízben a közeli Będzin-Sosnowiecből érkezett vonat, nagy létszámú SS-őrség kíséretében.

– Azok az emberek bizonyára megpróbáltak kiugrani a vonatból – vallotta Gedalja Ben-Cvi tanú –, és golyót eresztettek beléjük, sokan közülük ugyanis élettelenül lógtak kifelé az ablakból... Az egyik SS-tiszt azt kiabálta, hogy itt ma nem lesz szelektálás... mindenki egyenesen a krematóriumba megy... Rendszerint százötven-kétszáz embert szűrtek ki egy-egy transzportból tábori munkára... Most, amikor kinyitották a vagonokat, szörnyű látvány tárult

* Társadalmi Kutatások Új Egyeteme.

** Húsvét.

a szemünk elé. A vagonokban egymás hegyén-hátán a holtak teste, a félholtak pedig tántorogva, egymásba botolva valósággal lezuhantak a peronra az SS-őrök nagy mulatságára. Egy kislány, úgy tízéves lehetett, tudj' isten, miképpen, fölkelt a halottak közül, és elindult. Egy SS-legény „megszánta" és lelőtte... Ezután ránk parancsoltak, hogy menjünk be a vagonokba, és hozzuk ki onnan a holttesteket.[59]

Szökés ritkán fordult elő, mert nagyon kockázatos vállalkozás volt. 1944 nyarának egyik napján a német birodalom valamennyi Gestapo-központját riadóztatták: megszökött Mala Zimetbaum, egy húszesztendős zsidó lány, akit Belgiumból deportáltak. Mala tulajdonképpen a Maria Drechsler nevű hírhedt SS-nő jobbkeze volt. Két éve várt erre a napra: ellopott egy SS-egyenruhát, magához vett néhány nagy fontosságú iratot, és felkerekedett Szlovákia felé, egy lengyel férfi társaságában, aki önként vállalkozott, hogy segít neki „a világ tudomására hozni" a földi pokol létezését.

Mindketten eljutottak Szlovákiáig, és már éppen át akartak kelni a határon, amikor a vámháznál egy járőr tagjai úgy döntöttek, alaposabban szemügyre veszik az SS-egyenruhás furcsa párt. S amikor kissé föltolták a lány kabátujját, megpillantották a karjára tetovált auschwitzi számot.

Mindkettőjüket visszaszállították Auschwitzba. A lengyel férfit úgynevezett „libikóka"-kínzásnak vetették alá, amivel összetörték a végtagjait. Azután fölakasztották. Mala kihallgatása hosszabb ideig tartott. A Gestapo ki akarta belőle csikarni segítőtársainak a nevét. De Mala nem beszélt. Valamelyik nap egyik fogolytársa, Raja Kagan, valahogyan belopózott a zárkájába. „Hogy vagy, Mala?", kérdezte rémült suttogással. „Még mindig jól", hangzott Mala higgadt válasza.[60]

Mala fölakasztásának ceremóniájával a nácik példát akartak statuálni. Óriási összsorakozót rendeltek el, és Marie Mandel SS-főfelügyelőnő felhívta a sokezernyi fogoly figyelmét: íme, így jár, aki szökni próbál. Mala tökéletes nyugalommal álldogált. De egyszerre csak elsápadt. Kiderült, hogy a ruhájába rejtett borotvapengével fölvágta az ereit. Az SS-hóhér odalépett hozzá, ő pedig vértől csöpögő kézzel arcul ütötte. És Auschwitz szájhagyománya szerint így szólt hozzá: „Én hősként esem el, te pedig úgy fogsz megdögleni, mint a kivert kutya."

Malát azonnal elvitték, holttestét éjszaka szállították a krematóriumba. Neve legenda lett Auschwitzban.

Lassan-lassan kibontakozott a földalatti mozgalom; sokféle hitet valló, sok országból származó ember vett részt benne. Tagjai a lehetőség szerint segítettek embereken, életeket mentettek meg, úgy, hogy igyekeztek kulcspozíciókat elfoglalni a tábor hierarchiájában. Fegyveres felkelést készítettek elő, a robbanóanyag-üzemben alkalmazott zsidó lányok együttműködésével. A lányok szigorú ellenőrzés alatt dolgoztak, mégis sikerült lőszert kicsempészniük.

– Kis adagokban csempésztük át a robbanóanyagot Birkenauból Auschwitzba, majdnem naponta – mondotta tanúvallomásában Izrael Gutman. Valamivel később a *Sonderkommando* fiataljai, akiket a krematóriumban foglalkoztattak és akiket teljesen elszigeteltek a tábor többi részétől, megüzenték, hogy fel akarnak lázadni. – A földalatti mozgalom parancsnokságának megvoltak a maga tervei – folytatta Gutman –, és megkért bennünket, hogy fékezzük a *Sonderkommandó*-sokat. – Ám a *Sonderkommando* 1944. október 6-án mégis fellázadt. Tagjai megöltek néhány SS-legényt, megölték a német kápójukat, és dinamittal, amit négy lány csempészett be a testén, a levegőbe röpítették a 3. számú krematóriumot.[61]

A krematórium égésének láttán felbolydult a tábor.

– Nem azt a megszokott lángot láttuk, amely olykor négy méter magasságba is felcsapott a kéményből. Most maga a krematórium égett – vallotta Jehuda Bakon festő.[62] – Az SS-legények otthagyták irodáikat és mind a tűz felé rohantak. A táborban kihirdették a szükségállapotot, és azokat a *Sonderkommandó*-sokat, akiknek sikerült kitörniük és a tábor területén szétszóródniuk, egytől egyig kézre kerítették.

– A nyilvántartási hivatalban ránk parancsoltak, hogy töltsünk ki kilencvenhat halotti bizonyítványt, ami igazolja, hogy ezeket a zsidókat „szökési kísérlet közben lőtték agyon" – mondotta tanúvallomásában Raja Kagan, és hozzátette: – Legtöbbjük Grodnóból és Görögországból származott, de akadt köztük néhány orosz is.[63]

A vizsgálat nyomban megindult, de csak akkor járt eredménnyel, amikor sikerült egy besúgót beépíteni az „Union-gyárba". Négy lányt, két varsóit és két będzinit letartóztattak: Elent, Toziát, Reginát és Rózát. Ők készségesen elismerték, hogy részt vettek az összeesküvésben, de másokat nem voltak hajlandók megnevezni. A sok verés és kínzás sem tudta őket szólásra bírni. A „politikai

osztály" egyik alkalmazottja egyszer látta Róża Robotát a kínzások után. Megtört volt és megviselt, s még egészen kábult a veréstől. Tépett ruháiból kilátszott a csupasz melle.[64]

A földalatti mozgalom tagjai féltek, hogy Róża beszélni fog. De a lány megnyugtatta őket. Kérte, hogy látogassa meg valaki. Sikerült bejuttatni hozzá Noah Zabludowiczot: mintha villanyszerelő lett volna, javítgatott valamit a zárkában. Egyetlen vérző húsdarab volt a szegény lány, emlékezett vissza Zabludowicz.

– De sikerült tudomásunkra hoznia – mondta tanúvallomásában Izrael Gutman –, hogy nincs félnivalónk, folytassuk csak a munkát. Tudja, hogy meg kell halnia, de más nem forog veszélyben. Aztán a másik három lánnyal együtt felakasztották egy nagy sorakozó nyilvánossága előtt. „Álljatok bosszút!", ezek voltak az utolsó szavai.[65]

Akkoriban történt ez, amikor Himmler elrendelte: ne gyilkoljanak többet gázzal. Közeledtek az orosz csapatok. Auschwitz híresztelésekkel, reménységgel, félelemmel volt teli. Folyt még a robot, a foglyok hosszú-hosszú menetoszlopai masíroztak a megszokott vezényszóra: *„Links, zwei, drei, vier, links"* („Bal, kettő, három, négy, bal..."), s ennek nyomán keletkezett a földalatti mozgalom lengyel nyelvű verse:

Megdögöltök, kutyafalka,
Barbárok, sok alja szolga,
Sírotokon szfinx harsogja:
„Balra, balra, balra, balra!"

Az ellenállásnak és a hősiességnek azonban e sok példája csupán az érem egyik oldala. Azt mondhatnánk, hogy a közösség harcra kész előőrsei reagáltak ekként a szélsőséges, no meg gyors döntést igénylő helyzetekben.

De hogyan viselkedett a közösség a maga egészében? Milyen volt az élet a gettó falai mögött?

Hogy erre válaszolhassunk, vessünk előbb egy pillantást mindarra, amit a nácik lerombóltak.

A két világháború között a kelet-európai zsidóság életerős társadalom benyomását keltette, amely két nemzetközi cél megvalósítására törekedett; mindkettő a békeszerződéseken alapult: a kulturális és

nemzeti kisebbségek jogait biztosító megállapodásokon meg a Balfour-nyilatkozaton. Az előbbi kötelességévé tette Kelet-, Délkelet- és Dél-Európa új államainak, hogy biztosítsák általában a területükön élő nemzeti kisebbségek, köztük ötmillió zsidó szabad fejlődését; az utóbbi értelmében Nagy-Britannia vállalta, hogy lehetővé teszi a zsidóknak saját nemzeti otthon létesítését Palesztinában.

Miközben a zsidó közösségek ezeknek a politikai céloknak a megvalósításán dolgoztak, kialakították a maguk kommunális szervezeteit is. Jelentős mértékben hozzájárultak azoknak az országoknak a tudományos és kulturális eredményeihez, amelyekben éltek. Salo Baron, a New York-i Columbia Egyetem tanára, a zsidó történelem nagy tekintélyű ismerője, tanúként elmondta az Eichmann-perben, hogyan éltek az európai zsidók a nagy tömegirtás előestéjén. Élénk színekkel ecsetelte e közösségek rendkívüli életképességét és alkalmazkodni tudását; ezek a közösségek igen rövid idő alatt megteremtették saját iskoláik, kórházaik, szociális otthonaik hálózatát, s közben erőteljes kulturális, vallási, tudományos, publicisztikai tevékenységet fejtettek ki. Európában több mint nyolcszáz zsidó újság és folyóirat jelent meg. Virágzottak a tudományos intézmények. A nemzeti és társadalmi eszményektől áthatott ifjúsági mozgalmak felölelték a fiatal nemzedék nagy részét.

A zsidók felnőttek a modern idők intellektuális feladataihoz. Egyszerre viselték a nagy megterhelést odahaza és külföldön egyaránt. Fél évszázad alatt harmincnégy Nobel-díjas került ki soraikból. A totális támadás elviselésére azonban még nem voltak felkészülve sem testileg, sem lelkileg. Az elmaradott elemek túlkapásaihoz hozzászoktak, megtanultak védekezni is ellenük, s ezeket a túlkapásokat a hatóságok – olykor készségesen, olykor vonakodva – végül is elfojtották. A zsidók gyakorlatot szereztek az antiszemitizmus elleni harcban és az antiszemita hazugságok és előítéletek leleplezésében. Önfenntartási ösztönük politikai megoldások keresésére sarkallta őket, nem pedig a testi épségüket közvetlenül fenyegető veszélyek elhárításának kimódolására. Egy-egy ország hitközségei között pártharcok dúltak. Igaz, a cionizmus több keleti országban afféle központi kérdése volt a zsidó közéletnek, de nem ez volt az egyetlen mozgalom, és a zsidó közösségeknek küzdeniük kellett a túlzón vallásos, az ultraradikális körökkel és az asszimiláció híveivel is. Ráadásul a cionisták között is belső széthúzás uralkodott; politikailag főként Nagy-Britanniával keveredtek konfliktus-

ba a palesztinai mandátum megvalósítása miatt; érzelmileg és fizikailag pedig teljességgel igénybe vette őket a nagy vállalkozás, a születendő zsidó állam felépítése. Ezek a feladatok annyira elfoglalták őket, hogy nem vették idejében észre a fennmaradásukat közvetlenül fenyegető veszedelmet.

Némelyik elhivatott vezetőjüknek és gondolkodójuknak voltak előérzetei. Chajim Weizmann, a Cionista Világszervezet elnöke, 1936-ban azt követelte, hogy hatmillió zsidó (pontosan ez a szám!) távozzék Kelet-Európából. Nincsenek biztonságban, ki kell tehát vándorolniuk, érvelt egy brit királyi bizottság tagja előtt. Henri Bergson, a filozófus pedig azt írta végrendeletében, hogy végül is azért nem hagyta el a zsidó vallást, mert egy antiszemita fordulat veszélye arra ösztönzi, hogy „a holnap üldözöttei között maradjon".

A valóra vált borzalmakat azonban még megközelítőleg sem tudta elképzelni senki. Túlzott illúziókat senki sem táplált a náci megszállással járó megpróbáltatásokról, kivált az első tömegmészárlások keltette megrázkódtatás után; de ezeket az öldökléseket csupán afféle „érvágásnak" tekintették, áldozatnak az antiszemitizmus oltárán. S az első gyilkolások után vezényelt „megállj!" igazolni látszott ezeket a véleményeket. A beállott szünetet a zsidó vezetés arra használta fel, hogy enyhítse a legnyomasztóbb közvetlen bajokat.

Eleinte még lehetségesnek látszott a menekülés, hiszen a szovjet határ egy ideig jóformán tárva-nyitva állott. „Csak néhány zsidó használta fel ezt az alkalmat – írja könyvében dr. M. Lenski. – Sokan azok közül, akik elmenekültek, néhány hónap múlva visszatértek Oroszországból Varsóba."[66] A legtöbben nem vállalták, hogy hazátlan menekültekké váljanak. Mások arra vágytak, hogy újra az odahaza hagyott feleségük, gyerekeik vagy szüleik mellett legyenek. Nagy erővel húzta őket vissza az odahagyott otthon. Még a legszegényebbje is visszavágyott a maga kis szobájába. „A zsidók még a német uralom alatt is élik az életüket – így érveltek –, mi miért futnánk hát el? Lesz még arra idő elég."

Volt egy jellemző gondolkodásmód, amely végigkísérte a zsidókat vándorlásaik folyamán, hogy ugyanis az egyénnek kevesebb esélye van, mint a csoportnak. Együttes erővel könnyebb keresztülhúzni az elnyomó számításait, mint egyénileg. „Mister Izrael" védettebb helyzetben van „Izrael népe körében". A zsidó ösztönösen az övéi között keresett oltalmat. Ezt a tapasztalatot szerezték az üldöztetés korábbi hullámai alatt, s e tapasztalat folyományaképpen most is együtt maradtak, olyan helyeken, ahol ismerték egymást, s ahol olyan nem zsidó szomszédaik és barátaik voltak, akikben, úgy gondolták, megbízhatnak. Ódzkodtak attól, hogy kiváncloroljanak az ismeretlenbe.

Különböző zsidó közösségekben a vezetés a tömeges menekülés lehetőségét latolgatta. „Attól félünk, hogy mihelyt a zsidók első ötvenfőnyi csoportja megtalálja a módját, hogy az országot illegálisan elhagyja, a németek azonnal százezer zsidó távozását rendelik el", írta naplójába 1939. december 25-én dr. Emanuel Ringelblum történész, a varsói zsidóság egyik kiemelkedő alakja.[67] A politika tehát ez volt: „Várjunk és majd meglátjuk"; időközben pedig a lehetőséghez képest megpróbáltak enyhíteni a szenvedéseken. Mindenki „biztos volt benne", hogy hamar véget ér a háború.

A hitközségek önsegélyező szervezeteket hoztak létre, így például Varsóban, ahol a zsidó városi lakosság egyharmadának sürgős szüksége volt fedélre a feje fölé, meleg ételre és valamilyen ruházatra. Népkonyhákat létesítettek, lakóhelyről, meleg ruháról gondoskodtak.[68]

Lélektani szempontból a nácik a zsidóknál főként csalárdsággal értek el eredményt. Röviddel a háború után ezt írta az egyik lwówi túlélő:

Egyetlen olyan eset sem fordult elő, még akkor sem, amikor a lengyel zsidóságnak már az utolsó maradékait vitték a halálba, hogy a németek nyíltan megmondták volna: „Azért jöttünk, hogy megöljük a zsidókat!" Ellenkezőleg, a hétpróbás szélhámosok végtelen ravaszságával ismételten kijelentették, hogy csupán korlátot kívánnak emelni a zsidó és az árja tömegek közé, hogy megóvják a nem zsidók „nemes" lelkületét a zsidóság „romboló" befolyásától. Kijelentették, hogy nem fognak bántani bennünket, mi pedig hittünk a körmönfont beszédüknek. Gondolhatta-e valaki, hogy a huszadik században meg lehet ölni, meg lehet semmisíteni, ki lehet irtani egy egész népet, nőket és gyerekeket, fiatalokat és öregeket, egy népet, amely nem tett semmi rosszat, ki lehet irtani ok nélkül s anélkül, hogy bármiféle háborús szükségszerűség indokolná?[69]

Ugyanezeket az érzéseket visszhangozták mindenütt, ha más-más módon és más kifejezésekkel is. A varsói gettófelkelés egyik vezetője, Zivia Lubetkin Zuckerman majdnem a fentiekkel azonos módon nyilatkozott az Eichmann-perben tett tanúvallomásában:

– El sem tudtuk képzelni, hogy évszázadunkban egy nemzet halálra ítéljen egy egész népet. Minduntalan föltettük magunknak a kérdést: „Megaláznak bennünket, elnyomnak bennünket, de hát valóban mindnyájunkat meg akarnak ölni?" Nem hittük el.[70]

Dr. Dvorjecki pedig ekként tanúskodott:

– Kezdetben még a tömeges kivégzések túlélőinek a történeteit sem hitték el az emberek. Én orvos voltam Vilniusban. Valamelyik nap megláttam az utcán egy mezítlábas, csapzott hajú nőt, aki olyan benyomást keltett, mintha megőrült volna. Fölvittem a rendelőmbe, és ő csak ennyit mondott: „Most jöttem Ponarból." „A ponari munkatáborból?", kérdeztem. „Nincs ott munkatábor, Ponarban megölik a zsidókat", hangzott a válasza.

És az asszony ekkor elmondta a doktornak az iszonyú történetet: hogyan lőtték ott agyon a zsidókat, hogyan menekült meg csodával határos módon a sírgödörből, mert csak a karján találták el. Az orvos eleinte nem hitt a nőnek, de aztán, amikor ápolni kezdte a sebet, látta, hogy hangyák másznak az asszony karján – erdei hangyák.

– Én pedig elmondtam az embereknek, amit Ponarról hallottam – folytatta tanúvallomását dr. Dvorjecki. – „Ugyan, doktor, mondták, hát maga is beállt a pánikkeltők közé? Rémtörténeteket mesél, ahelyett, hogy vigasztalna bennünket!"[71]

Az embereknek egyszerűen nem fért a fejébe, hogy a németek, akikre úgy emlékeztek az első világháborúból, mint akik „megszabadították" őket a cári elnyomástól, s akik a világ egyik legcivilizáltabb országából származnak, képesek volnának ilyen borzalmakra. Az erről szóló híradásokat hitetlenkedve fogadták, vagy legfeljebb egy-egy helyi parancsnok kegyetlenségének tulajdonították.

„Utóvégre Európában vagyunk, s nem az őserdőben – mondogatták az emberek. – Mindnyájunkat nem ölhetnek meg."

Stahlecker SS-tábornok fortéllyal vette rá a kaunasi zsidókat, hogy a litvánok kezdeményezte vérfürdő után vonuljanak be a gettóba. Módszerét nyomon követhetjük az egyik túlélőnek, L. Garfunkelnek, a tábornokkal tárgyaló zsidó küldöttség tagjának feljegyzéseiből:

A tábornok kijelentette, hogy a litvánok nem hajlandók együtt élni a zsidókkal, mert a zsidó mind kommunista. Ezért hát be kell vonulnunk a gettóba, ahol biztonságban leszünk... „A javukat akarjuk. Ott biztonságban lesznek, és maguk intézhetik az ügyeiket" – mondta az SS-tiszt. A zsidó küldöttség így válaszolt: „Mivel ön a litvánokat hibáztatja, szeretnénk a dolgot velük megbeszélni." „Erről szó sem lehet – hangzott a válasz –, a litvánokkal maguknak semmi beszélni valójuk nincs."

Ekkor összehívták a zsidó hitközség vezetőit. Többségük úgy vélekedett, hogy talán valóban jobb lesz a maguk körében élniük, mint a kegyetlenkedő litvánok között. Nyomott, bár korántsem kétségbeesett hangulatban elfogadták az SS-álláspontot, és megválasztották azt a bizottságot, amely szervezi, segíti a gettóba költöztetést. Garfunkel így folytatja:

Honnan tudták volna, micsoda poklot tartogatnak számukra a nácik azzal, hogy a gettóbörtönbe zárják őket! Senki sem gyanította a németek rejtett szándékát. Mind azt hitték, az intézkedéseknek csak az a célja, hogy elszigeteljen, hogy megalázzon bennünket és megkeserítse az életünket. A valódi szándék azonban az volt, hogy együtt tartsanak bennünket, mint tyúkokat az ólban, hogy akkor és annyit ölhessenek le közülünk, amikor és amennyire kedvük támad. Becsaptak bennünket a mézesmázos beszédükkel, rendet ígértek, és aljas módon becsaltak bennünket a kelepcébe, mi meg ellenkezés nélkül besétáltunk.[72]

A gettóban a Zsidó Tanács *(Ältestenrat* vagy *Judenrat)* volt a központi hatóság, ahogyan a német hatóság utasítása előírta Eichmann bécsi tapasztalatai alapján. Ez a németek által kinevezett testület képviselte a zsidókat, és közvetítette a német hatóságok parancsait. Nem zsidó embertársaival ellentétben, a zsidó egyénileg nem léphetett érintkezésbe a hatóságokkal vagy a közhivatalokkal. Élelmiszerjegyhez, szálláshoz, munkahelyhez, gyerekei iskoláztatásához, kórházi ágyhoz csakis a Zsidó Tanács közvetítésével juthatott, a tanácsnak pedig minden szervezetet úgyszólván a semmiből kellett létrehoznia s a közösség rendelkezésére bocsátania. A Zsidó Tanácsot felhatalmazták adókivetésre, karhatalom szervezésére és általában a gettón belüli hatalom gyakorlására.

Az emberek sok esetben becsületbeli kötelességüknek tartották, hogy elfogadják a Zsidó Tanácsban fölajánlott pozíciót. Kezdetben a munka csupán segélyezési és jóléti ügyekre terjedt ki, amire a lakosságnak égető szüksége volt. De még így sem lehettek illúzióik afelől, hogy mit jelent ütközőnek lenni az irgalmatlan SS és a szenvedő közösség között. „Nehéz dolog, de valakinek csak csinálnia kell", hangzott a meggyőző érv.

Voltak olyan emberek is, akiket nagyon is rá kellett beszélni az ilyen pozíció elfogadására. Megmaradt annak az összejövetelnek a jegyzőkönyve, amelynek során megválasztották Kaunas Zsidó Tanácsának vezetőjét. Némi vita után egy igen népszerű orvost, dr. Elhanan Elkest javasolták. Dr. Elkes nem vállalta, erre fölállt Schmukler rabbi, és ezt mondta: „Milyen szörnyű helyzetben is vagyunk! Ahelyett, hogy a mi szeretett Elkes doktorunknak a kaunasi hitközség megtisztelő elnöki tisztét ajánlanánk fel, íme, kénytelenek vagyunk arra kérni őt, fogadja el a »zsidó elöljáró« *(Judenältester)* megalázó tisztét, hogy bennünket a németeknél képviseljen. De tudja meg, kedves Elkes doktor, hogy maga csak a németek szemében »zsidó elöljáró«. A mi szemünkben maga a mi vezetőnk, akit a legszomorúbb óránkban választottunk meg, amikor mindannyian sok-sok sebből vérzünk, s mindnyájunk feje fölött ott lebeg a Damoklesz-kard. Súlyos teher ez, de nagy jogokkal és kiváltságokkal is jár. Nem szabad kitérnie előle: vezessen és oltalmazzon bennünket; maga velünk lesz, mi pedig magával, egészen a megváltás napjáig." Hangos zokogás hallatszott. Dr. Elkes felállt, sápadt volt, és néhány pillanatig nem bírt megszólalni, végül kijelentette, hogy meghozza az áldozatot, amelyet a kegyetlen sors mért ki rá. Az egybegyűltek megkönnyebbültek. „Dr. Elkes áldozatos munkája, amelyet a gettó háromesztendős fennállása alatt végzett, bebizonyította a zsidóknak, hogy jól választottak, amikor a szakadék szélén álltak."[73]

A zsidó történelemben jól ismert a „közbenjáró" (jiddis nyelven: *stadlan*) alakja: beszéli a nem zsidó hatóságok nyelvét, hűségesen képviseli testvéreit, és akár a bibliai Mardokeus, „népének jólétét tartja szem előtt". Régmúlt időkben a *stadlan* a hagyományos zsidó halotti leplet viselte a civil ruhája alatt, mert hátha nem tér többé vissza kegyes küldetéséből. A középkori zsidó „közbenjáró" alakja most tehát föltűnt Európa „modern" gettóiban.

A tanácsok sok tagja hamarosan az életével fizetett bármiféle

„engedetlenségért".[74] Lwówban dr. Joseph Parnast azért lőtték agyon, mert vonakodott a deportálandók listáját összeállítani. „Szállíthatok maguknak bútort, szőnyeget, kávét, pálinkát, de zsidókat nem", mondta a náciknak. Utódját, dr. Landsberget és tanácsának több tagját fölakasztották, amiért egy zsidó merényletet kísérelt meg valamelyik német ellen. Rövidesen likvidálták Lwów harmadik Zsidó Tanácsát is, és a gettót átalakították „munkatáborrá" (*Julag*-gá), amely a németek közvetlen fennhatósága alá került. Egyes helyeken, így például Lechatowban a nácik egymás után nyolc Zsidó Tanácsot irtottak ki. Złoczew Zsidó Tanácsának vezetőjét agyonlőtték, amiért nem volt hajlandó együttműködni az aljasságnak egy helyileg kifundált változatában: azt követelték tőle, írjon alá egy okmányt, ami igazolja, hogy járványveszély miatt váltak szükségessé a kivégzések. A grodnói gettó Zsidó Tanácsának tagját, dr. Brawert „hűtlenség gyanúja" miatt lőtték agyon. Markus Horowitz, „Kolomija gettójának őrangyala" – így hívta őt a zsidó közösség – nővérével együtt öngyilkos lett, amikor azt követelték tőle, hogy működjék közre a deportálásokban.

A Zsidó Tanács elnökét gyakran különleges kegyetlenséggel végezték ki. Stanisławówban például Mordechaj Goldsteinnak megparancsolták, hogy maga válassza ki a kötelet, amellyel majd felakasztják.[75] Testes ember volt, a kötél elszakadt, s végül ukrán milicisták puskatussal verték agyon.

Bereza Kartuska Zsidó Tanácsának minden tagja öngyilkos lett egy egész éjszakai tanácskozás után, mivel úgy döntöttek, nem teljesítik a Gestapónak azt a rendelkezését, hogy gyűjtsék össze a zsidókat „Keletre szállíttatás és ottani munkavégzés céljából". Mławában a nácik a Zsidó Tanács összes tagját fölakasztották „parancsmegtagadás" miatt.[76] Egy álló óra hosszat várathatták őket a kivégzés helyén, kötéllel a nyakukban, míg a hóhér végül kirúgta lábuk alól a zsámolyt.

Hosszú a lista és változatos. Zduńska Wolában a Zsidó Tanács elnökétől, dr. Jakob Lembergtől azt követelték, állítsa össze „a megtorlásképpen kivégzendő" tíz zsidó névsorát, különben felakasztják őt magát, feleségét és két gyermekét is. „Ezt a négy nevet, amit maguk mondtak, ez minden! Tőlem több nevet nem kapnak", hangzott dr. Lemberg válasza.[77] Hans Biebow, a łódźi gettó zsarnoka is megtette magáét. Prużanában a Gestapo a Zsidó Tanács helyiségében fogta el a földalatti mozgalom egyik megbízottját.

A tanács két tagját a helyszínen agyonlőtték; de a többiek ekkor sem szolgáltatták ki a földalatti mozgalom tagjainak nevét. Másnap együtt deportálták őket egy kétezer-ötszáz tagú transzporttal. Egy hónapon belül a község egész zsidó lakosságát táborokba szállították.[78]

Az elpusztított hitközségek feljegyzései között százával olvashatók megemlékezések az ilyen eseményekről.

Olykor, főleg a kezdeti időszakban, eredményesnek bizonyult a határozott állásfoglalás a nácikkal szemben. Amikor Šiauliai (Shavli) község zsidó lakosságára ráparancsoltak, hogy szolgáltasson ki másnap ötven zsidót a „börtönhatóságoknak", kollektív büntetésként a gettóba becsempészett élelemért, a tanács kijelentette, hogy ha az egész közösség hibáztatható, akkor ők viselik érte a következményeket, és a tanács tagjai a börtönhatóságok kezére adják magukat. A helyi Gestapo-parancsnok azt felelte, neki ötven zsidó kell, fütyül rá, hogy honnan és kik közül. Összehívták a hitközséget, és egész éjszaka tárgyaltak. Néhányan azt javasolták, húzzanak sorsot, hogy kiket szolgáltassanak ki, mások önkéntesek jelentkezését indítványozták. Végül egyhangúlag úgy határoztak, hogy a jelenlévők mind a tanács elnökének rendelkezésére állnak, s ő mindannyiukat kiszolgáltathatja. Mindenki tudta, hogy ez azonnali agyonlövetést jelent. Megkérték azonban a tanács elnökét, Mendel Leibowičot, tegyen még egy utolsó kísérletet: próbáljon tárgyalásokat kezdeni, hogy a nácik a halálos ítéletet változtassák át pénzbüntetésre. Amikor Leibowič másnap reggel Aharon Katz tanácstitkárral együtt beállított a Gestapo irodájába, látta, hogy minden előkészület megtörtént ötven zsidó kivégzésére. Egy óra múlva a küldöttek örömkönnyekkel a szemükben tértek vissza; sikerült húszezer márka ellenében ötven emberéletet megmenteniük. Az emberek összeölelkeztek, és nem szégyellték könnyeiket.[79]

A Zsidó Tanácsoknak kezdetben módjukban állt enyhíteni a szenvedéseken és mérsékelni az aljas rendelkezések hatását, de hamarosan szégyenletes, gyakran egészen lehetetlen helyzetbe kerültek. Csakhamar megértették, hogy hasztalanul hivatkoznak a németek részvétére, az emberségre vagy akár a józan észre. Csupán korlátozott lehetőségek nyíltak számukra a németekkel folytatott tárgyalások során; megpróbálhatták meggyőzni őket, hogy a zsidók lemészárlása sérti a német érdekeket, kijátszhatták egymás ellen a német hatóságokat, megkísérelhették megvesztegetni őket, vagy

pedig felhagyhattak minden ilyen reménnyel, és fölkészülhettek a végső harcra.

Bármilyen magatartást követett is azonban a Zsidó Tanács a németekkel szemben – gyakran különféle módszereket vegyítve különféle időpontokban, és sokszor a földalatti mozgalommal együttműködve –, a zsidó lakossággal szemben csak egyetlen magatartást követhetett, ha meg akart maradni a posztján, hogy megtegye azt a kevés jót, amit vélekedése szerint cselekedhetett: arra kellett kérnie a zsidókat, teljesítsék a németek rendelkezéseit. Néhány esetben ez azt is jelentette, hogy össze kellett állítania a „nem dolgozó", tehát deportálandó zsidók listáját. Ha ezt megtagadták, agyonlőtték őket – és gyakran a végsőkig elgyötört, megfélemlített emberek kerültek a helyükre.

Azokban a gettókban, ahol a régi zsidó vezetőség folytatta működését, és magával hozta abba a pokolba a köz szolgálatának hagyományait és a közösségben élvezett hitelét, ott a zsidó vezetők általában továbbra is élvezték hittestvéreik bizalmát. Más helyeken viszont tragikus szakadék keletkezett, és feszültség, keserűség, elidegenedés lett a következménye. Néhányan afféle életbiztosítási politikának tekintették a Zsidó Tanácsban vagy intézményeiben kifejtett tevékenységüket, és ezért vakon engedelmeskedtek a németeknek. De hiába reménykedtek, később őket is kivégezték vagy deportálták, akár a többieket.

Volt aztán még valami. A zsidók végig szilárdan hitték, s e hitükben még a legsötétebb órákban, még a legelnyomottabb gettókban sem inogtak meg, hogy Hitler végül is vereséget szenved. Így hát leghőbb vágyukat ezzel a németből átvett jiddis szóval fejezték ki: *überleben* – túlélni! Ez volt mindannyiuk legmélyebben gyökerező serkentője: kitartani, kibírni, megmaradni.[80]

Nos, a Zsidó Tanács megmutatott egy lehetséges utat a túléléshez, legalábbis a lakosság egy részének számára, amikor igyekezett jól működtetni a gettókat. Számítása egyszerű volt: háború van, a németek tehát nem fogják szükségtelenül elpusztítani a számukra annyira szükséges munkaerőt. Ha a németeket sikerül rábeszélni, hogy hagyják életben a zsidó munkaerőt, akkor van esély a katasztrófa elhárítására. „A munka: életmentés" – így szólt a hivatalos gettóvezetőség jelszava.

Okoskodásuk nem nélkülözte a tényszerű alapokat. A kereskedelemben, az iparban pótolhatatlan volt a zsidó szakember, szakmun-

kás. „Itt csak egy maroknyi használható lengyel van", írta a przemyśli körzet német katonai parancsnoka a főhadiszállásnak, „az igazi szakértők a zsidók. Többségükben a vállalatok egykori tulajdonosai vagy mérnökök." 1941. augusztus 14-én Göring ugyan rendeletben mondta ki, hogy a zsidóknak nincs helyük a nap alatt a németek megszállta területeken, kivételt tett azonban a „munkaalakulatok" javára.[81]

Ezeket a kivételezéseket, amelyeket még az *Einsatzgruppé*-k is tudomásul vettek, teljes mértékben kiaknázták a helyi hatóságok, kivált akkor, ha a meggyőzést némi vesztegetés is elősegítette. 1942 decemberében Hans Frank elkeseredetten panaszolta, hogy zűrzavaros kettőződés uralkodott el a német birodalom közigazgatásában, „sok a hatóság, és keményen harcolnak egymás ellen". Az egyik hatóság azt követeli a főkormányzóságtól, hogy termeljen hadianyagot, a másik hatóság viszont eltávolítja a zsidó munkaerőt, mondotta Frank. A munkaképes zsidók deportálása máris óriási nehézségeket okoz az építkezésben, jelentette ki beosztottainak. Most pedig utasítást kapott, hogy a hadiiparból is távolítsa el a zsidókat! Rudolf Höss megemlíti önéletrajzában, hogy Eichmann viszont határozottan ellenezte „a munkaképes zsidók kiemelését"; szerinte „ez veszélyeztetné a végső megoldást, és lehetővé tenné a zsidóknak az életben maradásukat".[82]

A zsidó vezetők tudták, hogy a nácik táborában megoszlanak a nézetek az azonnali lemészárlás hívei és azok között, akik a zsidókat legalább átmenetileg munkára akarják felhasználni. „Tudjuk, hogy pusztulásra ítéltek bennünket, de haladékot kaptunk a hóhértól... Ezért szeretnénk időt nyerni, és minden lehetséges eszközt igénybe venni az emberek megmentésére", jegyezte fel Kaunasban Garfunkel.[83]

„Egyetlen célunk van – jelentette ki Barasz, Białystok Zsidó Tanácsának elnöke az egyik tanácsülésen –, mégpedig az, hogy megérjük a háború végét. E cél érdekében be kell bizonyítanunk a hasznosságunkat. Ez erősíti majd azokat a németeket, akik pártunkat fogják... A gettóipar bebizonyította hasznos voltát. Igazán hatásosan működik."[84] Valahányszor Barasz valamilyen fontos termelési megbízást kapott, mindig fellelkesült: „Most csizmákat fogunk gyártani. A gettó tehát megmarad!"[85]

Barasznak védekeznie kellett az ellen az érvelés ellen, amely szerint a győzelmes szövetségesek rossz néven veszik majd az efféle

magatartást. „Nem fogják a szemünkre vetni", mondta a földalatti mozgalom harcosainak. A tanács egyik ülésén pedig ugyanezt a gondolatot hangoztatta, más formában, leplezetten: „Ha majd jön az új közigazgatás, nem fog bennünket elmarasztalni."[86]

Az elsődleges cél tehát ez volt: meggyőzni a németeket, hogy a zsidók dolgoznak; ezért aztán sokszor dagályos nyilatkozatokat és kiáltványokat bocsátottak közre. „Be kell bizonyítanunk a németeknek a hasznosságunkat: fokoznunk kell tehát a termelést. Ezáltal a munkaerő létszámát is növelni fogjuk, tizennégyezerről tizenhatezerre; fennmaradásunk biztosítéka ez", hangzik a vilniusi gettóban közzétett egyik kiáltvány.[87] Nyilvánvaló azonban, hogy a zsidók nem dolgoztak szívvel-lélekkel, nem adtak bele mindent, hogy a náci háborús potenciált növeljék. Vilniusban, Częstochowában és másutt is előfordultak szabotázscselekmények. „Úgy dolgozunk, akár a félünnepeken *(Hol-Hamoed)*", jegyezte fel a lwówi munkatábor egyik zsidó foglya.[88] „Egyre népszerűbb nálunk a P. P. (*pracuj powoli:* dolgozz lassan) jelszó", írta Jakob Poznański a łódźi gettóban.[89] „Gyakran csak úgy teszünk, mintha dolgoznánk. Megvan a módja az időhúzásnak és a szabotázsnak." S minden gettóban ez járta. „Nem dolgozunk a gyilkosoknak!", kiáltották a zsidók Białystokban, Łódźban, Varsóban. „Akkor pedig nem maradunk életben", hangzott a Zsidó Tanácsok válasza.

A gettók lakossága különösen bizalmatlan volt a zsidó rendőrség iránt, sok esetben meg is vetette a tagjait. Már maga az a tény is visszatetszést keltett, hogy zsidók egyenruhát viselnek. „Az egyenruha a Gestapóra, az ukrán egységekre, a litván Ipatingára, a ponari gyilkosokra emlékeztetett."[90]

Kezdetben a rendőrség ártalmatlan feladatokat látott el: járta az utcákat, irányította és kísérte a munkacsoportokat, ügyelt a rendre a közhivatalokban. Idő múltán aztán többletfeladatokat kapott, amelyek nagyobb erélyt, némi könyörtelenséget és erőszak alkalmazását igényelték: engedelmességre kellett kényszerítenie, le kellett tartóztatnia embereket. A munkájában az az alapgondolat vezérelte, hogy az ilyen nehéz időkben feltétlen szükség van rendre és fegyelemre. „Volt már éppen elég pártunk, klikkünk és vitánk; ez most az összehangolt erőfeszítés ideje", hangzott a zsidó rendőrség jelmondata.

A tisztségviselőinek többsége addig nemigen foglalkozott zsidó ügyekkel. Egyikük Jan Mabolt álnéven később így írt erről:

„Nem ismervén népünk nyelvét és lelkületét, hiszen a lengyel kultúrában gyökereztünk, sokunk számára nehéz és kanyargós volt az út, amit meg kellett tennünk, hogy teljes mértékben részt vegyünk a zsidó tömegek életében... Könnyű elítélni ezeket az embereket, könnyű gúnyolódni rajtuk... Nagyon könnyű, de nagyon felületes dolog is. Lelkükben konfliktus támadt: egyrészről ott volt másfajta kultúrájuk és szokásrendszerük, másrészről pedig az az óhajuk, hogy aktív zsidókká váljanak, akik érzésben és cselekedetekben egyaránt testvérei népük fiainak."[91]

Az első rendőrújoncok legtöbbje érthető módon kilépett a testületből. A németek minden egyes deportálás után kivégezték sokukat, hiszen nem volt többé szükségük rájuk. Stanisławówban valamelyik „akció" után a Belweder utca mindegyik lámpavasán két-két zsidó rendőr lógott, és a nem zsidó lakosságnak megengedték, hogy elmenjen a gettóba, hadd lássa a holttesteket.[92] Ezután másfajta emberek léptek be a rendőrségbe, sokakat a németek szántszándékkal a zsidó lakosság alsóbb, elmaradottabb rétegeiből toboroztak és helyeztek hatalmi pozíciókba. Sok esetben a büntetett előélet vagy valamilyen szadista hajlam jó ajánlólevél volt a németeknél.[93] Ezek a rendőrök aztán korrupt, áljas és kegyetlen módon viselkedtek; nyilvánvaló árulók voltak. Hosszabb ideig is maradtak hivatalban, mint mások, mindenesetre elég hosszú ideig ahhoz, hogy sok szenvedést okozzanak és sok keserű érzést keltsenek. Ezek voltak a legfeltűnőbb figurák, róluk beszéltek a legtöbbet. Amikor a földalatti mozgalom kezdte megszilárdítani helyzetét, első akadályként a zsidó rendőrség egyes tagjai álltak útjukban, úgyhogy elkerülhetetlenné vált az összeütközés. Néhányukat mindenképpen el kellett távolítani, illetve agyonlőni, másképpen a földalatti mozgalom nem tudott volna akcióba lépni. De sok zsidó rendőr rendes, becsületes ember volt, csak hát tönkretették őket a náci pokol realitásai. Majdnem mindegyikük elpusztult.

Jakob Gens a vilniusi gettórendőrség parancsnoka volt, később pedig a gettótanács elnöke. Nem zsidó feleségének családja és baráti köre biztos menedéket ajánlott fel neki. Gens elutasította az ajánlatot, de a feleségét elküldte, mondván: „Meneküljön meg az

asszony, ha tud. Én a népemmel maradok, a gettóban." Amikor Gens rendőreitől először követelték, hogy szedjék össze a zsidókat valamelyik környékbeli faluban, kiküldte őket, hogy teljesítsék a nácik kívánságait. Ám a kívánt ezerötszáz ember helyett a rendőrök csak nyolcszázat tartóztattak le, jobbára öregembereket. „Nyíltan beszélek magukkal – mondta Gens Vilniusban a megbotránkozott zsidó hallgatóságának. – Igaz, hogy zsidók a halálba küldték testvéreiket. De a németek az öregeket és a fiatalokat követelték tőlünk, és mi csak az öregeket adtuk a kezükre ... A gyerekeket is akarták tőlünk, hogy ily módon minél gyorsabban csökkentsék a gettó lélekszámát. De mi megmentettük mindazokat, akiket meg kellett menteni. Akiknek a napjai amúgy is meg voltak számlálva, elmentek. Áldozatok ők a jövőnk oltárán ... Bepiszkoltam a kezemet, mert rákényszerültem. Ennél nehezebb időket még nem élt át a mi népünk. Nem engedhetjük meg magunknak az érzelgősséget. Mentsük, ami menthető. Ha mi ott lettünk volna, amikor a németek kiirtották Kimlishek és Bistritz falvak egész zsidóságát, hát ott is megmentettünk volna jó néhány embert!"[94]

„Nem tudtuk, átkozzuk vagy áldjuk-e Genset", jegyezte fel Ružka Korchak, a földalatti mozgalom egyik harcosa. „Hogyan szolgálhatjátok ki a németeket?", vonták felelősségre némelyek Genset.[95] Ő pedig így válaszolt: „Ti, a zsidó értelmiség tagjai, tisztán, elevenen és nyugodt lelkiismerettel fogtok kikerülni a gettóból. És miért? Azért, mert, ha életben maradnék, az én kezemhez fog vér tapadni. Akkor aztán jelentkezem egy zsidó bíróságnál. Halálba kellett küldenem zsidókat, hogy megmenthessem a többi zsidót; meg kellett hemperegnem a sárban, hogy mások életben és tiszták maradhassanak. Ha nem szolgáltatok ki a németeknek ezer zsidót, amikor követelik, eljönnek ők maguk, és elvisznek kétezret."[96]

A németek „a büszke zsidónak" nevezték Genset. De a zsidók nem tudták megbocsátani sem német kapcsolatait, sem azt, hogy teljesítette a nácik parancsait. „Igaz, hogy találkozom, sőt, iszogatok is velük – vallotta be egyik barátjának. – De hát ma például egy pohár bor mellett megmentettem Borgranski életét. Meg kell mentenem a fiatalokat és az értelmeseket. Ők lesznek a nép életének folytatói."[97]

Szívettépő tragédia történt, amikor a németek leleplezték és elfogták a földalatti mozgalom vezetőjét, Izik Wittenberget. Wittenberg emberei megrohamozták a Gestapót, és kiszabadították őt.

Gens közvetítette a Gestapo üzenetét: ha Wittenberget hat órán belül nem szolgáltatják ki, akkor lerombolják a gettót. Gens összehívta a zsidó lakosságot: „Nos? – tette föl a kérdést. – Ti vagy Wittenberg?"

– Leírhatatlan, hogy mi ment akkor végbe a gettóban – emlékezett vissza Abba Kovner. – Mi, a parancsnokság tagjai, fölkerestük rejtekhelyén Wittenberget... Valaki vállalkozott rá, hogy eljátssza Wittenberg szerepét, és a Gestapo kezére adja magát... Gens azt mondta, hogy észre fogják venni... Így szóltam a parancsnokhoz: „Ide hallgass! Vannak itt zsidók, akikkel föl kell vennünk a harcot, hogy egyáltalán megközelíthessük az ellenséget. Add ki a parancsot, és mi harcolunk ellenük." Wittenberg kijelentette, hogy erre nem hajlandó. Átadta nekem a fegyverét, kinevezett utódjának, és elment a Gestapóhoz, feladni magát.[98]

Van olyan verzió is, hogy Gens titokban segítette a partizánokat, hogy meg-meglátogatta őket az erdőben, s pénzt is adott nekik.[99] A vilniusi gettó két évig állt fenn. Vérzett és szenvedett, elvesztette emberanyagának nagy részét – de megvolt.

Amikor a gettónak nem vehették többé hasznát, a németek letartóztatták Genset. Azzal vádolták, hogy nem jelentette fel a földalatti mozgalom tagjait. Előzőleg titokban figyelmeztette őt egy gestapós, és azt tanácsolta neki, meneküljön. Gens erre így válaszolt: „Ha én, a gettó vezető embere, megszököm, sok ezer zsidó az életével fizetne."[100] Összehívta hát a zsidó rendőröket, tájékoztatta őket, milyen sors vár rá, aztán jelentkezett a Gestapónál. Azonnal kivégezték.

Šiauliaiban Gens fivére volt a zsidó rendőrség főnöke. Egy napon a Gestapo elrendelte, hogy szedessen össze minden tizenhárom éven aluli zsidó gyermeket, „hogy áttelepítsék őket egy kaunasi árvaházba". Az „árvaházmesét" senki emberfia nem hitte el, s a zsidó rendőrség megtagadta a parancs teljesítését. „Ha nem teszed meg magad, ott vannak az én ukrán SS-eim, majd szólok nekik", mondta erre Forster gestapós SS-őrnagy. Az SS megrohamozta a gettót. „Nem akadt zug vagy odú, ahonnan elő ne rángatták volna a mi szegény elbújtatott gyerekeinket – jegyezte fel 1943. november 5-én Eliézer Jerusalmi. – Vadállati kegyetlenséggel viselkedtek, a gyerekeket a hajuknál fogva vonszolták végig a földön, meztelenül dobálták fel őket a teherautókra... Kétségbeesett szülők és gyerekek kiáltozása hasította a levegőt." Ekkor már maguk a zsidók

kérték, hogy a zsidó rendőrség is működjék közre a gyerekek összeszedésében. „Kénytelenek voltak részt venni ebben a szörnyűségben – folytatódik a beszámoló –, de segítettek legalább néhányat megmenteni a gyerekeink közül, és legalább nem engedték verni a deportálandókat. Ezért aztán sokukat összeverték, de ők továbbra is vállalták a kockázatot és segítettek."[101]

Különösen sokat szenvedett Łódź gettója. Ez maradt meg a leghosszabb ideig, és sok-sok sebből vérezve, megnyomorítva, egészen 1944 szeptemberéig tartotta magát; akkor számolták fel a nácik. Ennek a „majdnem túlélésnek" egyrészt rengeteg nyomorúság és megaláztatás, másrészt a németeknek való szinte teljes behódolás volt az ára. Úgyhogy a gettó felelős vezetője, Mordechaj Chajim Rumkowski korántsem dicsfénytől övezve vonult be a történelembe. Már akkor is igen vitatott volt a személye, amikor a németek a gettó teljhatalmú urává tették. Előzőleg úgyszólván egyáltalán nem vett részt a közéletben. Vakon engedelmeskedett a német parancsoknak, együttműködött a nácikkal a deportálásban, hatalomvágyó volt és karrierista, személyes ügyekben gyűlöletesen viselkedett, és nevetséges módon gyakran úgy viselkedett, mint aki a gettó „jóindulatú uralkodója". Mindez sokakból megvetést és ellenséges érzületet váltott ki. „Ő a mi legnagyobb szerencsétlenségünk", jegyezte be naplójába a gettó egyik foglya már 1941. február 7-én.[102]

A gettó foglyai éppúgy gyűlölték Rumkowskit, mint a nácikat, vagy talán még jobban. „Dührohamokat kap, meggyötri az embereket", jegyezte fel róla egy másik gettólakó. Merin, Będzin-Sosnowiec gettójának és a környező gettóknak a vezetője keservesen panaszolta, hogy Rumkowski „tanította meg a németeket arra, hogyan kell egy gettót kizsákmányolni". A nyilatkozataiban, kijelentéseiben Rumkowski mindig egyes szám első személyben beszélt: „Ennyi meg ennyi gyáram van, kaptam lisztet a németektől, termelek, iskolákat létesítek, megmentelek titeket."

De még őt sem ítélték el egyhangúlag. 1942 végén szigorúan titkos tanácskozást tartottak a gettóban, hogy megtárgyalják: hogyan lehetne szabotálni az üzemekben, s ekkor Rumkowski nevét beírták „a háborús bűnösök jegyzékébe". De a régebbi zsidó vezetők véleménye megoszlott. Zelikowicz, az író kijelentette, jobban szeretné, ha az elnyomás nem zsidó részről sújtana le. „A németek így is, úgy is megtették volna, de keserves dolog azt látni, hogy a

saját fajtájabeli szolgál hozzá eszközül", kiáltott fel. Joachimowicz, a költő ezt mondta: „Csakhogy a zsidó rendőrség tagjai a mi testvéreink; és hiába áltatják magukat azzal, hogy így túlélik az egészet, a végén mégis velünk egy sírba kerülnek." A baloldali vezetők élesen elítélték a zsidó rendőröket: „Szadisták, árulók!", kiabálta Skrzepicki és Feifel. Az újságíró Rosenstein ellentmondott: „Nincs Łódźban még egy ember, aki úgy elkormányozta volna a gettó hajóját, mint Rumkowski." A kisiparos-szövetség egykori elnöke, Freund így vélekedett: „Nem hiszek el semmit Rumkowski nyilatkozataiból, de egyet azért tisztázzunk: ha nincs Rumkowski, akkor ma már egyetlenegy zsidó sem él Łódźban. Rumkowski haladékot eszközölt ki a számunkra. Sem őt, sem a gettó rendőrségét nem szabad hibáztatni. A németek halálra ítéltek bennünket, a világ pedig megfeledkezett rólunk. Ezért kell minden lehetséges fogással próbálkoznunk, hogy életben maradjunk."[103]

Azt még Rumkowski legszigorúbb bírálói is elismerték, hogy a gyermekekre különös gondja volt. „Ezt javára kell írnunk. Nemcsak az iskolásokkal törődött, hanem más gyerekek sorsát is a szívén viselte... különösen pedig az árvákét, akiknek nem volt senkijük... Igazán bebizonyította, hogy szereti a gyerekeket, és áldozatot is vállal értük, nem kímélte magát, sem erejét, sem pedig az anyagi eszközöket" – írta róla Isaiah Trunk.[104]

A gettó felszámolásakor pedig Rumkowski önként szállt be a haláltáborba induló vonatba.[105]

Jellegzetes gettó volt a dél-lengyelországi Częstochowa. Hatvanezer lakója és vezetőik szilárdan hittek abban, hogy „a munka révén megmenekülnek". Amikor Nathan Eck elmondta nekik, hogy a munka nem mentette meg a varsói zsidókat sem, s hogy a tömeges deportálás az üzemi munkásokra is kiterjedt, azzal vágtak vissza: feltéve, hogy a megsemmisítési határozat nem általános érvényű, remélhetik, hogy közösségüknek, ha továbbra is szorgalmasan dolgozik, van esélye a megmaradásra. Különben is: mi egyebet tehetnének? Beható vita után végül is elhatározták: „Éberen kell figyelnünk a vészjelzéseket, de meggyőződésünk, hogy a dolgozó zsidóknak jobb esélyeik vannak."[106]

A częstochowai Zsidó Tanács egyike volt azoknak, amelyek ellen senki sem emelt vádat. „Csupa jót hallottam róla", jegyezte fel Eck.

Azok között, akikre a tanácsok vezetésének nyomasztó felelőssége hárult, nem volt sok kiemelkedő egyéniség. Csak kevesen váltak

közülük a német emberirtási gépezet engedelmes eszközévé, mint például a łódźi Rumkowski vagy a bécsi Benjamin Murmelstein. Sokan viszont szinte emberfölötti erőfeszítéseket tettek, hogy felnőjenek a nehéz idők szabta feladatokhoz. Mindegyiküket olyan döntések elé állította a sors, amelyekben nem mutathatott nekik irányt semmiféle régebbi hasonló esemény. Sokukat mélységes kötelességérzet, sőt gyakran hivatástudat hatotta át. Ragaszkodtak „a munka: megmenekülés" politikájához, mert szilárdan hitték, hogy ez az egyetlen megoldás; és oly makacsul kitartottak mellette, hogy szinte észre sem vették, mikor lépik át azt a vékony és olykor fel sem ismerhető határvonalat, amely a zsidó érdekek szolgálata és a német érdekek kiszolgálása között húzódott. És sokan közülük még akkor is szívvel-lélekkel hittek benne, hogy azért mégiscsak sok zsidó életét tudják még megmenteni. Minél nagyobb közösségért voltak felelősek, annál nyomasztóbb volt ez a felelősség, és annál égetőbb a vágy, hogy kiállják a példátlan viszontagságok próbáját. Végül majdnem valamennyiük a népével együtt pusztult el.

Európában Varsó tömörítette a viszonylag legnagyobb zsidó közösséget. Varsó Zsidó Tanácsának tehát óriási feladatokat kellett megoldania. Kinevezett vezetője, Adam Czerniakow egy nyilvános gyűlésen kijelentette: „Olyan pozícióba kerültem, amelyet nem saját kezdeményezésemre foglaltam el, és amelyről lemondani nem áll módomban. Nem vagyok független, és csak azt tehetem, amit lehet. Mindenki tanúsíthatja, hogy keményen dolgozom, látástól vakulásig. Amióta erre a posztra kineveztek, mindössze egyetlenegyszer hagytam abba a munkát, két napra, és mindannyian tudjátok, melyik két napra utalok (arra a két napra utalt, amelyet letartóztatásban töltött). Nem félek semmitől. Ne gondoljátok, hogy bármit is félelemből teszek. Ugyan mitől félnék? A haláltól? Az ember csak egyszer hal meg; ennek mindig is tudatában vagyok, és ezt jól véssük az eszünkbe mind."[107]

Amikor Czerniakowtól azt követelték, írjon alá „keleti áttelepülésre" szóló deportálási parancsokat, rádöbbent, hogy ez a haláltábort jelenti, és lenyelte egy ciánkális fiola tartalmát. „Nem tehettem másként" – írta búcsúlevelében a feleségének.[108] Egy másik papírlapot is találtak a holtteste mellett, ezeket a szavakat firkálta rá valaki: „Holnap tízezret, aztán minden egyes alkalommal hétezret."

A varsói gettóban akkor még zajlott az élet, élénk tevékenység

folyt. A fáradhatatlan Ringelblum jóléti lakóbizottságokat hívott életre.[109] Egy-egy ház lakói megválasztották a maguk bizottságát, aztán a bizottságok értekezlete választotta meg a „háztömbbizottságokat". A bizottságok gondját viselték a szükséget szenvedőknek, előadásokat szerveztek, hogy a hosszú kijárási tilalom idejét kitöltsék valamiképp, és népkonyhákat is létesítettek, mondta el tanúvallomásában Rachel Auerbach, Ringelblum segítőtársa és barátnője. „A kölcsönös segítség programjaként csináltuk. A lakóbizottságok közvetítésével adót szedtünk, hogy az emberek valahogyan meg tudjanak élni, hogy mindenki legalább egy tányér levest kaphasson... A népkonyhákban pedig hangversenyeket rendeztünk, előadásokat tartottunk, művészi tevékenységet folytattunk." A lakóbizottságok címekkel látták el az embereket, ahová a szükséget szenvedők fordulhattak.

A főkormányzóság egész területére kiterjesztette a szociális segélyezést, az úgynevezett *Jüdische Soziale Selbsthilfé*-t*. Egy idő után tilos volt használnia a JSS rövidítést, mivel a lwówi Gestapo úgy vélte, hogy a három betűt könnyen félreérthetnék, mintha valamilyen *jüdische SS*-t** jelentene.[110] A szervezet a kölcsönös segítség alapján nagyszabású segélyakciót épített ki, kapcsolatot teremtve külföldi zsidó segélyszervezetekkel is. Ezért meg a Nemzetközi Vöröskereszttel ápolt kapcsolatai miatt is, egy ideig megengedték a *Selbsthilfé*-nek, hogy a főkormányzóság egész területén tevékenykedjék, a többi szociális segélyszervezettel együtt. De még így is erősen meg kellett küzdenie, hogy emberei szabadon járhassanak-kelhessenek az elszigetelt gettókban, és a lehető legtöbb embernek juttathassanak valamit a szánalmasan csekélyke anyagi eszközeikből. Ám akárhogy is: egy idejekorán eljuttatott darab kenyér gyakran a szó szoros értelmében életmentőnek bizonyult.

A *Selbsthilfe* óriási gondokkal küszködött. Olyan gyermekeket kellett például lábbelivel ellátnia, akik el sem tudtak menni a segélyközpontokba, hiszen egyáltalán nem volt cipőjük. Bőrt természetesen nem tudott szerezni a *Selbsthilfe*, így aztán fasarukat gyártott és osztott szét. A betegség sújtotta gettókban és táborokban nagy szükség volt orvosságra. Sok, külföldről szállított gyógyszert elkoboztak a németek, mert e gyógyszerek *Mangelwaré*-nak, hiánycikknek számítottak. De még a legegyszerűbb gyógyszerek iránt is hatalmas volt a kereslet. A varsói gettóban összesen tíz gyógyszertár volt – félmillió embernek. Az 1941 októberében megtartott krynicai orvostanácskozáson a német egészségügyi hatóságok nyíltan kimondták, hogy inkább hagyják a gettókban kihalni a zsidókat, de nem engednek elterjedni semmiféle járványt. „A zsidók vagy kipusztulnak, vagy éhen halnak", jelentette ki dr. Walbaum.[111]

* Zsidó Társadalmi Önsegélyezés.

** Zsidó SS.

A társadalmi segély dolgozóinak feje fölött szinte állandóan összecsaptak a hullámok, de azért rendületlenül folytatták munkájukat. A háborús Lengyelországban még szalmazsákokat is nehéz volt szerezni a menekültek számára. A szegénység sújtotta gettókban pedig hatalmas feladat elé állította őket a konyhák létesítése, a betegápolás és a gyerekőrzés. Azt kérték, hogy minden olyan család, amely ebédet vagy vacsorát főz, juttasson egy tál ételt a szegényeknek.[112] Gyakran szívet melengető módon nyilvánult meg a testvéri szeretet a segélyhelyet fölkereső emberek részéről, akik megosztották a szükséget szenvedőkkel azt a keveset is, amijük maradt, és még a nevüket sem árulták el. „Ismeretlen katona vagyok", mondta az egyik ilyen önkéntes jelentkező, aki mindennap beállított az egyik varsói segélyhelyre kenyérrel, ruhával, ágyneművel.

1942. december 1-i rendeletükkel a főkormányzóság hatóságai azonnali hatállyal feloszlatták valamennyi zsidó önsegélyező szervezetet, mivel „a zsidók javát szolgáló minden további szociális segélyintézkedésre ezentúl csak az SS és a rendőrség jogosult".[113] Később engedélyt adtak, jóllehet sok megszorítással, hogy a táborokba élelmet lehessen küldeni. Minden jel arra mutat azonban, hogy ezekből a szállítmányokból sokszor a németek húzták a legtöbb hasznot.

Minden zsidó hitközség segélyfelhívásokkal fordult a nyilvánossághoz. A Németországhoz csatolt helységekből, például Będzinből és máshonnan is, beszámolókat küldtek külföldre az óriási erőfeszítéseikről. Emezek kiterjedtek a szakoktatásra is, aminek kettős célja volt: kedvezőbb lehetőségek a túlélésre a jelenben, és a fiatalság felkészítése az esetleges későbbi palesztinai letelepedésre.[114]

Szlovákia zsidó hitközségei szakmai tanfolyamokat indítottak a tranzittáborokban meg a szomszédos, korábbi lengyel városokból érkező menekültek részére.[115] A szerény kezdetekből aztán szerte-

ágazó, magas színvonalú szakmai továbbképző rendszer fejlődött ki.

Valamennyi gettóban váratlanul megújhodott a szellemi tevékenység. A szenvedésből táplálkozó ihlet nagy erejű, ragyogó és egyben drámai felvillanása volt ez a katasztrófa küszöbén. Írók, költők, színészek, újságírók ezrei dolgoztak Varsóban.

– Előadásokat, tanfolyamokat, iskolákat szerveztünk – mondta tanúvallomásában Rachel Auerbach. – A könyvek és újságok egész sorát jelentettük meg. Mindezt illegálisan kellett tennünk, hiszen az ilyen tevékenység tilos volt.[116]

Theresienstadtban például az ifjúság igazán komoly kulturális tevékenységet fejtett ki a fiatal, tehetséges Fredi Hirsch vezetésével.

– Mindnyájan nagyon szerettük őt – tanúsította a bíróság előtt Mordechaj Ansbacher. – Aztán ott volt Fritzi Zucker, a *Judenrat* helyettes elnökének a felesége. Minden idejét nekünk szentelte, éjjel-nappal nevelte a gyerekeket, lelket öntött belénk, felebaráti szeretetre tanított bennünket... Nem volt ez könnyű feladat, hiszen mindenki a saját ügyeivel bajlódott. Mindenki éhezett... És szombatonként és az ünnepeken mégis megszerveztük a közös étkezést... Ez bátorított, lelket öntött belénk... Fredi Hirsch elküldött bennünket az öregekhez, vigyünk nekik élelmet, olvassunk föl nekik a Bibliából vagy más irodalmi művekből. Az idős embereket ez mélységesen meghatotta... A legtöbbjük beteg volt és gyönge. Nem kevesen közülük éppen a felolvasás alatt haltak meg... Illegális iskolákat szerveztünk a tizenhat éven aluliak számára, holott ez is szigorúan tilos volt.[117]

A gettóba zárt egyetemi tanárok továbbképző tanfolyamokat tartottak, és rögtönzött laboratóriumokban folytatták kutatótevékenységüket. Különleges figyelmet szenteltek a járványok leküzdésének, és a gettókat hamarosan sújtó „éhségbetegségek" gyógyításának.

Még könyveket is írtak és nyomtattak a gettókban, persze illegálisan. Ott, ahol tilos volt könyvesboltot működtetni, kölcsönkönyvtárakat létesítettek. A varsói gettóban hangversenyeket rendezett egy szimfonikus zenekar és egy énekkar. Az előadásokat azzal a feltétellel engedélyezték a németek, hogy német zeneszerzők művei nem hangozhatnak el sem a zenekar, sem az énekkar műsorában. „A varsói gettó most jelentős zenei központ", mondotta Dawidowicz karmester, aki büszke volt rá, hogy Ausztriából, Németországból származó muzsikusokat is vezényel a lengyelországiakon kívül. Zenekedvelő lengyelek különféle ürügyekkel, különféle cselekhez folyamodva és súlyos kockázatokat vállalva látogatták a gettóbeli koncerteket. Öt színház tartott előadásokat; ilyenkor őrség állt odakint, a tagjai irányították az embereket a helyükre, és idejében figyelmeztették a színészeket meg a közönséget a német rendőrség közeledtére.

Vilniusban némelyek ellenezték a színielőadásokat. „Temetőben ne legyen színház!", hirdette egy plakát. Később azonban mindenki magáévá tette az ügyet, és mindenki örült az élménynek. Rendszeres kulturális tevékenység folyt a łódzi gettóban is. A színháza, szimfonikus zenekara, képzőművészeti kiállításai a nézők és hallgatók ezreit vonzották. Még egy „Gettóenciklopédia" kiadását is kezdeményezték.[118] Gondot fordítottak a zenei nevelésre is, és behatóan tanulmányozták a zsidó népzenét. Bármily hihetetlennek hangzik: még a lwówi iszonyatos Janówska-táborban is folyt titkos kulturális tevékenység.[119] Irodalmi esteket rendeztek, ahol a *Häftling*-ek felolvasták új költeményeiket. Módját ejtették, hogy le is másolják ezeket a verseket, úgyhogy némelyik fennmaradt. És még a zsidó egészségügyi egységek is az utolsó pillanatig folytatták Lwówban az önképzést.

A gettóknak megvoltak a bárdjaik is; elsősorban és mindenekelőtt Jitzhak Katznelsont, a nagy költőt említjük. „Költészetemet a zsidó ifjúsági mozgalmak pionírjai ihletik, fiúk, lányok egyaránt", szokta volt mondani. *Jób* című versét, és későbbi nagy művét: *A meggyilkolt zsidó nép éneké*-t éhezve, nyomorúságban írta. Más írók szatirikus verseket, rigmusokat szerkesztettek, amelyek csakhamar szájról szájra jártak a gettókban.

Rengeteg újság, röpirat, egyéb kiadvány jelent meg. Százával adták közre őket, nyomtatva, sokszorosítva, gépelve, gyakran kézírással. Házról házra járva terjesztették a különféle ifjúsági mozgalmak és kulturális szervezetek kiadványait.

Újra fellendült a vallási intézmények tevékenysége. Istentiszteleteket tartottak, rendszerint titokban. A németek elrendelték, hogy a zsidó ünnepek közönséges hétköznapoknak tekintendők; de az ünnepeket mégis megtartották a zsidók. Böjtöltek az engesztelés napján, jóllehet éppúgy kellett dolgozniuk, mint máskor. A többi vallásos előírást is betartották. Sok helyütt új erőre kapott a vallásos

érzés; a rabbik prédikációi tragikus módon tükrözték a komor valóságot. Fennmaradtak Kalman Shapira rabbi beszédei; ő maga szabóként volt kénytelen dolgozni a varsói Schultz ruhagyárban. „Nagyon nehéz nekünk, elviselhetetlen a szenvedésünk – mondta valamelyik szombati istentiszteleten. – Amikor oly sokunkat ölik meg, gyilkolják le, égetik el nap nap után csupán azért, mert zsidók, akkor nekünk, akik megmaradtunk, a legnagyobb önfeláldozással kell elviselnünk a megpróbáltatást; meg kell erősítenünk lelkünket, meg kell szilárdítanunk hitünket az Úrban... Az ellenségeinktől elsősorban gyermekeink szenvednek... Valóságos csoda, hogy tovább élhet a világ, amikor e gyermekek sírása tölti be... Ezek az ártatlan gyermekek tiszták, akár az angyalok; csak azért ölik meg őket, mert Izrael népéhez tartoznak; szentebbek ők még az angyaloknál is."[120]

Azok a rabbik, akiket a Zsidó Tanácsok azért helyeztek el üzemekben, hogy megmentsék az életüket, hamarosan iskolát szerveztek a munkahelyükön, ahol az erre hivatottak összegyűltek tanulmányozni a Talmudot;* a szakmunkások pedig növelték a termelést, hogy a „nem dolgozók" kiesését fedezzék. Őrök álltak a műhelyek előtt, és figyelmeztették egy-egy razziázó német egység közeledtére az embereket, akik az adott jelre eldugták a könyveket, és gyorsan visszavedlettek szorgosan munkálkodók csoportjává. A Talmud-iskola rendszerint egy ügyesen elrejtett zsinagógához kapcsolódott. A tanulatlan dolgozókat, kivált a fiatalabbakat, itt oktatták a zsidó vallás alapjaira. Egyszer Łódźban az egyik ilyen zsinagógában az történt, hogy amíg a fiatalok és néhány idősebb ember a szombat esti istentisztelet előtti éneket énekelték, odakintről házkutatás és razzia lármája hallatszott be. Néhány percnyi csend után halk hangon tovább mondták: „Ha a halál árnyékának völgyében járok is, nem félek a gonosztól."** Ezt aztán többször megismételték „mélységes áhítattal", és ugyanúgy átérezték a szavak jelentését, mint egykoron, már az ősidőktől kezdve az Örökkévaló hívei az üldöztetések és öldöklések különféle színhelyein.[121]

A rabbik kitartottak a közösség mellett, s magatartásukkal példát mutattak, hogyan kell méltósággal meghalni. A varsói gettó végleges felszámolása előtt a varsói katolikus főpapság elhatározta, hogy tesz valamit a zsidókért, és menedéket ajánlott fel Varsó utolsónak megmaradt három rabbijának és családjának. Nagy próbatétel volt ez az egykor világhírű varsói rabbinátus utolsó életben maradott vezetőinek: Menachem Zemba, Szimszon Sztokhamer és Dawid Szapiro rabbinak. Amikor értesültek erről a titkos ajánlatról, röviden megtanácskozták a dolgot. „Tudjuk – mondotta egyikük –, hogy semmiképpen sem segíthetünk a közösségen. De legalább velük maradhatunk, ennyi vigasszal pedig tartozunk nekik!" És visszautasították az ajánlatot.[122]

Cvi Jëcheskiel Michelson rabbi, a varsói rabbinátus legidősebb tagja, szándékosan otthon maradt az egyik nagyszabású letartóztatási akció idején. A német rendelkezésekkel ellentétben, nem ment ki az utcára, hanem – imakendővel a nyakában és imaszíjjal a homlokán – a lakásában maradt. Inkább lőjék agyon a helyszínen, gondolta, akkor legalább feldobják a holttestét az egyik szekérre, amely ott jár a razziázó csapatok nyomában, és akkor a zsidó temetőben térhet örök nyugovóra. Így hát készségesen nyitott ajtót a házkutatásra érkezőknek; amikor azonban a németek megpillantották a hosszú ezüstös szakállú, magas termetű öregurat, szorongás fogta el őket. A razziát kísérő zsidó rendőr szerint az egyik német ezt motyogta: „Ez tán maga Mózes!" Becsapták hát az ajtót, és békén hagyták az idős rabbit. Ő pedig bizonyára akkor döntötte el, hogy az utolsó pillanatig kitartani a nép mellett sokkal fontosabb, mint hogy az ember zsidó temetőben aludja örök álmát. Fölkelt, lement az udvarba, és beállt a menetelő zsidók sorába; velük ment a gyűjtőhelyre, ahonnan aztán Treblinkába vitték őket.[123]

A zsidókat elszigetelték a világtól. Újság, rádió nem állt a rendelkezésükre, szállongó hírekre voltak utalva. Az a néhány ember, akinek módjában állott, hogy titokban hallgassa a szövetségesek rádióállomásait, továbbadta, amit hallott; s a gettóban a híradások mindig optimista színezetet kaptak. Azt híresztelték, hogy a németek egymás után vesztik el a csatákat, Hitler nagybeteg, küszöbön áll a békekötés, az európai zsidókat kicserélik német származású amerikaiakra, Roosevelt és Churchill elhatározta, hogy védelmébe veszi a zsidókat... Senki sem tudta, hogyan, miképpen alakultak ki ezek a „derűlátó álhírek".[124]

Egy szép napon a varsói Zsidó Tanácsba valaki azzal a hírrel

* A zsidó hagyományoknak, hitvitáknak és bibliamagyarázatoknak szent iratként elismert héber és arameus nyelven írt gyűjteménye.

** Zsoltárok könyve, 23.

állított be – „amit különben már mindenki tud" –, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia bejelentette: valamennyi életben maradt zsidó az ő állampolgáruk. Aztán nyomban következett a „korrekció": nem amerikai vagy brit, hanem brit védnökség alatt álló palesztin állampolgár. A varsói gettó néhány legokosabb embere megvitatta és elemezte a „hírt". Dr. Jitzhak Shipper szociológus, ügyvéd és politikus kijelentette, hogy ez jogilag helytálló, politikailag keresztülvihető, sőt: valószínű, és ami az előzményeket illeti: megalapozott javaslat. Így aztán mindenki megnyugodott, hogy a hír igaz, és íme, itt a „bizonyíték", hogy a külhoni zsidó vezető embereknek sikerült végre felébreszteniük a világ lelkiismeretét. Dr. Stein, a varsói zsidó szeminárium egyik vezetője úgy vélte, bizonyára a nagy zsidó tudósok felhívásai, kérelmei befolyásolták Churchillt és Rooseveltet. Menachem Zemba rabbi szerint föltehetően a rabbik fellépése késztette cselekvésre a világot. Csupán Meyer Balaban professzor, a híres történész kételkedett: „Nem hiszek a világ lelkiismeretében, én mindenesetre már nem érem meg a fölébredését." Ezek a tudós férfiak viszont általában arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy nem nagyon fontos, hogyan történt az egész. „Az a fő, hogy végre közel a megváltás."

Amikor a végén a hírre kegyetlenül rácáfoltak az események, az illúzióikat vesztett, kiábrándult zsidók csúfnevet találtak ki a hír eredetére; azt mondták, az ilyen hírek bizonyára az „YWA hírügynökségtől" eredtek (a rövidítés jelentése: *Yiden Willen Azoi*, vagyis – jiddisül – „így szeretnék a zsidók").

A gettó hamarosan kialakította a maga életmódját és a maga zsargonját is. Csöngetni csak a Gestapo csöngetett; a látogatóktól elvárták, hogy kopogtassanak. Azt, aki majdnem éhen halt, „ravatalképűnek" nevezték, azt pedig, aki úgy osztotta be az élelmét, hogy kitartson a következő élelmiszerosztásig, „naptárpóknak". „Tűz!", hangzott a figyelmeztetés razziázó őrjárat közeledtekor. Ha valaki megmenekült a deportálástól, azt mondták róla, „levették a villáról". „Hogy áll ma a játék?" kérdés azt jelentette: „Hány német gépet lőttek le a szövetségesek a légi harcokban?"

A gettó lakói tudták, hogy eljön a nap, amikor a világot érdekelni fogja, hogyan éltek, milyen gondolatok foglalkoztatták őket.

Ringelblum ezt írta be a naplójába 1942 júniusában:

A világ meg fogja kérdezni, mire gondolt a Musza Dagh népe a varsói gettóban, amikor rádöbbent, hogy nem menekülhet meg a haláltól. Nos, jóllehet halálraítéltek vagyunk mind, nem vesztettük el emberi arculatunkat. Agyunk éppúgy működik, mint a háború előtt. A komoly zsidó olvasót nagyon érdekli a háborús irodalom. Igen keresettek Lloyd George Emlékiratai *meg az első világháborúról szóló nagy regények... Az emberek párhuzamokat vonnak a jelennel, és lényegtelen jelek alapján is jóslatokkal állnak elő a „legyőzhetetlen" német hadsereg közelgő vereségéről.*[125]

Mindenkin erőt vett a vágy, hogy írjon, följegyezzen, jelt adjon, valami nyomot vagy valami történetet hagyjon hátra. A gettóban, a börtönben, a táborokban napló- és emlékiratírásba kezdtek az emberek. „Írjátok le és jegyezzétek fel", adta ki az utasítást tanítványainak Rigában Simon Dubnow, az ismert zsidó történész. Ringelblum minden hírt feljegyzett, még a rém- és álhíreket is, és az anekdotákat is, és illegális irattárat rendezett be, mindenféle foglalkozási ágból toborzott önkéntesek segítségével; arra kérte őket, jegyezzék fel, örökítsék meg az eseményeket. Intézményének az *Oneg Shabbat* (A szombat öröme) fedőnevet adta, s tevékenységét kiterjesztette a Varsóban és a lengyel vidéken történt egyes események regisztrálására is. Izrael Lichtenstein, Ringelblum egyik segítőtársa, ezt írta végrendeletében, amelyet más anyagokkal együtt elásott: „Lelkesedéssel és örömmel vetettem bele magam a munkába, és segítettem összegyűjteni az anyagot az archívum számára. Engem jelöltek ki, hogy az utolsó pillanatig felügyeljek az irattárra... Elrejtettem... Mégpedig nagyon jól... Bár megmaradnának ezek az iratok!"[126]

„Lehet, hogy mi vagyunk a süllyedő hajó utolsó utasai?" – jegyezte fel Rachel Auerbach. – „Még az is lehetséges, hogy semmi tanúbizonysága nem marad a mi katasztrófánknak... Legalább az írásaink tanúskodjanak rólunk az utókor számára!"[127] Néhány irattárat sikerült kiásni; ezek túlélték a gyűjtőiket. Hiteles forrásul szolgálnak a történtekről.

A gettó foglyainak másik fő törekvése az volt, hogy rejtekhelyeket találjanak. Mivel szökni már nem lehetett, föld alatti óvóhelyeket építettek, úgynevezett „bunkerokat"; vagy pedig más búvóhelyeket rögtönöztek, ahol a razziák alatt elrejtőzhettek.[128] Néha, mint például Amszterdamban, Anne Frank családjának esetében,

az ideiglenes búvóhelyből állandó menedék lett. A legtöbb helyen szükségképpen átmeneti rejtekhely volt a bunker, jól álcázott bejárattal, szellőzőberendezéssel, folyó vízzel, olykor még gázzal és villannyal is. Szinte elképzelhetetlen, mennyi találékonyságra és munkára volt szükség az ilyen föld alatti fészkek megásására és kiépítésére. A munkát éjszaka kellett elvégezni, hogy odafent senki se szerezzen tudomást az odalent folyó tevékenységről. Volt kicsi és nagy bunker, de akadt itt-ott két- vagy háromemeletes is. „A mi gettóépítészetünk", mondták keserűen a zsidók ezekről az erőfeszítésekről. Vilniusban *maliná*-knak nevezték ezeket a búvóhelyeket. Minden egyes háznak megvolt a maga rejtekhelye, a pincében, a kút alatt, az illemhely vagy a kamra alatt. Egész *malina*-hálózat alakult ki, átjárók kötötték össze egyiket a másikkal. Hónapokon, sőt éveken át két gettó létezett: az egyik a föld felszínén, alatta pedig egy föld alatti város.

Varsóban hetekig az ilyen bunkerokból harcolták végig a gettófelkelést. A galíciai zsidók megsemmisítéséről szóló jelentésében Fritz Katzmann SS-vezérőrnagy többször is szól a titkos „bunkerokról". Rohatyn városában „Sztálingrád", „Szevasztopol" és „Leningrád" elnevezésű rejtekhelyekre bukkantak – odafent látszólag természetes kertek álcázták őket. „Minden nagyon szakszerűen volt megépítve", írta Katzmann. Lwówban nem sikerült az összes „katakombát" megtalálnia, ezért egyszerűen dinamittal aláaknáztatott minden gyanús helyet, s a biztonság kedvéért még lángszórókat is használt.[129]

A rejtekhelyépítés összefüggött azzal a gettókban igen elterjedt hiedelemmel, hogy a deportálássorozat amolyan egyszeri, érvágásszerű kampány: mindenütt elrendelik ugyan a németek, de megismételni nem fogják. Így tehát az a lényeg, hogy házkutatáskor, razziák alkalmával ne legyen szem előtt az ember. A németek is segítettek elterjeszteni a nézetet, hogy „egyetlen tisztogatási kampányról" van szó. „Becsületszavukat" adták, hogy az „utolsó" deportálással visszavonhatatlanul vége a dolognak, a megmaradó zsidókat békén hagyják.

– A gestapósok azt mondták nekünk – vallotta Jakob Gurfein –, hogy a Führernek szüksége van a megmaradt zsidókra, mint munkaerőre, és hogy utasítást adott: ne deportáljanak több zsidót. Azt mondták a gestapósok, hogy nem lesz több agyonlövetés, nem lesz több kivégzés.[130]

Ígéretüket a nácik csak a következő „akcióig" tartották meg; arra azonban jó volt, hogy előcsalogassa rejtekeikből a zsidókat. A zsidók „biztonságosnak" mondták azokat a gettókat, ahonnan már deportáltak embereket. „Ott már vége a járványnak", mondogatták. Nathan Eck, aki annak idején Varsóból menekült Częstochowába, azt fontolgatta, hogy a „még nem érintett" Częstochowából átmegy Będzin gettójába, mivel „ott már vége". Könyvében ezt írja:

Feltételeztük, hogy az ellenség elhatározta: sok százezer, esetleg több millió zsidót legyilkol, s hogy nem lesz olyan közösség, amely megmenekülne a mészárlástól. Már maga ez a kilátás is őrjítő volt, és sok ember nem is hitt a megvalósulásában. De 1942 szeptemberében még a legborúlátóbbak sem gondoltak volna egy olyan ördögi tervnek a létezésére, hogy mindannyiunkat az utolsó szálig ki akarnak irtani.[131]

Ez a meggyőződés még olyan emberekben is felülkerekedett, akiknek deportálóvonatból, vesztőhelyről vagy táborból sikerült megszökniük: visszamentek abba a gettóba, ahonnan deportálták őket, mert „már biztonságosnak" tekintették!

A biztonság leghőbben óhajtott garanciája valamiféle okmány, valami irat volt. Rendszerint az „árja" származást tanúsító igazolás bizonyult a legjobbnak: a tulajdonosának nem kellett gettóba vonulnia. Akik már a gettóban voltak, munkaigazolványt igyekeztek kiváltani, ami bizonyította, hogy dolgoznak; ez az élethez való jogot jelentette az igazolványtulajdonosnak és családjának. Akiknek nem volt munkaigazolványuk, „illegálisnak" számítottak, és a rendelkezések szerint deportálás várt rájuk, úgyhogy kénytelenek voltak elrejtőzni. Ezek bizony a szó szoros értelmében éhen haltak vagy megfagytak.

Sokféle igazolvány forgott közkézen. Voltak úgynevezett elsőrendű, „jó" igazolványok; különösen azok, amelyeket a Biztonsági Rendőrség záradékolt, és a Wehrmacht-üzemek igazolásai. Kevésbé értékesnek számítottak másféle okmányok. A németek időnként érvénytelennek nyilvánítottak minden addig kiadott okmányt, és újakat bocsátottak ki, folytonosan csökkenő számban. Szándékos és állandó jellegű okmánycsere folyt; ne ismerjék ki magukat a zsidók, és vadásszanak csak a „legújabb" munkaigazolványokra! Szinte fölösleges is mondani, hogy mindez rengeteg korrupcióval járt; aki

csak tehette, „jó" igazolványt vásárolt. A galíciai zsidóságot kiirtó Katzmann dühösen jelentette, hogy a Wehrmacht munkaigazolványokat ad „zsidó élősdieknek", vagyis szabotálja az SS deportálási intézkedéseit. Tapasztalt olyasmit is, hogy egy zsidó tíz vagy húsz különféle „védő"-okiratot is összegyűjtött.

Eleinte fényképes és fénykép nélküli igazolványokat is kiadtak; később megjelent egy rendelet, amely szerint a fénykép nélküli igazolvány nem jelent védelmet, ezért mindenkinek új igazolványt kellett beszereznie. Aztán kihirdették, hogy fehér színű igazolvány szükséges, amit a kerületi hivatal ír alá, és maga a munkavállaló is ellenjegyez – és csak ez bizonyítja, hogy az igazolvány felmutatója: „szakember". Azután sárga igazolványokat bocsátottak ki. Ezeket „életkártyának" nevezték el, mivel a németek megígérték, hogy tulajdonosaik életben maradnak. A családtagok előbb kék, majd zöld igazolványokat kaptak, később ezeket rózsaszín és lila kártyákra cserélték ki. Azután megváltoztatták az egész igazolványrendszert: úgynevezett „gettóútleveleket" bocsátottak ki. Végül a nyakba akasztandó fémdarabokat adtak a zsidóknak.

– Ezeket dögcéduláknak neveztük – tanúsította egy túlélő. Az a férfi, aki egy ilyet kapott, ráírathatta két – de nem több! – gyermeke, továbbá vagy a felesége, vagy az édesanyja nevét. Választania kellett, hogy melyik maradjon életben. – Emlékszem egy esetre – mondta a tanú –, amikor a férfi így szólt az édesanyjához: „Anyám, mitévő legyek? Te vezettél engem az esküvői baldachin alá, de most vagy téged, vagy a feleségemet menthetem meg." Mire az anya így válaszolt: „A Teremtés Könyve azt parancsolja a férfinak, hagyja el az ő szüleit és ragaszkodjék a feleségéhez... Lemondok az életemről a feleséged javára." Aztán megáldotta a menyét, az unokáit, és elment... Az én édesanyám volt.[132]

Hihetetlen volt az a bátorság és kitartás, amelyet a zsidó nők tanúsítottak a gettóban. Az asszony sorsa gyakran a férjéénél is kegyetlenebb módon alakult. Gyakran magára maradt a gyermekeivel, mert a férjét letartóztatták vagy deportálták. Férfi módra kellett dolgoznia, s az otthont a pokolban is fenn kellett tartania. Sok nő önként jelentkezett társadalmi segélymunkára. „Vannak lakóbizottságok, amelyeket kizárólag nők irányítanak", jegyezte fel Varsóban Ringelblum. Dr. Aharon Peretz kaunasi szülész- és nőorvos pedig ezt írta:

„Vészterhes órákban a zsidó asszony nagyobb bátorságot tanúsított, mint a férfi. Nem sodorta el az oktalan bizalom, de nem is süppedt bele a kétségbeesésbe. Túlságosan igénybe vették a napi gondok, semhogy múló hangulatokkal törődött volna... Mint orvos tanúja voltam az asszonyok legnehezebb óráinak, s mindig újfent megcsodáltam nagyságukat, lelki erejüket... A rendkívüli feszültség, a gondok, a kemény munka sokukban kóros folyamatokat idézett elő. Mintegy nyolcvan százalékuknál elmaradt a havi tisztulás... Sokan észre sem vették, hogy a terhesség előrehaladott állapotában vannak... Pedig egy 1942. júliusi rendelet értelmében a kaunasi gettóban halálbüntetés járt a terhességért az apának, az anyának és a csecsemőnek egyaránt... Százával kellett terhességmegszakító műtéteket végeznünk... De a műtéttel járó veszélyek miatt sok asszony nem vállalta a magzatelhajtást, és nagy bátorsággal várta a szülés napját. Valamelyik nap fölkeresett engem egy intelligens asszony. Áldott állapotban volt. Azt kérdezte, halasztható-e még egy ideig a terhesség megszakítása. Hogy miért? Mert tudomást szerzett az akkoriban folyó casablancai konferenciáról, és politikai változást remélt."[133]

A legnagyobb tragédiát mind közül a gettóbeli gyerekek élték át. Túl korán váltak felnőtté, szinte egyik napról a másikra. Az egyik túlélő ekként tanúskodott erről a bíróság előtt:

– Megdöbbentünk, amikor azt tapasztaltuk, hogy három-négy éves gyerekek felfogják a helyzet tragikumát. Szükség esetén hallgattak, mint a sír. Ismerték a rejtekhelyeket. Amikor nyugtató injekciót akartunk adni az egyik kisfiúnak, azt mondta: „Nem szükséges, csöndben maradok így is." Meghökkentünk az ilyen koravén gyerekek viselkedése láttán.[134]

Varsóban a zsidó gyermekek száma meghaladta a százezret. Többségük az utcára kidobva tengette életét. Ők voltak a kis kenyérkeresők. Átásták magukat a gettó falán, elrejtőztek a gettókapuk közelében, átkúsztak a szögesdróton a város „árja" részébe, hogy élelmet szerezzenek, egy darab kenyeret vagy néhány szem burgonyát kolduljanak. „Nehezen megszerzett kincsükkel átbújtak aztán a gettófal hasadékain, repedésein. A szülők egész nap otthon ültek, szorongva várták egyetlen kenyérkeresőjük visszatértét. Könnyek között nyelték le az oly nagy veszélyek árán megszerzett élelmet."[135] Ha nincs ez az élelmiszer-csempészés, amelyért pedig

halálbüntetés járt, akkor a gettók foglyai már a deportálás előtt elpusztulnak...

A gyerekek vették kezükbe a kereskedelmet. Csereberéltek, élelmiszert vásároltak, valutaügyleteket intéztek. És naponta százával haltak éhen. Az első gyermek, aki görcsökben fetrengve a járdán halt meg, még nagy izgalmat keltett. Aztán hozzászoktak az emberek. „A gyerekek legalább 75 százalékának sürgős szüksége van szociális segélyre",[136] mondotta dr. Adolf Berman, a CENTOS gyermekintézményeinek egykori igazgatója. Ezek az intézmények sok otthontalan gyermeken segítettek; csak Varsóban több mint harminc árvaházat tartottak fenn.

A gettókban bámulatos erőfeszítéseket tettek a nevelés érdekében. A tanítás, a szakoktatástól eltekintve, tilos volt. A gyermekétkezdéket használva „fedőszervként", a gettólakók mégis létrehozták az illegális elemi- és közép-, egyházi és világi iskolahálózatot.[137] Szabályszerű főiskolákat is szerveztek, ahol nyilvántartották a hallgatók megjelenését, szülői értekezleteket tartottak, vizsgáztattak, diplomát adtak – mindezt illegálisan. Vilnius Zsidó Tanácsa kötelezővé tette az oktatást. A gyerekek még ünnepi előadásokat is rendeztek a saját színházaikban. „Mi, szülők, reszkettünk, amikor gyermekeink pillangónak vagy angyalnak öltözve megjelentek a színpadon. Nem mertünk egymás szemébe nézni, mert tudatában voltunk, hogy mi várhat talán már holnap ezekre a gyerekekre."[138]

A łódźi gettóban húszezer gyermek járt elemi iskolába. Így legalább néhány óra hosszat tiszta helyiségben ülhettek, és egy időre elfeledhették az odakinti élet sötét szörnyűségeit. Egy ideig magántanfolyamokat rendezett a gettó vezetősége és megszervezte a középfokú oktatást is. Amikor ezt a nácik megtiltották, illegálisan folyt az oktatás a gyárakban és üzemekben, s a tanárokat hivatalosan „munkafelügyelőknek" minősítették.[139]

Hiteles beszámolók szólnak arról, hogy a németek milyen hihetetlen módon kegyetlenkedtek a gettóban lakó kisgyerekekkel. Apró gyerekeket feldobtak a levegőbe, aztán a szuronyuk hegyével kapták el őket; másokat puszta szórakozásból lelőttek, vagy élve a folyóba dobtak. Voltak különleges „gyerekakciók" is, amikor a „német birodalom ez ellenségeit" felrakták a marhavagonokba.

Az árvaházakat ilyenkor kiürítették. Sok tanító és nevelő önként elkísérte védenceit az útra.

– Emlékszem Janusz Korczakra, erre a híres pedagógusra – vallotta az egyik tanú –, és emlékszem utolsó útjára is, az árvaházi gyermekek menetének élén. Két kisgyermek ment a két oldalán. A gyerekek párosával vonultak. Az intézet főfelügyelője, Stefania Wilczyńska asszony a kisgyerekekkel tartott... Korczakot szabadon engedték volna a németek, de ő elutasította az ajánlatot; a gyerekekkel marad, mondotta. Aggódott, amiért a hirtelen fölébresztett gyerekek némelyikének nem volt ideje cipőt húzni, amikor rájuk parancsoltak az éjszaka kellős közepén, hogy keljenek fel, és azonnal menjenek le az utcára.[140]

Az iszonyatos realitások ellenére is csak kevesen követtek el öngyilkosságot a lengyel zsidók közül. Szereztek ugyan maguknak mérget, de csak végszükség esetén használták fel, hogy megmeneküljenek a kínzástól. „Kevesebb manapság az öngyilkosság a gettóban, mint a háború előtt – jegyezte be naplójába az egyik túlélő. – Elterjedt az a meggyőződés, hogy az öngyilkosság a megadással, a kétségbeeséssel egyenértékű, hogy az afféle dezertálás; márpedig senki sem akart dezertálni. Mindenkit egyetlen gondolat, egyetlen kívánság éltet: kitartani, megmaradni."[141]

Az emberek nem adták fel a reményt, hogy legalább némelyikük életben marad, hogy elmondhassa a történteket. „Egy ideig velünk lakott egy kárpitos – beszélte el egy túlélő. – Mielőtt elvitték, a következőket mondta: »Olyan időket élünk most, hogy mindennek és bárminek ellenére is élnetek kell, hogy akarnotok kell az életet... Azelőtt, ha csak az egyik lakásból a másikba kellett költöznötök, és az új lakás nem mindenben felelt meg a követelményeknek, vagy nem elégítette ki az igényeket, máris úgy éreztétek, inkább kiugrotok az ablakon... Ma más a helyzet... Semmi sem kényszerítheti a zsidó embert, hogy kezet emeljen önmagára... Élni akar, mert tudni akarja, hogyan alakulnak majd a dolgok.«"[142]

„Az élethez való ragaszkodás volt az első megnyilvánulása annak a passzív ellenállásnak, amelyet a lakosság nagy része tanúsított a németekkel szemben", írta be naplójába Ringelblum. De a gettókban fokozatosan kibontakozott és nőttön-nőtt az ellenállás aktívabb változata is. Eleinte a különféle mozgalmak egymástól elszigetelten tevékenykedtek, de majdhogynem egyidejűleg fejlődtek ki sok-sok helyen, és rövidesen meghatározó tényezővé váltak.

Az ifjúsági mozgalmakból indult ki és vált jelentőssé a földalatti mozgalom.[143] „Élni akartunk, s az életben maradás vágya vitt ben-

nünket a harcba, jóllehet a következménye a biztos halál volt", írta Gusta Dawidson-Drenger a naplójába, toalettpapírra, a krakkói börtönben.[144]

Az ifjúsági mozgalmak már az aktív ellenállás kibontakozása előtt is folytattak földalatti tevékenységet.

– Meg akartunk maradni embernek és zsidónak, ki akartuk fejleszteni a zsidó becsületérzést, hogy szembeszállhassunk az üldöztetéssel, a megaláztatással – mondotta tanúvallomásában Zivia Lubetkin Zuckerman. – Ez az ifjúság, amikor végül ráeszmélt, hogy meg akarnak bennünket semmisíteni, fegyvert ragadott.[145]

Az ifjú pionírok, akiknek legtöbbje húszas éveinek első felében járt, hirtelen rádöbbentek, hogy itt most nem egyszerűen a sok-sok zsidóellenes kampány egyikéről van szó, hanem a zsidók teljes kiirtásának tervszerű végrehajtásáról.

– Ha fölteszik nekem a kérdést, hogy okosabbak és bátrabbak voltunk-e, mint a többiek, azt válaszolom: nem – mondotta Zivia Lubetkin. – A pionírneveltetésünk tett bennünket képessé arra, hogy félelem nélkül nézzünk szembe a zsidók valóságos helyzetével. A fiatalok a szemléletüknek, a neveltetésüknek köszönhetik, hogy helyesen értékelték az eseményeket, más magyarázat nincs. Sok okos és bátor ember volt Varsóban, aki ezt nem értette meg.[146]

De nem volt könnyű dolog a nyilvánosság elé lépve lerombolni a „munkára szállíttatás" illúzióját, s nyíltan megmondani az embereknek, hogy a rokonaik, akiket a németek „keleti munkára" vittek, már nincsenek az élők sorában; hogy senkinek sincs esélye a megmaradásra. Elsőnek a vilniusi földalatti mozgalom vállalkozott rá, már 1942. január 1-én. A következő röpiratot bocsátotta ki:

Aki a gettó kapuján kilépett, nem fog visszatérni. Számoljatok le az illúzióitokkal. Gyermekeitek, férjeitek már nincsenek többé. Ponar nem munkatábor. Aki odakerült, agyonlőtték. Hitler azon mesterkedik, hogy kiirtsa az európai zsidókat... Nem vagyunk hajlandók vágóhídra menni, mint a birkák. Igaz, gyöngék és védtelenek vagyunk, de az egyetlen válasz, amit a gyilkosoknak adhatunk: harc. Inkább essünk el szabad harcosokként, mint hogy a gyilkosok kegyelméből éljünk tovább.[147]

Szívettépő föladatok vártak a vilniusi földalatti mozgalom vezetőire. Mert hiába a sok bizonyíték, az emberek egyszerűen nem hitték

el, hogy a civilizált, művelt németek hidegvérű gyilkosokká váltak. Nem volt könnyű a földalatti mozgalom harci szellemével beoltani olyan embereket, akik letörtségükben, kétségbeesésükben egyre azt válaszolták: mindegy, a küzdelem úgyis hiábavaló. „Hát lehet a mi harcunk más is, mint jelkép?", tették fel a kérdést. És a fiatal illegális harcosok bizakodó választ adtak:

– Bizony a korai halálnak is van értelme és célja, amikor még az életnél is fontosabb ügyért vállalják[148] – ahogyan Abba Kovner, a vilniusi földalatti mozgalom egyik vezetője megfogalmazta az Eichmann-per során tett tanúvallomásában.

„Mindennemű felkelés aláaknázza a németek erejét, zavart kelt a szervezeteikben. Hadd tudják csak meg a mieink, hogy nincs vesztenivalójuk, akkor majd tömegesen fognak megszökni. Nem egyénileg, hanem tömegével, ki a vasútállomásokra, az országutakra, elárasztják majd az egész országot... A következmény persze vérfürdő lesz, de nincs vesztenivaló... Ez a szikra felszítja majd az európai ellenállás parázsló tüzét, és hatalmas, tisztító lánggá fejlődik", mondta Simon Drenger.[149]

Kaunasban a földalatti mozgalom elkészítette a gettó pontos védelmi tervét.[150] Mihelyt a német egységek beteszik a lábukat a gettóba, hogy összeszedjék deportálásra az embereket, mindenki az előre kijelölt gyülekezőhelyekre tódul. A harci egységek a rendelkezésükre álló fegyverekkel – baltákkal, késekkel, pisztolyokkal – megtámadják a németeket, felgyújtják az épületeket, a lakosság pedig megrohanja a kerítéseket, és a közeli erdőkbe menekül.

A nácikkal szemben tanúsított zsidó ellenállás teljes története még megírásra vár. Kitűnik majd belőle, milyen kétségbeesett erőfeszítésbe került, hogy a különféle zsidó frakciókat harci egységbe tömörítsék; fel fogja tárni, milyen hihetetlen leleményre volt szükség ahhoz, hogy fegyvert szerezzenek, és meg fogja mutatni, milyen kötelességérzet hatotta át ezeket a fiatal embereket. Nem egy helyen a maguk oldalára állították a Zsidó Tanácsot is, vagy legalábbis hallgatólagos vagy nyílt együttműködésre bírták őket. Más helyeken, ahol a Zsidó Tanács nem látott más kiutat, mint a „dolgozz és megmenekülsz" lehetőségét, a földalatti mozgalomnak vigyáznia kellett, hogy tevékenységük mind a zsidó rendőrség, mind a Gestapo előtt rejtve maradjon. Nem volt sem katonai képzettségük, sem anyagi erőforrásuk, sem tekintélyük a közösségben, de központi hatóságuk sem „odabent" – és emigráns kormányuk

sem „odakint". Ellentétben a Zsidó Tanáccsal, nem kecsegtették az embereket az életben maradás reményével; nem adhattak mást, csak a tisztességes halál reményét. A megtört és megfélemlített, kimerült és éhező embereknek csak egyvalamit tudtak nyújtani: a hitet, hogy érdemes megtenni az utolsó nagy erőfeszítést. Csoda, hogy képesek voltak elérni, amit elértek.

Kapcsolatot létesíteni a gettók között, és összehangolni a teendőket: ez volt a földalatti mozgalom egyik legfontosabb feladata. Jitzhak Zuckerman, Zivia férje, a varsói gettófelkelés parancsnokhelyettese rendszeresen járta az országot; volt nála néhány „árja" irat erre a célra.

De könnyebbnek bizonyult ezt a kapcsolatot árja külsejű lányok közreműködésével fenntartani.

– Utaztunk az egyik gettóból a másikba – emlékszik vissza Rivka Kuper, Dolek Liebeskindnek, a krakkói földalatti mozgalom hős vezetőjének özvegye –, hogy felkutassuk azokat, akiknek a nevét előzőleg megmondták nekünk, és tudassuk velük: a deportálás a halált jelenti, s ha az emberek önként fölszállnak a vonatra, akkor nincs számukra menekvés. Országszerte megvoltak a kapcsolataink. Iratokat hamisítottunk, így az embereink szabadon mozoghattak.

Az ifjúsági mozgalom egynémely veteránját, akiknek már megvoltak a hamis papírjai és a gettókon kívül rejtőzködtek, gettóbeli munkára mozgósították. Megmaradt egy feljegyzés az egyik ilyen földalatti harcos, Lisa Magun és a barátnője közötti találkozásról. Amikor a vilniusi gettóban, az utcán összefutottak, barátnője megkérdezte Lisától: „Hát visszajöttél, Lisa? A te árja külsőddel, meg a jó irataiddal? De hiszen ez őrültség!" – „Ki tudja, mi az őrültség és mi a bölcsesség?", hangzott Lisa válasza. Akkoriban kezdte meg egy egész esztendeig tartó munkáját: szakadatlanul utazott, egyik gettóból a másikba. Amikor végül a Gestapo kezébe került, egy levelet csempészett ki börtönéből; az Abba Kovnernek címzett levél így szólt: „Nyugodt vagyok, mert tudom, miért halok meg." A földalatti mozgalom minden lázas erőfeszítése Lisa megmentésére hiábavalónak bizonyult.[151]

– Futár voltam Krakkó és Varsó földalatti mozgalmai között – vallotta tanúként Hela Rufeisen. – Aztán máshová is elmentem, például Rzeszówba és Lwówba. Iratokat és robbanóanyagot kellett odavinnem. Pedig kétszer kerültem a Gestapo fogságába, de sikerült megszabadulnom a rám bízott holmitól. Egyszer, amikor megszöktem, rám lőttek; megsebesültem, de végül mégis eljutottam a varsói gettóba, s később aztán részt vettem a felkelésben.[152]

Gusta Dawidson-Drenger ezt írta naplójába:

Aki látta Helát a vonaton, amint oly kedvesen elbeszélget jobb és bal oldali szomszédaival, vagy mosolyogva és csinosan végigmegy a peronon, azt hihette volna, hogy a vőlegényét megy meglátogatni, vagy vakációra, esetleg a feketepiacra indul. Senki sem gondolta volna, hogy ez a lány embereink egy teljes szakaszáért felelős, az élelmezésükért, a biztonságukért... A hanyagul a vállára akasztott sportkabát alatt két pisztoly lapult, a táskájában pedig a harmadik.[153]

Újfajta hősnőtípus alakult ki ebben az időszakban: a futárnőké. Ezek a lányok önként jelentkeztek a legveszélyesebb feladatokra. „A legnehezebb küldetésekre vállalkoznak, s a legcsekélyebb panasz, sőt, egyetlen pillanatnyi habozás nélkül teljesítik a megbízatásukat", jegyezte be naplójába Ringelblum. „Szakadatlanul a legsúlyosabb veszedelmek leselkednek rájuk. Árja megjelenésükben és fejkendőjükben bízva, készségesen vállalják az irgalmatlan kockázatot."[154] Ez mindegyikükre vonatkozott: Mina Liebeskindre, Gusta Drengerre, Gola Mirerre, Tosia Altmanra, Haike Grossmannra, Witka Kempnerre, a Silber nővérekre, Sarára és Rosára, meg tucatnyi más fiatal nőre.

A földalatti mozgalom egyre terebélyesedett, s az elmondhatatlan szörnyűségekkel dacolva, hamarosan az ország sok helyén egyre erősödött. Állandó háromszög jött létre Varsó, Vilnius és Białystok között, és e háromszög kisugárzása az egész náci megszállta Lengyelországban éreztette hatását.

Egyik fő problémájuk ez volt: a gettóban harcoljanak-e, vagy pedig törjenek ki a gettóból, és csatlakozzanak a partizánokhoz?

– A keleti országrészben – mondta tanúvallomásában Jitzhak Zuckerman –, ahol közel volt az erdő és a mocsár, nagyszabású zsidó partizánmozgalom bontakozott ki. Belorussziában és Ukrajnában mintegy húszezer zsidó harcolt. A mi számunkra azonban elvi kérdést jelentett, hogy mindenütt a gettón belül harcoljunk, és nemcsak azokban a gettókban, amelyektől túl messze esett az erdőség. Mi, a fiatal, erős emberek, nem hagyhattuk ott a gettót, nem

hagyhattuk, hogy az öregeket, a betegeket elhurcolják Treblinkába.[155]

Ugyanezt mondta Abba Kovner is. A vilniusi körzet szovjet partizánparancsnoka biztatta őt, hogy küldje a fiatalokat harcolni az erdőségbe.

– Megmagyaráztam neki és a parancsnokságnak – vallotta Abba Kovner –, hogy a mi célunk: kemény választ adni a náciknak a gettóban elkövetett gyilkos tevékenységükre, becsületünk és népünk védelmében. Nem a mi életünk megmentéséről van szó... Ott éltünk népünk között, szüleinkkel, nővéreinkkel, fivéreinkkel, őket kellett megmentenünk vagy legalább a becsületüket. Nem akartuk elvinni a gettóból, csak majd a végső pillanatban, azt a kevés fegyvert és azt a kevés fiatal embert, ami és aki a rendelkezésünkre állt, és magukra hagyni a többieket.[156]

A mozgalom aktív tagjainak kellett eldönteniük, mikor kezdődjék a fegyveres küzdelem. Minden nappal a késedelem alaposabb felkészülést jelentett ugyan, de újabb veszélyeket is. A németek az aktivistákat egymás után letartóztatták és deportálták. A földalatti parancsnokság nem egy tagja úgy vélekedett, hogy a fegyveres harchoz csak végszükségben folyamodnak. Mások az azonnali fegyveres harc mellett foglaltak állást. „Tudtuk, hogy a késedelem a pusztulásunkat jelentheti, s azt mondtuk, a mérték betelt. Ezután egyetlenegy zsidót sem szabad deportálniuk! De még akkor is akadtak, akik kijelentették: elhamarkodottan vállaljuk a zsidó történelem előtt a felelősséget a zsidók sorsáért."[157]

Voltak olyan gettók, ahol a földalatti harcosok nem akartak tovább várni. Krakkóban Dolek Liebeskind égett a harci vágytól és a bosszú vágyától. „Nem volt benne semmi gyengeség. Nem hitt más kiútban... »Úgysem menekülhet meg senki«, mondogatta. »Legalább hadd haljunk meg tisztességben. Teremtsük meg mi néhányan a hősiesség legendáját.«"[158] 1942. december 22-én, amikor Krakkó utcáin csak úgy hemzsegtek a német karácsonyi vásárlók, s tömve voltak a hadseregklubok meg a kávéházak, megrohamozták az SS-tisztek találkozóhelyeit.[159] A harcosok egy része német egyenruhában, kézigránáttal és kézifegyverrel támadott. A többiek az utcán támadták meg és fegyverezték le a gestapósokat, röpcédulákat osztogattak, cionista és lengyel zászlókat lobogtattak a Visztula hídjain. A németeket teljesen váratlanul érte a támadás. Sokan közülük meghaltak vagy megsebesültek.

A hatóságok megdöbbentek. Hihetetlen dolog: Krakkóban, Hans Frank főhadiszállásán, az SS-parancsnokok orra előtt magas rangú német tiszteket támadtak meg a zsidók! Hitler, éppen téli hadjáratának kellős közepén, személyesen követelt magyarázatot. Heinrich Müller jelentette, hogy Adolf (Dolek) Liebeskind és Jehuda Tenenbaum zsidó terroristákat a Gestapóval vívott parázs tűzharcban megölték, s hogy fölfedeztek egy rejtekhelyet, tele fegyverrel, pénzzel, lőszerrel.[160]

Néhány vezető halála azonban nem jelentette Krakkóban a véget. A munka tovább folyt. De rövidesen sok embert tartóztattak le a németek. A földalatti mozgalom harcosai rendszerint nem adták meg magukat harc nélkül. 1943. március 15-én pedig megszervezték a szökést mind a férfi-, mind a női börtönökből. Így szabadult ki például Gusta Drenger és a férje, Simon, s folytatták tevékenységüket: megjelentették a *Harcos pionír* című illegális lapot, míg aztán hónapokkal később letartóztatták és kivégezték őket.[161]

Białystokban a rettenthetetlen Mordechaj Tenenbaum-Tamarow volt az illegális mozgalom parancsnoka; több százszor is kockára tette az életét. Egész tevékenységét az ellenállásnak szentelte. 1943 januárjában értesült az első varsói felkelésről, és mivel érdeklődésére nem kapott választ, azt hitte, hogy mind egy szálig elestek. Azt gondolta, magára maradt, nincs már senki rajta kívül, aki harcba vihetné a zsidókat, úgyhogy nyomasztó felelősséget érzett a közösség sorsáért.

1943. február elején kapta a hírt, hogy Białystok gettóját hamarosan felszámolják. Akkor már kiadták a vezényszót az általános készenlétre, Tenenbaum pedig ezt írta be naplójába: „Megyek a nagy tanácskozásra, ahol eldöntjük, hogyan fogjunk hozzá; de előbb még megfürdöm, megborotválkozom, megiszom egy csésze teát... Odakint pánik van, de mi nyugodtak vagyunk." Később, de még ugyanaznap: „Minden készen áll, de az ördög vigye el, még harminc tekercsrugóra volna szükségünk. Minden más alkatrész megvan. Minden egyes rugó egy-egy kézigránátot jelent. Harminc hiányzik. Az egész gettóban nem tudok szerezni." Még később, ugyanaznap: „Elhalasztották az akciót. Csoda történt. Holnap mindenki megy dolgozni." S még később:

„Varsóból semmi válasz a táviratainkra. Bele fogok bolondulni... Zivia, Jitzhak, mindenki... akivel együtt éltem, együtt dolgoztam hat

hónapon át, akiket szerettem, vajon mind odaveszett? Hát soha többé nem tanácskozunk, nem nevetünk és nem szomorkodunk együtt?... És Tema [a szerelmese, akire mindig a legveszélyesebb feladatokat bízta] – félek ilyesmire gondolni, de a szívem azt súgja, hogy ő nincs többé... Itt pedig nem kezdik meg azt a mindent befejezni hivatott akciót... Mindennap sürgönyözni fogok minden birtokomban lévő címre, és ha ez igaz [hogy a varsói illegális mozgalomnak vége], akkor hamarabb fejezem be itt az előkészületeket. Egy hónap alatt minden meglesz, minden készen fog állni."[162]

Másnap azonban a białystoki zsidókat mégse engedték munkába állni. Fokozódott a pánik: „Ők [a németek] deportálandókat követelnek, írta naplójába Tenenbaum. A légkör tele van elektromos feszültséggel. Az emberek ingerültek. A kétségbeesés hegyóriása és a remény egy szikrája között közeledik a halál árnyéka." Tenenbaum elment Baraszhoz, a Zsidó Tanács elnökéhez, magánbeszélgetésre.

„17 600 zsidót kértek tőlünk, mondta Barasz. Aztán alább is adták: három transzport, mindegyikben kétezer-egyszáz ember. Csak a nem dolgozókat viszik. A jó németek azt mondják: nem engednek többet, mint egyetlen transzportot, mert ennél több már a munka szabotálását jelentené. Milyen szép tőlük! Barasz úgy véli, viszik ők mind a három transzportot, három egymás utáni napon... Az értekezlet. Barasz közli a fő tudnivalókat. Megmondtam nekik, hogyha ilyen méretű akcióról van szó, akkor nem reagálunk. Föláldozunk hatezer-háromszáz zsidót, hogy megmentsük a többi harmincötezret... A katonai helyzet a fronton most olyan, hogy egyik napról a másikra gyökeres változás állhat be... és mi még nem fejeztük be az előkészületeket."

Jó néhány nappal később Tenenbaum ezt írta a naplójába: „Ostobán optimista »hírek«: Barasznak azt mondták, hogy Białystok és Łódź gettóját érintetlenül hagyják a háború végéig. Buta, üres beszéd."

Mielőtt Tenenbaum a feljegyzéseit elásta, ezt írta a kötegre: „Üdvözlet a »kutatónak«, aki majd napvilágra hozza őket." Nővérének hosszú levelet írt Palesztinába, közölte vele, hogy édesanyjuk és Tema meghalt, tájékoztatta őt a haláltáborokról meg arról, hogy a felkelés még nem kezdődik el:

„Ha korábban elhajítottuk volna a házilag gyártott kézigránátjainkat, akkor ma itt már egyetlenegy zsidó sem élne. De eljön az idő, hogy igenis elhajítjuk őket. Az emberek mostanában félig szégyenkezve, félig esdekelve néznek rám: Talán még nem, talán majd később... Mennyire vágynak élni az emberek!... Ha igazán akarnám, akkor még találkozhatnék veled, becsületem árán és szándékom ellenére. De nem akarom."[163]

1943. augusztus 19-én harcba vitte az embereit.[164] A németek kénytelenek voltak tüzérséget és egy repülőgépet bevetni néhány száz fiú és lány felkelésének a letörésére. Napokig folyt a harc. A kimenetele természetesen elkerülhetetlen volt. Néhány kivétellel mind elestek.

Egy dologgal minden gettóban tisztában voltak: amint a földalatti mozgalom megkezdi az akciót, mindenkinek vége. És nehéz volt vállalni a felelősséget a vég siettetéséért.

Częstochowában 1943. februárban készítették az első házilag gyártott kézigránátot. „Reszkettünk örömünkben", mondták róla.[165] Adót vetettek ki a gettó lakóira, az ellenállás támogatására. Mielőtt azonban hasznát vehették volna a fegyvereiknek, a legtapasztaltabb harcosok közül néhányat letartóztattak és kivégeztek a nácik, ugyanis az a lengyel gépkocsivezető, akit az illegális harcosok felfogadtak, kiszolgáltatta őket a Gestapónak. Végül 1943. június 25-én harcba indultak. Több órai ádáz csata után mind elestek. A gettót a nácik felrobbantották. Egy menekülni igyekvő csoportot a lengyel vezetőjük elárult. A csoport tagjait bekerítették, majd rövid tűzharcban megölték.[166]

Vilniusban szabotázsakciókat hajtottak végre vasutak, harckocsijavító állomások és lőszergyárak ellen. Ehhez a robbanóanyagot be kellett csempészniük a gettóba, majd a szabotőröket, testükön a robbanóanyaggal, kicsempészni onnan.

– Litvániában a német katonai vonatok ellen az első szabotázsakciót egy bátor zsidó nő követte el – vallotta Abba Kovner –, pedig nem volt igazi bázisa, ahová visszatérjen, és meg kellett találnia a módját, hogy visszajusson a gettóba.[167]

A németekkel történt rövid tartamú, ádáz összecsapás után a vilniusi zsidó ellenállás harcosai csatlakoztak a partizánokhoz.

Kaunasban a zsidó ellenállási mozgalom, a Zsidó Tanács tevékeny közreműködésével, igen jelentős, szerteágazó szervezetet ala-

kított ki; ennek a története csak nemrégen került nyilvánosságra.[168] Megtudhatjuk belőle, milyen merész hadműveleteket hajtottak végre a kommandók a gettóban és a partizánok soraiban is, akikhez aztán folyamatosan csatlakoztak.

Rigában a zsidó rendőrség tevékenyen támogatta az illegális mozgalmat.

– Az ellenállási mozgalom fokozatosan növekedett – vallotta tanúként Eliézer Kerstadt. – Lassan-lassan sikerült fegyvereket felhalmoznunk... Az SD valahogyan a neszét vette. Egy házkutatáskor, szerencsétlenségünkre, a nácik megtalálták az aktív tagok listáját. A földalatti mozgalom háromszáz tagját letartóztatták és kivégezték.[169]

Sok más helyen pedig, mint például Lwówban, Brodyban, Przemyślben, a szerencsétlen véletlenek, házkutatások és feljelentések vagy az általános deportálások járultak hozzá a cselekvésre készülő ellenállási mozgalom megsemmisítéséhez.[170] Katzmann jelentése szerint a nácik később ezekben a gettókban sok titkos fegyverraktárra bukkantak.[171]

A zsidó ellenállás igazi hősi eposza azonban a varsói gettó felkelésének története, amely dicsőséges jelképpé vált. Ez volt az egyetlen olyan felkelés a német megszállta Európában, amely nem számíthatott felmentő seregekre, sem visszavonulási terepre, és az emberi méltóság megmentésén kívül másféle sikerre sem.

Jól ismert azoknak az ifjú hősöknek a története, akik több mint egy hónapig harcoltak a német katonai erő ellen, s még aztán is hetekig küzdöttek az üszkös romok között. Sokat írtak, sokat beszéltek erről; és még bőven maradt megírni- és elbeszélnivaló. Itt, ahol éppen csak bepillantunk a gettókba, nem szükséges részletekbe bocsátkoznunk, így hát csupán a fő vonások felvázolására szorítkozhatunk.

1942. augusztus 20-án kezdődött, amikor az ellenállási mozgalom felgyújtott néhány épületet, hogy az orosz bombázó repülőgépeknek megmutassa az elsötétített városhoz vezető utat. Az ezt követő zűrzavarban csempészték be a gettóba az első revolvereket. Ezután következett az iszonyatos szeptemberi „szelektálás" az úgynevezett „Fazéknál", a Miła utca és a Gęsia utca sarkán; hat napig tartott. Azok, akiket balra, a Stawki utca irányába parancsoltak, a deportálóvagonokba kerültek; jobboldalt volt a túlélés útja. Mintegy százezer zsidót deportáltak, köztük a zsidó rendőrség jelentős részét. Végül az eredeti félmillióból hatvanezer zsidó maradt Varsóban, főként a fiatalabbja és az erőteljesebbje, akiket a németek még dolgoztatni szándékoztak.

– Szégyelltük, hogy életben maradtunk – vallotta Jitzhak Zuckerman. – A parancsnokság két tagja elesett. Embereink úgy érezték, itt a végső kétségbeesésben elkövetendő, utolsó akció ideje: gyújtsuk fel a gettót, és haljunk vele együtt tűzhalált. Rendkívül drámai és döntő pillanat volt ez a földalatti mozgalom történetében. Én elleneztem a javaslatot, de nem arattam vele sikert. Álláspontom az volt, hogy ha már életben maradtunk, értelmetlen lenne most ilyen olcsón adni az életünket. Ha nyerhetünk néhány napot vagy hónapot, használjuk fel ezt az időt fegyverszerzésre és katonai kiképzésre.[172]

Ettől kezdve lázas erőfeszítéssel igyekeztek minél több fegyvert szerezni. 1943. január 18-án a földalatti ellenállási mozgalom támadásba ment át, s elestek az első német áldozatok.[173] Elkeseredett tűzharc következett. A zsidók mindaddig harcoltak, amíg lőszerük volt. Csak Mordechaj Anielewicz, a parancsnok maradt életben harmincfőnyi csoportjából. Amikor elfogyott a muníciója, elragadta az egyik német fegyverét, és ököllel vágott magának utat a menekülőhöz. Az összecsapások másnap folytatódtak.

A németeket váratlanul érte a támadás. Meghökkentette őket, hogy a zsidók felkelést szerveznek. Jitzhak Katznelson költő így írt erről:

Nem tudták és nem is hitték el,
Hogy a zsidók lőhetnek is.
Csúf hang tört fel pállott szájból,
Mielőtt utolsót, tisztátlant, lélegzett;
Nem ordított, nem bömbölt, mint szokta volt,
Csak rémülten fölvonított: „Lehetséges ez is?"

Katznelson ezekkel a szavakkal vonult be az ellenállási mozgalom egyik bunkerjába: „Boldogan halok meg harcoló zsidó pionírok között. Magunkkal visszük a sírba a tudatát annak, hogy a zsidó nép örökre fennmarad."

A januári felkelés fordulatnak bizonyult. A németek visszavonultak. Magát Himmlert is riasztották; és miután szemlét tartott a gettóban, elrendelte, hogy rombolják le porig, mivel különben

Varsóban sosem áll helyre a nyugalom, és nem szűnnek meg a bűnös cselekedetek, amíg a gettó fennáll. Feltétlenül szükséges, hogy eltűnjön a föld színéről a félmilliónyi alsóbbrendű embernek ez az eddigi lakóhelye, amelynek a németek különben sem vennék soha hasznát.[174]

A Gestapo elküldte közvetítőjét a Zsidó Tanácshoz, hogy lecsillapítsa; több élelmet ígért, óvodák létesítését, és mindenkit megnyugtatott: a gettóban maradt emberek termelőmunkát végeznek, és egészen biztosan nem deportálják őket.[175] Különben is: pánikra semmi ok, hiszen a deportálások is csak munkavégzés céljából történnek. Küldöttként Toebbens német nagyiparost használták fel azoknak a „rosszindulatú" híreszteléseknek a cáfolására, amelyek szerint a deportált zsidókat megölik. A földalatti mozgalom erre kiáltvánnyal felelt: „Zsidók! Ne higgyetek a hazugságoknak, amelyeket a Gestapo zsoldjában állók terjesztenek... Eljött a harc ideje. Zsidó többé nem száll fel deportálóvonatra! Aki nem tud harcolni, rejtőzzék el!"[176] A Zsidó Tanács pedig végül azt válaszolta a németeknek, hogy nincs már hatalma a gettó felett.

1943. április 19-én, Pészach ünnepének előestéjén a németek behatoltak a gettóba. A támadók parancsnoka a negyvennyolc éves Jürgen Stroop SS-vezérőrnagy volt, a lengyelországi és szovjetunióbeli hadjáratok veteránja, igen tapasztalt katona. Egy megerősített páncéloszászlóalj, egy lovassági zászlóalj, három német rendőrzászlóalj, ukrán és lengyel rendőri kisegítő egységek, tüzérség és robbantó árkászcsapatok álltak a rendelkezésére. A huszonnégy éves Mordechaj Anielewicz állt vele szemben, őt nevezte ki parancsnokká a földalatti mozgalom. Körülbelül ezer fiatalembert vezényelt, akiknek fegyverzete a következőkből állott: három könnyű géppuska, néhány száz revolver, nyolcvan puska, néhány ezer kézigránát és valamelyes robbanószer.

Zuckerman parancsnokhelyettes éppen Varsó „árja" részében járt fegyverekért, amikor a felkelés kitört. Öt nappal később Anielewicz a következő levelet csempészte ki hozzá:

Az eredmény a legmerészebb várakozásunkat is felülmúlta: a németek visszavonultak a gettóból... Megtámadtuk a németeket és súlyos veszteséget okoztunk nekik. Mi viszont mérsékelt veszteséget szenvedtünk. Már ez is nagy teljesítmény... A körülmények gerillaharcra kényszerítenek bennünket... Ma éjszaka útnak indulnak a csoportjaink...

hogy felderítsék a terepet, és fegyvereket szerezzenek... Kézigránátokra van szükségünk meg puskákra... Néhányan talán életben maradnak. A többi szükségképpen elesik előbb-utóbb. Bunkerjainkban még gyertyagyújtáshoz sincs elég levegő... Talán újra látjuk majd egymást. A fő dolog: életem álma valóra vált. Láttam kibontakozni teljes nagyságában és nagyszerűségében a zsidók harcát Varsó gettójának védelmében.[177]

– Boldogok voltunk, kacagtunk – mondta Lubetkin Zuckerman. – Tudtuk, éreztük akkor, hogy a németeknek befellegzett. Természetesen világosan láttuk, hogy bennünket legyőznek, de arról is meg voltunk győződve, hogy nagy árat fizetnek érte... Nehéz ezt elmondani... Amikor kézigránátjainkat elhajítottuk, és német vért láttunk Varsó utcáin, amelyeket addig már annyi zsidó vér és könny árasztott el a németek jóvoltából, a túláradó öröm érzése vett erőt rajtunk... ők, a nagy katonák, menekülnek a mi kezdetleges, házilag készített kézigránátjaink elől... Aztán persze visszajöttek... Volt lőszerük, vizük és kenyerük... mindenük, amiben mi hiányt szenvedtünk... Nehéztüzérséggel jöttek meg harckocsikkal... Molotov-koktéllal fölgyújtottuk az egyik harckocsit... A németek a halottak és a sebesültek százait hagyták hátra... A gettóban ölelték-csókolták egymást az emberek, jóllehet mindenki tudta: majdnem bizonyos, hogy elesünk mind egy szálig. Meyzel rabbi a fejemre tette a kezét, és azt mondta: „Áldjon meg az Isten, most már nyugodtan halok meg. Korábban kellett volna elkezdenünk a harcot."[178]

A küzdelmet főleg a pincékből irányították. A parancsnoksági bunker, a Miła utca 18. számú házban, hatalmas, szerteágazó föld alatti építmény volt. Mindegyik pincét valamelyik megsemmisítő táborról nevezték el. A „Treblinka-bunkerban" elviselhetetlen hőség uralkodott. Mindenki verítékben fürdött – a magáéban meg a másokéban is. A többi bunkerból szakadatlanul özönlöttek a harcosok, ami az élelmiszer-ellátást egyszerűen katasztrofálissá tette.

Házról házra folyt az egyenlőtlen küzdelem. Éjszaka a harcosok előjöttek élelemért, meg azért, hogy rajtaüssenek a német állásokon. Utcai harc alakult ki, amelynek során egyre több német esett el. Stroop naponta küldözgette a jelentéseit türelmetlen feletteseinek, azzal magyarázva a hadművelet rendkívül hosszú időtartamát, hogy

„a makacs zsidó banditák ellenálló ereje igen nagy... Sok esetben olyan bunkerokba törtünk be, amelyekből a harcok kezdete óta nem jöttek elő az emberek... Sokszor már arra sem maradt erejük, hogy végül is előbújjanak... Addig lődöznek, amíg csak a lőszerük tart... Néhányan közülük német egyenruhában tűnnek fel az utcán... Éjjel-nappal szakadatlanul bevetjük minden erőnket és energiánkat."

„Közeledünk már az ellenállás gócához", jelentette Stroop április 27-én. Négy nappal később pedig ezt írta: „Több bandavezért és nyilvánvaló bandität fogtunk el ma... Senki sem hagyja el a rejtekhelyét, még akkor sem, amikor fölfedeztük, csak akkor, ha erőszakkal vonszoljuk ki."[179]

Német felsőbb körökben mélységes zavar mutatkozott. Goebbels május 1-én ezt írta be naplójába: „Rendkívül súlyos harcok Varsóban, rendőrségünk, hadseregünk egy része és a lázadó zsidók között."[180]

Május 4-én Stroop további segítséget kért a hadseregtől. Három nappal később jelentette: lokalizálta a gettóparancsnokság központi bunkerját, és hamarosan megrohamozza. 1943. május 8-án a németek elfoglalták a Miła utca 18. szám alatti főhadiszállást.

A parancsnoksági bunker százhúsz harcosa nem válaszolt a németek felszólítására, hogy adja meg magát. A németek erre gázbombát dobtak a bunkerba. A harcosok közelebb nyomultak a bejárathoz, és fegyverrel a kézben várták a németeket. De azok csak még több gázbombát hajítottak közéjük. „Öljük meg magunkat, ne kerüljünk élve a kezükbe", javasolta ekkor Arieh Wilner.[181]

Hátborzongató öngyilkosság-sorozat kezdődött. Egy-egy pisztoly olykor csütörtököt mondott, és pánikba esett tulajdonosa ilyenkor megkérte valamelyik barátját, hogy lője agyon. Ezenközben valaki elkiáltotta magát, hogy a bunker több titkos bejáratának egyikét még nem fedezték fel a németek. De csak maroknyi ember távozott. A többiek, több mint százan, elestek. Köztük a hős lelkű, jóképű, mosolygós parancsnok, Mordechaj Anielewicz is.

De a harc még ezután is folytatódott. Május 12-én Stroop fölgyújtotta a gettót. Május 15-én pedig benyújtotta a majdnem egy álló hónapig tartó harcokról szóló jelentését, amely a következő szavakkal kezdődik: „Nincs többé zsidó lakóház Varsóban."[182] S mégis, a lövöldözés – a romok közül – még hetekig folytatódott.

Goebbels még május 22-én is ezt jegyezte be a naplójába: „Folytatódik a varsói gettócsata. A zsidók még mindig ellenállnak."[183]

Végül aztán júniusra minden elcsöndesedett. A gettó kihalt.

Csak maroknyi harcosnak sikerült a csatornahálózaton át eljutnia Varsó „árja" részébe. Tizenöt hónappal később már ismét harcoltak: ezúttal a lengyel földalatti mozgalom soraiban, a varsói lengyel felkelés alkalmával. A város másik oldalán, a Visztula túlpartján pedig már ott volt a szovjet hadsereg.

Eichmannt a gettólázadás után kiküldték helyszíni szemlére, mint később Sassennak elmondta. „Müller szólt, hogy utazzam oda, nézzem meg a saját szemmel, meddig fajulhatnak ezek a dolgok... Megmutatták nekem az ellenállási gócokat, amelyeket csak koncentrált rohamokkal sikerült elfoglalni. Megmutatták a döntő hadműveletek színhelyét. Kemény csata volt. Ritkán láttam várost, amelyet annyira leromboltak volna, mint Varsót."[184] Egy másik alkalommal ezt mondta Sassennak: „Veszteségünk több ezer ember volt... Sohasem hittem volna, hogy a gettóba zárt zsidók így képesek harcolni."[185]

12

A nagyhatalmak és a kisemberek

Igyekeztem érzékeltetni, milyen volt az élet a gettó falai mögött, és megpróbáltam bemutatni, hogyan reagált a zsidóság, s hogyan reagáltak mások a náci brutalitás példátlan megnyilvánulásaira.

Noha a nácik vadállati kegyetlenségének fő célpontja a zsidók voltak, a zsidókérdés mégis csupán *egyik* eleme volt a világpolitikának. Hitler egy igen-igen hatalmas, civilizált országnak, az európai „koncert" egyik tagjának lett az államfője. A nézeteit, jellemét, felfogását pedig akkora hűhóval nyilvánította ki mind hatalomra kerülése előtt, mind pedig utána, hogy a világnak bőségesen volt ideje a véleményformálásra.

Ha történelmi összefüggésekben akarjuk látni Eichmann figuráját, fontos, hogy ne csak az áldozatainak magatartását értsük meg, hanem legyünk tisztában azzal is, hogy milyen nemzetközi visszhangot váltott ki a hitlerizmus.

A hatalomra kerülése után Hitler ismételten kinyilvánította, hogy békét óhajt, hogy elutasítja a háborúnak még a gondolatát is, és hogy nincs semmiféle területi követelése. Megígérte, hogy sosem fogja bekebelezni Ausztriát, örökre lemond mindennemű igényéről Elzász-Lotaringiát illetően, és megesküdött: örökre és feltétel nélkül tiszteletben tartja a Lengyelországgal kötött megnemtámadási szerződését.

Ezek az ünnepélyes kijelentések, amelyek oly szöges ellentétben álltak a hatalomért vívott harc szenvedélyes náci propagandajelszavaival, alkalmasak voltak rá, hogy félrevezessék az önelégülten derülátó világot. Sok naiv ember megkönnyebbülten sóhajtott fel, remélve, hogy Hitler, a kormányzás felelősségével a vállán, s azokkal a belső társadalmi és gazdasági problémákkal a nyakában, amelyeket, mint mondotta, mindenekelőtt meg akar oldani, békében hagyja a világ többi részét.

Zsidó ügyekben azonban semmiféle illúziónak nem volt helye.

Az 1933. április 1-i bojkottnap, az 1935. szeptember 15-i „faji" törvények, az 1938. november 9-i *Kristallnacht* állandóan fokozódó tragédiát jelzett. Ebben a vonatkozásban aztán senki sem táplálhatott reményeket, mivel a nácik meg sem kísérelték, hogy leplezzék szándékaikat. Nem is volt semmilyen valódi titok a tömeges letartóztatások, az üldözés, a koncentrációs táborok és a nyíltan hirdetett szándék körül, hogy mindenáron meg akarnak szabadulni a zsidóktól. Csak az utolsó fázis, a „végső megoldás" ment végbe a háborús események, a hadműveletek füstfüggönye mögött, bár akkor is hamar kiszivárogtak a hírek.

Hogyan reagált a világ erre a példa nélkül álló erkölcsi kihívásra?

Egy ideig úgy tett, mintha semmi riasztót sem vett volna észre. Németország a nemzetek családjának igen megbecsült és körüludvarolt tagja maradt akkor is, amikor egymás után szegte meg formális és etikai kötelezettségeit. A világ éppúgy kereskedett Németországgal, mint azelőtt, s az olimpiai játékokat is úgy tartották meg Berlinben 1936 augusztusában, mintha semmi baj sem volna. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság nem intézkedett, amikor a nácik az utolsó pillanatban durván megszegték ígéretüket, és kizárták csapatukból a zsidó származású sportolók jó részét. A külföldi sportolókat meleg fogadtatásban részesítették, ragyogó estélyeket rendeztek a tiszteletükre, ahol Göring, Goebbels és Ribbentrop megjátszották a barátságos házigazdát. Barátságok szövődtek, mint például Rudolf Hess, a Führer helyettese és Hamilton herceg között, akinek a skóciai otthonát akarta Hess 1941-ben fölkeresni, amikor békeküldöttként Angliába repült.* A *Das Schwarze Korps*, az SS hivatalos sajtóorgánuma pedig megjelentetett egy cikket „Egy szó vendégeinkhez" címmel: szívesen látott vendégek, írta, akár liberálisok, akár fasiszták, akár szocialisták, csak ne avatkozzanak bele Németország belügyeibe, „mint ahogyan mi sem bíráljuk az ő országaikban uralkodó állapotokat".

A világ szívesen hanyagolta el a zsidókérdést, mint Németország belső ügyét. Semmilyen külpolitikai bonyodalom vagy nemzetközi nehézség nem követte Németország durva zsidóellenes intézkedéseit. A Harmadik Birodalom diplomatáit senki sem zaklatta ezzel a kérdéssel; a küldötteit mindenütt teljes tiszteletadással fogadták,

* A brit hatóságok letartóztatták, a Nürnbergi Nemzetközi Bíróság pedig 1946-ban életfogytiglanra ítélte.

Heydrichet pedig az Interpol (akkori nevén: Nemzetközi Bűnügyi Bizottság) elnökévé választották.

Amikor az első náci pörölycsapások nyomán a zsidók kezdtek kiáramlani Németországból, a Népszövetség James G. McDonaldot nevezte ki menekültügyi főbiztosnak (ezt a posztot akkoriban létesítették, és zsidó és más menekültekkel foglalkozott). McDonald két éven át hasztalanul igyekezett megbirkózni a nehézségekkel, végül feladta a küzdelmet. 1935. december 27-én kelt lemondó levelében felhívta a világ figyelmét egy „baljós körülményre, amellyel az államok közösségének szembe kell néznie, mivel több mint félmillió embert... lábbal tipornak... Amikor a belpolitika több százezer ember demoralizálásával és száműzésével fenyeget, akkor a diplomáciai korrektséggel kapcsolatos meggondolásoknak háttérbe kell szorulniuk az egyszerű emberiesség követelményeivel szemben."[1] Nyomatékosan kérte az emberiséget, gyakoroljon szervezett nyomást Németországra, s bírja rá ezt az országot, hogy az állampolgárait ne tegye földönfutókká, vagy pedig a többi ország nyissa meg kapuit a menekültek előtt.

Semmi ilyesmi nem történt. A zsidók továbbra is az emberiség senki földjén maradtak.

Végül, több mint ötesztendei tétlenség után, a közvélemény rendkívüli nyomásának engedve, a nyugati világ cselekvésre határozta el magát. Franklin D. Roosevelt, az Egyesült Államok elnöke, nemzetközi menekültügyi konferenciát hívott össze Evianba. 1938 júliusában harminckét ország képviselői hallgatták a magasröptű beszédeket; akkora volt a szóáradat, hogy ha a részvét szavaiból menedék létesülhetett volna, nem következik be a zsidók tragédiája.

A küldöttek mindannyian tudatában voltak a problémának; Myron C. Taylor, a konferencia elnöke „a helyzet gyötrelmes sürgősségéről" beszélt, hiszen férfiakat, nőket „szakítanak ki az otthonukból, ahol már réges-régen meggyökereztek", és az Egyesült Államok nevében kijelentette: ha ez így folytatódik, akkor „katasztrofális emberi szenvedést" fog előidézni.[2] Nyomatékosan kérte a részvevőket az azonnali nemzetközi együttműködésre, ugyanezt tette Lord Winterton, Nagy-Britannia képviselője, és több más delegátus is. Amikor azonban konkrét javaslatokra került sor, hamar kiderült: mindegyik ország azt várja, hogy a többiek viseljék a terheket. Palesztinát az ismert brit politika miatt eleve kizárták a lehetőségek közül, pedig hát ez volt az egyetlen ország, amelynek

meglévő zsidó lakossága korlátlan számú zsidó menekült bebocsátását követelte. A Dominikai Köztársaságot, Alaszkát, Brit Guyanát, Madagaszkárt és Kenyát említették, mint olyan területeket, ahol a menekültek esetleg elhelyezhetők. A konferencián részt vevő országok, amelyeknek összlakossága jóval meghaladta az ötszázmillót, nem voltak képesek félmillió szerencsétlen hajótörött – kivált pedig a vagyontalan hajótöröttek – befogadására. Egyik küldött a másik után jelentette ki, milyen készségesen segítenének, de sajnálatos módon nincsenek abban a helyzetben, hogy megtehetnék. Hogy a konferencia ne fulladjon teljes kudarcba, átpasszolták a labdát egy Kormányközi Menekültügyi Bizottságnak; ez később Londonban székelt. Igazgatójává az amerikai George Rubleet nevezték ki, feladatául pedig „a kivándorlás feltételeinek javítását" tűzték ki.[3] Rublee némi kezdeti erőfeszítés után azt jelentette az Egyesült Államok külügyminiszterének, hogy a kivándorlók előtt minden ajtó becsapódik, és mindenütt szinte naponta jelennek meg újabb és újabb korlátozó rendelkezések.[4]

A diplomáciai kapcsolataik révén a németek hamar megtudták, hogy az Egyesült Államok nem hajlandó változtatni a bevándorlási-kvóta-rendszeren, sőt a kvótát sem hajlandó emelni, más országok pedig csak a megfelelő mennyiségű kemény valutával rendelkező zsidókat bocsátják be. Georges Bonnet francia külügyminiszter kijelentette Ribbentropnak: ami a zsidók ügyét illeti, Franciaország elsősorban abban érdekelt, hogy „ne fogadjon be több zsidót". Mire Ribbentrop, megértőn és együttérzőn, ezt válaszolta: „Mi mindnyájan meg akarunk szabadulni a zsidóktól, de hát egyetlen-egy ország sem akarja beengedni őket."[5]

Svájc felpanaszolta Németországnak, hogy „a zsidó menekültek tömegesen lépik át a határt", főleg Bécs felől. „Svájc, amely éppoly kevéssé veszi hasznát ezeknek a zsidóknak, mint Németország, olyan intézkedéseket fog tenni, amelyek megvédik majd az országot a zsidók beáramlásától."[6]

Így viselkedtek tehát a közmondásosan menedéknek tekintett országok...

Nem sokkal később Hitler nyilvánosan kigúnyolta a demokratikus világot, amely „csöpög a szegény, meggyötört zsidók iránti részvéttől, de kemény és hajthatatlan, mihelyt segíteni kellene rajtuk".[7]

Hogy mi volt ennek a magatartásnak az oka, és hogy miért

titkolták a demokráciákban még azt a keveset is, amit tettek? Nos, ezt Neville Chamberlain brit miniszterelnök kottyantotta ki azon a csúcsértekezleten, ahol francia kollégája, Édouard Daladier volt a partnere. „Az egyik legfőbb nehézség – mondotta – annak a súlyos veszélye, hogy antiszemita érzelmeket korbácsolunk fel Nagy-Britanniában." Ezért aztán azt sem ismerheti be a nyilvánosság előtt, hogy az Egyesült Királyság már egy idő óta hetenként ötszáz zsidó bevándorlót bocsát be, s hogy Ausztrália is beenged bizonyos számú zsidót, „minden hírverés nélkül".[8]

A nácik éppen ezt akarták: hogy ugyanis a demokráciák vezető emberei szégyelljék, ha kitudódik róluk, hogy nyíltan támogatják a zsidókat. Később Goebbels ezt írta be naplójába: „Zsidóellenes propagandánkat odáig fogjuk fokozni, hogy... nem lesz ellenséges államférfi, aki egy zsidóval együtt mer mutatkozni, nehogy a saját népe előtt zsidóbérenc hírébe keveredjen."[9]

A Harmadik Birodalom propagandaminisztere olyan sikert ért el ezen a téren, amely felülmúlt minden várakozást. A politikusoknak attól való félelme, hogy „zsidóbérencnek" bélyegzik őket, a tétlenség és – ameddig lehetett – az agyonhallgatás összeesküvéséhez vezetett a zsidókat sújtó megpróbáltatásokat illetően; ezt később, a közvélemény erős nyomására, megszakította időnként a sajnálkozó szónoklatok egy-egy – különben eredménytelen – sorozata. De sehol sem nyíltak meg a kapuk a zsidók előtt, és sehol sem ajánlottak nekik menedéket.

Az 1938. november 9-i *Kristallnacht*-pogromok elborzasztották a világot. Az égő zsinagógák lángjai lidérces fényt vetettek a zsidók szenvedéseire, s az első áldozatok vészjóslón vetítették előre a jövőt. A megbotránkozott sajtó nyomására a demokráciák ismét elhatározták, hogy „cselekedni" fognak. Így például hat nappal később Roosevelt élesen elítélte a dúlást, és „jelentéstételre és konzultációra" hívta Washingtonba az Egyesült Államok berlini nagykövetét;[10] Chamberlain pedig november 17-én bejelentette a londoni parlamentben: az anyagi eszközökkel nem rendelkező zsidóknak engedélyezik, hogy letelepedjenek... Tanganyikában. Rublee kísérleti tervét viszont – hogy az eviani értekezlet országai jelentsék ki, hajlandók egyenként 25 000 menekült befogadására – az érintett országok elutasították.[11]

Roosevelt tisztán látta a helyzet növekvő súlyosságát; ezt mutatja

egy szinte profetikus kijelentése. 1939. január 14-én ezt táviratozta Myron Taylornak: „Szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy Közép- és Kelet-Európában van egy körülbelül hétmilliós vallási csoport, amelynek gazdasági és szociális jövője rendkívül sötét."[12]

A gyakorlatban viszont a washingtoni kormány azt szerette volna, ha Portugália telepíti le a zsidókat Angolában, és Mussolinit is megkérdezte, nem hajlandó-e bebocsátani a zsidókat frissen meghódított tartományába, Etiópiába. A Duce nemmel válaszolt, s kijelentette: az USA elég nagy és gazdag ország ahhoz, hogy a saját területén telepítsen le zsidó menekülteket, „ha már olyan élénk rokonszenvet érez a zsidók iránt".[13]

Az Angola-tervet a brit kormánynak kellett volna megtárgyalnia a lisszaboni hatóságokkal, de végül is nem vállalta, azzal érvelve, hogy „a portugál közvélemény igen érzékenyen reagál a gyarmati ügyekre".[14]

A nácik mindezt figyelemmel kísérték, és levonták a maguk következtetéseit. Hitler kijelentette Pirow dél-afrikai honvédelmi miniszternek, hogy „Németország exportálja az antiszemitizmust", következésképpen „a zsidókérdés most már mindenütt fel fog vetődni. A legközelebbi jövőben megoldjuk. ...A zsidók el fognak tűnni."[15]

Rublee ekkor arra összpontosította erőfeszítéseit, hogy rábírja a németeket, szabadítsák fel a kivándorlók vagyonának egy részét, mert csak így kaphatnak külföldre beutazási vagy bevándorlóvízumot. A nácik azonban kérlelhetetlenek maradtak, és kijelentették, hogy továbbra is el fogják kobozni a zsidók tulajdonát. Ugyanakkor ellenjavaslattal álltak elő: a „nemzetközi zsidóság" bocsásson másfél milliárd márka kölcsönt Németország rendelkezésére a kivándorlás finanszírozására, s a kölcsön a német áruk növekvő exportjából lenne visszafizetendő. Az Egyesült Államok, érthető méltatlankodással, „az emberi nyomorúsággal való kereskedésnek" minősítette a javaslatot, s még csak tárgyalni sem volt hajlandó róla.[16]

A zsákutcából nem volt kiút. A németek nem engedték meg a zsidóknak, hogy pénzt vigyenek ki Németországból, a többi ország pedig nem járult hozzá a vagyontalanok bevándorlásához. Rublee nemsokára lemondott hálátlan megbízatásáról. Amikor 1939. március 15-én Hitler bekebelezte Csehszlovákiát, a menekültek teljességgel magukra maradtak. Lelkiismeretlen utazási irodák és más korrupt ügynökségek zsákmányolták ki őket, azzal áltatva a mene-

külteket, hogy megszerzik nekik a hőn óhajtott beutazási engedélyt, pedig valójában csupán átzsuppolták őket a határokon, férgektől nyüzsgő bárkák fedélzetén.

Jellemző példa a *St. Louis* esete; a hajó menekültrakományával Hamburgból Kubába tartott. Amikor megérkezett Havannába, a kilencszáz menekültet nem engedték partra szállni, mert mindegyikük vízuma érvénytelen volt. Kuba elnöke, Laredo Bru elrendelte, hogy a hajó hagyja el Havannát, úgyhogy egy ideig a Karib-tengeren hányódott. Végül Bru elnök bejelentette: engedélyezi az utasok partraszállását, ha mindegyikük letétbe helyez ötszáz dollárt. De miközben még folyt a megfelelő intézkedések végrehajtása, visszavonta ajánlatát, mivel, úgymond, lejárt a határidő. A hajó visszatért Európába. Zsidó jóléti intézmények kezességet vállaltak, hogy a menekültek nem lesznek a köz terhére, és adandó alkalommal tovább emigrálnak. Ezzel a feltétellel, és „feltéve, ha ez nem képez precedenst további hajórakományok tekintetében", engedélyezték a menekültek egy-egy csoportjának partraszállását Nagy-Britanniában, Hollandiában, Belgiumban és Franciaországban.[17]

1939. május 17-én, miközben a kivándorlók hajói a világtengereken bolyongtak, oly messzi tájakon keresve menedéket, mint Sanghaj, Hongkong és Singapore, a brit kormány nyilvánosságra hozta, hogyan óhajt „hozzájárulni" a szenvedések enyhítéséhez: közzétette a Palesztina-politikájáról szóló Fehér Könyvet. Ebben leszögezte, hogy a következő öt év folyamán legfeljebb hetvenötezer zsidót engednek be Palesztinába; azt követően pedig a zsidó bevándorlás az arabok beleegyezésétől függ majd. A brit haditengerészet őrjáratot tartott a Földközi-tengeren, és blokáddal akadályozta a Palesztinába tartó, „illegális bevándorlókat" szállító hajók kikötését. Németországban, Ausztriában, Csehszlovákiában pedig kétségbeesés lett úrrá a magukra hagyott zsidókon. S nemsokára elnyelte őket a hatalmas világkonfliktus, amely nyomban további hárommillió zsidót hajtott a náci uralom csizmatalpa alá. És a hárommilliót még több követte.

A megszállt Lengyelországban végrehajtott első mészárlások, kivégzések, kiűzetések hírei csakhamar eljutottak Amerikába, de az Egyesült Államok ekkor sem módosította bevándorlási politikáját.[18] Roosevelt nyomatékosan kérte a Kormányközi Menekültügyi Bizottságot, amely 1939. október 17-én ült össze Washingtonban,

„hogy pontosan és tudományosan vizsgálja meg és tanulmányozza azt a földrajzi és gazdasági problémát, hogyan lehet a föld felszínén, új területeken több millió embert letelepíteni". Ám „az elnök által említett telepítési tervek közül a Dominikai Köztársasággal kapcsolatos terv volt a legjelentősebb".[19] Ez volt minden, amit Amerika nyújtani tudott az európai halálos csapdák elől fejvesztetten menekülni igyekvő, kétségbeesett embereknek; és az USA bevándorlási politikája akkor sem változott meg, amikor híre terjedt, hogy négyszázezer zsidó próbál Spanyolországba menekülni, de csak azokat engedik be közülük, akiknek továbbutazásra jogosító vízumuk van.[20]

Akkoriban Németország még a zsidók kiűzésének politikája mellett foglalt állást, és még legalább két esztendeig ez volt a helyzet. „Érdekünk továbbra is a zsidók nagyszabású emigrációja, amelyet minden lehetséges eszközzel támogatnunk kell", írta 1939 októberében az RSHA a külügyminisztériumnak.[21]

A következő évben Nagy-Britannia ellen fordult a „villámháború", heves légitámadások formájában. Kanada és az Egyesült Államok bejelentette: kész megmenteni a veszélynek kitett brit gyermekeket; és rövidesen megkezdődött a nagyméretű evakuációs terv végrehajtása. Csak akkor maradt abba a gyerekek elszállítása, amikor német tengeralattjárók elsüllyesztettek egy gyermekeket szállító hajót, és akkor is csak Churchill, „az admiralitás első lordja" határozott fellépésére.[22]

Az idő tájt történt, hogy a Chicagóban megjelenő *Pets Magazine** 1940. augusztusi és szeptemberi számaiban sürgős felhívással fordult az Egyesült Államok kutyabarátaihoz, „hogy adjanak otthont menekült brit kutyáknak, ha és amikor át lehet hozni őket ide". Az alapelgondolás szerint evakuálták volna Nagy-Britannia kibombázott fajkutyáit, és biztonságba helyezték volna őket. A folyóiratban megjelent egy kölyökkutya képe, ezzel a címmel: „Otthont szeretnék", az aláírás: „Három héttel ezelőtt születtem... Otthontalan vagyok, éhes, és már belefáradtam az országúti bolyongásba." A képet érzelgős vezércikk kommentálta. A felhívásnak, a folyóirat szerkesztői szerint, „igen kielégítő visszhangja" támadt.[23] Több ezer amerikai válaszolt a képes folyóiratnak, mind-

* Kb.: Kedvenc háziállataink (folyóirat).

egyikük hajlandónak mutatkozott otthont adni egy-egy „kutyamenekültnek".

Ami a zsidókat illeti, hasonló ötlete velük kapcsolatban senkinek sem támadt. Még csak azt a lehetőséget sem fontolták meg, hogy a menekülőket a semleges Spanyolország valamelyik kikötőjébe tartó, semleges kikötőkbe rakomány nélkül visszatérő vagy amerikai biztonsági övezetnek nyilvánított vizek felé induló hajókra irányítsák. Igaz, az ilyen akció kétségkívül nagy nehézségekkel járt volna, de a jelek szerint még a lehetőségét sem mérlegelte senki az alatt a két értékes esztendő alatt, amikor még nyitva álltak a kijárati ajtók. Az Egyesült Államok akkor még semleges ország volt, és Németország még udvarolt neki, hogy semleges maradjon. De igaz az is, hogy azért akadtak utak-módok nem zsidók megmentésére, jóllehet szállítóeszközökben óriási volt a hiány. 1942-ben az Egyesült Államok kormánya beleegyezett: közreműködik abban, hogy több ezer lengyel gyereket az édesanyjukkal együtt, összesen tízezer embert a Szovjetunióból más országba szállítsanak. Azt tervezték, hogy Dél-Afrikába viszik őket.[24] Valamivel később Cordell Hull amerikai külügyminiszter úgy tájékoztatta brit kollégáját, hogy az USA körülbelül hárommillió dollárt költött arra, hogy lengyel menekülteket, akik Oroszországból jöttek és Iránban gyülekeztek, Mexikóba szállítson.[25]

Arra az indítványra pedig, hogy evakuáljanak „hatvan-hetvenezer zsidót, akiket a megsemmisítés veszélye fenyeget, ha nem jutnak ki nagyon gyorsan", Eden brit külügyminiszter azt mondta Rooseveltnek és más vezető amerikai államférfiaknak, hogy „az európai zsidók egész problémája roppant kényes, és nekünk [briteknek] igen óvatosan kell bánnunk az olyan ajánlatokkal, hogy egy országból kihozunk minden zsidót. *Ha megtesszük, a világ zsidósága azt kívánja majd, hogy tegyünk hasonló ajánlatokat a lengyel és a német zsidók kimenekítésére is. Hitler könnyen szavunkon foghat bármelyik ilyen ajánlattal kapcsolatban,* márpedig a végrehajtáshoz egyszerűen nem áll rendelkezésre elég hajó és egyéb szállítóeszköz." (A szerző kiemelése.)[26] Eden kérlelte az amerikaiakat, ne tegyenek túlságosan nagyvonalú ígéreteket menekültügyekben.[27]

A britek tehát nem voltak meggyőződve róla, hogy „hiábavaló dolog menedéket ígérni", hiszen, mint a brit felsőházban a kormány szóvivője kijelentette, Hitler úgyis elutasítaná a zsidók kiengedésére irányuló kéréseket. Ellenkezőleg: nagyon tartottak tőle, hogy Hitler beleegyezik![28]

A nácik pedig szakadatlanul azt puhatolták, milyen messzire mehetnek el zsidóellenes intézkedéseikben valamiféle különös és azonnali megtorlás veszélye nélkül. Ahogy múlt az idő, és nem történt semmi lényeges, megnyugodtak. De azért felkészültek a Nyugat valamiféle ellenakciójára, vagy legalábbis valamiféle erőteljes reagálására. „Ennek visszhangja lesz Amerikában!", figyelmeztették az illetékesek a franciaországi német megszálló hatóságokat, amikor az amerikai állampolgárok tulajdonában lévő „zsidó vállalatok" éppúgy kénytelenek voltak kitűzni a sárga csillagot, mint bármelyik más „zsidó üzlet".[29] Az USA kormánya tiltakozott, de a németek nem is válaszoltak.[30] Semmi más nem történt; a dolog annyiban maradt. Ez 1940 novemberében történt, alig több mint egy évvel az Egyesült Államok hadba lépése előtt.

Rég elmúltak azok a napok, amikor az Egyesült Államok kongresszusa – 1913-ban – arra kényszerítette Taft elnököt, hogy mondja föl a cári Oroszországgal kötött kereskedelmi szerződést, amiért a cári kormány megkülönböztető intézkedéseket hozott az amerikai állampolgárságú zsidók ellen: nem engedte őket orosz területre lépni...

Majdnem három éven át a zsidók szenvedéseinek még az említése is tilos volt a szövetségesek nyilatkozataiban, nehogy valaki azt mondhassa: lám, igaza van Hitlernek, a demokráciák „a zsidók háborúját" vívják. Amikor az *Einsatzgruppé*-k gyilkosságainak híre eljutott Nyugatra, Churchill hatalmas erejű megvetéssel bélyegezte meg a „módszeres, irgalmatlan mészárlást", amely „felülmúlja mindazt, amiről az emberiség legsötétebb és legbestiálisabb korszakai óta tudomásunk volt". Beismerte, hogy nem tudja, hogyan jellemezze ezeknek a borzalmaknak a förtelmességét, és „megnevezhetetlen bűnöknek" mondta őket.[31]

Azért legalább az áldozatok hovatartozását megnevezhette volna. Ám ez kimaradt a beszédből.

Valamivel később, 1942. január 13-án, a lengyel emigráns kormány meghívására, a szövetséges hatalmak értekezletet tartottak a londoni St. James-palotában; tizenhét ország képviselői jelentek meg mint részvevők vagy vendégek. Sok szónoklat hangzott el, mind elítélte a nácik zsarnokságát és barbár bandáik cselekedeteit.

A luxemburgi külügyminiszter, Joseph Bech kivételével, aki „szerzeteseink, papjaink, zsidó állampolgáraink, értelmiségieink" deportálásáról beszélt, a palotában megjelent igen tisztelt miniszterelnökök, külügyminiszterek, nagykövetek közül egyetlenegy sem mondta ki, hogy kik szenvedtek elsősorban mártíromságot. És a zsidók ellen elkövetett bűnöket még csak meg sem említették abban a közös nyilatkozatban, amelyben kijelentették, hogy a bűnösöket az igazságszolgáltatás kezére fogják adni.[32]

Ugyanabban a hónapban, 1942 januárjában Roosevelt, akinek országa akkor már belépett a közös háborúba, lelkesítő üzenetet intézett Belgium, Csehszlovákia, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország és Norvégia népeihez. Az üzenetet mindegyik ország részére a saját nyelvén sugározták a rádióadók. Az USA elnöke azokról a „nem kiprovokált gyilkosságokról, kivégzésekről, bebörtönzésekről, kínzásokról, éheztetésről" beszélt, amelyekkel „a német csapatok és Gestapo-ügynökök hordája" sújtja a szóban forgó országok lakosságát. Ostorozta a hitlerizmust mindazért, ami a lényege, megfogadta, hogy az Egyesült Államok a végsőkig fog harcolni, leveri a háború fővezéreit, felszabadítja Európa rabszolgaságba döntött népeit, és biztató szavakat intézett a megszállt országok népeihez. A zsidókról egyetlen szót sem ejtett.[33]

Nem mintha Londonban, Washingtonban és Moszkvában nem tudták volna, hogy a nácik a zsidókat még a leigázott népek közül is „különleges bánásmódra" szemelték ki. A brit sajtó már 1939 decemberétől kezdve gyakran közölt részleteket egyes tömeggyilkosságokról.[34] A *Die Zeit* című londoni német sajtóorgánum beszámolókat tett közzé az első berlini deportálásokról; még Eichmannt is megnevezte, mint a német zsidóság hóhérát.[35] A *Jewish Chronicle* százéves jubileuma alkalmából Churchill miniszterelnök többek között ezt írta az angol nyelvű zsidó újsághoz intézett szerencsekívánatában: „Senki sem szenvedte meg kegyetlenebbül azt az elmondhatatlan gonoszságot, amellyel Hitler és aljas rendszere sújtotta az emberek testét és lelkét, mint éppen a zsidók. A zsidók viselték a nácik első rohamainak nehezét."[36] De hogy minderről tudomásuk is van, nem árulták el a szövetségesek az általános jellegű politikai nyilatkozatokban. Sőt: amikor az 1917. évi Balfour-nyilatkozat évfordulóján Churchill jókívánságait küldte dr. Chajim Weizmann-nak, a Jewish Agency elnökének, azzal

biztatva, hogy „az Ön szenvedő népére bizonyosan felvirradnak majd a jobb napok", hozzáfűzték az üzenethez, hogy „magánközlésként kezelendő".[37]

A németek mindezt jól látták és hamar levonták a maguk következtetéseit. Már régen megértették, hogy az a tétel, amely szerint a demokráciák vezető emberei olyan nagyon a szívükön viselik a zsidók sorsát, csak humbug. Most pedig ráébredtek: a világot nem is érdekli az egész! És alig egy héttel a St. James-palotában megtartott konferencia után, 1942. január 20-án, megkezdődött egy másik értekezlet. Mégpedig Berlin közelében, Wannseeban, ahol a végső megoldás módozatairól határoztak.

A szabad világ magatartásának tragikus jelképe volt a *Struma* sorsa. Ez a 180 tonnás kis hajó eredetileg állatokat szállított a Dunán, de 1941 vége felé, alaposan túlterhelve, 769 zsidó menekülttel a fedélzetén, Romániából Palesztina felé tartott, miután legénységének sikerült kijátszania a nácik éberségét. Veszélyes utat tett meg a viharos Fekete-tengeren, azután 1941. december 16-án lehorgonyzott Isztambulnál. A török hatóságok nem engedélyezték az utasok partraszállását. A Jewish Agency azonnal kérvényezte, hogy a hajó utasai Palesztina területére léphessenek. A brit kormánynak két hónapra volt szüksége, hogy „az ügyet mérlegelje", majd 1942. február 15-én közölte, hogy „tekintettel Palesztina bizonytalan ellátási helyzetére", csak a tizenegy és tizenhat év közötti gyermekek beutazását engedélyezi. A többi utasra vonatkozóan különben „biztonsági meggondolások" is közrejátszanak, hangzott az indoklás, merthogy náci kémek is beépülhettek a menekültek közé. A Jewish Agency utalt a több ezer nem zsidó – görög, lengyel, szerb, francia és más nemzetiségű – menekültre, aki otthonra lelt Palesztinában. Ami pedig a „közellátási nehézségekre" való nevetséges hivatkozást illeti, a Jewish Agency kijelentette, hogy Palesztinában minden egyes zsidó otthon nyitva áll a menekültek előtt. Az Agency nyilatkozata hozzáfűzte, hogy az 1939. évi Fehér Könyvben szereplő teljes bevándorlási kvótáját kész a menekültek befogadására fordítani. „Elképzelhetetlen – írta a Jewish Agency –, már csak humanitárius okokból is, hogy éppen ennek az országnak a kapui záruljanak be azok előtt a zsidók előtt, akik a román zsidóságot sújtó borzalmak elől menekültek, és hogy kitegyék őket a meg-

semmisítés veszélyének akkor, amikor ez az ország – igen helyesen – nem zsidó menekülteket fogad be ellenséges országokból."

A hajó utasain kétségbeesés lett úrrá. „Szörnyű körülmények között élünk itt – írták Isztambulból a palesztinai rokonaiknak. – Tegyetek meg értünk minden tőletek telhetőt. Reméljük, hogy végül is nemsokára elérjük végső úticélunkat."

Nemsokára elérték. A legvégsőt.

Amikor a brit főbiztos végképp megtiltotta, hogy a menekültek Palesztina földjére lépjenek, a török hatóságok utasították a *Struma* kapitányát, hogy hagyja el Isztambul kikötőjét, holott, mint a kapitány hangsúlyozta, a hajó nem volt tengerképes. Mégis kivontatták, aztán továbbhaladt Bulgária felé. Két nap múlva, 1942. február 24-én elsüllyedt a Boszporuszban. Egyetlen ember kivételével odavesztek az utasok, és odaveszett a legénység is.[38]

A brit felsőházban haragos kérdések hangzottak el. Lord Wedgwood nyíltan antiszemitizmussal vádolta Palesztina brit kormányzatát, Lord Davis pedig kijelentette, hogy „az ostoba, durva és embertelen cselekedet", amelyet szerinte csupán azért követtek el, hogy behízelegjék magukat az arab akadékoskodóknál, Hitler malmára hajtja a vizet.

A kormány nevében Lord Cranborne azzal az érvvel hárított el minden tiltakozást, hogy a briteknek pártatlanul kell megítélniük zsidót és arabot. „Bármiféle eltérés ettől a politikától azonnal nagyobb horderejű kérdéseket vetne fel", jelentette ki. Hivatkozva a háborús szükségszerűségre, türelmet és belátást kért; mint mondotta, nem volna helyénvaló ebben a pillanatban tárgyalni ezekről a témákról.[39]

A Lord Cranborne-nal folytatott magánbeszélgetésében Weizmann, a „külföldi ügynökök" érvre válaszolva, rámutatott, hogy az addig beengedett zsidó menekültek között egyetlen német kémet sem találtak. „Magától értetődik, hogy a Jewish Agency nem óhajt nemkívánatos elemeket rászabadítani Palesztinára. Ez a háború sokkal többet jelent a zsidóknak, mint bármelyik más népnek." Lord Cranborne végül elismerte, hogy „nem hatott rá valami meggyőzően az az érvelés, amely szerint a menekülteket biztonsági okokból nem szabad beengedni".

A britek ugyan kénytelenek voltak abbahagyni a „beépített kémek" meséjével való mentegetőzést, mások azonban nem átallották

terjeszteni. Sumner Welles, az Egyesült Államok helyettes külügyminisztere is felhasználja érvként, amikor válaszol az elnök feleségének, Eleanor Rooseveltnek egy felhívására is, amelyben a hölgy arra kérte, engedjenek be menekülteket Afrikába vagy Amerikába. Sumner Welles többek között azt közölte, hogy nincs szállítóeszköz erre a célra, és különben sem lehet szó róla, mivel a németek „kétségtelenül" felforgatókat csempésznének a menekülteket szállító minden hajóra, „mint ahogyan a *Struma* esetében is történt".[40] Egy házi használatra szolgáló feljegyzésben mindazonáltal az USA külügyminisztériuma ezt az okot még csak fel sem sorolta a között a hat között, amelyekre hivatkozva elutasította azt a török részről előterjesztett tervet, hogy Romániából 300 000 zsidót szállítsanak Szíriába és Palesztinába, „ideiglenes elhelyezésre". A memorandum ezekkel az egyszerű szavakkal fejeződik be: „Nem vagyunk felkészülve az egész zsidóprobléma megoldására."[41]

Végül néhány zsidó személyiség véget vetett ennek az agyonhallgatási összeesküvésnek. A *Struma* katasztrófája után először Palesztinából fújtak riadót, ahol nemzeti gyásznapot tartottak a szerencsétlenség emlékére. De a jeruzsálemi kiáltásnak nem volt visszhangja, így aztán a küzdelem színhelye Londonba tevődött át.

1942. június 25-én a londoni *Daily Telegraph* beszámolót közölt Smuel Zygelbojmnak, az emigráns Lengyel Nemzeti Tanács zsidó tagjának adatai alapján. A beszámoló feltárta, amire már korábban célozgattak, de nem mondták ki kereken, hogy ugyanis minden addigi mészárlás a zsidó lakosság teljes elpusztítására irányuló tudatos náci politika része. Négy nappal később a Zsidó Világkongresszus brit szekciója sajtókonferenciát tartott, és bebizonyította, hogy eddig egymillió zsidót irtottak ki a nácik. A BBC sugározta a hírt, és a sajtó világszerte közölte. A New York-i Madison Square Gardenban 1942. július 21-én tömegtüntetést rendeztek. Roosevelt üzenetet intézett a részvevőkhöz, amelyben kijelentette, hogy „az amerikai nép szigorúan felelősségre vonja a bűnösöket, amikor elérkezik a leszámolás napja".[42] Churchill pedig megerősítette a tömeggyilkosságokról szóló beszámolót.

Tiltakozó gyűlések, vezércikkek, rádióadások fejezték ki a felháborodást. Több ezer zsidó iskolás gyerek tüntetett az Egyesült Államok városaiban. New Yorkban egynapos gyászt hirdettek. A templomokban, a zsinagógákban a nácik áldozataiért mondtak imát. A förtelmességekről rövidesen új és még hitelesebb tájékozta-

tás került nyilvánosságra. Dr. Stephen Wise főrabbi a Fehér Házból kapott információkra hivatkozva közölte: ezek szerint kétmillió zsidót már kiirtottak a nácik, és az a szándékuk, hogy az év végéig, lehetőség szerint, az egész megsemmisítési programot végrehajtják.[43] Sidney Silverman angol parlamenti képviselő hasonló információt hozott nyilvánosságra Londonban.

1942 nyarának múltával további hírek érkeztek Lengyelországból. Jan Karski (később a guyanai Georgetown Egyetem tanára), a lengyel földalatti mozgalom egyik bátor küldötte Londonba érkezett, ahol több miniszter fogadta, közöttük Eden külügyminiszter. Karski ismertette velük a varsói gettóban kialakult helyzetet, és tájékoztatta őket a belżeci megsemmisítő táborról, amelyet saját szemével látott.[44] Később az Egyesült Államokba utazott, itt fogadta őt Roosevelt, és alaposan kikérdezte a németek zsidóellenes hadjáratáról. Úgyhogy most egy nem zsidó szemtanú beszámolójából tájékozódhatott mindenki.

A londoni Royal Albert Hallban tiltakozó gyűlést tartottak; itt Canterbury érseke azt mondta: az európai események „olyan iszonyatosak, hogy a képzelet elutasítja befogadásukat"; Churchill üzenetet küldött a gyűlésnek; azt írta, hogy „az a módszeres kegyetlenség, amely a zsidó népet a náci rendszerben sújtja, a történelem legszörnyűbb eseménye, és kitörölhetetlen szégyenfoltot hagy az elkövetőkön és a felbujtókon".[45] De a brit miniszterelnök egy szót sem szólt a Németország hírnevét beszennyező bűnök áldozatainak a megmentéséről.

1942. december 17-én Eden arról tájékoztatta a brit képviselőházat, hogy a nácik főként Lengyelországban gyilkolják halomra a zsidókat. Megerősítette a hírt, amely szerint „e véres gaztettek áldozatainak száma több százezer, csupa teljesen ártatlan férfi, nő és gyermek", és hozzáfűzte, hogy a nácik „most valóra váltják Hitlernek azt a gyakran hangoztatott szándékát, hogy kiirtja Európa zsidóságát". Megismételte: a szövetségeseknek eltökélt szándéka „mindent megtenni azért, hogy a felelősök ne kerülhessék el a megtorlást". Az alsóház tagjai felállva, néma csendben tisztelegtek Európa szenvedő zsidósága előtt. Hasonló nyilatkozatokat tettek közzé a szövetséges hatalmak Washingtonban és Moszkvában. Hónapokkal később az Egyesült Államok kongresszusa (a képviselőház és a szenátus) egy olyan határozatot szavazott meg, amely elítélte a zsidóellenes atrocitásokat.

Szó sem esett azonban a halálra ítélt emberek legalább egy részének a megmentéséről.

Nagy-Britannia lakosságát mélységesen megrendítette az iszonyatos gondolat, hogy egy egész népet halálra ítéltek a nácik; a brit vezetők azonban ismét csak arra szorítkoztak, hogy a megtorlás immár jól ismert fenyegetését hangoztassák. Canterbury érseke ezt írta a *The Times*-hoz intézett levelében: „Legalább azt felajánlhatnák, hogy befogadnak itt minden olyan zsidót, aki ki tud menekülni a nácik karmai közül... A ránk meredő förtelmes gonoszsághoz képest lényegtelennek tűnik minden olyan ok, amelyet hivatalos körök a tétovázás okául szoktak felhozni."[46] Neill vezérőrnagy ezt kérdezte a *The Times* főszerkesztőjének írt levelében: „Miért nem teszünk erőfeszítéseket legalább egy részüknek a megmentésére?"[47] Hasonló nyílt leveleket írtak Bernard Shaw, Gilbert Murray, Harold Nicolson, Lord Sankey és mások. York érseke a lordok házában, a brit felsőházban folyó vita során azzal vádolta nemzetét, hogy „csak nézi, hogyan mészárolnak le hidegvérrel, tudatosan egy népet".

Még ekkor sem történt semmi.

Goebbels, miután egy ideig figyelemmel kísérte a nyugati sajtókampányt, megnyugodva írta be naplójába: „Az angolok és az amerikaiak elsőbbséget adnak újsághíreikben az európai zsidóüldözés kérdésének, és fellengzősen taglalják. *Alapjában véve azonban, azt hiszem, mind az angolok, mind az amerikaiak boldogok, hogy kiirtjuk a zsidó csőcseléket.*"[48] (A szerző kiemelése.)

A közvélemény most már erőteljesen követelte a cselekvést, és a demokráciák elhatározták, megmutatják, hogy igenis tesznek valamit: újabb konferenciát rendeztek a menekültkérdésről. Ezúttal a britek hívták össze és szólították fel az amerikaiakat, vegyenek részt a menekültprobléma „előzetes tanulmányozásában". Mindez az emberirtó kampány csúcspontján történt, amikor naponta átlag mintegy tizenötezer zsidót gázosítottak el a nácik. Hat hét telt el, mire az USA elfogadta a meghívást. A tanácskozás előestéjén Canterbury érseke hangsúlyozta, mily égetően sürgős az ügy, és igyekezett meggyőzni a lordok házát, hogy Angliának meg kell változtatnia vízumpolitikáját. Javasolta, hogy a spanyolországi, portugáliai és törökországi brit konzulok kapjanak kitöltetlen vízumtömböket, és ezeket saját belátásuk szerint használhassák fel menekültek meg-

mentésére. „Meg kell nyitnunk kapuinkat – mondotta –, akár nyitva van a német ajtó, akár zárva. Főképpen pedig tiltakozom mindennemű halogatás ellen. Szörnyű felelősség van most rajtunk. A történelem, az emberiség és Isten ítélőszéke előtt állunk." Az érsek elnyerte a különféle pártokhoz és felekezetekhez tartozó legjelentősebb felsőházi tagok támogatását, és végül egyhangúlag megszavazták a határozatot, hogy Anglia adjon menedéket azoknak, akiket a lemészároltatás veszélye fenyeget.

Hasonló határozati javaslatot nyújtott be az alsóházban 277 képviselő.

Lord Cranborne azt válaszolta a kormány nevében, hogy „hiba lenne túlhangsúlyozni e kérdés zsidó oldalát". Aztán megismételte, hogy a brit kormány „kész erőforrásai keretén belül segíteni", majd felolvasott egy közös angol–amerikai nyilatkozatot, amely szerint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok megegyezett „a megtehető gyakorlati lépések" tekintetében. Leszögezte a nyilatkozat, hogy „különleges figyelem fordíttatott ebben a vonatkozásban Kelet-Európa üldözött népeire", továbbá hogy „már történtek konkrét intézkedések segélyezésre és evakuációra", és a két kormány „már megállapodott a sürgős, azonnali közbelépés szükségességében".[49]

Nos, mindannak ismeretében, ami azóta hivatalosan nyilvánosságra került a tárgyalásokról, amelyeket az idő tájt Eden Washingtonban az Egyesült Államok legfőbb vezetőivel folytatott, biztonsággal állítható, hogy az ünnepélyes angol–amerikai nyilatkozat nem volt más, mint tudatos félrevezetés. Ha a két nyugati nagyhatalom egyáltalán „megállapodott" valamiben, akkor legfeljebb abban, hogy tartózkodnak „a sürgős, azonnali közbelépéstől". Ez kiderült, amikor a sok hűhóval beharangozott menekültügyi konferencia végül is megnyílt Hamiltonban, a Bermuda-szigeteken, 1943. április 19-én.

Cordell Hull külügyminiszter még a konferencia megnyitása előtt felhívta a figyelmet, hogy az Egyesült Államok, tekintettel bevándorlási politikájára, nem fog tudni segíteni a menekülteken. Hivatalosan közölt számadatok szerint 1933 és 1942 között az USA több mint félmillió beutazási engedélyt adott ki.[50] De még a kétségtelenül lojális American Jewish Committee is kénytelen volt megállapítani, hogy ezek bizony „csalóka" számadatok, és 1933-tól 1942-ig legfeljebb százhatvanötezer zsidó utazott be az Egyesült Államokba.

Az American Jewish Committee azt is megállapította, hogy a konferencia színhelyéül olyan helyet választottak, amely „háború idején már-már megközelíthetetlen", és „ahol a sajtó munkája nehézségekbe ütközik, a sajtó pedig ilyen körülmények között mentesül a közvélemény nyomásától, holott a közvéleményt esetleg jobban érdeklik a tettek, mint a tettektől való tartózkodás ilyen vagy olyan oka".[51]

Zsidó segélyszervezetek nem képviseltethették magukat a konferencián. A tanácskozások, amelyek túlnyomórészt zárt ajtók mögött folytak, tizenegy napig tartottak. Az elnöklő Harold Dodds, a Princeton Egyetem rektora nyíltan kimondta, hogy az adott körülmények között „a menekültprobléma megoldása: megnyerni a háborút", a brit küldöttség pedig kifejezte abbeli meggyőződését, hogy „igen csekély a lehetőség rá, hogy Európa reményvesztett milliói bármiféle azonnali segítséget kapjanak".[52]

A konferencia ajánlásai, amelyeket mindkét kormánynak átnyújtottak, titokban maradtak.

Emanuel Celler demokrata párti képviselő a *Free World** 1943. júliusi számában a bermudai értekezletet „az együttérzés és részvét diplomatikus megcsúfolásának, az emberi érdekek és eszmények elárulásának" minősítette. Egyik rádióbeszédében ezt mondotta: „A probléma azonnali megoldást követel, nem pedig kibúvókat. Huszonnyolc nemzet harcol Hitler ellen, de – Angliát és az Egyesült Államokat is beleértve – egyetlenegy sem mondta ki, hogy »befogadjuk Hitler áldozatait«."[53]

A Zsidó Világkongresszus a bermudai konferenciát „az erkölcsi érzéketlenség és restség emlékkövének" minősítette.[54]

A brit alsóházban élénk vita bontakozott ki. Eleanor R. Rathborn képviselőnő, a *National Committee for Rescue from Nazi Terror*** nemes lelkű, elhivatott vezetője, aki már régen ostorozta a kormányt a tétlensége miatt, ismét akcióba lépett. *Rescue the Perishing**** címmel röpiratot adott ki, amelyben gyakorlati tervet vázolt fel a veszélyben forgók megmentésére. Egyenként felsorolta és megcáfolta a hivatalos érveket, és több gyakorlati és konkrét mentési javaslatot tett.[55]

* Szabad Világ.

** A Náci Terror Elől Menekítő Nemzeti Bizottság.

*** Mentsétek meg a pusztulókat.

„Más országok tétlensége nem mentség a számunkra", mondotta Ridley képviselő; egy másik parlamenti képviselő, Cazalet ezredes pedig kijelentette: az az érv, hogy menekültek beengedése növelné az antiszemitizmust, Goebbels győzelmét jelenti.

Az alsóház minden oldaláról támadták a kormányt. A. V. Hill professzor, a cambridge-i egyetem parlamenti képviselője megkérdezte, vajon a belügyminiszter, ha egy fuldokló gyereket lát, utánaugrik-e a tóba vagy pedig okoskodni kezd, hogy már amúgy is kimentett jó néhány gyereket, avagy azzal az érvvel hozakodik elő, hogy a szállítási helyzet miatt vigyázni kell a nadrágjára, vagy hogy előbb értekezletre kell összehívni mindazokat, akik szintén utánaugorhatnának – vagy talán csak kijelenti, hogy hiába, vannak emberek, akik nem szívelik a gyerekeket...

Hill professzor megpróbálta valamennyire eloszlatni a szokványos érvek füstfüggönyét:

– Valóban olyan rossz a szállítási helyzet? – tette fel a kérdést. – Hát Észak-Afrikából nem térnek vissza rakomány nélküli hajók Angliába meg Amerikába?[56]

A kormány nevében Eden válaszolt a képviselőknek. Kereken kijelentette, hogy nem szeretne hiú reményeket ébreszteni; nem hiszi, mondotta, hogy sok üldözöttet lehetne megmenteni a háború megnyerése előtt. Nem cáfolta a képviselők egyetlen érvét sem, és válasz nélkül hagyta az előterjesztett konkrét, gyakorlati javaslatokat. Volt-e rájuk egyáltalán megalapozott válasz? Vagy pedig az igazi válasz Lord Moyne környezetének reagálásában rejlett? Amikor ugyanis Joel Brand Kairóban, Budapestről odaérkezve, előállt mentési tervével, ezt a választ kapta: „Megmenteni egymillió zsidót? Aztán mit csinálnánk velük? Hová tennénk őket?"[57]

Nagy-Britannia tehát már leírta az európai zsidóságot.

A Londonban tartózkodó Smuel Zygelbojm ezt már nem bírta tovább. Levelet írt, amelyben kifejtette, hogy a gazságokért elsősorban az elkövetők felelősek, közvetve azonban felelős értük az egész közönyös emberiség. „Halálommal talán hozzájárulok ennek a közönynek a megszüntetéséhez... Az én életem úgyis a lengyelországi zsidók tömegsírjaihoz kötődik, ezért most végérvényesen nekik adom."[58] Aláírta a levelet, aztán öngyilkos lett.

Egy részleges mentőakció más okokból végződött kudarccal.[59] A brit kormány – nagy nyomásra – kijelentette: hajlandó ötezer kelet-európai zsidó gyermeket beengedni Palesztinába. A németek

azzal a feltétellel egyeztek bele a gyermekek átadásába, ha cserébe hazaengedik azokat a német állampolgárokat, akiket Angliában internáltak. Az angolok elutasították ezt a feltételt, arra hivatkozva, hogy itt nem „ellenséges idegenek" kicseréléséről van szó, hiszen a zsidó gyermekek nem angol állampolgárok. Megfeneklett tehát ez az akció is.

Az emberség hangjai megszólaltak az Egyesült Államokban is. William Langer szenátor például így mennydörgött a szenátusban: „Azzal, hogy nem csinálunk semmit, hallgatólagosan belenyugszunk mindabba, ami odaát történik."[60] Sommers képviselő kijelentette a képviselőházban, hogy „felkavarják és nyugtalanítják" a fejlemények, hiszen az Egyesült Államok oly gyorsan cselekedett, amikor védelmet ajánlott fel az európai műemlékeknek, most pedig vég nélkül értekezik, amikor emberek megoltalmazásáról kellene döntenie.[61] Gilette szenátor mindkét párthoz tartozó tizenhárom társa nevében határozati javaslatot nyújtott be: hozzanak létre olyan bizottságot, melynek feladata: azonnal megmenteni az európai zsidóságot a kiirtástól.[62] Baldwin és Rogers képviselők hasonló határozati javaslatot terjesztettek be a képviselőházban. Emanuel Celler azonnali menedékhelyek kijelölését követelte, továbbá azt, hogy „a bevándorlási törvényeket vizsgálják felül és módosítsák a háborús körülményeknek megfelelően".[63] Mercedes M. Randall asszony, a *Women's International League for Peace and Freedom** elnöknője *The Voice of Thy Brother's Blood*** című brosúrájában mint nem zsidó, szégyenkezve állapította meg, hogy az Egyesült Államokban az egész ügy intézését mindenestül néhány kiemelkedő zsidó személyiségre hagyták. Bebizonyította, hogy Amerika egy kis erőfeszítéssel legalább félmillió menekülttel többet tudott volna megmenteni, akár a bevándorlási kvóta növelése nélkül is. „Vagy most már egész életünkön végig kísértsen a szörnyű kiáltás: »Hát őrzője vagyok-e én az én testvéremnek?«",*** tette fel befejezésül a kérdést.[64]

Ám mindez pusztába kiáltott szó maradt.

Jellemzően reagált rá Hamilton Fish képviselő. Noha egész valóját megrendítette „az az iszonyatos jelenség, hogy egy egész népet

* Nemzetközi Nőszövetség a Békéért es a Szabadságért.

** Testvéred vérének hangja.

*** Teremtés könyve 4/9.

kiirtanak, és Amerika mégsem lép közbe", mondta, csak egyetlen gyakorlati intézkedést javasolt: „Szólítsuk fel a semleges országokat, hogy tegyenek olyan lépéseket, amelyek véget vethetnének e gyilkos program folytatásának."[65]

Ötévi háborúskodás kellett hozzá, hogy az Egyesült Államok elnöke 1944. június 12-én, a kongresszushoz intézett üzenetében kijelentse: az USA most „ismét konkrét módon adja tanúbizonyságát annak, hogy a mi világunk fog felülkerekedni, nem pedig Hitleré". Emberéleteket megmentendő, Amerika ezer olyan menekültet fogad be – többségükben nőket és gyermekeket –, akiknek sikerült Dél-Olaszországba szökniük.[66] Némelyek azonban ezt a „kolosszális" amerikai hozzájárulást is rossz néven vették. Robert E. Reynolds szenátor, a szenátus katonai bizottságának elnöke például azzal a kérdéssel fordult az igazságügy-miniszterhez, hogy az USA elnöke milyen jogon szegi meg a bevándorlási törvényeket! Francis Biddle válaszában kijelentette, hogy ezeknek a menekülteknek a jelenléte zavart okoz az olasz hadszíntéren, s „a hadifoglyokkal és a tengelyhatalmak más állampolgárával szemben alkalmazott bánásmódhoz" hasonló elbánásban fognak részesülni azok, „akiket ideiglenesen fogadnak be és tartanak itt őrizetben a bevándorlási törvény keretein kívül, de nem e törvény megszegésével".[67]

Az USA külügyminisztériuma megkísérelte eltitkolni az európai eseményekről szóló további híreket, amelyeket Gerhard Riegner, a Zsidó Világkongresszus genfi képviselője rendszeresen eljuttatott dr. Stephen Wise-nek New Yorkba az Egyesült Államok diplomáciai szolgálatának közvetítésével. Az első hírcsokrot több mint két hónapig nem engedte közzétenni a külügyminisztérium, amíg a híreket a berni USA-követség meg nem erősítette. Sumner Welles külügyminiszter-helyettes csak ekkor járult hozzá a hírek közléséhez. Amikor azonban Riegner újra meg újra azt jelentette, hogy Lengyelországban csak egy-egy körzetben naponta több ezer zsidót ölnek meg, akkor az USA külügyminisztériuma szemrehányást tett Leland Harrison berni követnek, amiért az Egyesült Államok diplomáciai postáját hozzáférhetővé teszi „magánközlések továbbítására". Harrisont utasították, ne továbbítson több Riegner-jelentést, vagyis ne továbbítsa a gaztettekről szóló híreket, amelyek további tömeggyűléseket, további tüntetéseket, tiltakozásokat vonnának maguk után.[68]

A washingtoni külügyminisztériumot ezzel kapcsolatban közvet-

lenül a háború után támadások érték, amiért tudatosan megkísérelte „kikapcsolni a közvélemény nyomását, oly módon, hogy már a forrásnál kikapcsolta azoknak a híreknek az áramát, amelyek e nyomást táplálták". Ezt a súlyos vádat ifj. Henry Morgenthau, a Roosevelt-kormányzat pénzügyminisztere emelte. De még ennél is tovább ment. Kijelentette: „Köztisztviselők kibújtak óriási felelősségük alól, halogatták a döntést, amikor konkrét javaslatokat tettek az asztalukra... Nem holmi meggondolatlan vádaskodás ez részemről. A pénzügyminisztérium feladataiból következően... mi a legelső sorból láthattuk annak a szörnyű másfél esztendőnek a hanyagságait, felelősségátháritásait, aktatologatását s olykor olyasmit is, ami tudatos ellenállásnak tűnt fel. Elszorult szívvel küzdöttünk, hogy történjék valami a feljegyzések örökös elfektetése, a bizottságosdi és értekezletesdi ellen – mert a feljegyzések, bizottságok, konferenciák özöne rengeteg időt emésztett fel, miközben ártatlan emberek pusztultak el nyomorultul koncentrációs táborokban és gázkamrákban."[69]

Stephen Wise titkos tervet dolgozott ki, hogyan lehetne kicsempészni zsidókat a náci megszállta területekről, Svájcban letétbe helyezendő vesztegetési pénzek fejében. Hetvenezer ember életét lehetett volna megmenteni. Roosevelt elnök teljes mértékben támogatta az elképzelést, és Morgenthau azonnal felkarolta. A washingtoni külügyminisztérium azonban hónapokig késleltette a dolgot. Tájékoztatták a brit gazdasági hadviselési minisztériumot, és az válaszában közölte, hogy „a brit külügyminisztériumnak gondot okoz a nehéz kérdés: hogyan lehet elhelyezni ilyen tekintélyes számú zsidót, ha kiengednék őket ellenséges területről".

Morgenthau a Londonból érkezett választ „a brit fagyosság és diplomáciai halandzsa sátáni kombinációjának" minősítette, „jeges és korrekt" feleletnek, amely „egyenértékű a halálos ítélettel". Stephen Wise szerint végeredményben semmi sem történt „a felháborító halogatás és szabotázs következtében... amely öt teljes hónapig tartott, még az után is, hogy az Egyesült Államok elnöke, a külügyminiszter és a pénzügyminiszter engedélyezte[70] a terv végrehajtását. Wise, a Roosevelt-kormányzat egyik legállhatatosabb híve, a következőképpen foglalja össze a közjátékot: „Hadd jegyezze fel a történetírás örök időkre: ha nincs az amerikai és a brit külügyminisztérium bürokratikus kontárkodása és érzéketlensége,

emberéletek ezreit lehetett volna megmenteni, és részben elhárítani a zsidók katasztrófáját."

A helyzet világos. Az Egyesült Államok is, Nagy-Britannia is energikusan védte a maga állásait mindenféle komoly mentési kísérlet ellen, bár Amerika legalább hajlandó volt tanulmányozni azokat az elgondolásokat, amelyek az USA területén kívül nyújtottak volna menedéket. Nagy-Britanniában viszont még az ilyen indítványok is süket fülekre találtak, mivel esetleg fokozták volna a Palesztina kapuira nehezedő nyomást. Az európai zsidóság pedig a két nagy demokrácia között magára hagyatva pusztult.

A németek megszállta Európa gettófalai mögé zárt zsidók sehogyan sem értették, hogyan lehetséges, hogy az ellenük elkövetett gaztettekre oly hosszú ideig nem reagál a külvilág. Nem találtak más magyarázatot, mint hogy a náciknak valahogyan sikerült titokban tartaniuk cselekedeteiket a szövetségesek előtt. Mert máskülönben érthetetlen, hogy a szövetségesek sorsukra hagyják a zsidókat, s még csak meg sem próbálkoznak a megmentésükkel. Így tehát újra meg újra kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy híreket csempésszenek ki, „hadd tudja meg a világ". Titkos rádióadókat vettek igénybe, felhasználták a földalatti hálózatot, és kiaknáztak minden elképzelhető kapcsolatot üzenetük közvetítésére. Sohasem lehettek biztosak a sikerben. Gyötrelmes volt a hosszú, néma csend. Vajon eljutottak-e a külvilágba az oly nagy kockázatok árán továbbított hírek?

Nagy sokára azután, 1942 nyarán, meghallották megpróbáltatásaik leírását a titokban hallgatott angol rádióadásokban. Mindenki mélységesen megindult. „London eddig egyszerűen nem tudta, legalábbis részleteiben nem, hogy mi történik", írta naplójába 1942. június 25-én Ringelblum. „Mindnyájunkat lelkünk legmélyéig megrendített, hogy a világot mennyire megrázta a lengyelországi mészárlásokról szóló híradás", folytatta.[71] Az emberek pedig most már bizakodtak, hogy majd csak történik érdekükben valami.

De ahogy a hónapok múltak, és semmi hír sem érkezett külső segítségről, a deportálás és a mészárlás viszont folytatódott, az életben maradottak ismét kétségbeestek. 1942 októberében két zsidó megbízott a legnagyobb titokban találkozott Jan Karskival, akit a lengyel földalatti mozgalom akkor készült kiküldeni a szabad világba. „Mondja el a szövetségeseknek a teljes igazságot – kötötték

a lelkére. – A háború utáni megtorlással való fenyegetőzés nem fogja megmenteni a zsidókat... Németországra csak a hatalom és az erőszak eszközeivel lehet hatni." Németország városait könyörtelenül bombázni kell, mondották a megbízottak, és minden bombázás alkalmával röpcédulákat kell ledobni, amelyek közlik, hogy a bombatámadás megtorlás a zsidók ellen elkövetett bűnökért. „Hozza a szövetséges kormányok tudomására, hogy ezt a háborút nem lehet pusztán katonai szemszögből nézni. A demokráciák nem fogadhatják el nyugodt lélekkel azt az állítást, hogy az európai zsidóságot nem lehet megmenteni... Ajánljanak cserét a németeknek... ajánljanak nekik pénzt." Karski ellenvetést tett: nem egyeztethető össze a háború stratégiájával, hogy az ellenségnek pénzt ajánljanak fel, és katonákat adjanak vissza neki, akiket aztán a fronton majd harcba vet.

„Éppen ez az... mindig ezzel találjuk magunkat szemben", válaszolták erre a zsidó megbízottak. „Mindenki azt mondja nekünk: »Ez ellentétes ennek a háborúnak a stratégiájával.« De hát a stratégián igazítani is lehet... Igazítsák úgy a stratégiát, hogy magába foglalja a zsidóság egy töredékének a megmentését. Miért hagy bennünket elpusztulni a világ? Nem járultunk talán hozzá mi is a világ kultúrájához, civilizációjához? Miért harcol a világ csak a többi népért? Mi talán nem dolgoztunk, nem harcoltunk, nem véreztünk?"[72]

Néhány nap múlva átadták az üzenetet, egy haldokló nép üzenetét, amely az élethez való jogát kérte. De a háború stratégiája csak nem módosult. Igaz: sok-sok pusztító légitámadást intéztek német városok, ipari központok ellen. A *Royal Air Force* (RAF), a brit légierő növekvő ereje irgalmatlan bosszút állt némely angol város részleges „kiradírozásáért", amivel Hitler a „villámháború", az angol városok ellen intézett heves légitámadások folyamán dicsekedett. Churchill megígérte a náciknak, hogy vihart fognak aratni, s így is történt. A RAF légitámadásai nagy hatással voltak a német morálra, amint erről Goebbels több ízben is megemlékezett a naplójában. A Dortmundot ért súlyos légitámadás után feljegyezte: „...az emberek fokozatosan... megtörnek... A morál most roszszabb, mint bármikor volt... Nehéz is tartósan elviselni az ilyen poklot..."[73] A bombázások elsősorban ipari és katonai célpontokra irányultak. Némelyikük azonban félreérthetetlenül háborús megtorlásnak számított. De nem egyik vagy másik lerombolt gettóért.

Figyelemre méltó, hogy Kurt Gerstein, a náciellenes SS-tiszt, a berlini expresszvonat egyik fülkéjében, von Otter svéd diplomatával suttogva folytatott beszélgetése során (lásd a 136. oldalt), szintén a röpcédulákkal kísért légi bombázás módszerét ajánlotta, akárcsak a két zsidó ellenálló Jan Karskinak, az egyik varsói külváros egyik elhagyatott, romos házában.

A szövetségesek határozottan elutasították, hogy háborús stratégiájukat „hozzáigazítsák" a zsidó emberéletek megmentését szolgáló intézkedések következményeihez, és ez akkor vált a legkönyörtelenebb módon nyilvánvalóvá, amikor makacsul elvetették zsidó körök nyomatékos kérését: bombázzák a megsemmisítő táborokat, a táborokba vezető vasútvonalakat, a megfelelő vasúti csomópontokat. A kérés ésszerű volt: hiszen mihelyt valamelyik tábort fölfedik, és a foglyoknak sikerült onnan megszökniük, akkor ezt a tábort a nácik nem használják többé (lásd a 274. oldalt). „Póttábort" pedig nemigen lehetett rögtönözni. Ezért a zsidó megbízottak többször is szorgalmazták ezt az eljárást Londonban, Washingtonban, Moszkvában. Mint Weizmann az Auschwitz bombázását sürgető kérelmében írta: „Ez elsősorban azt jelentené, hogy a szövetségesek hadat üzennek a náci elnyomás áldozatai elleni irtóhadjáratnak... Másodsorban: megcáfolná a náci szóvivők ismételt kijelentéseit, amelyek szerint a szövetségesek valójában nem is veszik zokon, ha a nácik megszabadítják Európát a zsidóktól... Harmadsorban: nyomatékot adna a megtorlással való fenyegetésnek."[74] Majdnem két hónapig tartó „alapos megfontolás" után az angol külügyminisztérium azt írta, hogy sajnálja, de a légierő vezérkara, „tekintettel az ebből adódó súlyos technikai nehézségekre, kénytelen lemondani a javaslat megvalósításáról". Amikor az Eichmann-per során mindez először került nyilvánosságra, széltében-hosszában kommentálták, és két brit képviselő hangot adott „aggodalmának és megrökönyödésének", arra kérve a londoni kormányt, tegye közzé a rendelkezésére álló valamennyi dokumentumot. A miniszterelnök megígérte, hogy megfontolja a kérést, de aztán soha semmi sem került nyilvánosságra.[75] Még meghökkentőbbé vált az összkép, amikor Sir Arthur Harris, aki annak idején a bombázóegységek parancsnoka volt, határozottan kijelentette, hogy „Auschwitz nevét soha semmiféle stratégiai utasításban nem említették".[76] Igaz, Sir Arthur egyrészt még mindig kételkedett az ilyen bombázás gyakorlati értékében, másrészt viszont nem hagyott kétséget afelől, hogy az

olaszországi támaszpontokról igenis lehetett volna bombázni Auschwitzot. Elmondotta, hogy több hasonló célpontot, például a franciaországi Amiens börtönét hajszálpontosan és igen eredményesen sikerült bombázni. Leonard Cheshire, Victoria-kereszttel kitüntetett repülő ezredes megerősítette azt a véleményt: „Nagy pontossággal tudtuk volna bombázni Auschwitzot", írta.[77]

Washington ugyanúgy kitért az „emberirtó üzemek" lerombolására irányuló kérések elől. John J. McCloy hadügyminiszterhelyettes azt válaszolta dr. Kubowitzki (ma: Kubovi) levelére, hogy „az ilyen hadműveletet csakis akkor lehetne végrehajtani, ha haderőnktől a légitámadás jelentős erőit vonnánk el, amelyek igen lényegesek a jelenleg másutt megvívandó döntő hadműveletek sikere szempontjából".[78] Zsidó emberéletek megmentése, úgy látszik, nem volt sem „lényeges", sem pedig „döntő".

Szó, ami szó, az Auschwitz környéki ipari berendezéseket a szövetségesek többször is bombázták, két ízben ráadásul fényes nappal. Az amerikai légierő úgynevezett repülő erődjei röpcédulákat dobtak le, amelyek szerint a helység elsőként szerepel a bombázandó célpontok listáján, ezért a civilek hagyják el minél előbb.[79]

Magát a haláltábort azonban érintetlenül hagyták a bombázók.

Voltak egyéb javaslatok is. 1944 elején a Jewish Agency a következő tervet terjesztette a brit hatóságok elé: dobjanak le több száz palesztinai zsidó ejtőernyőst Magyarországra. Brit katonai körök jól megfontolt véleménye szerint katonai szempontból a terv végrehajtása előnyösnek bizonyult volna a szövetségesek számára; és talán hozzájárult volna a magyarországi deportálások megakadályozásához. Az illetékes katonai hatóságok jóvá is hagyták az elgondolást, és történtek is intézkedések a megvalósítására, akkor azonban közbelépett a londoni külügyminisztérium és a gyarmatügyi minisztérium: utasították a katonai hatóságokat, hogy ejtsék el a tervet.[80]

Weizmann 1945 novemberében vetette ezt papírra, amikor tanúskodni készült a háborús bűnösök nürnbergi perében. De a nürnbergi vádhatóság elállt attól a korábbi szándékától, hogy tanúként idézze meg őt, úgyhogy ez a tény első ízben az Eichmann-per során került nyilvánosságra.

Bár sok százan jelentkeztek önként az említett ejtőernyős akcióra, sok százan kaptak teljes ejtőernyős kiképzést, az angolok végül mégis mindössze harminckét palesztinai zsidót, köztük három nőt

dobtak le ejtőernyőn Románia, Bulgária, Magyarország, Olaszország, Szlovákia, Ausztria és Jugoszlávia felett. Mind a harmincketten a Hagana, a palesztinai zsidó önkéntes védelmi szervezet veterán harcosai voltak, s azt a szigorú utasítást kapták, hogy zsidó ügyekkel csak katonai megbízatásuk teljesítése után foglalkozhatnak. Sajnos, későn érkeztek, és túlságosan kevesen voltak ahhoz, hogy a zsidóság maradványait nagyarányú felkelésre vagy mentési erőfeszítésre ösztönözhették volna. De – jóllehet néhányukat hamar elfogták és kivégezték – a megjelenésük puszta ténye is rendkívül lelkesítő hatást gyakorolt az életben maradt zsidókra, és ők lettek a zsidók önmentő tevékenységének a motorjai.

A szabad világban élő zsidók mentési kísérleteit két tényező is akadályozta. Először is: örökké másoktól függtek. Nem volt olyan autonóm testületük, mint amilyennel a szövetségeseknek még a legjelentéktelenebbike is rendelkezett. Nem vettek részt semmiféle nemzetközi tanácskozáson, és mindig másokra voltak utalva, kisebb és nagyobb ügyekben egyaránt. Még az olyan apróságot is az angol diplomáciai testület közvetítésével kellett elintézniük, hogy pl. a Jewish Agency politikai osztályának vezetője beutazási engedélyt kapjon Törökországba. A zsidó intézmények minden egyes lépését valamilyen külföldi hatóságnak kellett jóváhagynia, s e hatóság embereinek mindig módjában állt becsapni az ajtót a dolgokat túlságosan is szorgalmazók orra előtt. Ezenkívül a zsidók hűséges állampolgárai voltak országuknak, és érzékenyen reagáltak arra a kérésre, hogy a háborús erőfeszítést ne akadályozzák „túlzó" követelésekkel.

Palesztina mintegy félmilliónyi zsidósága összeütközésbe került az angolokkal a Fehér Könyvben felvázolt politika miatt. Palesztina zsidóságának meg kellett osztania soványka erőit: egyrészt önkénteseket adott az angol hadseregnek, másrészt fenn kellett tartania a maga illegális biztonsági szervezetét. Mindent egybevetve azonban megbocsáthatatlannak minősíthető, hogy a zsidó vezetők hagyták magukat megfélemlíteni az olyan agyoncsépelt jelszavaktól, mint „háborús szükségszerűség", „első a győzelem"; ezeket hajtogatták a szövetségesek szóvivői, mintha bizony Hitler legyőzése ellentétben állt volna jó néhány áldozatának megmentésével.

Dr. Nahum Goldmann ezt nyilvánosan is beismerte: „Mindannyian hibásak vagyunk, mert nem próbáltunk meg mindent – mondotta. – Túlságosan mély benyomást keltett bennünk az az érv,

amely szerint békében kell hagyni a tábornokokat, hogy megharcolhassák a háborút."[81]

Bizony gyötrelmes dolog manapság az életben maradt zsidóknak visszagondolni azokra a borzalmas évekre, amikor végeredményben élték a maguk mindennapi életét, a maga hétköznapi örömeivel és bánataival, pedig ugyanakkor már Európa-szerte folyt az irtózatos mészárlás.

Még a pokol közepén élő zsidók is üzentek testvéreiknek, amikor Varsóban Jan Karskinak, távozása előestéjén, a következőket mondták: „Menjenek el minden jelentősebb angol és amerikai hivatalhoz és szervezethez. Mondd meg nekik, hogy csak akkor távozzanak onnan, ha biztosítékokat kaptak, hogy döntés született a zsidók megmentésére. Ne fogadjanak el se ételt, se italt, haljanak lassú halált a világ figyelő szeme előtt. Haljanak meg inkább. Haláluk talán fölrázza majd a világ lelkiismeretét."[82]

Karski átadta az üzenetet. Londonban Zygelbojm igencsak megriadt. „Teljességgel lehetetlen! Sohasem engednének csöndes, lassú halállal meghalni. Egyszerűen rám szabadítanának két rendőrt, és elhurcoltatnának valamelyik elmegyógyintézetbe."

Amerikában drasztikus intézkedéseket fontolgattak. Néhány zsidó vezető, köztük Goldmann, tömegtüntetések, valamint az üzletek és hivatalok bezárása mellett szállt síkra. A Palesztinából érkezett küldöttek, főként Meir Berlin rabbi és Leib Jaffe azonnali és drámai lépéseket szorgalmaztak. „Nem tudjuk elfogadni azt az ítéletet, hogy nem tehetünk semmit. Hogyan lehet itt továbbra is hallgatni?", fakadt ki Jaffe. De az amerikai zsidóság – a legnagyobb létszámú a világon és a legnagyobb biztonságban élő – hagyta magát meggyőzni attól a tetszetős érvtől, amely szerint a háborús erőfeszítés fő vonalától egy jottányit sem szabad eltérni.

Végül a világ vezető politikusainak egyike-másika nem óhajtotta, hogy tovább zaklassák a zsidók ügyeivel. „Nem találkozhatom többé dr. Weizmann-nal – mondotta Churchill –, mert minden beszélgetésünk után álmatlanul töltöm az éjszakát, az pedig hátrányos a hadviselésre." Nem maradt más hátra: békén kellett hagyni Churchillt, hadd aludja át az éjszakáit, így aztán Weizmann az Egyesült Államokban folytatta tevékenységét. 1943. március 1-én kijelentette egy tömeggyűlésen, a Madison Square Gardenban, hogy „a mentőakciók kísérlete nélkül a rokonszenv- és részvétnyilvánítások üresen csengő, gúnyos szavak a haldoklók fülében". Kö-

vetelte, jelöljenek ki menedékeket az Egyesült Nemzetek országainak területén, s kérte, nyissák meg Palesztina kapuit. *„Stop Hitler Now!"* – „Most állítsátok meg Hitlert!" – így hangzott a jelszó. De nem támadt visszhangja.

A Jewish Agency már egy idő óta közvetlenül szervezte a segélyezést és a menekítést, kivált török földről, ahol Chajim Barlas személyében hivatalos megbízottja volt. Egy idő múltán delegációt küldött Törökországba, több párt képviseletében. A delegáció tagjai szívettépő nehézségekbe ütköztek. Nekik kellett tartaniuk az illegális kapcsolatot a megszállt Európával. A zsidókat titkos utakon, csoportosan összegyűjteniük Románia és Bulgária éber rendőrök őrizte tengerpartjának valamelyik pontján a behajózáshoz. Meg kellett szervezni, hogy idejében ott legyen a hajó, keresztüljusson a part menti aknákon, s aztán iparkodjon a tengeralattjáróktól nyüzsgő vizeken Törökország felé, ahonnan a menekültek később valahogyan továbbutaztak Palesztinába. Az európai zsidókkal való kontaktushoz különleges önkénteseket kellett igénybe venni. Néha nem akadt más választásuk: kétes egzisztenciákat kellett megvesztegetniük, hogy lépjenek kapcsolatba a gettókkal. Ahhoz, hogy a Fekete-tenger németek ellenőrizte kikötőibe eljussanak és onnan továbbmehessenek az emberek, hajóskapitányokat és matrózokat kellett olyan pénzösszegekkel megkísérteni, amelyeknél tekintélyesebb váltságdíjat még kalózok sem igen követeltek volna. Egy-egy személy kicsempészésénél nem is lett volna olyan kockázatos a vállalkozás, itt azonban nagy számban kellett kimenekíteni az embereket, köztük nőket, gyermekeket, sőt csecsemőket.

A delegáció utasításai alapján a zsidó ifjúsági mozgalmak életben maradt tagjai közül néhányat kicsempésztek a gettókból, és a főkormányzóság, Románia, Magyarország és Bulgária határvárosaiba irányították őket, hogy onnan szervezzék meg a Fekete-tenger kikötőibe vezető menekülés illegális útját. Több száz hiábavaló kísérlet előzte meg az első eredményes próbálkozást, de aztán már csak úgy áramlottak az emberek a kijelölt útvonalon. A Palesztinából érkezett ejtőernyősök nélkülözhetetlen láncszemei voltak az akciónak.

A Jewish Agency törökországi emberei számára minden egyes hajó indítása újabb kalandot jelentett, és látszólag leküzdhetetlen nehézségekkel járt. Csak akkor lehettek biztosak a sikerben, ha saját

szemükkel látták megérkezni a menekülteket. A menekültek ezután gyakran már legálisan jutottak be Palesztinába, a Fehér Könyv előírta belépésiengedély-kvóta keretén belül. A *Struma* katasztrófája kellett hozzá, hogy az angolok végre ne akadékoskodjanak az „élelmiszerhiány" és az „állambiztonsági meggondolások" mondvacsinált érveivel. Olykor azonban a szorongva várakozó mentőcsoportok csak egy tengeralattjáró megtorpedózta hajó halott utasainak felpuffadt tetemét láthatták meg a parton. Annál nagyobb volt viszont az örömük, amikor több száz olyan menekültet ölelhettek magukhoz és kalauzolhattak el a szabadságba, akiknek hajója minden akadályon átvergődött. „Inkább vállaltuk az életbe menekítés kockázatát, mintsem a biztos halállal járó tétlenség útját", írta Menahem Bader, egyike annak a kevés isztambuli küldöttnek, aki eddig megírta az emlékiratait.[83] A mentés egész története a próbálkozás és tévedés, a szívszorító gondok, a lesújtó kudarcok és az óriási feladathoz képest szánalmasan szegényes eszközök valóságos eposza. És mégis: több tízezer zsidó köszönheti az életét annak a maroknyi életmentőnek, aki áldozatkészen dolgozott Lisszabonban, Genfben, Stockholmban és főként Isztambulban, hogy túljárjon a Gestapo eszén. A kérdés, hogy vajon ez volt-e minden, amit a zsidóság a maga szétszórt, megosztott helyzetében, a maga megnyomorított állapotában történelme legnagyobb katasztrófájának elhárítására tehetett, továbbra is gyötörni fogja a nemzeti lelkiismeretet.

Volt több más olyan szervezet és testület is, amely segítségnyújtással és menekítéssel foglalkozott; amerikai zsidó emberbarát szervezet volt a legtöbbje, s már csak jellegüknél fogva is ragaszkodniuk kellett az általános érvényű jogszabályokhoz, nem tudták túllépni a szokványos módszerek kereteit, a példátlan tragédia ellenére sem. Sőt, a semleges országokban akadtak olyan szuperhazafias zsidók, akik megtagadták, hogy kapcsolatot tartsanak „illegálisan" érkezett menekültekkel, és makacsul kitartottak amellett, hogy csakis hivatalos bankszámlán hajlandók váltságdíjat fizetni a zsidók életéért.

1944-ben, amikor a különböző fővárosokban színre léptek a *War Refugee Board*, a háborús menekültek ügyeit intéző szervezetnek a közérdeket szem előtt tartó képviselői, új szellem kerekedett felül a menekítési tevékenységben. Az Egyesült Államok külképviseleteit utasították, támogassák Roosevelt elnöknek ezeket a közvetlen

megbízottait, és híre terjedt, hogy az USA elhatározta: megmenti az európai zsidóság maradékát (lásd a 346. oldalt). Öt évvel korábban ez milliók életének megmentését jelentette volna, ekkor azonban már nem jelentett többet, mint kutatást a romok között az életben maradottak után.

A WRB még így is nyomatékot adott ezeknek az utolsó percben tett erőfeszítéseknek, amelyeket az Egyesült Államok kormánya most már teljes lendülettel támogatott. Képviselői gyorsan átvágták magukat a bürokrácia szövevényein, és hamar átlátták, hogy a régi módszerekkel nem boldogulnak. Elsősorban zsidó testületektől kapott pénzalapok segítségével támogatták a különféle földalatti mozgalmak mentési munkáját, és lehetővé tették a magánszervezeteknek tulajdon erőforrásaik teljes bevetését. A WRB megtalálta a módját, hogy Spanyolországból Észak-Afrikába szállíttasson menekülteket, és több ezer Svájcban rekedt zsidó gyermeknek szerzett beutazási engedélyt az Egyesült Államokba; így aztán az érdekelt országok is megnyugodtak, hogy nem maradnak magukra a terhek viselésében. Mi több, három esztendeje visszatartott USA-vízumokat adtak a még felhasználatlan kvótakeretből a Németországban még föllelhető zsidóknak; ezzel is sok emberéletet sikerült megmenteni. Elintézték, hogy a németországi táborok foglyai közül sokan megkapják valamelyik latin-amerikai ország állampolgárságát. Nem volt ez döntő jelentőségű lépés, de mégis megmentett jó néhány embert a deportálás iszonyatától, és megmentette az életüket. A pénzalapok okos felhasználása a náci megszállta Európából való menekülés addig járatlan útjait fedezte fel és nyitotta meg.

Valahányszor a WRB képviselői, akik az amerikai külképviseletek mellett működtek, hivatalos minőségükben léptek fel, a jogszabályokhoz kellett ragaszkodniuk, és bizony sok fölösleges erőfeszítésükbe került, hogy egy-egy hajó számára minden hadviselő féltől biztonságos kíséretet kapjanak a Fekete-tengeren. Nem hivatalosan azonban ezek a fáradhatatlan emberek találtak másfajta utakat-módokat is, amit a WRB utolsó ügyvezető igazgatójának, William O'Dwyernek rövid zárójelentése is bizonyít.[84] Kolostorokban, magánlakásokban rejtettek el árva gyerekeket, s az életüket mentették meg, mert a deportálásukat, az illetékes hivatalnok megvesztegetésével, meg tudták akadályozni; némely, főként nem zsidó menekültet átcsempésztek a balti államokból Svédországba. A WRB energikus ankarai képviselője, Ira A. Hirschmann pedig foggal-körömmel harcolt minden egyes megmenthető menekült életéért. Egyik, korántsem diplomatikus, merész lépése azonnali eredményt hozott. Románia törökországi követének egyszerűen azt mondta, közeledik a leszámolás órája, s ha nem oszlatják fel a besszarábiai táborokat, akkor a román uralkodó klikk ne is számítson irgalomra az amerikaiak részéről.[85] Egy hét múlva ismét találkozott a két férfi, semleges területen, a Nemzetközi Vöröskereszt ankarai épületében. Crestianu követ izgatottan mutatta Hirschmann-nak a román *conducator* („vezér") sürgönyválaszát: a románok nem deportálnak több zsidót, a szóban forgó táborokat pedig azonnal feloszlatták.

Ez volt valószínűleg a Board legnagyobb egyedi mentési teljesítménye. Az idő tájt még több mint negyvenezer zsidó volt ezeknek a borzalmas romániai táboroknak a foglya. S rendkívül fontos volt, hogy a németekben erősödjék a meggyőződés: a nyugati világ mégiscsak törődik a zsidókkal, s talán végeredményben van valamelyes „csereértéke" a zsidók életének. Himmler, aki lázasan igyekezett kapcsolatot teremteni a Nyugattal, nagy érdeklődést tanúsított, amikor Becher beszámolt találkozásáról Roswell D. McClellanddel, a *War Refugee Board* svájci képviselőjével. Ilyen jellegű kapcsolat létrejött később Svédországgal is, név szerint Bernadotte gróffal; sőt Himmler és a stockholmi – zsidó vallású – Norbert Masur között is drámai találkozó jött létre. Mindennek eredményeképpen Himmler utasította a koncentrációs táborok parancsnokait: adják át az életben maradt táborlakókat – élve – a szövetségeseknek. De ez már a német összeomlás előestéjén történt.

A *War Refugee Board* elsőként sugallta Rooseveltnek, hogy tegyen közzé újabb nyilatkozatot a háborús bűnösök ellen, és ezúttal a náci barbárság áldozatai között az elnök megemlítette a zsidókat is.[86] A Board ezenkívül nyilatkozatot fogalmazott Eisenhower részére, s ebben a tábornok figyelmeztette a németeket: előnyomuló hadserege elvárja, hogy a németek többé ne bántalmazzák a koncentrációs táborok foglyait. Végül: a Board komolyan vette azt a hátborzongató „áruért vért" ajánlatot, amelyet Joel Brand hozott Budapestről.

Roosevelt utasította Hirschmannt, vizsgálja meg, mit lehet tenni ennek az ajánlatnak a dolgában, s tartsa nyitva az ajtót további tárgyalások előtt. Az ajánlat kétségkívül súlyos csapdákat rejthet a szövetségesek számára; s az angolok azonnal elleneztek minden további tárgyalást e témáról. Hirschmann az USA-ból utasítást

kapott, beszéljen Branddal, akit akkor Kairóban tartottak fogságban. Lord Moyne iparkodott meggyőzni Hirschmannt, hogy ne álljon szóba Branddal, utazzék azonnal Londonba tárgyalni. Hirschmann azonban nem tágított. Több órás eszmecserét folytatott a Budapestről érkezett küldöttel, és ennek nyomán kedvező jelentést küldött Washingtonba, ahol akkor már Edward Stettinius volt a külügyminiszter-helyettes. „Teherautókat nem adunk a németeknek, ez szóba se jöhet", jelentette ki Stettinius az őt meglátogató Nahum Goldmann-nak. De, folytatta, hajlandó tovább tárgyalni a németek kívánta egyéb dolgokról: teáról, kávéról, más árucikkekről. „Az ajánlat magas körökből érkezett – mondotta Stettinius –, és higgyék csak el a németek, hogy komolyan vesszük."[87]

A dologgal a szövetségesek legmagasabb rangú politikai vezetői foglalkoztak. Végül Churchill döntött. Edenhez intézett levelében a következőket írta: „Ez a magyarországi zsidóüldözés valószínűleg a legnagyobb és legförtelmesebb bűntény a világ egész történetében... Éppen ezért, nézetem szerint, ne legyen semmiféle tárgyalás ebben az ügyben. Nyilatkozatokat kell közzétenni, olyan értelemben, hogy mindenkit, aki ebben valamiképpen részt vett, kézre fognak keríteni, és ki fognak végezni."[88]

Weizmann-nak azt a nyomatékos kérését, hogy küldjék vissza Brandot Budapestre, vagy pedig engedélyezzék Menahem Badernak, hogy a magyar fővárosba utazzék azzal a válasszal, hogy folynak a tárgyalások – még ha ez csak a halogatást szolgálta is, hogy megakadályozzon olyan későbbi borzalmakat, mint a hírhedt gyilkos gyalogmenet –, a brit háborús kabinet elutasította.[89]

Hiába tiltakozott kétségbeesetten Brand, Kairóban tartották; néhány nappal Churchill döntése után pedig a BBC és a *The Times* közölte küldetésének hírét. A titok tehát kipattant. Tárgyalásokról nem esett több szó.

Eichmann minderről a maga módján emlékezett meg a Sassennal folytatott beszélgetései során:

– A külföld nem győzött szidalmazni bennünket intézkedéseink miatt – mondotta –, de ha csak a kisujját mozdítja a zsidók befogadása érdekében, hát egyetlen deportálóvonat sem indul el a koncentrációs táborok felé... A végén adtunk nekik még egy lehetőséget, a Reichsführer ugyanis azt mondta: „Vigyétek őket innen, de ezúttal nem kapjátok meg őket ingyen; áruval kell fizetnetek értük."

A külföld azonban ismét elutasította az ajánlatot. Így hát indítani kellett a vonatokat a táborok felé.[90]

A német protestáns egyház, amelyhez az ország keresztyén lakosságának többsége tartozott, megoszlott; egyik részét, az ólutheránusokat a nácik fejbólintója, Müller püspök irányította; a másik része, az ágostai hitvallású evangélikusok egy csoportja azonban szembefordult a hitleri eszmékkel, és sok lelkészét le is tartóztatták. De még ők is csak kivételes esetekben szálltak síkra a zsidókért. A legbátrabbak között volt Württemberg tartomány püspöke, Wurm, aki a szemébe vágta a német hatóságoknak: a szövetséges légitámadások okozta szenvedést úgy tekinti, mint méltó büntetést azért, amit Németország a zsidók ellen elkövetett.[91] Egy másik ilyen kivétel volt a neves dr. Heinrich Grüber lelkész, aki irodát hozott létre, hogy segíthesse a zsidókat az elrejtőzésben és az ország elhagyásában. Amikor aztán koncentrációs táborba hurcolták, a felesége, Margarethe, és Werner Sylten lelkész folytatta a munkáját. Később Syltent is letartóztatták, és Dachauba deportálták, ott halt meg. Amikor Grüber berlini irodáját szétrobbantották, tevékenységét Hermann Maas heidelbergi lelkész vette át. A nácik őt is letartóztatták, és halálra ítélték. De halálbüntetését fegyházbüntetésre változtatták, és ő még megérte, hogy első német látogatóként meghívják Izraelbe.

Németországon kívül is végrehajtottak nemes lelkű mentési akciókat; lutheránus papok Olaszországban és református lelkészek Hollandiában.

Lwówban a görögkatolikus egyház idős metropolitája, Andrzej Szeptycki élesen elítélte azokat az ukrán honfitársait, akik részt vettek a gaztettekben, és eltiltotta őket az istentiszteletek látogatásától. A főrabbi árvaságra jutott fiához pedig így szólt: „Szeretném, ha jó zsidó lenne belőled... Megmentelek téged, a néped üdvére."[92]

De az összképet tekintve, ezek csak apró, magányos lángocskák voltak az általános sötétségben. A hívők, a világ a legmagasabb és a legilletékesebb helyről várták az útmutatást, az igaz beszédet. Krisztus földi helytartójától, a pápától várták az igét: vigaszt az áldozatoknak és szigorú ítéletet a bűnösök ellen. A német vezetőket pedig, akik általában senkire és semmire nem voltak tekintettel, igencsak nyugtalanította az ilyen jellegű megnyilvánulás lehetősé-

ge. Lehet, hogy Róma valamennyiüket kiátkozza, s akkor náci pápaságot kell létrehozniuk?

De a várva várt római szózat sosem hangzott el. XI. Pius, aki annak idején kijelentette, hogy „lélekben valamennyien Izrael fiai vagyunk", és aki 1937-ben kibocsátotta a híres náciellenes *Mit brennender Sorge* (Égő aggodalommal) enciklikát, amelyben állást foglalt „az ártalmas tévedések és a még ártalmasabb praktikák" ellen, a háború kitörése előtt meghalt.

Utódját más fából faragták. XII. Pius akkor bocsátotta ki *Summi Pontificatus** kezdetű enciklikáját, amikor a háború lángjai már javában pusztították a zsidó otthonokat; de csupán kenetteljes általánosságokra szorítkozott, és valódi álláspontjára semmiféle jel nem engedett következtetni.[93] Amikor a gyilkolás folytatódott, ismét sokak tekintete fordult Róma felé. A zsidó intézmények mindenkit kellőképpen tájékoztattak az eseményekről, és Roosevelt személyes vatikáni képviselője kifejtette, hogy „a Vatikán hallgatása veszélyezteti az erkölcsi tekintélyét, és aláássa mind az egyházba, mind magába a szentatyába vetett bizalmat". A Szentszék erre csak azt válaszolta, hogy nem volna összhangban a semlegességi politikával, ha csak bizonyos atrocitások ellen tiltakozna, hanem „általánosságban kell az erkölcstelen cselekmények elítélésére" szorítkozni.[94] Az *Osservatore Romano*** berlini tudósítójának a pápa azt mondta, hogy nem sodorhatja lelkiismereti válságba a német hadseregben harcoló katolikus katonák millióit.[95]

A német katolikus egyháznak a náci kihívásra való reagálása – nagy általánosságban – a primitív erők nyomására bekövetkezett erkölcsi összeomlás képét mutatja. A német katolikus egyház csak ritkán ítélte el a keresztény alapelvekkel szöges ellentétben álló faji törvényeket. Még Faulhaber müncheni érsek is, aki pedig elutasította a fajelméletet, s akit a nácik élesen támadtak, félreérthetetlenül tisztázta, hogy nem a kortárs zsidókat védi.[96]

Németország katolikusai sokkal inkább az úgynevezett nem árja keresztényekkel, a kikeresztelkedettekkel és a *Mischling*-ekkel törődtek, mint a zsidókkal. Maga a vérfürdő majdnem az egész német katolikus papságot hidegen hagyta. Éles szavakkal ítélte el ez a papság az ún. euthanasiát, amely ellen Galen gróf münsteri püspök

* Az egész főpapság. (latin)

** A Vatikán sajtóorgánuma.

a szószékről nyíltan fellépett. De még ha szembeszálltak is a rendszerrel, és elítélték is intézkedéseit, a zsidók védelmében nem álltak ki.[97]

A németországi pápai nuncius a berlini külügyminisztériumban folytatott tárgyalásai során már „kerülgette" a túszok kivégzésének témáját, de aztán azonnal elértette tárgyalópartnerei egy célzását, és nem firtatta tovább a dolgot.[98] Gersteint később rövid úton eltávolították a nuncius berlini rezidenciájáról, mert elmondta a nuncius egyik tanácsadójának a bełżeci táborban történteket.

Csak egyetlen hang törte meg ezt a csendet. Bernhard Lichtenberg, a berlini Hedwig-katedrális perjelje, a nyilvánosság előtt imádkozott a zsidókért és a koncentrációs táborok foglyaiért. Kétévi fegyházbüntetésre ítélték, és szabadulásakor nyomban újra letartóztatták. 1943-ban, útban a dachaui koncentrációs tábor felé halt meg.

Ami a megszállt országokat illeti, némely egyházfő másképpen beszélt, mint német társai nagy része. Nevezetes példa a romániai Andreia Cassulo nunciusé, aki nyíltan fellépett a zsidók érdekében.[99] Hasonlóképpen cselekedett van Roey bíboros Belgiumban, Saliége érsek a franciaországi Toulouse-ban és mások. Utrecht érseke, de Jonge megtiltotta híveinek, hogy bármelyikük is részt vegyen a zsidók elleni hajszában, és megbélyegezte a zsidók ellen elkövetett igazságtalanságokat.[100] Monsignore Chattel, Párizs püspöke egy időre feltűzte a sárga csillagot, hogy kimutassa szolidaritását a szenvedőkkel, s a papok és apácák követték példáját.[101] S mindük közül kimagaslott Roncalli bíboros (a későbbi XXIII. János pápa), aki ankarai pápai nunciusként sokat tett a zsidók érdekében. Ő aztán igazán példát adott felebaráti szeretetből.

Több kolostor kapuja megnyílt a zsidók előtt. Legfőképpen említésre méltók az itáliai apátságok, amelyek három-négyezer, a náci razziák elől menekülő zsidónak adtak búvóhelyet. Az egyik Vilnius melletti zárda biztonságos menedékét odahagyó illegális harcosoknak ezt mondta búcsúzáskor az apácarend főnökasszonya: „Menjetek harcolni, fiaim, én utánatok megyek.[102] Isten velünk van." Chaillet lyoni jezsuita atyát letartóztatták, amiért nyolcvan zsidó gyermeket bújtatott.[103]

Nem kétséges, hogy a bíborosok és nunciusok a pápa beleegyezésével léptek fel a zsidók érdekében a különféle fővárosokban; de ha közvetlenül a Vatikánhoz fordult valaki irányításért, akkor bizony

késett a tiltakozás – vagy akár csupán az ellenvetés – a nácik eljárásával szemben. Amikor Pétain marsall megtudakolta a Vatikán véleményét a zsidóellenes törvénykezésről, amelyet a németek kényszerítettek Franciaországra, Léon Bérard, Vichy vatikáni nagykövete útján azt a választ kapta, hogy „az egyház nem ítél el szükségképpen minden olyan intézkedést, amely a zsidó faj ellen irányul". A zsidók eltávolítása a közhivatalokból, „különleges ruházkodásuk" elrendelése „nem ismeretlen az egyház számára", írta Bérard, s úgy vélekedett, hogy a Szentszék nem fog összeveszni a francia kormánnyal a tervbe vett *Statut des Juifs* (zsidóellenes törvények) miatt, feltéve, ha a vegyes házasságok elé nem gördül akadály, s ha az üzleti életben a zsidó érdekeltségek felszámolása „irgalmasan" megy végbe.[104]

Nem csoda hát, hogy a vichyi kormány miniszterelnöke, Pierre Laval elvesztette türelmét a tulajdon papjaival szemben, akik a zsidók védelmezésében szó szerint katolikusabbak voltak még a pápánál is.[105] Kereken megmondta nekik: nem tűri, hogy a zsidók pártfogolásával beavatkozzanak a francia belügyekbe, és nem egy papot bebörtönöztetett.

Világosan megmutatkozott a Szentszék ambivalenciája Szlovákiában is. Németország e csatlós államának katolikus pap elnökét, Jozef Tisót, XII. Pius mint „kedves fiunkat" üdvözölte.[106] Szlovákia különös kegyben állott a Vatikánnál. Sidort, az ország vatikáni követét a pápa szlovák nyelven áldotta meg, ami példa nélküli eset volt.[107] Különben is, Szlovákiára a Vatikán különleges figyelmet fordított. Amikor az országból kezdték deportálni a zsidókat, a Szentszék, amely mindig első kézből származó információkkal rendelkezett, közölte a pozsonyi hatóságokkal, hogy a zsidókat, a német hivatalos hírekkel ellentétben, nem „újratelepítés" végett szállítják Keletre, hanem hogy megsemmisítsék őket.[108] A szlovák hatóságok azt válaszolták, hogy a zsidókat „munkára mozgósítják" Keleten, akárcsak a német birodalomba küldött 120 000 szlovákot.[109] Erre aztán a Vatikán nem tett további lépéseket. 1943-ban Pozsony jelentette, hogy ismét deportálnak. Ekkor zsidó intézmények fordultak a Szentszékhez Roncalli nuncius közvetítésével, aki a legcsekélyebb habozás nélkül közbelépett.[110] Két jegyzék is ment Rómából Pozsonyba, s ezúttal megszűnt a deportálás.[111] Amikor 1944-ben Roncalli tudomására jutott, hogy a németek megkezdték a szlovák zsidóság felszámolását, ismét közbelépett, s még Rómába

is el akart menni, hogy szót emeljen a pápánál.[112] Közölték vele, hogy „a Szentszék már megtette a szükséges lépéseket". Sidornak Rómában átadtak egy meglehetősen langyos *note verbale*-t (szóbeli jegyzéket) a témáról;[113] Pozsony azt válaszolta a jegyzékre, hogy a németek katonai intézkedésként deportálják a zsidókat.

A németek nyugtalanul figyeltek a Szentszékre. Goebbels kimutatta a foga fehérjét, amikor értesült róla, hogy a pápa nyomatékosan kéri Spanyolországot, ne vegyen részt a háborúban. Ezt írta be naplójába: „Kifejezésre juttatja ellenséges érzületeit a tengelyhatalmakkal szemben... A háború után gondoskodnunk kell róla... hogy az ilyen beavatkozási kísérletek eleve lehetetlenné váljanak."[114]

Később másfajta értesüléseket is kapott a náci propagandaminiszter. „Mindenfelől azt hallom, hogy valamiképpen meg lehetne egyezni a jelenlegi pápával. Részben igen bölcs nézeteket hangoztatott, és nem is olyan ellenséges a nemzetiszocializmussal szemben, mint ahogy egynémely püspökének megnyilatkozásaiból vélhetnők."[115] S még később, amikor a Vatikán határozottan elutasította, hogy azonosítsa magát a szövetségesek háborús céljaival, Goebbels ezt a következtetést vonta le: „Úgy látszik, a pápa közelebb áll hozzánk, mint általában gondolják."[116]

A Vatikán újabb próbatétele a római zsidók elleni nagy razzia volt, az 1943. október 16-áról 17-ére virradó éjszakán, már jóval Mussolini bukása után.[117] Weizsäcker, Németország vatikáni nagykövete közölte Berlinnel, hogy a bíborosok testülete hangot adott megbotránkozásának, amiért a németek „a pápa ablaka alatt" vadásztak zsidókra. Nyomást gyakorolnak „a pápára, hogy kénytelen legyen változtatni tartózkodó magatartásán", folytatta Weizsäcker, különösen azért, mivel a francia püspökök határozottan elítélő állásfoglalást nyilvánítottak hasonló alkalmakkor. Weizsäcker úgy vélte, valamilyen nyilatkozat, amely szerint a letartóztatott zsidókat nem deportálják, esetleg enyhítheti a várható igen kedvezőtlen visszhangot. Hudal püspök, római német egyházfő még ennél is tovább ment; annyira nyugtalanította a helyzet, hogy kérte: Stahle tábornok, a helyi német haderők parancsnoka, azonnal állítsa le a letartóztatásokat, mégpedig „a Vatikán és a német katonai parancsnokság közötti eddigi jó viszony fenntartása érdekében", ellenkező esetben ugyanis „a pápa kénytelen lenne az ellenséges propaganda számára kedvező álláspontot magáévá tenni".[118]

Néhány kellemetlen nap múlva kiderült, szükségtelen volt riadót

fújni. Weizsäcker ekkor már jelenthette, hogy a pápa „nem engedte magát belesodorni a római zsidók deportálása ellen irányuló bármiféle tüntetően elítélő állásfoglalásba... Ebben a kényes ügyben is megtett mindent, hogy ne támadhasson nehézség a német kormánnyal és a római német testületekkel fennálló kapcsolatokban." A továbbiakban Weizsäcker kifejtette, hogy jóllehet a Vatikán sajtóorgánuma, az *Osservatore Romano* kommünikét közölt „a pápa jótékony tevékenységéről", a közlemény „annyira kicirkalmazott és nem világos, hogy nagyon kevesen fognak kiolvasni belőle bárminő célzást a zsidókérdésre", így hát az egész ügy lezártnak tekinthető.[119] A „pápa jótékony tevékenységére" való utalás föltehetően arra vonatkozott, hogy néhány tucat menekült menedéket kapott a Vatikánban.[120] Ezúttal XII. Pius nemcsak mint az egyház feje nem emelt szót, hanem mint Róma püspöke is szó nélkül tűrte, hogy városából több mint ezerkétszáz férfit, nőt és gyermeket elhurcoljanak, és legtöbbjüket Auschwitzba szállítsák, azért – s ezt tudta jól –, hogy megöljék őket.

Eichmann és Sassen beszélgetései során az utóbbi a katolikus egyház reagálása felől érdeklődött. Éppen Szlovákiáról volt szó, amelyet a háborús években egy katolikus pap kormányzott.

– A katolikus egyház? – ismételte meg a kérdést Eichmann. – Egyetlen alkalommal sem kaptam tőle számottevő tiltakozást, legalábbis olyan horderejűt nem, hogy fel kellett volna figyelnem rá.[121]

Az újabban felélénkült vitában több okot is felhoztak a Vatikán hallgatására. VI. Pál nyíltan védelmébe vette elődjét, maga XII. Pius viszont sosem válaszolt azokra a vádakra, amelyekkel már hosszú évekkel a halála előtt illették őt a hallgatása miatt. Akár gyakorlati, akár politikai, akár személyes oka volt annak idején XII. Pius hallgatásának és tétlenségének, a történelem kénytelen feljegyezni, hogy az elnyomott emberiség egyik legszörnyűbb órájában a pápa félreállt.[122]

A varsói földalatti mozgalom egyik tagja ezt írja naplójában:

A világ hallgat. A világ tudja, hogy mi folyik itt, és mégis hallgat. Isten helytartója Rómában, a jó ügy sáfárjai Londonban és Washingtonban, mind hallgatnak... A tiltakozás hangja most nem a szabadság országaiból tör fel, hanem onnan, ahol a legnehezebb fennen beszélni, ahol a legnehezebb cselekedni – a rabság mélyeiből.[123]

És ez bizony igaz. A legyőzött európai kontinensen akadtak emberek, akik síkraszálltak egy meggyilkolt népért. Kevesen voltak, szervezetlenek, gyöngék. Hétköznapi emberek lévén, nem hallathatták hangjukat a szövetségesek háborús céljainak megfogalmazásában, meg a felszabadítandó emberiségnek megígért négy szabadság meghirdetésében. Nem bocsátottak közre szépen hangzó nyilatkozatokat sem. Helyette életeket mentettek, s közben szakadatlanul kockára tették a saját életüket. Jól tudták, hogy csak kevés alkalommal érhetnek el számottevő eredményt, de azért kitartottak, hónapokig, évekig. Hogy miért? Egyszerű szavakkal válaszolt erre Campert, a holland ellenállási mozgalom költője: „Mert a szív nem viselkedhetett másképpen."

Két kis ország majdnem teljesen meghiúsította a nácik terveit. Az egyik Finnország volt, amely 1941-ben, két évvel a finn–szovjet háború után csatlakozott Németország szovjetellenes háborújához. A katonai szövetséget Hitler helsinki és Mannerheim berlini látogatása szilárdította. De hiába függött Németországtól, hiába kerítették be teljesen a német csapatok, Finnország mégsem volt hajlandó kiszolgáltatni „áttelepítésre" a kétezer finn zsidót. „Becsületes nép vagyunk – jelentette ki Witting finn külügyminiszter. – Inkább meghalunk a zsidókkal együtt, de nem adjuk ki őket."[124]

Himmler dühöngött. „A finneknek választaniuk kell: ha nem adják ki a zsidókat, éhen fognak pusztulni" – jelentette ki, mielőtt Helsinkibe utazott tárgyalni.[125] S a végén mégsem kapta meg a finnországi zsidókat.

Ám ennek a kis, elszigetelt zsidó közösségnek nagy árat kellett fizetnie. Mivel a finn zsidók teljes jogú állampolgárai voltak hazájuknak, behívták őket katonának, és így a finn hadseregben, Hitler oldalán kellett harcolniuk.

Másfajta mentőakció-történetet írt Dánia népe, amelynek országát 1940 áprilisában rohanták le a németek. A nácik világgá kürtölték, hogy ez az északi ország „példás protektorátus" lesz. Az volt a szándékuk, hogy afféle kirakatországot gyártanak belőle, hadd lássák a „tétováknak", „határozatlannak" minősített országok, hogy az „új rendben" élni elviselhető, sőt kifizetődő. Ezért hatalmon maradhatott a király és a parlament. A megszállók ellenszolgáltatásként érthető módon bizonyos engedményeket csikartak ki: németbarát miniszterelnököt neveztettek ki, minduntalan beavatkoztak a dán gazdasági életbe, és csökkentették Dánia még megma-

radt önállóságát is. Közvetve természetesen a németek irányítottak fontosabb ügyekben, a kulisszák mögül.

Jóllehet a dánok a többi megszállt országhoz képest egyedülálló és kiváltságos helyzetet élveztek, nem dőltek be a náciknak, még akkor sem, amikor – példátlan eset! – szabad parlamenti választásokat tarthattak 1943 márciusában. A dán nép szavazataiból mintegy két százalék esett a náci pártra, a demokratikus koalíció viszont elsöprő többséget kapott.[126] Szabotázshullám söpört végig az országon, és 1943 augusztusában statáriumot hirdettek. Feloszlatták a kormányt és a parlamentet, a király gyakorlatilag a németek foglya lett, akik most már kézükbe vették a közvetlen vezetést. Elérkezett az idő, hogy elbánjanak a dán zsidókkal, akik addig megkíméltettek a náci megszállással járó borzalmaktól.

Szeptember vége felé kiszivárgott a hír, hogy küszöbön áll a deportálás. Ez nagy riadalmat keltett. X. Keresztély király hivatalos figyelmeztetést küldött Werner Bestnek, a Reich teljhatalmú megbízottjának, és ebben tudtára adta, hogy minden olyan intézkedés, „amely országom zsidó állampolgárai ellen irányul, a legsúlyosabb következményekkel járna".[127]

A dán nép maga vette kézbe a dolgot. Az emberek szóltak zsidó barátaiknak, ismerőseiknek és szomszédaiknak, de még teljesen ismeretlen zsidó embereknek is: „Nem tudjuk, mi lesz; de ha rejtekhelyre van szükségetek, forduljatok hozzánk." Sokan több ilyen ajánlatot is kaptak. Három napon belül majdnem minden dán zsidó elrejtőzött keresztény ismerősöknél, s amikor a Gestapo megjelent azokon a címeken, amelyeket egy hónappal korábban erőszakkal szerzett meg a zsidó hitközségtől, szinte senkit sem talált odahaza. A razzián összesen 470 személyt fogtak el, akiket otthon találtak, közöttük Friediger főrabbit is. Ezeket az embereket Theresienstadtba deportálták.

De a zsidók többsége ott maradt Dániában, s nem kis teljesítmény volt elrejteni, majd végül kimenekíteni őket. A németek azonnal nyomozni kezdtek utánuk, s egy felháborodott nép minden leleményére, az addigra már teljességgel mozgósított dán ellenállási mozgalom minden lelkesedésére és buzgalmára volt szükség, hogy a mentőakció sikerrel járjon. Mindenki segített, akihez csak a dán ellenállók fordultak. Jellemzően viselkedett egy koppenhágai taxisofőr, amikor megkérték, hogy segítsen az emberek elszállításában. „De hát ez csak természetes – mondotta. – Disznóság, amit ezek a

zöld egyenruhások művelnek. Nem sokat tudok a zsidókról, de hogy irtóhadjáratot indítanak emberek ellen, mintha patkányok volnának, ellenkezik az erkölcsi felfogásommal, a vallásos meggyőződésemmel. Éjjel-nappal rendelkezésükre állok."[128]

Az egész dán népet – férfiakat, nőket egyaránt – fűtötte a becsvágy, hogy kimentsék a zsidókat a németek karmai közül. Hihetetlenül nagy erőfeszítést, sőt szervezési teljesítményt igényelt kijátszani a Gestapo éberségét, megszerezni a kellő számú halászcsónakot, titokban a tengerpartra szállítani a zsidókat, és aztán átvinni őket Svédországba.

Diákok és cserkészek voltak a csodálatos mentőakció fő szervezői. Pénzt gyűjtöttek az átkelés finanszírozására; a dán rendőrség pedig éjszaka lezárta a tengerpart egy szakaszát, mintha szabotőröket keresne, holott az illetékteleneket tartotta távol, miközben a zsidók csónakba szálltak, és a csónakok nekivágtak az útnak.[129] David Melchior, a megmentett emberek egyike mondta el ezt tanúvallomásában. Sok esetben mentőautó szállította az embereket a tengerpartra. Az egész népet addig példa nélkül álló egységbe tömörítette az illegális mentőakció.

Hetekig tartott ez a „kis dunkerque-i" hadművelet, s szinte hihetetlen, milyen kevés fennakadással. Egy ízben a németek értesültek a zsidók valamelyik búvóhelyéről, s az így támadt lövöldözés során egy dánt megöltek. Előfordult, hogy az átkelést egy-két éjszakával el kellett halasztani. Egyébként azonban minden a legjobban sikerült. Mire 1943 októbere elmúlt, a dán zsidóság – mintegy nyolcezer ember – biztonságban volt az Øresund tengerszoros túlpartján, a svéd kormány és a svéd nép pedig melegen fogadta őket, és nagylelkűen menedéket nyújtott nekik.

Amikor a náci kudarc híre eljutott Berlinbe, Eichmann elfehéredett dühében. „A fejét fogom követelni a szabotőröknek!" – őrjöngött.[130]

Rövidesen csakugyan megérkezett Koppenhágába, helyszíni szemlére. A Reich ottani teljhatalmú megbízottja a hadsereget hibáztatta, amiért nem adott elég embert a razziákhoz, de azzal vigasztalódott, hogy végeredményben az ország mégiscsak megszabadult a zsidóktól.[131]

A dánok azonban ekkor azt követelték, hogy térjenek vissza Theresienstadtból azok, akiket a németek általános gyakorlata alapján nem is kellett volna deportálni, vagyis a *Mischling*-ek, a nagyon

idős emberek és a vegyes házaspárok. Ezenkívül ragaszkodtak hozzá, hogy csomagokat küldhessenek a deportáltaknak, és meglátogathassák őket. A szakadatlan nyomás és a szüntelen érdeklődés eredményeképpen viszonylag sok dán deportált maradt életben Theresienstadtban.

De nemcsak a dánok viselkedtek nemesszívűen. A norvég ellenállási mozgalom nyolcszáz zsidót juttatott el Svédországba, rendkívüli veszélyek közepette. A francia ellenállás sok zsidó gyermeket küldött Svájcba, bár Svájc sajnos nem mindegyiküknek adott menedékjogot. Másutt, ahol semleges ország nem volt a közelben, csakis magában az országban lehetett elbújtatni a zsidókat, ami azzal a veszéllyel járt, hogy megtalálja őket vagy a Gestapo, vagy a nácik valamelyik híve, vagy pedig egyszerűen egy vérdíjra éhes besúgó. Harcolni kellett minden egyes élet megmentéséért. A rejtegető nem fogadhatott látogatókat, s az egész családját fenyegető állandó veszedelem miatt kénytelen volt kettős életet élni. Nem volt csekélység zsidókat bújtatni az éhező Európában, megosztani velük a soványka élelmiszeradagokat, rejtekhelyükre lopózni, titokban elhordani onnan a hulladékot, és olykor még egy-egy halottat is eltemetni a padlódeszkák alá, s eltüntetni a nyomokat. Márpedig akadtak, akik vállalkoztak minderre, ha nem is nagy számban, de szívükben annál nagyobb bátorsággal. Ők, az emberiség névtelen, jutalmazatlan, rendjellel ki nem tüntetett hősei voltak azok, akik az emberséges ember megőrzéséért küzdöttek.

Különféle indítékai voltak az embermentésnek. Az önfeláldozás olykor erős vallásos hitből fakadt, mint például Catharina Burger haarlemi holland keresztény tanítónő esetében, aki zsidó gyermekeket fogadott be az otthonába, bújtatta és élelmezte őket, és – hogy belső tartásukat megőrizzék – rávette őket, hogy péntek esténként ünnepeljék meg a szombat beköszöntését. Bronisława Czajkowska, egy jámbor lengyel parasztasszony a férjével és a fiával együtt majdnem három esztendeig bújtatott a tanyájuk istállójában két zsidó családot. Még kovásztalan kenyeret is sütött nekik a zsidó húsvét ünnepére. Egy napon a fia, Andrzej megtudta, hogy a szomszéd faluban a Gestapo kiirtott két lengyel családot és fölgyújtotta a házukat, amiért zsidókat rejtegettek. A fiú természetesen megijedt, és azt mondta a náluk rejtőzködő zsidóknak, hogy távozniuk kell. Erre berohant az édesanyja, és kijelentette, hogy ha elmennek, ő is velük megy.

Más esetekben a tiszta es egyszerű emberség motiválta az ilyen erőfeszítéseket. Edward Chacza baranowicei lengyel bányász a közeli gettókból menekült zsidók állandó rejtekhelyévé alakította át a házát. „Természetes volt, amit tettem", jelentette ki a háború után. A Gestapo, amely nyomára jutott „üzelmeinek", hónapokig tartotta fogva, de ő még kínzásra sem árulta el a rejtekhelyet, ahová az „ő" zsidóit – alig valamivel a letartóztatása előtt – áttelepítette. Két elárvult zsidó nővér azt mondta a háború után belga megmentőjükről, Marie Lodzykról, aki öt esztendeig bújtatta őket: „Azért cselekedett így, mert szerette az embereket, és segíteni akart rajtunk. Igazi anyánk volt."

„Sosem szerettem a zsidókat – jelentette ki Vaszilij Lopatyinszkij, Kosów ukrán városka polgármestere –, de nem állhatom a náci brutalitást." Így aztán a helyi gettó felszámolása után hét zsidót bújtatott a házában, a felesége pedig ez alatt a két év alatt – vagyis a felszabadulásig – úgy bánt a menekültekkel, akár a tulajdon gyermekeivel.

Mások a nácik elleni harc egyik módjának tekintették a zsidók megsegítését. Az antifasiszta dr. Giuseppe Moreali gondját viselte a faluján, az észak-olaszországi Nonantolán keresztüláramló menekülteknek. Folyamatosan ellátott hamis iratokkal olyan embereket, akiket addig nem is ismert, és így hozzásegítette őket, hogy Svájcba meneküljenek. Suzette Spaak több száz Párizsban rejtőzködő zsidó gyermekről gondoskodott. „Mindent megteszek a nácik veresége érdekében, ez pedig része a küzdelemnek", mondogatta. Rettenthetetlen illegális harcos lett a boldog, megelégedett feleségből és családanyából; a társaságbeli hölgy álarcában lótott-futott egész nap Párizsban, iratokkal látta el az embereket, kórházi ágyat szerzett zsidó betegeknek, főként pedig élelmet ifjú védenceinek. Közülük sokan túlélték a háborút, Suzette Spaak azonban nem. A Gestapo elfogta. Kivégezték.

Olykor egy-egy hűséges háztartási alkalmazott vagy házvezetőnő bújtatta egykori munkaadóit, akik most teljességgel tőle függtek. Néha a mentés egyszerű üzleti ajánlattal kezdődött: „elbújtatom magukat ennyiért meg ennyiért", de aztán emberséges cselekedetként folytatódott. Ezio Giorgetti például harmincnyolc zsidó menekültet bújtatott balariai szállodájában. Amikor a menekülteknek elfogyott a pénzük, Giorgetti gondoskodott róluk, és saját költsé-

gén, saját – nem csekély – veszélyére ott tartotta őket a szállodában, amíg mindannyiukat biztonságba nem tudta helyezni.

A megmentők rendszerint elutasítottak mindenféle pénzjutalmat, még a háború után is. „Nem pénzért tettük", mondotta Alphonse és Émilie Consette Belgiumból, amikor a megmentett hálás család meg akarta jutalmazni őket. „Ezekre az ékszerekre maguknak lesz most szükségük", mondta Kleopatra Pawlowska azoknak a zsidó menekülteknek, akiket három álló esztendőn át rejtegetett varsói lakásában, és átadta nekik az őrizetére bízott csomagot, amikor a háború után távozni készültek. Nem fogadott el semmiféle jutalmat.

Fernand Siplet belga postás, Bois de Villiers-ből, figyelmeztetett egy rejtőzködő zsidó famíliát, hogy a szomszédok kissé sokat beszélnek róluk. Felajánlotta, hogy biztosabb helyre telepíti őket. El is bújtatta mindannyiukat, mégpedig Léon Florant rokkantnyugdíjas házában. A család egy nagy hálószobában kapott szállást, és a házigazda igen kedvesen bánt velük. Két és fél esztendőn át laktak ott, és túlélték a háborút.

Még Németországban is akadtak, akik zsidókat bújtattak, s ellátták őket hamis iratokkal. Emma Richter egy zsidó asszonyt rejtegetett berlini boltocskájában; Theresienstadtba deportált zsidókat pedig csomagjaival segített életben tartani. Nem riasztották el sem a névtelen fenyegetések, sem az ajtajára kiszögezett felirat: „zsidóbérenc". A koncentrációs táborokban akadtak olyan német politikai foglyok, akik a tábor hierarchiájában viselt tisztségüket arra használták fel, hogy „létfontosságú" feladatokra alkalmaztak zsidókat, és így megmentették őket a gázkamrától. Ludwig Woerl szociáldemokrata politikai fogoly zsidó orvosokkal töltötte meg az auschwitzi kórházat, amelynek ő volt a táborfelelőse.

Ami a megszállt területeket illeti, kivételes eset volt a német Oscar Schindleré. Egy olyan gyárat igazgatott, amelyben a Krakkó környéki plaszówi tábor zsidó rabszolgamunkásai dolgoztak. Schindlernek sikerült őket életben tartania, és megvédenie a Gestapo zaklatásaitól, de még az eredetileg más táborokba deportált családtagjaikat is százával vitte oda. Amikor közeledtek az oroszok, és fokozódott annak veszélye, hogy a németek tovább deportálják a zsidókat, Schindler áthelyezte valamennyi munkását, mintegy ezer embert, a Szudéta-vidéki Brünlitzbe, ahol újból üzembe helyezte a gyárát. A foglyok végül itt szabadultak fel.

Akadt néhány elszigetelt példa a Wehrmachtban is arra, hogy némelyek segítettek a zsidókon. Kiemelkedik Anton Schmidt őrmester példája: együttműködött Vilnius és Białystok zsidó ellenállási mozgalmával, hamis iratokkal látta el a mozgalom tagjait, lehetővé tette számukra a német hadsereg járműveinek használatát. A Gestapo leleplezte, haditörvényszék elé állította: elítélték, kivégezték.[132]

Egy másik nevezetes kivétel volt a sobibóri megsemmisítő táborban egy Schwarz nevű SS-Untersturmführer. Szemlátomást zavarban volt, amikor az első „transzporttal" találkozott. Röviddel utána besettenkedett a barakkokba, és kijelentette a foglyoknak: „Fogalmam sem volt róla, hogy hová vezényelnek. Én itt nem bírom tovább. Kértem az áthelyezésemet." Kézszorítások és köcsönös jókívánságok után távozott.

– Legendába illő figura lett: egy emberséges SS-tiszt! – mondotta az egyik tanú az Eichmann-per során.[133]

Lengyelországot az idő tájt heves zsidóellenes propaganda árasztotta el, ami gyakran nem maradt hatástalan a helyi lakosságra. Amikor a varsói gettó a dicsőséges felkelés alatt lángokban állt, a környékbeli lengyelek általában azt mondták: „No, jól befűtöttek nekik!" Sok volt az olyan lengyel, aki ugyan eltökélten állást foglalt Hitler ellen, de boldog volt, hogy megszabadul a zsidóktól, és a zsidók elleni hajszában tevékenyen együttműködött a megszállókkal. Az ilyen zsidógyűlölők állandóan kémkedtek azokra a szomszédaikra, akikről azt gyanították, hogy zsidókat bújtatnak; feljelentgették őket, és a legcsekélyebb ürügyet is fölhasználták, hogy rendőrségi razziákat küldjenek a nyakukra. Előfordult, nem is egyszer, hogy a menekülő zsidókkal azonnal végeztek, lemondván ily módon a minden kiszolgáltatott zsidóért járó kenyér- és szalonnajutalomról. Voltak azonban másfajta lengyelek is. Liberális meggyőződésű katolikusok egy csoportja például bizottságot létesített a zsidók megsegítésére. Széles körű mentőakciókat szerveztek meg és hangoltak össze, különösen a gyermekek érdekében, gondoskodtak a betegekről, és sok embert csempésztek át a gettókból a városok „árja" részeibe. Wladyslaw Bartoszewski újságíró volt az egyik vezetőjük. A bizottság, a náci tanok ellen szólva, az emberek nemesebb ösztöneire apellált. Egyik legelterjedtebb kiadványának *A világ szemében* volt a címe, s ebben a brosúrában Marja Kann, a leánycserkészek egyik vezetője ezt írta: „Néhány év múlva, ha

valamelyik gyermek temetési menetet lát, azt fogja kérdezni édesanyjától: vajon egy ember halt-e meg, vagy csak egy zsidó? Ettől pedig féljetek a ti szívetekben, lengyel anyák!"

A bizottság egyik leglelkesebb munkását Wladyslawa Chomsnak hívták, de inkább a „lwówi angyal" néven ismerték. Ez a kis termetű, karcsú, csinos nő hivatásának tekintette, hogy zsidókat bújtasson, és kicsempéssze őket az országból. Hatvan különböző lengyel otthonban, zárdában, egyéb intézményben bújtatott el zsidó gyermekeket. Lwów csatornahálózatán keresztül rendszeresen érintkezett a gettóval, ahová élelmet, csomagokat, fegyvert küldött. Így csempészte ki azokat a gyermekeket is, akiktől édesanyjuk hajlandó volt – a gyerek érdekében – megválni. Wladyslawa Choms a háború után Izraelben kívánt élni, azok között, akiket megmentett, s jelenleg Haifában lakik.

Ignacy Ostjanowski templomi orgonista, aki a dél-lengyelországi Czernezicában lakott, a gettó felszámolása után húsz zsidót rejtett el a templom pincéjében. Egy másik csoportot egy fészerben bújtatott. Fia, Czesław vitte az ételt mind a két csoportnak, s mindig ezekkel a szavakkal üdvözölte az embereket: „Meglátjátok, nemsokára megvirrad!"

A templomban rejtőzködő csoportra szomorú sors várt. A csoport egyik tagja kimerészkedett, egy gestapós meglátta és rálőtt. Az ember visszament a rejtekhelyre, de a németeket odavezették a vérnyomok. Egy kivételével mindenkit elfogtak és agyonlőttek. Ostjanowski azonban nem hagyta cserben a másik csoportot. „Imádkozni fogok – mondotta –, és imádkozzatok ti is a magatok nyelvén."

Azok, akiket megmentett, kihozatták őt Izraelbe, s most itt lakik velük.

Hollandiában a rejtőzködő emberek megsegítése lett az ellenállási mozgalom egyik fő célja.[134] Az ellenállás egy LO nevű, különleges szervezetet alakított az *onderduikers*-ek (alámerülők, vagyis bujkálók) megsegítésére. Ez volt az ellenállás legjobban szerteágazó szervezete. Rendszeresen folyt az „alámerülők" elhelyezése megfelelő házigazdáknál; a regionális *beurs* (tőzsdeirodák) hangolták össze a munkát, és cserélték ki a módszerekre vonatkozó információkat. Az illegális sajtó közrebocsátotta *A búvárok tízparancsolata* című kiadványt. Ebben a rejtőzködők lelkére kötötte, hogy segítsenek a vendéglátóknak a háztartási munkában, de általában kerüljék

a feltűnést, amennyire csak lehetséges. Szakszerű tanácsokkal látta el őket, hogyan őrizhetik meg lelki egyensúlyukat.

Voltak lelkes hollandok, akik otthagyták állásukat, elhanyagolták családjukat, és kizárólag életmentéssel foglalkoztak. Kiemelkedő példa erre Joop Westerweel és felesége, Will. Három kisgyereküket nevelőszülőknél helyezték el, hogy szabaddá tegyék magukat. „Aki inkább szereti fiát és leányát, hogynem engemet, nem méltó énhozzám", emlékeztetett Máté evangéliumára Joop, amikor elhatározta magát. A Westerweel házaspár lett a központja egy olyan csoportnak, amely a rejtekhelyek egész hálózatát teremtette meg, és amely apránként Franciaországon át Spanyolországba csempészte a zsidó árvaházak növendékeit és tanítóikat.

Egyesztendei állandó veszélyek után Willt letartóztatták. Túlélte a Gestapo-kínzásokat, a tizenöt havi börtönt és a koncentrációs tábort. Joop tudta, hogy szorul körülötte a Gestapo-hurok, de azért folytatta a mentés munkáját. Folytonosan változtatnia kellett a nevét, az iratait. Végül, amikor két zsidó leányt próbált kicsempészni Eindhovenből, letartóztatták. Éppen egy hivatásos csempész irataival utazott, aki már úgyis szálka volt a Gestapo szemében. A nácik azonban csakhamar kiderítették a valódi személyazonosságot. Öt hónapon át kínozták. Barátainak minden szabadítási erőfeszítése hiábavalónak bizonyult. „Tudjátok jól, hogy nem foglak benneteket elárulni – írta nekik egy kicsempészett üzenetében. – Nagyon hétköznapi ember vagyok én, így hát kérlek, ne eszményítsetek – fűzte hozzá. – Valahogyan túl kell jutnom ezeken a nehéz napokon. Ha pedig meg van pecsételve a sorsom, hát férfi módjára fogok meghalni."

Amikor elvezették a kivégzésére, Joop Westerweel kedvenc szabadságdalát énekelte fennhangon.

Egyik leánya Izraelben van férjnél.

Figyelemre méltó, kiemelkedő cselekedet a Charles Cowardé. Brit katonaként német hadifogságba esett, megszökött, de a németek ismét elfogták, és egy Auschwitz melletti büntetőtáborba zárták. Amikor Coward rádöbbent, mi folyik a szomszédos haláltáborban, rábeszélte hadifogoly társait, adják oda neki csokoládé- és cigarettaadagjaikat, majd megvesztegette ezekkel a német őröket, hogy helyezzenek időnként néhány holttestet azoknak az árkoknak a közelébe, ahol zsidó foglyok dolgoztak. Egy-egy holttest ellenében egy-egy zsidó fogoly átugorhatta az árkot és elmenekülhetett,

miközben a megvesztegetett őrök „éppen másfelé néztek". A tábor létszáma nem változott.

Budapesten volt két olyan külföldi diplomata, aki, fittyet hányva a diplomáciai protokollnak, életmentéssel foglalkozott. Charles Lutz svájci főkonzul minden elképzelhető ürügyet felhasznált, hogy országa oltalma alá helyezzen zsidókat, akik ily módon megmenekültek a deportálástól. Raoul Wallenberg svéd követségi tanácsos pedig útlevelet adott minden olyan embernek, akinek rokona vagy csak üzleti összeköttetése volt Svédországban. Több ezer zsidót – főleg gyerekeket – helyezett el az általa „nemzetközi védett övezetnek" nevezett zóna harminc épületében, s kijelentette, hogy ezek a budapesti házak Svédország védelme alatt állnak.

Amikor 1944 novemberében Budapestről elindult az iszonyatos gyalogmenet, Wallenberg teherautókra pakolt élelmiszer-, ruha- és gyógyszerrakományokkal a nyomába eredt. Kihozott a menetoszlopból minden olyan személyt, akire valamilyen okból azt tudta mondani, hogy svéd, a helyi parasztlakosságot pedig arra buzdította, hogy lássák el a nőket és a gyermekeket ivóvízzel és meleg étellel. Eichmann tombolt dühében. „Megölöm azt a Wallenberget, a zsidóknak ezt a kutyáját!", fenyegetőzött. A svéd kormány tiltakozó jegyzéket nyújtott át Berlinben, amire a német külügyminisztérium azt válaszolta, hogy Eichmann nem gondolhatta komolyan, amit mondott, de, fűzte hozzá a berlini külügyi hivatal, „a svéd követségnek a zsidó ügyekbe való beavatkozása mindenképpen jogtalan".[135]

Az itt elbeszélt epizódok csak töredékei annak a hősi eposznak, amelyet a Vértanúk és Hősök Emlékbizottsága, a Jad Vasem állít össze. A könyvemben idézett anyag nagy része a Jad Vasem irattárából származik.

Az emlékbizottság Jeruzsálem közvetlen közelében, az Emlékezés hegyén, végig a Jad Vasem főépületétől az Emlékhelyig vezető úton fasort ültetett, amelyet az Igaz keresztények útjának neveztek el, s a fasor mindegyik fája a zsidók egy-egy nem zsidó megmentőjének a nevét viseli. Nemrégiben egy holland parasztgazda, Johannes Bogaard tiszteletére ültettek egy ilyen fát, hihetetlenül bátor tevékenységének hálás elismeréséül. A háború alatt körülbelül háromszáz zsidót rejtett el falujában és a környező falvakban. Az apját és fivérét gyanúba fogták, letartóztatták és a sachsenhauseni táborban megölték a nácik, de Bogaard nem szolgáltatta ki a rejtőzködő zsidókat.

Az idős parasztember, aki már nem dolgozik, de csak úgy duzzad az életerőtől, megnézte az Igaz keresztények útjának az ő fája számára kijelölt helyét, ahol már több tucat facsemete zöldellt. „Én egész életemben fákat ültettem – mondotta. – De ez itt több, mint fa. Ez jelkép."

Johannes Bogaardnak igaza van. Az Igaz keresztények útja az emberi hit jelképe. Egy napon, amikor majd az emberek mindenütt a világon felismerik és elismerik igazi hőseiket, Sion hegyének csúcsán az a zöld övezet valóságos és örök emlékműve lesz ama köznapi emberek szellemének, akik az emberiség legsötétebb órájában az emberség új magaslataira szárnyaltak fel.

HARMADIK RÉSZ

Az igazság malmai

13

Szökés és elfogatás

Igyekeztem átfogó képet adni a nácik véres gaztetteiről, valamint arról, hogyan is reagáltak rájuk egyrészt az áldozatok, másrészt a nagyhatalmak. Azt a megtévesztő külsejű figurát, azt az álarc mögött rejtőzködő, különös embert, akivel szemben a vádat képviseltem Izrael állam és a zsidó nép nevében, be kellett illesztenem a konkrét történelmi összefüggések keretébe. Úgy éreztem: zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt meg kell tudniuk, mi szülte a világra ezt a szörnyeteget. A vádlottak padján ülő férfit élesen megvilágította a vakító fényszóró, de mögötte, a homályban, ott álltak az áldozatok, őmögöttük pedig egy roppant bonyolult igazgatási gépezet működött. A tárgyalóterem kicsiny és a külvilág példátlanul óriási hallgatóságának magából a tárgyalásból kellett megértenie azt a bonyolultan egymásba fonódó eseményláncolatot, amely Eichmannt elébük hozta.

Mi már keresztülvágtuk magunkat a gyötrelmeknek és a bürokráciának ezen a sötét szövevényén. Leszűkíthetjük tehát a látószöget Eichmann szökésére, elfogatására és perére.

1944 decemberére a német hatalom bomlása gyorsuló iramban ment végbe. Az egész keleti front összeomlása után a szovjet csapatok megszilárdították állásaikat Kelet-Poroszországban, benyomultak Csehszlovákiába, és erőiket egy újabb lengyelországi offenzívára összpontosították. Világos volt, hogy rövidesen a Balkánon is ők lesznek az urak.

A nyugati arcvonalon a németek még ellenálltak. Abban reménykedtek, hogy a szövetségesek között szakításra kerül sor. El sem tudták képzelni, hogy a nyugatiak megengedik, hogy a szovjet hadsereg oly mélyen behatoljon Európába, és azt hitték, ha minél tovább fel tudják tartóztatni a nyugati haderőt, annál nagyobbak lesznek az esélyeik a különbékére.

De Hitlernek kudarcba fulladt minden katonai leleménye, és

kezdeti sikerei ellenére az utolsó hazárdjátéka is: az ellentámadás az Ardennekben. Skorzeny mindenre elszánt banditáinak sikerült ugyan az amerikai katonai rendőrség egyenruháiban a szövetségesek luxemburgi és belgiumi vonalai mögé hatolniuk, de ezt az akciót is hamar leszerelték.

Ez volt tehát részben a háttere Eichmann sietős elvonulásának Budapestről, 1944 decemberében. A régi szép magyarországi napok, a kényelmes rózsadombi villa, a két szerető, a három autó és a hétfőnyi szolgaszemélyzet – mindez a múlté volt. A csehországi birtok, amelyet Himmler ígért neki a háború utánra jutalomként,[1] már csak távoli álomképnek tűnt, amikor Eichmann útnak indult Bécs felé, és az utakon már mindenfelé a közelgő bukás előjelei voltak láthatók. Sőt a szovjet csapatok már Budapest közvetlen közelébe jutottak, és reálisnak látszott az a veszély, hogy elvágják a Bécs felé vezető vasúti és országúti összeköttetést. Szovjet repülőgépek uralkodtak az égbolton is, az ő útját pedig el-eltorlaszolták a kiégett járművek, a lovak hullái meg a menekülők hosszú-hosszú menetoszlopai. Mindenütt a bomló birodalom omladékai.

A háború korábbi fázisában, amikor még volt remény a tűzszünetre, Eichmann a zsidók területi összpontosítására törekedett. Most viszont, amikor küszöbön állt a vereség, energiája nagy részét arra összpontosította, hogy elpusztítson minden egyes zsidót, akit még elérhet.

De most már ár ellen úszott. Időközben Himmler is meglátta az intő jeleket, és elrendelte a tömeggyilkosságok beszüntetését. A haláltáborokba se indítottak többé deportálóvonatot.

Eichmann nem látta be, mi értelme van Himmler intézkedésének, és meg is találta a kiskapukat.[2] Amikor például Himmler parancsot adott a Lengyelországban állomásozó SS-parancsnokoknak, hogy ürítsék ki a táborokat, és vonultassák az embereket Németországba, Eichmann azonnal „kiegészítő végrehajtó utasítás"-t bocsátott ki, amely szerint „ha a kiürítés folyamán a zsidók ellenállnának vagy nehézségeket támasztanának, a legszigorúbb büntetéssel sújtandók".[3]

„Képzeld! Néhány parancsnok volt olyan hülye, hogy félreértette az én világos szándékomat!" – panaszolta dühöngve Wisliceny-nek Eichmann.[4] De azzal vigasztalódott, hogy sokan felfogták az utasítás valódi értelmét, és lelövették a menetelő zsidókat.

Különben minden oka megvolt a levertségre. 1941 óta minden

lehetőt elkövetett, hogy megmaradhasson a „kulisszák mögötti szürke eminenciásnak"; még csak lefényképezni sem hagyta magát.[5] De magyarországi szerepe egy csapásra közismertté tette. Ki kellett lépnie a nyílt színre, ahol mindenki láthatta; Brand még külföldre is elvitte a hírét-nevét. Tudta, hogy előkelő helyet foglal el a háborús bűnösöknek a szövetségesek összeállította listáján, és rádöbbent, hogy számára már nincs visszaút.

Az RSHA főhadiszállását kibombázták, és Kaltenbrunner, valamennyi hivatalfőnökkel egyetemben, Eichmann Kurfürstenstrasse 116. alatti szentélyébe költözött. Eichmannt bántotta, hogy sosem hívják meg, egyék-igyék velük az épület büféjében. „Máris távol tartják magukat tőlem, mintha én volnék a legfeketébb bárány a nyájban?"[6]

A Németországra rátelepedő wagneri istenek alkonyában Hitler remény és kétségbeesés között ingadozott. Egyik nap ekként nyilatkozott valamelyik tábornokának: „Sosem ismertem a »kapituláció« szót. A világért se higgye, hogy egyáltalán eszembe jut a háború elvesztésének a gondolata." Másnap viszont már ezt mondta: „Ha elveszítjük a háborút, elpusztul a nemzet. Fölösleges... számot vetni azokkal az alapokkal, amelyekre szükségük lenne az embereknek... akár csupán a legkezdetlegesebb léthez. Ellenkezőleg: jobb, ha magunk pusztítjuk el ezeket a bázisokat... Csak alsóbbrendű emberek fognak megmaradni a háború után, hiszen az értékesebbek mind elesnek."[7]

Eichmann magatartása Hitler e hangulatváltozásait tükrözte. Egyik nap például azt mondta beosztottainak, hogy partizánkülönítményt szervez a hegyekben, harcolni fog az utolsó leheletéig, vagy megvárja, mikor szakít a Nyugat a Szovjetunióval. Másnap aztán kijelentette, elhatározta, hogy öngyilkos lesz: már szerzett is mérget a maga és családja számára.[8]

Hitler utolsó kijelentéseit keserű csalódás jellemezte a kudarccal végződött háború miatt, Eichmannt azonban az a felemelő érzés töltötte el, hogy teljesítette küldetését: az *ő* frontszakaszán Németország győzedelmeskedett. Így hát, vezérével ellentétben, neki nem kellett a jövendő nemzedékek lelkére kötnie, hogy folytassák a művet, merthogy „az elvetett mag egy napon megtermi majd a nemzetiszocialista mozgalom dicsőséges újjászületését". Eichmann diadalittasan hangoztathatta emberei előtt, hogy ő bizony elvégezte feladatát. „Örömmel fogok sírba szállni – mondotta – abban a

tudatban, hogy a zsidók millióit rántottam magammal."[9] Évekkel később persze azt kívánta, hogy bár sose mondta volna ki ezeket a szavakat, és roppant hévvel tagadta meg ezt a hóhérvirtuskodást.

Ám miközben töretlen buzgalommal pusztította a zsidó „ellenséget", a háború vége felé már nagyon is érthető előrelátásról tett tanúbizonyságot. Ideje jelentős részét arra fordította, hogy körültekintő erőfeszítéssel igyekezzék eltüntetni a bűnjeleket. Gondoskodott róla, hogy tűz pusztítsa el a zsidó ügyekre vonatkozó valamennyi központi és helyi irattárat, és hogy egyetlen okmány se élje túl a szerzőit. Ha minden hivatali főnök olyan lelkiismeretesen és eredményesen hajtja végre az iratok megsemmisítésére vonatkozó utasításokat, mint ő, akkor bizony nem maradt volna fenn a nácik tetteiről tanúskodó egyetlen dokumentum sem. A magas rangú Gestapo-vezetőket akkoriban már hamis papírokkal látták el, hogy – egy átfogó terv értelmében – „alámerülhessenek" és eltűnhessenek a haderők vagy a polgári lakosság soraiban. Eichmann egy ideig csak nézte, miként tülekednek kollégái, a Gestapo-főnökök, miként furakodnak oda a hamis papírokat gyártó hivatalnokokhoz, de aztán úgy döntött, hogy neki ez nem felel meg; jól tudta: ő túlságosan is belebonyolódott a dolgokba ahhoz, hogysem ilyen könnyen megmenekülhetne. Így hát drámai mozdulattal rámutatott a revolverére, és kijelentette az őt éberen figyelő főnökének, Müllernek, hogy ez az egyetlen „személyazonossági dokumentum", amelyre szüksége van.[10]

1945 áprilisában Himmler parancsot adott Eichmann-nak, hogy Theresienstadtból helyezzen biztonságba száz jelentős személyiséget. Eichmann a parancsot ugyan nem teljesítette, de felhasználta az alkalmat, hogy búcsút vegyen családjától Ausztriában, ahol feleségét és gyermekeit elhelyezte. Mérget adott át a feleségének: ha az oroszok kezébe kerülnének, mondta neki, vegye be a gyerekekkel együtt. Feltűnt neki, hogy a kis Dieter nem engedelmeskedik készségesen az anyjának, ezért alaposan megpofozta a fiút.

– Azt gondoltam – mondta később Sassennak –, ez a legjobb módja a búcsúzásnak, hadd tanuljon tőlem egy kis fegyelmet a gyerek.[11]

Ezután elutazott Kaltenbrunnerhoz Altausseeba, az osztrák Alpokba, ahova az RSHA vezetője a Birodalmi Biztonsági Főhivatal kincseivel visszavonult.

A főnök pasziánszot rakott és konyakot iszogatott. Eichmann bejelentette neki a szándékát, hogy egy különítménnyel felmegy a hegyekbe. Kaltenbrunner nyomban átlátta, mi jár Eichmann eszében. „Nagyon jó – mondotta –, te nem adhatod magad a kezükre. És ez Himmlernek is kapóra jön majd, mert másképpen beszélhet majd Eisenhowerral, ha tudja, hogy Eichmann odafönt van a hegyekben, és nem adja meg magát."[12]

Kaltenbrunner szerint Eichmann-nak látótávolságon kívül kell kerülnie; ellenkező esetben a nácik még csak nem is remélhetik, hogy a szövetségesek hajlandók velük fegyverszünetről tárgyalni.

Eichmann egy altausseei szállodában maga köré gyűjtötte embereit: mintegy százötvenen voltak, mind a Biztonsági Szolgálat veteránjai, a legtöbben az ő osztályáról, néhányan pedig a kémelhárítástól. Bőséges élelmiszerkészleteket hozatott, és külföldi valutával fizetett érte, amelyet egy arannyal, ékszerrel, pénzzel színültig tele ládában kapott. (– Később rájöttem – mondta Sassennak –, hogy az a valuta, amit kaptam, hamis volt... annak a nagy pénzhamisítási tervnek a keretében készült, amelyet a kémelhárításunk hajtott végre.)[13]

Altausseeból hamarosan kénytelen volt eltakarodni, mivel a helységet harc nélkül át kellett adni az amerikaiaknak. A hegyekbe fölfelé menet összetalálkozott Horia Sima román fasisztával és „kabinetjével", akik nem sokkal előbb nyilvánították magukat „újjáalakított román kormánynak", és hatalmas zsákokat cipeltek; kiderült, hogy a zsákok papírpénzkötegekkel vannak tele. (– Jobban vigyáztak arra a pénzre – mesélte később Eichmann Sassennak –, mint az élelmükre.)[14]

Eichmann ezzel a társasággal mászott tovább felfelé. De belátta, hogy az egész kaland nevetséges. A csapat semmiképpen sem harci egység. A parancsnoksága alatt álló férfiak hivatalnokok voltak, sosem szagoltak puskaport. Tehetetlenek voltak, még a fegyverükkel sem tudtak bánni. A németek különben sem jó gerillaharcosok, s a fegyelem is hamar meglazult. A rádiójuk is elromlott. Ráadásul a helyi lakosság, amely bármely pillanatban számíthatott a szövetséges csapatok fölbukkanására, félreérthetetlen ellenszenvvel fogadta a titokzatos idegeneket. Úgyhogy Eichmann megkönnyebbült, amikor Kaltenbrunnertól futár érkezett azzal a paranccsal, hogy mindenfajta ellenállás beszüntetendő.[15] Németország 1945. május 7-én feltétel nélkül megadta magát.

Eichmann egysége várta az immár elkerülhetetlen fogságba esést. De még a saját emberei is annyira féltették a bőrüket, hogy nem tűrhették tovább Eichmann jelenlétét. Barátja, Anton Burger („az én hűséges Burgerom") mondta ezt meg neki: „Megvitattuk az ügyet egymás között. Téged köröznek mint háborús bűnöst, minket viszont nem. Nagy szolgálatot teszel tehát bajtársaidnak, ha most elhagysz bennünket."[16]

Eichmann meghagyta embereinek, mentsék a bőrüket, ahogy tudják, majd elbúcsúzott tőlük és Horia Simától, aztán továbbállt.

A hegyekben eltöltött idő helyreállította az önbizalmát. Új erőre kapott, és készen állt, hogy szembenézzen a jövő viszontagságaival. Tudta: családja nem került olyan helyzetbe, hogy bevegye a mérget, így hát mind életben maradtak. Eltökélte: minden ügyességével és ravaszságával arra fog törekedni, hogy dacolva a vésszel, túlélje az eseményeket. Segédtisztje, Jaenisch csatlakozott hozzá a Németországba vezető úton. Jó darabot haladtak gyalog és teherautóstoppal, aztán Ulm közelében foglyul ejtette őket egy amerikai egység. Eichmann akkor Adolf Karl Barth néven esett hadifogságba, a Luftwaffe másodosztályú pilótáinak egyenruháját viselve.[17]

De hamar rájött, hogy külsejének ez az elváltoztatása nem megfelelő, mivel az amerikaiak ellenőrzésnek vetik alá a hadifoglyokat, keresik az SS-nek a karra tetovált vércsoportjelzése nyomait. Így aztán Eichmann, Jaenischsel együtt csak rövid pihenőt tartott a fogolytáborban, és még a szűrés előtt megszöktek. Nem volt nehéz dolguk, hiszen a hadifogolytáborokat nem őrizték valami szigorúan. De nem jutottak messzire: 1945 augusztusában ismét az amerikaiak fogságába kerültek. Eichmann most azt állította, hogy ő Otto Eckmann SS-hadnagy a 22. lovashadosztálytól. Az igazihoz hasonló hangzású nevet választott, hátha a foglyok közül olyasvalaki szólítja meg váratlanul, egy hivatalos közeg füle hallatára, aki régebbről ismeri őt. „Eckmann" eléggé hasonlít az „Eichmann"-hoz, úgyhogy senki sem fogna gyanút. Az amerikaiak pedig elhitték a foglyok meséjét, amely szerint „parancsra" minden iratukat meg kellett semmisíteniük.

Kezdetben könnyű volt az élet az oberdachstetteni fogolytáborban. Eckmann hadnagy önként jelentkezett egy munkáscsoportba, és igyekezett lehetőleg a háttérben maradni. Nem került nagy fáradságába félrevezetni az amerikai kémelhárító nyomozóit.

– Egy árnyalattal okosabb voltam a kihallgató tiszteknél – emlékezett vissza kuncogva, amikor később Sassennak erről az élményéről beszélt.[18] Múltak a hónapok, és Eckmann hadnagyot senki sem zaklatta.

A négy győztes nagyhatalom, az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország akkor még teljes összhangban járt el. Kinyilvánították eltökélt szándékukat, hogy a háborús bűnösöket felelősségre vonják tetteikért. „A történelem legnagyobb embervadászatába fogtunk bele" – mondotta Eden a londoni alsóházban. Egymillió embert keresnek, mondotta, egymilliót, akik a háborús bűnösök jegyzékén szerepelnek, és kijelentette, minden romos pincét, minden parasztudvart, minden hadifogolytábort át fognak kutatni, kitartóan, fáradhatatlanul. Az egész szövetséges hadsereg rendelkezésre áll a föladathoz.

A „főbűnösök" közül huszonegyen – köztük Göring, Ribbentrop, Kaltenbrunner, Hans Frank és Keitel – hamarosan a szövetségesek kezére kerültek, és megtörténtek az előkészületek a történelem első háborúsbűnös-perére, erre a hatalmas méretű nemzetközi perre. A győztes szövetségesek nyolc kiváló jogászából álló katonai törvényszéket 1945. november 20-ra hívták össze Nürnbergbe.

A per elején ismertették a fő háborús bűnök komor vádiratát. És csakhamar szóba került Eichmann neve. 1946. január 3-án Wisliceny nagy megrázkódtatást okozott a teremben, amikor a „végső megoldásról" beszélt, ami Göringből ezt a megjegyzést váltotta ki: „Ez a Wisliceny csak egy jelentéktelen disznó, és csak azért látszik olyan nagy gazembernek, mert Eichmann nincs itt."[19] Az újságok tele voltak a „végső megoldást" illető új „leleplezésekkel", s mindennapos társalgási téma lett belőle. Eckmann SS-hadnagy pedig túlságosan forrónak érezte lába alatt a talajt. Mélységes undort keltett benne Wisliceny árulása, de nagyon meg is ijedt tőle. Tudta: legfőbb ideje eltűnni.

Az íratlan tiszti szokáskódexnek megfelelően Eichmann megkereste Oppenback alezredest, a csoportfelelős rangidős katonatisztet, és feltárva előtte valódi személyazonosságát, „engedélyt" kért tőle a szökésre. „Már régen tudom, kicsoda maga, mégpedig a segédtisztjétől, Jaenischtól", jelentette ki Oppenback. Összeült a tiszti értekezlet, és valamennyi részvevője megértette, hogy Eichmann-nak tovább kell állnia.[20] Jóváhagyták a kérését, és – két nappal Wisliceny nürnbergi tanúvallomása után – útnak indult. Egyedül.

Minél előbb ki akart kerülni az amerikai övezetből. Északnak vette útját, Celle irányába. A táborban kapott hamis papírok szerint Otto Heningernek hívták; ajánlólevele volt egy hadifogoly társától annak fivéréhez, Kohlenbachba: a levél írója arra kérte a testvérét, hogy alkalmazza „Heningert" erdőkerülőként. Kohlenbachban Eichmann csatlakozott az akkor oroszok megszállta keleti övezetből származó, hazatérni nem szándékozó németek egy csoportjához. Az épületet, ahol laktak, „a szigetnek" nevezték el, a külvilággal pedig nemigen érintkeztek. Később Eichmann felküzdötte magát, hamarosan kis tyúkfarmja volt; és ez egy ideig jó üzletnek bizonyult, mivel akkoriban Németország híjával volt élelemnek.[21]

Elmúlt négy esztendő. Eichmann neve egyre gyakrabban hangzott el a háború utáni pörökben. A Nürnbergi Nemzetközi Bíróság egyhangúlag megbélyegezte őt, mint „a zsidóirtási program felelősét".[22] Neve – mint a „végső megoldást" végrehajtó bűnösé – feltűnő helyen szerepelt az orvosok, az *Einsatzgruppé*-k, a koncentrációs táborok és a minisztériumok pereiben. Az ügyészek hamarosan már úgy utaltak rá, mint „sötét alakra".[23] És a mészárlás zsidó túlélői közül néhányan mindent tűvé tettek érte.

Ő pedig mindaddig ott maradt a rejtekhelyén, nem messze a rettegett bergen-belseni tábortól, amíg végül úgy vélte, eljött az idő, mikor biztonságban átkelhet az óceánon.

Németországban már nem sokkal a katonai vereség után megalakult a volt nácik néhány szervezete. Az egyik az úgynevezett ODESSA volt (*Organisation der ehemaligen SS-Angehörigen* – volt SS-tagok szervezete), amely a legexponáltabb gyanúsítottak kimentésével foglalkozott. Volt egy másik ilyen jellegű testület is, a *Die Spinne* (A pók), amely kitűnő és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett különböző körökben, még külföldön is. Mindkét szervezetet legális társadalmi jóléti testületek segítették pénzzel; ezek a testületek a nyugati szövetségesek képviselőinek jóváhagyásával tevékenykedtek, hiszen a nyugatiak az akkor már javában folyó hidegháború miatt igencsak keresték a németek kegyeit. Eichmannról nem feledkeztek meg a bajtársak. Beosztották egy négyfőnyi csoportba, amely Németországból Ausztriába ment, a megszokott illegális útvonalon, onnan pedig tovább Olaszországba.

Sok szökött náci találkozóhelye volt az egykori genovai kolostor. Egy Ferenc-rendi szerzetes Ricardo Klement névre szóló menekültútlevelet adott át Eichmann-nak; 1950. július 14-én argentin

vízumot kapott, s egy hónappal később megérkezett Buenos Airesbe.[24] Októberben pedig mint az olaszországi Bolzanóban született német állampolgárságú műszerész már argentin személyazonossági igazolványért is folyamodik. 1952 áprilisában kapta meg az igazolványt, Tucumán tartományban, Ricardo Klement névre. A Capri nevű építési, földmérő és vízszerelő vállalat, amely sok volt nácinak adott menedéket, végül is művezetőként alkalmazta. Egy idő múlva Eichmann úgy érezte, ez a hely elég messze esik mindentől, és így családja utánajöhet; érintkezésbe lépett tehát a feleségével, ezúttal már nem illegális úton, hanem közvetlenül.

Vera Eichmann a háború befejezése óta nagyrészt Ausztriában élt három fiával, Klausszal, Horsttal és Dieterrel. Gyerekeinek annak idején azt mondta, hogy apjuk meghalt. Most pedig közölte velük, hogy „az elhunyt apjuk unokafivére, Ricardo bácsi", aki Argentínában él, azt kívánja, menjenek hozzá lakni. Eichmann a felesége lelkére kötötte, meg ne mondja az igazat a gyerekeknek, „hátha eljár a szájuk". 1952-ben Argentínában újra egyesült a család. Mivel a gyerekek egészen kicsik voltak, amikor apjuk hét esztendővel előbb elbúcsúzott tőlük, most nem ismerték fel. Egyelőre „Ricardo bácsinak" szólították.

A következő évek során Eichmann több munkahelyen is megfordult: nyúltenyészetet igazgatott, majd egy gyümölcslevet gyártó üzemben dolgozott, végül a Mercedes–Benz német automobilgyárban kötött ki, ahová egészen nyíltan úgy ajánlották – és úgy is mutatták be –, mint „Adolf Eichmann nyugalmazott SS-Obersturmbannführert". Az önbizalma nőttön-nőtt. Eleinte csak az olvasmányaihoz készített széljegyzeteiben fejezte ki álláspontját. Dr. Fritz Kahn *Az atom* című könyvének margójára ezt írta: a könyv megszilárdította „a nemzetiszocialista jellegű istenhitében",[25] és csak azt sajnálja, hogy nem tudja beplántálni ezt a hitet a három fiába. Erhard Boldt *A birodalmi kancellária végnapjai* című könyvéből azt olvasta ki, hogy a szerző kételkedik Hitler vezéri elhivatottságában, és talán némileg illojális is a náci mozgalomhoz; a megvetését sértések özönével és felkiáltójelek záporával juttatta kifejezésre: „Elevenen kéne megnyúzni a szerzőt! Ilyen egy seggfej! Mocskos disznó! Az ilyen csirkefogókkal persze hogy elvesztettük a háborút!"[26] (Amikor a tárgyalást megelőző kihallgatások során Eichmannt ezekről a széljegyzetekről faggatták, kijelentette, hogy mivel senki emberfiának sem adta kölcsön a könyveit, a széljegyze-

tei csakis rá tartoznak, és „másoknak semmi köze hozzájuk".)[27] „Ricardo bácsi" gyakran beszélt a gyermekeinek az „édesapjukról". Azt mondta, ne higgyenek a róla terjesztett rágalmaknak. Háborús bűnösnek tartják, de ez nem igaz: atyjuk becsületes katonatiszt volt, csak azt tette, amit megparancsoltak neki, és soha egyetlenegy embert sem ölt meg.

1956-ban megszületett a negyedik fia, akit Ricardo Franciscónak kereszteltek, Ricardónak az apja után, Franciscónak pedig annak a Ferenc-rendi papnak a tiszteletére, aki annak idején az Argentínába szóló útlevelet adta. A gyereket mint házasságon kívül születettet anyakönyvezték, de Klement úr elismerte az apaságot.

Ez idő tájt Eichmann már annyira felbátorodott, hogy Sassennal, az egykori holland náci újságíróval, akivel barátságot kötött, és más barátaival is sokkal nyíltabban beszélt háborús élményeiről; ekkor határozták el Sassennal, hogy közösen írnak majd egy könyvet (lásd az 1. fejezetet).

A Sassen-dokumentum jelentősége nem annyira a benne ismertetett tényekben rejlik, hanem inkább abban, hogy kiderül belőle, milyen nézeteket vallott Eichmann a háború alatt a napi problémákról, és milyen engesztelhetetlenül, tartósan és csillapíthatatlanul gyűlölte a zsidókat. Ez a gyűlölet elkísérte őt az óceánon túlra is, és éppoly elevenen élt benne tizenkét esztendővel a náci összeomlás után, mint akkor, amikor a „végső megoldás" gépezete teljes gőzzel működött.

Az Eichmann és barátai közötti beszélgetések és eszmecserék 659 gépelt oldalt tesznek ki, vagyis egy meglehetősen hosszú regény terjedelmét. Az izraeli rendőrségi vizsgálat alatt Eichmann, aki nem tudta, birtokunkban van-e a Sassen-dokumentum vagy sem, óvatosan megkockáztatta azt a kijelentést, hogy „mintegy három évvel korábban", Mildnerrel és Sassennal Argentínában „igen részletesen" beszélt a tevékenységéről. „Aprólékosan elemeztünk mindent – mondotta –, és mindennek a gyökeréig hatoltunk."[28]

Úgy érezte, szabadon beszélhet Sassenékkal. „Már nem nyomoznak utánam, ez világos", mondta nekik.[29]

Ebben azonban nem volt egészen igaza.

Az ellene indított hivatalos nyomozás valóban véget ért. Az Egyesült Nemzetek háborús bűnösök ügyeivel foglalkozó bizottságának listáján a körözött személyek száma egymillióról ezerre csök-

kent. „Akkoriban igen buzgón kutattunk Eichmann után, és ha megtaláltuk volna, bíróság elé állítjuk", mondotta Telford Taylor, a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék főügyésze.[30] De nem találták meg, és mivel Németországot nemsokára mindenfelől körüludvarolták, már egyik szövetséges kormány sem törődött vele sokat.

Ám akadtak mások, akik nyomoztak utána. Mégpedig a haláltáborok néhány túlélője; mihelyt a gyötrelmek után lábra álltak, máris elkezdték a kutatást. Kinyomozták, hogy Burger egy ideig együtt volt vele; még Eichmann kevés fényképeinek egyikét is megszerezték; felkutatták a családját, a szeretőit. Az egyik olyan családba, amellyel föltehetően kapcsolatot tartott, beépítettek egy szobalányt, magába az Eichmann családba pedig egy „jó barátot", aki sétálni, csónakázni vitte a gyerekeket; gondosan végigjártak minden nyomot. Egy-két alkalommal már a sarkában voltak, de aztán ismét nyoma veszett. A kapott információk egyike-másika, mint ma már megállapítható, szándékos félrevezetés volt; hiszen amatőr nyomozók üldözték Eichmannt, a profit, aki ügyesen kerülte az olyan lépéseket, amelyek elárulhatták volna a hollétét. Az idő tájt sosem lépett érintkezésbe feleségével, mivel biztosra vette, hogy az asszonyt figyelik. Mindenekelőtt pedig kiválóan értett a színleléshez, és elképesztő szerencsesorozat is kísérte. A nürnbergi vádlottak padján üresen maradt a helye.

Az üldözők, Tuvia Friedmann Bécsben, Simon Wiesenthal Linzben, és segítőtársaik hol fenyegető leveleket kaptak, hol üzleti ajánlatokat, hogy Eichmannt mennyiért „szállítják nekik". Lassanlassan azonban belefáradtak a hálátlan feladatba, bár addig lankadatlan kitartással ellenőrizték a legjelentéktelenebb információkat is.

Ekkoriban bukkant fel Gideon Rufer (Raphael), a Jewish Agency politikai osztályának egyik tagja, és kézbe vette az irányítást. Elment Nürnbergbe; ott részletes tájékoztatást kapott Wisliceny-től, aki azt is felajánlotta, hogy segít Eichmann kézre kerítésében. „Magával más terveink vannak", mondta erre neki Rufer. „Mégpedig?", kérdezte sóváran a fellelkesült náci. Rufer nem válaszolt, csak egy hurkot rajzolt az ujjával a levegőbe, aztán fölfelé bökött.

Wisliceny jól sejtette, hogy Eichmann valószínűleg egy hadifogolytáborban bujkál. De üldözőinek nem volt semmiféle hatáskörük a hadifogolytáborokban. Csupán felhívták a szövetségesek

táborparancsnokainak figyelmét erre a lehetőségre, de ennél többet nem tehettek. Rufer hamarosan más feladatot kapott, és kitűnő képességű utódjának, Arthur Piernek (más néven Aser Ben-Nathannak) adta át a megbízatást. 1946 végén azonban Pier csupán arról számolhatott be Rufernak, hogy „még mindig a Nürnbergből kapott tájékoztatás alapján jár el", eddig azonban sikertelenül.

Nemsokára világszerte az államalapításért folyó politikai küzdelemre összpontosult a zsidók erőfeszítése, majd pedig az állam függetlenségének és fennmaradásának kivívására. A hazátlan, elűzött menekültek mind odasereglettek új otthonukba, amely rendkívüli politikai és gazdasági nehézségekkel küszködött. A legnagyobb erőfeszítést ekkor Izrael igényelte. És Eichmann üldözőinek heve lelohadt.

Időnként megjelentek a sajtóban beszámolók, amelyek szerint Eichmannt „látták" Kuvaitban, Egyiptomban, Damaszkuszban. A források mindig kétesek voltak, és még a felületes vizsgálatot sem állták ki. Wiesenthal Linzben maradt, és több száz háborús bűnös nyomára jutott; Friedmann Izraelbe költözött, s továbbra is értékes dokumentációs és bizonyítékanyagot gyűjtött össze a németországi és ausztriai vádhatóságok számára. Mindketten továbbra is Eichmannra helyezték a fő hangsúlyt. Friedmann folyamodványokkal bombázta az izraeli kormányt és a knesszetet, hogy csináljanak valamit Eichmann hollétének kiderítésére. Wiesenthal továbbra is gondosan megvizsgált minden legkisebb információt. Észrevette, hogy az Eichmann apjának 1960. február 5-én bekövetkezett haláláról szóló gyászjelentést a többi gyászoló között aláírta Eichmannné született Vera Liebl is. Bizonyíték volt ez arra, hogy az asszony állítólagos „második házassága" Argentínában ügyes porhintés, hiszen továbbra is az Eichmann nevet használja.

Ez idő tájt az izraeli titkosszolgálat már egy másik nyomon haladt, amelyet az izraeli igazságügy-minisztériumból kapott. A minisztérium pedig megbízható és hitelt érdemlő külföldi forrásból szerezte a szigorúan titkos információt, amely szerint Adolf Eichmann Buenos Airesben él.

A tájékoztatás minden szempontból hitelesnek látszott. 1960. január végén tehát a titkosszolgálat egyik legtehetségesebb nyomozója megérkezett Argentínába. Gyerekkorában csodával határos módon menekült meg a náciktól, akik azonban egész családját, szüleit és testvéreit, elpusztították.

Némi kezdeti nehézségek után a nyomozó megtalálta Buenos Aires egyik elővárosában azt a házat, ahová a Klement család nem sokkal előbb beköltözött. Az asszonyt és fiait nem volt nehéz azonosítani. A döntő kérdés azonban Ricardo Klement, a családfő személyazonossága volt. Kicsoda ő voltaképpen? A nyomozónak minden kétséget kizáróan meg kellett állapítania Klement személyazonosságát. Kivett hát a közelben egy lakást, figyelte a Klement-házat, és várta az alkalmat, hogy néhány telefotót készíthessen a férfiról. Rendkívül fontos volt megállapítani, vajon Ricardo Klement valóban Adolf Eichmann-e, de éppoly nagyon kellett ügyelnie arra is – pedig ez igen nehéz feladat egy egyedül dolgozó ügynök számára –, hogy ne maradjon utána a leghalványabb nyom se, és ne keltse a legcsekélyebb gyanút sem. Eichmann már épp elégszer bebizonyította, hogy mestere az utolsó pillanatban való eltűnésnek. A közvetett azonosítás feladatát tehát a Klementtel vagy a környezetével való legcsekélyebb érintkezés nélkül kellett végrehajtani.

Egyszer majdnem lebukott az izraeli nyomozó. A Klement családdal kapcsolatos gyanúja beigazolódván, meglátogatta a szomszéd házban lakó hölgyet, s azt mondta neki, hogy egy angol varrógépgyár képviselője, és a gyár vezetősége szeretne üzemet létesíteni a környéken. Nem adná-e el a hölgy a házát az üzem céljaira. De igen, válaszolta a hölgy, ha jó árat kap érte. „Nem tudja véletlenül, hogy a szomszédai is hajlandók lennének-e rá?", kérdezte a nyomozó, közelíteni akarván a nyomozás tárgyához. A derék asszony egyetlen másodpercnyi habozás nélkül odarohant az ablakhoz, és átkiáltott a szomszédba: „Señora Klement, eladnák a házukat egy varrógépgyárnak?"

Eichmann még aznap este megtudta a dolgot a feleségétől. Gyanút fogott. Ki az ördög akarna gyárat építeni ilyen isten háta mögötti helyen, ami még a városi vízművek hálózatába sincs bekapcsolva? Különös... Egy ideig törte a fejét a rejtélyen, de aztán, mint később elmondotta, túltette magát aggályain, és el is felejtette az egészet.

Soha küldetés nem került még ily közel a kudarchoz.

Végül aztán alkalom támadt a fényképezésre: egy vasárnap délelőtt Ricardo Klement a kertjében szorgoskodott. Az izraeli nyomozó fényképekkel tért vissza hazájába.

Ezután roppant elővigyázatos, körültekintő kísérletbe fogtak: olyan emberekkel azonosíttatták a fényképeket, akikről tudták,

hogy már találkoztak Eichmann-nal. Csakhogy e találkozások óta jó néhány év múlt már el. A megkérdezett személyek kijelentették, hogy a fényképen látható személy „nagyon hasonlít arra az emberre", de nem tudnak biztosat mondani. Ez természetesen nem volt elegendő. Ezért aztán rendőrségi szakértőhöz fordultak, hogy ő hasonlítsa össze a fotókat Eichmann régi fényképeivel. A szakértő azt közölte, hogy az azonosságot nem tudja ugyan határozottan megállapítani, ellenben semmiféle jel sem cáfolja, hogy a két képcsoport nem egy és ugyanazt a férfit ábrázolja. Ez már elégséges alapnak bizonyult a további lépések megtételére. 1960 áprilisában négy izraeli önkéntes érkezett Buenos Airesbe.

Megfigyelték, mikor indul Klement munkába, s mikor érkezik haza a gyárból. Megállapították, hogy munkából jövet a háza közelében lévő buszmegállónál szokott leszállni. Egy este, nyolc óra körül, két autó várt rá a megálló és a lakása között. Eichmann leszállt a buszról, és hazafelé tartott. A négy önkéntes egyike melléje szegődött, egyik kezével megragadta Eichmann zsebbe nyúló kezét, másik kezével pedig a földre rántotta őt. Eichmann ellenállása még öt másodpercig sem tartott. Gyorsan berakták az egyik kocsiba, és elszállították. Már akkor kiderült, hogy az a zsebbe nyúló kéz nem valami fegyvert szándékozott előrántani, hanem csupán a zseblámpáját kereste, és ezúttal nem volt nála fegyver.

A házban, ahová elvitték, Eichmann rögtön bevallotta, hogy kicsoda.

– Nyilván izraeliek kezében vagyok – tette hozzá. Választ nem kapott, de megkérdezték tőle, németül, hajlandó-e Izraelbe menni, hogy bíróság előtt adjon számot a háború alatt elkövetett cselekedeteiről.

– Azt nem, de kész vagyok bíróság elé állni Argentínában vagy Németországban – jelentette ki. Erre sem kapott választ. Eltelt néhány óra. Majd Eichmann szólt az őrzőjének, hogy szeretne ismét beszélni azzal az emberrel, aki szóba hozta a tárgyalást. Átgondolta a dolgot, és nyilván attól félt, hogy ott rögtön kivégzik.

– Rendben van – mondta annak a férfinak, aki először beszélt vele –, kész vagyok Izraelben bíróság elé állni.

– Hajlandó ilyen értelmű írásbeli nyilatkozatot aláírni? – kérdezték tőle.

– Igen – válaszolta.

A sötét helyiségben, ahol csupán a zseblámpa fénye világította meg a papírlapokat, Eichmann a következőket írta:

Alulírott, Adolf Eichmann, szabad akaratomból kinyilvánítom, hogy mivel valódi személyazonosságom ismertté vált, belátom: hiábavaló lenne továbbra is azzal próbálkozni, hogy valamiképpen kivonjam magam az igazságszolgáltatás alól. Kijelentem, kész vagyok Izraelbe utazni, hogy ott engem az illetékes bíróság elé állítsanak, és felelősségre vonjanak tetteimért. Tudomásul veszem, hogy jogi segítséget kapok, és igyekezni fogok őszintén beszámolni utolsó németországi szolgálati éveimről, hogy az eljövendő nemzedékek hű képet kapjanak a történtekről. Ezt a nyilatkozatot szabad akaratomból teszem. Nem kaptam semmiféle ígéretet, és nem fenyegettek meg semmivel. Meg akarom találni végre a lelki nyugalmamat. Mivel képtelen vagyok minden részletre visszaemlékezni, és bizonyos tényeket esetleg összezavarnék, kérem, hogy dokumentumok és bizonyítékok rendelkezésemre bocsátásával adjanak segítséget az igazság feltárására irányuló törekvéseimhez.

Buenos Aires, 1960. május *(aláírás) Adolf Eichmann*

Mire elkészült az írás, elmúlt éjfél.

– Milyen dátumot írjak? – kérdezte Eichmann. – A tegnapit vagy a mait?

– Írja csak, hogy 1960. május – hangzott a válasz.[31]

Tíz nap múlva megérkezett Izraelbe.

Az elfogatása egyike a történelem gúnyos fintorainak.

A kifinomult eszközök alkalmazása sosem volt kiemelkedő vonása a német karakternek; Eichmann viszont jó ideig túljárt a zsidók eszén. Sokan csodálkoztak: hogyan volt lehetséges, hogy Eichmann a maga ravasz lélektani hadviselésével minden tekintetben rászedjen „egy ilyen okos népet". Másfelől: a történelmük folyamán a zsidók nemigen reagáltak erőszakos módszerekkel az elnyomó intézkedésekre. Nos, Eichmannt végül olyan zsidó nyomozók fogták el, akiknek ugyan nem kellett erőszakhoz folyamodniuk, de mindenképpen támogatta őket az erőszak lehetősége! Izraelben Eichmann elismeréssel nyilatkozott az ügyvédjének elfogatásáról: kijelentette, sohasem hitte volna, hogy zsidók valaha is képesek lesznek őt ilyen módon kézre keríteni.

14

A per előkészítése

1960. május 23-án Izrael miniszterelnöke, David Ben-Gurion bejelentette a knesszetben – amely döbbenten hallgatta a tájékoztatást –, hogy Eichmannt megtalálták, és el is hozták ide, Izraelbe; itt pedig bíróság elé állítják a „végső megoldásban" betöltött szerepéért. Az országban a tetőfokára hágott az izgalom, s ez az izgalom végighullámzott az egész világon.

Izraelben a bűnügyek kivizsgálása a rendőrségre tartozik. Másutt, a háborús bűnökkel kapcsolatban, történészek és jogászok folytattak vizsgálatot a bírósági tárgyalást közvetlenül megelőző szakaszban is. Eichmann esetében azonban úgy határoztak, hogy a rendőrség kezében hagyják – és nem bánták meg ezt a döntést. A rendőrség különleges nyomozóirodát létesített, amelynek parancsnokává Abraham Selingert nevezték ki. A nyomozócsoport németül is jól beszélő tisztekből és legénységből állott. Az idő tájt öt osztálya volt az izraeli rendőrségnek. Ezt az új osztályt tehát „06-os irodának" nevezték el.

Eichmannt egy régi rendőrségi épületben őrizte a határőrség egyik különleges osztaga. Kettős ellenőrzés a be- és kilépésnél, szigorú biztonsági intézkedések, még légvédelmi állások is – mindez valamiféle titkos főhadiszállás jelleget adott az épületnek. Ugyanis lehetetlenné akartak tenni mindenfajta szökési kísérletet, s meg akarták akadályozni menekítési különítmények rajtaütésszerű támadását.

1960. május 29-én a 06-os iroda parancsnokhelyettese, Ephraim Hofstädter német nyelven a következő szavakat intézte Eichmannhoz:

– Értesüléseim szerint ön kifejezte készségét, sőt, azt mondta, érdeke, hogy elmondja álláspontját arról, milyen szerepe volt az úgynevezett Harmadik Birodalomban. Igaz ez?

– Igaz – felelte Eichmann.

– Világos ön előtt, hogy nem kényszer hatására cselekszik? – kérdezte Hofstädter.

– Világos – hangzott a válasz.

– Nos – mondta erre Hofstädter –, ebben az esetben Less főfelügyelő itt marad önnel, és azonnal megkezdi vallomásának a jegyzőkönyvbe vételét. Nyilvánvaló, hogy önnek szüksége lesz bizonyos dokumentumokra. Less főfelügyelő összeállítja ezeknek a jegyzékét, és megkíséreljük, a lehetőségekhez mérten, megszerezni őket.

Így kezdődött tehát a rendőrségi vizsgálat, amely körülbelül nyolc hónapig tartott. Eichmann vallomását szalagra vették; a leírt szöveg 3564 gépelt oldalt tett ki. Minden egyes oldalt megkapott, szövegét átjavította, és nevének kezdőbetűivel szignálta. Az egyes kihallgatások teljes jegyzőkönyvét mindig teljes névvel írta alá.

A kihallgatások kezdeti szakaszában Eichmann nosztalgikusan és szószátyárkodva beszélt életének első éveiről, gyerekkoráról, családjáról, az iskolában töltött időről. A kihallgatási jegyzőkönyvön túlmenően visszaemlékezéseket és jegyzeteket foglalt írásba, térképeket rajzolt, észrevételeket fűzött dokumentumokhoz – mindez több száz oldalra rúgott. Benyomásunk szerint úgy vélekedett, hogy amíg beszél, addig biztonságban van. Ha Less főfelügyelő alkalomadtán egy-egy nap szünetet tartott, Eichmann ideges lett, s őreinél a kihagyás oka iránt érdeklődött. Valahányszor újrakezdődött a kihallgatássorozat, szemlátomást megkönnyebbült.

Őrizetesként Eichmann példásan viselkedett; rendszerető volt és ragaszkodott bizonyos szokásokhoz.

– A papucsát soha egyetlen centivel sem mozdította el onnan, ahová először tette – mondta az őrizetével megbízott egyik tiszt. – Valahányszor valamelyik tiszt belépett a zárkájába, fölállt, és csak akkor ült le, amikor fölszólították rá.

Általában bőbeszédű fogoly volt, és döbbenetesen jó emlékezőtehetségről tett tanúságot. A legapróbb részletekig emlékezett olyan könyvekre, amelyeket a húszas években olvasott; emlékezett a német konzul nevére, akitől Linzben, 1933-ban vízumot kapott; arra is, hogyan voltak elhelyezve a bútorok a legelső irodájában, és mindazoknak a nevére, akikkel 1937-ben, palesztinai és egyiptomi útja során találkozott, vagy hogy mennyit fizetett huszonöt évvel azelőtt egy ebédért és egy korsó sörért egy katonai kantinban.

– És adtak egy zsemlét is az ebédhez, méghozzá ingyen – tette hozzá.[1]

Csak a zsidókkal kapcsolatos ügyekben támadtak emlékezetkihagyásai. Nem tudott visszaemlékezni, sem a vizsgálat alatt, sem a per folyamán, hogy mit látott a megsemmisítő táborokban. Nem tudott visszaemlékezni rá, hogy mikor adott először parancsot zsidók meggyilkolására. És arra sem tudott visszaemlékezni, miért kellett annak idején Lengyelországban parancsot adnia 750 000 ember megölésére. Mivel emlékezőképességének korábbi teljesítményei rendkívüliek voltak, balszerencséjére senki sem hitte el, hogy emlékezetkihagyásai valódiak.

A Less főfelügyelővel folytatott első beszélgetései után Eichmann írásos nyilatkozatot diktált jegyzőkönyvbe, amely egyebek között a következőket tartalmazta:

Kész vagyok fenntartás nélkül elmondani mindent, amit az eseményekről tudok. Lelkem mélyén már régen felkészültem egy ilyen átfogó vallomásra, csak azt nem tudtam, hogy a sors szeszélyéből hol fogom megtenni. Január 7-én azt mondták nekem, hogy még ebben az évben bíróság elé kerülök, és azt is, hogy nem fogom túlélni 56. születésnapomat. Az első jóslat valóra vált, a második valóra válása, azt hiszem, elkerülhetetlen.[2]

(A jóslat majdnem igaznak bizonyult. Eichmann egy év múlva került bíróság elé, és két hónappal élte túl 56. születésnapját.)

Ennek tudatában hajlandó vagyok mindent elmondani, amit tudok, tekintet nélkül személyemre, amely már nem olyan fontos számomra. Egész életemen át – az óvodától kezdve 1945. május 8-ig – megszoktam a fegyelmet, amely SS-tagságom éveiben feltétlen engedelmességé, vakfegyelemmé (Kadavergehorsam) *fejlődött... Az engedetlenség különben sem ért volna semmit... De azért jól tudom, hogy nem moshatom a kezeimet, nem hivatkozhatom ártatlanságomra, mert az a körülmény, hogy csupán és kizárólag parancsok végrehajtója voltam, ma már lényegtelen. Azok, akik mindent elterveztek, elhatároztak, irányítottak és elrendeltek, olcsó módon, öngyilkossággal kivonták magukat a felelősségre vonás alól. Mások, akik ehhez a körhöz tartoztak, vagy halottak, vagy egyéb okokból nem állhatnak rendelkezésre. És bár a kezemhez nem tapad vér, bizonyára bűnösnek fognak találni gyilkosságban való részvételben. Akárhogyan lesz is, bensőmben kész vagyok vezekelni a szomorú eseményekért, és tudom, hogy halálbüntetés vár rám. Nem kérek kegyelmet, mert nincs hozzá jogom. Hajlandó lennék – ha ezzel vezekelhetnék bűneimért – akár nyilvánosan is felakasztani magam, elrettentő példát mutatva az egész világ antiszemitáinak.*[3]

Jómagam kezdettől fogva behatóan foglalkoztam az Eichmann-perrel, mivel éppen két héttel a miniszterelnök drámai bejelentése előtt neveztek ki Izrael főállamügyészévé. Eichmann nyilatkozata már első olvasásra is bizalmatlanságot keltett bennem. A spengleri filozófia egyes tételeire emlékeztető utalásait, mely szerint valamennyi múltbeli cselekedetét az elkerülhetetlen végzet irányította, továbbá a kérlelhetetlen sorsba való jelenbéli belenyugvását meg a jövőbeli vezeklés vágyát nagyon is hamisnak éreztem. Meg voltam győződve róla, hogy annak idején nem holmi vak eszközként látta el feladatát, hanem szenvedéllyel. Boldoggá tette a tevékenysége; élvezte. A tetteivel kapcsolatos magatartását csakis a tulajdon értékrendje határozhatta meg, nem pedig valamiféle végzetszerűség. Ezért nem hittem el, hogy most egyszerre csak „vezeklésre" vágyik.

A későbbi tapasztalatok teljességgel igazolták bizalmatlanságomat. Eichmann korántsem nyugodott bele a sorsába, különben nem harcolt volna olyan szívósan az életéért a vizsgálat és a per során, és nem utasította volna el olyan hevesen William Hull tiszteletes kérését, hogy ismerje be írásban a bűnösségét.

– Nem tettem semmi rosszat – mondta Hullnak és Hull feleségének, akik a kérelmére látogatták meg és nyújtottak neki lelki vigaszt. – A fivérem ügyvéd Linzben – folytatta –, és azt írja, hogy a beterjesztett bizonyítékok alapján csakis egyetlen ítélet lehetséges: a szabadlábra helyezésem. Minden más ítélet törvénytelen lenne... A bíróság összeülne és remekül szórakozna, ha egy ilyen nyilatkozat látna napvilágot... Ha most azt mondanám: szánombánom, hát bizony kapva kapnának rajta, és kijelentenék: „Ha valaki bűnbánatot érez, bűnös is."[4]

Ami azt illeti, Eichmann valójában sosem bánta meg, amit tett.

– A sajnálkozás nem használ és semmin nem változtat – válaszolta, amikor keresztkérdésekkel sarokba szorítottam. – Azzal nem támasztják fel a halottakat. A megbánás kisgyerekeknek való – tette hozzá.[5]

Nos, ha valaki a lelke mélyén nem bánta meg, amit tett, akkor a „vezeklés" állítólagos vágya csak üres beszéd. Ha nem követett el bűnt, akkor miért a vezeklés?

– Eichmann nem vet számot a halálos ítélet lehetőségével, és súlyos megrázkódtatást jelentene számára, ha szembe kellene néznie vele – jelentették ki az ügyvédei. Egyikük később még azt is mondta nekem: – Amikor eljön az ideje, hatan is nehezen fogják őt az akasztófához hurcolni.

Tudtam tehát, hogy nem olyan emberrel állok szemben, aki megadja magát a kérlelhetetlen sorsnak.

A „vallomás", amelyre Eichmann rászánta magát, nem volt egyéb, mint ügyes színészkedés. Nagyon ravaszul számította ki azt az ajánlatát, hogy nyilvánosan felakasztja magát, elrettentő példát mutatva ezzel az antiszemitáknak. Tudta, milyen érzékenyen reagálnak a zsidók az ellenük irányuló évszázados gyűlöletre és azt remélte, boldogan fogadják majd, hogy éppen ő tagadja meg az antiszemitizmust. Akármilyen ember volt is Eichmann, annyi bizonyos, hogy alaposan ismerte az „ellenfelei" gyengéit.

Az ezt követő rendőrségi kihallgatás teljes egészében igazolta a „vallomás" őszinteségére vonatkozó kételyeimet. Eichmann, mihelyt veszedelmet érzett, óvakodott egyenes válaszokat adni Less egyszerű kérdéseire. Teljes mértékben kihasználta a német nyelvben rejlő olyan lehetőségeket, hogy szóáradattal ködösítse a voltaképpeni mondanivalót, és mindig csak annyit ismert be, amennyit okvetlenül szükségesnek vélt. Akkor persze még nem tudta, vajon megkerültek-e a Sassen-iratok, s ez a bizonytalanság nyilván jókora szorongással töltötte el. Több alkalommal is óvatosan tapogatózott ebben az irányban, és közben egyre csak beszélt és beszélt. Beismerte, ami szerinte amúgy is bizonyítható volt, főként olyasmit, amiről olvasott valahol, vagy amire Sassen három évvel korábban felhívta a figyelmét. Minden egyebet a lehetőség szerint tagadott.

Íme, néhány jellemző példa:

LESS: Csak Auschwitzba küldött embereket?
EICHMANN: Csak Auschwitzba, és volt egyszer valami szállítási értekezlet, de hát én, isten bizony, nem vettem részt semmiféle ilyen értekezleten. Volt olyan transzport, ami máshová ment, úgy rémlik, úgy rémlik. De nem tudom, vajon Treblinkába-e vagy valamelyik gettóba, a nagy gettók egyikébe. Ezt most igazán nem

tudom megmondani, főfelügyelő úr, soha semmiféle kapcsolatot a gazdasági hivatallal nem vettem fel. Ez Güntherre tartozott, és én sosem vettem részt szállítási értekezleten. Ezzel Novak százados volt megbízva, és azt hiszem, Günther is jelen volt több alkalommal. Én magam sosem vettem részt...
LESS: És ők a maga beosztottai voltak?
EICHMANN: Igen, az én beosztottaim voltak.
LESS: Hány zsidót küldött Auschwitzba, hogy ott elpusztítsák őket?
EICHMANN: Itt megkérem, engedtessék meg, ha lehetséges, hogy ebben a vonatkozásban hiteles forrásanyaghoz juthassak, és úgy vélem, az volna az egyik legfontosabb dolog, hogy megkaphassam a szállítási terveket, amelyeket a közlekedési minisztérium készített az idő tájt. Ma nem tudom megmondani, elsősorban azért nem, mert nem én rögzítettem a szállítási értekezlet napirendjét, nem én telefonáltam, mint már szíves engedelmével megállapítottam, és még ha meg is tettem volna, akkor sem ragadt volna meg az emlékezetemben semmi. Ha én most mondanék egy számadatot, azzal senki sem érne semmit.
LESS: Hány zsidót gázosítottak el és öltek meg ott?
EICHMANN: Főfelügyelő úr, olvastam, hogy Höss állítólag kijelentette, hogy négymillió zsidót ölt meg. Én személy szerint ezt a számot túlzottnak tartom. Ha már egyáltalán számokról beszélünk, akár egymillió volt, akár négymillió, vagy akár csupán száz, elvileg lényegében teljesen mindegy.[6]

Ezután egy teljes oldalnyi fejtegetés következett, különféle találgatásokkal, statisztikai becslésekkel. Less főfelügyelő megunta a dolgot, és föltette a kérdést:

– Sohasem beszélt Höss-szel az Auschwitzban elpusztított zsidók számáról?

EICHMANN: Nem, soha, soha. Egyszer azt mondta nekem, hogy új épületekkel és új módszerrel naponta tízezer embert tud megölni. Csak ennyire emlékszem. Hogy vajon most csak képzelődöm-e, nem tudom. Nem hinném, hogy csak képzelődöm; de arra már nem tudok visszaemlékezni, hogy mikor mondta, hogyan mondta, milyen körülmények között mondta... Így tehát nem tudok többet.

Lehet, hogy olvastam róla, és most az jutott eszembe, amit olvastam. Ez is lehetséges.

Íme, Eichmann kedvelt taktikájának egyik példája. Mihelyt valamilyen konkrét eseményről kérdezték, több „elméleti" lehetőséggel állt elő, hogy az miképpen mehetett végbe; ezek közül az egyik közel járt az igazsághoz, de ránk bízta a választást, mondván, hogy nem emlékszik már, melyik a helytálló.

A wannseei konferenciáról csak annyit mondott, hogy neki csupán a meghívókat kellett szétküldenie, miután Heydrich közölte vele, mi legyen a meghívók szövegében, és adatokat kellett összeállítania Heydrich beszédéhez.

– De mi szükség volt akkor egyáltalán a kis Eichmann jelenlétére ott? – kérdezte Less, akit alaposan felbosszantottak ezek a kitérő válaszok.

– Én voltam az osztálynak a vezetője, és jelen kellett lennem, főfelügyelő úr – felelte. – Nem nyílt alkalmam beszédet mondani vagy másképpen magamra irányítani a figyelmet, hiszen ott csupa államtitkár volt jelen. Végtére is én egyetlen esetben sem beszéltem meg ilyen dolgokat államtitkárokkal...

LESS: De hát Heydrich miért csak arra kérte magát, hogy készítse elő számára az anyagot? Hiszen ott, a konferencián már nemigen kérdezhette meg magától, hogy helyes-e, amit ő mond.
EICHMANN: Persze hogy nem kérdezett, de ő akarta, hogy ott legyek. Viszont a pontos jelentést előre el kellett neki készítenem, mint ahogyan jelentést kellett tennem neki kétszer is a kivándorlási ügyekről. A wannseei konferencia a megsemmisítési eljárás kezdete volt. Vagy nem?

Eichmann ebben az esetben is puhatolózni akart Lessnél. „Profi hozzáállása" nyilvánvaló. „Régi motoros" volt ő! S ráadásul 1957-ben, a Sassennal folytatott beszélgetések során úgyszólván teljes főpróbát tartott az egész vizsgálatból.

Less most más oldalról próbált közelíteni a kérdéshez:

– A maga részvétele azon az értekezleten vajon nem azt jelenti-e, hogy magának nagyobb szerepe volt a „végső megoldásban", mint amilyent az imént beismert?

– Nem, nem, főfelügyelő úr, ha úgy lett volna, hát azonnal

bevallom... Ismertek engem jól az emberek, osztályvezető voltam a IV–B–4 irodában, és a Titkos Biztonsági Rendőrség egy osztályvezetője sohasem léphette túl a kereteket, amelyek közé szorították. Ez szóba se jöhetett.[7]

Nemsokára kiderült, hogy Eichmann hogyan óhajtotta beállítani a „végső megoldás" gépezetében viselt funkcióját. Azt állította, hogy csak afféle postás volt, az ő közvetítésével juttatták el a parancsokat és az utasításokat; bármit kapott a feletteseitől, továbbította. Nem volt felelős a felettesei parancsáért, mondotta, hiszen semmiképpen sem lehetett hatalma felettük, s nem volt felelős a ranglétra alsóbb fokain állókért sem, akik a parancsokat végrehajtották, mert ez mások hatáskörébe tartozott.

– Sosem vettem részt deportálásokban, egyetlenegyszer sem – mondotta. – Ezt a helyi illetékesekre bízták; és mint már említettem, ebben nem is működhetett közre a Biztonsági Rendőrség, mert nem volt elég embere. Nem is tudom, hogyan vitték véghez a deportálásokat azok ott lent. Ha Szaloniki példájáról beszélünk: a Biztonsági Rendőrségnek csak egy-két embere volt ott. Nem tudom, ki hajtotta végre a dolgot. Fogalmam sincs róla.[8]

Értsd: ugyan miféle bűnökkel lehet vádolni egy egyszerű üzenetközvetítőt? No persze, ha önök, uraim, jelenlegi joggyakorlatuk értelmében az ilyen szerepet a „bűnrészesség gyilkosságban" elnevezéssel óhajtják illetni, hát lelkük rajta...

Ez idő tájt Eichmann még nem ment olyan messzire, hogy egy hivatalos német dokumentumot egyszerűen hamisítványnak bélyegezzen, vagy az ilyen okmány tartalmát „sajnálatos hibának" minősítse, mint ahogyan később tette. Ekkor még nagyon kelletlenül ugyan, de elismerte azokat a tényeket, amelyeket Less írásokkal tudott bizonyítani. Olykor egészen meghökkentette egy-egy olyan dokumentum, amelyről sohasem hitte volna, hogy a birtokunkba kerül. Mintha fejbe verték volna, amikor Less be tudta bizonyítani, hogy ő, Eichmann részt vett azon a bizonyos 1939. szeptember 21-i tanácskozáson, és hogy ilyeténképpen már e korai szakasztól fogva részt vett a „végső megoldást" előkészítő összeesküvésben – hiszen előzőleg még azt is váltig tagadta, hogy egyáltalán tudott erről az értekezletről.

„Azok a fickók az SS gazdasági hivatalában az összes iratot megőrizték, az ő ostobaságuk miatt aztán ezek mind bekerültek a zsidó szakirodalomba" – panaszolta Eichmann Argentínában Sas-

sennak, amikor egy alkalommal némely okmányszerű bizonyíték hozzáférhetősége került szóba.[9]

Eichmann mindenáron kurtítani akarta azt az időszakot, amikor deportálásokkal volt dolga; eleinte például azt állította, hogy semmi köze sem volt az annektált lengyel területekről való deportálásokhoz 1939–40-ben. Azt állította, hogy semmit sem tudott a Gestapo IV–D–4 ügyosztályáról, amely akkoriban létesült és ilyen ügyekkel foglalkozott. Less erre mutatott neki egy levelet az ügyosztály jelzésével és az ő aláírásával.

– Ez a IV–D–4 itt természetesen gépelési hiba – mondotta Eichmann. – IV–B–4-nek kellene itt lennie, hiszen ilyen ügyosztály egyáltalában nem volt soha.[10]

Less főfelügyelő megkérdezte, mit jelent az „RZ" jelzés a levél fejlécén:

– Nem a *Reichszentrale* rövidítése? A maga hivataláé? A Központi Kivándorlási Hivatalé?

Eichmann veszélyt szimatolt:

– Lassan-lassan már köd borul az agyamra – mondotta. – Nahát! ...igen, igen... RZ? Ez bizony... nyilván teljesen kiesett az emlékezetemből... de még most sem bírom elhinni... csak most jöttem rá, hogy... utána lehet nézni, utána *kell* nézni a dolognak... Egészen meg vagyok zavarodva; így aztán, főfelügyelő úr, mivel nem tudok visszaemlékezni, nem is tudok igent mondani rá... de kérem szépen, ez nem jelenti azt, az ég óvjon tőle, hogy tagadnám... csak hát... mindent összezavarok, amikor végigolvasom.[11]

Less megmutatott neki egy másik IV–D–4 jelzésű iratot, majd még egy harmadikat, mire Eichmann elismerte, hogy azt az ügyosztályt „nyilván" IV–D–4-nek hívták, és hogy nincs szó „gépelési hibáról", de, mint az imént mondotta, teljesen valószínűtlennek vélte.

Less megmutatta neki egy 1940. január 30-án Berlinben tartott értekezlet jegyzőkönyvét, amelyben ugyanezekről a deportálásokról volt szó.[12] Eichmann elolvasta. A részvevők nevéről ítélve, mondotta, ez „igen magas szintű" tanácskozás lehetett (Heydrich, Seyss-Inquart, Krüger, Müller, Best, Ohlendorf és sok más személy részvételével).

– Ez teljességgel ismeretlen előttem – jelentette ki Eichmann.[13]

Erre aztán Less átnyújtotta neki a részvevők listájának folytatását.

– Látom itt a nevemet – mondotta Eichmann –, ezek szerint jelen voltam, Güntherrel, Danneckerrel és Rajakowitschcsal együtt... Igen, itt azt olvasom, hogy szállítási nehézségek miatt valamennyi szállítási ügyet központosítani kell; itt pedig azt, hogy létrehozzák a IV–D–4 ügyosztályt az evakuáció irányítására... Lehet, hogy Rajakowitsch benne volt, nem merném tagadni. Én azonban nem, én nem csináltam ezt, ez teljesen új a számomra. Persze lehet, hogy annak idején olvastam ezt a dokumentumot, valószínűleg olvastam, nehéz ezt megmondani húsz év elmúltával. De nyilván teljesen elfelejtettem az egészet.[14]

Végül aztán, amikor Less egyre több dokumentumot mutatott meg neki, Eichmann kénytelen volt beismerni nemcsak azt, hogy a IV–D–4 létezett, hanem azt is, hogy ő volt a vezetője, és hogy később ebből alakult a IV–B–4 ügyosztály, amely mind a zsidó ügyekkel, mind pedig a deportálásokkal foglalkozott.[15]

Így haladt előre a kihallgatás lépésről lépésre.

Mialatt Less főfelügyelő kihallgatta Eichmannt, a 06-os iroda összegyűjtötte, rendezte és előkészítette az okirati bizonyítékoknak azt a hatalmas tömegét, amelyből rekonstruálható volt Eichmannnak tizenhét országban tíz esztendőn át végzett tevékenysége. Több ezer írást vizsgáltak át. Tanulmányozták, regisztrálták és jegyzékbe foglalták mindazokat, amelyek valamennyire is a tárgyhoz tartoztak. És folyamatosan ellátták anyaggal Lesst Eichmann további kihallgatásához. Ez igen nagy szervezési és szellemi erőfeszítést követelt.

Eichmann nevét gyakran emlegették a háború utáni különböző perek során, és maga Eichmann központi helyet foglalt el a „végső megoldás" történetében, de pert sohasem készítettek elő ellene.

Léon Poliakov az 1954-ben megjelent úttörő munkájában úgy utal rá, mint aki „élet és halál ura az európai zsidók sorsában".[16] Gerald Reitlinger a „Nagy Inkvizítornak" nevezi az 1953-ban megjelent összefoglaló művében.[17] Valamivel később Joseph Tenenbaum így írt róla: „a Gestapo-hóhér, a gonosz terv fanatikus és könyörtelen végrehajtója".[18]

A neve gyakran került szóba egy híressé vált rágalmazási perben is, amelyet 1954-ben tárgyaltak Izraelben, és amelynek során alaposan megvizsgálták dr. Kasztner és Eichmann kapcsolatát. De

még soha senki sem állított össze teljes, dokumentált peres anyagot Eichmann ellen, mert nem nyílt rá alkalom, hiszen eltűnt szem elől.

Amikor a 06-os iroda emberei nyomozni kezdtek, hogy kiindulási alapot találjanak a vizsgálathoz, Tuvia Friedmann haifai dokumentációs hivatalában akadtak rá az Eichmann-dossziéra. Ott találták meg az Eichmann életére vonatkozó első adatokat, néhány okmányt az SD-nél őrzött személyi dossziéjából, ezenkívül néhány általa aláírt deportálási okmányt, rábukkantak Wisliceny vallomására, a wannseei konferencia jegyzőkönyvére és más kulcsfontosságú dokumentumokra. Ezzel már lehetett valamit kezdeni.

Rendkívül hasznosnak bizonyult a Jad Vasemnak, a Vértanúk és Hősök Emlékbizottságának levéltára. A levéltárban megvolt – másolatban – a német külügyminisztérium hatalmas archívumának minden olyan dokumentuma, amely a zsidók ügyeivel foglalkozott. Erre a teljes épségben lévő, óriási tömegű – 485 tonna – papírra az USA 1. hadserege talált rá a Harz-hegység különféle rejtekeiben, mikor a németek már éppen el akarták égetni. Ezt az 1870-ig visszanyúló hatalmas, történelmi értékű anyagot azután évekig a Virginia állambeli Alexandria egyik raktárépületében helyezték el, az USA országos levéltára fennhatósága alatt. Az eredeti iratokat nemsokára visszajuttatták Németországba, másolatok azonban maradtak róluk az Egyesült Államokban meg az angliai Whaddon Hallban is, a közös amerikai–brit felügyelet alatt álló Német Háborús Dokumentáció Központjában. Ettől a központtól kapta meg 1956-ban a Jad Vasem egy különleges megbízott révén sokezernyi irat mikrofilmjét; az iratok mind zsidó ügyekre vonatkoztak; köztük volt a „végső megoldás" dossziéjáról készült két filmtekercs is. Kapott a Jad Vasem néhány másolatot a berlini dokumentációs központ irattárából is, és ennek révén különösen jó fogáshoz jutott: birtokába kerültek ugyanis az SS-központ személyzeti dossziéi.

A Jad Vasem okmányai magukon viselték a hitelesség pecsétjét, hiszen közvetlenül a hivatalos német archívumokból származtak, ami rendkívül fontos volt. A háború után több tízezer náci dokumentumról készült fénymásolat vagy egyszerűen csak másolat, amelyeket aztán a különféle dokumentációs központokban rendszereztek. A hitelességükhöz aligha férhet kétség, és rendszerint éppen elég „anyajegy" van rajtuk ahhoz, hogy a történész hitelt adjon nekik; de bíróság csak akkor fogadhatja el őket bizonyítékként, ha az eredetük kielégítően igazolható, és ha visszavezethetők a hivatalos forrásra. A Jad Vasem levéltárosainak, valamint brit és amerikai kollégáiknak eskü alatt tett írásbeli nyilatkozatai alapján módunkban volt bebizonyítani, hogy az okmányaink a szövetségesek dokumentációs központja közvetítésével egyenesen a német külügyminisztériumból kerültek hozzánk.

Volt aztán több ezernyi más olyan dokumentum is a háború utáni perek vádhatóságainak vagy védőinek aktái között, amelyeket valamilyen okból nem használtak fel annak idején. E gazdag dokumentáció egy része is bekerült a Jad Vasem levéltárába. Ezek az iratok sok fejtörést okoztak. Lehetetlenség volt lemondani bármelyik fontos dokumentumról, de mindegyiket visszavezetni a forrásig – ez bizony sokszor rengeteg munkával járt. Katalógusok, jegyzékek nem álltak rendelkezésünkre, így aztán sokszor olyan volt az egész, mintha gombostűt keresnénk a szénakazalban.

A dokumentumvadászat során egy-egy irat különböző forrásokból is eljutott hozzánk, a háború utáni számos dokumentumjelölés valamelyikével ellátva. Példának okáért „P. S." *(Paris-Storey)* volt annak a dokumentációs irodának a jelzése, amelyet Storey ezredes irányított Párizsban annak idején; „L" a londoni központot jelentette *(London Centre)*; „N. O." azt az irodát, amely a nürnbergi szervezetekkel foglalkozott *(Nuremberg Organizations)*; „N. G." azt jelentette: „Nürnberg, kormányzat" *(Nuremberg, Government)*; „N. I.": „Nürnberg, nagyiparosok" *(Nuremberg, Industrialists)*; „N. O. K. W.": *Nürnberg, Oberkommando der Wehrmacht* (a német véderő főparancsnoksága); „E. C.": gazdasági ügy *(Economic Case)* és így tovább.

Egy és ugyanaz a dokumentum esetleg több központot is megjárt, más és más részét használták fel, ellenőrizték és jelölték meg a különféle dokumentációs irodák, úgyhogy sok esetben a jelölések őrjítő változatosságával, megkettőződésével, sőt megháromszorozódásával akadt dolgunk.

A zűrzavar elkerülése végett a 06-os iroda központi kartotékrendszert hozott létre, amely minden egyes újonnan érkezett iratot katalogizált, és saját sorszámával látott el. Ez a központi nyilvántartó rendszer igen eredményesnek bizonyult Eichmann élettörténetének összeállításánál. Ez a feltáró munka gyakran egy óriási türelemjáték elemeinek összerakásához volt hasonlatos. Az elemeket a nyomozóknak kellett összeilleszteniük, jóllehet nem volt olyan minta, amely támpontot adhatott volna nekik, és azt sem tudhatták,

hogy a darab, amelyet éppen a kezükben tartottak, hová tartozik, vagy hogy egyáltalán beletartozik-e az összképbe.

A 06-os irodát hamarosan felosztották földrajzi vagy területi részlegekre; mindegyik részleg egy-egy olyan országgal foglalkozott, ahol Eichmann annak idején tevékenykedett; Hofstädter, az iroda helyettes vezetője továbbította a beérkező dokumentumokat egy vagy több illetékes részleghez. Ha valamelyik dokumentumot nem talált fontosnak, „E. E."-vel jelölte (*Ein Erech:* nincs jelentősége). A vádhatóságnak később sikerült visszaszereznie néhány dokumentumot, még Hofstädter igen szigorú szűrése után is.

A rendőrtisztek kutatómunkát végző tudósokká váltak. A 06-os iroda ellátta őket néhány általános segédkönyvvel, és a lelkükre kötötte, hogy igyekezzenek. Az általános utasítás szerint mindig meg kellett keresni az okmány eredetijét, sohasem volt szabad megelégedni a másolatával. A náci ranglétráknak, különösen pedig az SS-énck és a Gestapóénak a tanulmányozásával, az egyéb teendőihez ráadásul, a kiváló képességű Reshef főfelügyelőt bízták meg, aki foglalkozása szerint rendőrtiszt, képzettsége szerint ügyvéd, szíve szerint történész volt. Csakhamar együtt volt Eichmann személyi dossziéja, továbbá az SS és a német kormányzati testületek általános, átfogó dossziéja; mindegyiknek nagy hasznát vette a későbbiekben a vádhatóság.

A Jad Vasem valóságos lerakata a különféle dokumentációs központokból származó iratmásolatoknak. Kerültek ide például a párizsi Jelenkori Zsidó Dokumentációs Központból (*Centre de Documentation Juif Contemporain*-ből) származó és igen fontos információkat tartalmazó iratok. Gazdag archívuma van a Lohamei Hagetha'ot kibucnak (a gettóharcosok településének), tőlük is jelentékeny anyagot kaptunk. A vádat alátámasztó bizonyítékokat keresendő, áttanulmányoztuk a háború utáni perek közreadott anyagát, így például a Nemzetközi Katonai Törvényszék negyvenkét kötetét. A későbbi tárgyalások anyagának tizenöt vaskos kötete, valamint más terjedelmes kiadványok az Eichmann és ügyosztálya tevékenységéről szóló információknak valódi kincsesbányái voltak.

Selinger parancsnok külföldre utazott, hogy érintkezésbe lépjen Hollandia, Franciaország, az Egyesült Államok és Anglia dokumentációs központjaival; történészekkel is találkozott, akiknek a segítségét kérte a munkájához. Általában mindenki nagyon segítőkésznek bizonyult. Értékes anyagot kaptunk a népi demokratikus

országok izraeli külképviseletei útján is. Sőt, a lengyel kormány rendelkezésünkre bocsátotta a háborús bűnök nyomozó bizottságának azt a két különlegesen fontos bulletinjét, amelyek főként Eichmann-nal foglalkoztak és amelyek számunkra az ideig ismeretlen anyagot tartalmaztak. Jugoszlávia fontos dokumentumokat küldött, és lelkesen segítette a munkánkat. Csehszlovákia is segítségünkre volt igen fontos adatok megszerzésében. Nem kértünk anyagot a két Németországtól, de valahányszor a már megszerzett bizonyítékok hitelesítését kértük, készségesen segítettek.

A 06-os iroda erőltetett iramban dolgozott. Nem volt elég embere, és rettentően sürgetett az idő. Engem egyre unszoltak, hogy mielőbb kezdjem meg a tárgyalást, de amíg a 06-os iroda be nem fejezte a munkáját, nem teljesíthettem a követelést, így aztán a nekem címzett sürgetést továbbítanom kellett az irodának, s ez időnként feszültséget okozott a kapcsolatokban. Az iroda rendelkezésére bocsátottam két olyan munkatársamat, akik később a tárgyaláson nekem segítettek. Gabriel Bach helyettes államügyész kezdettől fogva jogi tanácsadója volt az irodának, és Jakob Baror kerületi ügyész támogatta az iroda munkáját; Bach hosszú heteket töltött a 06 főhadiszállásán, egy Haifához közeli rendőrkapitányságon, s az útmutatásai igen hasznosnak bizonyultak.

A vizsgálatot azonban a 06-os iroda tisztikarának és legénységének kellett lefolytatnia. 1960. december végén küldték meg nekem az első összefoglalóikat; mindegyik egy-egy ország eseményeivel foglalkozott, egy előre megadott séma szerint. Néhány külön tanulmány speciális kérdéseket taglalt. Összesen huszonhat ilyen összefoglaló jelentést kaptunk, s némelyikük, mint például Schwenk főfelügyelő Németországról szóló kitűnő munkája, körülbelül száz oldalt tett ki. Reshef főfelügyelő tankönyvpontosságú anyagot adott, s kiváló segítséget nyújtottak Goldmann főfelügyelő Lengyelországról és a Szovjetunióról szóló munkái. Dayan főfelügyelő a különleges náci terminológiát még magyarázó szójegyzékkel is ellátta. És a többiek is mind sokat segítettek.

A vádhatóság nagyjában-egészében megkapta a remélt dokumentációs segítséget.

Hála Selinger szorgalmas, aprólékos munkájának, sikerült szert tennünk néhány rendkívüli jelentőségű dokumentumra is. Selinger képességei, az alaposság, a határtalan odaadása serkentőleg hatott

kis csapatára, és végső fokon ezeknek az erényeknek volt köszönhető az iroda eredményes munkája.

A tárgyalás során egy tisztekből álló kis rendőri egység volt segítségünkre a folyó ügyekben. A tisztek felváltva voltak jelen a tárgyaláson, és szakszerűen segítettek, amikor az illetékességükhöz tartozó országok anyagából volt szükség egy-egy bizonyítékra. A későbbiek folyamán velük és a 06-os iroda vezetőivel tanácskoztam meg a keresztkérdésekkel kapcsolatos ügyeket és a külföldi tanúk kihallgatására vonatkozó kérdőívek megszerkesztését.

Röviddel a 06-os iroda feloszlatása előtt megkérdeztem dr. Robert M. W. Kempnert, az Egyesült Államok egykori nürnbergi helyettes főügyészét, a náci dokumentumok ismert szaktekintélyét, átnézné-e az anyagunkat, hátha kihagytunk valami lényegeset. Jólesett hallani tőle, hogy anyagunk sokkal, de sokkal bőségesebb, mint amennyi annak idején a nürnbergi vádhatóság rendelkezésére állott.

15

A bűnvádi eljárás néhány problémája

Attól a perctől kezdve, hogy David Ben-Gurion miniszterelnök bejelentette Eichmann foglyul ejtését, Izrael állam is bíróság elé került. Mintha az egész világ arra figyelt volna, hogyan végezzük el a magunkra vállalt feladatot. Az ellenségek kajánul jósolgatták: kirakatper lesz a dologból; a barátok attól tartottak, veszítünk a presztízsünkből; a semleges megfigyelők pedig egyszerűen csak kételkedtek. Az Eichmann-pernek ez a „pere" világszerte folytatódott a jeruzsálemi tárgyalás egész tartama alatt; az Eichmann-„szindróma" két esztendeig volt nemzetközi beszéd- és vitatéma.

A sors iróniájaként a zsidóknak még azért is harcolniuk kellett, hogy Eichmannt bíróság elé állíthassák, mint ahogyan a múltban is sokszor meg kellett küzdeniük olyan jogokért, amelyek másoknak minden további nélkül kijártak. Némelyek azt állították, hogy nem lehetünk sem tárgyilagos vádlók, sem pártatlan bírák; hogy bosszúhadjáratot akarunk indítani a Harmadik Birodalom gépezetének egy apró kis fogaskereke ellen, amelynek, illetve akinek jelentőségét mesterségesen felnagyítjuk.

Némelyek kétségbe vonták a nácik és a velük együttműködők megbüntetésére irányuló törvényünk „legális" voltát, jóllehet legalább tucatnyi országban hoztak ilyen törvényeket. Azt állították, hogy mi ezeket a törvényeket egyenesen az Eichmann-per kedvéért hoztuk; pedig már 1950 óta, vagyis Eichmann elfogatása előtt tíz évvel bennfoglaltattak törvénykönyveinkben, és azóta még csak kísérlet sem történt a módosításukra. Visszamenő hatályosságuk miatt egy amerikai újságíró „dzsungeltörvényeknek" minősítette őket, teljesen megfeledkezve arról, hogy az annak idején Hitler ellen harcoló, megszállt országok a háború után hasonló törvényeket hoztak (hiszen különben nem lehetett volna bíróság elé állítani a bűnösöket), továbbá arról, hogy a négy legnagyobb szövetséges hatalom, köztük az Egyesült Államok, Nürnbergben és más helye-

ken éppen ilyen visszamenőleges hatályú törvények alapján ítélkezett.

Ez az illetékességi probléma, amely voltaképpen jogi kérdés, heves viták témája lett világszerte. Soha még jogos igény az igazságszolgáltatásra nem váltott ki ilyen széles körű polémiát. Az emberrablási mozzanatot, ezt a lényegében politikai ügyet, reménytelenül összemosták, összekuszálták a vita egyéb elemeivel; és ebben a vitában, amely rövidesen mindenütt föllángolt, nagy szerepet kaptak jogi, történelmi, érzelmi kérdések egyaránt. Sok volt a megértő vélemény, de akadt egészen másfajta nézet is.

Argentína, vagyis az az ország, ahol Eichmannt elfogták, hamarosan az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsa elé citált bennünket. Állítása szerint az a körülmény, hogy Eichmannt Izraelben bíróság elé állítják, a világ békéjét fenyegeti.

A vita itt-ott még az után is folytatódott, hogy a Biztonsági Tanács eldöntötte a kérdést, mégpedig lényegében a javunkra. Később a Gallup Intézet közvélemény-kutatást rendezett Amerikában és Európában: „Hol kerüljön Eichmann bíróság elé?" „Igazságosan folyik-e a tárgyalás?" Vezércikkek, kommentárok százai jelentek meg, némelyikük tekintélyes jogászok tollából.

A polémia azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy már a tárgyalás megkezdése előtt torz képet ad a perről. A helyzet ilyen alakulása nemcsak meghiúsíthatja azt a szándékunkat, hogy a per folyamán a világ hitelesen értesüljön az eseményekről, és ekként emlékeztetőt és figyelmeztetést sugározzunk szét Jeruzsálemből; hanem az események ilyen fordulata következtében most mi kerültünk a vádlottak padjára. Ellenünk billent a mérleg serpenyője, és jól láttuk, helyre kell billenteni, hogy a tárgyalás olyan jellegű legyen, amilyennek kívántuk.

Úgy határoztam, hogy engedem a vitát a maga útján, nem veszek részt benne, bár ez a döntés rendkívüli módon növelte a felelősséget, amellyel a per már amúgy is megterhelt. Közvádlóként az volt a kötelességem, hogy szóljak a bírósághoz, és a bíróság meggyőzése révén meggyőzzem a közvéleményt is. Noha tudatában voltam, milyen kockázattal jár, ha nem cáfolom meg azonnal az ellenünk egyre fokozódó hévvel felhozott érveket, mégis elutasítottam minden olyan felkérést, amelyek egyike-másika vezető sajtóorgánumoktól érkezett, hogy írjam meg véleményemet a széltében-

hosszában tárgyalt kérdésekről. Válaszomat a megfelelő helyre és a megfelelő időre tartottam fenn – a bírósági tárgyalásra.

Nyilvánvaló persze: óriási feladatot kellett megoldanunk. Lenyűgöző igazságú bizonyítékokat kell fölmutatnunk, ha el akarjuk söpörni a jogi kételyeket, és kifogástalanul kell előterjesztenünk a tényeket, hogy állításaink valódiságához a legcsekélyebb kétség se férjen. Csak akkor szerkeszthetjük meg a vád teljes építményét, ha már megtisztítottuk a terepet minden szkeptikus ellenvetéstől és lappangó kételytől.

Szerettem volna az embereket érvekkel meggyőzni, ezért elhatároztam: amennyire csak lehet, megakadályozom az érzelmek túláradását. Az egész anyaggal egyetlen per folyamán kell megbirkóznunk, óvakodnunk kell tehát attól, hogy elragadjanak bennünket az érzelmek. Törvényszék előtt állunk, s hallgatóságunk az egész világ. Ezért ismételten és nyomatékosan kértem a tanúkat, szorítkozzanak a tényekre, tartózkodjanak a tüntető érzelemnyilvánítástól vagy az érzelmi kitörésektől, őrizzék meg nyugalmukat és legyenek tárgyilagosak akkor is, ha az adott körülmények között gyötrelmesen nehéz ilyen magatartást tanúsítani.

És később, mikor a bíróság minden erejét latba vetette, hogy a tárgyalás mindvégig megőrizze méltóságát, hála erőfeszítéseinknek, a per nyugodtan, a legszabályszerűbben folyt le, és olyannyira minden részrehajlás nélkül, ami más helyén a világnak aligha lett volna elképzelhető.

Amikor Izrael főügyészeként hivatalba léptem, már teljes erővel folyt az Eichmann körüli polémia. Meg kellett ismerkednem az új feladatkörömmel. Igencsak felhalmozódott a munka, és más nagy fontosságú tárgyalások is a főügyész jelenlétét igényelték. Váratlanul egy újra szőnyegre kerülő régi állambiztonsági baklövés ügyét a vizsgáló bizottság hatáskörébe utalták; a bizottság ténymegállapításait azzal tették át hozzám, hogy további nyomozásra van szükség, némi külföldi utazással egybekötve.

Mindez igen sok munkát adott főügyészségem első hónapjaiban; közben pedig közeledett az Eichmann-per időpontja, és sehogy sem volt alkalmam komolyan felkészülni a perre. Csak 1961 januárjától kezdve tudtam osztatlan figyelmet szentelni az Eichmann-ügynek, pedig akkor már csak alig három hónap választott el bennünket a per első napjától. És még azt is, hogy a lelkiismeretes felkészülésre egyáltalán módom nyílt, Pinkász Rosen igazságügy-miniszter

nagyvonalúságának köszönhettem: vállalta, hogy a maga napi munkáján kívül egy ideig az enyémet is elvégzi.

Egy háborús bűnös perének előkészítése hosszú és bonyolult folyamat; rengeteg részletadatot kell feldolgozni. Az ilyen per nem holmi egyszerű bűnügy, ahol legföljebb azt kell bizonyítani, hogy mit tett egy bizonyos személy egy adott pillanatban. Háborús bűnösök pereiben azt kell tudni, hogy miféle tevékenységet fejtett ki a vádlott hosszú esztendőkön keresztül – Eichmann esetében egy egész életen át. A háttérben pedig nem egyetlen bűnös, vagy esetleg bűntársak bandája áll, hanem egy bonyolult államgépezet. Németországban, Lengyelországban hosszú esztendőkig dolgoztak az ilyen perek előkészítésén.

Izraelben a per mielőbbi megkezdését kívánta a közvélemény. A hosszú várakozás túlságosan nagy idegi megterhelést jelentett volna. Így aztán időről időre felszólítottak, hogy gyorsítsam meg az alapozást és igyekezzem a pert a lehető legrövidebb időn belül megtartani. Ez volt egyébiránt az izraeli kormányzat egyetlen beavatkozása a perbe és annak lebonyolítási módjába.

Rövidesen már csak úgy faltam a nürnbergi perekről szóló beszámolókat, egy teljes kötet volt a napi adagom. Tanulmányoznom kellett Eichmann hosszú-hosszú vallomását és alaposan át kellett vizsgálnom a 06-os iroda által összegyűjtött óriási mennyiségű dokumentációt – sok ezer iratot, közte nem egy sok-sok oldalt tett ki –, mert el kellett döntenem, hogy végül is mely okmányokat terjesztem majd a bíróság elé. Ráadásul behatóan meg kellett ismernem az európai katasztrófáról szóló zsidó kiadványokat. Ezenkívül meg kellett írnom a pert megnyitó beszédet és fel kellett készülnöm a csöppet sem egyszerű jogi érvelésre. Mindez hatalmas erőfeszítést igényelt. Két szekérderéknyi könyvvel és dossziéval elvonultam kedvenc szállodámba, a tengerparti Sharon Hotelba, és éjt nappá téve, teljes elszigeteltségben dolgoztam, miközben a szálloda személyzete mindent megtett a kényelmemért. Elkeseredett küzdelmet folytattam a naptárral. Alapfeladataimat csakis úgy tudtam elvégezni, hogy szigorúan ragaszkodtam a magamnak előírt, nem csekély napi munkamennyiséghez. Pihenésképpen időnként elnéztem a Földközi-tengerre nyíló pompás kilátást – a nagy víz tajték koronázta, méltóságos, téli hullámai szinte az ablakomig csaptak. Hatheti lázas munkával túljutottam a munka első és legnehezebb szakaszán. Átfogó ismereteket szereztem a tényekről, és

elkészült a pert megnyitó beszédem kézzel írt fogalmazványa. Visszatérhettem hát Jeruzsálembe, hogy folytassam az előkészületeket, és döntéseket hozzak egyéb elintézendő ügyekben.

Ott volt először is az alapproblémám: hogyan tálaljam az ügyünket. A 06-os iroda nagyon jó összefoglalót készített – rendőri szempontból. Náci iratokon alapult az egész anyag. Az írásos bizonyítéknak megvan a nyilvánvaló előnye: mondanivalója ott van, fekete tintával fehér papíron. Nem kell tanúk emlékezőképességére támaszkodni, különösen sok évvel az esemény után. A dokumentumot nem lehet keresztkérdésekkel megfélemlíteni vagy megtörni. Nyugodt hangon beszél; nem ordít, de nem is lehet elhallgattatni. Sok igazság volt tehát a 06-os iroda javaslatában, hogy csak igen kevés tanút idézzünk meg a tárgyalásra.

Ezt a módszert alkalmazták a nürnbergi perekben – néhány tanú, néhány film a koncentrációs táborok borzalmairól, és közben sok-sok dokumentum. Eredményes eljárás volt és egyszerű. De éppen ez volt az egyik oka annak, hogy a nürnbergi perek mondanivalója nem hatolt el az emberek szívéig.

Nyilvánvaló: ha egyszerűen az a cél, hogy a vádlottat elítéljék, elég, ha az iratok beszélnek; már egy csekély hányaduk is elegendő lett volna, hogy Eichmannt akár tízszer is elítélje a bíróság. Én azonban tudtam, hogy többre van szükség, mint a puszta elítélésére; egy óriási emberi és nemzeti szerencsétlenség élő jegyzőkönyvére van szükség, még akkor is, ha gyönge visszfénye csupán a megtörtént eseményeknek. Alkalmam volt alaposan megfontolni a dolgot, és elhatároztam, hogy sokkal több tanút fogok megidézni, mint a 06-os iroda javasolta harminc-egynéhányat, akik csak mintegy a dokumentumok kiegészítésére lettek volna hivatottak.

Jóval több volt emögött, persze, mint a teljesség, a teljes krónika igénye. Én bizony azt akartam, hogy Izraelben annyit tudjanak meg a nagy katasztrófáról, amennyit egy ilyen tárgyalásból a szabályok adta lehetőségeken belül egyáltalán meg lehet tudni. Ifjúságunknak – hogy edződjék – feltétlenül meg kell tudnia a teljes igazságot a történtekről, mert csak ilyen tudás segítségével juthat el a megértéshez és a múlttal való megbékéléshez. Ifjú nemzedékünket igencsak lefoglalta az új állam felépítése és oltalmazása, és nemigen volt áttekintése az eseményekről, amelyeken az egész nevelésének alapulnia kellett volna. Izrael azon tizenévesei, akik

már beleszülettek az új államba, vagy pedig az új államért folytatott harc időszakában jöttek a világra, nem tudták, fogalmuk sem lehetett róla, hogy milyen körülmények között pusztultak el véreik annak idején. A nemzedékek között szakadék tátongott e téren, s ez forrása lehetett volna a nemzet tegnapjától való irtózásnak. Márpedig ezt a veszélyt csak a tényszerű tájékozódás háríthatta el.

Ott volt aztán a nagyvilág, amely oly könnyedén s oly boldogan felejtette el a szeme előtt történt borzalmakat; oly örömmel felejtette el őket, hogy rossz néven vette tőlünk, hogy bíróság elé állítjuk a borzalmak egyik értelmi szerzőjét. Mindenáron emlékeztetni kellett a világot – a saját érdekében – a lehető legtöbb részletére annak a hatalmas méretű emberi tragédiának, amely immár kiiktathatatlan alkateleme a jó és a rossz határtalan lehetőségeit hordozó évszázadunknak.

A büntetőeljárásoknak korántsem kizárólagos – jóllehet igen fontos – célja a bűnösség bebizonyítása és a büntetés kiszabása. Minden pernek, minden tárgyalásnak van javító és nevelő célzata is. Felkelti az emberek figyelmét, van mondanivalója és tanulsága. Hát még ebben a rendkívüli esetben! A tárgyalóteremben főként a tanúvallomások idéznék fel az eseményeket, így lehetne velük megismertetni Izrael népét és a nagyvilágot; mégpedig oly módon, hogy az emberek ne hőköljenek vissza a hallottaktól, mint a forró gőztől, de az események se maradjanak csupán a náci dokumentumokból kiolvasható fantasztikus, hihetetlen rémtörténetek! Mert a zsidók katasztrófájának teljes nagysága meghaladja az emberi értelmet. Felfogóképességünknek, érzékelésünknek határt szab a korlátozott tapasztalat. Az emberi fül csak egy bizonyos határig fogadja be a zajt; ami azon a határon túl van, már süket fülekre talál. Idegeink csak egy bizonyos fájdalommennyiséget viselnek el; a kintöbblet elől az eszméletlenségbe menekülünk. Agyunk csak egy bizonyos intenzitású borzalmat képes felfogni; a megrázkódtatások további halmozódását már nem vesszük tudomásul – visszahőkölünk, és megáll az eszünk. Az áldozatok egyre nagyobb száma hallatán egyszerre csak már nem érzékeljük többé megkülönböztethetőn az érző, szenvedő egyéneket: fölfoghatatlan, hihetetlen statisztikává válnak.

Röviden: oly módon felidézni a katasztrófát, hogy méltóképpen érzékeltesse hatmillió ember egyéni tragédiáját, meghaladja az ember képességét; rádöbbentem: csak a túlélő tanúk vallomásával

válhatnak kézzelfoghatóvá a történtek, annak a számtalan tanúnak a vallomásával, akiknek a meghallgatására mód nyílik majd a tárgyalás keretei között; és mindegyik tanútól azt kell majd kérni, mondja el a valóságnak azt a töredékét, amelyet látott és tapasztalt. Egy-egy eseménysorozat története, amit egy tanú érzékletesen elbeszél, már felfogható. Különféle emberek különböző tanúskodásai különféle tapasztalatokról – mindez együtt már olyan meggyőző erejű, hogy a hallgatóság elhiszi, befogadja. Bíztam benne, hogy ilyen módon a valóság dimenziói felülkerekednek majd egy fantomon.

Nyilvánvaló tehát: azonnal további tanúkat kellett keresnünk. Mert olyan embereket akartam megidézni, akik az emberirtási folyamat különböző szakaszairól tudnak tanúskodni a háború kezdete óta. Akik választ tudnak adni, hogy milyenek voltak a nagy zsidó közösségek, s mi ment végbe bennük; hogyan remélték a közösség tagjai elhárítani a katasztrófát; végül mi történt magukban a haláltáborokban, az egymást követő fázisokban. Elsősorban pedig olyan embereket akartam tanúként kihallgatni, akik el tudják mondani, mit láttak a tulajdon szemükkel, mit tapasztaltak a saját bőrükön.

Ekkor már csak alig két hónap volt hátra a tárgyalás kitűzött időpontjáig. A 06-os irodát feloszlatták, és csak némi nehézségek árán sikerült a rendőrfelügyelőtől egy három tisztből álló kis utóvédfélét kapnom segítségül.

Megkértem Victoria Ostrovski-Cohennét, aki akkor kerületi ügyészhelyettes volt Tel Avivban, hallgasson meg néhányat a kiszemelt tanúim közül. Ostrovski-Cohenné erélyes, tapasztalt jogász volt, akit már valamelyest megedzett az ország legnagyobb kerületének néhány rendkívül súlyos bűnesete, s amelyeknek tárgyalása közben igen jó képességekről tett bizonyságot. Egy idő múlva azonban észrevettem, hogy kezdi megviselni a tőlem kapott feladat. Így aztán magam vettem kézbe a dolgot, mégpedig Michael Goldmann főfelügyelő társaságában, aki túlélte a haláltáborokat.

A Jad Vasemnak, a Vértanúk és Hősök Emlékbizottságának egyik osztálya a szóbeli tanúságtételekről készült jegyzőkönyveket gyűjtötte össze. Több száz ilyen nyilatkozatot olvastunk el. Az osztályt Rachel Auerbach történész vezette, aki túlélte a varsói gettót, és a tárgyalás folyamán a vád egyik tanújaként beszámolt az ott tapasztaltakról. Igen nagy segítségünkre volt: rendelkezésünkre

bocsátotta az osztálya hatalmas nyilatkozatgyűjteményét, és kapcsolatba hozott bennünket a tanújelöltekkel. Némi előzetes szűrés után azokkal beszélgettem el, akik a legkevésbé látszottak szűkszavúaknak; közülük választottam ki végül azokat, akiket a tárgyaláson tanúként szándékoztam kihallgatni.

Képtelen voltam azonban befejezni ezt a munkát a tárgyalás megkezdése előtt, és még a per időszakában is folytatnom kellett.

Sok-sok estét töltöttünk kollégáimmal együtt ily módon; beszélgettünk a tanújelöltekkel, jegyzőkönyvbe vettük vallomásaikat, s mindezt már a per folyamán, amikor egy-egy kétszakaszos tárgyalási nap után visszatértünk hivatali szobáinkba. A törvényszék épületében ilyenkor már nagy csend honolt, már nem voltak ott az újságírók és a látogatók, akik nappal megtöltötték a tárgyalótermet, mi pedig végighallgattuk újabb és újabb közösségek tragikus történetét, amelyhez több száz hasonlót már hallottunk, de azért minden ilyen történet újból és újból megrendített mindenkit.

Alig kezdtem el az említett beszélgetéseket, máris azt tapasztaltam, hogy sok tanúnk vonakodik beszámolni az élményeiről. Néhányuk már a kezdet kezdetén azt kérdezte:

– Nem tudnának másvalakit megkérni rá? Nem hiszem, hogy mindezt el tudnám mondani a tárgyaláson.

Részben az volt a viszolygás oka, hogy ezek az emberek mindenképpen igyekeztek elfelejteni az eseményeket, amelyek amúgy is gyakran kísértettek az álmaikban; nem akarták felidézni őket. De volt egy mélyebb ok is: attól féltek, hogy nem hisznek majd nekik. Az egyik tanú ezt mondta nekem:

– Amikor Varsóban bujkáltam a gettólázadás után, azt hittem, én vagyok az egyetlen életben maradt zsidó a több millió lengyelországi zsidó közül. Tudtam: életben kell maradnom, hogy Hitler veresége után elmondhassam a világnak, mi történt. – És amikor a szóban forgó tanú és a többi, csontig lesoványodott túlélő végre előbújt az erdőkből, a táborokból és a rejtekhelyekről, úgy érezték, feltétlenül el kell mondaniuk, mi minden történt velük. De amikor aztán kezdték kiönteni a szívüket, és felfoghatatlanul döbbenetes dolgokat beszéltek el, a hallgatóságuk olykor kételkedni látszott, s ezt szóban vagy gesztusokkal értésére is adták az elbeszélőnek. Igaz, a legtöbb esetben ezt a kétkedést az elbeszélő csak képzelte, de a mélységesen megsebzett, érzékeny emberek többségének már

ez is elég volt hozzá, hogy hallgatásba burkolózzanak. A szívük mélyére temették szörnyű élményeiket, és soha többé nem hozakodtak elő velük.

Mihelyt sikerült meggyőznünk valakit, hogy köteles elmondani a bíróság előtt azt, amin keresztülment, újabb nehézségekbe ütköztünk. Sokan azok közül, akik beleegyeztek, hogy elmondják, mi történt velük, eleinte nem akartak eltűrni semmiféle megszorítást.

– Ha már beszélek, hadd mondjak el mindent, elejétől végig – hangzott egy addig vonakodó kijelölt tanú tipikus ellenvetése. Sokan rossz néven vették, hogy egy vagy két órára akarjuk korlátozni tanúvallomásuk időtartamát. – Hogyan is mondhatnám el ilyen rövid idő alatt mindazt, ami történt? – kérdezték. Alapjában azonban megvolt bennük a segítőkészség, és végül sikerült rávennünk őket, hogy mondják el apránként, epizódról epizódra a történteket, úgy, ahogy akarják.

Már a kijelölt tanúkkal történt első találkozásainkon ráeszméltem, hogy itt nem a megszokott, jól ismert vallomástevőkről van szó, akik emlékezetük némi megerőltetésével értelmesen be tudnak számolni egy mégoly megrázó élményről is. A törvényszéki munkához szokott jogász tapasztalatból tudja, hogyan számoltathatja be értelmesen a tanút egy utcai balesetről, amelyben elgázolták, vagy egy őt ért támadásról. Adódhatnak néha olyan traumatikus pillanatok, amelyeket a tanú átélt ugyan, de teljesen kiestek a tudatából, ezt azonban áthidalhatja vallomásának többi része. Ebben a perben viszont olyan traumát kellett újra átélniük a tanúknak, amely több évig tartott. A tárgyalást megelőző tanácskozáson egyikük-másikuk egyszerre csak megszűnt értelmesen közölni a tényeket, és a beszédük úgyszólván zavarossá vált. A beszámoló addig szabatos és világos volt, egy bizonyos ponttól fogva azonban szakadozott lett és homályos. Nehéznek találták, hogy konkrét kifejezésekkel ecseteljék egy merőben más világ jelenségeit. Súlyos lelki gátlásokat kellett legyőzni, ha az ember kapcsolatot akart kiépíteni az ilyen tanúval, ha közel akart kerülni hozzá.

Időnként kínzó kétség gyötört, hogy vajon képes leszek-e a tapasztalataimtól, élményvilágomtól oly távol eső eseményeket érzékeltetni a bírósággal. Lengyelországban születtem ugyan, ott éltem tizenkét éves koromig, és több alkalommal haza is látogattam (családom 1927-ben Palesztinában telepedett le), a náci borzalmakat azonban nem tapasztaltam a saját bőrömön. Így hát röviddel a per

megkezdése előtt elhatároztam, hogy ellátogatok a Lohamei Hagetha'ot kibucba, ebbe a Haifától északra fekvő kommunába, ahol sok gettóharcos és a gettók sok túlélője lakott. Ebben a mezőgazdasági kommunában beszéltem Zivia Lubetkin Zuckermannal és Jitzhak Zuckermannal, a varsói hősi gettólázadás vezetőivel. Órákig hallgattam ennek a házaspárnak az elbeszélését; ez a két ember, úgy éreztem, mintegy megszemélyesítője az európai zsidóság tragédiájának és a megmaradottak újjászületésének. Elmondtam, miképpen akarok majd érvelni a tárgyaláson.

– Mit fog mondani a Zsidó Tanácsokról? – kérdezte a magas, szikár Jitzhak Zuckerman, aki negyvenes éveinek derekán olyan volt, mint valami sportoló. Kis bajusz, mosolygós szem – akár egy barátságos nagybácsi. A háta gyógyíthatatlan sérülést szenvedett a varsói gettófelkelés napjaiban. S nem felejtette el az akkori belvillongásokat sem.

– Ez a gyilkos pere lesz, nem pedig az áldozataié – válaszoltam.

– Csakhogy nem lesz módja megkerülni a kérdést – mondotta Zivia. Ez a szerény, egyszerű modorú asszony nagyon egyenes beszédű volt. Szeméből egyaránt sugárzott az acél keménysége és a bársony lágysága.

– Tudom – feleltem –, hogy nem lesz rá módom, de az egészből az igazság fog kiderülni. Minden szépítés nélkül.

– Akkor rendben van – bólintott a férfi. – A teljes igazságot kell megmondani.

Először arról beszéltünk, hogy milyen helyzetben voltak akkor a gettófelkelés irányítói.

– Nem az akció időzítését volt-e a legnehezebb eldönteni? – kérdeztem.

– De igen – hangzott a felelet. – Mert tudtuk: mihelyt elkezdjük, vége a gettó életének.

Tovább beszélgettünk a részletekről. Ekkor már nagyrészt én beszéltem, mert ellenőrizni kívántam, helytállóak-e a benyomásaim és a következtetéseim.

Éjfél után két óra tájban erőt vett rajtunk a fáradtság. Egy pillanatra csend támadt a házaspár kis szobájában.

– Tudja-e – szólalt meg hirtelen Zivia –, hogy egészen úgy beszél, mintha maga is ott lett volna velünk.

Ebből megtudtam, hogy kiálltam a próbát; úgy éreztem, szóra

tudom majd bírni ezeket a rendkívüli tanúkat, a nagy irtóhadjárat túlélőit.

A nehezen megszólaló tanúkkal ellentétben mások önként jelentkeztek, sőt voltak, akik mindenáron tanúskodni akartak. Az utóbbiakkal szemben általában a legnagyobb óvatosságot tanúsítottam, tartva tőle, hogy a perben való szereplésükkel mindenekelőtt magukat szeretnék reklámozni.

Már folyt a tárgyalás, amikor mindenfelől elárasztottak bennünket a tanúskodási ajánlatokkal, de az ilyen késői ajánlkozásokkal már nem tudtunk mit kezdeni. Némely esetben ez nagy veszteségnek bizonyult. Lévai Jenő például már későn érkezett meg Magyarországról, és jóllehet sok személyes tapasztalatról tudott volna beszámolni, a bíróság elutasította azt a javaslatunkat, hogy hallgassák ki utólag, a bizonyítási eljárás lezárása után. S a tárgyalás már befejeződött, amikor levél érkezett a kistarcsai tábor egykori parancsnokától, hogy hajlandó tanúskodni Eichmann ottani látogatásairól, és az ott végrehajtott szelekciókról.

Akadt hat-hét tanújelölt, akikkel talán igazságtalanul bántam, „csoportosan" utasítván el őket. Olyan túlélők voltak, akik egy vagy több alkalommal találkoztak annak idején magas rangú SS-tisztekkel, amikor azok valamelyik haláltábort inspiciálták, vagy valamelyik Gestapo-hivatalban trónoltak. Most, amikor ezek a tanújelöltek a sajtóban megpillantották Eichmann fényképét, egymástól teljesen függetlenül és az ország különböző helyein arra a következtetésre jutottak, hogy az, akit láttak valaha, Eichmann volt. A becsületességükhöz, feddhetetlenségükhöz nem fért kétség; meg voltak győződve a fölismerésük helyességéről. Mi több, bizonyított tény, hogy magas rangú náci vezetők, így Himmler, Kaltenbrunner és mások is megfordultak a táborokban szemlét tartani. Eichmann maga is beismerte, hogy ellátogatott Auschwitz és Chełm táboraiba. Magától értetődőn megszemlélt más táborokat is, úgyhogy a tanújelöltek egyikének-másikának igaza lehetett, amikor a fényképről felismerni vélte.

A törvényszéki tapasztalatok azonban óvatosságra intettek. A joggyakorlat jól ismeri azt a jelenséget, amikor valaki egy iszonyatos körülmények között látott személy emlékét tudattalanul kivetíti egy gyakran közzétett arcképre. Honnan tudhattuk, hogy nem ez történt-e az említett emberekkel? Figyelmen kívül hagyva az érintettek erélyes tiltakozását, óvatosságból inkább lemondtam

a tanúskodásukról, kivéve, ha vallomásukat más oldalról is megerősítették.

Figyelembe vettem például Jakob Friedmann tanúvallomását, aki annak idején a majdaneki tábor foglya volt. Friedmann azt állította, hogy 1942 őszén látta Eichmannt a táborban.[1] Eichmann e látogatásáról egy szovjetunióbeli férfitól is kaptam levelet. És Eichmann maga is említette ezt a látogatását Sassennak. Friedmann arra emlékezett, hogy látta Majdanekban Eichmannt, aki központi figurája volt egy szemlét tartó csoportnak. Friedmannt kilencezredmagával kényszerítették, állja végig az egész éjszaka tartó névsorolvasást; majd megérkezett az inspiciáló csoport, és Friedmann hallotta, amint a „központi figura" a foglyokra mutatva azt mondja: „Ettől az egész rakástól meg kell szabadulni." Friedmann később reszketve tért vissza barakkbeli priccséhez, és ekkor egy szlovákiai fogoly közölte vele, hogy ő már látta ezt a „központi figurát". „Eichmann-nak hívják", mondotta.

Természetesen számolnunk kellett azzal is, hogy a megidézett tanúk itt-ott tévedhetnek a tizenhat vagy húsz évvel korábbi események elbeszélésében. Ezért leginkább azokat idéztük meg, akik már régebben is nyilatkoztak a Jad Vasemnak, vagy akik megjelent vagy meg nem jelent művekben rögzítették volt a vallomásukat, hiszen ezek az írások könnyebben felfrissíthették az emlékezetüket. Így például megidéztünk tanúnak néhány szerzőt, akik könyvekben számoltak be élményeikről. Tapasztalatunk szerint az írók általában jó megfigyelők, és az adataikat közrebocsátás előtt gondosan ellenőrzik.

Szerettem volna a nyilvánosságot tájékoztatni mindarról, ami a náci uralom alatt az élet minden területén történt, s azt akartam, hogy ezt a tájékoztatást az emberek minél szélesebb köre adja – professzorok, háziasszonyok, kisiparosok, gazdálkodók, kereskedők, tisztviselők, munkások. Ezért idéztük meg tanúnak a legkülönbözőbb embereket. Minden foglalkozási ág képviselve volt a tanúk között, hiszen a katasztrófa is az egész népet sújtotta. Egy vízvezeték-szerelőt megkértem például, tegyen vallomást a Białystokban, ebben a jelentékeny zsidó közösségben lezajlott eseményekről. Amikor ez a vallomás jegyzőkönyvbe került, önként jelentkezett egy ismert író, aki annak idején az ellenállás egyik vezetője volt Białystokban, és beszámolt ugyanazokról az eseményekről. Az utóbbi tanú megidézése természetesen sok szempontból

kedvezőbb lett volna. De én azt akartam, hogy a vízvezeték-szerelő mondja el a történetet a maga egyszerű szavaival; így aztán az ő nevét vettem jegyzékbe és őt idéztem meg a tárgyalásra, sajnálattal lemondván az író tanúskodásáról, hiszen ennek a hitközségnek a történetéről nem idézhettem meg egynél több tanút.

Természetesen szívesebben idéztünk meg hazai tanúkat, mint külföldieket, mivel ez kisebb költséggel, kisebb fáradsággal járt. Legfőképpen olyan események tanújaként idéztünk meg külföldieket, amelyekre Izraelben nem találhattunk megfelelő bizonyítékot. Kettő kivételével mindegyikük zsidó volt.

Ez a kettő igen-igen jelentős tanú volt. Az egyik dr. Heinrich Karl Grüber volt, berlini lelkész, aki nemcsak mélységesen hivő ember volt, hanem nagyon bátor férfiú, és határtalanul szerette embertársait. Dr. Grüber tulajdonképpen jelentéktelen lelkész volt azokban a háborús időkben, amikor az egyházi férfiak többsége szemet hunyt a hitleri barbárság felett, és Hitlert Európa megmentőjeként ünnepelte. Nem úgy dr. Grüber, aki zsidó származású embereket bújtatott, ellátta őket élelemmel, gyógyszerrel, és földalatti hálózatot szervezett az országból való kicsempészésükre. Hihetetlenül merészen magához Eichmannhoz fordult több zsidó érdekében. Dr. Grüber bebizonyította, hogy még a hitleri Szodomában is lehet valakiben elég hit, emberség és bátorság ahhoz, hogy tisztességes maradjon. Végül is Eichmann bebörtönöztette. Koncentrációs táborba hurcolták. Ott kiverték a fogait, és szívbetegséget kapott. De túlélte a megpróbáltatásokat, és eljött Jeruzsálembe, hogy a bírósági tárgyalóteremben szembenézzen Eichmann-nal.

Amikor a fehér hajú, keménykötésű, hetvenesztendős lelkész csengő, szinte fiús hangon elmondta a vallomását, és lejött az emelvényről, nyilvánvalóvá vált, hogy tanúskodása rendkívül fontos a per erkölcsi jelentősége szempontjából. Mert íme, még a náci Németországban is meg-megcsillantak az emberség szikrái. Igen-igen fontos volt Grüber lelkész vallomása, már csak azért is, hogy az ember megőrizhesse továbbra is a hitét az emberben lakozó erkölcsi jóban.

A másik nem zsidó tanúnk amerikai jogász volt, Pennsylvania állam Legfelsőbb Bíróságának tagja. Buzgó katolikus ember lévén, nem nyugodott addig, amíg meg nem kapta a pápa áldását, mielőtt Jeruzsálembe indult tanúskodni. Michael Angelo Musmanno, aki-

nek olasz eredete világosan leolvasható nemes római arcvonásairól, egyike volt a nürnbergi perek amerikai bíráinak. Nürnbergben olyan döntéseket hozott, amelyekre világszerte fölfigyeltek: a legmagasabb jogi szaktudást vegyítette a mélységes erkölcsi meggyőződéssel, és mindezt olyan ékesszóló nyelven fejezte ki, amely ritkaságszámba megy a törvényszéki jegyzőkönyvekben.

Musmanno bírónak szintén volt számunkra érdekes mondanivalója. Mint az USA haditengerészetének tisztjét, felettesei megbízták – mielőtt bírói posztját elfoglalta –, hogy folytasson hivatalos vizsgálatot Hitler eltűnésének körülményeiről. Rendkívül fontos volt megtudni, vajon él-e a „Führer", mert ha igen, akkor a háborúnak addig nincs vége, ameddig el nem fogják; ha pedig meghalt, akkor feltétlenül bele kell vésni ezt a tényt a németek tudatába, hogy már ne várjanak többé valamiféle „csodavisszatérésre". Musmanno parancsnok a vizsgálata során értesült a zsidók tömeges meggyilkolásáról. Ez a tény úgy érte őt, mint a villámcsapás. S azóta, hogy tudomást szerzett róla, bármilyen kihallgatást vezetett is, akár Göringet és cinkosait kérdezte ki, akár pedig Hitler admirálisait, tábornokait, titkárait, titkárnőit és testőreit, sőt még szakácsát és borbélyát is, mindig vissza-visszakanyarodott a zsidók kiirtásának témájához, és mindenkit kifaggatott, hogyan, miért és ki követte el a rémtetteket. Mindenekelőtt ismételten Eichmann nevét hallotta, és akkor is sokszor találkozott ezzel a névvel, amikor a legaljasabb náci bűnösök egyikének-másikának a tárgyalásait bíróként végigülte.

A tanúk kiválasztásának problémaköréhez szorosan kapcsolódott a vádirat terjedelmének kérdése; a bizonyítékokat ugyanis a vád tárgyává tett minden egyes ügyben fel kellett sorakoztatnom. El kellett tehát döntenem, hogy bizonyos keretek közé szorított vádiratot terjesszek-e elő, olyan cselekmények kiemelésével, amelyekről több bizonyítékkal rendelkezünk, mint másokról – ilyenek voltak például a francia, a holland, a szlovák és a német deportálások –, vagy pedig átfogó vádiratot szerkesszek-e, amely felöleli Eichmann egész szerteágazó tevékenységét, azt is, amelyet maga végzett és azt is, amelynek elvégzésével másokat bízott meg.

A korlátozott vádirat bűnlajstromának nyilván lettek volna előnyei. Csak ki kellett volna választanom azt a néhány esetet – és ezekre kellett volna összpontosítanom –, amelyekkel kapcsolatban

könnyen ki tudom mutatni, hogy Eichmann még a kapott parancsok előírásainál is gonoszabbul és fanatikusabban járt el, mint például a kistarcsai deportálások idején, vagy a holland zsidóság utolsó maradványainak kiirtása során. Ilyenformán azonnal összeomlott volna az a védekezése, hogy csupán parancsokat teljesített, és kétségtelenül elítélik gyilkosság miatt. Ez feltétlenül egyszerűsítette volna a jogi érvelést. De ha csak ezekre az esetekre kellene korlátozni a bizonyítást, akkor elmosódna a per lényege, vagyis nem adna teljes képet a zsidók katasztrófájáról.

Ha ellenben az átfogó vádirat mellett döntök, amely Eichmannak felrója a bűntettei egész körét, és csak egyes eseteket hoz fel a kivételes gonoszsága bizonyítékául, akkor a vádhatóság kezét nem kötik meg az olyan részletek, mint amilyenek a dátumok, a helyek és az érintett emberek. De van az éremnek egy másik oldala is. A törvény ugyanis ebben az esetben arra kötelezne bennünket, hogy megfelelő számú és horderejű bizonyítékkal támasszuk alá az átfogó és általános jellegű vádjainkat. És ha erre nem lennénk képesek, akkor bumerángként ellenünk fordul az egész, és a vádlottat felmentik a túlontúl nagyvonalúan megfogalmazott és bizonyítékokkal nem kellően alátámasztott vádak alól!

A Nemzetközi Katonai Törvényszék, amely annak idején a háborús főbűnösök ügyeit tárgyalta, a vádlottak némelyikét valóban éppen azért mentette fel, mert a vádpontok túlontúl általánosak voltak.

Köznapi perekben nem nagy baj, ha egyik-másik vádpontot mellőzi vagy elejti az ember, amikor van más lényegbevágó vád is. A miénk másfajta per volt. Ha Eichmannt a vádak egyike vagy másika alól felmentik, a végeredményen ez ugyan talán nem sokat változtat, hiszen a többi fő vádpontra bőségesen van bizonyíték. De hogyha néhány vádpontunk alól mégiscsak tisztázná őt a bíróság, a közvélemény máris azt mondaná: Lám, ez a fickó csak feleolyan gonosz, mint amilyennek festik! Ezért kísértett oly erősen az a gondolat, hogy úgynevezett korlátozott vádiratot nyújtok be, különösen a kelet-európai eseményekkel kapcsolatban.

Sikerült ugyan olyan okmányszerű bizonyítékokat találnunk, amelyekből kiderült, hogy Eichmann tevékenysége összefonódott a Lengyelországban és a Szovjetunióban történtekkel. Csakhogy a főkormányzóság Gestapo-irattára, akárcsak az *Einsatzgruppé*-k irattára, majdnem teljes egészében eltűnt, kivéve az úgynevezett

„teljesítményjelentések" fontos anyagának másolatait, amelyek véletlenségből egy másik irattárba kerültek, és ott meg is találták őket. A német külügyminisztérium főként az ezeken a területeken lakó külföldi állampolgárok ügyeivel foglalkozott, így hát azt, ami ott tulajdonképpen végbement, a külügyi dokumentumok nem rögzítették. Viszont mindenképpen bizonyítékul szolgáltak azok a gyilkolást elrendelő parancsok, amelyeket Eichmann vitt el annak idején Globocniknak, mint ahogy maradt kézzelfogható nyoma Eichmann varsói, rigai, minszki és dél-lengyelországi általános tevékenységének és speciális eljárásainak is. De számszerűen ez annyival kevesebb volt a nyugat-európai tevékenységéről fennmaradt dokumentációnál, amelyet a német külügyminisztérium dossziéi, továbbá franciaországi és hollandiai Gestapo-dossziék őriztek meg, hogy tudtam: a bíróság tagjaiban szükségképpen felmerült a gondolat, hogy vajon ez miért van így, s a végén talán még azon is eltűnődnek, vajon Eichmann valóban vádolható-e bűnrészességgel a kelet-európai mészárlásokban, és felelősnek tekinthető-e az ott történtekért.

Az egyik legnehezebb döntésem előtt állottam. Hosszú töprengés után végül mégis úgy határoztam, hogy átfogó vádiratot nyújtok be Eichmann ellen; ennek egyik pontja Eichmannt teszi felelőssé az összes megszállt területen – beleértve a lengyel és a szovjet területeket is – a „végső megoldás" végrehajtása során elkövetett bűnökért. Döntésemnek két alapos oka volt: először is Eichmann az RSHA, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal zsidóügyi osztályát vezette mint Heydrich egyik osztályvezetője, akinek viszont a „végső megoldás" keresztülvitele volt a feladata, „tekintet nélkül a földrajzi határokra". Így tehát Eichmann a beosztása jellegénél fogva szorosan kapcsolódott mindahhoz, amit a „végső megoldás" érdekében bárhol is elkövettek. Ez a körülmény, továbbá a birtokunkban lévő okmányanyag tényszerűen bizonyította állításainkat.

Ezenkívül pedig, és ez a második ok: Eichmann pozíciója jogi következménnyel is járt, mégpedig a cinkosság, a bűnrészesség ismert meghatározása alapján. Mindenki, aki tanáccsal látja el, támogatja vagy felbujtja egy bűncselekmény elkövetőjét, éppen úgy bűnös, mint az elkövető. Ez a tétel mindenfajta bűncselekményre érvényes. A törvény szerint egy fegyveres banda minden tagja éppen olyan bűnös a gyilkosságban, mint az, aki végül meghúzza a ravaszt, és megöli a bank pénztárosát. Ez vonatkozik a gengsztereket szállító gépkocsivezetőre is, meg az odakint falazó cinkostársakra is. Ez a szükséges és igazságos jogszabály a bűncselekmény minden egyes aktív részvevőjének felrója a közös vállalkozás minden természetes következményét. Az volt a véleményem, hogy a jognak ezt az alapelvét alkalmazni kell arra a példa nélkül álló vádra is, amelyet nekünk kellett megfogalmaznunk.

Mert a „végső megoldás" óriási méretű bűnös vállalkozás volt, amelyet egy sereg különféle ember vitt véghez különféle helyeken. Gonosztevő volt mind. Az egyszerű embert, aki részt vett a deportálandó zsidókat összefogdosó valamelyik razziában, csak a maga bűneiért vonják felelősségre, a magasabb és fontosabb állást betöltő egyén azonban felelős mindazoknak a tetteiért is, akiket a kulcspozíciójából irányított. A helyi parancsnok annak a néhány száz embernek a bűneiért felelős, aki abban a bizonyos helységben az ő parancsára cselekedett, a kerületi parancsnok viszont már több ezer beosztottjának a tetteiért felel. Világos tehát, hogy Eichmann, aki e bűnös vállalkozás főhadiszállásának volt az egyik parancsnoka, büntetőjogilag felelős azért a több millió bűntettért, amelyet a bűnös vállalkozás keretében elkövettek – felelős még akkor is, ha netán azt állítaná, hogy némely cselekedet elkövetésével „megkerülték" őt.

Ilyen módon tudtuk hát igazán nyomatékosan vádolni Eichmannt, mint az egész aljas rendszer központi pillérét, az elkövetők légióival együtt. Mert korántsem volt egyedül ebben a hatalmas vállalkozásban; szinte az egész német közigazgatás részt vett az akcióban. Természetesen a részvételnek különböző fokozatai voltak, az úgynevezett származási okmányok kiadásától a száműzetéseken és a deportálásokon át egészen annak a bizonyos halványkék kristálygömbnek a zsúfolásig telt gázkamrákban való elhelyezéséig. Mindezek részei voltak a különböző kormányszervek összehangolt erőfeszítésének egy mindent átfogó bűnös vállalkozás szolgálatában.

– Naiv elképzelés – mondotta Eichmann –, hogy ott ült a hálójában az az egyetlen pók, amelynek sikerült mindenkit foglyul ejteni... Minden egyes központi szervnek magának kellett megtennie a zsidóügyi intézkedését.

Ebben igaza volt. Több száz magas állású tisztviselő rángatta a drótokat, és irányította a vállalkozás különféle fázisait. Tízezrek kapták feladatul a zsidók megjelölését, a letartóztatásukat, az össze-

terelésüket, az összerabolt tulajdonuk szétosztását, a nevüknek a lakossági nyilvántartásokból való törlését, vagy hogy a nevüket kihúzzák az élelmiszerjegyek listájából, a postájukat pedig ezzel a felirattal küldjék vissza a feladónak: „Ismeretlen helyre költözött". Aztán ott voltak a tábori és az útszéli valóságos gyilkosok brigádjai. De ennek az óriási méretű akciónak a központi figurája jogilag mindeme bűnökben bűntárs volt.

Így hát Eichmannt „másokkal együtt" azokkal a különféle bűnökkel vádoltam, amelyeket felsorolt az 1950-ben kelt, a nácik és a velük együttműködők megbüntetéséről szóló törvényünk. Az első vádpont több millió zsidó meggyilkolására vonatkozott; a második arra, hogy ezeket az embereket, a lemészárlásuk előtt, olyan életkörülmények közé kényszerítették, amelyek azt célozták, hogy fizikailag minél gyorsabban tönkremenjenek; a harmadik vádpont arról szólt, hogy ezeknek az embereknek súlyos testi és lelki károkat okoztak; a negyedik arról, hogy intézkedéseket módoltak ki a zsidók sterilizálására és az utódok születésének a megakadályozására; az ötödik pedig a zsidók rabszolgaságba süllyesztéséről, éheztetésükről és deportálásukról szólt. A vádirat hatodik pontja a zsidók általános – nemzeti, faji, vallási és politikai alapon történt – üldöztetéséről szólt. A hetedik arról, hogy zsidókat embertelen módszerekkel, például kényszerrel, kirablással, terrorral, megfélemlítéssel megfosztottak a tulajdonuktól. A vádirat nyolcadik pontja azt fejtegette, hogy mindezek a cselekmények a mi törvényeink szerint büntetendő háborús bűnök.

A vádirat négy következő pontja a nem zsidók kiirtásáról szólt. A kilencedik vádpont azzal vádolta Eichmannt, hogy félmillió lengyelt deportált, a tizedik azzal, hogy deportált tizennégyezer szlovént, a tizenegyedik azzal, hogy több tízezer cigányt küldött koncentrációs táborba, a tizenkettedik pedig azzal, hogy Lidice cseh faluban mintegy száz gyermek deportálását és halálát okozta.

A vádirat három utolsó pontja azt rótta fel Eichmann-nak, hogy tagja volt olyan szervezeteknek, amelyeket a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék ítélete bűnösnek nyilvánított: az SD-nek, a Gestapónak és az SS-nek.

Tizenöt vádpont volt tehát összesen, s mindegyik összhangban volt a náciknak és a nácikkal együttműködőknek a megbüntetésére vonatkozó 1950. évi törvényünk 1–3. paragrafusával. Az első tizenkét vádpont halálbüntetés kiszabását vonhatta maga után maximális büntetésként.

Amikor elolvastam a vádirattervezetet, amelyet munkatársam, Jakob Baror szerkesztett meg hosszúra nyúlt tanácskozásaink eredményeképpen, tudtam, hogy hatalmas erőpróbához adunk tág teret. Az ilyen átfogó vád ellen Eichmann nyilván megpróbál majd a felettesei parancsai mögé bújni, és fanatikus gonoszsággal végrehajtott specifikus egyéni tettei nem kerülnek majd elég éles reflektorfénybe. Nem volt azonban más módom az egész hatalmas tragédia méreteinek érzékeltetésére. Hadd hivatkozzék Eichmann „felsőbb parancsra". E parancsok végrehajtása mindenképpen törvénybe ütköző cselekedet volt, mivel a parancsok ellentétben állottak az egyetemes erkölcsi elvekkel és a civilizáció szabályaival.

1961. február 21-én aláírtam tehát a vádiratot, és megkértem a titkáromat, nyújtsa be a jeruzsálemi kerületi bíróság nyilvántartó hivatalának. Az okmány a soron következő 40/61-es iktatószámot kapta.

A vádirat megszerkesztésénél figyelemmel voltunk arra az eljárásmódra, amelyet a német védelem megszokott. Mi általában csak röviden fogalmazzuk meg a bűncselekmények egyes mozzanatait, most azonban részletesebben írtuk le az általános vádakat; már a bevezetőben leszögeztük, hogy a vádlott milyen minőségben cselekedett, milyen minőségben vonható büntetőjogilag felelősségre, és ismertettük – a jellemző részletek leírásával – azokat a tetteit, amelyekért véleményünk szerint felelőssé tehető. Így ez az eljárásunk a vádirat dolgában igen hasonlóvá vált az európai kontinensen szokásos eljáráshoz, amelynek során az egész per anyagát, a teljes dokumentációval, néha kézikönyvekkel együtt a vádirat tömöríti. Azért jártunk el így, hogy megkönnyítsük dr. Robert Servatius kölni ügyvéd munkáját, közben ugyanis Eichmann őt bízta meg jogi képviseletével.

A védő kiválasztása sok fejtörést okozott mindnyájunknak, amióta csak Eichmannt Izraelbe hozták. Nyilvánvaló volt, hogy izraeli ügyvéd semmiképp sem jöhet számításba, mivel nem volna képes annak a szoros és bizalmas kapcsolatnak a megteremtésére, amely ügyvéd és védence között feltétlenül szükséges, és esetleg túlságosan nagy idegfeszültség lenne úrrá rajta, mikor érzelmei összeütközésbe kerülnének a védőügyvéd hivatástudatával és kötelességeivel.

Pinkász Rosen igazságügy-miniszter tájékozódott, hogyan lehetne egy németül beszélő svájci ügyvédet vagy egy olyan jogászt védőnek megnyerni, aki kellő tapasztalatokat szerzett háborús bűnösök védelmében a távol-keleti katonai törvényszékek előtt. Meg is szerezte az ilyen amerikai ügyvédek névsorát. De még mielőtt a megfelelő embert megtalálta volna, máris érkezett néhány javaslat. Írt egy Wall Street-i ügyvédi iroda New Yorkból, és felajánlotta szolgálatait egy skót meg egy chilei ügyvéd. Gabriel Bach államügyészhelyettes ismertette Eichmann-nal ezeket az ajánlatokat, de Eichmann mindegyiket elutasította. A védelmét a kölni dr. Robert Servatiusra bízta, akit a féltestvére, egy ausztriai ügyvéd ajánlott neki. Dr. Servatius meglehetősen nagy tapasztalatra tett szert, több bíróság előtt védett már háborús bűnösöket. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt ő védte Fritz Sauckelt, a birodalmi munkaerő-gazdálkodási főmegbízottat, meg a náci párt különböző vezetőit. Védte dr. Karl Brandtot a híres orvosperben, továbbá Paul Pleigert a minisztériumok perében, amely az utolsó és leghosszabb volt a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék „későbbi tárgyalásai" közül. Eichmann kijelentette, hogy a döntésének egyik oka éppen ez.

– Feltételezem, hogy van tapasztalata az ilyen ügyekben – mondotta –, és hogy valószínűleg nem kell olyan sokat mondanom neki, mint egy újoncnak; valószínűleg jól ismeri a különféle minisztériumok és központi hivatalok adminisztrációját... hiszen világos, hogy szinte már szakembere lett az ilyen ügyeknek.[2]

A mi számunkra magától értetődően előnyösebb volt, ha Eichmann maga választ védőt, mintha „felülről" neveznek ki valakit; de előbb még le kellett küzdeni némely nehézséget. Először is tájékozódni kívántunk dr. Servatius múltjáról, mivel védőként, vagyis a bíróság egyik tisztségviselőjeként nem engedhettünk szerepelni olyasvalakit, akinek náci múltja van. Szerencsére dr. Servatius bizonyítani tudta, hogy sosem volt a náci párt tagja. 1935-től egészen az összeomlásig tisztként szolgált a német hadseregben. Amikor első ízben találkoztam ezzel a meglehetősen testes, akkor hatvanegy esztendős Rajna-vidéki férfival, aki szemlátomást sokkal többet gondolt az étkezés örömeivel, mint a politikával, eltöprengtem, vajon mi késztette rá, hogy elfogadja ezt a korántsem kellemes megbízatást. Dr. Servatius biztosított róla, hogy csakis szakmai hivatástudatból vállalta az ügyet.

Dr. Servatius azonban csak úgy léphetett fel az izraeli bíróság előtt, ha a knesszet, az izraeli parlament kibocsát egy különleges törvényt, amely ebben az ügyben felmentést ad az előírt követelmények – helyi diploma és izraeli állampolgárság – alól. Ez végül is megtörtént, de akkor meg arról tájékoztattak bennünket, hogy Eichmann családjának nincs pénze ügyvédi tiszteletdíjra. Ha tehát az izraeli kormányzat nem teremti elő a pénzügyi alapokat, a vádlottnak nem áll módjában a védelméről gondoskodnia. Nos, az idő tájt a *Life* című amerikai képes hetilap már közölte a Sassen-iratok rövidített és megfésült változatát, és ez Eichmann családjának feltehetőleg nem keveset hozott a konyhára. Ezért, érthető módon, sok izraeli adófizető ellenezte, hogy az állam viselje a védelem költségeit.

Végül az izraeli kormányzat mégiscsak rendelkezésre bocsátotta azt a harmincezer dollárt, amelyet dr. Servatius kért. Dr. Servatius azt mondta nekünk, visszafizeti az összeget, ha sikerül a német hatóságoktól kicsikarnia a pénzt, hiszen, úgy véli, jog szerint ők kötelesek fedezni Eichmann védelmének költségét. Az ügyvéd később német bírósághoz fordult, hogy megkapja a szóban forgó összeget, de próbálkozása nem járt eredménnyel.

Dr. Servatius asszisztense egy Dieter Wechtenbruch nevű fiatal müncheni jogtudós volt. Ez a valóban nagyon okos, éles eszű, gyors észjárású, segítőkész fiatalember s a tapasztaltabb és konzervatívabb idős ügyvéd jól kiegészítették egymást.

Mindent egybevetve: a vádhatóság tagjainak sikerült a két védőügyvéddel olyan kapcsolatot teremteniük, amely ugyan sohasem lépte át a vád és a védelem közötti szakmai választóvonalat, de megkönnyítette mindkét fél feladatának elvégzését. Számot vetettünk azzal a körülménnyel, hogy a védőügyvédek nem járatosak a helyi törvénykezésben. Ezért hát egy izraeli ügyvéd megismertette őket a mi perrendtartásunkkal; miután a védőügyvédek megállapították, hogy a perrendtartásunk angolszász alapelvekre épült, és kielégítően megismerkedtek jogrendszerünk felépítésével, hozzánk fordultak, valahányszor csak felvilágosítást akartak kapni egy-egy argumentumunkról vagy indoklásunkról. Baror és Bach gondoskodott róla, hogy Wechtenbruch minden információt megkapjon, s a Jeruzsálemi Egyetem jogi tanszéke a védőügyvédek rendelkezésére bocsátotta a könyvtárát.

A védelem nem folyamodott halogató taktikához, amely pedig

egyáltalán nem szokatlan a nagy bűnügyekben. A per fő kérdéseire összpontosította figyelmét, nem kötözködött apró, alaki kérdések miatt, és nem vitte kenyértörésre a dolgot olyankor, amikor ezzel valójában mit sem segített volna a vádlottnak.

A későbbiek folyamán nyilvánvaló lett, hogy dr. Servatius – igen okosan – tartózkodott tőle, hogy komoly keresztkérdéseket tegyen fel a koncentrációs táborokat meg a gettót túlélő tanúknak a vallomásaik általános részeire vonatkozólag; ehelyett inkább a vallomásoknak azokat a részeit firtatta, amelyek közvetlenül érinthették a védencét.

A lényeges vitapontokban, például az üggyel kapcsolatos jogi problémákban ellenfeleink harcos és leleményes jogászoknak bizonyultak. Dr. Servatius jó előre bejelentette, hogy vitatni fogja a per jogszerűségét, hogy fel fogja vetni mindazokat a kérdéseket, amelyek az előző háborúsbűnös-perekben is felmerültek, és hogy vitatni fogja azt a jogunkat, hogy Eichmannt bíróság elé állítsuk. Mindezt valóban meg is tette, mégpedig igen tehetségesen és felkészülten.

Jómagamnak kevés segítőtársam volt, de olyan csapatot alkottunk, amelyre minden ügyész büszke lehetett volna. Dr. Jakob Robinson, a hetvenegy esztendős, nagy tekintélyű nemzetközi jogász volt közöttünk a legidősebb; Nürnbergben Jackson főügyész egyik segítőtársaként működött közre. A második világháború előtt Litvániát képviselte a Népszövetségben, Izrael állam megalakulása után pedig az ENSZ-küldöttségünk jogtanácsosa lett. Dr. Robinson ráadásul a nagy népirtás történetének egyik legjobb ismerője. A későbbiek folyamán *teljes egészében* felhasználtam az ő minden részletre kiterjedő, a tudós felkészültségével megírt tanulmányát, amely a per nemzetközi jogi problémáival foglalkozott, és amelyet az ezzel kapcsolatos érvelésem középpontjába állítottam. Megfontolt, bölcs tanácsa, rendíthetetlen szívélyessége sok nehézség áthidalásában volt segítségünkre.

Négytagú csapatunkban Gabriel Bach volt a legfiatalabb. A Németországban született, Angliában nevelkedett Gabi – az igazságügy-minisztériumban így hívta őt mindenki – szívesen mesélgette, mennyire megalázottnak érezte magát mint iskolás gyerek a Harmadik Birodalom első éveiben, amikor a többi gyerek parádézott, menetelt, de őt, a kitaszított zsidót kiközösítették maguk közül. Gabi egy egész éven át együtt dolgozott velünk az Eich-

mann-ügyben, de mindig megőrizte a humorérzékét, a nyugalmát; egyszer sem láttam kijönni a sodrából. Abszolút megbízható volt, és hamarosan eligazodott a dokumentumok minden részletében. Nagy jogászi tehetsége és módszeres munkája óriási nyeresége volt a csapatunknak. A 06-os irodával kezdettől fogva együttműködött, és kitűnő kapcsolatot teremtett az iroda egész személyzetével.

Néhány hónap múlva felkértem Tel Aviv kerületi ügyészét, Jakob Barort, hogy legyen tagja csapatunknak. Baror frankfurti születésű, a felmenői ortodox rabbik és vezető emberek voltak. Feje búbján mindig ott van az egyszerű kis papi sapka, mert nagyon vallásos ember ő is. Égő szemével, kis szakállával a zsidó értelmiség jellegzetes típusa volt. Megbízható és temperamentumos segítőtársnak bizonyult, aki mindig újabb és újabb ötletekkel hozakodott elő, fenntartás nélkül vállalt újabb és újabb feladatokat, akkor is, ha ez álmatlan éjszakák egész sorát jelentette.

Mind a négyen beszéltünk németül, ami igen előnyös volt. Bachnak és Barornak nagyon részletesen kellett tanulmányozniuk az ügynek azt a részét, amelyben, a tőlem kapott megbízatásuk értelmében, nekik kellett ügyészként szerepelniük a tárgyalás során. Baror kapta a németországi, a protektorátusi, a theresienstadti, a bulgáriai, jugoszláviai és görögországi anyagot; Bachra bíztam az egész nyugati anyagot, valamint a szlovákiai, romániai és magyarországi dokumentációt. Én vállaltam az egész keleti anyagot meg a táborok ügyét, ekként próbáltam mentesíteni kollégáimat az érzelmi szempontból legsúlyosabb részek terhe alól. Dr. Robinson, lévén szerény, mint mindig, nem óhajtott kihallgatásokat vezetni.

Cvi Terlo, az egyik fiatal államügyész-helyettes, igen tehetséges és lelkes munkaerő, nagy segítségemre volt különféle feladatok elvégzésében, kivált a tárgyalás kezdeti és végső szakaszában. A vele folytatott megbeszélések mindig segítettek gondolataim tisztázásában. Mindig szívesen állt rendelkezésemre, de hamar meg kellett válnom tőle: a hivatalában nem tudták nélkülözni munkáját.

Bachra és Barorra teljes mértékben rábízhattam ugyan a tanúik eligazítását, de azért alaposan tanulmányoznom kellett a vallomásokat, és hamar meg kellett ismerkednem az írásba foglalt egész anyaggal, hogy eldönthessem: mit tartsunk meg és mit hagyjunk el.

És ami a legnehezebb: edződnünk kellett a küszöbönálló megpróbáltatás elviselésére.

16

A csata kezdete

Nyilvánosságra hoztuk a bíróság összetételét. Perrendtartásunk szerint annak a néhány bűncselekménynek a tárgyalásán, amelyre a maximális büntetés a halál (de amelyek közé nem tartoznak a közönséges gyilkosságok), a Legfelsőbb Bíróság egyik tagjának kell elnökölnie. A negyvenkét éves Mose Landau törvényszéki bírót, Izrael legfelsőbb bírói testületének legfiatalabb tagját jelölték ki erre a tisztségre. Landau Gdańskban született, Londonban nevelkedett, s húszéves bírósági gyakorlatot, alapos tudósi felkészültséget és igen praktikus észjárást hozott magával a per elnöki székébe. Törvényszéki körökben úgy ismerik, mint aki sohasem fogadja el addig bármelyik kollégája véleményét, ameddig maga is alaposan meg nem vizsgálta az ügyet. Erősen kopaszodik, rövid, bronzvörös haja gondolkodó, érzékeny arcot keretez. A jóindulatú bírói méltóságra való külső gazdag érzelmeket rejt, amelyeket lelkiismeretes tárgyilagosság tart féken.

Landau két kollégáját dr. Benjamin Halevy nevezte ki, aki akkoriban a jeruzsálemi kerületi bíróság elnöke volt, és akit azóta a Legfelsőbb Bíróság tagjává neveztek ki. Az egyikük maga dr. Halevy volt, aki a berlini egyetemen végezte tanulmányait; a per idején ötvenesztendős volt, de igen fiatalos; egy őszes hajfürtje rakoncátlanul hull a homlokába. Halk szavú ember, de mikor igazságszolgáltatásról van szó, nem ismer tréfát, és mindig gondosan megválogatja a szavait. Gyors észjárású, és a tárgyalóteremben a legapróbb részlet sem kerüli el éber figyelmét. A sólyom sebességével és biztonságával tud lecsapni ügyvédre, tanúra egyaránt. Halevy bíró az ország jogtörténetének néhány legkényesebb és legvitatottabb esetét tárgyalta, egyik döntése még kormányválságot is okozott.

Az ítélőszék harmadik tagja, dr. Jitzhak Raveh, a Tel Aviv-i kerületi bíróság bírája, aki annak idején szintén a berlini egyetemen végezte tanulmányait, s ott doktorált. Akárcsak Halevy bíró, ő is ötvenesztendős volt az Eichmann-per idején. 1933-ban érkezett

Palesztinába, éppen akkor, amikor Németországban megkezdődött a nácik garázdálkodása. Tárgyalások alatt gyakran néz maga elé lehajtott fővel, és ilyenkor kezének széttárt ujjai félig eltakarják értelmes arcát. Néha, éppen amikor legkevésbé várná az ember, behízelgő hangon egy-egy nagyon is helyénvaló kérdést vet közbe, vagy olyan lényegbevágó észrevételt tesz, amelynek a jelentősége addig mindenki figyelmét elkerülte. Alapos ember, szeret minden szót az emlékezetébe vésni. Hosszú, fekete talárjában olyan benyomást kelt, mintha egyenesen törvényszéki bírónak született volna.

A per tárgyalására kiszemelt épület az előadások és hangversenyek rendezésére szánt s akkor már majdnem teljesen elkészült jeruzsálemi Művelődési Központ épülete volt. Néhány ideiglenes módosítást kellett végrehajtani, hogy helyet találjanak a bírák hivatali helyiségeinek, a szárnyakat pedig úgy alakították át, hogy ott elférjenek a vád és a védelem képviselői, maga a vádlott és a bírósági irattár. A nagy előcsarnokot, ahová a városi könyvtár elhelyezését tervezték, a sajtó rendelkezésére bocsátották. A per befejezése után az épületet átadták eredeti rendeltetésének, minden belső változtatás tehát csak a per tartamára szólt. Ilyen ideiglenes berendezés volt az a törhetetlen golyóálló üvegből készült fülke is, amelyet a tárgyalóterem jobb oldalán szereltek fel a vádlott számára. Az üvegfalak szembenéztek a közönséggel, de a bírák is állandóan figyelhették a vádlottat az átlátszó válaszfalon keresztül.

Az óvintézkedésekre jó okunk volt. Bizonyos náci körök szerették volna elhallgattatni Eichmannt, aki az információk egész kincsesbányájával rendelkezett a még szabadlábon lévő háborús bűnösökről. Többen a hozzá intézett levelekben, levelezőlapokon finoman célozgattak rá, hogy végezzen magával. Egyik-másik ilyen célzást művészien álcázták, az egyik levél például ötvenöt sakkfeladványt rejtett (Eichmann 55 éves volt akkor), s mindegyik feladvány patthelyzettel végződött. A patt, mint a sakkozók tudják, olyan döntetlen pozíció, amelybe a játékos, a partnere pillanatnyi fölényétől sújtva, úgy belemanőverezte magát, hogy képtelen kijutni belőle. A pattot az erősebb játékos szégyenletes vereségének tekintik, aki, ha körültekintőbben játszik, megnyeri a játszmát. Kevésbé burkolt utalást tartalmazott az a levelezőlap, amelynek írója felhívta Eichmann figyelmét „a szép új bélyegekre". A bélyegek alá a feladó az erek felvágására igen alkalmas, éles borotvapenge felét ragasztotta. Egy levél csak ezt tartalmazta: „Bátorság, bátor-

ság", és egy bizonyos „Martin" írta alá; írásszakértők szerint Martin Bormann, Hitler helyettese, aki 1945 májusában eltűnt.

Értesültünk továbbá, hogy némely neonáci körök rossz néven veszik Eichmanntól, hogy „együttműködik" kihallgatóival, és elítélik a védekezési módját. Azt várták tőle ugyanis, hogy kijelentse: nem hajlandó együttműködni a per folytatásában, és ilyenformán vértanúpózban magasztalhatják majd fel. Eichmann élethalálharca és önbecsmérlő magatartása undort keltett ezekben a körökben, és meghiúsította ilyetén terveiket.

Nem felejtettük el, hogy némely vezető nácinak, Hitlertől Göringen és Goebbelsen át egészen az újabb keletű és kevésbé ismert esetekig, sikerült önkezével véget vetnie életének; elhatároztuk tehát, hogy Eichmann-nál kizárjuk ezt a kockázatot. A bíróság épületét gondosan őrizték. Acélháló vette körül, és a kapun csak különleges igazolvánnyal rendelkező személyek léphettek be. Belül aztán az igazolvány tulajdonosát egy fülkesorhoz irányították, ott még egyszer alaposan megvizsgálták az igazolványát, és udvariasan megmotozták. A sajtó képviselői és a fontosabb látogatók hordozható tranzisztoros rádiót és fülhallgatókat kaptak, hogy négynyelvű szinkrontomácsolásban – héberül, angolul, franciául, németül – hallgathassák a tárgyalást.

A szinkronfordítások szövegét magnóra vették, leírták, sokszorosították, majd szétosztották a külföldi vendégek és az újságírók között. Az így készült szövegben, mint minden szinkronfordításban, szükségképpen előfordultak hibák, erre külön jegyzet figyelmeztette az olvasókat; azért a szöveg mégis nagy segítséget nyújtott a külföldi újságíróknak napi tudósításaik elkészítéséhez.

A per hivatalos jegyzőkönyvét az első szótól az utolsóig magnószalagon rögzítettük, és egyúttal gyorsírók is jegyezték. Mindent, ami nem héberül hangzott el, utólag lefordítottunk héberre, s végső fokon maga a bíróság ellenőrizte, pontos-e a fordítás.

A kormány felkérte a külföldi országokat és a nemzetközi jogi testületeket, hogy küldjenek megfigyelőket, s némely ország és szervezet eleget is tett a meghívásnak. Nyugat-Németország hivatalos delegációt küldött, Papadatosz professzor, az athéni egyetem tanára pedig a Nemzetközi Jogászbizottság képviselőjeként jött el.

Mielőtt Eichmannt átszállították volna Jeruzsálembe, megmutatták az újságíróknak azt a helyet, ahol addig őrizték; ez egyszeriben véget vetett a „szenzációs" riportoknak, amelyeket – fotókkal,

rajzokkal illusztrálva – hónapokig terjesztett némely nagy példányszámú hetilap holmi föld alatti betonbunkerről, ahol a foglyot egy „titkos tábor" közvetlen közelében lévő repülőtér mellett tartották őrizetben, és más hasonló ostobaságokról.

Egy hónappal a per megkezdése előtt a bíróság engedélyezte a per teljes filmre vételét, hogy a tévé közvetíthesse, és hogy így az egész világ tanúja lehessen a tárgyalásnak.[1] Dr. Servatius ellenvetéssel élt, ezt azonban a bíróság elutasította; kikötötte viszont a bíróság, hogy a filmezés nem zavarhatja meg a tárgyalás normális, szabályszerű menetét. Ezért kizárólag az elsőnek jelentkező Capital Cities Broadcasting Corporation kapott engedélyt, hogy a tárgyalást képmagnóra vegye, feltéve, ha kívánatra más tévéhálózatnak is juttat az anyagból.

Ezeknek a Jeruzsálemből naponta és repülőgépen elszállított szalagoknak a révén a legtöbb tévétársaság részletesen beszámolt a perről. Amerikában, kivált New Yorkban elejétől végéig nagy érdeklődés nyilvánult meg a per iránt. Az American Broadcasting Company például a tárgyalás egész tartama alatt hetenként egyszer hatvan adóállomáson át sugározta a vezető riporterek egyórás összefoglalóját; New York körzetében pedig heti öt estén félórás összefoglalókat sugárzott az ABC, s ezeket az adásokat kereskedelmi cégek finanszírozták. S amikor az ABC meghirdette, hogy kívánatra megküldi a vádirat nyomtatott angol szövegét, huszonnégyezer igénylést kapott.

A brit és a nyugatnémet tévéállomások hasonló adásokat sugároztak, más országok állomásai pedig a filmvállalatokkal kötöttek megállapodást.

Újságírók százai jöttek el, hogy a perről tudósítsanak, de érkeztek – újságok, tévé- és rádióállomások megbízottjaiként – világhírű történészek és írók is.

A hallgatóság soraiban ott ült Hugh Trevor-Roper oxfordi professzor, az ismert történész; Julius Stone professzor Sydneyből, a nemzetközi jog nagy tekintélyű szakértője; Birkenhead grófja a *Daily Telegraph* című londoni napilap képviseletében; Lord Russell, aki több könyvet is írt a náci időszakról; Telford Taylor dandártábornok, a nürnbergi per egyik ügyésze. Eljött Joseph Kessel, a Francia Akadémia tagja, eljöttek ismert írók, mint például Irwin Shaw és Robert St. John. Néhány amerikai újság a vezető riportereit küldte Jeruzsálembe; ketten közülük, Robert S. Bird a

New York Herald Tribune-tól és Homer Bigart a *New York Times*-tól elejétől végig tudósítottak a perről. Patrick O'Donovan a londoni *Observer*-t tudósította, és eljött néhány kiemelkedő német újságíró is.

A kormány sajtóirodáját, amelyben egyébként sem dolgoztak túl sokan, csakhamar elárasztotta a munka. Gideon Haszid államügyész-helyettest és David Landort, a sajtóiroda vezetőjét jelöltem ki szóvivőknek. Ők folyamatosan ellátták információkkal az újságírókat, és mentesítették a vádhatóságot egy olyan tájékoztatási feladattól, amelyet képtelenek lettünk volna ellátni. A per első négy hete alatt több mint ötszáz külföldi különtudósító küldött róla beszámolókat, és a per folyamán további kétszázan jöttek el megfigyelőként és tudósítóként. Azt hallottuk annak idején, hogy a tudósítók és tudósítások száma jóval felülmúlta a nagy nemzetközi eseményekkel kapcsolatos szokásos méreteket.

A törvényszék épületének nagy sajtótermében különleges távközlési szolgálat állt a tudósítók rendelkezésére, innen nézhették a tárgyalást a csak az épületen belül működő tévén, és itt hallgathatták a tranzisztoros rádiókat is.

Hálás voltam a sajtóirodának, amiért oly kitűnően kielégítette a hírekre éhes sajtót, mert így teljességgel a munkámnak tudtam szentelni minden energiámat, és csak azokat az újságírókat kellett fogadnom, akiket a külügyminisztérium vagy a sajtóiroda kérésére feltétlenül nekem kellett tájékoztatnom. Néha azonban még ezeknél az újságíróknál is ki kellett mentenem magamat, annyi volt a munkám. Ezt aztán némelyek rossz néven is vették.

Az ország légkörét az idő tájt az aggodalommal vegyes feszült várakozás jellemezte. Sokan olyan bibliai idézeteket emlegettek, amelyek már több mint huszonöt évszázada előrevetítették ezt az eseményt: „És mint szabadítók mennek fel a Sion hegyére, hogy megítéljék Ézsau hegyét..."* A múlt ránk törő árnyai ugyan sok sebet föltéptek, de Izrael népe egységes volt az elhatározásban: eltökélte, hogy helytáll. Nagy próbatétel előtt állt.

A per megkezdésének napján a világ sok újsága közölt ilyen címeket: „Jeruzsálemen a világ szeme." A mi sajtónk a lehető legrészletesebben tudósított az egész perről; az újságok szinte szó

* Abdiás próféta könyve, 21.

szerint közölték, és a vezető publicisták napról napra kommentálták az elhangzottakat.

A tárgyalóterem előtt csendben álldogáltak az emberek, várták, mikor kerülhet sor a bebocsátásukra. Izrael vezető személyiségei, így például miniszterek, a knesszet tagjai, egyetemi tanárok, ismert írók, közéleti személyiségek rendszeresen látogatták a tárgyalásokat.

Az ország a szó szoros értelmében együtt lélegzett a perrel, s az érdeklődés még az akkoriban zajló izgalmas választási harc alatt sem csökkent (a szavazást a bizonyítási eljárás lezárása utáni napon tartották meg).

A rádió – nálunk akkor még nem volt televízió – bőségesen foglalkozott a perrel, a főbb mozzanatokról egyenesen a tárgyalóteremből adott közvetítést. Sokan bezárták az üzletüket, hogy zavartalanul hallgathassák; beszélték, hogy busz- és taxisofőrök gyakran leállították járművüket, amikor a tárgyalóteremben fokozódott az izgalom. Az iskolások tranzisztoros rádiókat vittek magukkal a tanterembe, és a tanítók, tanárok olykor óra közben is szünetet tartottak, hogy a diákok csoportosan hallgathassák az adást. A pert az utcán is figyelemmel kísérhette mindenki, a nyitott ablakokon át ugyanis kihallatszott a rádió hangja. A nagy esemény minden egyebet a háttérbe szorított.

1961. április 11-én, valamivel reggel kilenc óra előtt Eichmann belépett az üvegfülkéjébe. Két oldalán egy-egy rendőr, előtte egy rendőrtiszt. Amikor megjelent, a zsúfolásig megtelt teremben hallhatóvá vált az emberek akadozó lélegzete. A tekintetek százai irányultak rá, hogy megkíséreljék megfejteni egy tömeggyilkos rejtélyét.

Én akkor láttam őt először; addig is többször lett volna alkalmam találkozni vele, de azt gondoltam, inkább csak akkor találkozom vele, amikor már feltétlenül szükséges. Azért így is nagyon sokat tudtam róla. A fogságának első néhány hetében csak egy ijedt őrizetes volt. Amikor éjszaka lépteket hallott a börtönfolyosóról, nagy sietve a takaró alá bújt. Ám mihelyt meggyőződött róla, hogy mi nem folyamodunk Gestapo-módszerekhez, megnyugodott. Az ügyvédeivel való érintkezés is hozzájárult a megnyugvásához.

Tudtuk: az egész – nem csekély – akaraterejét összeszedte, hogy ne mutassa a gyöngeségnek semmiféle jelét. Ritkán kért valamit. Az

alatt a tíz hét alatt, amely a letartóztatásától kezdve addig a napig telt el, amikor Bach felszólította őt, hogy válasszon ügyvédet, semmit sem közöltek vele a külvilág eseményeiről. Olvasni csakis regényeket kapott. Így aztán nem tudhatta, hogy a világ tudomására hoztuk, hogy ő Izraelben van; nem tudhatta, hogy vitánk van miatta Argentínával; ebből a szempontból olyan volt a helyzete, mintha a világűrbe lőtték volna fel. De sohasem kérte, hogy érintkezésbe léphessen a családjával, sohasem kérdezte, mi van velük vagy bárki mással. Nagy erőfeszítésbe kerülhetett az ilyen önuralom.

Természetesen sok fényképet láttam Eichmannról a tárgyalás előtt, és tudtam, hogy külsőre milyen; és mégis, amikor először láttam szemtől szemben, szinte úgy éreztem, hogy hiányolom rajta a tépőfogakat és a karmokat. Mert a külső megjelenése nemigen árulta el a valódi természetét. Az első szokatlan mozzanat, amit észrevettem rajta, az a szája körüli ideges rángás volt, amely ajkának minden mozdulatánál jelentkezett, és különös, szinte groteszk kifejezést adott az arcának. Csupán a szemüveg mögött az az összehúzott szem utalt valami félelmetes tulajdonságra. A későbbiek folyamán, amikor keresztkérdéseket tettem fel neki a tárgyaláson, s amikor úgy érezte, hogy sarokba szorítom valami kényes ügyben, feneketlen gyűlölet villant fel ebben a szemben. Egy ilyen alkalommal az egyik helyettesem megrángatta a taláromat és odasúgta:

– Látta a szemét? Ijesztő!

De az ilyesmi csak pillanatokig tartott, az a bizonyos tűz azonnal kialudt, és Eichmann visszazökkent a magára öltött – feltűnést kerülő, színtelen – magatartásába. A Gestapo-főnök-viselkedés már csak a múlt emléke volt; semmiféle jele sem mutatkozott Eichmann ördögi dinamizmusának, túlságosan is jól ismert gonoszságának, arroganciájának és a gaztettek elkövetésére alkalmas képességeinek. Eszembe jutottak Shakespeare szavai a *Lear király*ból: „A sötétség fejedelme nemes ember." Egyenruha és bokacsattogtatásra alkalmas csizma nélkül Eichmann éppen olyan köznapinak és jelentéktelennek látszott, mint amilyen a többi náci vezér volt akármelyik tárgyalóteremben, a vádlottak padján. Csak a figyelmesebb szemlélő fedezte föl a sok mindenről árulkodó kezeit, késpenge vékonyságú ajkát, és azt a fölvillanó gyűlöletet a szemében.

Az önuralma csak ritkán hagyta el. Egy napon ordítozás hallatszott a bírósági épület legfelső emeletéről, az Eichmann zárkájához vezető folyosóról. Néhány pillanat múlva – így beszélték el később a szemtanúk – a védőügyvéd titkárnője, Liese Grude kisasszony kirohant a helyiségből, ahol Eichmann és védője tartották megbeszéléseiket. Kezében a füzetével, zokogva futott végig a folyosón, és hisztérikusan kiabálta:

– Igazuk van a zsidóknak! Az az ember gyilkos! Látni sem akarom többé!

Kiderült, hogy Eichmann nem értett egyet a védőjének az egyik bizonyítékkal kapcsolatos tanácsával. Az arca egészen eltorzult mérgében, szemében vadállati düh lángolt, és olyan szitkokban tört ki, hogy a fiatal nő halálosan megrémült.

Eichmann egyéniségének ezek a sajátosságai emberileg ugyan érdekesek voltak, ügyészi feladatom szempontjából azonban teljességgel mellékesek. Nekem szigorúan fegyelmeznem kellett magam, és megállnom a helyemet azokkal a jogi bonyodalmakkal szemben, amelyeket – láttam jól – dr. Servatius készít számomra.

Mielőtt Eichmann bűnösnek vagy nem bűnösnek vallhatta volna magát, szólásra emelkedett dr. Servatius, és előterjesztette előzetes eljárásjogi ellenvetéseit. Kijelentette, hogy mivel a nagy emberirtás az egész zsidó népet érintette, a zsidó bírák nem lehetnek eléggé érdektelenek az ügyben, tehát szükségképpen elfogultak.

– Az ügy természetéből adódóan – mondotta a védő –, a vádlottat szükségszerűen aggasztja, hogy a bíráknál fennáll az elfogultság lehetősége. Nem a szó szoros értelmében vett előítéletről beszélek itt; elég, ha a vádlottban jogos aggodalom merül fel ezzel kapcsolatban. – És dr. Servatius hozzátette: – Ezt az aggályt nem valamelyik bírónak egy korábbi ügyben nyilvánított véleménye okozza.[2]

Így hát a védő nem a bírák egyikét vagy másikát pécézte ki valamiféle személyes okból. Általánosságban emelt kifogást a mi bíráink ellen.

– Ennek a pernek a tárgya – folytatta a védő – politikai jellegű eseményekben való részvétel. Vegyük hozzá a politikai világsajtó befolyását; a sajtó már eleve elítélte a vádlottat, mielőtt még meghallgatták volna. Ez szükségképpen döntő befolyást gyakorol a bírákra.

Továbbá, mondta dr. Servatius, Izrael 1950. évi törvénye, mely a nácik megbüntetéséről szól, ellentétes a nemzetközi joggal, mivel-

hogy exterritoriális* érvényű és visszamenőleges hatályú. Olyan tettekért vonja felelősségre az elkövetőjüket, amelyeket az illető Izrael területén kívül követett el, és még mielőtt Izrael állam egyáltalán létrejött volna; ráadásul olyan cselekedetekért vonja őt utólag felelősségre, amelyek az elkövetésük idején teljesen „törvényesek" voltak az akkor fennálló rendszerben. Sőt, több mint törvényesek: állami aktusok voltak, amelyeknek a végrehajtásáért az egyén nem vonható felelősségre. Hogyan lehet ez esetben ma azt állítani, hogy ezek a tettek annak idején bűncselekmények voltak? – kérdezte a védőügyvéd. Az ilyen törvény, fejtegette dr. Servatius, sérti a nemzetközi jog alapelveit, mivel a nemzetközi jog „nem ismeri el az állami szuverenitásnak olyan esetekre való kiterjesztését, mint ez a mostani". Előbb a náci büntetőjogot kellene érvénytelennek nyilvánítani, jelentette ki, a bíróságnak pedig vissza kellene utasítania, hogy ennek az 1950. évi törvénynek az értelmében ítélkezzék.

Ennek a törvénynek bosszúszínezete van, tette hozzá, vagy legalábbis olyan a jellege, mintha vezeklést akarna kikényszeríteni; de a vádlott nem vezekelhet az állama által elkövetett tettek okozta sérelmekért. Csakis az állam adhat elégtételt, s ez a Német Szövetségi Köztársaság esetében meg is történt: az NSZK jóvátételt fizetett Izraelnek.

– A régebbi üldöztetések folyományaképpen Izrael állam jelentős anyagi segítséget kapott – hangsúlyozta dr. Servatius. Hozzáfűzte, hogy Eichmann különben sem volt tagja a Harmadik Birodalmat irányító vezető csoportnak, szerepét az újságírók mértéktelenül felfújták.

Dr. Servatius végül arról beszélt, hogy Eichmannt erőszakkal hurcolták el, s ezt két tanúval óhajtotta bizonyítani; az egyik, mint mondta, részt vett az emberrablásban, a másik – dr. Servatius szerint – azt a repülőgépet vezette, amely Eichmannt elhozta Argentínából. Ha az elhurcolás bebizonyosodik, mondotta, a bíróság elveszti az ítélkezés jogát. Majd rövid szóbeli érvelésének végeztével igen részletes és terjedelmes – több mint száz sűrűn gépelt oldalból álló – írásbeli folyamodványt nyújtott be, amelynek egy másolatát aznap reggel már átadta nekem.

Noha csak felületesen lapoztam át, rögtön láttam, hogy igen képzett ember munkája. Frontális támadást intézett a Nürnberg-

* Területenkívüli.

ben meghirdetett alapelvek ellen, és egy oldalvágást is tartalmazott, mégpedig az igazságszolgáltatás területiségének problémáival kapcsolatban, bőségesen idézve szaktekintélyeket. Az érvek nagy részére felkészültünk, de némely kérdést a védő egészen újszerű módon közelített meg. Új és eredeti kísérletet tett, hogy itt, Jeruzsálemben megdöntse az 1945 óta tárgyalt, precedensnek tekintett eseteket.

A mi perrendtartásunk szerint bűnügyekben az eljárásjogi érveket szóbelileg kell előterjeszteni, de dr. Servatius esetében nem ragaszkodtunk hozzá; hallgatólag beleegyeztünk, hogy a védőügyvéd kivételesen a németországi szokásoknak megfelelően járjon el.

Egy pillanatig megkísértett az a gondolat, hogy mi is hasonló könnyítést kérjünk, mivel ez nagymértékben egyszerűsítette volna a dolgokat. De aztán meggondoltam magam: mégiscsak illőbb, hogy mi a saját bíróságunkon a saját perrendtartásunk szabályainak megfelelően járjunk el. Így aztán szólásra jelentkeztem, hogy válaszoljak a védelem képviselőjének. A szóbeli válasz körülbelül négy tárgyalási szakaszt vett igénybe.

Az első tárgyalási nap végén fölkeresett egy magas rangú kormánytisztviselő, egyébként jó barátom. Az arckifejezése aggodalmat tükrözött. Megkérdeztem, mi bántja.

– Mennyi időt vesz igénybe a válaszod erre a jogi ellenvetésre? – Megmondtam, hogy becslésem szerint mennyit. Erre ő azt mondta:

– Servatius háromnegyed óra hosszat beszélt. Az emberek természetesen nem hallották az írásbeli beadványa szövegét, azt fogják tehát gondolni, hogy érvei roppant nyomósak lehetnek, ha ilyen hosszan kell válaszolni rájuk. Különben is, több mint ötszáz külföldi újságíró és megfigyelő van itt. Legtöbbjük legfeljebb egy hétig marad. Így hát lehet, hogy az igazi per megkezdésekor már itt se lesznek. Untatja őket ez a jogvita. Gondolj arra, hogy mit fognak írni a lapjaiknak!

Mint a hazai és a külföldi lapok másnapi főcímeiből kitűnt, sok igazság volt abban, amit a barátom mondott. De ez per volt, nem pedig holmi „show"; nem volt tehát mit tenni.

Először is a „korrekt jogi eljárás" kérdésével kellett foglalkoznom. A bírótól elvárhatják, hogy igazságos legyen, mondottam, azt azonban semmiképpen sem, hogy pártatlan álláspontra helyezkedjék a

bűnnel szemben. Az a bíró, aki egy áruló vagy egy kém ügyében ítélkezik, bizonyos értelemben az „ellenséges országot" képviseli, és korántsem lehet semleges az ügyben. Dr. Servatius azt akarja, hogy a pert Németországban tárgyalják. Különös érvelés, mondottam, hogy egy bíró azért nem alkalmas az ítélkezésre, mert a gyilkos áldozatainak a népéből származik, az viszont alkalmassá tenné, ha a gyilkos nemzetének a polgára volna! Kijelentettem: ha valaki a népirtás kérdésében „semleges", akkor bírónak feltétlenül alkalmatlan.[3]

Ami azt az érvet illeti, amely szerint az Izraelnek fizetett német jóvátétellel megtörtént a „vezeklés", emlékeztettem rá, hogy a két ország megállapodása értelmében a jóvátétel nem tekintendő a bűnökért való bűnhődésnek, sem pedig az elrabolt javak egy részéért fizetett kártérítésnek, hanem egyszerűen csak hozzájárulásnak a hontalan túlélők izraeli letelepítésének költségeihez.[4] Ilyen gaztetteket nem lehet sem jóvátenni, sem elfelejteni. Csak reménlhetjük, hogy az eljövendő német nemzedékek különbözni fognak elődeiktől, és hogy a gyermekeknek nem kell az apák bűneinek terhét viselniük. Nincs helye megbocsátásnak azokkal szemben, akik tudatosan kiirtották egy nép egyharmadát, és nincs az a kártérítés a világon, amellyel meg lehetne vásárolni az ilyen bűnök bocsánatát.

Eichmann elhurcolását illetően az amerikai és angol jogi döntések sorával érveltem; minden egyes ilyen döntés azt bizonyítja, hogy a bíróság nem vizsgálja, milyen körülmények között került elébe a személy, aki fölött ítélkeznie kell; ha az illető testileg jelen van, akkor a bíróságnak tárgyalnia kell az ügyét. Az elhurcolás országhatárokon át esetleg politikai problémaként merül fel az érdekelt országok között, de a bíróságnak nem lehet feladata e kérdés vizsgálata. A sok amerikai precedens egyikében, amikor valakit erőszakkal vettek őrizetbe egy görög hajón a Boszporuszban, és aztán az Egyesült Államokba szállították, az USA fellebbviteli bírósága a következő döntést hozta:

A puszta tény, amely a vádlott állítása szerint fennáll, hogy ugyanis elrabolták őt a görög hatóságoktól, nem hatalmazza fel ezt a bíróságot e körülmény kivizsgálására. A bíróságnak nincs ilyen jogköre... Ha akár a Görög Köztársaság, akár Törökország formális panasszal élne, és érvényesíteni óhajtaná jogait azzal, hogy tiltakozik a vádlottnak az országa területén történt elrablása ellen, akkor ésszerű a

feltevés, hogy az Egyesült Államok kormánya olyan tárgyalásokat kezdene azokkal az országokkal, amelyek minden érdekeltnek igazságot szolgáltatnának.[5]

Egy újabb keletű esetben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága a következőképpen nyilatkozott·

Ez a bíróság sosem tért el attól a szabálytól... amely szerint valamely bíróságnak azt a jogát, hogy ítélkezzék egy bűnt elkövető személy ellen, nem befolyásolja a körülmény, hogy az illető erőszakos elhurcolás útján került a bíróság elé.[6]

A brit bíróságok ugyanezt az álláspontot vallották. Lord Goddard legfőbb bíró egy közismert ügyben a következő döntést hozta:

Ha valakit külföldön tartóztatnak le és országunknak valamelyik bírósága elé kerül olyan váddal, amelyre e bíróság ítélkezési jogköre kiterjed, akkor az illető nem védekezhet azzal, hogy...: „Engem A országban vagy B országban letartóztattak, mégpedig A vagy B ország törvényeivel ellentétben." Az illető annak a bíróságnak az őrizetében van, amelynek jogkörébe ügyének tárgyalása tartozik.[7]

Kifejtettem, hogy nincs olyan nemzetközi bíróság, amely büntetőjogi panaszokkal foglalkozna. A Hágai Nemzetközi Bíróságnak az ilyen ügyek nem tartoznak a hatáskörébe. A nürnbergi és a tokiói bíróságok már régen megszűntek. A kis országoknak egy nemzetközi büntetőtörvényszék létesítésére irányuló törekvései mind ez ideig nem jártak eredménnyel, mivel a nagyhatalmak – Nyugaton és Keleten egyaránt – ellenzik, féltékenyen őrzik kizárólagos ítélkezési jogukat. Némi elégtétellel utaltam arra, hogy vádlótársam, dr. Jakob Robinson – más minőségben – részt vett az ENSZ nemzetközi büntetőbíráskodással foglalkozó bizottságának az ülésein.[8] Bizonysága ez annak, hogy Izrael erőfeszítéseket tett a nemzetközi jog érvényesítésére hivatott bíróság létesítésére. Az ügy 1957 óta szerepel az ENSZ-közgyűlés napirendjén, de semmiféle haladás nem történt.

Rövid úton válaszolhattam volna dr. Servatiusnak arra az ellenvetésére, amely szerint a mi törvényünk „nem legális", mivel a mi bíróságunknak, akárcsak például az angol bíróságoknak, nem áll

módjában alkotmány- vagy törvényellenesnek minősíteni valamely jogszabályt. Fontosabbnak tartottam azonban, hogy bebizonyítsam: a védő érvei érdemben is megválaszolhatók. Ezért hát az érdemi válasz mellett döntöttem.

Kifejtettem, hogy a nemzetközi jog alapelvei nem korlátozzák területileg az igazságszolgáltatást. Ellenkezőleg: sok ország magának követeli az ítélkezési jogot az állampolgárai sérelmére a világ bármely táján elkövetett bűncselekmények dolgában.

Felmerült ez a kérdés a Hágai Nemzetközi Bíróságon is, amikor Franciaország panaszt tett, hogy a *Lotus* nevű francia hajó egyik tisztjét törvényellenesen állították bíróság elé Törökországban. Az történt, hogy a *Lotus* nyílt tengeren összeütközött egy török hajóval és kettészelte; nyolc török állampolgár vízbe fúlt. A *Lotus* őrszolgálatos tisztjét, amikor Konstantinápolyban (ma: Isztambul) partra szállt, letartóztatták; eljárást indítottak ellene egy olyan török jogszabály alapján, amely szerint a török törvény büntet a világ bármely táján török állampolgár sérelmére elkövetett minden bűncselekményt. Franciaország és Törökország között vita támadt, s aztán közös megegyezéssel a Hágai Nemzetközi Bíróság elé vitték az ügyet.

A bíróság döntése szerint a török jogszabály összhangban áll az érvényes nemzetközi jog alábbi alapelvével:

Általánosságban korántsem tiltja, hogy az államok kiterjesszék törvényeik alkalmazását a területükön kívül lévő személyekre, vagyontárgyakra és cselekményekre, sőt: széles körű cselekvési szabadságot ad nekik ebben a tekintetben... Amikor Törökország a török törvények alapján indított büntetőeljárást Demos hadnagy ellen, aki az összeütközéskor a Lotus *őrszolgálati tisztje volt, nem járt el a nemzetközi jog alapelveivel ellentétesen.*[9]

Sok mértékadó eset támasztja alá azt a tételt, amely szerint egy állam büntetőeljárást indíthat külföldiek ellen, külföldön elkövetett bűncselekmények miatt, ha „az ilyen cselekményeknek következményei vannak" az ekképpen törvénykező országban. Az országok egész sorában hoztak ilyen törvényeket, például Ausztriában, Brazíliában, Dániában, Finnországban, Hollandiában, Németországban, Olaszországban, Svájcban és a Szovjetunióban.

Ugyan hol mutatkoznak meg nagyobb mértékben az európai

zsidóság eltűnésének következményei, mint Izraelben? – tettem fel a kérdést.

De vannak ennél nyomósabb érvek is, folytattam. Némely bűncselekményt mindig is úgy tekintettek, mint amely az egész emberiség boldogulását veszélyezteti, mivel nem korlátozódik valamiféle földrajzi egységre. A kalózkodás például olyan bűntény, amely különféle helyeken követhető el – szárazföldön, kikötőben, a nyílt tengeren. Túllép az államhatárokon, és annyi közösséget sújt, hogy méltó büntetése egyetemes érdek. Ezért mindig is az volt a törvény, hogy a kalózt bíróság elé állíthatja minden olyan állam, amelynek hatóságai elfogják, mivelhogy a kalóz „az egész emberiség ellensége".[10]

Hasonló módon bírálandó el az a személy, aki az emberiség ellen követett el bűncselekményt.[11] Cselekedetei nem a társadalom egyik vagy másik része ellen irányultak, bűnét az egész emberi nem sérelmére követte el. Így hát bármelyik civilizált állam bíróság elé állíthatja; mi több, valójában a kötelessége minden szuverén hatalomnak, hogy a nemzetközi béke oltalmazójaként lépjen fel, és e kötelessége teljesítéseképpen perbe fogja az ilyen bűnözőket.

Ennélfogva Eichmann bármelyik civilizált országban bíróság elé állítható. A bűnei közvetlenül érintenek legalább tizennyolc államot, és mindegyik felléphet azzal az igénnyel, hogy ítélkezzék fölötte. De ezt egyikük sem tette; mind elismerték Izrael igényének elsőbbségét. Tájékoztattam a bíróságot: egy ország sem kérte Eichmann kiadatását: a per idején egyetlen ország sem követelte magának a jogot, vagy vállalta a kötelezettséget, hogy Adolf Eichmannt bíróság elé állítsa. Ez a kötelezettség tehát csakis a mi bíróságainkra hárul. Törvény szerint jogunk és mint a civilizált emberiség részének kötelességünk ez.

Az az érv, amely szerint Izrael még nem létezett, amikor Eichmann elkövette a bűncselekményeit, merőben alaki. Izrael, a nemzetek családjának tagjaként, magától értetődően érvényesítheti azt a jogát, hogy osztozzék az emberiség ellen elkövetett bűnök feletti ítélkezésben. Sőt mi több, Izrael állam létrejöttében nagy szerepet játszott a palesztinai zsidó közösség, márpedig ezt a közösséget 1917-ben elismerte a Balfour-nyilatkozat, később pedig a békeszerződés, amely „zsidó nemzeti otthonnak" minősítette. A palesztinai zsidók a saját lobogójuk alatt harcoltak a második világháborúban, így a háború után létrejött Izrael államot szövetséges hadviselő

félnek ismerték el a nyugati szövetségesek, és felkérték, hogy velük együtt szüntesse meg a hadiállapotot Nyugat-Németországgal.[12]

Ezzel kapcsolatban emlékeztettem egy precedensre: a singapore-i brit katonai törvényszék ítélkezett egy japán tiszthelyettes fölött, amiért törvényellenesen megölt több amerikai hadifoglyot a francia fennhatóság alá tartozó Indokína területén.[13] A vádlott szerint a briteknek nem volt joguk ítélkezni felette, mivel nem ellenük és nem az ő területükön követett el bűnt; a brit katonai törvényszék bíráskodási jogát mégis fenntartották, mégpedig azzal az indoklással, hogy a szövetségesek közös érdeke az egymás állampolgárai ellen bűncselekményt elkövető személyek megbüntetése, hiszen „mindnyájan közös harcot vívnak közös ellenség ellen". Mennyivel nyomósabb ennél Izrael joga, hogy bírósága elé állítsa azokat, akik a tulajdon véréből valókat irtották ki! Mert akiket elpusztítottak, azok nem pusztán „szövetségesek" voltak, akiknek útjai a közös harc befejeztével elválnak.

A háború utáni perekben a védők gyakran hangoztatták, hogy a nürnbergi alapelvek szerint elítélt cselekedetek az elkövetésük idején érvényes törvények szerint „legálisak" voltak, tehát nem nyilvánithatók visszamenő hatállyal törvénytelennek. Márpedig törvény híján nem jöhet létre törvénytelenség, megfelelő tiltó rendelkezés nélkül nincs is bűn; és definiált, meghatározott bűn nélkül nem lehet bűnhődés, így érveltek.

Írásos beadványában dr. Servatius részletesen kifejtette ezeket a nézeteket.

Való igaz, hogy némely jogász elfogadható, hagyományos alapelveknek tekintette ezeket az érveket. Továbbá azt is mondta a háború után néhány kiváló ügyvéd, hogy a náci vezéreket azonnal agyon kell lőni, mint „sötét gazfickókat", vagy ha nem azonnal, hát akkor valamiféle „front-haditörvényszék" ítélete alapján. Azzal érveltek, hogy a törvény még korántsem alkalmas fegyver a náci jellegű nemzetközi törvénytelenség ellensúlyozására.

Ha nem lettek volna a nácik óriási méretű bűnei, ha nem űznek csúfot olyan cinikusan az erkölcsi alapelvekből, akkor a jogi kételyek talán arra indítják a szövetségeseket, hogy a vállalt kötelezettségeik ellenére megváltoztatják szándékukat. De amikor a háború füstje eloszlott, és fény derült Európa mérhetetlen vértanúságára, a világ politikai vezetői úgy érezték, hogy ez már sok. Ha eltűrik,

hogy a kegyetlenségek elkövetői valamiféle embertelen „törvény" oltalmában menedéket találjanak, sokkal súlyosabb baj lett volna, mint régi alapelveket hozzáigazítani a huszadik század komor valóságához.

A jogászok többsége ezt az álláspontot képviselte, és határozottan elutasította a konzervatív álláspontot mint veszedelmes formalizmust. Véleményük szerint az a körülmény, hogy Hitler kalózállamot létesített, és erénynek minősítette a bűnt, nem mentesítheti követőit a személyes felelősség alól. Ellenkező esetben arra a képtelen eredményre jutnánk, hogy ha egy uralkodó vagy vezér elég kegyetlen ahhoz, hogy eltöröljön mindennemű erkölcsi tilalmat, és ezáltal jogi vákuumot idézzen elő, akkor hívei teljességgel büntetlenül követhetik el akár a leggyűlöletesebb bűncselekményeket is. Ha a formális igazság ide vezet, akkor a formális igazság útja helytelen út. „*Summum jus, summa iniuria*", mondta erről a római törvényhozó, vagyis: „A merev jogszerűség az igazságtevés tagadása."

A szövetségesek tehát úgy döntöttek, hogy legyen per, és hogy a törvényből is – akárcsak az ENSZ-ből és a Biztonsági Tanácsból – fegyvert kell kovácsolni az emberiség védelmére. 1945. augusztus 8-án az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország alapokmányt írt alá, amely rögzítette, hogy egyes személyeket felelősségre fognak vonni a béke ellen elkövetett bűnökért, háborús bűnökért és az emberiség ellen elkövetett bűnökért. „Az európai tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek igazságos és azonnali perbe fogására és megbüntetésére" nemzetközi bíróságot létesítettek, amelyben a négy nagyhatalom képviselői ítélkeztek huszonkét életben maradt náci háborús vezető, továbbá a náci rendszer pilléreit alkotó intézmények fölött. A vádlottak közül tizenkettőt halálra, hármat életfogytiglani fegyházra ítéltek; négy vádlott tíztől húsz évig terjedő fegyházbüntetést kapott, hármat fölmentettek. A Németországot megszálló négy nagyhatalom ezenkívül törvénybe iktatta a Szövetséges Ellenőrző Tanács 10. számú rendeletét, amely szerint „bíróság elé állítandók azok a háborús bűnösök és hasonló bűntények elkövetői, akik nem a Nemzetközi Katonai Törvényszék elé tartoznak". Ez a törvény előírta, hogy létesítsenek külön bíróságokat a négy megszállási övezet mindegyikében: mindegyik nagyhatalom teremtse meg a maga bíróságát.[14] A nemzetközi igazságszolgáltatási együttműködésnek azonban csakhamar vége

szakadt, és csak rövid időre éledt újjá, a japán háborús bűnösök ügyeinek tárgyalására.

A nemzetközi törvényszék csak nevében volt „katonai". A győztes nemzetek néhány legnagyobb jogászát vonta be munkájába, mint bírákat és mint közvádlókat. Az amerikai megszállási övezetben hivatásos bírák ítélkeztek, Nürnbergben és Dachauban, sok „későbbi perben", összesen 1814 háborús bűnös fölött. 450-et ítéltek halálra közülük.

Vádat emeltek a brit, a francia és a szovjet megszállási övezetben is háborús bűnösök ellen, és sok ilyen per folyt olyan országokban, amelyeket a háború alatt megszálltak a nácik.

A védelem majdnem valamennyi ilyen tárgyaláson kifogásolta a visszamenő hatályú törvénykezést, de a bíróságok nem adtak helyt az ellenvetésnek. A bíróságok véleménye szerint a bűnösök jól tudták, hogy „nemcsak a nemzetközi jog szilárd alapelveivel ellentétben" cselekszenek, „hanem az emberség elemi követelményeinek teljes figyelmen kívül hagyásával is".[15] Michael A. Musmanno bíró az *Einsatzgruppe*-per ítéletében még hozzátette:

„Az emberség szuverenitását sértették meg, és a törvényszék azért ült össze, hogy megállapítsa, miért. Ez nem új felfogás az erkölcs területén, de újdonság a törvény birodalmában. Lámpás gyúlt ezzel az ártatlan holtak homály borította, komor mezői fölött...[16]

Ám a törvényszék illetékessége ebben az ügyben, amelyet tárgyal, nemcsak a nemzetközi jognak ezen a meghatározott tételén alapul. Mint már megállapíttatott, minden nemzet kötelező érvényűnek ismerte el magára nézve a háború szabályait vagy törvényeit, amelyek közös felismerés és megegyezés útján jöttek létre. Ezek a szabályok az egész világon kivétel nélkül elítélik a nem harcolók önkényes meggyilkolását. Ebben a perben a vádlottakat elsősorban gyilkossággal vádolják. Márpedig józan ésszel a legcsekélyebb jogcíme sincs senkinek arra az állításra, hogy a gyilkosságot elítélő törvényben akár a leghalványabb árnyalata is volna az ex post factó*-ságnak, a visszamenőleges hatályosságnak."*[17]

Mindez a jogérzékben gyökerezett. Még a régi alapelvekhez ragaszkodó néhány jogász eltérő véleményére való hivatkozás sem tudta érvényteleníteni az új megállapításokat.

Dr. Servatius azonban ügyes átkaroló hadmozdulathoz folyamodott a beadványában. Felvázolta, mennyit fejlődött Nürnberg óta a törvényről mint az emberiség oltalmazójáról vallott új elképzelés. Rámutatott, hogy az új jogszabályok nem épültek be egyetemlegesen a modern államok nemzeti jogrendszereibe; hogy még a népirtást tiltó egyezménytervezet sem kapta meg a szükséges minimális szavazatokat; hogy a tartózkodók között olyan jelentős tagállamok is akadtak, mint az USA, a Szovjetunió és Nagy-Britannia; hogy az emberi jogokról szóló egyetemes nyilatkozat után a hatalmak máig sem tudtak megegyezni egy olyan általános érvényű, kötelező megállapodásról, amely garantálná ezeket az alapvető jogokat. Márpedig ha ez így van, érvelt tovább dr. Servatius, és ha az új alapelveknek nem sikerült világszerte növelniük a törvényességbe vetett bizalmat, akkor ugyan minek kikezdeni az elfogadott és kipróbált alapelveket, és ugyan mi hasznunk van abból, ha elvetjük őket? Hát nem jobb visszatérni a „pozitív törvény" jól bevált fogalmaihoz? Ha nem szolgálnak is az emberiség minden bajára gyógyírral, de legalább alkalmas vezérfonalként használhatják őket a törvényhozók, akik, ha nem fékezik őket megszorítások, esetleg kísértésbe esnek, hogy önkényes, elvtelen elgondolásokat tegyenek magukévá. Miért ne neveznők tehát a nürnbergi alapelveket egyszerűen „a győztes törvényének", miért ne minősítenők őket a legyőzött sérelmére végrehajtott bosszúnak, s miért ne térnénk vissza a régi, kitaposott útra?

A Nürnberg utáni fejlemények bírálata jogos volt ugyan, de a végkövetkeztetések, szerintem, hamisak. Semmi ok rá, mondottam, hogy a fürdővízzel együtt kiöntsük a gyereket is. A nürnbergi alapelvek helyesek, még akkor is, ha vontatottan és következetlenül érvényesítik őket. Rámutattam, hogy ezeket az alapelveket belefoglalták a Rómában 1950-ben aláírt Európai Konvencióba, továbbá 1951-ben a Menekültügyi Konvencióba (amelyhez még a Vatikán és Svájc is csatlakozott), és magáévá tette őket az Egyesült Nemzetek nemzetközi jogügyi bizottsága is.[18] Tekintsük hát semmisnek a valójában elért haladást, és próbáljuk visszaigazítani az órát?

Beadványában a védő a nürnbergi alapelveket a „jogi nihilizmus" megnyilvánulásainak minősítette.

– Ha ezt az érvelést elfogadjuk – mondottam –, akkor az olyan diktatúra körülményei között, mint amilyen a náci Németországban volt uralmon, csak egyetlenegy vádlott lehetne: Hitler.

Halevy bíró félbeszakított:

– Mivel pedig ő államfő volt, immunitásra hivatkozhatott volna! Igaz?

– Igen – válaszoltam, és idéztem egy passzust annak az amerikai bíróságnak az ítéletéből, amely az SS Gazdasági és Közigazgatási Főhivatalának néhány tisztje fölött ült törvényt:

A németek annyira hozzászoktak a parancsolgatáshoz és a rendeletekkel való kormányzáshoz, hogy az egyén emberi jogainak törvényes védelme feledésbe merült náluk. Azt a körülményt, hogy a keleti területeken elhurcolnak embereket az otthonaikból, hogy szétrobbantanak családokat, elkoboznak vagyontárgyakat és a munkaképes embereket koncentrációs táborba zárják... mindezt szolgálatkészen vették tudomásul, csak azért, mert Berlinben egy felfuvalkodott zsarnok ráfirkálta az „AH"-t egy papírdarabra. És ezek az emberek hajtogatják most, hogy* nulla poena sine lege *(törvényes tiltás nélkül nincs büntetés).*[19]

Felhívtam a figyelmet arra, hogy még ha Németországban tárgyalnák is Eichmann ügyét, amint védője kívánja, ezzel a védekezéssel ugyan nem sokra menne. Még a nácik idején hatályos törvények értelmében sem védekezhetett a vádlott azzal, hogy „felsőbb parancsra" cselekedett, ha a nézetei és a felfogása szerint bűnös dolgokat követeltek tőle.

A bíróság elnöke itt közbeszólt:

– Mit jelent az a minősítés, hogy „a nézetei szerint"?

– Nos – mondtam erre –, álljon ide ki Adolf Eichmann, ha akar, és bizonyítsa be, hogy a nézetei és a felfogása szerint milliók koncentrációs táborba hurcolása és elgázosítása nem volt bűnös cselekedet.

Dr. Servatius röviden válaszolt. Kijelentette, hogy Eichmann esetében nem lehet szó jogi vákuumról, hiszen az ügyét még mindig tárgyalhatja német bíróság. Igaz, hogy Németország még nem kérte Eichmann kiadatását, de még megteheti, mivel Eichmann német állampolgár.

– A vádlott felléphet azzal az igénnyel, hogy az állam, melynek polgára, nyújtson neki védelmet, igénye ez állam kormányának

* Adolf Hitler.

tétlenségéből fakad. A vádlott még mindig fordulhat panasszal a közigazgatási bírósághoz, és így is fog cselekedni.[20]

Meglepő kijelentés volt ez, hiszen a védő addig nem tett ilyen lépést. Mellesleg: azután sem.

A bíróság pontos tájékoztatást óhajtott kapni Eichmann állampolgársága felől:

– Német állampolgár? – kérdezte Halevy bíró.

– Igen, az – válaszolta dr. Servatius.

– Nem osztrák állampolgár? – kérdezte tovább Halevy bíró.

– Nem – felelte a védő.

Erről fontos volt megbizonyosodni, mert ettől függött, hogy melyik ország kérheti Eichmann kiadatását. Németország nem kérte. A per megkezdése előtt Adenauer kancellár, aki akkor éppen az Egyesült Államokban tartózkodott hivatalos látogatáson, határozottan kijelentette, hogy országának nincs szándékában előterjeszteni ilyen kérelmet.

Dr. Servatius visszatért a bíróság hatásköri jogának problémájára:

– Elsőrendű fontosságú kérdés, hogy vajon a vádlottat az izraeli kormány parancsára rabolták-e el Argentínából.

Az elnök tisztázni óhajtotta ezt a tételt:

– Nem világos a számomra – mondotta –, hogy ön miért tulajdonít olyan döntő jelentőséget a kormány parancsára vagy a magánkezdeményezésre történt elrablás közötti különbségnek.

Dr. Servatius azt válaszolta, hogy ha valamely állam elrendeli egy, a nemzetközi joggal ellentétes cselekedet elkövetését, akkor utána nem tekintheti ezt a cselekedetet jogos kiindulási alapnak.

A bíróság elnöke nem hagyta annyiban a dolgot:

– Tegyük fel, hogy a vádlottat magánkezdeményezésre rabolták el. Ebben az esetben ön szerint az izraeli bíróság mégis illetékes a vádlott ügyében?

Dr. Servatiust szemlátomást zavarba hozta a kérdés. Végül így válaszolt:

– Véleményem szerint a helyzet mindkét esetben ugyanaz.

Ezzel feleslegessé vált a védőnek az a kérése, hogy idézzük meg tanúként az „erőszakos elhurcolás" állítólagos részvevőit, hiszen egyetértett azzal a megállapítással, hogy mindegy, kinek a megbízásából jártak el.

Dr. Servatius szerint a kalózkodással vagy a rabszolga-kereske-

delemmel kapcsolatos jogszabályok nem vonatkoztathatók Eichmannra:

– Az ilyen cselekedetek elkövetői – mondotta – az emberiség ellenségei, és minden államnak az a kötelessége, hogy ártalmatlanná tegye őket... De Eichmann nem veszélyes az emberiségre. Hitler rendszerének megszűntével Eichmann békeszerető polgár lett. Balszerencséjére annak idején meg kellett hajolnia annak az embertelen rendszernek a hatalma előtt, de aztán legyőzte önmagát, és felülemelkedett annak a kormányzatnak a felfogásán. Feloldozást nyert az esküje alól.

A bíróság a következő tárgyalási napon hirdette ki a döntését. Ami a bíróság alkalmatlanságának kérdését illeti, a bíróság tudomásul vette, hogy a védőnek az elfogultsággal kapcsolatos aggálya „nem egyik vagy másik bíróra vonatkozik, hanem mind a hármukra, azon az alapon, hogy a zsidó nép fiai és Izrael állampolgárai". Erre a bíróság a következőképpen válaszolt:

– A jelen per tárgya a vádlott felelőssége a vádiratban felsorolt cselekedetek dolgában. E kérdés tisztázásakor semmiféle nehézségbe nem ütközik, hogy ugyanúgy érvényesítsük vele szemben, mint minden más vádlottal szemben, bűnvádi perrendtartásunknak azt az alapelvét, amely szerint mindenki ártatlannak vélelmeztetik, és hogy az ügyét a bírósághoz beterjesztett bizonyítékok és tanúvallomások alapján tárgyalják. Azok, akik ítélkeznek, hivatásos bírók, és járatosak benne, hogyan mérlegeljék a bizonyítékokat és a tanúvallomásokat; feladatukat a teljes nyilvánosság előtt látják el; a vádlottat pedig felkészült, tapasztalt ügyvédek védik.

Ami a vádlottnak a jelen per hátterével kapcsolatos aggodalmát illeti, csak azt ismételhetjük, ami érvényes minden, a nevét megérdemlő igazságszolgáltatási rendszerre, hogy tudniillik a bírót, amikor egy perben ítélkezik – jóllehet nem szűnik meg hús-vér ember lenni, emberi érzelmekkel, emberi indulatokkal –, a törvény arra kötelezi, hogy úrrá legyen ezeken az érzelmeken és indulatokon. Ha ez nem így volna, akkor nem akadna egyetlen bíró sem, aki ítélkezhetne olyan bűnperben, amely mélységes undort kelt benne, mint például egy-egy hazaárulási vagy gyilkossági eset, vagy más förtelmes bűntény. Valóban igaz, hogy a nagy emberirtás emléke minden zsidót a lelke mélyéig megrendít. Most azonban, amikor ez a bűnügy elénk került, kötelességünk, hogy bírói munkánk végzése közben mi is úrrá legyünk ezeken az érzelmeken. Teljesíteni fogjuk ezt

a kötelességünket... Az igen tisztelt védőügyvéd érveit tanulmányozván, a bíróság és annak minden egyes tagja alkalmasnak tartja magát ennek a pernek a tárgyalására.[21]

A bíróság elutasította dr. Servatiusnak azt a kifogását is, amely szerint a bíróság azok miatt a körülmények miatt nem jogosult az ítélkezésre, amelyek között Eichmannt külföldről Izraelbe szállították; és elutasította azt az ellenvetést is, amely szerint érvénytelen a nácik megbüntetéséről szóló törvény, amelynek alapján Eichmannt vád alá helyezték.

Miközben ez a jogi csata folyt, Eichmann csaknem mozdulatlanul ült a helyén. Rezzenetlenül figyelte fülkéjéből az egymással hadakozó jogászokat, meg a törvényszéki személyzetet, amely kilószámra cipelte a könyvjelzőkkel ellátott jogi könyveket. Egy éles szemű megfigyelő szerint szinte olyan volt, mint „valami alapítványi kórház betege, akit már érzéstelenítettek és a műtőasztalra fektettek, miközben a tudós doktorok a tudományukat fitogtatják, tünetekre mutatnak rá, elméleteket fejtegetnek egészségről és betegségről az előadóteremben helyet foglaló diákoknak, és előterjesztik eltérő nézeteiket".

A hosszúra nyúlt illetékességi vitát különbözőképpen kommentálták. Néhány izraeli riporter is türelmetlenkedett. „Ez a módszeres eljárás, amelynek az a célja, hogy megtámadhatatlanul bebizonyosodjék Izrael illetékessége az Eichmann elleni per megindítására, nem érdekli a külföldi újságírókat", írta egy különben higgadt és tárgyilagos hangú jeruzsálemi újság vezércikke.

Más lapok még ennél is bírálóbb hangot ütöttek meg. „A szakértők szerint Hausner okfejtését tanítani lehetne az egyetemeken. De vajon így kell-e elindítani ezt a pert?"[22] Más újságok még meszszebbre mentek: „Miért kell a főügyésznek védekeznie? Kiváló értője a felfokozott indulatok tompításának! Hát valóban egy idahói ügyre kell hivatkoznunk annak bebizonyítására, hogy jogunk van Eichmannt bíróság elé állítani?"

Néhány tudósító „az eljárás unalmas" voltát nehezményezte, továbbá „a nemzetközi jog rejtekútjainak végtelennek tetsző felkutatását".

Mások viszont megértőbbnek bizonyultak.

Trevor-Roper professzor ezt írta:

„Hallgattam az angol és az amerikai precedensek véget nem érő történetét, hallottam olyan ismerősen csengő hazai neveket, mint Coke, Blackstone és Dicey, s mindez oly furcsán hangzott egy ősi keleti népnek a modern német barbárság ellen indított perében. És világossá vált előttem, hogy az izraeli kormány minden olyan érzelmi felindulás ellenére, amelyet nem fél felszítani a népben, eltökélte, hogy az Eichmann ellen kezdeményezett per, egyaránt tekintve kiindulópontját és lefolyását, ne csupán a megtorlás követelésén alapuljon, ha az mégoly jogosult is, sem pedig a mégoly kétségbevonhatatlan morális igényen, hanem nyilvánvalóan és félreérthetetlenül a civilizált országok jogelméletén és joggyakorlatán."[23]

Sok megfigyelő meglepetve döbbent rá, hogy az emberrablási ügyről vallott nézetünk, valamint a visszamenő hatályú törvények érvényességére vonatkozó véleményünk „szilárdan gyökerezik" az amerikai és az angol jogi alapelvekben, és hogy amerikai bírák éppen ilyen törvények alapján ítélkeztek háborús bűnösök felett. S. L. A. Marshall a következőket írta:

„Amint a vádhatóság egymás után rakja le a vádépítmény alapköveit, az egész idő alatt amerikai jogászok hangja szól a bírósághoz Mr. Hausner ajkáról, mégpedig olyan nyomatékkal, hogy ha marad valakiben bármi kétely is a tárgyalás igazságosságával kapcsolatban, bizony a saját törvényhozóinkkal kerül összeütközésbe."[24]

Patrick O'Donovan mélyen átérezte érvelésem indítékait. Így írt lapjának:

„Bebizonyítani a per törvényességét – talán ez a vádhatóság leglényegesebb feladata... Ezeket a bonyolult előcsatározásokat, amelyek Izrael szűk határain messze túlterjednek, és az egész civilizált világ közösségeinek figyelmét hivatottak felhívni, feltétlenül meg kell vívni, és csak azután lehet majd sort keríteni a vádirat ocsmány és kegyetlen részleteire. A per nem feneklett meg, de mielőtt tulajdonképpen megkezdődnék, igazolni kell a jogosságát... Ezek valóban lényeges előmunkálatok, nélkülük a tárgyalás időpocsékolás és becstelenség volna."[25]

Birkenhead grófja a következőképpen foglalta össze benyomásait:

„Sokan, akik részt vettünk a per első ülésein, meglepődtünk rajta, mennyire elterjedt az a nézet, hogy Eichmann ügyét zsidó bíróság nem tárgyalhatja részrehajlás nélkül, és hogy ezért a per lefolyása szükségképpen igazságtalannak ígérkezik.

De hát hogy volna ez lehetséges, amikor a tárgyalás minden szavát, minden egyes mozzanatát ötszáz igen képzett és igen gyanakvó ember figyeli, s az egész világ figyelme a tárgyalásra összpontosul, úgyszólván gyűjtőlencsén keresztül?

Valójában máris nyilvánvaló, hogy az izraeli főügyész nemhogy nem részrehajló, hanem éppen ellenkezőleg: mindent elkövet, hogy az igazságot mindenkor és lelkiismeretesen tartsák szem előtt, és hogy a védelem minden téren szabad kezet kapjon."[26]

Így hát végül is a terjedelmes érvelés meggyőző erejű volt: nemcsak a bíróság döntött a mi javunkra, hanem a világ közvéleménye is mellénk állt. Tudtam, hogy a törvény betűjéhez ragaszkodó módszerem egy időre szükségképpen tompítja a történések drámaiságát. Érvelésem terjedelmét mintegy a felére csökkenthettem volna, és más körülmények között meg is teszem. De ebben az egyedi esetben kötelességem volt megmutatni az egész világnak, hogy cselekedetünkben szilárd jogi alapon állunk. Álláspontunknak jogi precedensekkel való alátámasztása talán nem volt éppenséggel izgalmas élmény a közönségnek, viszont szükségszerű volt.

Ráadásul, mivel a nemzetközi jog alapelveit némileg kibővítettük, nekünk kellett bebizonyítanunk, hogy ez a toldalék, amelyet ehhez az építményhez itt, Jeruzsálemben hozzátapasztottunk, szilárd alapon nyugszik. Jólesett tapasztalni, hogy a jogi közvélemény óriási többsége teljes mértékben osztja nézeteinket. De ez csak sokkal később derült ki.

17

A vád

Hogyan beszél az ember hatmillió halott nevében?
Nem volt olyan precedens, amely eligazíthatott volna. Nem is lehetett. Az emberiség történetében első ízben követtek el ilyen méretű bűncselekményt, első ízben ült össze bíróság, hogy egy ilyen bűncselekmény ügyét tárgyalja.

Első ízben történt az is, hogy a bírói testület előtt egy zsidó nézzen szembe népe egyik elnyomójával. A szétszóródott zsidóság krónikáiban – és a szétszóródás mérföldköveit könny és vér jelzi – a zsidók vagy menekültek az üldöző elől, vagy kegyelemért könyörögtek hozzá, vagy pedig próbálták megvesztegetni. Most, Izrael állam újjáéledésének eredményeképpen bíróság ült össze, és az üldözőnek szembe kell néznie az igazságszolgáltatással.

De miféle igazságot lehet szolgáltatni egy olyan népnek, amelynek egyharmadát megkínozták és kiirtották?

Sokszor tettem fel magamnak azt a kérdést, hogy ha az áldozatoknak módjukban állna eligazítást adni nekem, mint szószólójuknak, vajon milyen szavakat kívánnának tőlem most, hogy fordult a kocka, és az üldözöttekből vádlók lettek. Tudtam, hogy sok-sok olyan utolsó üzenetből, amelyet hátrahagytak a holtak, a megtorlás követelése szólt. „Bosszuljátok meg kiontott vérünket!" – ezt írták a cédulákra, amelyeket Chełm táborában varrógépekbe rejtettek, ezt firkálták ujjal, körömmel Majdanek gázkamráinak falára.

Nem volt mód ennek a kívánságnak a betű szerinti teljesítésére. A történelmi „bosszú" a zsidók életben maradása volt, mindazoknak a rettenetesen végletes, pusztító módszereknek az elszenvedése után, amelyekhez a világ legnagyobb katonai hatalma folyamodott, hogy eltüntesse a zsidóságot a föld színéről. Hosszas önvizsgálat után úgy éreztem: az elhunytak végakaratát, végrendeletét a szigorú igazságosság követeléseként kell értelmeznem. Mert hiszen halálra ítélték őket, noha mindegyikük ártatlan volt. Csak egyetlen

módon bosszulhatók meg igazán: ha pártatlanul, a legkörültekintőbben és igazságosan bíráskodunk a gyilkosok fölött.

Azt gondoltam, így tiszteljük meg illően az áldozatok emlékét. Más mód nincs rá.

Azután, hogy befejeződött az illetékességi vita, elő kellett terjesztenem az irtóhadjárat tényeit, ismertetnem kellett, mi volt benne Eichmann szerepe, és be kellett bizonyítanom, hogy ő egyike volt a rendszer vezetőinek, nem pedig holmi jelentéktelen kis beosztott, amint állítja. Ez utóbbi körülmény bizonyítására azért volt szükség, hogy megcáfoljam a védelem állításait – tudtam ugyanis, hogy ezzel fog előhozakodni –, amely szerint Eichmann csakis felsőbb parancsra cselekedett.

A bíróság elnöke ismét felolvasta Eichmann-nak a tizenöt pontból álló vádiratot; s a vádlott szájából tizenötször hangzott el a nürnbergi vádlottak jól ismert mondata: „A vádirat értelmében nem érzem magam bűnösnek."

„Hát milyen értelemben érzi magát bűnösnek, Herr Obersturmbannführer?", tűnődtem magamban. Miközben Landau bíró tovább olvasott, pillantásom a hétágú gyertyatartóra tévedt, a menórára, Izraelnek erre a jelképére, amely ott függött a bírák széke fölött. Nem tudtam ellenállni a gondolattársításnak. Ez a gyertyatartó, a menóra, a jeruzsálemi templom egyik szent ereklyéje volt. Titus császár vitette el tizenkilenc évszázaddal ezelőtt, az ő győzedelmes légiói hurcolták Rómába, trófeaként. A Titus-diadalíven kőből van kifaragva a menóra, a júdeai foglyok megláncolt, megkötözött alakjai fölött. Most, a méltóságát, becsületét visszanyert menóra árnyékában, a zsidók legaljasabb üldözője áll az újjászületett zsidó közösség bírósága előtt, s hogy ez a bíróság szigorúan szem előtt tartja a jogi előírásokat, azt láthatja majd az egész világ. Teljes fordulatot tett a kerék. Szinte nehéz volt elhinni. „Mikor az Úr visszahozta Sion foglyait, olyanok voltunk, mint az álmodók..."*

Határozottan hangzó szavak szakították meg tűnődésemet.

– A főügyészé a szó – mondta Landau bíró, felém fordítva jóindulattól sugárzó arcát.

Felálltam, hogy elmondjam pernyitó beszédemet.

* Zsoltárok könyve, 126.

A beszédet előre megírtam. Már a nyomtatott szövege is elkészült, négy nyelvre lefordítva, néhány nappal a per megkezdése előtt. Nem voltam azonban elégedett azzal, ahogyan kezdődött; fontos, mondtam magamban, hogy már a legelső mondatok jelezzék a per egész horderejét. Így aztán előzőleg, késő éjszaka néhány sort jegyeztem fel egy cédulára. Fölébresztettem a feleségemet, aki a per előkészítésének egész ideje alatt és a későbbiekben is hűséges, kitartó munkatársam és szigorú kritikusom volt.

– Igen, így jó lesz – mondta.

Erről a cédulárol olvastam fel a bevezető szavakat néhány órával később a tárgyalóteremben. A szinkrontolmácsoknak, akiknek kabinjában ott volt a kész beszéd szövege, alig volt idejük az új passzust lemásolni, lefordítani és a kész szövegbe beleilleszteni. Így kezdtem beszédemet:

– Amikor itt állok önök előtt, Izrael bírái, hogy Adolf Eichmann ellen vádat emeljek, nem vagyok egyedül. Hatmillió vádló áll mellettem ezen a helyen és ebben az órában. De nem tudnak megszólalni és vádlón rámutatni az üvegfülkében ülő férfira, nem tudnak felkiáltani, hogy: „Vádolom őt!" Mert hamvaik ott halmozódtak fel Auschwitz dombjain és Treblinka mezőin; hamvaikat elsodorták Lengyelország folyói; sírjaik pedig ott domborulnak Európa-szerte mindenfelé. Vérük az égre kiált, de hangjuk nem hallatszik. Így hát nekem jutott a feladat, hogy szószólójuk legyek, s hogy nevükben előterjesszem ezt a félelmetes vádiratot.[1]

Az emberiség azóta ismeri a gyilkosságot, amióta Káin megölte Ábelt, mondottam.

– De csak századunkban, a huszadik században lettünk tanúi a gyilkosság egy új fajtájának: ez a fajta gyilkosság nem pillanatnyi erős felindulás vagy öntudatvesztés következménye, hanem a kiszámított döntéseké és az aprólékos tervezésé; nem is egyetlen személy gonosz szándékának következménye, hanem hatalmas méretű, bűnös összeesküvésé, amelyben tízezrek vettek részt; s nem egy áldozat ellen irányult, akit egy gyilkos el akart pusztítani, hanem egy egész nép ellen.

Ezután azt az újfajta gyilkost ábrázoltam, akivel a per folyamán találkozni fogunk – „az íróasztalnál ülő gyilkost" –, majd az antiszemitizmus és a fajgyűlölet keletkezéséről beszéltem, meg az SS-nek, a *Sicherheitsdienst*-nek és a Gestapónak a megsemmisítési programban vállalt szerepéről. Röviden vázoltam Eichmann élettörténetét és pályafutását. Aztán általánosságban ismertettem a „végső megoldást", amely iszonyatos csúcspontját másfél millió zsidó gyermek lemészárlásában érte el, „akiknek vére vízként ömlött szét egész Európában, amikor erőszakkal választották el őket a rejtegetni próbáló édesanyáktól; akiket szüleik szeme láttára téptek darabokra; s akiknek kis koponyáját szétzúzták a falakon".

Következett a lengyelországi zsidóirtás története, majd azoknak a tömeggyilkosságoknak a leírása, amelyeket az *Einsatzgruppé*-k követtek el a Szovjetuniótól elfoglalt területeken. Tudtam jól, hogy egyszerűen nincs szó majdnem egymillió-négyszázezer ember tömegsírok előtti agyonlövetésének érzékeltetésére. Félbeszakítottam hát a beszédet, és felolvastam a vilniusi gettóban annak idején komponált altatódal szövegét:

Csitt, gyermekem, csitt!
Néma a sok sír.
Gyilkosok jártak itt,
S nyomukban a kín.

Ne sírj, ne sírj, kincsem!
Hiába a sírás,
Ellenségünk úgysem
Érti népünk kínját.

A tenger is véges
S a börtönnek van fala,
De szenvedésünknek
Se vége, se hossza.

Amikor befejeztem a vers felolvasását, pillanatnyi csend támadt; egyszerűen nem bírtam folytatni. Szerencsére már délután hatra járt, s körülbelül itt volt az ideje elnapolni a tárgyalást. A bíróság elnöke, úgy látszik, érzékelte nehéz helyzetemet, mert megkérdezte, nem volna-e helyes itt félbeszakítani a beszédemet. Hálásan bólintottam.

Másnap sorra vettem az észak-, nyugat- és dél-európai eseményeket, részletesebben foglalkozva a holland zsidóság sorsával, majd röviden ismertettem „a téma variációit" a többi országban. Azután a magyarországi eseményeket ismertettem, ahol is Eich-

mann lázas sietséggel igyekezett feladatát elvégezni, ezért kihagyta a „végső megoldás" folyamatának néhány jól bevált fázisát. Következett a haláltáborok leírása.

A következőkben pedig röviden ismertettem a „letűnt világot". Leírtam a mi „Atlantiszunkat" – annak az európai zsidóságnak a történetét, amely annyi szellemóriást adott a világnak, s vázoltam azt a szerepet, amelyet az azóta elpusztított régi közösségek játszottak a zsidók életében. Hosszan beszéltem a zsidók és a németek közötti viszony tragédiájáról. A több évszázados üldöztetés ellenére a német zsidók különleges szeretetet és odaadást tanúsítottak hazájuk iránt; az első világháborúban hazafias lelkesedéssel tódultak a hadseregbe, a húszas években pedig az újjáépítésnek szentelték erőiket – mindezzel azonban csak szították a nácik dühét.

Néhány szóval felidéztem a kelet-európai zsidó kisvárosokat, a *Städtl*-eket, zsidók millióinak otthonait, amelyekre oly élénken emlékeztem gyermekkoromból; mindegyiknek megvolt a maga iskolája és vendégfogadója: egészen a legutóbbi nemzedékig gondosan ápolták itt a vallásos szellemet, s a jellegzetes kis lakásokban, a jámborság, a hagyomány és a Messiás-várás e bástyáiban ébren tartották a zsidó család tradícióit; mindebből – nem maradt semmi.

Beszédem utolsó részében összefoglaltam a vádakat, és vázoltam, hogy milyen bizonyítékokat óhajtunk előterjeszteni. Befejezésül a következőket mondtam:

– Adolf Eichmann-nak olyan kiváltságban lesz része, amelyben ő egyetlen áldozatát sem részesítette: bíróság előtt védekezhet. A sorsát a törvény és a bizonyítékok döntik majd el, s a bizonyítás terhe a vádhatóságra hárul. És az izraeli bírók helyes és igazságos ítéletet fognak hozni.

A pert megnyitó beszédem nyolc óra hosszat tartott, és három ülést vett igénybe. Rögtön utána Less főfelügyelő emelkedett szólásra, hogy bemutassa Eichmann terjedelmes vallomását, a géppel írt példányt és a hatvanhét magnószalagot is.[2] Néhány kiválogatott passzust le is forgattak a bíróságnak. Első ízben hallottuk ekkor Eichmann hangját; előbb azt mondta, hogy ő „csupán egy kis szállításügyi tiszt volt", majd felajánlotta, hogy „vezeklésként" nyilvánosan felakasztja magát.

Eichmann figyelmesen hallgatta a saját szavait. Kissé kísértetiesen hatott a dolog: két Eichmann volt a teremben. Az egyik a

fülkéjében ült, görcsösen, mereven, némán. A másik, láthatatlanul, beszélt, beszélt, hímezett-hámozott, kertelt, igyekezett kimagyarázkodni. És miközben éppen a Lublin környéki táborok megsemmisítési módszereit részletezte, odakint felhangzottak a szirénák: a függetlenségi háborúban elesett hősökről mindig kétperces csenddel emlékezünk meg a függetlenségi ünnep előestéjén. E két perc kezdetét jelezték most a szirénák.

Az egész vallomást, mind a hat kötetet a bizonyítékok közé sorolták, T/37 jelzéssel.

Ezután a szóbeli bizonyítás következett. Elsőként Salo Baron, a New York-i Columbia Egyetem tanára festett hiteles és átfogó képet a zsidók legutóbbi nemzedékeinek tevékenységéről;[3] áttekintette mindazt, amink volt és amit elvesztettünk. Mihelyt ez az általános ismertetés elhangzott és jegyzőkönyvbe került, a „reflektorrendszer" segítségével haladhattunk tovább, úgy, hogy néhány nagy jelentőségű zsidó közösségre összpontosítottunk, aztán a fényszórót más helyekre irányítottuk, ott is elidőztünk egy ideig, mielőtt továbbmentünk volna. Azért folyamodtunk ehhez az eljáráshoz, mert lehetetlen lett volna részletesen ismertetni több mint másfél ezer elpusztított zsidó közösség és sok ezer zsidólakta helység sorsát. Baron professzor tanúvallomása kitöltötte a hézagokat. Megismertette a bíróságot azzal a helyzettel, amely közvetlenül a katasztrófa után az egyes európai országokban fennállott. Ezután arra kértük a bíróságot, hogy abból, ami az egyik vagy másik zsidó közösséggel bebizonyítottan megtörtént, következtessen az ugyanabban az országban élő többi zsidó sorsára, hiszen a háború végére egyetlen ilyen közösség sem maradt meg: mindegyikre kimondták volt a halálos ítéletet. Baron professzor lesújtó adatai szerint a nácik hat-hétmillió zsidót semmisítettek meg.

Aztán következtek a szemtanúk, és megelevenítették Jeremiás Siralmainak modern változatát. Az első ilyen tanú Zindel Smuel Grinszpan volt, Herszel édesapja. A jámbor, nagy szakállú zsidó, fején a hagyományos kis sapkával, remegő hangon mondta el[4] a Németországból való első kiűzetésnek és fia bátor párizsi tettének történetét. Majd egymás után hívtuk azokat a tanúkat, akiknek vallomásait az előző fejezetekben ismertettük. Először a Németországban, Ausztriában és Csehszlovákiában történt háború előtti események kerültek sorra.

Dr. Benno Cohen, a berlini cionista szervezet utolsó elnöke

ismertette az 1933-ban megkezdődött üldöztetések korai szakaszát,[5] amikor a *Die jüdische Rundschau* című cionista sajtóorgánum még ezt írhatta: „Büszkén viseljétek a sárga csillagot!"[6] Aztán ismertette az egyre szigorodó zsidóellenes intézkedéseket: a zsidókat eltiltották a szabad foglalkozásoktól, kitiltották őket a közéletből, majd a zsidóellenes törvények egész sora következett. Az idő tájt Eichmann, mint kezdő Gestapo-tiszt, pusztán csak „figyelemmel kísérte" a zsidókkal összefüggő fejleményeket. Később – Ausztriában – kapta első komoly megbízatását, amelyet látványos sikerrel teljesített. Majd szóba került a *Kristallnacht*, a későbbi üldözések e nevezetes előfutára. Moritz Fleischmann, a bécsi zsidó hitközség utolsó életben maradt funkcionáriusa Londonból érkezett Jeruzsálembe, hogy beszámoljon a huszonhárom évvel korábbi élményeiről.[7] Miközben a tanúk emelvényén újra végigélte a bécsi náci uralom első napjainak megrázkódtatását, egy halálra gyötört ember benyomását keltette, akit megkínoz kitűnő emlékezőtehetsége. Valósággal fizikai fájdalmat okozott neki azoknak a napoknak a fölidézése, amikor a „fantasztikusan feltüzelt" lakosság ujjongva üdvözölte a náci urakat, és segédkezet nyújtott zsidó honfitársai megalázásához és üldözéséhez.

Fleischmann barázdás arca elsötétült, amikor arról beszélt, hogy Eichmann annak idején kijelentette a bécsi zsidóság hozzá berendelt hat vezetőjének, hogy végérvényesen megtisztítja Ausztriát a zsidóktól, mégpedig „a lehető legrövidebb úton".

– Ki mondta ezt? – kérdezte Baror kerületi ügyész, aki a tanúkihallgatásoknak ezt a részét vezette.

– Ő, Eichmann – felelte a tanú.

– Emlékszik az arcára?

– Igen, jóllehet akkor fiatalabb volt, és nem viselt szemüveget.

– Fiatalabb, mint mikor?

– Fiatalabb, mint ma.

– Látja őt ma?

Fleischmann nem válaszolt azonnal: előbb jól megnézte Eichmannt. A teremben halálos csend. Aztán Fleischmann így szólt:

– Igen. Itt van velem szemben. Fölismerem, ő az.

Dr. David Meretz tanúvallomásában elmondta,[8] hogy milyen pánikszerűen menekültek a cseh zsidók, amikor Eichmann 1939-ben berendezkedett Prágában. Kafkai kép volt. És fokozódott ennek a gondolattársításnak az intenzitása, amikor elhangzott

dr. Emil Kafkának, a prágai zsidó hitközség egyik akkori vezetőjének a neve. Dr. Meretz aztán így folytatta:

– Kutyaszorítóba kerültünk. A Gestapo azt követelte, hogy azonnal hagyjuk el az országot, de nem volt hova mennünk.

A későbbiekben a vád tanúi visszaröpítettek bennünket a háborús esztendőkbe és a lengyelországi tömeges üldöztetések kellős közepébe. Vallomásaik annyira lenyűgöztek, annyira megrendítettek mindnyájunkat, hogy szinte alig figyeltük már az egyes tanúkat, az egyéni sajátságaikat, modorosságaikat. Úgy éreztük, jajszót hallunk, névtelen, kollektív jajszót; kiálthatta volna bármelyik ember azok közül a milliók közül, akik megjárták azt a poklot. A közöttünk megjelent túlélők szinte közelebb voltak a halottakhoz, mint az élőkhöz, hiszen a puszta véletlennek köszönhették az életben maradásukat.

– A szovjet határ felé vonultattak bennünket – mondotta a Lengyelország náci megszállásának első napjairól tett tanúvallomásában Cvi Pechter. – A németek egymás után lőtték le az embereket... Egy tizenöt éves fiú lehajolt egy darab kenyérért, erre a menet parancsnoka ott helyben agyonlőtte... A németek kirángattak embereket a menetoszlopból, majd az útszélen lelőtték őket. Három nap múlva a menetelést megkezdő kétezer emberből körülbelül csupán száz vérző és éhező ember ért el a Bug folyó hídjához, a szovjet határhoz... Ott a németek ránk parancsoltak, hogy menjünk át a hídon, Oroszországba...[9]

Aztán a szervezett, módszeres emberirtásról adtak hű képet a tanúk. Kérdezgettem őket olyan emberek sorsáról, akik odavesztek. A névtelen, arctalan holtak csak ekkor keltek életre egy pillanatra a szemünk előtt, „olyan elevenen, akár egy kiáltás az éjszakában", ahogyan valaki megjegyezte. Gyötrelmeik jegyzőkönyvbe vétele után visszasüllyedtek a tömegsírba, s ismét csupán a nagy emberirtás elképesztő statisztikájának részeivé váltak.

A tanúk egynémely története úgy hangzott, mint valami lidérces álom, pedig mind megfelelt a valóságnak. Dr. Leon Wells elmondta az „1005-ös halálbrigád" hátborzongató történetét.[10] Ezt a brigádot 1943 közepén szervezték meg, amikor kezdett rosszul állni a nácik szénája, s eszükbe jutott, hogy az ellenség elfoglalhatja a kelet-európai területeket, megtalálhatja a tömegsírokat, és leleplezheti bűneiket. Kirendeltek tehát egy brigádot, Paul Blobel SS-

Standartenführer parancsnoksága alatt, hogy nyissa fel a tömegsírokat, rakja nagy halomba a holttesteket, és égesse el őket. A csontokat őrlőgépekkel porrá zúzták, a hamvakat szétszórták, a sírokat pedig úgy elfödték, hogy nyoma sem maradt semminek; még facsemetéket is ültettek rájuk.

Dr. Wells tanúvallomása szerint a náciknak pontos adataik voltak minden egyes tömegsír helyéről és a bennük eltemetett emberek számáról. Egy alkalommal ő maga, Wells hátborzongató színjáték részese lett. A brigáddal odaért ahhoz a tömegsírhoz, amelybe tizenhárom hónappal korábban belelőtték egy rabszolgamunkáscsoportnak a tagjait. Nos, Wells is tagja volt ennek a csoportnak, de sikerült idejében elmenekülnie. Egy idő múlva elfogták, és ekkor segédkezett a tömegsír felnyitásában. A nyilvántartás 182 holttestről szólt, de csak 181-et találtak.

– Három álló napig ástunk, hogy megtaláljuk az én holttestemet – mondta dr. Wells –, míg végre parancsot kaptunk, hogy hagyjuk abba az egészet és menjünk a következő tömegsírhoz.

Ha dr. Wells akkor megmondja, hogy tulajdonképpen az ő holttestét keresik, egészen biztos, hogy ott a helyszínen agyonlövik – már csak azért is, hogy egyezzen a nyilvántartás.

Mind Höss, mind pedig Wisliceny már korábban tanúsította, hogy Blobel tevékenységét Eichmann irányította,[11] de a bíróság az ítéletében Eichmann-nal kapcsolatban a kedvezőbb eshetőséget feltételezte.

A varsói gettó történetét, életét, élethalálharcait, felkelését és katasztrófáját azok a tanúk mondták el, akiknek vallomásait a korábbi fejezetekben foglaltuk össze.

– 1942 júliusában kezdődött a varsói gettó felszámolása – mondotta Zivia Lubetkin. – Egy napon a németek plakátokon kihirdették: keletre szállítják azokat a zsidókat, akiknek nincs sem munkájuk, sem megélhetési forrásuk. A dolgozók kivételek. Eleinte azt hitték az emberek, hogy csak egy csekély hányadukat fogják deportálni, s az éhezők valóban munkát kapnak majd a németek meghódította új keleti részeken. Így aztán mindenki elment az *Umschlagplatz*-nak nevezett hatalmas térre. A valóságban körülbelül 70 000–100 000 embert deportáltak, mint később kiderült, a treblinkai haláltáborba. Mindenki munka után futkosott, az életmentő „munkaigazolvány" megszerzése végett... Azután, 1942 szeptemberében a nácik elrendelték, hogy a zsidók azonnal gyülekezzenek néhány szűk utcában.[12]

Ezt az akciót egy másik szemtanú is leírta:

– A németek az életben maradt zsidókat a „Fazékba" szállítják: a Zamenhof, Stawki, Smocza és Gęsia utcák közötti területet hívták így. A járdát egész széltében fából ácsolt kapu torlaszolja el. Ezen az élet és halál közötti kapun halad át libasorban a tömeg. Minden egyes embert alaposan megmotoznak. Az őrök: fiatal, éber SS-legények... egyenruhájuk övében revolver. „Gyorsabban! Gyorsabban!", üvöltik, fenyegetőzésüket korbácsütésekkel kísérve.

– A tömeg végtelennek tetsző sorban vonul át az élet és halál közötti kapun. Sápadt, pánikba esett emberalakok, szemük gyulladt a félelemtől. A férjek feleségüket támogatják, az anyák a mellükhöz szorítják a kicsinyeket. Az idős anyákat a leányaik vezetik kézen fogva. A családtagok igyekeznek nem elszakadni egymástól. Mindenki a „munkaigazolványát" szorongatja. Kétségbeesetten ragaszkodnak ehhez az okirathoz, életben maradásuknak, s ami még fontosabb: szeretteik életben maradásának ehhez a biztosítékához.

Elérkezett a nagy nap. Kellemes idő. Ragyogó napsütés. Handtke SS-Untersturmführer az izzadságot törölgeti kövér, vörös arcáról. Aztán megtörli a nyakát is, és ismét akcióra kész. Újra meg újra lecsap a korbáccsal, üti a rémült áldozatokat, nyakon, arcon, ahol csak éri őket. Egy erélyes, agresszív tiszt mutatja a megzavarodott embereknek, merre kell menniük. Balra, a halál kapuján át a Stawki utca felé mennek az emberek a Małkiniába, Treblinkába induló vonatokhoz. Ide irányítják a nőket, az öregeket, a nyomorékokat. Ha a tiszt keze jobbra mutat, akkor az út a Leszno, a Karmelicka és a Nowolipki utcákhoz – az életbe vezet. Jobbra tehát azok mennek, akiknek robotjából, verítékéből még hasznot lehet kisajtolni.

1942 végére alig hetvenezer maradt a varsói gettó félmillió lakosából.

Aztán a bizonyítékok reflektorfénye gyors egymásutánban Będzinre, Łódźra, Vilniusra, Białystokra, Kaunasra és Rigára irányult. A náci megszállta Európa minden sarkából ugyanazok a történetek hallhatók az elnyomók gonoszságáról, kínzási módszeréről, lélektani hadviseléséről, és a hazudozásban és rabulisztikában megnyilvá-

nuló náci ravaszságról. Minden egyes rajtaütés után, amikor ezreket küldtek a halálba, a nácik azt a hírt terjesztették el, hogy a megmaradt zsidóknak nem lesz bántódásuk. Az éhezéstől, a nyomortól, a szenvedéstől kimerült emberek százával merészkedtek elő búvóhelyükről, vagy jöttek vissza az erdőkből, hogy aztán a legközelebbi rajtaütés alkalmával őket fogják el a nácik.

A tanúk vallomásából kiderült a náci módszerek céltudatosan ördögi volta: hogyan tompította el az állandó terror, megfélemlítés és éhezés az emberek érzékeit, hogyan pusztítottak el fokozatosan ezekben az emberekben minden érzelmi és morális erőt, és változtatták őket rémült és engedelmes robotokká.

– Névsorolvasásnál anyaszült meztelenül kellett állnunk – mondta Beisky bíró. – Több ezren álltak így, sokszor egész éjszaka.[13]

– A rigai gettó fertőtlenítő SS-osztagához osztottak be bennünket – emlékezett vissza Leona Neumann. – Tízen voltunk, akiket a német birodalomból deportáltak, tízen pedig lett zsidók. A meggyilkolt emberek ruházatát kellett kitisztítanunk, fertőtlenítenünk és kijavítanunk. Ezeket a ruhákat aztán németországi áruházakba küldték. Valamelyik nap az egyik lett zsidó egyszerre csak felkiáltott. Ráismert a kislánya ruhájára. Vérfoltos volt a ruha, mert a kislányt agyonlőtték... Több ilyen eset fordult elő.[14]

De még ezek a rabok is tovább dolgoztak, mert sikolyukat elnémította az SS-legény korbácsa.

– Egy napon minden gyereket kiparancsoltak a sorból – mondta a tanúvallomásában Beisky bíró, mikor a plaszówi „munkatábor" borzalmairól számolt be. – Nagy volt az izgalom a táborban. Az édesanyák sírva, kiáltozva rohantak föl-alá: érezték, hogy rövidesen elszakítják tőlük a gyermekeiket. Aztán két dolog történt egyszerre. A nácik géppuskákat állítottak fel és megtöltötték őket, a hangszóróban pedig felhangzott egy altatódal... A gyerekeket altatódal hangjai mellett hurcolták el, az édesanyák pedig félelemtől bénultan, félőrülten megtorpantak.

Dr. Aharon Peretz hasonló jelenetekről számolt be a tanúvallomásában; ezek az események a litvániai Kaunas gettójában játszódtak le:

– A borzalmak tetőpontja az úgynevezett „gyermekakció" volt – mondotta. – ...Viszonylag csöndes időszakban történt. Egyszerre csak autók jelentek meg a gettóban, s hangszórón bejelentették,

hogy aki kilép az utcára, lelövik. Az édesanyák valahogy megérezték, hogy miről van szó, és kiabálni kezdtek: „A gyerekek!" Gyorsan elrejtették a gyermekeket a pincékbe... A razzia két napig tartott. Az első napon tizenhét gyermekkel voltam együtt az egyik pincében. Injekciókat adtam nekik, hogy aludjanak. Az anyák más házakból is odahozták a gyermekeiket, és én az ablakon át adtam be nekik az altató injekciókat... Megrázó jelenetek játszódtak le. A németek minden egyes udvarba behatoltak, s valahány gyereket, akit csak megtaláltak, elhurcolták mind. Teherautókra dobták föl őket, amelyekből zeneszó hallatszott. Az édesanyák odafutottak az autókhoz, és kérlelték a németeket, hogy adják vissza a gyerekeket. Láttam, amint egy anya könyörög a kórháznál álló őröknek. „Hány gyereke van?", kérdezte az egyik német. „Három", válaszolt az édesanya. „Az egyiket visszakaphatja", mondta a német, és az asszonnyal együtt fölmászott a teherautóra. Mind a három gyerek nézte, nézte az édesanyját, és feléje nyújtották kis kezüket – folytatta dr. Peretz. – Mindegyikük el akart menni az édesanyjával, de az asszony nem tudta, melyiket válassza. Az egyikről a másikra nézett, s végül egyedül távozott.

Dr. Peretz elmondta, milyen volt a helyzet a német megszállás korai szakaszában. Beszámolójában sok minden emlékeztetett a Varsóban lejátszódott jelenetekre.

– Egy napon mindenkit kirendeltek az egyik térre. A Zsidó Tanáccsal közölték, hogy a németek munkaképes embereket fognak kiválasztani; ezeknek az embereknek fölemelik majd az élelmiszeradagját. Azokat, akik már nem tudnak dolgozni, áttelepítik, de ott is jobb élelmet fognak kapni. A korábbi tapasztalatokból tudtuk, hogy nem hihetünk a náciknak, de hát az emberi természet olyan, hogy mindenki az utolsó pillanatig reménykedik. Így aztán összegyűlt huszonhétezer ember; egyikük sem tudta, mi vár rájuk. Megjelent egy Raucke nevű SS-tiszt, s elkezdte szelektálni az embereket: egy részüket balra küldte, más részüket jobbra. Észrevettük, hogy balra az egészségesebb külsejű, a fiatalabb, a nem sokgyermekes embereket irányítja... Ezeket aztán visszaküldték a gettóba, zsidó rendőrök kíséretében. A másik oldalra az idősebbeket küldte, a nyúzott külsejűeket meg a sokgyermekeseket. Fölébredt bennünk a gyanú, hogy itt vagy életre, vagy halálra ítélnek bennünket. Így csökkentették a nácik az ellenállást, hiszen mindenki élni akart... És még élt bennünk az a remény, hogy talán a többiek is életben

maradnak. De végül mintegy tízezer embert, akiket jobbra irányítottak, egyenesen a vesztőhelyre vittek.[15]

Ugyanezt a történetet mondták el mások is, más városokról – kisebb-nagyobb változatokkal.

Azután a tanúvallomásokkal tovább követtük a németeket a Szovjetunió területére is, és hallgattuk az *Einsatzgruppé*-k elkövette, szinte elmondhatatlan szörnyűségekről szóló beszámolókat. Rivka Joselewska és Avraham Aviel, akiknek tanúvallomásait már ismertettük, még inkább érzékeltették velünk a tragédia egész mélységét, és úgy éreztük, hogy most már egészen közel vagyunk a pokol legmélyebb bugyrához.

Legtöbbször még hallgatni is gyötrelmes volt ezeket a történeteket. Néha úgy éreztük, reagálni is képtelenek vagyunk, s úgyszólván megbénultunk. Gyakran hangos zokogást hallottam a hátam mögül, a közönség soraiból. Olykor élénk mozgás támadt: a teremszolgák kivittek valakit, aki elájult. Olykor egy-egy újságíró is kirohant a tárgyalóteremből: egy-két óra hosszat hallgatta már a tanúvallomásokat, s úgy érezte, szünetre van szüksége, különben nem bírja tovább.

Az írásos bizonyítékokat a velük összefüggő szóbeliekkel együtt terjesztettük elő, úgyhogy az egyik kiegészítette a másikat. Néhány ülést majdnem kizárólag a dokumentumoknak szentelt a bíróság; a beterjesztésükkor röviden elemeztük őket. Mielőtt még a lengyelországi eseményekkel kapcsolatos bizonyítási eljárást befejeztem volna, több mint háromszázhetven vádhatósági bizonyítékot nyújtottunk be, de hamarosan a négyszeresére nőtt a számuk. A dokumentumoknak óriási volt a jelentőségük, hiszen Eichmann személyét az iratok segítségével tudtuk összekapcsolni a bíróság szeme előtt kibontakozó iszonyatos eseményekkel.

A bíróság majdnem mindegyik írásos bizonyítékunkat elfogadta, mivel csak az ügyhöz közvetlenül kapcsolódó okmányokat terjesztettük be. És nemcsak a bűnösséget közvetlenül bizonyító iratokat, hanem olyanokat is, amelyek föltárták a hátteret, és alátámasztották Eichmann-nak azt az állítását, hogy a Harmadik Birodalom egyéb szervezeteit, testületeit is súlyos bűncselekmények terhelik.

Izraelben, akárcsak sok más országban, a vádhatóság kötelességei közé tartozik az ügy minden oldalának, minden vonatkozásának ismertetése, megvilágítása. Dr. Servatiust viszont szemlátomást meglepte olykor, ha egy ilyen dokumentumot nyújtottunk be a

bíróságnak. S amikor a bíróság föltette neki a szokásos kérdést, hogy van-e valami kifogása, így válaszolt:

– Egyáltalán nincs ellenvetésem; ez a dokumentum segítségére lesz a vádlottnak.[16]

A vád képviselői hálásak voltak a „dokumentumoknak szentelt" ülésekért, még akkor is, ha az okiratok iszonyatról és szenvedésről tanúskodtak. Mert mégiscsak könnyebb volt írásos anyagokkal foglalkozni, mint újra meg újra átélni a tanúkkal az emelvényről elmondott megdöbbentő élményeiket. Jómagamnak egyébként a legtöbb tanúval legalább három alkalommal kellett foglalkoznom: először, amikor elolvastam írásbeli vallomásukat; másodszor, amikor közvetlenül a perben való tanúskodásuk előtt beszéltem velük; harmadszor pedig, amikor a tárgyaláson kihallgattam őket. Sok tanújelöltet, akivel beszéltem, végül is nem idéztem meg. Általánosságban egy csöppet sem volt könnyű a tanúk felkészítése, a velük való érintkezés.

Lassan-lassan mindenkin, aki csak kapcsolatba került az Eichmann-perrel, kezdett úrrá lenni az idegfeszültség; ingerültség, kimerültség mutatkozott az embereken.

Úgy látszott, hogy előbb-utóbb összeroppanunk, akkora súllyal nehezedett ránk a per; és nemcsak a vele járó felelősség, hanem a lidércnyomásos realitása miatt is. Utólag mesélték nekem, hogy néhány külföldi tudósító fogadást kötött: meddig bírom. Nem adtak nekem valami sok esélyt.

Szó, ami szó: előfordult, hogy este azon tűnődtem, képes leszek-e folytatni a dolgot másnap reggel. Feleségem feszültségcsökkentő menedékké varázsolta az otthonunkat. És mindig velem jött a tárgyalóterembe. Ott ült mögöttem, és a jelenlétével állandóan buzdított.

Sok mindenkitől kaptam levelet; erőt, egészséget kívántak a levélírók, s hozzátették: imádkoznak értem.

Egy kis közjáték némileg enyhítette a feszültséget, legalábbis egy kis időre. Valamelyik nap áramszünet keletkezett a környékünkön, és sötétségbe borult az egész tárgyalóterem, csak az Eichmann fülkéjét megvilágító kis fényszóró égett, amelyet éppen az ilyen alkalmakkor működésbe lépő helyi akkumulátor látott el árammal. Olyan volt az a fénynyaláb, mint valami vádlón mutató ujj. A tárgyalást elnapolták. Kiderült, hogy egy teherautó tett kárt az egyik központi áramfejlesztőben, és hogy a hiba kijavítása némi időt vesz

igénybe. Dr. Servatius száraz humorral megjegyezte, hogy hála a teherautó sofőrjének, végre egy kis lélegzethez jut.

Eichmann egykedvű maradt. Mindennap megjelent az üvegfülkéjében, egy csomó könyvvel meg egy sereg színes ceruzával, amelyeket szépen elrendezett az asztalán. Nagy figyelemmel kísérte a bizonyítási eljárást, és lázas sietséggel irkált; időnként megkérte az őrzésével megbízott tisztet, adjon át egy-egy cédulát dr. Servatiusnak. Élesen figyelte a tanúkat, a jelek szerint megpróbálta felmérni, milyen benyomást keltenek a bírákban; olykor a védelem és a vád asztaláig is elhatolt a pillantása. A tárgyalóterem közönségére azonban csak igen ritkán vetett egy-egy pillantást.

A bíróság nagy szigort tanúsított. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a bírák – mint ahogy a legelső határozatukban kijelentették – hivatásbeli kötelességükhöz illően háttérbe szorították érzelmeiket, sőt mindent elkövettek, hogy a vádhatóság csak azokat a bizonyítékokat terjessze elő, amelyek szorosan összefüggnek az üggyel. Én azonban azzal érveltem, hogy Eichmann áldozatainak magatartása bizonyító erejű lesz abban a pillanatban, amint bebizonyítjuk az ő bűnrészességét. Hiszen még egy köznapi tettlegességi ügyben is, ha az ember bebizonyította, hogy Iksz a szakadékba taszította Ipszilont, akkor is bizonyító erejű ez a tény, még ha az áldozat tanúsított is ellenállást, és ha igen, mi módon, vagy pedig egyszerűen csak legurult a lejtőn és összetörte magát. A zsidó ellenállásra vonatkozó bizonyítékokat azonban a bíróság általában nem tekintette a vádhoz tartozónak, és hamarosan heves vitákba bonyolódtunk az ilyen tanúvallomások egyik-másik részének dolgában. Amikor például Abba Kovner befejezte tanúvallomását a vilniusi gettóról és az ottani földalatti mozgalomról, a bíróság elnöke megjegyezte, hogy „a vallomás nagyon is eltért a per tárgyától", és kijelentette: meg kellett volna kérnünk a tanút, hogy ne beszéljen „a perhez nem tartozó másodlagos mozzanatokról". Azt válaszoltam, hogy ezek a dolgok igenis a tárgyhoz tartoznak, ami még világosabban ki fog derülni, amikor majd végső vádbeszédemben kitérek a bűnrészesség jogi problémáira. Landau elnök azzal vágott vissza, hogy nem első ízben hangzik el ilyen tanúvallomás, hogy a bíróság – a vádirattal összhangban – más véleményen van a perről, s hogy a vádló tartsa magát a bíróság döntéseihez.

– Ellenséges bírósággal van dolga, uram! – tréfálkozott velem az ebédszünetben az egyik külföldi újságíró.

Én azonban aznap nem mentem ebédelni, hanem megkértem dr. Robinsont, üljünk össze, és beszéljük meg a dolgokat; veszélyes helyzet alakult ki ugyanis. Szerintem a bíróság túlságosan szigorú álláspontot képvisel velünk szemben. Az igazság a zsidó felkelésekről önmagában is fontos, de jelentős Izrael fiatalsága számára is, nevelésük és felvilágosításuk szempontjából; hiszen ők minduntalan felteszik a kérdést, hogy miért volt csupán annyi felkelés, amennyiről hallottak. Most itt a lehetőség, hogy tájékoztassuk őket arról a számtalan hőstettről, amelyről nemigen van tudomásuk az embereknek. Persze ez a tájékoztatási lehetőség egymagában még nem indokolja olyan bizonyítékok előterjesztését, amelyeket egyébként nem engedélyeznek a szabályok. Nézetem szerint azonban azok, akik az embertelenség ellen föllázadva estek el, a „végső megoldás" áldozatai voltak, legalábbis ennek a pernek a szempontjából. Eichmannt tehát értük is felelősség terheli, nekünk pedig jogunk van az ellenállás történetét elmondani; ez a történet föltárná azt a tényt, hogy egymástól elkülönítve, majdnem minden gettóban voltak ellenállási gócok, jóllehet nem sokat tudtak róluk az emberek. Azt is megmutatnák az ilyen beszámolók, hogy lehetetlen volt széles körű és egységes ellenállási mozgalmat kibontakoztatni az egymástól elszigetelt gettókban, hiszen a gettók között szigorúan tilos volt az érintkezés.

Ami a nagyobb ellenállási központokat illeti – mint Varsó, Białystok, Krakkó, Vilnius, Kaunas –, már felsorakoztattuk a bizonyítékokat. Most az *Einsatzgruppé*-kkal szemben tanúsított ellenállás további, kevésbé ismert mozzanatairól akartam beszéltetni a tanúkat (lásd a 11. fejezetet).

Nyilvánvaló volt viszont, hogy minden további kísérletünk az ilyen bizonyítékok felsorakoztatására a bíróság döntésétől függ, mely döntés minden valószínűség szerint elutasító lesz. Köznapi esetben nem katasztrofális az ilyen döntés, itt azonban nagy visszahatást kelthetne. Talán még hamisan is értelmeznék ezt a döntést, azt gondolva, hogy a bíróság kételkedik az ilyen vonatkozású bizonyítékaink hitelességében. Ezen a ponton tehát más volt jogilag az én véleményem, mint a bíróságé. De hát állíthattam-e a bíróságot ilyen kínos dilemma elé? Rendszerint végigvitatom a dolgokat,

most azonban a mérsékletet tartottam helyesnek. Úgyhogy az *Einsatzgruppé*-k áldozatainak ellenállási harcáról több tanút már nem hallgattunk ki.

A reflektorfény ezután a Franciaországban, Dániában, Hollandiában, Norvégiában és másutt lezajlott eseményekről valló tanúkra irányult. Wellers professzor, Werner Melchior, dr. Josef Melkman, Hildegard Henschel és Hulda Campigniano mondta el, hogyan söpört végig a náci veszedelem a megszállt Európán, hogyan pusztították el, rombolták szét a zsidó közösségeket.

Ezekben az országokban a németek bonyolultabb és „kifinomultabb" módszereket alkalmaztak, mivel e területek nem zsidó lakosságát jobban tisztelték, mint Kelet-Európa „félbarbárjait". A zsidók azzal áltatták magukat, hogy – hála helyi nem zsidó kapcsolataiknak – megmenekülnek. Gabi Bach végezte a bizonyítási eljárásnak ezt a részét, s ő terjesztette a bíróság elé a zsákmányolt német archívumokban talált terjedelmes dokumentációt. Egész tárgyalási napokat vettek igénybe ezek az iratok.

Még a per kezdete előtt megterveztem bizonyítási eljárásunk sorrendjét; kétféle listát készítettem: egyrészt a kulcsfontosságú tanúkról, másrészt az egyéb fontos, bár nem rendkívüli jelentőségű kiegészítő bizonyítékokról, amelyek esetleg elhagyhatók, ha a nélkülözhetetlen tanúk kihallgatása túl sok időt vesz igénybe. Egy hónapja tartott a tárgyalás, amikor az első listán körülbelül a nevek felét már kipipáltuk. Így volt ez a másik lista sok nevével is. Ez alatt az egy hónap alatt nem kevesebb, mint nyolcszáz vádhatósági dokumentumot nyújtottunk be, és a vád ötven tanúját hallgattuk ki a perben.

Közéjük tartozott Michael A. Musmanno bíró és Grüber lelkész. Vallomásuk nagymértékben hozzájárult az összkép kialakításához. Mintha végre fölébredt volna a hosszú ideig szunnyadó emberi lelkiismeret, hogy kifejezze bánatát és szégyenérzetét a történtek felett. Mi több, mind a két tanú jelentős mértékben aláaknázta a védelem várható taktikáját. Grüber lelkész bebizonyította, hogy Eichmann nagy hatalmú ember volt, aki önállóan döntött. Beszélt arról, hogy néhányszor bejuthatott Eichmann irodájába, hogy zsidók érdekében járjon el nála.

– Egyszer sem támadt az a benyomásom – mondta a tanú –, hogy Eichmann-nak meg kell kérdeznie a feletteseit ezekről az ügyek-

ről... Azt a benyomást keltette, hogy... ő dönt... Mindig egyes szám első személyben beszélt, „én", „elrendelem", „utasítást adok", „nem tehetem"... Nem emlékszem, hogy akár egyszer is azt mondta volna, érintkezésbe kell lépnie felettes hatóságokkal.

Dr. Servatius, aki különben csak elvétve tett fel keresztkérdéseket a nagy emberirtás tanúinak, ezúttal megpróbálta semlegesíteni e tanúvallomás elsöprő hatását.

Érdekes módszerhez folyamodott: kivonatokat olvasott fel a német protestáns sajtóból, közöttük az egyházi sajtóorgánumokból is, amelyek üdvözölték Hitler hatalomra jutását, jogosnak tartották a zsidóellenes bojkottot, és hangoztatták, hogy „senki sem fogja sajnálni, ha a német közéletben csökken a zsidó befolyás". Aztán a védő feltette a kérdést a tanúnak:

– Nem gondolja, hogy Eichmann az ilyen cikkekből azt a következtetést vonhatta le, hogy helyesen, sőt az egyház dicséretére méltón cselekszik?

A válasz világos volt:

– Sok tévelygő csoportja volt a protestáns egyháznak... Ez az egyház mindig túlságosan tisztelte a tekintélyt. Inkább alattvalók voltunk, mint állampolgárok... Jóllehet nagyon nagy a távolság az ezekben az újságokban közölt nézetek és a később elkövetett cselekedetek között, le akarom szögezni, hogy elhatárolom magam ezektől a nézetektől. Ezt tettem annak idején is.

– És nem tudja, hogy Hitlert tudósok és egyetemi tanárok is támogatták? – kérdezte dr. Servatius.

– De igen – hangzott a válasz. – Tudom jól, hogy sok egyetemi tanár is beállt a sorba, és elfogadta ezeket a nézeteket.[17]

A védelem tehát megállapíthatta, amit különben senki sem vitatott, hogy a nemzetiszocializmus nagy népszerűségnek örvendett Németországban, beleértve az egyházi emberek elsöprő többségét.

Rosszabbul járt a védelem Musmanno bíróval. Musmanno Nürnbergben mindenkitől – így Göringtől is – azt hallotta, hogy Eichmann egyike volt annak a néhány embernek, akiket a zsidókkal történtekért felelősség terhel.

– Nem úgy akarta-e magát tisztára mosni a Reichsmarschall, hogy áthárította a saját felelősségét egy kishivatalnokra? – kérdezte a védő.

– Nem úgy utalt Eichmannra, mint holmi kishivatalnokra – hangzott a válasz. – Ellenkezőleg: nagyon világosan megmondta,

hogy Eichmann teljhatalmat kapott a zsidók megsemmisítésének kérdésében. Hosszan taglalta, hogy Eichmann-nak gyakorlatilag korlátlan hatalma volt annak eldöntésében, hogy kit kell megölni.

– Közölte önnel Göring, hogy ő maga parancsolta meg 1941. július 31-én Himmlernek és Heydrichnek, hogy Európában, a német befolyási övezetben, hajtsák végre a zsidókérdés „végső megoldását"?

– Nem emlékszem, hogy közölte volna, de persze, ez így igaz. De a program végrehajtásának eszköze Adolf Eichmann volt. Ő volt az, aki eldöntötte, milyen sorrendben, mely országokban kell meghalniuk a zsidóknak.

Musmanno bíró egyetlen más vonatkozásban sem engedett. Elmondta a bíróságnak Karl Koller tábornoknak az esetét, amelyre később a bíróság egyértelmű határozatot alapozott. Koller, a Luftwaffe utolsó főparancsnoka, eljárt Eichmann-nál a szövetséges légierők zsidó pilótáinak az érdekében, akik Németország fölött ugrottak ki gépükből. Utolsó dühkitöréseinek egyikében Hitler ugyanis elrendelte, hogy egytől egyig végezzék ki őket.

Dr. Servatius egyik kérdése a tanúhoz így hangzott:

– Zsidóbarát volt Koller?

– Nem ismerem az érzelmeit – válaszolta Musmanno. – De világosan megmondta annak idején, hogy közönséges gyilkosságnak tekinti szövetséges pilóták, egyenruhás katonák kivégzését.[18]

Még Kaltenbrunner is hajlott Koller álláspontjára, mondta Musmanno, Eichmann azonban hajthatatlan maradt.

Több tanút idéztünk meg, hogy beszéljen a Theresienstadtban történtekről, hiszen ott Eichmann-nak különleges szerepe volt. Aztán rövid áttekintés következett a Balkánon és a Szlovákiában lezajlott eseményekről. Rendszerint előre tájékoztattuk a közvéleményt az aznap előterjesztendő bizonyítékok témájáról, mire az érintett vidékről származó emberek csapatostul jöttek el a tárgyalóterembe, vagy a szomszéd helyiségben nézték-hallgatták a csak az épületen belül működő televízió adását az ő országukban történtekről. Így aztán volt „jugoszláv napunk", „görög napunk", „cseh napunk" és így tovább. A tárgyalóteremhez közeli büfében legtöbben az „aznapi ország" nyelvén beszéltek ilyenkor.

– Ott, ahonnan én jöttem el, valójában nemigen különböztek az események a más helyeken történtektől – mondta nekem az egyik látogató. – Viszont ismertem azokat az embereket, akiknek a neve

elhangzott a vallomásokban, emlékszem az utcákra, amelyeket megneveztek. Úgyhogy az egész valóságosabb és elevenebb a számomra, mint a bizonyítási eljárás más részeiben felidézett események.

Miközben a tanúk hajmeresztő beszámolóit hallgattuk, egy pillanatra sem tévesztettük szem elől magát Eichmannt. Hiszen a bizonyítékként százszámra benyújtott okiratok vagy az ő kézjegyével voltak ellátva, vagy őrá hivatkoztak, vagy pedig valamiképpen összekapcsolták a személyét, a szerepét az iszonyatos eseményekkel.

Volt több olyan, a személyével összefüggő konkrét kérdés, amelyek tisztázását különösen fontosnak tartottuk. Például: megfelel-e a valóságnak, hogy Eichmannt annyira gúzsba kötötték a parancsok, hogy ne tudott volna megszabadulni a megbízatásától? A vizsgálat során elhangzott kijelentése értelmében – s ezt később a tárgyaláson is megismételte – több ízben kérte áthelyezését, mivel az emberirtás megkezdése után nem érezte magát alkalmasnak a feladatra. Az SD központjában megtalált személyi dossziéjában azonban nyoma sem volt ilyen írásos kérelemnek. Eichmann ezt azzal magyarázta, hogy csak szóbeli kérelmet terjesztett elő.

Musmanno bíró tanúvallomásával bizonyítottuk: bizony volt rá lehetőség, hogy az ember megszabaduljon az ilyen véres megbízatások alól. Walter Schellenberg SS-Obergruppenführer (tábornok), aki az értelmi szerzője volt a Wehrmacht és az *Einsatzgruppé*-k közötti megállapodásnak, kijelentette az amerikai bírónak, hogy „ha valaki nem érezte magát képesnek az ilyesfajta parancs teljesítésére, akkor hazaküldték". Az egyik bíróság, amelynek éppen Musmanno volt az elnöke, valóban fel is mentett egy vádlottat, Mathias Graf SS-Hauptscharführert (főtörzsőrmestert), aki annak idején visszautasította, hogy egy *Einsatzgruppe*-alakulat parancsnoka legyen. Ha valaki viszolygott a gyilkosságokban való részvételtől, jelentkezhetett frontszolgálatra – ezt az *Einsatzgruppe*-perek szakértői esküvel erősített írásbeli nyilatkozatokkal tanúsították. Dr. Servatius keresztkérdései csak úgy záporoztak Musmannóra, de végül csak ezt a választ kapta tőle:

– Hét hónapig elnököltem az *Einsatzgruppe*-perben. Egyik ügyet a másik után tárgyaltuk. Beszéltem már Erwin Schulzról, aki nem volt hajlandó a felsőbb parancs teljesítésére, és kérte fölmentését. És nem kisebb embertől kapta meg, mint Heydrichtől. És nemcsak

hogy ezredes létére fölmentették a súlyos, véres feladatok alól, hanem később még elő is léptették tábornokká. Ugyanez vonatkozik Franz Sixre is – erről a dokumentumot benyújtották itt. És ugyanez vonatkozik Nosskéra is.[19]

Bizonyítékként felhoztuk továbbá, hogy Himmler 1943 októberében Poznańban magas rangú SS-tiszteknek tartott beszédet. Bemutattuk a négyórás beszéd szövegét: Himmler ismét kijelentette, hogy Németország uralkodásra való elhivatottsága igazolja, hogy más nemzeteket rabszolgáknak tekintsen, akik csak addig élnek, ameddig a Reichet szolgálják. Gúnyolta a „dekadens" szövetségeseket, és hosszan dicsőítette az SS-nek a zsidók elpusztításában vállalt hősi szerepét.

„Íratlan és soha meg nem írandó dicsőséges fejezete ez történelmünknek, hiszen tudjuk, milyen nehéz ölni... Ha az ember parancsot kap, hajtsa is végre... Ha valaki azt gondolja, hogy nem tudja megtenni, mondja meg: »Nem tudom vállalni«, és kérje a felmentését. A legtöbb esetben akkor is ez a parancs: »Mindegy, meg kell tenned.« De az is elképzelhető, hogy levonjuk a végkövetkeztetést: gyönge a fickó, kikészültek az idegei; jó, hát akkor nyugdíjba vele."[20]

Eichmann erre azt mondta a vallomásában: lehet, hogy a legmagasabb rangú tisztekre érvényes volt az ilyesmi, s az *Einsatzgruppe*-beosztás alól esetleg felmenthettek egy-egy közlegényt. De őrá sose vonatkozhatott ez a tétel.

Sassennak őszintébben beszélt. Amikor a holland újságíró megkérdezte tőle, megpróbált-e valaha is szabadulni a megbízatásától, Eichmann egyszerűen azt válaszolta: „Nem. Soha."[21]

Nem szívesen járult hozzá beosztottai áthelyezéséhez sem. Egyik embere, Wisliceny, ezt írta: „Eichmann elgondolása a személyzeti politikájában az volt, hogy senkit sem enged el, aki valaha is vele dolgozott... Meg akarta tartani az embereit, és nem engedte el őket akkor sem, ha pillanatnyilag nem akadt is munka a számukra."[22]

Eichmann ismételten kijelentette Müllernek, a Gestapo főnökének, hogy a Gestapo nem jár el elég erélyesen a szabotőrökkel, a belső ellenséggel szemben. „Csak akkor tisztíthatjuk meg az istállónkat, ha félmillió németet a falhoz állítunk",[23] mondotta. Még a könyörtelen Gestapo-főnök is megdöbbent, és csak annyit motyogott: „Hogyne, persze, Eichmann bajtárs."

Amikor a per folyamán erről kérdeztem Eichmannt, megjegyezte, hogy ő „csak" százezer német kivégzését ajánlotta.[24]

Bizonyítékként beterjesztettük dr. Hans Günther Seraphimnak, a göttingeni egyetem tanárának eskü alatt tett írásbeli vallomását. Dr. Seraphim a német bíróságok megbízásából kutatásokat végzett arra vonatkozólag, lehetséges volt-e annak idején felmentést kapni „az SS-ben teljesítendő terhes kötelességek alól, és áthelyezést kapni a hadseregbe". Dr. Seraphim megállapításai minden tekintetben igazolták állításainkat. Tételeinket később egészen váratlan oldalról – és erőteljesen – alátámasztotta a védelemnek néhány tanúja is.

További tisztázandó kérdés volt, hogy miért nem ért el magasabb rangot Eichmann. Sassennak és az izraeli rendőrségi kihallgatójának azt mondta, hogy az ilyen beosztású osztályvezetőnek obersturmbannführeri (alezredesi) rang járt.

– Ha Müller előléptet, kitör a palotaforradalom – mondotta.[25] Amíg a „zsidó ügyek" intézése csupán egy Gestapo-ügyosztályt igényelt, addig nem léphetett feljebb a ranglétrán.

1944 decemberében, amikor „zsidó ügyekben" már nem volt sok tennivaló, Eichmannt, 1945. áprilisi hatállyal, főosztályvezetővé léptették elő és standartenführeri (ezredesi) rangot kapott. Mindenki gratulált neki. De mire új rangjelzését átvehette volna, addigra már mindenki viszolygott a magas rangoktól.

– Rohadt egy állás volt – mondta Sassennak Eichmann –, és nem járt előléptetéssel.[26]

Később ezt is alátámasztotta a védelem egyik tanúja, bár egészen más módon.

Bebizonyítottuk, hogy Eichmann-nak a hivatali pozícióját messze meghaladó hatalma volt a haláltáborokban. Auschwitz ugyan az SS Gazdasági és Közigazgatási Főhivatalának hatáskörébe tartozott, Eichmann-nak mégis teljhatalma volt az oda küldött zsidók fölött.[27]

Ő vitte el Hössnek Himmler utasítását arról, hogyan működjék Auschwitz. Hivatalos felügyelő-körútján, 1942 nyarán, Himmler közölte Höss-szel, hogy „Eichmann programjának végrehajtása folytatódik, mégpedig hónapról hónapra fokozódó intenzitással".[28] Amikor megindult a megsemmisítési folyamat, „Eichmann egy további parancsot hozott, amelynek értelmében az aranyfogak eltávolítandók a halottak szájából, a nők haja pedig levágandó".[29]

Érdekes, hogy a Sassennal folytatott beszélgetései során Eichmann vonakodott beismerni a halottgyalázás tényét.

– Most hallom először – mondotta –, hogy az aranyfogakat eltávolították. Kizártnak tartom, hogy valaha is történt ilyesmi.[30]

A pert megelőző kihallgatáson viszont minden további nélkül bevallotta, hogy ő maga szemtanúja volt az eljárásnak.[31]

Érdemes megjegyezni: az SS Gazdasági és Közigazgatási Főhivatala vezetőinek tárgyalásán Oswald Pohl SS-tábornokot és beosztottait tisztázták azok alól a vádak alól, hogy emberölésre adtak parancsot. Az ítélet szerint az ilyen parancs mindig a Birodalmi Biztonsági Főhivataltól indult ki.[32]

Höss vallomása ugyancsak kompromittálta Eichmannt; mi pedig mindent elkövettünk e vallomás alátámasztására. Gustave M. Gilbert, a Long Island-i egyetem tanára segítségünkre volt ebben a törekvésünkben. Tanúvallomásában beszélt a nürnbergi perben börtönpszichológusként szerzett tapasztalatairól. A per minden egyes vádlottjával beszélgetett; megfigyelte a reakcióikat, és megfigyeléseiről feljegyzéseket is készített, amelyeket azután közreadott. Különleges elmélyültséggel tanulmányozta Rudolf Hösst, akit Nürnbergben tanúként őriztek akkor, és aki tudta, hogy rövidesen kiadják Lengyelországnak, mert az ügyét ott fogják tárgyalni. Gilbert professzor szerint Höss teljességgel fásult magatartást tanúsított.

– Beletörődött a halálba, semmi érdeke sem fűződött holmi hamis vallomáshoz. A bíróság előtt, a tanúk emelvényén elismételte, amit nekem már nürnbergi zárkájában, beszélgetéseink során elmondott. Magától értetődő betetőzése volt ez egy olyan pályafutásnak, amelyre a halál nyomta rá bélyegét, és amelynek szükségképpen erőszakos halállal kellett végződnie, és ezt Höss mindenféle érzelmi megnyilvánulás vagy felindulás nélkül vette tudomásul. Amikor kérdezték, gépiesen leírta mindazt, amit tudott.[33]

Gilbert professzor egy érdekes és teljességgel új bizonyítékkal szolgált. Amikor Höss Nürnbergben két és fél millió férfi, nő és gyermek megsemmisítéséről beszélt a tanúvallomásában, Göring puszta propagandának minősítette az egészet, szerinte ugyanis „technikailag lehetetlen" annyi embert megölni a Höss megjelölte időszakon belül. Úgy látszott, a többi vezető náciban is mély benyomást keltett Göring érvelése, így aztán Gilbert professzor átadott Hössnek egy papírlapot, amelyre németül ezt írta: „Göring

tudni szeretné, hogyan volt technikailag lehetséges három és fél év alatt két és fél millió ember elpusztítása."[34] Höss kézzel írta rá a válaszát ugyanarra a papírlapra; vázolta az emberirtási gépezet legfontosabb műszaki részleteit, és közölte a számításait, amelyek megegyeztek a korábban említett számadatával. Ez a papírlap nem más, mint a „végső megoldás" dióhéjban, és a szövegében Eichmann neve háromszor is előfordul, a legszembetűnőbb helyeken: először mint szállítási hatóság, amely a zsidókat a táborba küldte; másodszor mint parancsnokló hatóság, amely utasításokat adott a deportáltak sorsát illetően; harmadszor mint nyilvántartó hatóság, amely kizárólagos joggal vezette a statisztikát az emberirtásról. E történelmi dokumentum eredetijét, Höss keze írásával, Gilbert professzor hosszú esztendőkig őrizte; most tárta először a nyilvánosság elé, és az irat a per bizonyítási anyagába került.

Meg akartam bizonyosodni felőle, vajon Höss nemcsak áthárítani akarta-e a saját felelősségét Eichmannra, ezért hát ezt kérdeztem Gilbert-től:

– Gondolom, ön, mint pszichológus, tudja, hogy a vádlottak néha olyan lelkiállapotba kerülnek, hogy úgyszólván magukkal akarnak rántani és gyanúba akarnak keverni másokat.

– Igen. Ez gyakori felelősségelhárítási módszer.

– Állítaná-e, hogy Rudolf Höss ilyen lelkiállapotban volt, amikor vele beszélt?

– Nem. Határozottan nem. Mint már korábban megjegyeztem, Höss olyan ember volt, aki gépiesen elmondta a tényeket, amelyekről tudott. Nyilvánvalóan nem jelentett neki semmit, hogy milliókat gyilkolt meg; habozás nélkül ismertetett minden részletet; méghozzá minden felelősségáthárítási, vagy védekezési, vagy egyéb ilyen kísérlet nélkül, teljesen spontán módon, és anélkül, hogy bármiféle nyomást gyakoroltam volna rá. Eichmann neve ismételten szóba került a vallomásaiban, a kijelentéseiben, így hát végül rádöbbentem, hogy Eichmann az emberirtási program egyik kulcsfigurája volt.

Eichmann hatalmát a táborokban kísértetiesen szemlélteti az a mód, ahogyan a strasbourgi egyetem „átörökléskutató intézete", amely „az indogermán faj tevékenységét és teljesítményeit" vizsgálta, csontvázakat és koponyákat kapott.[35] Wolfram Sievers, az intézet igazgatója, tájékoztatta Himmler hivatalát, hogy anatómusuknak, Hirth professzornak zsidók csontvázaira volna szüksége a

munkájához. Himmler jóváhagyásával Sievers a koncentrációs táborok felügyelőjéhez, Glückshöz fordult, hogy megkapja a táborokból az „árut", Glücks azonban Eichmannhoz utasította. Eichmann közvetlenül Himmler hivatalától kívánt róla írást, amit azonnal meg is kapott. Aztán Auschwitzban egy antropológus kiválasztotta azokat a még élő embereket, akiknek a csontvázára igényt tartottak, Eichmann ügyosztálya pedig 115 férfit és nőt – 79 zsidó férfit, 30 zsidó nőt, 2 lengyelt és 4 megállapíthatatlan származású személyt – szállíttatott a natzweileri koncentrációs táborba, hogy ott „csináljanak belőlük" csontvázakat a strasbourgi egyetem számára. A gyilkosságokat Josef Kramer SS-Hauptsturmführer (százados), a hírhedt bergen-belseni tábor parancsnoka személyesen hajtotta végre. Hirth professzor ellátta Kramert mérges gázzal és pontos használati utasításokkal. A tudósoknak átadott holttesteket részben szétdarabolták, részben alkoholban konzerválták. Amikor a franciák Strasbourgot visszafoglalták, megtalálták ezeket a holttesteket és a levágott testrészeket. Mindet lefényképezték, és a fényképeket „föltehetően zsidó személyek" megjelöléssel látták el. A huszonegy hátborzongató felvételt benyújtottuk a bíróságnak.[36]

Az ötvenedik ülésszak után elérkeztünk a magyar zsidóság fejezetéhez. A magyar zsidók sose hitték volna, hogy őket is magával sodorja a katasztrófa. Minden egészen hirtelen és őrjítő gyorsasággal ment végbe; 1944 májusában és júniusában Eichmann-nak sikerült majdnem félmillió magyar zsidót Auschwitzba szállíttatnia. Tizennégy tanú ismertette a perben a náci megszállta Európa zsidósága utolsó biztonságos „szigetének" történetét.

A tárgyalótermet ekkor egy másik per emléke árnyékolta be. Ezt a pert néhány évvel előbb tárgyalták Jeruzsálemben; akkor került reflektorfénybe, legalábbis részben, a magyar zsidóság bizakodásának és vezetői tragédiájának ügye. Rágalmazási per volt ez, egy olyan ember ellen, aki árulással és a nácikkal való együttműködéssel vádolta dr. Izrael Kasztnert (Kasztner Rezsőt), a budapesti zsidóság egyik vezetőjét. A kerületi bíróság Kasztnert megbélyegezte „gyalázatos magatartásáért", de röviddel a fellebbviteli bíróság ítélete előtt, amely tisztára mosta volna Kasztnert, és helyreállította volna a becsületét, egy fanatikus fiatalember agyonlőtte.

Izrael magyar közösségének véleménye a Kasztner-kérdésben azóta is megoszlik. Némelyek bátornak, hősnek tekintik, mások

sehogy sem akarják sem elfelejteni, sem megbocsátani az Eichmann-nal Budapesten fenntartott kapcsolatát, sem pedig azt, hogy nem riasztotta idejekorán a vidéki zsidóságot. Keserűen panaszolják még ma is: „Úgy szálltunk fel az auschwitzi vonatra, hogy fogalmunk sem volt, mi vár ránk. Pedig Kasztner és a barátai tudták. Miért nem riasztottak bennünket? Miért nyugtatgattak bennünket?" Ezt ismételgették, jóllehet a Legfelsőbb Bíróság tényként állapította meg, hogy egy bizonyos nap után már egyszerűen lehetetlen volt hírt eljuttatni vidékre.

Az egyik legmegfontoltabb ember, akit ismerek, és aki nemrég vezető állást töltött be egy igen fontos szervezetben, azok között volt, akik akkor, 1944 nyarán, felszálltak az Auschwitzba induló vonatra. Megkérdeztem tőle, miért nem szökött meg, miért nem rejtőzött el? Így felelt:

– Ha tudom, mi az az Auschwitz, akkor nincs az a földi hatalom, amely bekényszerített volna abba a vonatba. De viszont nincs az a földi hatalom, amely elhitette volna velem, hogy létezik egy ilyen Auschwitz. Sőt, amikor már ott voltunk a táborban, és érkezésünkkor egy lengyel zsidó a magas kéményekre mutatott, mondván, hogy nemsokára rajtuk keresztül távozunk a földi létből, biztos voltam benne, hogy az az ember elmebajos. Senki sem hitt volna a figyelmeztetésnek, akkor sem, ha Kasztner valóban tájékoztatja az embereket.

Vannak azonban sokan, akik sose nyugodtak bele a Legfelsőbb Bíróság Kasztnert feloldozó, megfontolt ítéletébe, s továbbra is kárhoztatják a vértanúságot szenvedett magyar zsidóság vezetőit. Tudtam, meglehetősen élénk tevékenységet fejtenek ki, hogy az Eichmann-pert a Kasztner-ügy felélesztésére használják fel. Mindenkit felszólítottam, tartózkodjék a belső vitáktól, hiszen ez a per a gyilkos pere, nem pedig az áldozataié. De annyi indulat keveredett az ügybe, hogy nem lehettem biztos a dolgomban.

Ezért hát roppant óvatosan kellett eljárnunk. A magyar ügy tárgyalását igen aprólékosan készítettük elő, és minden tanújelölt személyét minden számba jöhető szempontból megvizsgáltuk. Az előkészítő munka nagy részét segítőtársam, Gabi Bach végezte; megmondtam neki, hogy nem idézünk meg olyan tanút, aki a tanúskodást esetleg Kasztner-párti vagy Kasztner-ellenes tüntetésre használná fel. Ezen az alapon aztán két tanújelöltet eleve kizártunk. Az egyik közölte velem, hogy majd ő megmutatja most a

világnak, hogy Kasztnernál derekabb zsidó kevés élt a történelem folyamán; hozzátette, hogy ő ezért jött át Európából tanúskodni. Azt is közölte, hogy Kurt Becher SS-Obersturmbannführert is tisztázni fogja mindenfajta vád alól. Máskülönben megidéztük volna tanúnak ezt az embert, hogy néhány vonással kiegészítse a Budapesten történtekről kapott képet; így azonban lemondtam a szerepeltetéséről.

Erre aztán sajtóértekezletet hívott össze, hogy kiöntse a lelkét és hangot adjon felháborodásának.

Egy másik tanút, akit máskülönben szintén megidéztünk volna, éppen ellenkező okból utasítottunk el. Tudtuk ugyanis, hogy semmiképpen sem tudna úrrá lenni a Zsidó Tanács némely tagja, de kivált a Kasztner iránt táplált, kérlelhetetlenül ellenséges érzelmein, és minden valószínűség szerint hangot adna indulatainak a tanúvallomásában.

Bach a maga megszokott tapintatával tett eleget kényes feladatának, hogy a magyarországi események bizonyítási eljárásának nagy részét lebonyolítsa; sikerült is elkerülnie a robbanással fenyegető buktatókat.

Akadtak azért igen feszült pillanatok. Freudiger Fülöpnek, a budapesti ortodox zsidó hitközség egyik vezetőjének tanúskodása alatt a tárgyalóterem közönségének soraiból valaki odakiáltotta neki magyarul: „Maguk nyugtatgattak bennünket, hogy ne meneküljünk, közben pedig a családjukat kiszöktették." Éles fájdalom tükröződött Freudiger máskülönben nyugodt arcvonásain. Megremegett a kis kecskeszakálla, de nem válaszolt. A bíróság elnöke eltávolíttatta a teremből a közbeszólót, és szünetet rendelt el.

A maga nyers valóságában bontakozott ki a náci megszállta Európában kutyaszorítóba került zsidó vezető emberek tragédiája. Mit tehetett volna Freudiger? Hogyan tudhatta volna, hogy minden elveszett, és hogy ezúttal csődöt mondtak a hagyományos eszközök, amelyek segítségével más alkalmakkor sikerült életben tartani a zsidóságot az üldöztetések alatt? Nem érthető emberi gyengeség-e, ha valaki elsősorban a családjával törődik? Ugyan kinek van joga azt mondani, hogy Freudigernek tudnia kellett volna: itt fel kell hagyni minden reménnyel, riasztani a zsidókat, azt kiáltva: *„Sauve-qui-peut!"** És vajon segített volna az ilyesmi?

* Meneküljön, ki merre lát!

Embertelen és ostoba dolog kényelmes karosszékből utólag osztogatni a szabványrecepteket, hogy mit kellett volna tenni.

Bach megkérdezte Freudigertől, felismeri-e Eichmannt, akivel annak idején találkozott Budapesten.

– Az én emlékezetemben – válaszolta halkan Freudiger – egyenruhás Eichmann él, magas szárú lovaglócsizmát visel, szétterpesztett lábakkal áll, kezét a revolverén nyugtatja, és uralkodó fajtájának a magaslatáról kiabál velem. De bizony ő az, itt, velem szemben.[37]

Dr. Bródy Sándor Brazíliából jött el Jeruzsálembe azért a hetvenöt percért, amelyet Jeruzsálemben a tanúk emelvényén töltött.[38] Tanúja volt annak idején a kistarcsai deportálásoknak; a budapesti Zsidó Tanács alkalmazottjaként tartózkodott a táborban, az élelmiszer-ellátásra felügyelt. Eichmann arroganciája és ügybuzgalma ezerötszáz további áldozatot követelt, csak mert meg akarta mutatni Magyarország kormányzójának, hogy egy Horthy hiába parancsol „megálljt". Bródy mindkét deportálásnál jelen volt, és most szomorú, felindult hangon adta elő mondanivalóját.

A kistarcsai vonat egyik foglyát Reich Jakabnak hívták, akkor fogták el, amikor látogatóban járt egy budapesti barátjánál. A börtönből levelet juttatott el feleségéhez, Margóhoz. Kérte az asszonyt, ne aggódjék.[39] „Valahogy majd csak túljutok rajta – írta. – Ha délután háromkor itt leszel szemben az épülettel, láthatlak téged és te is láthatsz engem." Aztán az asszony értesült, hogy férjét Kistarcsára vitték, és néhány nap múlva levelezőlapot kapott tőle. Neve és lakcíme alatt a férje keze írásával utóiratféle: „Áldott legyen a kéz, amely postára adja ezt a lapot." Aztán – más kézírással – a következő szöveg: „Pocsolyában találtam Karácsond vasútállomáson, ezennel postára adom." A levelezőlap szövege pedig: „Ma szerda délután van. Felraktak minket a vonatra, és megyünk. Isten áldjon, drága családom. Apa." Nemsokára levél érkezett, vécépapírra írva, a levélíró ismét Isten áldását kéri a postázóra. „Németországba megyünk – írta Reich Jakab. – Talán újabb csoda történik, mint múlt szombaton, és visszairányítanak bennünket. Semmit sem vihettem magammal. Valahogy majd csak elviselem a sorsomat, és nem akarlak szomorítani benneteket, de úgy szeretnék veletek lenni. Drága gyerekeim, viseljétek gondját Anyának... A tehervonatról, szeretettel: Apa."[40]

Reich Margó – törékeny, sápadt, ősz asszony – mindkét levelet és a levelezőlapot felmutatta a tárgyalóteremben. Soha többé nem

kapott hírt a férjétől. Csak annyit tud, hogy utoljára Auschwitzban látták.

Eichmann magyarországi korszakát, utolsó „nagy" periódusát, éppoly hatalmas erejű szilajság, vadság jellemezte, mint a tavasz közeledtekor a tél végi szélvihart. És valaki elmondta erről az időszakról, hogy Eichmann, aki különben az íróasztal mögül gyilkolt, ezúttal saját kezűleg vett részt egy zsidó meggyilkolásában. Nem hoztuk fel ezt külön vádpontként – nem lett volna értelme kiemelni ezt az egy zsidó fiút a hatmillió áldozat közül –, de az eset kétségkívül jellemző Eichmann magatartására, így hát bevettük a bizonyítási eljárásba.

Tanúnk, Gordon Ábrahám tizenhat éves volt 1944 áprilisában, amikor több száz budapesti zsidó fiúval együtt fölrendelték a Svábhegy szép villa- és szállodanegyedébe, amelyet lefoglalt magának a Gestapo és a német katonai kirendeltség. A fiúk egy hónapig katonai raktárakat építettek, aztán Gordont tizenötödmagával a Rózsadombra vezényelték. Az Aschner Lipót nagyiparostól kisajátított villa kapujában egy civil ruhás, tömzsi német fogadta őket, aki közölte velük: „Engem Slaviknak hívnak, és melegen ajánlom, hogy vigyázzatok magatokra!" Rájuk parancsoltak, hogy ássanak árkokat a légvédelmi berendezésekhez a villa cseresznyéskertjében; a zsidó munkacsoport-vezetőjük pedig megsúgta nekik, hogy ez Adolf Eichmann Gestapo-főember rezidenciája.

– Több alkalommal láttam ott – mondta tanúvallomásában Gordon. – Egyszer italt kortyolgatott a teraszon... Egy másik alkalommal, amikor éppen légiriadó volt, bement a gyümölcsösbe... Néhány hét múlva, mialatt dolgoztunk, egy Teitel nevű katona megvádolta egyik társunkat, hogy cseresznyét lopott. A fiú tizenhat éves lehetett, vagy talán tizenhét. Salamonnak hívták. Teitel odament hozzá és rárivallt: „Cseresznyét loptál!" Még ma is látom a jelenetet. Egyszerre csak megjelent Slavik, sortban, meztelen felsőtesttel, mivelhogy meleg nap volt. Azután Eichmann tűnt fel a verandán, és magához intette Slavikot. Rövid beszélgetés után Slavik visszajött, és Teitellel együtt elvonszolta azt a fiút. Még ma is hallom a fiú fájdalmas kiáltását: „Nem loptam semmit! Nem loptam semmit!" Belökték a szerszámkamrába. Majd Slavik kijött, megkerülte a házat, és Eichmann-nal együtt tért vissza. Mindketten bementek a szerszámkamrába. Eichmann az egyenruhája nadrágját viselte, de különben ingujjban volt. Meleg nap volt... Aztán

csak Salamon sikoltozását hallottuk, körülbelül tizenöt percig. Majd egy tompa puffanás és néma csend. A szerszámkamra bejáratánál megjelent Eichmann. Egy kicsit zilálton. Az inge kilógott. Foltokat is láttam az ingén. Vérfoltokat, azt hiszem... Majdnem biztos vagyok benne, hogy vérfoltokat... Miközben elhaladt mellettünk, két német szót dünnyögött. Emlékszem erre a két szóra. Sohasem fogom elfelejteni. Azt mondta: *Überflüssiges Mistvolk.**[41]

(Eichmann egyik kedvenc szavajárása volt ez. Dr. Kasztner elmondta annak idején, hogy amikor Eichmann a zsidók deportálásáról beszélt, kijelentette: „Meg kell tisztítanom a vidéket a ganéj zsidóktól.")[42]

Gordon lassan, tagoltan folytatta vallomását, szemmel láthatóan nagy erőfeszítést tett érzelmei visszafojtására.

– Rögtön ezután kijött a szerszámkamrából Slavik, és hívta Teitelt, aki már korábban kijött – mondotta Gordon. – Majd együtt visszamentek, és kihurcolták a kamrából a fiú élettelen testét. A lábánál fogva vonszolták. A jelek szerint a fiú már nem élt. Arca vérzett, feldagadt; valósággal darabokra tépték őt, a végtagjait mintha leszakították volna. A testét a hátsó bejárathoz tették. Aztán Teitel elment a kocsiért. Katonai autó volt. Ezt mindennap láttuk. Kétéltű jármű volt. A fiú testét a hátsó ülésre dobták. Teitel mintegy félóra múlva visszajött. Néma csendben dolgoztunk tovább. Teitel odajött hozzánk, és azt mondta, magyarul: „Behajítottam azt a büdös hullát a Dunába, és rátok is ez a sors vár, ha nem viselkedtek rendesen!" Ez a Teitel sváb volt, vagyis a Magyarországon élő németségből származott, így hát beszélt magyarul is. Soha többé nem láttam Salamont – fejezte be tanúvallomását Gordon.

Dr. Servatius keresztkérdései nyomán kiderült, hogy Gordon még aznap – „talán úgy egy óra múlva" – elmondta az esetet a bátyjának. Ám Gordon korábbi vallomása szerint ez csak egy év múlva történt. (Az eltérés valószínűleg elírás következménye: *sana* héberül évet jelent, *saa* pedig órát.)

A védelem nyomban kérte, hallgassák ki bécsi börtönében Slavikot, akit éppen ennek a gyilkosságnak az alapos gyanújával vettek őrizetbe. Slavik emlékezett rá, hogy Eichmann-nak úgyszólván főudvarmestere volt.

– Igen – mondta –, Budapesten az Aschner-villában laktunk. Az

* Fölösleges szemét népség.

is igaz, hogy Eichmannéknak magyarországi születésű német sofőrjük volt, Teitelnek hívták, ő vezette az autójukat. Kétéltű jármű volt.

– Mi történt Teitellel?

– 1944 júniusában vagy júliusában meggyilkolt egy idős magyar hölgyet. Úgy hallottam, hogy SS-bíróság elé került, és kivégezték ezért a tettéért – válaszolta Slavik.[43]

Ítéletében az izraeli bíróság „pozitív módon értékelte" ugyan Gordon tanúvallomását, de mégsem hozott döntést a cseresznyéskertben történt gyilkosság ügyében, mert a részleteket nem támasztotta alá bizonyíték.

Ezután Joel Brand, „a halottak küldöttje" vallott tanúként a fantasztikus „árut vérért"-üzletről. Amint ott állt a tanúk emelvényén és Eichmann ugató üvöltését utánozta – „Egymillió zsidó tízezer teherautóért: elég olcsón megússzák!"[44] –, rádöbbentem, hogy ez az ember már csak afféle emléklerakat. Jelene nincs; élete régen megszűnt, talán abban a kairói börtönben, ahol hónapokig tartották fogva a britek, ő pedig a fejét verte a falba, és azt ordította, hogy vissza kell mennie Budapestre, hiszen a németek naponta tízezer magyar zsidót küldenek a halálba. Ott, Kairóban Brand lelke meghalt, csak a teste élt még húsz esztendőt. Nem volt képes egyébre, mint hogy folyton csak mondja, mondja a kudarcba fulladt küldetése történetét. Meggyötört lelkének még az Eichmann-per sem hozott megnyugvást; három évvel később meghalt, röviddel azután, hogy Németországban Krumey és Hunsche ellen tanúskodott.

Brand tanúvallomása után bemutattam a bíróságnak egy sor dokumentumot dr. Weizmann irattárából. Ezek az okmányok akkor kerültek először nyilvánosságra. Élesen megvilágították a zsidó nép akkori tragédiáját, azét a népét, amelynek semmiféle hatalmi eszköz nem állt rendelkezésére, amelynek még csak egy emigráns kormánya se volt, és amely lázasan kutatta a módját, hogyan menthetné meg a véreit.

„Már rájuk szakadt a katasztrófa", hívta fel Anthony Eden figyelmét Weizmann.[45] „Konzultálunk a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal", válaszolta a brit külügyminisztérium.[46] Weizmann nem hagyta annyiban: „Auschwitzban négy krematórium működik szünet nélkül; küldjék vissza Brandot! Bombázzák a táborokat és a táborokhoz vezető vasútvonalakat!"[47] A londoni

külügyminisztérium azt válaszolta, hogy mindent a kabinet elé terjeszt, és Sztálinnal együtt meg fogják vizsgálni a lehetőségeket.[48]

Valójában semmi sem történt. 1944. október 30-án, amikor a tragédia már majdnem beteljesedett, John Martin, a brit miniszterelnök titkára, egy moszkvai látogatása után azt írta Weizmann-nak: „Biztosíthatjuk, hogy mind Őfelsége kormánya, mind pedig a szovjet kormány gondol az újabb magyarországi üldözések veszélyével, és minden tőlük telhetőt elkövetnek az elhárítására."[49]

Üres szavak. Akkorra már a magyar zsidóság nagy része elpusztult Auschwitzban, s további tömegeit elindították Ausztria felé, a szörnyű gyalogmenetre.

„Bíróság előtt áll az egész világ" – ez volt a lényege a különféle fővárosokban megjelent tudósításoknak, amelyek az Eichmann-perről számoltak be.

A pernek ebben a szakaszában mutattam be azokat a dokumentumokat, melyek bizonyították: Hadzs Amin al Husszeini, az egykori jeruzsálemi mufti, Rasid Ali Gajlani, az iraki felkelők vezére és mások nyomást gyakoroltak a nácikra: ne engedjék, hogy zsidó gyermekek kerüljenek Palesztinába. Az exmufti tudomására jutott, hogy kétszázhetven gyereket, három menekültcsoportban, kicsempésztek Magyarországról és Romániából. „Kötelességemnek tartom tájékoztatni Excellenciádat – írta az exmufti Ribbentropnak –, hogy az arabok, akik a tengelyhatalmak hűséges barátai, úgy érzik, amikor ezt látják, hogy megbántották és megsértették őket."[50] Kérte Németországot, „torpedózzon meg minden ilyen törekvést". „Problémáik helyes megoldása az, hogy máshová küldjék őket, például Lengyelországba", javasolta az akkori vallási vezető. „Az arab nemzet értékelni fogja ezt – folytatta –, és a barátságra barátsággal fog válaszolni."[51]

Az egykori mufti és Eichmann kapcsolatai régi keletűek voltak. 1942 elején Eichmann fogadta őt és kíséretét ügyosztályának központjában, és előadást tartott nekik az európai „végső megoldásról". Az exmuftit annyira föllelkesítette a dolog, hogy azonnal kérte Himmlert, jelöljön ki valakit Eichmann emberei közül az ő „személyes tanácsadójának", hogy amikor majd a győztes tengelyhatalmak visszahelyezik tisztébe, Palesztinában is „végleg megoldhassa" a zsidókérdést.[52] Eichmann üdvözölte a javaslatot.

„Felbecsülhetetlen értékű gyöngyszem... Az arabok legnagyobb barátja",[53] jegyezte fel naplójában az exmufti Eichmannról.

Kettejük kapcsolata a mufti unokaöccsének közvetítésével folytatódott: később ő is meglátogatta Eichmannt a hivatalában.[54]

Az exmufti nincs már hatalmon, sem hivatalban, de azért nagy tekintélynek örvend az olyan arab országokban, amelyekben még a jeruzsálemi per idején sem mulasztották el kinyilvánítani kérlelhetetlenül ellenséges érzületüket.

A muftiközjáték után a perben a haláltáborok kerültek sorra, ami négy napot, nyolc ülést vett igénybe. Mivel több millió embert éppen ezeken a helyeken irtottak ki, feltétlenül szükségesnek tartottam, hogy meglehetős részletességgel tárgyaljuk a körülményeket. Az egyes tanúkat most is arra kértük, hogy a valóságnak csak egy-egy kis darabját ismertessék arról az öt táborról, amelynek történetét fölvettük a bizonyítási eljárásba. De ez a valóság már nem is volt valóságos. Úgy éreztem, magát a tárgyalótermet is elárasztják a krematóriumok mérges gázai. Időnként mintha belélegeztem volna a halálos gázokat és a megperzselt hús szagát. Mikor a tanúk hangsúlytalanul csak mondták, csak mondták a vallomásaikat, újra átéltük velük az egész lidérces álmot.

Mintha transzban imbolyogtunk volna; kétlem, hogy teljességgel tudatában lettünk volna mindannak, ami az alatt a pár nap alatt zajlott körülöttünk. Amikor kiléptünk a törvényszék épületéből, különösnek találtuk, hogy süt a nap, tiszta a levegő, és az emberek ügyes-bajos dolgaikat intézik. Odabent pedig: az ember előidézte pokol képe.

Két tanú zárt tárgyaláson vallott a sterilizációs műtétről, amelyet Auschwitzban hajtottak végre rajtuk. Ezek voltak azok a „gyakorlati kísérletek", amelyekről Eichmannt „folyamatosan tájékoztatták", és amelyek szervesen illeszkedtek a wannseei konferenciát követő értekezleteken megvitatott általános sterilizációs tervekbe.

Egy alkalommal bizonyos értelemben magam is tanúskodtam. Volt egy lengyelországi tábor, Bełżec, amelyből senki sem került ki élve, vagy legalábbis mi nem találtunk senkit. Tudtuk viszont, hogy Bełżecben hatszázezer zsidót pusztítottak el, és birtokunkban volt dr. Kurt Gerstein beszámolója, amely élénk színekkel ecsetelte a tábort.

Ennek a Gerstein-féle beszámolónak megvolt a maga története. Nürnbergben a vádhatóság javasolta, hogy fogadják el bizonyítékként mind Gerstein beszámolóját, mind pedig az 1945-ben lefolyt kihallgatásának jegyzőkönyvét, de a bíróság elutasította a javaslatot, mivel az iratokat nem hitelesítették kellőképpen. Mi persze mindenképpen be akartuk mutatni bizonyítékként Gerstein vallomását, de ezt csak megfelelő igazolás és hitelesítés birtokában tehettük meg.

Abraham Selinger izraeli rendőrtisztnek, aki az előzetes vizsgálati kihallgatásokat irányította, sikerült ügyes és állhatatos kutatómunkával megtalálnia azt a két egykori katonatisztet – az egyiket Párizsban, a másikat a Pennsylvania állambeli Chadds Fordban –, akik annak idején Rottweilban kihallgatták Gersteint. Mind a ketten tökéletesen emlékeztek az ügyre, és módjukban volt azonosítani Gerstein beszámolóját és vallomását. Bach elérte, hogy Gerstein özvegyét Nyugat-Németországban kikérdezzék, és azonosítsa elhunyt férje kézírását.[55] Megkaptuk Hecklinger lelkésztől az igazolást, hogy a beszámolót az ő írógépén írták.[56] A svéd külügyminisztériumtól hivatalos írást kaptunk, amely megerősítette, hogy Gerstein annak idején bizalmasan közölte von Otterral, amit 1942-ben Bełżecben tapasztalt, és megerősítette kettejük beszélgetésének tartalmát is.[57] Végül a franciáktól halotti bizonyítványt kaptunk, amely megerősítette Gerstein halálának tényét.[58] E bizonyítékok alapján Gerstein beszámolóját a bíróság elfogadta, én pedig felolvastam.

Így aztán én mondtam el a bełżeci haláltábor történetét. Sosem jártam ugyan arra, de ebben a táborban lelték halálukat nagybátyáim, nagynénéim, unokatestvéreim, gyerekkori barátaim, akik egykor mind Lwówban éltek, abban a városban, ahol születtem és gyerekkoromat töltöttem.

Még az addiginál is világosabbá vált Eichmann szerepe a mérges gáz kiválasztásában és a helyszínre való szállításában.

A táborokban tett „zarándokutunk" végén elérkeztünk Auschwitzhoz. Az Auschwitz ismertetésére tett első kísérletünk nem sikerült, mivel Jehiel Dinur elájult tanúskodás közben. (Lásd a 10. fejezetet.) „Ön megbízott bennem, én azonban cserbenhagytam önt", így kezdődött a levél, amelyet a nagy író intézett hozzám később, amikor már kiheverte a megrázkódtatást, amelynek következtében két hétig nyomta az ágyat. Megnyugtattam: az a néhány mondat, amelyet „a hamvak bolygójáról" elmondott, egész kötetek helyett beszélt. Más tanúkat is felvonultattunk, és három ülésen foglalkoztunk Auschwitzcal. Elkísértük a tanúkat a dr. Mengele előtt végzett névsorolvasásokra, követtük a gyerekeket a krematóri-

umhoz, ahol néha játszani is engedték őket „hivatalos órákon kívül".

Végül elhatároztam, hogy a bizonyítási eljárásnak ezt a részét rövidebbre fogom. Itt a szavak már amúgy sem fejezik ki a teljes valóságot, és félő, hogy még két-három nap, és nem tudunk már tovább uralkodni az idegeinken.

Tanúvallomások helyett lejátszottam egy körülbelül egyórás filmet. Különféle jeleneteket, amelyeket különféle időpontokban vettek fel. Néhányat a németek vettek filmre annak idején, titokban; nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy megörökítsék az eseményeket; más jeleneteket a szövetséges hadseregek tagjai vettek fel, röviddel a felszabadítás után. Sok olyan dolog szerepelt ebben a filmben, amely mintegy konkrét formába öntötte a per addigi nyolc hetének tanúvallomásait: emberek vetkőznek megásott árkok előtt, halomba rakják a sárga csillaggal megjelölt ruhákat, meztelenül állnak az árok szélén, arcukon hitetlenség és iszonyodás. Egy pillanat, és eldördülnek a lövések, az emberek az árokba zuhannak. Aztán a kamera a kivégzőosztagot mutatja, közvetlenül az áldozatok mögött, és máris az áldozatok második csoportját lökdösik az árokpartra. Így gyilkoltak tehát az *Einsatzgruppé*-k.

Egy másik jelenet: vonatok robognak, végtelen hosszú szerelvények. És, ki tudja, miért, csak ezután látjuk a bevagonírozást. Embertömeg a vasútállomáson, mindenki cipeli a holmiját, taszigálják őket előre, aztán föl a tehervagonokba. Egy SS-legény belök a vagonba egy dézsa vizet. Egy perc, és kívülről bezárják a tehervagonok masszív ajtóit. Az SS-őrök hátát mutatja a kamera, majd a kigördülő vonatot.

Aztán a táborokat látni a filmen, a villamos árammal telített szögesdrót kerítésekkel. Majd hirtelen a ruhátlan testek halmára irányul a felvevőgép. Vérlázító: úgy rakták halomba a meztelen emberi testeket, akár a levágott és tolluktól megfosztott csirkék tetemeit. S a halottak között ott ődöngenek a „muzulmánok", azok a szerencsétlen, kiéhezett figurák, akik teljességgel közömbösek már a körülöttük történő dolgok iránt.

Következnek a felszabadulás jelenetei. Németeket látunk – akiket azzal bíztak meg, hogy az oszlásnak indult holttesteket hatalmas sírokba temessék – feladatuk teljesítése közben. És végül, a legiszonyatosabb látvány: a bulldózerek úgy tolják be a holttesthalmot az

emésztőgödörfélébe, akár a hulladékot. A felszabadító hadsereg járványtól félt; elkerülhetetlen volt ez a sürgős temetés.

Rövid magyarázatokat kellett adnom a bíróságnak az egymást követő jelenetekről. Végül világosság gyúlt a tárgyalóteremben. A három bíró mintha egy pillanatra a székéhez tapadt volna; kábultan tekintettek maguk elé, és a per megkezdése óta először láttam könnyeket a szemükben. Hirtelen felálltak, és sietve elindultak a hivatali szobájuk felé.

Ezután arra kértük a bíróságot, fogadja el bizonyítékként azoknak a hangszalagra vett beszélgetéseknek az írásba foglalt verzióját, amelyeket Eichmann Sassennal folytatott 1957-ben, öt álló hónapon át. A beszélgetések célja az volt, hogy előbb hangszalagon, majd írásban rögzítsék „a zsidókérdés megoldásának" lényeges tényeit, a témáról írandó könyv előkészítéseképpen. A hangszalagra vett beszélgetések hatvanhét átiratából hatvankettőt sikerült megszereznünk, azonkívül megszereztük a papírlapokat, amelyeken Eichmann kézírásával az ő javításai, előszószerű megjegyzései voltak olvashatók, valamint a szöveghez fűzött ötvenkét kommentárja. A géppel írt szöveg ezenkívül több száz kézzel írt javítást és megjegyzést is tartalmazott. A gépelt szöveg különféle passzusaiban olvasható javítások és megjegyzések közül nyolcvannégyet az írásszakértő határozottan azonosított: Eichmanntól származnak; a többi javítás, megjegyzés túlnyomó részét valószínűleg szintén Eichmann iktatta be a szövegbe, mondotta az írásszakértő, ezeket azonban nem sikerült egyértelműen azonosítania, mivel nem fedezte fel azokat a minimális hasonlósági ismertetőjeleket, amelyek tudományosan kétségtelenné tették volna az azonosságot.

A dokumentum hemzsegett azoktól a jellegzetes kifejezésektől, amelyeket Eichmann a rendőrségi kihallgatása és a beszélgetései során használt. „Az erőszak zsargonja ez", jegyezte meg egy német megfigyelő. Mi azonban nem a stílusbeli hasonlatosságra alapoztuk a kérésünket, hogy az okiratot fogadja el bizonyítékként a bíróság. Legfőbb érvünk ez volt: Eichmann sohasem tagadta, hogy ezeket a beszélgetéseket ő folytatta Sassennal, s hogy e beszélgetéseket hangszalagra vették, majd legépelték. Azt is elismerte, hogy Sassen elküldte neki javítás végett a gépelt szöveget. De szerinte a beszélgetések „kocsmai légkörben" folytak, mivel „időnként bort szolgáltak fel", és őt biztatták, hogy igyék, mert csak így tudta leküzdeni

vonakodását, hogy Sassent, az újságírót kielégítse érdekfeszítő történetekkel. Dr. Servatius szerint Eichmann akkoriban „igen elfoglalt dolgozó ember" volt, nem volt ideje tehát, hogy elmélyülten tanulmányozzon minden egyes oldalt, ezért csak „felületesen nézte át" őket, és csak néhány kisebb javítást hajtott végre. Alkalmanként, amikor több ideje volt, aprólékosabban javított, és cáfolatokat is beiktatott. Megtudtuk, hogy Eichmann és Sassen még egy szerződést is megszövegezett, amelynek értelmében a visszaemlékezéseket csak akkor teszik közzé, ha Eichmann közben még egyszer áttanulmányozza az egészet, és minden egyes oldalt ellát a kézjegyével.

Mint később magától Eichmanntól megtudtuk, voltaképpen állandóan javítgatott a szövegen, és sohasem vádolta Sassent az ő mondanivalójának eltorzításával. Azt is elismerte, hogy „az igazság leszögezése" végett folytatta a beszélgetéseket, és hogy „amit Sassennak elmondott, az mind igaz volt", jóllehet hozzáfűzte: „az igazság nem mindig jutott kifejezésre".

A bíróság előtt a bizonyítási eljárás szempontjából az volt döntő erejű, hogy Eichmann valóban elmondta a hangszalagra vett és onnan legépelt kijelentéseit, nem pedig az, hogy némi megfontolás nyomán módosítani óhajtja-e, amit mondott, avagy éppenséggel meg kívánja-e tagadni, amit kijelentett. Mivel a gépelt szöveg kétségbevonhatatlanul az elhangzott beszélgetéseket tartalmazta, véleményem szerint úgy kellett tekinteni, mint önkéntes vallomást mindarról, amivel Eichmannt vádoltuk. Eichmann-nak továbbra is megvan a lehetősége, mondottam, hogy olyan fenntartásokat és magyarázatokat fűzzön a szöveghez, amilyeneket akar. Ezért azt kértem, csatolják a Sassen-dokumentumot a per jegyzőkönyvéhez, nem kértem azonban, hogy ezzel összefüggésben könnyítsenek a bizonyítási eljárás előírásain.

Meglepetésemre, többségi határozattal, elutasították a kérésemet, mégpedig elsősorban azzal a megokolással, hogy nem állapítottuk meg kellő mértékben az Eichmann és a dokumentum közötti kapcsolatot: „A puszta tény, hogy valaki megjegyzéseket ír egy gépelt szövegre, nem egyértelműen kötelező érvényű, és nem jelenti szükségképpen azt, hogy a vallomást tőle származónak vagy sajátjának ismeri el... Ha a dolog mellett és ellen is lehet érveket felhozni, akkor azzal az irattal kapcsolatban, amelyet a vádhatóság a vádlott

vallomásának tekint, mi a szigorúbb álláspontot részesítjük előnyben" – hangzott a bíróság többségi határozata.

Halevy bíró egy kisebbségi nyilatkozatban elfogadta a mi érvelésünket, amely szerint az adott körülmények között kellőképpen bizonyítva van a dokumentum eredete. A tény, hogy Eichmann személyesen javított ki neki tulajdonított kijelentéseket, nyilvánvalóan arra mutat, hogy elismeri sajátjának azokat a szalagokról készült gépelt szövegeket, amelyeken kézzel írt, azonosítható javítások olvashatók. „Senki sem iktatna be javításokat a beszélgetések során neki tulajdonított kijelentések szövegébe, ha hamisítvány volna az egész" – amit különben Eichmann sohasem állított. A kisebbségi határozat szerint a bíróságnak a Sassen-dokumentum jelentőségének értékelésénél tekintetbe kell ugyan vennie, hogy öt szalag és a megjegyzések nagy része hiányzik, de nem kell figyelembe vennie ezt a körülményt, amikor arról dönt, elfogadható-e a dokumentum a bizonyítási eljárás részeként.[59]

A többség döntése szerint tehát a dokumentumot kirekesztették a bizonyítási eljárásból, a dokumentumokba bele nem tartozó, néhány kézzel írt megjegyzés és javításokat tartalmazó néhány papírlap kivételével, amelyek – jóllehet érdekesek voltak – önmagukban hasznavehetetlennek bizonyultak. Hogy miért akartam jegyzőkönyvbe vétetni a dokumentumot? Nem elsősorban azért, hogy bizonyítsam a benne tárgyalt tényeket. Kiderült egyébiránt, hogy Eichmann-nak egynémely tekintetben még Sassent is sikerült becsapnia, amennyire az iratokból megállapítható volt; mi különben is akkor szövegeztük meg a vádiratot, amikor a Sassen-dokumentum még nem volt a birtokunkban, és bíztunk benne, hogy nélküle is be tudjuk bizonyítani a vádak megalapozottságát. Én a Sassen-dokumentumot azért tartottam különösen fontosnak, mert Eichmann Sassennal teljesen szabadon beszélt arról, hogy mi volt az álláspontja, a szellemi magatartása a megbízatásával kapcsolatban; ez kiviláglott a Sassennal folytatott beszélgetésekből, eszmecserékből, olykor kíváncsi kérdésekre adott válaszok, olykor pedig heves vitákban elhangzott kijelentések formájában. Mint Halevy bíró mondta, a bíróság páratlan alkalmat szalasztott el, hogy „közelebbről betekintsen a vádlott lelkivilágába".

Ami engem illet, sosem kételkedtem sem a dokumentum hitelességében, sem pedig jogi elfogadhatóságában. Történelmi jelentősége kétségtelen. Most csak egyes részeit tudtam eredményesen fel-

használni keresztkérdéseimben, mivel Eichmann, a bíróság többségi határozatán felbátorodva, gramofonlemezszerűen ismételgette, hogy az egész Sassen-dokumentum az igazság és a kitalálás keveréke. Felszólított, hogy mutassam be az eredeti hangszalagokat. Amit aztán majdnem meg is tettem. De erről később.

Azt akartam, hogy a vádhatóság az addigitól eltérő hangnemben fejezze be a bizonyítási eljárást. Meg kellett mutatnom – legalább töredékesen –, hogy mi mindenre voltak képesek a zsidók, amikor alkalmuk nyílt harcolni a németek ellen. A per történelmi eseményeket regisztrált, és megbocsáthatatlan lenne, gondoltam, ha a szabad országokban élő zsidók kitűnő katonai teljesítményei említetlenül maradnának. A bírósági eljárás keretei nem tették lehetővé, hogy bővebben ismertessük annak a másfél millió zsidónak a bátorságát, akik különféle zászlók alatt harcoltak az összes fronton Hitler ellen, és akiknek száma és katonai szerepe jóval meghaladta lakossági százalékarányukat. Az adott körülmények között nem volt ebben semmi meglepő, hiszen a zsidók a legkérlelhetetlenebb ellenségük ellen harcoltak; de a történelmi hitelesség kedvéért erről is meg kellett emlékezni, mivel túlságosan is gyakran elhanyagolják vagy elsiklanak fölötte. Magával a perrel azonban a hősi eposznak csak két vonatkozását tudtam összekapcsolni, ezeket is csak megszorításokkal. Ám ez is jobb volt, mint egyáltalán nem beszélni róla.

Zsidó partizánoknak a német hadsereg hátában véghezvitt hőstetteiről Salom Kolawski beszélt tanúvallomásában.[60]

Elmondta, hogy nem volt könnyű a partizánokhoz csatlakozni. Ha a nácik rájöttek, hogy néhány zsidó megszökött a gettóból, gyakran azonnal elpusztították az egész ott maradt lakosságot. Olykor az is előfordult, hogy a szovjet partizánok bizalmatlanul fogadták a zsidó harcosokat, és azt kívánták, hogy hűségük bizonyságaképpen hozzanak magukkal fegyvert, lehetőleg németektől zsákmányolt fegyvereket.

– Így aztán létre kellett hoznunk az erdőségekben a magunk külön egységeit – mondotta Kolawski. – Első fegyvereinket tőrbe csalt német őrjáratoktól zsákmányoltuk. Ezek birtokában a többi megszerzése már könnyebben ment. Az erdőkben zsidó falvak megmaradt lakóira bukkantunk. Ezek az emberek elmenekültek, majd amolyan családi táborokat alkottak, és egyik helyről a másikra vándoroltak. Oltalmaztuk őket, gondjukat viseltük. Velünk jöttek,

és éppoly mozgékonynak bizonyultak, mint mi magunk; rendszerint éjjel változtattuk a helyünket a sűrű erdőségben, és nappal pihentünk.

Kolawski így ismertette a harcoló egységek taktikáját:

– Csak ritkán bocsátkozhattunk nyílt csatába jelentős német erőkkel, ezért gerillataktikára kellett hagyatkoznunk. Csapdába csaltuk a németeket, és szakadatlanul zaklattuk őket.

Az adott körülmények között a spontán módon létrejött harcoló csoportok tevékenységét csak kismértékben lehetett összehangolni.

– Időről időre megpróbáltunk felszabadítani egy-egy gettót – folytatta Kolawski –, és be-betörni egy-egy faluba, amelyről tudtuk, hogy zsidók is lakják. Gyakran azt kellett megállapítanunk, hogy a zsidókat ott már elpusztították, házukat mások vették birtokba vagy felgyújtották és a zsinagógákat lerombolták. A Tóratekercseket pedig felhasogatták, hogy játékkártyát gyártsanak belőlük.

Kolawski bemutatott a bíróságnak egy ilyen kártyát.

– Időnként aztán – mondotta a továbbiakban – ujjongtunk örömünkben, amikor valamelyik akciónk sikert hozott.

– Mennyire becsüli azoknak a zsidó harcosoknak a számát? – tettem fel a kérdést.

– A családi táborokat nem számítva körülbelül tizenötezren lehettek – hangzott a válasz. – Mindenütt ott voltak: Litvánia és Belorusszia sűrű erdeiben, Volhínia mocsaraiban, Polesie erdőségeiben, vagyis tulajdonképpen az egész arcvonal mentén.

Az utolsó tanú Aharon Hoter-Isai ügyvéd volt Tel Avivból. Ő is némi vigaszt hozott a tárgyalóterem közönségének. Abban a zsidó brigádban szolgált annak idején, amely a brit hadseregben harcolt a háborúban. Az elsők között volt, amint illik is, akik beléptek az olyan táborok és egyéb gyűjtőhelyek területére, ahol még maradtak zsidók.

– Nyolcmillió elhurcolt személy és kényszermunkás volt akkor Németországban – mondotta. – Minden európai nemzetből. Kerestük közöttük a zsidókat. Amikor autónk begördült az ilyen helyekre, mi a zsidók felől kérdezősködtünk.

Gyakran felejthetetlen jelenetek játszódtak le.

– Münchenben, a freimannplatzi kaszárnya udvarán élénk mozgás támadt, és egy kis idő múlva láthatóan élő, de a körös-körül heverő holttestektől nem nagyon különböző emberek igyekeztek

felénk roppant izgatottan, és azzal a maradék kis erejükkel küszködve, hogy megérinthessék az autónkra mázolt kis Dávid-csillagokat. Akik nem tudtak odaférkőzni, a katonák csizmáját csókolgatták.

– Sok ezer olyan embert találtunk, aki még a nevét is alig tudta elsuttogni, olyan gyönge volt. „Miért csak most jöttetek?", kérdezték sírva a megmaradottak.

Hoter-Isai ismertette a rehabilitációs tevékenységet, amelyet a zsidó brigád a túlélők között végzett.[61]

Ezzel a képpel – a Dávid-csillag Európa véráztatta földjére lép, hogy megmentse egy nép maradványait – zártam le a bizonyítási eljárást. Összesen száztizenkét tanú beszélte el a zsidóság katasztrófáinak történetét.

A vádhatóság ötvenhat naptári napon át adta elő az ügyet, körülbelül két hónapig tehát, ahogyan előzetes tájékoztatásul a bíróságnak meg is mondtuk.

18

A védelem

A vádhatóság mondanivalójának befejeztével a védelem egy hetet kapott az előkészületekre.

Dr. Servatius a következőképpen kezdte védőbeszédét:

„Két ellentétes világ áll szemben ebben a perben: az egyik a szenvedőké, az áldozatoké, a másik a hatalmon lévőké; az áldozatok az egyik oldalon, a diktátor gépezete a másikon; mélységek az egyik oldalon, magasságok a másikon. A Caesarok világa nem ismer könnyeket. A vádhatóság ismertette a hatalom apparátusát, de ismertetni fogja a védelem is."

A védelem bizonyítani fogja, hogy a vádlott részvétele a zsidóüldözésben szükségszerű következménye volt a hazája politikai vezetésének és az államapparátus döntéseinek. A vádlott – ismétlem – nem vonhatta ki magát e döntések következményei alól.

Világosan ki fog derülni, hogy azt a vádat, amely szerint a vádlott rosszabb volt, mint Hitler, csak sokkal később konstruálták. Nem igaz az az állítás, hogy a vádlott szabotálta volna az enyhítő rendelkezéseket – ez tévedés, mint ahogyan az sem igaz, hogy még maga Himmler is félt volna a vádlottól...

A bizonyítás a vádlott meghallgatásával fog történni, és egyáltalán nem amúgy vaktában, hanem a vádhatóság benyújtotta dokumentumok sorra vételével. Maga a vádlott fog vallomást tenni, és e dokumentumok segítségével be fog számolni a tevékenységéről, meg fogja világítani az álláspontját. Vallomást fog tenni, teljes tudatában annak, hogy a keresztkérdések igen messzire mehetnek. De meggyőződése, hogy állni fogja a keresztkérdések próbáját. Az igazsághoz híven fogja ismertetni a történéseket, amint a rendőrségen, a vizsgálati kihallgatás során már megtette. Saját akaratából és kezdeményezésére már leszögezte azt a fontos tényt, hogy tudott annak idején az emberirtási akcióról. Mihelyt a védelem helyes megvilágításba helyezi majd a dokumentumokat, ezek az okmányok bizonyítani fogják, hogy a felelősség az ország politikai veze-

tését terheli. Elsősorban és legfőképpen a minisztériumok teremtették meg az üldözés és az emberirtás alapjait: a belügyminisztérium, az igazságügy-minisztérium, a gazdasági és pénzügyminisztérium és más minisztériumok. Ezek adták az utasításokat, rendelkezéseket, parancsokat, direktívákat. Ez volt az üldözés törvényes alapja és előfeltétele. E rendelkezések nélkül a vádlott egyetlen lépést sem tehetett volna. Részt vett az iszonyatos aratásban az egész kormányzati gépezet, és mindenki közreműködött benne. Ha a vádlott bűnös, akkor nálánál sokkal bűnösebbek azok, akik magas tisztségeket töltöttek be, még akkor is, ha úgy tettek, mintha ellenállnának...

A védelem be fogja bizonyítani, hogy a vádlott nem felelős az emberirtásért. Ki fog derülni, hogy nem ő adta ki a rendelkezést, és nem is ő volt a végrehajtója...

Az is ki fog derülni, hogy ami az ő személyét illeti, nem volt lehetősége megtagadni a rendelkezések végrehajtását. Az is bebizonyosodik majd, hogy a vádlott megkísérelte, a számára egyetlen lehetséges módon, hogy véget vessen az üldözéseknek és az emberirtásnak, és szolgálati úton továbbított javaslatával lehetővé tegye egymillió zsidó számára, hogy elhagyja az országot."[1]

Eichmann fölállt, fölemelte kezét, és megesküdött Istenre, hogy az igazat fogja mondani. A Bibliára nem volt hajlandó megesküdni.

A szünetben azt mondta nekem a per közönségéből valaki:

– Hátborzongató volt hallgatni, amint az ördög Istenre esküszik.

Dr. Servatius megnyitó beszéde első ízben vázolta fel világosan a védelem vonalát. Nem tagadta az emberirtás tényét, s ezért nem tett fel kérdéseket a tanúknak. Nem tagadta azt sem, hogy Eichmann részt vett az akcióban, de megkísérelte, hogy a vádlott szerepét és tisztét a lehető legjelentéktelenebbnek tüntesse fel. Legfőképpen pedig azt akarta megmutatni, hogy a vádlott mindent, amit valaha is cselekedett, parancsra tett, ő maga a legcsekélyebb mértékben sem kezdeményezett.

Eichmann szerepét, mint afféle „közvetítőét", amit Eichmann már a rendőrségi kihallgatáson is igyekezett bizonygatni, a védelem most még jelentéktelenebbnek tüntette fel. Azt állította, hogy az ilyen „közvetítőnek" nem volt az eseményeket irányító hatalma, sőt: egyáltalán nem volt hatalma.

Nem volt ez a védekezés éppenséggel eredeti; már korábban is

próbálkoztak vele, Nürnbergben és egyebütt, látványos eredmény nélkül. Ha Eichmann nem akarta teljesen és az igazságnak megfelelően beismerni a bűnösségét, akkor talán ez volt az egyetlen lehetősége az életéért folytatott harcban. Érdekes lesz megfigyelni, hogyan igyekszik majd kimagyarázni a védekezésének minduntalan láthatóvá váló és nyilvánvaló ellentmondásait és hibáit. Vajon meddig megy el saját pozíciójának és hatalmának lekicsinylésében?

Csakhamar nyilvánvaló lett, hogy ebben nem ismer határt; nem habozott holmi kis senkinek minősíteni önmagát; ha hitelt adunk szavainak, a felettesei fenomenális képességű emberek voltak, a beosztottai pedig sokkal tevékenyebbek, mint ő maga, az RSHA, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal pedig annyira szervezetlen, hogy kész csoda, hogy egyáltalán működött. Eichmann szerint az RSHA-ban mindenki a zsidók ügyeivel meg a deportálásokkal foglalkozott.[2] Az ő dolga, mint annak az ügyosztálynak a vezetőjéé, amely mind a zsidó ügyeket, mind a deportálásokat intézte, csak annyi volt, hogy „legyőzze a vasúti menetrenddel kapcsolatos nehézségeket", és hogy „a vasútvonalak irányítóival fenntartott kapcsolatok révén kiküszöbölje az akadályokat". Mindenesetre, mondotta, csak akkor vállalt valamit, vagy fogott bele valamibe, ha határozottan utasították rá.

– Magamtól sohasem hoztam semmiféle döntést – mondotta –, s ez olyannyira jellemző tulajdonságommá vált, hogy a beosztottaim fel is panaszolták... Akár jelentős, akár jelentéktelen dologról volt szó, mindig csak akkor tettem lépéseket, ha határozott utasítást kaptam rá feletteseimtől.[3]

Igaz ugyan, hogy sok utasítás, direktíva, rendelkezés és levél az ő hivatalában íródott, s az ő ügyosztályának bélyegzőjét viseli. Ha ezek kisajátítási intézkedések, mondta, akkor „az ügyosztály jogászai" felelősek értük;[4] a Heydrich, Kaltenbrunner vagy Müller aláírta dokumentumok pedig csak akkor származtak az ő irodájából, ha felettesei utasítást adtak elkészítésükre.[5] A dokumentumok százai, amelyeken az aláírása szerepel, mindig különleges vagy általános utasításra készültek.

Egyéb magyarázat is van arra, mondta Eichmann, hogy miért szerepel az ő ügyosztályának jelzése annyi rendelkezésen. Ugyanis ők gondozták a zsidó ügyek okmánytárát, így aztán a gépírók, irattározás céljából, mindenre rányomták az ügyosztály pecsétjét.[6]

Ő maga soha semmiféle különleges rangot vagy pozíciót nem

élvezett, mondotta, viszont egészen más a helyzet a helyettesével, Rolf Güntherrel. Günther „különleges megbízatásokat" kapott Müllertől, a Gestapo vezetőjétől, ami megmagyarázza, hogy miért keveredett bele az ügyosztály olyan dolgokba, amelyekhez különben semmi köze sem lett volna.[7] Így keveredett bele a táboroknak szállított mérges gázok dolgába, „abba a Gerstein-ügybe, amiről én semmit se tudtam", vagy a strasbourgi egyetemnek szállított csontvázak ügyébe, amelyről ő „semmit sem tudott, és nem is emlékszik rá",[8] de ha az ügy egyáltalán elkerült az osztályára, „mint tévedésből annyiszor megesett", akkor bizonyára „referáltam róla Müllernek, a hivatalvezetőnek, ahogyan az ilyen ügyekről máskor is szóltam". Ha később az ő ügyosztályára szignálták ki a dolog elintézését, akkor Müller feltétlenül Günthert bízta meg a végrehajtásával.

Ugyanez vonatkozik a lidicei gyerekekre. Ez a dolog, hangoztatta, nem tartozott a hatáskörébe:

– Ez egyike azoknak a rendelkezéseknek, amelyeket Günther közvetlenül kapott meg.

A sterilizációs intézkedésekhez sincs semmi köze:

– Úgy látszik, ezt Günther titkos és különleges megbízásként kapta.

A IV–B–4 ügyosztálynak semmi dolga sem volt az egésszel, állította Eichmann.

– Akkor ön miért volt jelen a sterilizáció kérdésével foglalkozó értekezleten? – kérdezte tőle dr. Servatius.

– Mert az én ügyosztályomnak kellett a jegyzőkönyvet elkészítenie és szétosztania a részvevők között – hangzott a válasz.

Időnként elismételte, hogy már amúgy is sok mindent beismert, és ugyebár nem „éppen ezt a konkrét ügyet tagadná", ha igaz volna. Eichmann a tárgyaláson továbbfejlesztette azt a taktikát, amelyhez már a vizsgálat alatt is folyamodott. Egy-egy részleges és rendszerint kevéssé terhelő beismerés szerinte egész vallomásának igaz voltát szavatolta; különben – tette fel ilyenkor a kérdést, s arcára a határtalan emberi hitetlenségtől megsebzett ártatlanság kifejezése ült ki –, különben ugyan miért ismert volna be bármit is?

Életének egyik szakaszában önállóan, függetlenül tevékenykedett, hangzott az egyik beismerése. A régi ausztriai napokban. Merthogy cionista irodalmat olvasott, kivált *A zsidó állam* című könyvet (Adolf Böhmöt jelölte meg a mű szerzőjének Theodor

Herzl, a cionizmus alapítója helyett), és ettől fogva, mondotta, elkötelezte magát „a mellett a politika mellett, amely szilárd talajt kívánt adni a zsidók lába alá". Ezért szorgalmazta az osztrák zsidók kivándorlását, ebből a célból létesített Ausztriában megfelelő intézményeket. Még arra is hajlandó lett volna, hogy közreműködjék Herzl földi maradványainak Bécsből Palesztinába való szállításában, feltéve, ha dr. Loewenherz, aki ezt kívánta, cserébe „további nyolcezer kivándorlóvízumot" szerez.

És ezt az ő „eredményes, szorgalmas" erőfeszítését, mondotta Eichmann, egy csapásra semmivé tették:

– A *Kristallnacht* tönkrezúzta mindezt.

Neki magának természetesen semmi köze sem volt annak az éjszakának a borzalmaihoz. De akkor miért kellett folyamatosan tájékoztatni őt annak az éjszakának az eseményeiről, és miért jutott el hozzá – amint ez a feljegyzésből kitűnik – hajnali 2 óra 20 perckor a hír, hogy égnek a zsinagógák?

– Azért, mert a zsinagógák melléképületeiben mindenféle doszszéim voltak, meg okmányok – válaszolta Eichmann szemrebbenés nélkül –, és meg kellett mentenem a további kivándoroltatáshoz nélkülözhetetlen levelezést.

Ismételten kijelentette, hogy élete legboldogabb időszaka az volt, amikor a zsidók kivándoroltatásán ügyködött. Azt állította, örült, hogy „egy eszméért munkálkodhatott". A zsidók kiűzésével életeket mentett meg, s ez szerinte a javára írandó. Igaz, a vádhatóság keresztkérdéseire válaszolva beismerte, hogy amikor kikergette a zsidókat, senki még csak nem is álmodott fizikai megsemmisítésükről, és hogy ez a munkája aligha tekinthető afféle menekítési küldetésnek.

– De mivel a zsidó vezetők minduntalan megpróbáltatásokról panaszkodtak, ez volt a legjobb minden érdekelt számára – mondotta. Aztán beismerte, hogy tevékenységének e részét illetően sincs mire büszkének lennie. Sőt, a keresztkérdésekre válaszolva azt is bevallotta, hogy a *Kristallnacht* eseményei kapóra jöttek, mert így könnyebben kényszeríthette távozásra a zsidókat.[9]

Meglehetősen szokatlan volt a tárgyalás e szakasza. Dr. Servatius időnként részleteket olvasott fel egy vagy több dokumentumból, megjegyzéseket fűzött hozzájuk, aztán rátért a következőre, Eichmann hallgatását egyetértésnek tekintve.[10] Általában azonban dr.

Servatius arra kérte védencét, kommentálja ő maga a dokumentumokat. Eichmann ilyenkor lazán összefüggő mondatok hosszú sorába kezdett, magyarázatokat fűzött az iratokhoz, fenntartásokkal élt. A bíróság már a vádlott kihallgatásának elején megjegyezte:

– A stílusa az ő dolga, de ha azt akarja, hogy megértsük, amit mond, rövidebb mondatokban kell beszélnie, különben egyáltalán nem értjük meg. Tudjuk, a német nyelvben az állítmány a mondat végén következik, de itt ez túl sokáig tart.[11]

Dr. Servatius igyekezett fékezni védencét:

– Az ön kínosan hosszú mondatai gátolják a jó fordítást és akadályozzák a mondanivaló megértését[12] – mondotta Eichmann-nak a nyílt színen. Olykor félbeszakította védence tirádáját: – Elég – mondotta ilyenkor.

Később a bíróság ismét felpanaszolta „a vádlott általános jellegű szónoklatait".[13] De minden szemrehányás hiábavalónak bizonyult. Eichmann nyilván valóban nem tudott változtatni a beszédmódján.

Gyakran közbeiktatott olyan részleteket, amelyek szerinte „a dokumentumokban" szerepeltek – akkor is, ha erről szó sem lehetett.

A per megkezdése előtt hanglemezről meghallgattam Hitler jó néhány beszédét, és most megdöbbentett a kettejük hanghordozásának és stílusának különös hasonlatossága; mindketten mértéktelenül hosszú mondatokban beszéltek, és olyan pontatlan kifejezéseket használtak, amelyek a megalapozott műveltség hiányára mutattak. Eichmann szemlátomást erőnek erejével igyekezett jó benyomást kelteni a bíróságban, de mégsem volt képes tartózkodni az olyan jellegzetesen náci kifejezésektől, mint „a versailles-i diktátum"; arról beszélt, hogy a háborút „rákényszerítették" Németországra, meg azt állította, hogy „Weizmann a zsidók nevében hadat üzent".

Most már odáig ment, hogy az őt súlyosan terhelő hivatalos német iratok tartalmáról kijelentette: nem felelnek meg a valóságnak. Az 1939. szeptember 21-én megtartott végzetes Heydrich-féle értekezlet részvevőinek névsorát, amely az ő nevét is tartalmazta, tévesnek minősítette.[14] Merthogy ő azon nem vett részt. Rademacher feljegyzése, amely szerint Eichmann rendelte el a belgrádi zsidók agyonlövetését: „Hazugság" – mondta.

– Nem rendelhettem el ilyesmit, hiszen ezzel igen nagy mértékben túlléptem volna a hatáskörömet.[15]

Wetzel levele a mérges gáz alkalmazásáról: „hamisítvány", az ő neve úgy került oda, hogy valaki beírta: „Eichmann", mivel közismert volt, hogy zsidó ügyekkel foglalkozik.[16] (A keresztkérdésekre azt válaszolta, hogy amikor mindkét szemüvegével megnézte a dokumentumot, észrevette, hogy tévesen írták oda a nevét.[17]) Az egyik dokumentum szerint ő „Kaltenbrunnert képviselte a gettók felszámolásánál", s ez arra vall, hogy a dokumentum összeeszkábálójának fogalma sem volt a rendőrség szervezeti felépítéséről.[18] Igaz, hogy deportált szlovénokat. De amit az egyik dokumentum tartalmaz, hogy ő adott rá „utasításokat", az kétségkívül az irat „fogalmazójának a tévedése, bizonyára sietségében követte el".[19] A tanúk, akik a nürnbergi perekben arról vallottak, hol volt az ő helye a hierarchiában, hazudtak. Személyes jó barátja, dr. Rudolf Mildner Gestapo SS-ezredes, akivel később Argentínában is szoros kapcsolatot tartott fenn, annak idején azt vallotta Nürnbergben, hogy Eichmann Himmler és Kaltenbrunner teljhatalmú megbízottja volt deportálási ügyekben és a zsidók dolgaival összefüggő külkapcsolatokban.[20] Eichmann erről is kijelentette, hogy „nem igaz, és a hivatali munkamegosztást tekintve lehetetlen is".[21]

Érdekes módon nem indított frontális támadást Rudolf Höss súlyosan terhelő tanúvallomása ellen. Csupán arra a megállapításra szorítkozott, hogy a táborokba csak azért látogatott el, hogy „lásson, megfigyeljen és jelentéseket írjon, kommentár nélkül".[22]

Érdeklődéssel vártuk, vajon szerepének ezt a lekicsinylését folytatja-e, amikor a magyarországi küldetése kerül szóba. Folytatta bizony, kitartó következetességgel, pedig a magyarországi fejezet volt pályafutásának legjelentősebb szakasza!

– Ott csupán a vasúti menetrenddel kellett foglalkoznom, azzal is csak mellékesen – mondotta. – Mindent a feletteseim végeztek, Winkelmann és Veesenmayer; nekem csak jelentést kellett tennem, és tájékoztatnom kellett a feljebbvalóimat... A magyar csendőrségnek nem volt szüksége tanácsadókra.

Ilyenformán igyekezett tehát kibúvókat keresni és egyúttal eltüntetni ténykedése nyomait. Mivel azonban roppant sok bizonyíték gyűlt össze ellene, úgy érezhette, további magyarázattal tartozik, és hozzáfűzte:

– Tudom, hogy mindez hihetetlennek tűnik. De mit tehetek? Ez volt a helyzet.[23]

Egy éles szemű megfigyelő ezt írta: „A védelem folytatja. Türel-

mesen, kitartóan, ravaszul. Nem igyekszik a bírók érzelmeire hatni. Nem törődik a közvélemény gúnyolódásával. Célja: megmenteni egy ember életét. Egy érzelmileg kiégett emberét. Eichmann fél."[24]

Eichmannt az egész vallomás alatt figyelték a bíróság tagjai. Az elnök növekvő türelmetlenséggel, de elnézéssel, Halevy bíró végtelen türelemmel, de kevesebb elnézéssel, Raveh bíró pedig fokozódó érdeklődéssel és mohó kíváncsisággal. Ami engem illet, nem tehetek róla, de undorítónak találtam Eichmann nyilvánvaló hazugságait, amelyeket úgy adott elő, hogy közben állandóan igazmondását bizonygatta. Náci körökben valamikor jól ismerték Eichmann-nak azt a képességét, hogy „igen meggyőzően hazudik".[25] Most, Jeruzsálemben, nevetségesen nem meggyőző volt, amit mondott.

Azt állította: Veesenmayernak nincs igaza abban, hogy ő megpróbálta volna meghiúsítani bizonyos számú zsidó távozását, amire Hitler engedélyt adott.

– Tagadom, hogy ezek a dolgok igazak volnának – mondotta, egyszerűen félresöpörve egy hivatalos iratot.[26] Nem ő indította útnak azt a menetet Budapestről, nem is vett részt a kezdeményezésében, mondotta. Az egész kistarcsai ügyből csak arra emlékszik „homályosan", hogy egyszer visszairányítottak valami vonatot. Többre nem.[27] Akárhogy is, teherautók nem álltak a rendelkezésére, ezért nem is tudta volna végrehajtani sem ezt, sem azt a deportálást. Az egész ügyet csak az irodalomból ismeri.

Azt állította, hogy Magyarországon csak egyetlenegyszer lépett ki a passzivitásából. Mégpedig akkor, amikor Becher arról beszélt, hogy bizonyos zsidók számára lehetővé kell tenni a kivándorlást.

– Dühített, hogy... valaki, aki nem tagja a rendőrségnek, kivándorlási ügyekkel foglalkozik, holott annak én vagyok a szakembere.[28]

Ezért kezdett el tapogatózni, mondotta, hogy megtudja, mit lehet kérni a zsidóktól, cserébe egy-kétszázezer kivándorlási engedélyért.

– Hogyan és mikor bukkant föl Joel Brand, ma már nem tudnám megmondani, nem emlékszem. ...Arra azonban emlékszem, hogy egymillióra növeltem a kivándorlók számát, mert olyan tervet akartam a feletteseim elé terjeszteni, amellyel nem dobnak ki a szobájukból... Müller szóba sem állt volna velem, ha mondjuk tízezer emberről beszélek, de egymillió, az már több, semhogy csak úgy kapásból elutasítsák.

Így történt, hogy előhozakodott a hírhedt üzleti ajánlattal, amelyet – „legnagyobb meglepetésemre" – elfogadtak.

– Még a tízszázalékos feltételembe is beleegyeztek – mondotta. Vagyis abba, hogy mihelyt Brand kedvező válasszal visszatér, százezer zsidót kiengednek az országból.[29]

Akkor aztán, folytatta Eichmann, mindent elkövetett az ügy szorgalmazására és kivitelezésére. Kijelentette: teljességgel megérti Brand haragját és szomorúságát, és hozzátette:

– Remélem, Joel Brand is megérti az én haragomat és szomorúságomat most, hogy látja a dokumentumokból: nem én voltam a felelős a pusztulásért.[30]

Később értesültem, hogy e kijelentés hallatán Brand majdnem szívinfarktust kapott.

Eichmann a hivatalok egész sorát vádolta a vallomásában, elsősorban a belügyminisztériumot, „amelynek meg kellett teremtenie az akció törvényes alapját",[31] aztán a külügyminisztériumot, amelynek magatartása „döntő" volt.[32] Vallomása közben dr. Servatius néhány olyan okmányt is beterjesztett, amelynek felhasználásától mi magunk eltekintettünk, és már előre bejelentette, hogy a vádat a mi dokumentációnk alapján fogja cáfolni, és „nem fog történelmi tisztázásra törekedni".[33] Valószínűleg bölcs döntés volt ez a részéről. Ha további dokumentumok kerülnek elő, akkor azok minden valószínűség szerint még jobban alátámasztják Eichmann bűnösségét. De még így is: a védelem fölmutatta dokumentumok némelyike, mint például Mildnernek, Felső-Szilézia és Dánia Gestapo-főnökének, továbbá Hoffmann RSHA-tisztviselőnek és Morgen SS-bírónak esküvel erősített nyilatkozatai, vagy van Taalingen-Dols holland ügyvédnőnek a tanúvallomása részben alátámasztották ugyan Eichmann védekezését, de a lényeges kérdéseket illetően inkább hatalmas repedéseket nyitottak rajta. Örültünk volna, ha Mildner és Hoffmann nyilatkozatát a vádhatóság irataiként terjeszthettük volna elő, de ez a két ember tudomásunk szerint még élt a per idején, és a bíróság csak akkor fogadta volna el a nyilatkozatukat, ha alkalmat adhat a védelemnek a keresztkérdésekre. Nem élhettünk tehát a lehetőséggel, mert nem tudtuk, hol tartózkodik Mildner és Hoffmann. Amikor azonban dr. Servatius a védekezés részeként terjesztette elő ezeket a dokumentumokat, örültünk, és nem emeltünk kifogást.

Eichmann bemutatott húsz grafikont: a Reich azon hivatalainak

a szervezeti felépítését ábrázolták, amelyek Németországban és a megszállt országokban a zsidókérdéssel foglalkoztak. Rengeteg vonal és nyíl jelezte a rendelkezések továbbításának hihetetlenül bonyolult hálózatát. Az egyik diagramon a szokott függőleges és vízszintes elágazások helyett kör alakú hálózat volt látható. „Olyan, mint valami kígyó, amely a saját farkába harap", jegyezte meg a bíróság elnöke.[34] Mindezt Eichmann azért rajzolta le, hogy megmutassa: a hatalom főütőere távol volt az ő ügyosztályától. A Gestapo igen fontos zsidóügyi osztálya alig látszott a rajzokon: vagy valahová a szélére került, vagy pedig a lánc végére. A grafikonok alapján az lehetett az ember benyomása, hogy a német birodalom majdnem valamennyi hatósága részt vett a zsidók lemészárlásában, kivéve azt, amelynek Eichmann volt a vezetője.

Az első táblázat Eichmann pályafutását és különféle tisztségeit ábrázolta.[35] E négyoldalas dokumentum szerint, amelyet a bíróság elé terjesztettek, Eichmannt 1939 szeptemberében, a háború kitörésekor, Berlinbe helyezték át.

A védelem kihallgatásának befejezéseként Eichmann felolvasott egy előre elkészített nyilatkozatot, amelyben hangsúlyozta, hogy jogilag semmiféle bűnösség nem fűződhet ahhoz, amit tett. Csakis azok a bűnösök, akik elrendelték ezeket a cselekedeteket, és megkövetelték tőle, hogy engedelmeskedjék. A jó vezetés szerencse dolga, mondotta. Neki nem volt szerencséje. Nem tudta átugrani a tulajdon árnyékát, nem tudott megszökni sem. Engedelmeskednie kellett. Vagy öngyilkos lehetett volna.

Eichmann ezúttal az aljas rendszer mártírjai egyikének szerepében tetszelgett, akárcsak annyi más, bíróság elé állított gyáva náci. Undorító volt hallgatni.

Ami viszont a dolgok „emberi" oldalát illeti, „ennek semmi köze, mondotta, a jogi paragrafusokhoz; ezekben a magas régiókban... mindenkinek magának kell megítélnie és elítélnie önnönmagát. Én ezt megtettem és megteszem most is" – jelentette ki befejezésül.[36]

Zárómondatai nem egyebek üres beszédnél, gondoltam, s nem hiszek neki. De amit mások társfelelősségéről mondott, abban igaza van. Mert a zsidóknak az otthonukból való eltávolításához és – végül – az elpusztításához valóban az egész államapparátus mozgósítására volt szükség.

1957-ben Eichmann Sassennal arról a lehetőségről beszélt, hogy azok, akik részt vettek a „végső megoldás" egész kérdéskomplexumában, bíróság elé kerülhetnek.[37] A vádhatóság nevében, jelentette ki akkor, ő a következők ellen emelne vádat: a Biztonsági Rendőrség főnöke, az SS Gazdasági és Közigazgatási Főhivatalának vezetője, a Gestapo főnöke, az *Einsatzgruppe*-parancsnokok, a főkormányzósági SS- és rendőr-főparancsnokság, a VII. hivatal főnöke és Six professzor SS-Obergruppenführer ellen (őt egyébként a védelem megidézte tanúnak). Aztán önmagát nevezte meg vádlottként, őt pedig több magas rangú RSHA- és SS-tiszt követte a sorban. Aztán következtek a külügyminisztérium, majd Hitler személyi kancelláriájának, Goebbels propagandaminisztériumának vezetői, a belügyminisztérium osztályvezetői, a birodalmi gyűlés képviselői és minden pártvezető. Így tehát fogalmat alkothattam magamnak róla, hogy mit tett volna Eichmann, ha történetesen ő ennek a pernek a főügyésze, nem pedig én.

Különben mind a vizsgálat során, mind a tárgyaláson meg is nevezte ezeket a személyeket és testületeket, én pedig nem tagadtam a bűnösség széles körű megoszlását; csupán arra ügyeltem, hogy közben Eichmann szerepe el ne halványuljon. Mert ő ugyan sok mindenkivel együtt állt be a sorba, de mégis kiemelkedett közülük; számtalan segítőtársa volt, de ő irányított. Keresztkérdéseimmel tehát vissza kellett hoznom Eichmann személyét ennek a zsúfolt csoportképnek a kellős közepébe, és meg kellett mutatnom valódi dimenzióiban, azok után, hogy ő – valósággal az „Alice Csodaországban" módján – olyan kicsire zsugorította össze magát és szerepét.

A keresztkérdéses kihallgatást azzal kezdtem, hogy megkérdeztem tőle: még mindig hajlandó-e nyilvánosan felakasztani magát, mint ahogyan a rendőrségi vizsgálat során kijelentette? Igennel válaszolt.

– Bűnösnek érzi magát zsidók millióinak a meggyilkolásában? – kérdeztem ezután.

– Jogilag nem – hangzott a válasz –, de emberileg igen, mert bűnös vagyok a deportálásukban.

Megkérdeztem tőle, hogy „örömmel ugrik-e a sírba" annak tudatában, hogy a zsidók millióit rántotta magával, ahogyan röviddel a náci összeomlás előtt embereinek mondta? Kijelentette: ő sosem beszélt „zsidókról" ebben az összefüggésben, csupán a „birodalom ellenségeiről", akik akkor már elárasztották az országot. Felmutat-

tam neki saját írásbeli nyilatkozatát, amely a rendőrségi kihallgatás során készült, s amelyben megemlítette beszédét a „sírba ugrásról", és hozzátettem, hogy annak idején „a háborúban megsemmisült ötmillió zsidóról" is beszélt. Eichmann nyelt egy nagyot. Láttam később erről a pillanatról egy közelképet a zárt láncú tévén. Eichmann arcára kiült a teljes megdöbbenés, sőt – egy pillanatra – a pánik. És csupán ennyit tudott kinyögni:

– Ez helytelen értelmezése annak, amit akkor mondtam.[38]

Később azután, Raveh bíró kérdéseire, végül beismerte, hogy annak idején ötmillió *zsidó*-ról beszélt.[39]

Annak idején sok mindent mondott Németország küzdelméről, a versailles-i békeszerződés ellen folytatott harcról és így tovább.

– De az egyetlen front, ahol maga tevékenykedett, mégpedig 1937-től, a zsidók ellen vívott harc frontja volt, ugye?[40] – tettem fel a kérdést.

– Igen, ez igaz – válaszolta Eichmann szemlesütve.

Tudtam, igencsak fájdalmasan érinti, hogy be kell ismernie: sohasem szolgált a harctéren, és tevékenysége csupán arra korlátozódott, hogy zsidókat üldözzön az íróasztala mellől. Fenntartotta, hogy ő sohasem lépett fel kezdeményezőleg. Most, hogy következetesen ki kellett tartania a „felsőbb parancsra tettem" jelszó mellett, azt állította, hogy sohasem *javasolt* semmiféle eljárásmódot a feletteseinek.[41] Csupán feltárt előttük egy-egy problémát, utasítást kért tőlük, aztán továbbadta a rendelkezéseiket. Igaz, mondotta, hogy beosztása döntési hatalommal és bizonyos fokú önállósággal járt, „én azonban rendszert csináltam abból, hogy ne éljek vele".[42] Ha valamely dokumentumon az olvasható, „Eichmann úgy határozott, hogy...", „ez nem jelent semmit".[43] Többször is felhívta a figyelmünket parancsainak, utasításainak, leveleinek aláírási módjára: neve előtt mindig ott volt: *im Auftrage* (megbízásból), vagy ennek rövidítése: *i. A.* Ez is bizonyítja, mondotta Eichmann a tárgyaláson, hogy csakis parancsra volt módjában cselekedni. Alig van dokumentum, amelyet ne így írt volna alá.

Ez ugyan megfelelt a valóságnak, de nem jelentett semmit. Be tudtuk ugyanis bizonyítani, hogy a Birodalmi Biztonsági Főhivatal levelezési utasításai szerint minden osztályvezetőnek így kellett aláírnia az okmányokat. Felmutattuk Eichmann-nak ezt a passzust a Gestapo 1936. évi bizalmas utasításaiban.

– De később módosították – mondta erre Eichmann.[44]

Ez megint csak igaz volt: 1939-ben, amikor az RSHA-t létrehozták, új szabályzatot alkottak. De az aláírással kapcsolatos utasítás megmaradt.[45]

– Így hát minden levelét így kellett aláírnia, ezekkel a bevezető szavakkal, akár konzultált a felettesével a szóban forgó ügyben, akár nem? – tettem fel az ezzel kapcsolatos utolsó kérdést.

– Igen – válaszolta Eichmann.[46]

Kihallgatása során elszórtan tettem fel a pozíciójára vonatkozó keresztkérdéseket. Nyilvánvalóan ez jobb taktika volt, mint a frontális támadás, amely elől igyekezett volna kitérni. Egyetértett azzal a megállapításommal, amely szerint a „végső megoldás" hatalmas vállalkozás volt, és hogy a zsidók megjelölése, összeterelése és deportálása óriási technikai és közigazgatási erőfeszítést igényelt.[47] Beismerte továbbá, hogy a wannseei értekezlet után a deportálásra vonatkozó valamennyi utasítása a „végső megoldás" szerves része volt; fenntartotta azonban azt az állítását, hogy neki semmi köze sem volt az *Einsatzgruppé*-khoz vagy a főkormányzóság ügyeihez.

Beismerte viszont, hogy jelen volt azon a konferencián, amelyen az *Einsatzgruppé*-k vezetői eligazítást kaptak, s hogy maga is nagyon szeretett volna ilyen kinevezést kapni.[48] Bevallotta, hogy később levélbeli és távirati kapcsolatot tartott ezekkel a megszállt területeken működő parancsnokokkal, valahányszor valamiféle összehangolásra volt szükség.[49] Ezt fontosnak tartottuk, mivel csupán néhány olyan utasításra volt bizonyítékunk, amelyet Eichmann ügyosztálya az *Einsatzgruppé*-knak adott.[50] Végül beismerte levelezését az *Einsatzgruppe*-parancsnokokkal Riga és Minszk vidékén, ahová annak idején a német birodalomból szállíttatott zsidókat.[51]

Emlékezett rá, hogy utasításokat fogalmazott Globocnik részére, amelyek szerint minden alkalommal kétszázötvenezer embert szállíttasson a „végső megoldás" végrehajtásához, és ezeket az utasításokat Heydrich elé terjesztette aláírásra, majd az aláírt rendelkezéseket személyesen adta át Globocniknak.[52] A tárgyaláson azt állította, hogy ezeket a parancsokat *post factum*, vagyis az után adták ki, hogy a zsidókat már megölték.

– Mi értelme volt akkor a parancs kiadásának? – kérdeztem. Ő csak ennyit tudott válaszolni rá:

– Globocnik hátborzongató temetkezési szokásai miatt.

Nem tudta magyarázatát adni, hogy miért kellett a külügyminisztériumnak a varsói gettó felszámolása előtt vele konzultálnia,

és miért nevezték őt az erre vonatkozó levelezésben „a rendőri és Biztonsági Szolgálat vezető képviselőjének".[53] Csak ennyit tudott mondani erről:

– Általánosan elterjedt tévedés volt ez akkoriban.[54]

Nem tudta megmagyarázni a bíróságnak, hogy mi köze volt a varsói gettó lakosainak halotti bizonylataihoz, amint ez az egyik dokumentumból kiderült.

– El sem tudom képzelni – válaszolta kérdésemre.[55]

Azt sem tudta megmondani, hogy miért őt kérték az Európa e legnagyobb gettójára vonatkozó utasítások ellenjegyzésére. De fenntartotta állítását, hogy a főkormányzóság ügyeihez nem volt köze. Ha ez így van, akkor miképpen adhatott az ő ügyosztálya olyan utasítást, hogy addig ne deportálják a Kárpáti Olajvállalat zsidó alkalmazottait, ameddig nem gondoskodtak a pótlásukról?[56]

– Fogalmam sincs – hangzott Eichmann válasza. – Parancsot kaptam, hogy fogalmazzak egy ilyen levelet, én pedig megfogalmaztam, és továbbítottam aláírásra Müllernek.[57]

– De hát nem arról határoztak Wannseeban – faggattam tovább –, hogy az európai és így a lengyelországi zsidókkal kapcsolatos problémák is az RSHA hatáskörébe fognak tartozni?

Erre belefogott terjengős válaszainak egyikébe – csupa „azonban", „ámbátor" és „másrészről" –, amíg aztán még a különben türelmes elnöklő bíró is megelégelte a dolgot, és megjegyezte:

– De hát végre is Lengyelország Európában van, vagy talán ez nem világos?

– De, világos – válaszolta csüggedten Eichmann.[58]

Olykor félóráig is eltartott, amíg ki lehetett húzni belőle a beismerő választ, ha valamely olyan tény került szóba, amelyért őt terhelte a felelősség, mint például az a nyilvánvaló tény, hogy az RSHA „zsidóügyi osztályának" ő volt az egyedüli vezetője,[59] vagy hogy az ő ügyosztálya volt központilag felelős az úgynevezett Madagaszkár-terv előkészítéséért és megfogalmazásáért.[60] Végül, hosszas faggatásra a többszöri tagadás után, elismerte, hogy a zsidókkal kapcsolatos minden üggyel – az egyes zsidókat érintő személyes ügyekkel is – az ő osztályának kellett foglalkoznia, ha ezek a Gestapo hatáskörébe tartoztak.[61]

Kérdéseimmel ezután rátértem a Harmadik Birodalomban elfoglalt pozíciójára, amely némely dokumentumból egyértelműen kiderült. Erélyesen bizonygatta, hogy ő csak egy nagyon is hétköznapi

osztályvezető volt. Pedig nem ez a benyomás alakult ki róla azokból a dokumentumokból, amelyeket ismertettem előtte, s Eichmannnak igencsak nehéz volt kimagyarázkodnia.

Semmi ok sem volt rá, mondotta, hogy a külügyminisztérium bocsánatot kérjen tőle, mint ahogy kért, amiért az ő tudtán kívül intézkedett egy zsidó ügyben, mialatt ő távol volt Berlintől.[62] Azt sem tudta megmagyarázni, miért fordult a külügyminisztérium a „Kedves Eichmann bajtárshoz", hogy megtudakolja, „mit kíván az SS vezetősége" az olasz hatóságoktól Ribbentrop és Mussolini akkoriban sorra kerülő találkozójával kapcsolatban.[63]

– Ez nyilván hanyag fogalmazás, továbbá tudatlanság következménye – hangzott a válasz.[64]

Miért kérte őt a külügyminisztérium, hogy lépjen érintkezésbe a Wehrmachttal a dániai zsidóellenes intézkedések dolgában?

– Mi köze ehhez egy szállításügyi tisztnek? – toldottam meg a kérdést.

– Nem tudom – válaszolta. – A dokumentumokban ez szerepel, és én ehhez nem tudok hozzászólni.[65]

Azt sem tudta megmagyarázni, hogy a Görögországnak olaszok megszállta részén lakó zsidókra vonatkozó állásfoglalását miért „az SS birodalmi vezetésének véleményeként"[66] terjesztették Ribbentrop elé.

– Hogyan tagadhatja, hogy a külügyminisztérium ebben a hivatalos okiratban úgy tekintette és aposztrofálta magát, mint az SS birodalmi vezetésének illetékesét zsidó ügyekben? – kérdeztem.

– Nem kell ezt tagadnom – felelte. – Csak éppen kijelentem, hogy ez tévedés, és nem felel meg a valóságnak. Ha megfelelne a valóságnak, meglenne hozzá a bátorságom, hogy beismerjem.[67]

A vizsgálati kihallgatás során elhangzott nyilatkozatára hivatkozva, megkérdeztem tőle, vajon szerinte kötelessége-e a vádlottnak az igazságnak megfelelő vallomást tenni. Elismerte, hogy „a német jogszokás szerint" a vádlottnak joga van hazudni; de kijelentette, hogy ő maga nem fog élni ezzel a kiváltsággal.[68]

De azt is leszögezte, hogy vissza kell vonnia a rendőrségi kihallgatás során tett némely kijelentését, mivel:

– ...most, hogy láttam az okiratokat, alkalmam volt felfrissíteni az emlékezetemet.[69]

Unszoltam, magyarázza meg, hogy amikor Less főfelügyelő kihallgatta őt, miért nem vonta kétségbe egy olyan dokumentumnak

a valódiságát, amelyről most azt állítja, hogy hamisítvány; végül ezt válaszolta:

– Miért tagadtam volna olyasmit, aminek a megtörténte esetleg bizonyítható?[70]

Íme, a kulcs Eichmann általános taktikájához. Felmérte, hogy milyen bizonyítékaink vannak ellene, és kínos gondossággal festette önmagáról a lehető legkedvezőbb képet, olyant, amely szerinte még összeegyeztethető valahogyan az okmányszerű bizonyítékokkal. Az őt legsúlyosabban terhelő iratokat egyszerűen hamisítványoknak bélyegezte, és ezzel félretolta. Azt remélte, hogy az anyag többi részével majd csak elboldogul, és Janus-arcának szalonképesebb felét fordíthatja felénk. „Amíg a főügyész az okiratokról kérdez, addig szilárd talajon állok", mondta egyik őrének, mint később jelentették nekem.

Eichmann nyilvánvalóan alaposan áttanulmányozta az okiratokat, de kétséges, vajon minden tekintetben számot vetett-e vele, hogy mennyire árthatnak neki az ügyész keresztkérdései a tárgyaláson. Talán azért nem számolt vele, mivel nem tudta, hogy milyen nagy a különbség a mi rendszerünk és a között a rendszer között, amelyhez ő hozzászokott. A nácik idején a Gestapo-kihallgatás volt a politikai perek leggyötrelmesebb része. Ha valakinek, szerencsésen, sikerült élve megúsznia a Gestapót, és bíróság elé került, bízvást elmondhatta, hogy a nehezén túljutott. Maga a tárgyalás, bármily kemény dolog volt is, megkönnyebbülésként hatott a pincebeli kínzókamrák után. Eichmann azt tapasztalta, hogy Less nem kér tőle egyebet, mint hogy megjegyzéseket fűzzön az okiratokhoz.

– A főfelügyelő, aki kihallgatott, igen méltányos bánásmódban részesített – jelentette ki a tárgyaláson.[71]

„Nos, akkor ugyan miféle veszélyt rejtegethet a tárgyaláson tett vallomás?" – gondolhatta magában. Eichmann nem ébredt tudatára ugyanis annak, hogy demokratikus rendszerben a rendőrségnek még az olyan beszédfordulatoktól is tartózkodnia kell, amelyekkel nyomást gyakorolhatnának a fogolyra, hiszen ez többé-kevésbé kiszolgáltatott ember; nyílt tárgyaláson viszont, amikor a közvélemény ellenőrzi, igazságos-e az eljárás, a keresztkérdéseket alkalmazó ügyész esetleg kétélű kardot forgat.

A keresztkérdéses tárgyalás első szakasza után Eichmann kijelentette: álmatlanul töltötte az éjszakát, s nem bírná a további kérdéseket; így aztán el kellett halasztani a tárgyalást egy későbbi időpontra: aznap délutánra. Ez némi humoros zsörtölődést váltott ki a munkatársaimból: azt mondták, ők is sok álmatlan éjszakát töltöttek már a per folyamán, s mégsem kérték soha a tárgyalás elnapolását. Akkoriban ismét két tárgyalást tartottunk naponta. Mikor pedig a védelem folytatta le Eichmann kihallgatását, a bíróság csak délelőttönként ülésezett, hogy dr. Servatiusnak lehetősége nyíljék védence eligazítására.

Jóllehet Eichmannon mutatkoztak már a kimerültség jelei – nyúzott volt az arca, gyakrabban rándultak görcsbe az arcvonásai, és görcsösen mozgott az ádámcsutkája –, semmit sem vesztett leleményességéből és szellemi frisseségéből. Egy pillanat alatt ki tudott találni valamit egy-egy hézag betömésére. Egy alkalommal, amikor felolvastattam vele egy okiratot, itt-ott egy-egy „nem" szócskát csempészett be folyékony olvasás közben, ami persze teljességgel megváltoztatta a szöveg értelmét. Amikor a betoldás oka felől érdeklődtem, kijelentette, hogy az „nyelvtanilag szükséges".[72] Ilyesmi történt Eichmann ügyészi kihallgatásán a keresztkérdés-tárgyalás egyik utolsó szakaszában: miközben hangosan olvasta a Sassen-kézirat erősen javított részét, a dokumentumokban szereplő „Reichsführer Himmler" szavak helyébe „a Biztonsági Rendőrség főnöke" kifejezést rögtönözte. Mivel a nálam lévő másolatból követtem a felolvasást, megtudakoltam a változtatás okát. Eichmann ekkor kijött a sodrából: nem hajlandó válaszolni a dokumentummal kapcsolatos kérdéseimre, üvöltötte, mivel az okirat „hazug és helytelen". A bíróság elnöke halk megjegyzésére, amely szerint a vádlott egészen addig köteles válaszolni a kérdésekre, ameddig a bíróság elnöke fel nem menti e kötelezettsége alól, Eichmann kijelentette, hogy ez az, amit kér, majd hozzátette:

– Az a benyomásom, hogy addig vallatnak itt erőnek erejével, míg meg nem puhítanak.[73]

Landau bíró az órájára pillantott, és szünetet rendelt el. A tárgyalóteremből kifelé menet Eichmann még mindig nem nyerte vissza az önuralmát. Mérgesen odaszólt az őrének:

– Egyáltalán nem kedvelem a főügyészt.

Vajon mi hozta ki ennyire a sodrából? A Sassen-dokumentum egyik fejezete.

Ez az iromány nyilván meghiúsította azt a törekvését, hogy más dokumentumok mögött keressen fedezéket. A Sassennal folytatott beszélgetésekből ugyanis Eichmann egy másik arca vált láthatóvá

– mégpedig magának Eichmann-nak a jóvoltából! –, egy olyan arca, amelyet mindenáron leplezni akart. Képtelen volt mindent letagadni, ami a Sassen-szövegekben olvasható volt, legkevésbé pedig a másokról közölt véleményeit. Az egyik ilyen értékelés Rudolf Hössre vonatkozott. Annak idején Eichmann kijelentette Sassennak: „Höss maga a megtestesült pontosság és korrektség."

– Ha ezt mondtam, akkor ez a tiszta igazság – válaszolta kérdésemre.[74] Elismerte, hogy jó viszonyban voltak Höss-szel, és Hössnek semmi oka sem volt rá, hogy őt megrágalmazza vagy mások cselekedeteiért kárhoztassa.

– Akkor hát miért mondta Höss, hogy Müller nagyjából szabad kezet adott magának zsidó ügyekben?[75] – tettem fel a kérdést.

– Ez nem igaz – erősködött Eichmann.[76]

– Noha Hössnek ugye nem volt oka rá, hogy hazudjék? – kérdeztem.

– Noha egyáltalán nem volt rá semmi oka – hangzott a válasz.

Eichmann elismerte, hogy állandó kapcsolatban állt Höss-szel. Elismerte, hogy négy-öt alkalommal ellátogatott Auschwitzba,[77] s hogy Höss járt nála Budapesten.

– Miről beszélt magával? – kérdeztem.

– Bizonyára ugyanezekről a dolgokról – felelte Eichmann.

– Miért köntörfalaz? Mondja meg, miféle dolgokról.

– Nem köntörfalazok. Én Magyarországon is parancsok átvevője voltam, nem pedig parancsok osztogatója. Höss bizonyára előbb azokhoz ment, akik a parancsokat adták.

– Nem azt fejtegette-e Höss, hogy nincs elég helye Auschwitzban annyi magyar zsidó befogadására?

– Meglehet. Nem tagadom, de...

– De tárgyalt magával, és maga még több vonatot akart küldeni, ő viszont, ugye, nem akarta mindet fogadni?

– Nem én követeltem, hogy több vonat menjen. Nem volt felhatalmazásom a szállítmányok sebességének és ütemezésének meghatározására. Ez a feljebbvalóim hatáskörébe tartozott, mint ahogy a dokumentumokból is kiderül.

– Akkor hát miért lépett éppen magával érintkezésbe Höss Budapesten? Talán csak nem azért, hogy együtt kávézzanak?

– Nem, ő a főnökök közé tartozott, én pedig több részletet közölhettem vele ezekről az ügyekről, mint a feljebbvalóim.[78]

Nos, idáig eljutottunk. Eichmann tehát többet tudott a magyar

zsidók Auschwitzba szállításának hatalmas méreteiről, mint feljebbvalói. E gyors egymásutánban feltett kérdések és az elhangzott válaszok éles párviadalában németre váltottam át, mivel egyre bosszantóbbnak éreztem, hogy tolmács közvetítésével hallgassam ki Eichmannt. Általában ugyanis héberül, bíróságaink hivatalos nyelvén tettem fel a kérdéseket, amelyek a kihallgatás folyamán meglehetős lassan szivárogtak át a folyamatos tolmácsoláson.

Különben is, még mielőtt a megsemmisítő táborokkal kapcsolatos szerepéről és hatalmáról kihallgattam volna, Eichmann akaratlanul is kedvező helyzetbe hozott engem. A rendőrségi kihallgatás során ugyanis, mindenáron bizonyítani óhajtván emberséges magatartását, elmondta Less főfelügyelőnek, hogy amikor Auschwitzban meglátott egy Storfer nevű férfit, akit Bécsből ismert, és észrevette, hogy milyen szánalmas állapotban van, bejegyezte az auschwitzi nyilvántartóba, hogy Storfert attól fogva a kavicsos gyalogösvények tisztogatására kell alkalmazni.[79]

Amikor Eichmann a tárgyaláson tagadta, hogy döntő szava lett volna a táborokban, megkérdeztem, hogy akkor milyen alapon írta elő Storfer munkabeosztását. Azt válaszolta, hogy bizonyára Müllertől kapott rá felhatalmazást.

– Hát nem maga mondta, hogy az egész RSHA-nak nem volt szava Auschwitzban? – kérdeztem.

– Müller bizonyára szólt Glücksnek – hangzott a válasz. (Glücks állt a koncentrációs táborok felügyelőségének élén.) Eichmann szemlátomást zavarba jött. Igazán nevetséges az a feltevés, hogy Eichmann, Müller és Glücks együttműködése kellett ahhoz, hogy egy zsidónak megengedjék a kavicsos gyalogösvények tisztogatását Auschwitzban, ahol milliók élete egy lyukas garast sem ért!

– De hát honnan tudta maga, mielőtt Auschwitzba ment volna, hogy Storfer majd az engedélyét kéri, hogy a gyalogösvényeket tisztogathassa? – tette fel a kérdést Halevy bíró.

Eichmann sehogy sem tudott magyarázatot adni.[80] Motyogott valamit, hogy bizonyára értesült előzőleg, hogy az a Storfer beszélni akar vele, hogy igyekezett kieszközölni Storfer kiszabadítását, de arra az esetre, ha ez nem menne, készenlétben volt a majdnem olyan jó megoldás: a könnyű munkára való áthelyezés. Mindez persze hazugságok sorozata volt, de azért tartalmazhatta az igazságnak némi, a későbbiek folyamán elferdített, töredékét. Eichmannnak valóban gyengéje volt bizonyos fokig ez a Storfer, akit együtt-

működésre kész embernek tartott, mint Sassennak is mondotta. Lehetséges, hogy valóban akart tenni valamit érte, s felhasználva teljhatalmát, elrendelte, hogy Storfer könnyebb munkát kapjon. Mivel Storfer ily módon állandó alkalmazáshoz jutott, megszűnt közönséges *Transportjude* lenni. Funkciója volt, tehát csak külön parancsra lehetett meggyilkolni. Csakhogy az ilyen külön parancsokat Günther adta ki, mialatt Eichmann Magyarországon tartózkodott.

– Dühös voltam, amikor értesültem róla – mondta Eichmann.[81]

A Hössről feltett kérdések alkalmat adtak rá, hogy alaposabban megvizsgáljuk Eichmann magatartását az emberirtással kapcsolatban.

Az alapot erre már a kihallgatás korábbi szakaszában lefektettük. Az egyik első kérdésem Eichmannhoz az volt, hogy szerinte igazságosan ítélték-e el Nürnbergben Göringet, Frankot, Kaltenbrunnert és a többieket. Nem volt könnyű válaszolnia a kérdésre. Ha Eichmann kétségbe vonja a nürnbergi perek erkölcsi létjogosultságát, akkor szolidaritást vállal a gonosztevőknek nyilvánítottakkal. Ha helyesli elítéltetésüket és büntetésüket, mint ahogy meg is tette, akkor viszont sovánka kis lehetőséget hagy a maga számára. Hiszen a vezéri elvre alapozott diktatúrában Hitler minden alárendeltje parancsok átvevője volt. A ranglétra bármelyik fokán álló hivatalnokok parancsokat kaptak fentről és parancsokat adtak lefelé. Eichmann azt felelte, hogy Nürnbergben a vádlottakat igazságosan ítélték el, mivel „parancsok adói" voltak, és helyes volt felelősségre vonni őket cselekedeteikért.[82] Ebből kiindulva aztán megkérdeztem tőle, mi a véleménye az egyes esetekről.

Például Rudolf Höss SS-ezredes ügyéről. Eichmann értelmezése szerint Höss is parancsok átvevője volt. Önéletrajzában Höss úgy emlékezett meg saját magáról, mint aki „fogaskerék volt a Harmadik Birodalom nagy emberirtó gépezetében". Vajon Eichmann most, Jeruzsálemben, tisztára akarja-e mosni a barátját?

– Maga látta Hösst munkában. Az volt a véleménye, hogy gonosztevő?[83]

Eichmann veszélyt szimatolt, megpróbálta tehát elhárítani a támadást:

– Azt mondtam, hogy én nem tudnék megtenni ilyesmit – válaszolta.

– De én nem ezt kérdeztem. A lelke mélyén maga gyilkosnak tekintette őt?

– Ez túlságosan személyeskedő kérdés. Amit akkor nem mondtam, azt most sem fogom mondani. A lelki életem az én dolgom.

– Ennek semmi köze a maga lelki életéhez. Maga látta Hösst, amint zsidókat gyilkolt. Mi volt a véleménye róla?

– Sajnáltam őt, szánalmat éreztem iránta.

Megmondtam Eichmann-nak, hogy nem fog kibúvót találni ebből a dilemmából:

– Így tehát nem tekintette Hösst gyilkosnak? – kérdeztem.

– Ezt nem mondtam – válaszolta.

Nyilvánvalóan nem állíthatta, hogy nem bűnös egy olyan egyén, aki maga vallotta magát két és fél millió ember megsemmisítőjének.

– Amikor majd túl leszünk ezen a peren – tette hozzá –, könyvet írok, és abban majd nevén nevezem a dolgot, elrettentésként a ma élő és az eljövendő nemzedékek számára.

Azt képzelte, hogy még mindig van a kezében egy ütőkártya, és érdemes lesz lehetőséget adni neki annak a könyvnek a megírására.

– Most kell megmondania, amit abban a könyvben meg akar írni – mondta neki az elnöklő bíró. – Ez a kötelessége.

– Mivel hozzám fordul, elnök úr, kijelentem, hogy a zsidóság megsemmisítését az emberi történelem egyik legnagyobb bűntényének tekintem.[84]

Így nyilatkozott tehát Eichmann a tárgyaláson. De azt is kijelentette, hogy a bűncselekmény elkövetésének idején nem volt kiút a számára:

– Vasmarokkal tartottak fogva a parancsok – mondotta, habár ő, mint állította, már annak idején is úgy vélekedett, hogy ez az egész erőszakos megoldás iszonyatos dolog.[85]

Hangoztatta, hogy a háború után lassan kiábrándult a nemzetiszocializmusból, ami igen hosszadalmas folyamat volt, „sok visszaeséssel".[86] Elismerte, hogy 1957-ben, tizenkét esztendővel a német vereség után, még nem volt teljes „a nézetek megváltozásának" ez a folyamata.[87] Az évszám fontos volt a számunkra: 1957 a Sassennal folytatott beszélgetések esztendeje.

Változatlanul kitartott amellett – furcsa vágyálom volt ez –, hogy mindent, amit a tárgyaláson mondott, „dokumentumok támasztanak alá", és bizonykodott, hogy „kevés erényeim egyike mindig az igazmondás volt".[88]

Sohasem volt antiszemita, mondotta. A neki megmutatott levelek egyikében olvasható heves antiszemita kifejezések nem tőle származnak; a levelet egy másik ügyosztály terjesztette elő aláírásra.[89] Időnként elismételte, hogy inkább vállalja a felelősséget ezért vagy amazért, jóllehet „nem igazán felelős", mintsem „kitegyem magam annak, hogy nem hisznek nekem, vagy azt a benyomást keltsem, hogy ki akarok bújni a felelősség alól".

Végül a bíróság elnöke megjegyezte:

– Maga időről időre megismétli az efféle nyilatkozatokat, de én nem kívánom, hogy arról beszéljen, milyen benyomást kelt. Megesküdött, hogy az igazat fogja mondani; ezt kell tennie, semmi mást... Nem kötelessége, hogy kedvező színben tüntesse fel magát a főügyész előtt.[90]

Ezt a megjegyzést akkor tette a bíróság elnöke, amikor ismét az egyik olyan „különleges megbízatás" felől érdeklődtem, amelynek végrehajtását ő Günthernek tulajdonította. Elismerte: nem volt rá lényeges ok, hogy a táboroknak szállított mérges gáz ügyét eltitkolják előtte, hiszen mindenképpen tudott a dologról. Akkor hát miért a helyettese kapta ezt „különleges megbízatásként"?, kérdeztem.

– Nem tudom – hangzott a válasz. – Nem értem, és el se tudom képzelni.[91]

Beismerte, hogy mindenfelé mindenkit becsapott.

– Így szólt a parancs – tette hozzá.

– De maga végrehajtotta – mondtam. – Nem azt bizonygatta talán a szlovák illetékeseknek, hogy a zsidók rettenetes sorsáról szóló történetek csupán rémmesék?

– De igen. Erre kaptam parancsot.

– És amikor a Vöröskereszt meg akart látogatni egy tábort, nem Theresienstadtot mutatta meg?

– De igen.

– És nem azt mondta-e a zsidóknak, hogy nem lesz bántódásuk? Magyarországon pedig nem azt ígérte-e nekik, hogy nem deportálják őket, ha együttműködnek?

– De igen. Erre is parancsot kaptam.

Elismerte, hogy olykor még a Harmadik Birodalom hatóságait is félrevezette.

– Így hát, ugye, a becsapás gépezete minden irányban működött: a külföld, némely német testületek és a zsidók felé is? – kérdeztem.

– Igen, ez így van, de egy megszorítással. A zsidók nem mindig

hitték el, amit mondok. Amikor velük beszéltem, sőt inkább azt mondanám: amikor egyikükkel beszéltem, őszintébb hangot kellett megütnöm.[92]

Eichmann itt nyilván szerette volna Kasztnert „a beavatottak" körébe berángatni.

Ádáz alaptermészete már néhány alkalommal áttört az önfegyelem páncélzatán. Az egyik ilyen viharos epizódról Joseph Kessel – akit később a Francia Akadémia tagjává választottak – így írt a *France-Soir* hasábjain:

„Az alázatos Eichmannból kibújt a vadállat" – írta, és ismertette, hogyan reagált a vádlott a külföldről érkezett bizonyítékra:

„Végre megszűnt rejtély lenni. Mélyen felzaklatták az egykori bűntársainak vallomásai, így aztán a hajdani SS-alezredes megfeledkezett róla, hogy meg kell maradnia közigazgatási gépnek, robotnak, amelyet csupán a ravaszság és a félelem elementáris mechanizmusa tart mozgásban. Szenvedélyesen, dühösen beszélt. Nem tartott sokáig az egész, de ennyi is elég volt. A fakó, kifejezéstelen álarc, a megszokott óvatosság és színlelés mögött megjelent az igazi Eichmann."[93]

Ugyanilyen tüneteket vettem észre egyéb alkalmakkor is és tudtam: a bíróság is szükségképpen észlelte őket.

Ekkor már két hete folyt Eichmann ügyészi kihallgatása. Úgy éreztem, hogy keresztkérdéseimmel megsemmisítettem azt a képet, amelyet Eichmann rajzolt magáról – „a parancsok áldozatának" képét, aki sosem lépte túl a hatáskörét. Sőt az is bebizonyosodott, hogy Eichmann úgy hazudik, mint a vízfolyás.

Munkatársaimnak már az elején megmondtam, hogy kérdéseimmel éppen ezt akarom elérni. Sokkal jobb darabonként „szétszerelni" ezt az embert, mint megpróbálni lerohanni, bár ez is megtörtént, amikor azt állította, hogy a vádhatóság erőszakkal akar vallomást kicsikarni belőle, s megtagadta a választ további kérdéseimre.

Szerintem a keresztkérdések célja nem az ellenfél összeroppantása, hanem az ellenfél verziójának szétzúzása. Mindannyian nyomban gyanakszunk, amikor azt halljuk, hogy a vádlott „látványosan összeomlott", ahogy ez néhány országban előfordult. A mi jogrendszerünkben inkább egy-egy tanúval fordul elő, hogy majdnem elájul megdöbbenésében, amikor látja, hogy a végletekig ellent-

mond önmagának. Ritkán esik meg viszont az ilyesmi a vádlottal, hiszen ő jó előre tudja, mivel kell szembenéznie a bíróság előtt, s nem ismer ilyen végleteket. Különösen vonatkozik ez Eichmannra, aki sosem riadt vissza korábbi kijelentéseinek letagadásától, vagy attól, hogy hivatalos okiratokat hamisítványnak minősítsen.

Így aztán – jó néhány ember csalódására, akik arra vágytak, hogy Eichmann valami erőteljes csapás súlyától összeroppanjon – csak arra törekedtem, hogy az állandó nyomás alatt teljesen és végérvényesen magába roskadjon. Úgy éreztem, elértem ezt a célt. Ezt az érzésemet később teljességgel igazolta az ítélet. De mivel maradt még egy kis szél a vitorlájában, gondoltam, hasznát tudnám venni a Sassen-beszélgetések magnószalagjainak, mert azok tökéletesen kifognák a szelet a vitorlából. A pernek ebben a szakaszában az ügyészi kihallgatás folyamán még bevethetném, ha megkapnám őket, nemcsak a beszélgetések írott szövegét, amely már rendelkezésemre állt, hanem magukat a szalagokat is. A saját hangját nemigen tagadhatja le Eichmann! És nem merülne fel a „javítások elégtelenségének" a problémája sem.

Megkértem bizonyos embereket, próbálják külföldön megvásárolni a szalagok egy sorozatát a tulajdonosuktól. Húszezer dollárt kértek értük. Sok pénz, de tekintettel az ügy történelmi jelentőségére, jóváhagytam a költségkeretet. A leendő vevők közölték a szalagok birtoklóival, hogy a nyilvánosság előtt akarják lejátszani azokat. Közvetlenül az üzlet megkötése előtt értesítettek az embereink, hogy az eladók feltételt támasztanak: a szalagok csak az Eichmann-per befejezése után kerülhetnek Izraelbe. Nem akartam, hogy bizonyítékunk egy része fondorlatos módon kerüljön a kezünkbe, embereinket tehát utasítottam, ragaszkodjanak a feltétel nélküli vételhez. Ez aznap történt, amikor a bíróság kérdésére válaszolva kijelentettem, hogy rövidesen befejezem Eichmann kihallgatását. Kérdéseim most már csupán a korábban is szóba került ügyeket érintették, de folytattam a kihallgatást, mert reméltem, hogy a szalagok bármelyik pillanatban megérkeznek. Kifutunk az időből, gondoltam. Másnap, a délutáni órákban hír érkezett, amely szerint az „Izrael kizárásával" feltétel visszavonhatatlan, így hát nem jöhet létre az üzlet. A következő nap délelőttjén befejeztem Eichmann kihallgatását.

Ezután megint a védőé volt a szó. Másodszorra csak röviden hallgatta ki Eichmannt dr. Servatius, aki hangsúlyozta, hogy

Sassen és Eichmann jó barátságban volt, mégpedig azóta, hogy Otto Skorzeny évekkel ezelőtt ellátogatott Buenos Airesbe. Azután ő maga olvasta jegyzőkönyvbe a Sassen-dokumentum egy újabb – kézzel nem javított – részét, amelyben Eichmann kijelenti: sosem kapott semmilyen különleges meghatalmazást Himmlertől, vagy a Biztonsági Rendőrség vezetőjétől, de mindig „százszázalékosan dolgoztam", és „parancsadásban bizony sohasem voltam lagymatag",[94] Müller pedig azt mondta róla: „Ötven Eichmann-nal simán megnyernénk a háborút." Müller ezzel nem azt akarta mondani, fejtegette Eichmann a bíróságnak, hogy különleges képessége lett volna az ellenség vérének ontására, hanem azt, hogy végre tudja hajtani a feladatokat, és „feltétlen lojalitással hajtotta végre a parancsokat". Végül elmondta, hogy egyszer bűnügyi vizsgálatot indítottak ellene, amiért hivatalából állítólag eltűnt egy gyémántokat tartalmazó bőrönd, ő azonban be tudta bizonyítani, hogy a gyémántokat még az ő hivatalba lépése előtt küldték el valahová. Ragaszkodott hozzá annak idején, hogy a házkutatást elrendelő bíró a beosztottai előtt kérjen bocsánatot tőle, és meg is kapta ezt az elégtételt.[95]

Ezután a bíróság tett fel kérdéseket néhány olyan pont tisztázása végett, amelyekről a törvényszék további felvilágosítást óhajtott kapni. Raveh bíró felszólította Eichmannt, idézze a kanti kategorikus imperatívuszt, amelyet – mint korábban mondotta – élete vezérelvének tekintett; Eichmann többé-kevésbé helyesen idézte a „kategorikus imperatívuszt": „Cselekedjél úgy, hogy az akaratodat irányító elvek az egyetemes törvényhozás elveinek a mintaképei lehessenek." Elismerte, hogy a zsidók kiűzése nem állt összhangban ezzel az alapelvvel, de hát nem cselekedhetett akarata szerint, nem lévén a maga ura.[96]

A bíróság alaposan megvizsgálta Eichmann hivatalának működési rendjét, meg azt, hogy mi mindent kellett csinálniuk. Raveh bíró arra volt kíváncsi, hogyan dolgoztak Eichmann beosztottai, hogyan készültek a rendelkezéstervezetek, s hogyan lehetséges az, hogy Eichmann sohasem terjesztett javaslatokat feljebbvalói elé.

– Müller sose kérdezte meg magától, mi a véleménye erről vagy arról az ügyről?

– Nem – hangzott Eichmann válasza. – Ha Müller nem tudott valamit, akkor a feletteseihez fordult utasításokért.

– Nehéz elhinni, amit mond – jegyezte meg Raveh bíró. – Ho-

gyan lehet, hogy egy kormányfőtanácsosi rangban lévő személy, aki előterjesztéseket készít a feljebbvalójának, sohasem áll elő javaslattal, és sosem kérdezik meg a véleményét?[97]

Eichmann erősködött, hogy ez bizony így volt: a zsidók ügyeiben minden szervezet tevékenyen közreműködött, a rendőrségnek pedig egyszerűen végre kellett hajtania mások döntéseit; véleményt senki sem nyilváníthatott.

Raveh bíró összehasonlította az ügyosztály ténykedését a külügyminisztériuméval, és némely általunk benyújtott irat segítségével nyomon követte a német bürokrácia működését; ezek az iratok bizonyították, milyen fontos ember volt az osztályvezető. Eichmann egyetértett azzal a megállapítással, hogy általában jellegzetesen bürokratikus folyamatról volt szó. De az ő ügyosztályán másképpen mentek a dolgok:

– A zsidók ügyeiben annyi utasítás volt, annyi érintkezési pont központi testületekkel és a párttal, hogy a rendőrség keze tele volt munkával, és senki sem kérdezte meg, ki mit javasol. Mindenki beavatkozott, kért, követelt. Ezért aztán nem volt semmiféle javaslatunk... Ez Müllerre is vonatkozik.[98]

A bíróság ezután a wannseei értekezlet ügyét vizsgálta. Eichmann ismét arról beszélt, hogy „Pontius Pilátus módjára viselkedett", és megismételte, hogy annak idején, amikor látta, hogy az ő emberséges módszereit sutba dobják a „végső megoldás" kedvéért, ő mosta a kezeit.

– Amit emberséges módszerekkel meg lehetett tenni, megtettem – mondta –, de ezek a hatalmak erősebbek voltak nálam.

– Maga elmondta nekünk – szólt mosolyogva Raveh bíró –, hogy Müller egy alkalommal kijelentette: egy Hartl nevű gestapóst inkább Weichlnek kellene nevezni. Mondja csak, javasolta-e Müller valaha, hogy magát nevezzék el Weichmann-nak?*

– Nem, soha – válaszolta Eichmann, szintén mosolyogva.

Halevy bíró következett. Kijelentette, hogy akárcsak Raveh bíró, ő is eltér a bírósági szokástól, és németül fogja kihallgatni Eichmannt. Emlékeztette a vádlottat arra a kijelentésére, amely szerint, jóllehet akarata ellenére hozták Izraelbe, örül a lehetőségnek, hogy elmondhatja a teljes igazságot.

– Igen – mondotta Eichmann. – El akarom oszlatni a hamis

* Hart = kemény, weich = puha, Weichmann = puhány.

értelmezéseket, amelyek tizenöt esztendő alatt felhalmozódtak rólam. Fontos számomra, hogy családom, fiaim tudjanak válaszolni azoknak az embereknek, akikkel találkoznak és akiket befolyásol az ellenem irányuló propaganda.

Újabb bepillantást kaptunk tehát Eichmann indítékaiba. Mit mondanak majd róla a gyermekei, mit mondanak róla mások? Ez a gondolat sok vádlottat foglalkoztat; megfordult néhány nürnbergi vádlott fejében is. Göringet például állandóan gyötörte az a gond, hogy vajon mit fognak róla írni a jövő tankönyvei. Másokat az a gondolat kínzott, hogy családtagjaik, hozzátartozóik szükségképpen iszonyodnak tőlük most, hogy a bűneik nyilvánosságra kerültek. Rudolf Höss például ezt írta önéletrajzában:

„Gondolataim főként a családom körül forognak... Hadd lásson engem a közvélemény továbbra is vérszomjas vadállatnak, kegyetlen szadistának, tömeggyilkosnak; hiszen a tömegek képtelenek volnának Auschwitz parancsnokát másképpen látni. Sosem tudnák megérteni, hogy neki is volt szíve, hogy nem volt gonosz."[99]

Így hát – fiai kedvéért – Eichmann még mindig kitartott amellett, hogy az igazat mondja. Halevy bíró szóvá is tette ezt:

– Amit a családjáról meg a fiairól mond, bonyolultabbá teheti az ügyet, hiszen nyilvánvalóan a lehető legkedvezőbb megvilágításban akar feltűnni előttük.

Eichmann biztosította a bíróságot, hogy még e cél érdekében „sem hajlandó egyetlen hajszállal sem eltérni az igazságtól".

Halevy bíró most igen nyugodtan és indulattól mentesen szólt hozzá:

– Magát itt nem Gestapo-módszerekkel hallgatták ki, és ez nem náci népbíróság.[100]

Eichmann helyeselt. A bíró emlékeztette őt arra a néhány kivételes esetre, amikor vezető náciknak a háború után megvolt a bátorságuk ahhoz, hogy elismerjék bűnösségüket. Természetesen az ő dolga, hogy mit mond, de talán ez az utolsó lehetősége, hogy megmutassa, igazi férfi-e, vagy pedig egyszerűen csak kibúvókat keres. A tárgyalóteremben rendkívüli feszültség uralkodott. Eichmann ezúttal igennel vagy nemmel válaszolt Halevy bíró kérdéseire – első ízben tette ezt az egész per folyamán. Elismerte, hogy tisztában volt a hadviselés Hágában lefektetett szabályaival. Helyben-

hagyta, hogy a zsidók elleni gyakorlati lépések az akció folyamán átalakuláson mentek keresztül. A zsidó hitközségeket a Gestapo felügyelete alá helyezték. Vezetőiket együttműködésre kényszerítették, előbb a kivándorlás elősegítésében, később más ügyekben. Ez a németek érdekében állt, munkaerő-megtakarítást jelentett. A zsidó vezető embereket, ismételte, becsapták, az orruknál fogva vezették.

Eichmann beismerte, hogy ellenállt minden egyedi kivételezésnek, mivel minden ilyen eset, még ha rendkívüli is, precedenssé válhat, és később lavinát indíthat el.

Azután Halevy bíró emlékeztette arra, amit Németországban „civil kurázsinak" neveznek.

– Ez belőlem éppúgy hiányzott, mint a legtöbb egyenruhás emberből akkoriban – válaszolta Eichmann.

– Megvan hozzá a bátorsága, hogy most beismerje a dolgokat, és vállalja a felelősséget azért, amit tett? – kérdezte a bíró.

– Már megmondtam, hogy emberi szempontból igen. Megvannak a magam gondolatai, és önbírálatot gyakorlok.

– Ezt nevezi maga a felelősség vállalásának?... Itt vannak például a Sassennal folytatott beszélgetések. Azt állítja, akkor részeg volt, vagy hogy a szöveg hamisítvány, vagy pedig helytelenül írták le. Akkor is részeg volt, amikor a javításokat végezte?

– Nem. A farmomon voltam akkor, ott javítottam a szövegen.

– Nos, éppen így értem én is. Maga összekever két dolgot: az egyik a beszélgetések végső célja, a másik pedig a tény, hogy csakugyan mondta ezeket a dolgokat, még akkor is, ha a szövegüket nem szánta véglegesnek. De akkor is diktafonba mondta őket.

– Elismerem, hogy amikor a beszélgetés az éjszakába nyúlt, és már későre járt, elkezdtem fecsegni, és megjegyzéseimen átütött a nacionalizmus. Egyike volt a visszaeséseknek, amelyekről már beszéltem.

– De mégiscsak a maga szavai voltak, ugye?

Egy kis szünet következettt. Vajon visszavonja-e Eichmann az ellenkezését, és a Sassen-dokumentum a bizonyítékok közé kerülhet? Visszafojtottuk a lélegzetünket.

Eichmann szemlátomást megingott. Valamit felírt egy cédulára dr. Servatiusnak. Világos: elérkezett a ritka pillanatok egyike, amikor kételyei támadtak. Rövidesen azonban kiegyengette páncélzatán a horpadást; szokott ravaszságával kitérő választ adott:

– Semmiképpen sem akarom megkerülni a kérdést, és azt állítani, hogy leitattak, és hogy nem tudtam, mit mondok, vagy hogy meghamisították, amit mondtam; az ilyesmi nem méltó ehhez a helyhez. Jóllehet minden ilyen ellenvetés helytálló, ezennel kijelentem, bíró úr, hogy inkább mindent magamra vállalok, semhogy azt a benyomást keltsem, hogy meghátrálok.

– Mindez csak üres beszéd, gyakorlati konklúzió nélkül, hiszen bármit mond is, mégsem teszi le az asztalra azt a dokumentumot – szólt vállat vonva Halevy bíró.

Eichmann tehát ellenállt a kísértésnek. A Sassen-dokumentum nem került a bíróság asztalára.

Ez pénteken délben történt. Mivel a bíróság sem szombaton, sem vasárnap nem tárgyalt, Landau, a bíróság elnöke hétfő reggeltől hallgatta ki Eichmannt, mégpedig németül. Ő maga fordította le héberre a kérdéseit.[101]

Eichmann szembetűnően élénk volt; láthatóan elhatározta, hogy többé nem inog meg. Ettől fogva szilárd, állhatatos magatartást fog tanúsítani. Ez persze sokszor leplezhetetlenül abszurd helyzetekbe sodorta.

Például: egyszerre csak nem emlékezett rá, hogy letartóztatta Grüber lelkészt.

– Eddig úgy gondoltam, hogy valóban én tettem, parancsra persze, de meglepetésemre azt hallottam a lelkész úrtól, hogy a Gestapo berlini hivatala tartóztatta le őt. Nyilván összekevertem a dolgokat.

A végzetes wannseei konferenciáról tett kiegészítő vallomása határozottan groteszk volt:

– Nem emlékszem a részletekre – mondotta –, de gyilkolási módszerekről, likvidálásról, emberirtásról beszéltek. El voltam foglalva az irataimmal. Nem voltam képes hegyezni a fülemet és mindent meghallani, ami elhangzott... Időnként hallottam egy-egy szót.

Odáig ment, hogy kijelentette: az antiszemitizmus nem szerves része a nemzetiszocializmusnak.

Az egyik kérdésre így válaszolt:

– Nem, az embernek nem kellett antiszemitának lennie ahhoz, hogy hithű nemzetiszocialista legyen.

Azt állította, hogy a *Völkischer Beobachter* című lap dühödt antiszemita propagandája, amely állandó reggeli tápláléka volt,

nem hatott rá. Nem riasztották meg a nürnbergi törvények sem, mondotta, azt gondolta, nem alkalmazzák majd betű szerint őket:

– Sosem eszik a levest olyan forrón.

Még különösebb benyomást keltett, amikor kijelentette: „A Gestapo vezetéséhez még csak nem is kellett különösebb keménység."

– Müller sem volt kemény ember – mondotta.

Ezt már Landau is sokallotta:

– Azt akarja mondani, hogy a Gestapo vezetője *nem volt kemény ember?* – kérdezte.

– Hát, nem szükségképpen volt az. De Heydrich az volt.

Röviden szólva: hamarosan kiderült, hogy Eichmann védekezésében, mind lélektani, mind pedig tárgyi szempontból, sok a valószínűtlenség és a kirívó képtelenség. Mindez talán attól kezdve következett be, mikor Eichmann elhatározta: a végsőkig kitart álláspontja mellett; viszont ez a védekező taktika szükségszerűen szembetűnővé tette és napvilágra hozta a gyenge, nem helytálló érveit. Az egész tárgyalótermen és – mint csakhamar megtudtuk – a bírák lelkében is úrrá lett a teljes hitetlenség.

19

A védelem tanúi

Eichmann vallomásának befejeztével a védelem tanúira fordíthattuk figyelmünket, ugyanis időközben folyamatosan beérkeztek a felkértek írásbeli nyilatkozatai és vallomásai. Már a per elején közöltem: Izraelnek más országokkal kötött kölcsönös jogsegélyegyezményei értelmében hajlandók vagyunk dr. Servatiusnak megadni azt a lehetőséget, hogy olyan tanúkat idézzen meg, vagy olyan személyeknek tegyen fel keresztkérdéseket, akik korábbi perekben írásbeli vallomást tettek, és akiknek esküvel erősített írásbeli nyilatkozatait fel akarjuk használni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy különböző egykori nácik – legtöbbjük magas rangot viselt annak idején – megjelennek lakóhelyük bírósága előtt, és dr. Servatius megbízottjának meg az én megbízottamnak a jelenlétében vallomást tesznek. Ezeket a vallomásokat aztán megkapja a vádhatóság, továbbá pedig ezek is bekerülnek a jeruzsálemi bíróság jegyzőkönyvébe.

A bíróság jóváhagyta ezt az eljárásmódot. Megállapította, hogy elvileg szívesebben látná, ha a tanúk személyesen jelennének meg, de ha egyik vagy másik tanú nem akar vagy nem tud eljönni, a lakóhelyén is megteheti a vallomását.[1]

Ebből a lehetőségből nyilvánvaló hátrányunk származott. Ugyanis a lakóhelyén, valamelyik bíró hivatali helyiségében, ahol nincs sem közönség, sem újságíró, a tanúnak nem esik nehezére, hogy támogassa a jó öreg Eichmann bajtársat egy-egy mozzanat különleges értelmezésével vagy egy-egy részlet „kifelejtésével". Sokkal nehezebb lenne az ilyesmi Jeruzsálemben, a nyilvánosság rivaldafényében, ahol mindent megörökít a tévékamera, a vallomásokról pedig másnap beszámol a világsajtó. De hát vállalnunk kellett a kockázatot. A védelem megidézhette a tanúit, és keresztkérdéseket tehetett fel azoknak a személyeknek, akiknek a nyilatkozatait beterjesztettük. De ezeket az embereket semmiképp sem kényszeríthettem rá, hogy eljöjjenek Jeruzsálembe, és menlevelet

sem adhattam nekik, hiszen hatóságaink vádat emelhettek volna ellenük, éppen az Eichmannra is érvényes törvények alapján.

Megbíztam tehát egy németül beszélő izraeli ügyvédet, dr. Erwin Shimront, hogy képviseljen engem minden külföldi eljárásban, és hálásan fogadtam dr. Robert Kempner ajánlatát, hogy segítségünkre lesz e tanúk kihallgatásában, akiknek többségével már évekkel előbb találkozott a nürnbergi perek idején, amikor is ő az Egyesült Államok vádhatóságának főügyészhelyettese volt, a szóban forgó tanúk pedig a vádlottak padján ültek. Dr. Kempner segítsége igen jelentős volt számunkra, hiszen az efféle személyekkel kapcsolatosan nem volt semmiféle bírósági tapasztalatunk.

Tudtuk: sokan közülük már olyan sokszor hangoztatták ártatlanságukat a háború befejezése óta, hogy félig-meddig el is hiszik nekik. Jogos volt a feltevés, hogy egyikük-másikuk kapcsolatban áll olyan náci csoportokkal, amelyek Eichmann érdekében élénk tevékenységet fejtenek ki. Ha közülük néhányan mindent elkövetnek, hogy alátámasszák Eichmann ama verzióját, hogy ő csupán jelentéktelen kis tetteket vitt véghez, és ha ezek a nyilatkozatok cáfolat nélkül, meglehetősen nagy számban kerülnek be a bírósági jegyzőkönyvbe, akkor bizony nehézségekkel kell számolnunk. A bíróság nem látja a tanúkat; a szokott módszerrel, vagyis a nyilvánosság előtt tanúsított viselkedésükből nem tudja tehát megítélni a szavahihetőségüket. Kételyek merülhettek volna fel, és a jogszabályok szerint a kételyek a vádlott javára szólnak, így hát ilyen esetekben a bíróság döntése is a vádlott javára szólna. Eichmann verziója nagyon hézagos ugyan, de olyan köröktől kapott volna támogatást, amelyekkel mi nem tudtuk volna eredményesen felvenni a harcot.

Ez talán nem jelentett volna többet, mint hogy megnő a védelem bizonyítékának súlya a mi dokumentációnkkal és tanúinkkal szemben. De azért persze aggasztott bennünket a dolog.

A külföldi bíróságok csakhamar készen álltak, hogy kihallgassák a tanúkat, azoknak a kérdőíveknek az alapján, amelyeket a védelem és a vádhatóság készített. A védelmet dr. Wechtenbruch képviselte. Összesen tizenhat tanút hallgattak ki külföldön. Bíróságunk minden esetben azzal a kéréssel fordult, a külügyminisztériumunk útján, a külföldi törvényszékhez, hogy idézze meg a tanút és hallgassa ki a szemben álló felek kérdéslistája alapján, továbbá, hogy engedélyezze mindkét fél ügyvédjének a kiegészítő kérdéseit. Mindegyik törvényszék válaszolt és készségesen együttműködött.

Mi több, mindegyik tanú megjelent, jóllehet némelyiküket nem lehetett megjelenésre kötelezni. Némelyik tanú, például Alfred Six professzor, Hermann Krumey és Richard Baer, ügyvéddel jött, hogy érdekvédelemben részesüljön, ha esetleg terhelő kérdéseket tenne fel a bíróság. Voltak a védelem tanúi között néhányan, akik még menlevéllel sem jöhettek volna el Jeruzsálembe, mivel éppen akkor büntetendő cselekmények – jórészt háborús bűnök – miatt börtönben ültek. A következőkről van szó: Ausztriában Franz Slavik és Franz Novak; Nyugat-Németországban Hermann Krumey, Erich von dem Bach-Zelewski és Richard Baer, Olaszországban pedig Herbert Kappler.

Néhány hét múlva gyors egymásutánban érkeztek, diplomáciai futárral, tizenhat külföldi bíróságtól, a piros szalaggal gondosan átkötött, lepecsételt iratcsomók. Amint futólag átnéztük őket, már tudtuk is, hogy egy gonddal kevesebb nyomaszt majd, mivel egyetlen tanú sem támasztotta alá minden vonalon Eichmann verzióját. Némelyek természetesen határozott erőfeszítést tettek, hogy Eichmann segítségére legyenek, és nyilván hajlottak is rá, hogy a tevékenységét kedvezőbb megvilágításba helyezzék, de még ezek is csak egy bizonyos fokig támogatták, s nem mentek nagyon messzire. Mások pedig tökéletesen cserbenhagyták.

Ezek közül a tanúk közül majdnem mindegyiknek fontos volt, hogy tulajdon személyét a lehető legnagyobb mértékben tisztára mossa, és a múltbeli tevékenységét ártalmatlannak tüntesse fel. Különösen persze azok igyekeztek „kivágni magukat", akik ellen még folyt a bűnvádi eljárás. Ez az igyekezet természetesen még fokozottabb mértékben érvényesült volna, és még hátrányosabban befolyásolta volna igazmondásukat, ha az Eichmann-per – a védelem kívánságának megfelelően – Nyugat-Németországban folyik.

Akárhogy is: szinte egyikük sem támogatta Eichmannt abban az egyetlen kérdésben, amelyet jogilag esetleg a mentségére lehetett volna felhozni, hogy tudniillik csak akarattalan eszköz volt mások kezében. Ebben a vonatkozásban tehát Eichmann már csakis a saját – alá nem támasztott – vallomására hagyatkozhatott.

A külföldről érkezett tanúvallomások bekerültek a bíróság jegyzőkönyvébe. A legtöbbjük, noha valóban érdekes volt, nem keltett túlságosan élénk figyelmet akkoriban, mivel csak papíron volt meg. A bíróság és a történészek számára jelentősek voltak ugyan, a közönség viszont szinte észre sem vette őket, mivel az eleven embe-

rek, a színes egyéniségek, akik e vallomásokat tették, rejtve maradtak tizenhat bíró hivatali helyiségének falai mögött.

Némely tanú megpróbált tenni valamit a régi bajtársért. Egyikük Hermann Krumey volt, Eichmann egykori közeli munkatársa, jóllehet bizonyára feszélyezte küszöbönálló frankfurti pere.

Vallomása során[2] kijelentette: csakis azért írt annak idején a IV–B–4 ügyosztálynak a lidicei gyerekekről, mivel „szállítási ügyről" volt szó. Az a körülmény, hogy a gyerekeket „különleges bánásmódra" adták át neki, nem jelentette szükségképpen a meggyilkolásukat, mondotta.

– Az idő tájt véleményem szerint nem emberirtásnak értelmeztük a *Sonderbehandlung* szót – mondta Krumey. – Úgy értettük, hogy ezek a gyerekek valamiféle különleges bánásmódot igényelnek.

– De akkor miért kellett miattuk Eichmann ügyosztályával egyáltalán érintkezésbe lépnie? – tette fel a kérdést dr. Shimron.

– Mert ez az ügyosztály foglalkozott valamennyi szállítási ügyünkkel, és a gyerekeket el kellett szállítani. Tudni akartam, hogy hová.

– De ez a távirat azt a határozott utasítást tartalmazza, hogy a gyerekek ne vigyenek magukkal semmit, és hogy nem szorulnak gondozásra. Nem világos ebből, hogy miféle „különleges bánásmód" várt rájuk?

– Ma már nem emlékszem, hogy kaptam-e ilyen táviratot, és különben is, én törődtem a gyerekekkel – válaszolta Krumey.

Bizonyára emlékszik rá mindenki, hogy a gyerekek nagy része elpusztult, soha többé nem hallottak felőlük.

Budapesten Krumey Eichmann alárendeltje volt, jóllehet azonos rangban.

– Mindig a felettesemnek tekintettem – mondotta Krumey. Kijelentette: tudta, hogy Eichmann-nak köze volt a magyarországi deportálásokhoz, de sietve hozzátette: – Egészben véve nem sok dolga akadt Budapesten, keveset tartózkodott a hivatalában, mozgalmas magánéletet élt.

Krumey emlékezett rá, hogy pénzt kapott a budapesti zsidóktól.

– Wisliceny volt velem akkor – mondotta. – A pénzt bőrkofferban kaptuk. Biztos, hogy folytak valamiféle tárgyalások – fűzte

hozzá, de kijelentette, akkor nem tudta, miről van szó. Később aztán, Hunschéval együtt, további pénzt kapott.

Ő ugyan sosem mondta Joel Brandnak, az utóbbi állításával ellentétben, hogy Eichmannon kívül „van azért még rendes ember is az SS-ben", például ő maga. Tudta, hogy Becher és Kasztner külföldön tárgyal; két ízben el is kísérte őket Svájcba. De valójában nem tudta, miről tárgyalnak, mondotta. Valamilyen teherautókról is szó esett. Megerősítette korábbi vallomását, hogy tudniillik szemtanúja volt a Budapestről útnak indított *Fussmarsch*-nak, a gyalogmenetnek, és beszélt is róla Eichmann-nal.

– Kifogásaimra ezt válaszolta: „Felejtsd el! Nem láttál semmit!"

– De Krumey szerint soha semmiféle antiszemita kijelentés nem hangzott el Eichmann szájából, és nem bántalmazott egyetlen zsidót sem.

Elismerte, hogy „helyettesféléje volt Eichmann-nak Budapesten", de azt állította, hogy a deportálásokkal semmi dolga sem volt. Fogalma sem lehetett róla, hogy mi történt a deportált zsidókkal. Bizonyos, hogy erről csak később hallott, Kasztnertől. Nem is biztos benne, hogy Auschwitz neve egyáltalán elhangzott-e akkoriban. Mindenesetre elment Eichmannhoz, hogy ezekről a hírekről érdeklődjék, mire Eichmann azt mondta: „Hát aztán?!"

– Később elhelyeztek Magyarországról, mivel nem tudták már elviselni a zsidóbarátságomat – mondta Krumey, s a szeme sem rebbent. – De nem Eichmann helyeztetett át.

Mindig az volt a benyomása, hogy Eichmann irtózik a felelősségtől, hiszen amikor ő, Krumey, még Litzmannstadtban volt – „Eichmann mindig arra kért, hogy a vonatigényléseket írásban jelentsem be", amit ő, Krumey, „túlzásnak" tartott.

Erre a tanúvallomásra és más, hasonló kijelentésekre Eichmann később egész elméletet alapozott a vallomásában: „mindenki" tudta, hogy saját kezdeményezéséből soha semmire sem vállalkozott, „sőt ezt még rossz néven is vették tőlem".

Krumey kijelentette, azzal a feltétellel hajlandó tanúskodni, ha Eichmann engedélyt kap, hogy tanúskodjék az ő, Krumey küszöbönálló frankfurti perében. A nyugatnémet hatóságok meg is kerestek bennünket ebben az ügyben, és mi meg is tettük az intézkedéseket Eichmann tanúként való kihallgatására. De Eichmann nem óhajtott tanúvallomást tenni, és még akkor is kitartott elutasító álláspontja mellett, amikor a ludwigsburgi központ képviselője

közvetlenül kérte fel, hogy legyen segítségére a nyugatnémet igazságszolgáltatásnak.

Eichmann, úgy látszik, nem érezte kötelességének, hogy támogassa Krumeyt. Talán azt várta, hogy Krumey, aki nálánál védettebb, kevésbé exponált helyzetben volt, tetemesebb részét vállalja a felelősségnek?

A védelem tanúi közül kettőnek – Walter Huppenkothennek és dr. Wilhelm Höttlnek – a tanúvallomását dr. Servatius annyira fontosnak, annyira perdöntőnek tartotta, hogy szerette volna, ha ezek ketten eljönnek Jeruzsálembe, és a tárgyaláson élőszóval tanúskodnának. Azt állította, hogy a két ember, ha menlevelet kap, hajlandó Izraelbe jönni.

Mindkettő magas rangú náci volt annak idején; jogi és politikai kérdést is fölvetett tehát, hogy beengedjük-e, és végül büntetlenül hagyjuk távozni őket. Tanácskoztam a kormányszervekkel; kijelentettem, hogy a magam részéről hajlandó vagyok teljesíteni dr. Servatius kérését. A kormányzat sem emelt kifogást, így aztán a tárgyaláson bejelentettem, hogy Höttl is, Huppenkothen is eljöhet Izraelbe, és békében távozhat; nem fogják perbe őket.

– Még akkor sem, ha a keresztkérdezés során önmagukat terhelik? – érdeklődött dr. Servatius.

– Még akkor sem – válaszoltam. – Nem fogják itt vád alá helyezni őket semmiféle múltbeli cselekedetükért.[3]

De hiába tettünk aprólékos intézkedéseket a biztonságuk érdekében, egyikük sem jött el; inkább odahaza tanúskodtak, akárcsak a védelem többi tanúja.

Wilhelm Höttl, más néven Walter Hagen ma az ausztriai Bad Ausseeben él, egy magán-középiskola igazgatója. A háború alatt SS-Standartenführer (ezredes) volt, egyik vezető tisztje a kémelhárításnak, melynek tevékenységét később *A titkos front* című könyvében írta meg. Mozgalmas pályafutásának hol kedvező, hol kedvezőtlen fordulatai során a szemben álló felek sok fontos személyiségével került kapcsolatba.

Rómában tanúja volt a fasiszta rendszer összeomlásának, és szoros kapcsolatban állt a Vatikánnal. A háború vége felé titkos küldetésben járt Allen Dullesnál. Állítólag cserébe a bizalmas információkért – melyek szövetséges katonák életének megmentését tették

lehetővé – büntetlenséget ígértek neki. Tény, hogy sohasem helyezték vád alá.

Höttl előbb 1941 októberéig állt kapcsolatban Eichmann-nal, azután pedig két és fél évvel később, Budapesten. Höttlt 1944 márciusában küldték a magyar fővárosba, hogy mindent és mindenkit tartson szemmel Európa délkeleti részén.

Nem tudta, vajon ügyosztályán kívül Eichmann rendelkezett-e „különleges hatáskörrel", „de a zsidó ügyek egész Németországban egészen biztosan az ő kizárólagos illetékességébe tartoztak". Magyarországon Eichmann kétségtelenül „bizonyos különleges pozíciót" töltött be.

1944 augusztusában Budapesten Eichmann felkereste Höttlt, hogy megtudakolja tőle a front legújabb fejleményeit. Nagyon ideges és levert volt, mivel az oroszok térdre kényszerítették Romániát – oda készült akkoriban –, és már egész Dél-Európát fenyegették. Eichmann kijelentette: összeomlás esetén nincs semmi reménye, hiszen háborús főbűnösnek tekintik, amiért része van a zsidók elpusztításában. Höttl kérdésére Eichmann bizalmasan azt válaszolta, hogy négymillió zsidót likvidáltak a táborokban, további kétmilliót pedig agyonlőttek az *Einsatzgruppé*-k. Hozzátette, hogy Himmler szerint a számadatok még ennél is tekintélyesebbek. Höttl felidézte, hogy Eichmann akkoriban sokat ivott, de ez alatt a beszélgetés alatt szemlátomást józan volt. Höttl nem tartott ki Nürnbergben esküvel erősített írásbeli nyilatkozata mellett, amely szerint Eichmann beismerte, hogy „zsidó életek milliói száradnak a lelkén", de azt továbbra is hangsúlyozta: „Eichmann pozícióját legjobban úgy lehet jellemezni, hogy a halál nagy szállítója volt."[4]

Höttl hosszú tanúvallomása igen sok érdekes történelmi adatot tartalmazott, viszont ő is igyekezett a lehető legnagyobb mértékben elhatárolni magát Eichmanntól.

Walter Huppenkothen körül nincs semmi rejtély. Jelenleg tisztviselő Kölnben, jobb napjaiban a Gestapo egyik vezéralakja volt. Több mint egy évig a Biztonsági Rendőrség parancsnokaként szolgált a hírhedt lublini körzetben, s akkor helyezték át onnan Berlinbe, amikor Globocnik már felépítette az emberirtási centrumokat Lublin környékén. A fővárosban Huppenkothen az RSHA IV–E ügyosztályát vezette, amely határőrzési és kémkedési ügyekkel foglalkozott. Itt léptették elő Müllernek, a Gestapo főnökének helyettesévé, SS-ezredesi rangban.

Huppenkothen is megpróbált tenni valamit – no, nem túlságosan sokat – a bajba jutott bajtársért.

1946-ban, Nürnbergben esküvel erősített írásbeli nyilatkozatot[5] adott a Gestapo védelmében, amelyet mint szervezetet helyeztek vád alá. A nyilatkozatában, hosszasan ismertetve a Gestapo-gépezet működését, egyebek között megjegyezte, hogy Eichmann-nak „különleges pozíciója" *(Sonderstellung)* volt a gépezetben. Ezzel a megjegyzéssel nyilván az volt a szándéka annak idején Huppenkothennek, hogy a szervezetet mint egészet mentse valamiképpen Eichmann tetteinek felelőssége alól. Most viszont azt vallotta, hogy Eichmann-nak nem „különleges pozíciója", hanem *különleges státusa* volt *(besondere Stellung)* – (ami pusztán „szemantikai szőrszálhasogatás", jegyezte meg ítéletében bíróságunk erről a megkülönböztetésről) –, mivel, ellentétben a többi osztályvezetővel, ő az SD embere volt, és jobbára csak formális kötelék fűzte a Gestapóhoz.

– Akkor is azt mondaná, hogy Eichmann-nak nem volt „különleges pozíciója", ha tudná, hogy közvetlen kapcsolatban állt Heydrichhel, Kaltenbrunnerral és Himmlerrel? – kérdezte dr. Shimron.

– Akkor azt mondanám, hogy csupán „rendkívüli státusa" volt – hangzott a kelletlen válasz.

Azt is mondta a tanú, hogy Müller, a Gestapo vezetője, a fontosabb döntéseket mindig magának tartotta fenn; mi több, a köznapi gyakorlattól eltérő ügyekben Müller is mindig felsőbb utasításokat kért. Huppenkothen szerint a Gestapo rettegett főnöke túlságosan óvatos, mondhatni „gyáva" ember volt.

– Az igaz – mondotta Huppenkothen –, hogy Müller néha különleges feladatokkal bízott meg olyan embereket, akik egyébként nem voltak illetékesek ilyen dolgokban, és e megbízásokat a közvetlenül felelős osztályvezető tudta nélkül adta. Ez a hivatalban visszatetszést keltett, megjegyzések hangzottak el... De – tette hozzá – Müller az ilyen megbízásokat legtöbbször, még ha nem is kizárólag, a kommunizmus elleni küzdelemmel összefüggő ügyekben adta, mivel ez volt a hobbija.

– Tudomása szerint adott Müller ilyen különleges megbízásokat valakinek Eichmann ügyosztályán?

– Nem tudnám megmondani; nem álltam szoros kapcsolatban Eichmann-nal – válaszolta Huppenkothen, aki éppoly buzgón igyekezett elhatárolni magát Eichmanntól, mint a védelem többi tanúja. – Nem volt közös gyakorlati tevékenységünk – folytatta. – Az egyetlen szoros kapcsolat, amelyre emlékszem, az volt, hogy Eichmann elvitt a kocsiján Prágába, Heydrich temetésére.[6]

Így tehát ettől a tanútól némi támogatást kapott a védelem a „különleges megbízatások" vonatkozásában.

Eichmann ezt az érvet a végsőkig kiaknázta vallomásában; mert ez lehetővé tette a számára – ő legalábbis úgy gondolta –, hogy Müller „hírhedt szokásáról" beszéljen, arról ugyanis, hogy a Gestapo-főnök „különleges feladatokat" adott a kedvenceinek. Eichmann így aztán a legsötétebb cselekedeteivel helyettesét, Günthert vádolta, éppen a „különleges megbízatások" tétele alapján.

De azért még Huppenkothen vallomása is nagyon messze volt attól, amit Eichmann remélt.

Egy másik régi náci, dr. Horst Grell enyhítette Eichmannról korábban tett kijelentéseit. Grell 1929-ben lépett be a náci pártba, 1933-ban az SS-be. Külügyi tisztviselő volt, addig lépegetett fölfelé a szamárlétrán, amíg végül Budapesten követségi tanácsos lett, mégpedig igen kritikus időszakban. Grell is tanúskodott annak idején Nürnbergben; most megerősítette, hogy 1944 őszén, Budapesten, Eichmann azt mondta neki: „első számú" háborús bűnösként szerepel a szövetségesek listáján, mivel hatmillió emberélet szárad a lelkén. Zsidókról nem volt szó, és Grell most kijelentette, hogy akkor azt hitte: ez nem más, mint dicsekvés, „a minél több az ellenség, annál nagyobb a dicsőség" elv alapján.

Egyéb vonatkozásokban Grell tőle telhetőleg támogatta a védelmet.

– Igen – válaszolta a védelem egyik kérdésére –, megfelel a valóságnak, hogy Eichmannt kizárólag a Magyarországról elinduló zsidó szállítmányok technikai végrehajtására alkalmazták.

– Ki volt a döntő tényező e deportálások végrehajtásában?

– Hát nyilván a magyar kormány.

– Közölték a magyar kormánnyal ezeknek a deportálásoknak a végső célját?

– Nem, és különben sem beszélt akkor deportálásokról senki. Az akciót „a zsidókkal kapcsolatos magyarországi intézkedések" címszó alatt hajtották végre.

Grellnek viszont egyáltalán nem tetszett, hogy dr. Servatius őt mint a budapesti német követség „zsidóügyi tanácsadóját" aposztrofálja.

– Nem volt semmi közöm a zsidó ügyekhez – mondotta, de azután, következetlenül, hozzátette: – Budapesten az volt a dolgom, hogy különválasszam a semleges és az ellenséges országokból való zsidókat a helybeliektől, és hogy részletesen tájékoztassam a külügyminisztériumot valamennyi megtett intézkedésről.

Emlékezete szerint a kistarcsai akciót kizárólag Eichmann egysége hajtotta végre, a követség háta mögött, a német és a magyar hatóságok közötti megállapodás ellenére; de hozzátette, hogy azt a vallomást, amelyet ő, Grell, 1948-ban Veesenmayer védelmében tett, és amelyben súlyosan kompromittálta Eichmannt a Kistarcsa-ügyben, az „az érthető törekvés" sugallta annak idején, hogy tehermentesítse a nürnbergi vádlottat, és azokat kárhoztassa, akik eltűntek vagy meghaltak.

– De azért nem hamis vallomás az akkori – tette hozzá –, csupán hiányos.

Most tehát Grell kiegészítette régebbi vallomását:

– Eichmann nem volt és nem lehetett az az ember, aki kezdeményezett vagy döntött ebben a kérdéskörben. – Szerinte Eichmann csak parancsokat hajtott végre – ...jóllehet különlegesen jó és törekvő munkaerő volt, aki igyekezett minden rendelkezésére álló eszközzel megfelelni a feladatának.[7]

Hát ennyire volt hajlandó elmenni Grell abban „az érthető törekvésében", hogy „tompítsa" Eichmann tevékenységét és személyének jelentőségét.

Eichmann nem volt megelégedve ezzel a tanúvallomással; nyilván azt várta Grelltől, hogy visszavonja a háborús bűnösök jegyzékével kapcsolatos régebbi és veszedelmes állítását. Eichmann cáfolta Grell kijelentését:

– Nem is mondhattam azt, hogy több millió ember halála terheli a lelkiismeretemet, amikor egyetlenegyé sem terhelte – jegyezte meg keserűen.[8]

Dr. Eberhard von Thadden, a német külügyminisztérium egykori zsidóügyi osztályának vezetője, Eichmann akkori összekötője, azok közé a tanúk közé tartozott, akik a középutat választották a vádhatóság és a védelem között.

Mielőtt vallomást tett volna, meg akart bizonyosodni, hogy egy külföldi állam (Izrael) kérésére tett tanúvallomása összeegyeztethető-e a német állami szolgálatban betöltött egykori állásával. Amikor

a vizsgálóbíró megnyugtatta, hogy az illetékes hatóságok feltétlenül megbizonyosodtak erről, mielőtt megidézték, akkor ez a roppant lelkiismeretes náci azt vallotta, hogy Eichmann-nal különféle ügyekben – így például a deportálások ügyében is – kapcsolatban állt.

De nem tudta megmondani, vajon Eichmann a saját szakállára intézkedett-e az egyes ügyekben vagy pedig utasításra.

– Eichmann azonban sosem lépte túl az osztályvezetői hatáskörét.

– Módjában állt-e az ön hivatalának, hogy egyes esetekben érvényesítse Eichmann-nal szemben az álláspontját?

– Ehhez a külügyminiszternek vagy a külügyi államtitkárnak a személyes közbelépésére volt szükség – hangzott von Thadden válasza.

Emlékezete szerint egyetlenegy esetben járt sikerrel az ilyen beavatkozás. Amikor a svédek a Bondy család gyermekeinek kiadatását kérték, Eichmann a külügyminisztérium intervenciója ellenére is elutasította a kérést, és ettől még 1945 áprilisában, a német összeomlás előestéjén sem tágított. Akkor aztán a külügyi államtitkár Eichmann feletteséhez fordult, s az engedély végül felsőbb helyről megérkezett.

– Mi történt, ha olyan kéréssel fordult Eichmannhoz, hogy tegyen kivételt ezzel vagy azzal a zsidóval?

– Eichmann igen határozottan ellenezte az egyéni kivételeket, és valahányszor ilyen kéréssel fordultam hozzá, azt mondta, puhány vagyok – mondotta a tanú.

Eichmann magyarországi időszakára von Thadden haraggal emlékezett vissza. Azt mondta, elszörnyedt, amikor értesült Eichmann-nak arról a tervéről, hogy letartóztat minden budapesti zsidót. Von Thadden külpolitikai okokból akkor tarthatatlannak minősítette Eichmann álláspontját:

– Én személy szerint dühös voltam, amikor értesültem a tervről – mondotta. – Eredetileg azt tervezte, hogy egyetlen éjszakán letartóztatja és a Duna egyik szigetére internálja valamennyi budapesti zsidót. A külügyminisztériumban eltökéltük, hogy megakadályozzuk vagy legalábbis késleltetjük a dolgot.

Von Thadden továbbá ezt vallotta:

– Eichmann magyarországi *Sonderkommandó*-ja tudomásom

szerint független volt Veesenmayertől. A *Sonderkommando* a maga előre meghatározott terve szerint tevékenykedett.[9]

Dr. Edmund Veesenmayer személyében egy másik külügyminisztériumi tisztviselőt is megidézett tanúnak a védelem. Csak egy töredékét töltötte le a náci minisztériumok perében a rá kiszabott húszévi börtönbüntetésének, de még nem tudta magát túltenni rajta. Amikor e tárgyalás idején Darmstadtban tanúskodott, főleg azzal törődött, hogy előnyös képet fessen magáról. A „semmire sem emlékező" tanú szerepét játszotta. Nem emlékszik rá, mondta, mi volt Eichmann hatásköre Magyarországon; ővele sosem közölték, hogy Eichmannt miért küldték Budapestre. Ő maga sem tudta pontosan, hogy mik a teendői a magyar fővárosban. Egyszerűen fölültették Salzburgban a vonatra, s megmondták neki, szálljon ki Budapesten, ahol is csupán közönséges követ volt, „korántsem meghatalmazott". Horthynak csak két héttel a megérkezése után adta át a megbízólevelét. Sohasem vett részt zsidóellenes intézkedésekben.[10]

Veesenmayer tanúvallomása egyszerűen nevetséges volt, nem is kértem tehát a bíróságot, hogy vegye figyelembe ezt vagy azt a részét, és nem vitatkoztam dr. Servatiusszal, amikor hazugnak minősítette a védelemnek ezt a tanúját.[11]

Kurt Becher Brémában tett tanúvallomása nem tartalmazott sok újdonságot ahhoz képest, amit Nürnbergben néhány esztendővel korábban mondott. Azóta gazdag üzletember lett, és nem szívesen beszélt háborús élményeiről. Azt állította, sok mindent elfelejtett azóta, de még emlékezett „a budapesti zsidókért és a táborok életben maradottaiért folytatott küzdelemre". Nyíltan beismerte, hogy bekapcsolódott a „zsidókat – áruért" cseretárgyalásokba, Himmler határozott utasítására: „Ígérjen meg nekik mindent, amit csak akarnak, aztán majd meglátjuk, mit tartunk meg belőle!" Később Becher úgy érezte, Eichmann szabotálja az ő törekvéseit, mivel még Himmler utasítását is megkerülte.[12] Így hát panaszt tett a Reichsführernél, mire Himmler mindkettőjüket magához hívatta, és drámai módon Eichmann tudomására hozta, hogy ha eddig az ő utasítására gyilkolta a zsidókat, akkor most, ha azt kívánja tőle, köteles akár dajkálni is őket.

Szaloniki egykori katonai közigazgatásának főparancsnokát, dr. Max Mertent a háború után huszonöt évre ítélte a görög bíróság, de később amnesztiát kapott. Azóta ügyvédi irodát nyitott

Nyugat-Berlinben, és politikai szereplést is vállalt. Tanúvallomásában[13] arra ügyelt, hogy a saját tárgyalásán tett vallomása összhangban legyen a mostani közléseivel. Azt állította, hogy Eichmann-nal együtt megmentették húszezer zsidó életét. Ez olyan nyilvánvaló hazugság volt, hogy nem tett vele jó szolgálatot Eichmann-nak, és dr. Servatius kijelentette, hogy nem használja fel dr. Merten tanúvallomását.[14]

Nem telt nagy öröme a védelemnek Herbert Kapplernak, az egykori római Biztonsági Rendőrség parancsnokának a tanúvallomásában sem. Kappler, aki életfogytiglani büntetését töltötte Olaszországban, most azt állította, hogy ő annak idején ellenezte a római zsidók őrizetbe vételét és deportálását, de Eichmann embere, Theodor Dannecker mégis végrehajtotta az akciót. Ő 1945 előtt sosem hallott Eichmannról, és egyetlen Eichmann aláírta rendelkezés sem került a kezébe. Elismerte, hogy ötven kilogramm aranyat kapott sápként a római zsidóktól, de kijelentette, hogy azért vette át, hogy „még egy utolsó kísérletet tegyen a Dannecker tervezte razzia megakadályozására", remélvén, hogy a zsidó pénz elhárítja majd a katasztrófát.[15]

Franz Novak, civilben nyomdai szakember, a háború alatt a Gestapo szállítmányozási szakembere volt. Feladatához híven ellenőrizte, hogy az Eichmann-nak fenntartott vonatok valóban indulásra készek-e akkor, amikor az irodától utasítás érkezik, hogy honnan hová szállítsák a zsidókat. Novak vázolta fel a nagy áttelepítések menetrendjét, és ő tartotta a kapcsolatot a vasútigazgatósággal.

Németországnak nagy tapasztalata volt a vasúthálózatnak katonai célokra való átalakításában. „Ne erődöket építsetek, hanem vasútvonalakat", utasította vezérkarát az öreg Moltke a század elején. Novak megbízást kapott, hogy ezt a stratégiai jelszót a zsidók elleni harc frontján ültesse át a gyakorlatba már 1939-től, az akció indulásától kezdve, és amikor ez az akció kiterjedt egész Európára, Novak feladatkörének fontossága egyre nőtt.

Végig Eichmann-nal dolgozott a háborús években, bár – mint állította – „rendszerint Günthertől kapta az utasításokat". Nem sokat tud Eichmann hatásköréről, feladatköréről. Mint várható volt, „sosem hallott Kistarcsáról, sosem járt ilyen nevű helységben".[16] Nem meglepő ez az állítás, hiszen az Eichmann-per idején

Novak, Krumeyjal és Hunschéval együtt, éppen a saját pere előtt állt, bűnrészességgel vádolva a kistarcsai ügyben.

Elismerte viszont, hogy részt vett a Bécsben, 1944 májusában megtartott döntő jelentőségű vasútügyi értekezleten; itt készítették elő a magyar zsidók Auschwitzba szállításának pontos tervezetét. Novak kijelentette, hogy őneki soha semmiféle különleges státusa nem volt, és nem is szólították fel rendkívüli tevékenységre. Azt állította, hogy ő csakis szállítmányozással foglalkozott.

Bizonyos, hogy Eichmann-nak éppen Novak megbízatása lebegett követendő példaként a szeme előtt, amikor úgy állította be magát a bíróság előtt, mint aki legföljebb azzal vádolható, hogy egy tolóablak mögül adott tájékoztatást a legközelebbi auschwitzi vonat indulásáról.

A védelem némelyik tanújának vallomása határozottan terhelő volt Eichmannra nézve.

Az egyik ilyen vallomást Nürnbergben vették jegyzőkönyvbe. Erich von dem Bach-Zelewskit, a Waffen-SS tábornokát, aki a háború alatt véghezvitt egynémely egészen rendkívüli akcióját ép bőrrel úszta meg, ebben a német városban tartották őrizetben, azzal a váddal, hogy a háború előtt bűnrészes volt egy német civil meggyilkolásában. Bach-Zelewski egyébként azzal dicsekedett, hogy ő adta oda titkon Hermann Göringnek a mérget, amelynek segítségével a Reichsmarschallnak az utolsó pillanatban sikerült elkerülnie az akasztófát. A náci vezér közelébe sodródott, és egy kézszorítással – amelyet különben tiltott a börtönszabályzat – egy kis fiolát csúsztatott Göring kezébe. Később elmondta: azzal csapta be az őröket, hogy hosszú heteken át túlzottan tiszteletteljes üdvözlő kézmozdulatokat tett, valahányszor csak elment Göring mellett a törvényszék börtönfolyosóján. Amikor az állítását kétségbe vonták, bizonyos idő elteltével átadott a nyomozóknak egy másik méregfiolát, és emezen a jelzések azonosak voltak a Göring szájában talált üvegszilánkok jelzéseivel. Bach-Zelewski dicsekvésének tehát, hogy megmentette Göringet az akasztófa szégyenétől, úgy látszik, lehetett némi alapja.[17]

Most, amikor a védelem megidézte tanúnak, Bach-Zelewski azt vallotta, hogy egészen a mi perünk kezdetéig és a nürnbergi börtönben hallottak alapján, „mindig azt hitte, hogy Eichmann neve kitalált név". Azt hitte, valami akció fedőneve. Személyesen sosem találkozott Eichmann-nal. Tudomása volt róla, hogy az *Einsatz-*

gruppé-kat az RSHA-ból irányították, de nem tudta megmondani, hogy Eichmann-nak volt-e szerepe benne.

– Sohasem kaptam *Einsatzgruppe*-jelentéseket, jóllehet a partizánok elleni harc volt a feladatom, és tájékoztatást kellett volna kapnom – mondotta Bach-Zelewski. – Ha Eichmann neve szerepelt azoknak a listáján, akik kaptak *Einsatzgruppe*-jelentéseket, akkor bizonyára fontos funkciót látott el.

– Az SS, hogy úgy mondjam, lovagrend volt – mondta a Waffen-SS tábornoka. – A renden belül a mindenkori feljebbvaló bizalma a beosztottjai iránt döntő fontosságú volt. Ennek a bizalomnak a nagysága határozta meg egy-egy SS-beli pozícióját. Himmler esetenként válogatta ki bizalmi embereit egy-egy megbízatásra, tekintet nélkül a rangjukra. Maga a megbízatás volt a lényeges. Alacsonyabb rangú tiszt persze nem adhatott parancsot magasabb rangúnak a megszokott módon; így aztán a feljebbvaló nevében adott parancsot. Az egyes személyek fontos pozíciókra való kiválasztásánál először tehát Himmler bizalma, továbbá az illető világnézete és a megbízatásra való alkalmassága számított elsősorban.

Ez a magyarázata tehát Eichmann viszonylag szerény rangjának.

Bach-Zelewski tanúvallomásának következő szakasza azt a kérdést taglalta, volt-e lehetősége egy SS-tisztnek, hogy megszabaduljon egy számára visszatetsző megbízatástól.

– Megvolt a lehetőség egy megbízatás visszautasítására, mégpedig úgy, hogy az illető áthelyezést kért. Némely esetben ez fegyelmi eljárást vont maga után, életveszély azonban semmiképpen sem állt fenn.[18]

Eichmann-nak azt az állítását tehát, hogy nem kérhette áthelyezését, saját tanúja cáfolta meg.

Otto Winkelmann rendőr tábornok, aki az SS és a rendőrség rangidős vezetője volt Budapesten 1944-ben, már a weimari köztársaság idején is hivatásos rendőrtiszt volt; aztán a nácik alatt is hivatalban maradt. Nyilván azért neveztek ki szabályos rendőrtisztet Himmler személyes budapesti képviselőjének, hogy fedezzék az ottani SS-különítmény – és főként Eichmann – „szabálytalan" tevékenységét. Winkelmann nem tagadta, hogy rendszeresen kapott jelentéseket arról, hogy mit művel Eichmann különítménye. Nem állította, hogy tett volna bármit is ellene.

– Tudomásul vettem, a véleményemet pedig megtartottam magamnak – mondta. Eichmann formálisan őhozzá volt beosztva, de

utasításait közvetlenül Berlinből, az RSHA-tól kapta.[19] Winkelmann emlékezett a Budapestről elindított iszonyatos gyalogmenetre, Jüttner tábornok hívta fel rá a figyelmét. Nem tudta megmondani, hogy Eichmann neve elhangzott-e annak idején ezzel kapcsolatban. (Jüttner viszont, aki Bad Tölzben tanúskodott a bíróság előtt, vallomásában azt mondta: Winkelmann közölte vele annak idején, hogy semmi köze a dologhoz és hogy Eichmann a felelős érte.)[20] De úgy értesült akkoriban, hogy Himmler parancsot adott a *Fussmarsch* leállítására.

Winkelmann nem kedvelte Eichmannt.

– Alantas jellem volt, vagyis olyan fickó, aki korlátlanul, erkölcsi gátlás nélkül él a hatalmával, s feltétlenül átlépi hatáskörét, ha úgy gondolja, hogy a parancsnoka szellemében cselekszik.

Érdekes, hogy a mi tanúnk, Grüber lelkész, aki körülbelül ugyanabban az időben tanúskodott Jeruzsálemben, mint amikor Winkelmann Brodersholmban, hasonló módon nyilatkozott Eichmannról:

– Eichmann az volt, amit mi németül *Landsknecht*-nek hívunk – mondotta Grüber lelkész –, s ezen olyan embert értünk, aki ruhatárba teszi az eszét és a lelkiismeretét, amikor egyenruhát ölt.[21]

Némelyik tanú még hosszú évek múltán is emlékezett Eichmann beszédmodorára:

– Kemény volt a beszédmódja – vallotta von Thadden.

– Nagyon pimasz modorban beszélt – jelentette ki Höttl.

– Arrogáns volt – emlékezett vissza Winkelmann.

Az Eichmannt leginkább terhelő tanúvallomást a védelem tanúi közül Alfred Six professzor tette, aki jelenleg hirdetési szakértő Kressbornban, a nácik alatt viszont egyike volt az SD-központ fontos embereinek, és dandártábornoki rangig vitte a Biztonsági Szolgálatban. 1930-ban lépett be a náci pártba, jogot és államtudományt adott elő a königsbergi és a berlini egyetemen, a háború alatt pedig az *Einsatzgruppe B Vorkommando-Moskau* nevű egységének volt a parancsnoka. Az *Einsatzgruppé*-k perében húsz évre ítélték, s a legsúlyosabb vádpontban csak azért nem ítélték el, mert „a bíróságnak nem volt módja tudományos biztonsággal megállapítani, hogy Six tevékenyen vett-e részt a gyilkossági programban". Mint a legtöbb náci, akit az idő tájt ítéltek el, Six is csak egy töredékét töltötte le büntetésének, s nem kellett félnie, hogy további eljárás indul ellene.

Az *Einsatzgruppé*-ban töltött némi idő után Sixnek elege lett a dologból, és kérésére visszahívták Berlinbe; végül a külügyminisztériumban kötött ki, és ott hírszerzési ügyekkel foglalkozott. Eichmann pályafutását már 1937-től figyelemmel kísérte, mikor Eichmann még az SD-központban dolgozott, később pedig jó alkalma nyílt rá, hogy az RSHA tagjaként időnként – különféle támaszpontokon – akcióban lássa őt. Tanúvallomásában Six nemigen válogatta meg a szavait, amikor Eichmannról nyilatkozott:

– Százszázalékosan, feltétel nélkül hitt a nemzetiszocializmusban. Egész szemléletét ez töltötte be. Ez volt az ő világa. Kétség esetén mindig a nemzetiszocialista párt doktrínájának legszélsőségesebb értelmezése szerint cselekedett.

– Nem fér hozzá kétség – mondotta még Six –, hogy Eichmannnak sokkal nagyobb hatalma volt, mint a többi osztályvezetőnek. Sok ember dolgozott a keze alatt, és az RSHA-ban az volt az általános benyomás, hogy tulajdonképpen nem beosztottja Müllernek, hanem közeli munkatársa.

Eichmann-nak tudvalevőleg szabad bejárása volt Heydrichhez és Kaltenbrunnerhoz, vallotta Six. Mivel Müller főként belbiztonsági ügyekkel és a kommunistákkal foglalkozott, Eichmann voltaképpen függetlenné vált.

– Ha úgy találtam helyesnek, hogy tenni kellene valamit egy-egy zsidó érdekében, sohasem fordultam Eichmannhoz, aki mindig az ellentétes álláspontot képviselte – mondotta Six.

Kijelentette, hogy ilyenkor a német diplomáciai misszió főnökéhez fordult, esetleg Schellenberghez ment.

Six azt is igazolta tanúvallomásában, hogy lehetséges volt áthelyezést kérni az RSHA-tól, és frontszolgálatra jelentkezni, ha valaki úgy látta jónak.

– Magam is így jártam el – mondotta –, és semmi komoly bajom nem történt, csak éppen személyes nézeteltérésem támadt Heydrichhel. Egy kis kellemetlenség a karrieremben, ez volt minden... Akadt néhány SD-vezető, akit saját kérésére helyeztek át az RSHA-ból. Megvolt a lehetőség, hogy áthelyezzék az embert frontszolgálatra, vagy hogy valami egészen más megbízást kapjon.[22]

Six ezzel a vallomásával úgyszólván porrá zúzta Eichmann egyik legfőbb védekezését.

A védelem egyéb tanúi kevés újdonságot mondtak. Richard

Baer, Auschwitz utolsó parancsnoka azt állította, hogy sosem látta Eichmannt. A legtöbb kérdésre nem volt hajlandó válaszolni, mert félt, hogy válaszaival saját magát terheli. Akkoriban várta ugyanis az ügyének tárgyalását. De már nem érte meg: meghalt a börtönben.[23]

A külföldi tanúvallomások begyűjtése gyorsan és eredményesen folyt le. A vártnál kevesebb baklövés történt. A brémai bíró előre megmutatta a kérdőívet Bechernek, ami szerencsétlen dolog volt, hiszen ezzel jelentősen csökkent a tanú vallomásának értéke. Az ausztriai Bad Ausseeben a bíró nem várt dr. Höttl kihallgatásával a felek képviselőinek megjelenéséig, hanem egymaga vette jegyzőkönyvbe a vallomást. És nemcsak az előkészített kérdésekről hallgatta ki a tanút, hanem a dolgok mélyére hatolt, ami három álló napig tartó kihallgatást és hetvenoldalnyi történelmi érdekességű anyagot eredményezett. Végezetül a bíró figyelmeztette a tanút, hogy a jeruzsálemi tárgyalás befejezéséig álljon a bíróság rendelkezésére, mivel a felek esetleg újból kihallgathatják, és szóbeli kérdéseket tehetnek fel. Kijelentette a bíró:

– Az Eichmann-ügy történelmi jelentősége megköveteli, hogy ez a bíróság kimerítsen minden lehetőséget, amivel hozzájárulhat az igazság kiderítéséhez... Igen sajnálatos volna, ha e tekintetben bármit is elhanyagolnánk.

Mindkét fél úgy találta azonban, hogy Höttl már eleget mondott, s nem kell ismét alkalmatlankodnunk a Bad Aussee-i bíróságnál.

A védelem tanúinak vallomásai nyomán Eichmann helyzete nem sokat javult, sőt talán inkább rosszabbodott. A vádlott szemmel láthatóan csalódott; nyilvánvalóan úgy érezte, cserbenhagyták, és nem rejtette véka alá bánatát:

– Kétségkívül különös, hogy dr. Six egy kishivatalnokon tölti ki a mérgét – jegyezte meg keserűen.[24]

Mert hát egykori barátai és kollégái nem ábrázolták őt holmi jelentéktelen lakájnak, pedig ő ezt szerette volna. És egyikük sem vállalta át Eichmann bűneinek még egy csekélyke részét sem. Azok, akiknek ügyében már volt tárgyalás és ítélet is – például Six, Veesenmayer –, viszonylag büntetlenül megtehették volna mindezt, de még csak odáig sem mentek el, hogy a felelősséget az „eltűnt" Günther nyakába varrják, ahogyan Eichmann föltehetően elvárta tőlük. Senki sem akart kiállni érte. Mint később megtudtam, fennhéjázása, fölényeskedése, meg az, hogy gorombán bánt

az emberekkel, olyan népszerűtlenné tette, hogy egykori társai és barátai közül egyetlenegy sem kívánt nyíltan segíteni neki. Azokból a tulajdonságaiból, amelyeknek annak idején érvényesülését köszönhette, most hátránya származott. Amikor a tárgyaláson egymás után felolvasták a külföldről érkezett tanúvallomásokat, Eichmann láthatóan dühös volt és csalódott.

20

Az összegezések

Elérkezett az összegezés ideje. Kaptunk néhány napot a végső vádbeszéd és védőbeszéd elkészítésére. A bíróság augusztus 8-án ült össze ismét. Rajtam volt a sor, én kezdtem.

Bevezetőként emlékeztettem a bíróságot arra a politikai rendszerre, amely korunkban az emberek szabadságát és a népek életét fenyegette. Adolf Hitlernek és aljas cinkosainak árnyai – az emberiség örökké úgy fog emlékezni ezekre a vámpírokra, mint a Rossz szélsőséges megtestesítőire – még mindig ott lebegnek a világ fölött. Eichmann éppen olyan, mint amilyen legfőbb főnöke volt: sekélyesen bőbeszédű, ügyesen csűrő-csavaró, amikor éppen erre van szüksége, de ez csak álarc, és csak leplezi azt a gyilkos dühöt, amely, ha megérett a helyzet, rászabadul az emberiségre.

– A szörnyű mészárlás túlélői két hónapon át foglaltak helyet itt, a tanúk emelvényén, két hónapon át tanúskodtak itt; mindegyikük elmondta az iszonyatos tragédiának azt a részét, amellyel kapcsolatban tanúskodásra kértük fel, amíg végül a vallomások segítségével kibontakozott előttünk a borzalom teljes képe. Elszörnyedve hallottunk arról a sok gyilkosságról, kegyetlenségről, kínzásról és rémettről, amelyekről, ha nem eleven férfiak és nők ismertetik itt egytől egyig, soha el nem hittük volna, hogy emberi lények követték el őket. Olyan kegyetlen cselekedetekről, olyan vérszomjról, a test és a lélek olyan megnyomorításáról hallottunk itt, amilyent eddig még nem ismertek az emberiség krónikái. Megrázott bennünket Auschwitz, „a hamvak e bolygója", amelyet a nácik lőttek föl Európa égboltjára, és amelynek földjéről szökőárként tört föl a zsidó vér...

– Azt hiszem – folytattam –, akárhogy erőlködne is valaki elképzelni valamilyen lidérces álmot, nem sikerülne egy csekélyke töredékét sem kitalálnia azoknak a hátborzongató történeteknek, amelyeket itt leírtak és előadtak. Mindezt hallotta az a férfi, aki ott ül az üvegfülkében. Elvárhattuk volna, hogy legalább most, tizenhat

esztendővel az után, hogy levágták a náci sárkány hét fejét, kimondja a megbánás, a bűnbánat szavait, a lelkifurdalásnak egyetlen hangját. Ehelyett úgy nyilatkozott, hogy nem hisz a megbánásban; szerinte gyerekes dolog volna a megbánás, hiszen a halottakat úgysem támaszthatja fel.

Később aztán láttuk, hogyan lapul meg a dokumentumok mögött, hogyan tagad arcátlanul olyan tényeket, amelyek szinte kiabálnak a bizonyítékok minden sorából, hogyan keres mentségeket és ürügyeket, hogy eltitkolja és leplezze a felelősséget, amely a kiontott vér óceánjáért terheli. E cél érdekében hajlandó volt saját kijelentései, nyilatkozatai megtagadására, vallomásai visszavonására, hajlandó volt azt állítani a dokumentumokról, hogy hamisítványok, hogy némely tanú – de még ő maga is – téved; hajlandó volt azt állítani, hogy bizonyos jelentések hamisak, és hogy a hivatalos okmányok kitételei helytelenek. Ez volt hát a mondanivalója arról, amit ő maga a történelem egyik legiszonyatosabb bűntényének nevezett. Nem tudjuk megkerülni azt a kérdést, amely ebben a tárgyalóteremben a legelső naptól kezdve felmerült: miféle fából faragták azokat, akik ezeket a cselekedeteket elkövették, akik a világnak ezt az arculatát megteremtették és akik így védekeznek, amikor ütött az igazság órája?[1]

Emlékeztettem a bíróságot a védő szavaira: „Az egyik oldalon a szenvedés mélységei, a másikon a hatalom magasságai. A Caesarok világa nem ismer könnyeket."

– Ez igaz – mondottam. – Könnyeket csak az ismer, akiben emberi szív dobog, akit meg tudnak indítani embertársaink szenvedései. Akinek azonban kőszíve van, nem hatja meg semmi, nem rendíti meg semmi, még akkor sem, ha több mint két hónapon át kénytelen szembenézni a maga szörnyűséges tetteivel.

Való igaz, hogy itt két ellentétes világ áll szemben. Csakhogy a diktátor világa nem az emberség magaslatain helyezkedik el, hanem a gyűlölet mélységeiben. És az áldozatok világa az, amely elhozta az emberiségnek a Sinai hegyén elhangzott tíz parancsolat egyikének üzenetét: „Ne ölj!"

Izrael régtől fogva szembe találta magát a gyűlölet, a bosszúállás, a fennhéjázás embereivel. Ez volt az ősök sorsa, ez lesz a gyermekeké is.

A nácik útjáról nincs visszatérés, mondottam.

– Elgondolni is szörnyű, hogy aki egyszer erre az útra lépett, nem képes visszatérni az emberi értékekhez, mert a náci doktrína elpusztítja a lelket, és iratokba, rendeletekbe, utasításokba, hirdetményekbe burkolt jég- és márványtömbbé alakítja át az embert. A vádlott és a hozzá hasonlók az ilyen rendeletekkel és utasításokkal próbálnak védekezni, amikor a törvény elé kerülnek. Az ilyen emberek számára az igazság vagy a hazugság elvesztette voltaképpeni jelentését. Az igazság az, ami a céljukat szolgálja. És hazugság minden, ami akadályozza őket céljaik elérésében. Megbánást legfeljebb amiatt éreznek, hogy nem tudták bevégezni gyűlöletes munkájukat. Bánkódni legföljebb azon bánkódnak, hogy eszközeik nem bizonyultak elégségesnek a kitűzött feladat teljes végrehajtásához. És amikor ez a méreg már behatolt az egyén lelkébe, és amikor az egyén kitör emberi kötelességének köréből, és nem hajlandó a lelkiismeret világánál mérlegelni az erkölcsi értékeket és vizsgálni az utat, amelyen halad, akkor elő van készítve a talaj a „végső megoldásnak" nevezett jelenség számára. Akkor a bűnt már nem akadályozza, nem fékezi semmi. Ellenkezőleg: ekkor már nincs más a lélekben, mint igenlés, lelkesedés és az a lángoló óhaj, hogy a gonosz szándékot hűségesen végigvigye. Ez az a rendszer, amely megteremtette a „biciklista"-típust, hogy Grüber lelkészt idézzem: azt az embertípust, amely lefelé tapos, felfelé görnyed, és örömkatonás bokacsattogtatással alázatosan engedelmeskedik feljebbvalójának, bármilyen parancsot kap is. De nemcsak ezt tette ez a rendszer: lehántott az emberről, a legfőbb cél érdekében, minden erkölcsi gátlást, amit „polgári morálnak" bélyegzett. A cél érdekében minden meg volt engedve: hazugság és csalás, rágalmazás és gyilkosság. A rendszer emberei a maguk és a barátaik szemében tisztességes fickók és derék állampolgárok voltak; és nemcsak hogy nem gyötörte őket holmi lelkifurdalás, hanem ráadásul félisteneknek tekintették magukat, és kiteljesítették a terror uralmát.

Ne gondoljuk, hogy valami tömeges hipnózisról volt szó, ami annyira lenyűgözte volna az embereket, hogy nem tudtak szabadulni a hatása alól. Nem bizony. Akarat sugallta, szándékos, tudatos cselekvés volt mindez. A főbűnösök bandája megfontoltan, önző számításból készült a fordulatra és vette át a hatalmat. Mert a gátlástalan gonoszság hulláma nagy tekintélyt és óriási hatalmat jelentő pozíciókba emelt olyan embereket, akik a nácizmusban

karrierlehetőséget, a hatalomban való részesedés lehetőségét látták, a kényelmes élet lehetőségét a családjuk és a magas életszínvonalét a maguk számára, s akik e cél érdekében bármilyen gyalázatos összeesküvést is hajlandók voltak támogatni.

Emlékeztettem a bíróságot Eichmann-nak arra az Izraelben tett kijelentésére, hogy hajlandó nyilvánosan felakasztani magát, figyelmeztetésképpen eljövendő nemzedékeknek, és így folytattam:

– Nem ilyen gondolatok foglalkoztatták, amikor a háború végén kijelentette, hogy ujjongva ugorna a sírjába, mivel a zsidók millióit rántotta magával a pusztulásba. S később sem vállalta, hogy bíróság előtt feleljen tetteiért, és szembenézzen a cselekedeteiért járó büntetéssel; ezért menekült el, ezért rejtőzködött álnéven.

Azt mondta a tárgyaláson, a Sassennal folytatott beszélgetései szövegének hallatán, hogy időnként „visszaesett a régi gondolkodásmódjába".

– Ugyan mibe esett vissza? – tettem fel a kérdést. – Tizenkét évvel a háború befejezése után, amikor már nem kötötte eskü halott vezéréhez, amikor már nem kellett félnie sem parancsoktól, sem büntetéstől, még mindig ragaszkodott a mészárlásba, az emberirtásba vetett hitéhez, és mélységes sajnálkozását fejezte ki Sassennak, hogy a zsidóság, az ő erőfeszítései ellenére, mégiscsak túlélte valahogyan a dolgot.

Aztán sorra vettem Eichmann cselekedeteit, de most más szemszögből, mint pernyitó vádbeszédemben. Ezúttal már nem a bizonyítékok felsorakoztatásának vázlatáról volt szó, miként a per kezdetén, hanem a rendszerezett vádirat ismertetéséről. Most már bebizonyított tényekről, megerősített tanúvallomásokról beszélhettem. A felhalmozódott tények most az előre meghatározott helyükre kerültek, a benyújtott okiratok mindegyike már konkrét eseményekre vonatkoztatható, a keresztkérdésekre kapott válaszok pedig meghatározó jelentést kaptak. Elérkezett az idő, hogy feltárjam a vádirat struktúráját, amelyet aprólékos gondossággal építettünk fel e hónapok folyamán. Ez volt az összegezés. Célja: a meggyőzés. Ez ismét tudatos erőfeszítést igényelt: érvelni kellett, és szenvedély nélkül beszélni. De az egész tárgykört annyira áthatotta a tragédia, hogy gyakran hallottam zokogást a hátam mögött a túlzsúfolt tárgyalóteremben.

A bizonyítékok áttekintése előtt hangsúlyoztam, hogy Eichmann

nem tagadja sem az emberirtást, sem annak iszonyatos kegyetlenségét. Nem vonta kétségbe azt sem, amit a bíróság előtt elmondtak a gettókról, a kínzásokról, a gyilkosságokról, a gonoszságokról, a vérszomjról, a gyermekek lemészárlásáról.

– Azt is elismeri, hogy pokol nyelte el Európát akkor, rosszabb pokol, mint amilyent Dante leírt, mert itt még sóhajtani és könnyet ontani sem volt szabad.

De kitart amellett, hogy ő nem felelős. A vért mások ontották: Hitler, Himmler, Heydrich, Kaltenbrunner, Müller, Pohl és Höss, de ő, Eichmann nem.

Nos, folytattam, vegyük sorra ennek a zsidóság kiirtására irányuló hatalmas összeesküvésnek a tényeit. Sok szakaszból álló folyamat volt ez, és fokozatosan bontakozott ki. Előbb elkergették a zsidókat; aztán megtámadták, összeterelték és deportálták, végül pedig kiirtották őket.

– Eichmann e fázisok mindegyikében elsőrendű fontosságú feladatot látott el.

Előbb ismertettem a vádlott – már jól ismert – előéletét, aztán felidéztem a bécsi tartózkodását, és hogy hogyan űzte ki Ausztriából a zsidókat. Ez volt az az időszak, amikor „az alkotás öröme" töltötte el. Az az érvelése pedig, hogy segített a zsidókon, amikor kutyaszorítóba kerültek, jellemző a cinizmusára.

– A rablóbanda, amely fölgyújtja a házat, és a lakókat kidobja az ablakon, miután kirabolta őket, nem hivatkozhat arra, hogy végeredményben jobb, ha kihajítja az embereket az ablakon, mint ha bennégnének.

A zsidók ellen elkövetett bűnök korai szakaszában azok, akik letartóztattak, deportáltak, zsinagógákat gyújtottak fel, tulajdont koboztak el és emigrációba kényszerítettek embereket, az SD és a Gestapo tagjai voltak. E gazemberek mindegyikének megvolt az összeesküvésben a maga meghatározott feladata; s mind együtt teremtették meg azokat a körülményeket, amelyek elől a zsidók menekültek. Az egész igazgatási apparátus, az egész szervezet, amely menekülésre kényszerítette az embereket azokból az országokból, ahol őseik századokon át éltek, bűnözők hálózata volt.

Elmondtam, hogy a vádlott teljes jogú tagja volt már a szervezetnek, amikor az összeesküvés átlépett a következő, még vészesebb szakaszaiba.

Náci vezető emberek nyilatkozatai világítják meg Eichmann szerepét ezekben a szakaszokban. Mind úgy emlegetik őt, mint a „végső megoldás" hatalmas méretű vállalkozásának hajtóerejét. Utóvégre elképzelhetetlen, hogy mindenki éppen őt tenné meg bűnbaknak zsidó ügyekben. Olyan emberek emlegették őt, akik akkor különböző börtönökben voltak: Wisliceny Pozsonyban, Höss Krakkóban, Mildner és Hoffmann Nürnbergben, Endre és Baky Budapesten. Lehetséges-e, hogy mindannyian összeesküdtek volna Eichmann ellen? Ha mindenáron bűnbakot kerestek, akkor Müller nyilván sokkal alkalmasabb figura lett volna, mint ahogyan Musmanno bíró jogosan utalt erre, amikor meghallgatta e nyilatkozatok némelyikét.

Ezt még a védelem által benyújtott bizonyítékok egyike-másika is alátámasztja, például van Taalingen-Dols holland ügyvédnő tanúvallomása. De a legfőbb bizonyítékok a dokumentumokban találhatók.

A wannseei konferencia jegyzőkönyve, továbbá a Wannsee után keletkezett okiratok százai Eichmannt jelölik meg a „végső megoldás" legfőbb végrehajtójaként. Természetes, hogy ennek a legfőbb embernek légiónyi munkatársa volt. A jelzés az akció megkezdésére fentről érkezett, de Eichmann, mihelyt megkapta a jelzést, kérlelhetetlenül beindította a gépezetet.

– Eichmann központi helyet foglalt el a nagy összeesküvésben – mondottam –, ezért aztán büntetőjogilag is felelős azoknak a rablóknak, gyilkosoknak és hóhérlegényeknek a cselekedeteiért, akik ezt a gyalázatos munkát, valamennyi megnyilvánulásában, elvégezték. Az összeesküvésben elfoglalt helyzeténél fogva felelős mindazért, ami a zsidó néppel az Északi-Jeges-tenger partjaitól az Égeitenger partjaiig, a Pireneusoktól az Urálig történt. Büntetőjogi felelőssége abból a jogi alapfogalomból származik, amely igen közel áll az összeesküvés fogalmához, ez pedig a bűnrészesség fogalma.

A továbbiakban elemeztem törvényeink általános szabályait, amelyek a szokásjognak azt az elfogadott elvét követik, hogy mindenkiről vélelmezendő, hogy tudatában van tette valószínű következményeinek, és ezért felelősséggel tartozik a tettéért. A törvény szerint minden egyes összeesküvő a másik megbízottjának tekintendő. Legfelsőbb Bíróságunk leszögezte, hogy „mihelyt e szentségtelen szövetség megköttetett és az összeesküvők megállapodtak egymás

között, bűnöző »sziámi ikrekké« válnak, s többé nem elválaszthatók egymástól".

Tudtam jól, hogy a komoly „békebeli perekből" származó precedensek és példák üres csengésűek, és nem helyénvalók ebben az ügyben, amelyre nemigen volt még precedens. Mégis: főként a „közönséges" bűnök szolgáltatta jogi alapelvekből kellett kiindulnom, s példáimat a lehetőség szerint a háború utáni perekkel kellett szemléltetnem.

Eichmann nem védekezhet azzal a körülménnyel, hogy bűneit az államgépezet tagjaként követte el. A Nemzetközi Katonai Törvényszék állapította meg ezt minden, az ő pozíciójában lévő személyre vonatkozólag: „Nem tekinthetők ártatlanoknak, amiért Hitler felhasználta őket, hiszen tudták, mit tesznek. Az a körülmény, hogy egy diktátor bízta meg őket feladataikkal, nem mentesíti őket a tetteikért viselt felelősség alól."

A hűségeskü sem mentség. Idéztem Musmanno bírónak a koncentrációs táborok perében hozott ítéletéből:

„Minden egyes ember, aki letette ezt az esküt, feladta önnön személyiségét, megfosztotta magát az egyéni vélemény és az önbírálat jogától, odadobta értelmét, és kitette magát az erkölcsi felelőtlenség veszélyeinek. Ebből a mérgezett gyökérből nőtt ki az a fa, amelynek ágai alatt ezeket a borzalmas bűntetteket elkövették. Maga ez a hűségeskü szentségtörő cselekedet, és gyalázatos bűn, nem szolgálhat tehát sem igazolásul, sem magyarázatként azokra a bűnökre, amelyeket az állítólagos hűség ürügyén követtek el."

A puszta tény, hogy Eichmann a háború egész ideje alatt, tehát majdnem hat éven át, megtartotta posztját a Gestapo-központban, mint a „zsidóügyi osztály" vezetője, anélkül hogy áthelyezték vagy felmentették volna, egymagában is bizonyítja, milyen volt lelki beállítottsága a munkájával kapcsolatban. Ha akár a legcsekélyebb erkölcsi kétely merült volna fel benne, vagy bármiféle jelét mutatja, hogy belefáradt a „végső megoldás" idegközpontjában ellátott tisztségébe, feljebbvalói azonnal leváltják; mert ez az állás állandó erőfeszítést, érzéketlenséget, keménységet és rendkívüli ravaszságot követelt. De Eichmannt nem váltották le; ellenkezőleg, hatalmas méretű halálosztó gépezetet bocsátottak a rendelkezésére.

A keresztkérdésekre adott válaszai során beismerte, hogy azt

mondta Sassennak: „Amikor ráeszméltem, hogy erre szükség van, olyan fanatizmussal hajtottam végre, amilyent az ember elvár magától mint nemzetiszocialista veteránról."

Ismertettem a bűnszövetkezés és a bűnrészesség jogi kritériumait, majd rátértem azokra a fontos és pontos bizonyítékokra, amelyek Eichmannt – az összeesküvésben elfoglalt központi pozícióján kívül – közvetlenül összekapcsolták a „végső megoldás" valamennyi frontján elkövetett bűncselekményekkel. Kimutattam, hogy benne volt a keze minden döntő jelentőségű ténykedésben, kezdve a gettókba zárástól, az *Einsatzgruppe*-gyilkosságokon és a deportálásokon át, egészen a koncentrációs táborokban történt emberirtásig.

Mint ahogy számítottam is rá, a bíróság megkérdezte, miért nem nyújtottunk be nagyobb számú dokumentumot, ami Eichmann tevékenységét a lengyelországi eseményekhez kapcsolja.

– Németországban, ami nem meglepő – állapította meg a bíróság elnöke –, elég jó munkát végeztek az okiratok megsemmisítésének terén, bár néhány helyi irattár így is megmaradt. De mi lett a lengyelországi helyi irattárakkal? – kérdezte.

– Hans Frank főkormányzó vallomása szerint ott is mindent megsemmisítettek – válaszoltam. – Minden iratot elégettek, kivéve Frank naplóját. Azt magával vitte.

Azért itt-ott Lengyelországban is találtak néhány dokumentumot. A Lengyelországban elkövetett bűntettek kivizsgálására alakult hivatalos lengyel bizottság csak 1960-ban, vagyis tizenöt esztendővel a háború befejezése után bocsátotta rendelkezésre a korai, 1939–40-ben történt deportálásokra és a Gestapo IV-D-4 ügyosztályára vonatkozó dokumentumokat. Addig nem is tudtak a létezésükről.

A továbbiakban ismertettem, milyen korlátlan hatalma volt Eichmann-nak a táborokban, Theresienstadttól és Bergen-Belsentől kezdve egészen a Lublin környéki táborokig és Auschwitzig. Mindenütt felismerhető nyomokat hagyott vagy a hatalma, vagy a tevékeny részvétele.

– Höss megerősítette, hogy a *Transportjudé*-kat, vagyis azokat a zsidókat, akiket nem valamiféle „vétségért" deportáltak, és valamennyien a „végső megoldás" áldozatai voltak, Eichmann irodája küldte a táborokba – mondottam. – A „szállítólevélen" minden esetben rajta volt a „IV–B–4, RSHA" jelzés, továbbá ez a megjegy-

zés: „A szállítmány a fennálló rendelkezések hatálya alatt áll, és *Sonderbehandlung*-nak vetendő alá." A *Sonderbehandlung*, a „különleges bánásmód", a halált jelentette.

Höss azt is igazolta, hogy Eichmann teljhatalommal rendelkezett azoknak a zsidóknak a sorsa felől, akiket időlegesen megkíméltek a haláltól, hogy dolgoztassák őket.

Ismertettem, hogy mi volt a helyzet Kelet-Európában és egyéb területeken, és ezt így foglaltam össze:

– A zsidók elűzésének kampányát végrehajtották Európa nyugati, északi és déli részén, és minden egyes csatlós állam vagy megszállt terület fővárosában vagy székhelyén ott állomásozott egy-egy megbízott, aki forma szerint másnak a beosztottja volt, de ténylegesen közvetlenül Eichmanntól kapta az utasításokat. A zsidók lakta helyeket megrohamozták Franciaországban, Hollandiában, Belgiumban, Szlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában, Romániában, Norvégiában, Dániában, Görögországban és Olaszországban. Ezzel egyidejűleg folyt az akció magában a német birodalomban és a protektorátusban is, és ez a könyörtelen pusztító erő összezúzta a lengyelországi és szovjet-oroszországi zsidóságot. A hálót egész Európa fölé kiterítették, és a zsidókat milliószámra ejtették foglyul.

Eichmann adta ki az utasításokat, hogy hová deportálják a zsidókat. Amikor kihallgatták e deportálások célja felől, azt mondta: „Akárhogy áll is az ügy, sosem tagadtam, hogy sajnálatomra a deportált zsidókat a halálba küldték. Nem is tagadhattam."

– Persze hogy nem tagadhatta – folytattam –, hiszen nem cáfolhatta meg az okiratok százait, nem mondhatta, hogy *mindegyik* hamisítvány, hogy *mindegyik* tévedésen alapul, hogy *mindegyik* megpróbálja eltorzítani a tényeket. Tudjuk, és Eichmann minden tekintetben beismerte, hogy az a deportáló hatóság, amely az embereket a haláltáborba vitette, ő volt. A dokumentumok roppant sokasága tanúskodik a kézről, amely ezeket az ügyeket irányította, vall arról az emberről, aki ura volt ennek a terepnek.

Végül áttekintettem a magyarországi eseményeket. Eichmannnak ott az volt a feladata, hogy megvalósítsa az ország német megszállásának „egyik fő célját". Az ő megfogalmazása szerint ez a cél a következő volt: „Minden zsidó gyorsított evakuálása és Auschwitzba deportálása, amiért is Magyarországot kelet–nyugati irányban át kellett fésülni. A gyorsaság lényeges követelmény volt, hogy elkerüljük a varsói gettólázadás megalázó élményének megismétlődését." Emlékeztettem Eichmann csalárd taktikázására, fenyegetésekkel vegyített, alattomosan kellemkedő beszédeire. Olyan ember módszerei ezek, aki szívvel-lélekkel belemerül a munkájába, nem pedig az olyané, aki „csakis utasításra" cselekszik.

Eichmann igazi énjét jól érzékelteti, hogy figyelmen kívül hagyta még magának Hitlernek azt az utasítását is, amely szerint a „vezér" hajlandó lett volna háromszázezer budapesti zsidó ellenében kiengedni az országból néhány zsidót, s érzékelteti az a tény is, hogy, túlteljesítve a kapott parancsokat, és a magyar kormány akarata ellenére, újra elkezdte a deportálásokat.

– A kistarcsai ügy megmutatja Eichmann valódi természetét. Magatartása, ahogyan kéjjel küldi halálba az utolsó megmaradt zsidókat is, kérlelhetetlen eltökéltsége, hogy mindenáron véghezviszi a vállalkozást, gőgje és fölényeskedése a tervei megvalósításában: ez az igazi Eichmann, aki teljességgel megegyezik azzal a képpel, amelyet azok a tanúk rajzoltak meg róla, akik olyan balszerencsések voltak, hogy kapcsolatba kerültek vele. Ez a figura lép elénk a dokumentumokból is. Az az ember viszont, aki ott ül az üvegfülkében, alázatosan és meghunyászkodva, és keresi a patkánylyukat, ahová elbújhatna, csupán egy ál-Eichmann, az álnok, az álarcot viselő Eichmann.

Utaltam rá, hogy mennyire egyöntetű módszerességgel hajtották végre a népirtást, hogy mindenütt, még a legkisebb részleteiben és minden fázisában is, ugyanaz a rendező elv érvényesült. Nem csoda, hiszen központi főhadiszállás irányította az akciót: a Gestapo zsidóügyi osztályának vezetője.

Ami Eichmann-nak a Harmadik Birodalom hierarchiájában elfoglalt pozícióját illeti, választhatunk, mondottam: vagy az ő verzióját fogadjuk el – helyesebben azt, ami a keresztkérdések után megmaradt belőle –, vagy pedig az ezerhatszáz dokumentumból és a szóbeli tanúvallomásokból, valamint Eichmann saját vallomásának egy részéből leszűrhető bizonyítékokat. Ezután benyújtottam a bíróságnak azt a feljegyzést, amelyet Bach és Baror a 06-os iroda néhány tisztjének segítségével készített, és amely, felsorakoztatva a mi dokumentumanyagunkat és a vádpontokat, arról tájékoztatott – a pernyitó vádbeszéd menetét követve –, hogy az egyes vádpontokat mely okirat támasztja alá.

Mikor összegezésemmel – mely már több mint két ülést vett igénybe – idáig jutottam, bíztam benne, hogy végre sikerült érzé-

keltetnem, milyen kaliberű ember volt valójában a vádlott, és hogy a felsorakoztatott tények darabokra szaggatták a tizedrangú kishivatalnoknak azt a hamis képét, amelyet a vádlott fáradhatatlanul igyekezett rajzolni magáról „a nagy hazugság" náci elmélete alapján, amely szerint minden hazugságnak lesznek hivői, ha elég gyakran és kitartóan ismétlik.

Elérkezett tehát az idő, hogy ízekre szedjem azt a védekezést, amely szerint Eichmann „felsőbb parancsra" cselekedett. Először is, mondtam, az adott parancsnak törvényesnek kell lennie, hogy ez a fajta védekezés jogilag érvényes lehessen. Mert minden modern jogrendnek az az alapelve, hogy egy nyilvánvalóan törvénytelen parancs végrehajtása senkit nem mentesít a vád alól. Ez az elv érvényesül minden olyan személlyel szemben, aki fegyelemre épülő testületben tevékenykedik. Nyilvánvalóan az egyénnek törvénytelen cselekedeteket még akkor sem szabad elkövetnie, ha rangban fölötte álló személyek szólítják fel rá. Annak a katonának a nehéz helyzetét, aki dilemma előtt áll, mert vagy a törvénynek, vagy a parancsnokló tisztjének nem engedelmeskedik, olyan tekintélyes jogászok tárgyalták meg, mint Dicey, Stephen, Oppenheimer és még sokan mások. Így arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a vak engedelmesség végső fokon aláássa magát a fegyelmet. Engedelmeskedjék-e a katona az őrmesterének, ha az utóbbi azt parancsolja neki, hogy lője le a társát, vagy hogy dezertáljon, vagy hogy áruló módon juttasson egy őrhelyet az ellenség kezére? A legkiválóbb jogtudósok egyetértettek abban, legalábbis a kétségtelen bűncselekményekre nézve, hogy az igazságot jobban szolgálja, ha a bűncselekmény elkövetőjét teljes mértékben büntethetőnek nyilvánítják, és ha nem járulnak hozzá, hogy a bűnös a feljebbvalói parancsára hivatkozhassék.

Országunkban előfordult egy szörnyű eset: határőrségünk megölte egy falu bizonyos számú arab lakosát, köztük nőket és gyerekeket is, amiért emezek – akaratlanul – megszegték a kijárási tilalmat, amelyet akkor rendeltek el, mikor az említett arabok a mezőn dolgoztak. Ez 1956 októberében történt, a sinai hadjárat megkezdésének napján, amikor a határ mentén szigorú biztonsági intézkedéseket léptettek életbe, és az egyik tiszt parancsot adott katonáinak, hogy lőjék agyon a kijárási tilalom megszegőit. Szerencsére nem mindegyik előretolt állás legénysége engedelmeskedett a parancs-

nak. „Nem bolondultunk meg!", mondották később. A parancsnak engedelmeskedők bíróság elé kerültek, s a bíróság megállapította bűnösségüket, mondván:

„A nyilvánvaló törvénytelen rendelkezés ismertetőjele olyan, mint valamilyen fennen lobogó fekete zászló, amelyen ott a felírás: »Ne tedd!« Ilyenkor nem valami formális, rejtett vagy félig rejtett törvénytelenségről van szó, amit csak képzett jogászok ismerhetnek fel, hanem a rendelkezés nyilvánvaló, világos és feltűnő törvénytelenségéről, amely szemet szúr és szíven üt, hacsak nem vak a szem és nem tompult el a szív – olyan törvénytelenségről tehát, amely határozottan törvényellenessé teszi a parancsot."

A „felsőbb paranccsal" való védekezést a második világháború után valamennyi bíróság elutasította, kezdve a nürnbergivel. Nürnbergben a Nemzetközi Katonai Törvényszék kimondta:

„E vádlottak legtöbbje arra hivatkozott, hogy amit tettek, azt Hitler parancsára cselekedték, ezért hát nem vonhatók felelősségre a parancsot teljesítő cselekményeikért. Azt a tényt, hogy egy katonának megparancsolták, hogy a nemzetközi hadi jog megsértésével gyilkoljon vagy kínzásokat alkalmazzon, sohasem ismerték el védekezési alapnak az ilyen brutális cselekedetek esetében."

Még a náci Németországban is érvényben voltak hasonló jogszabályok. A német katonai törvénykönyv 47. cikkelye szerint nem kötelező engedelmeskedni az olyan parancsnak, amely bűncselekmény elkövetésére szólít fel. Ez teljes mértékben vonatkozott az SS-re is.

És a német bíróságok ma sem fogadják el ezt a védekezést.

Előfordul, hogy kérhetik a büntetés enyhítését, ha a vádlott parancsra cselekedett, de csakis akkor, ha a vádlott bebizonyíthatóan nem tett többet, mint amit a parancs követelt, és ha mindent elkövetett a következmények enyhítéséért.

Eichmann azonban még túl is lépte a hatáskörét; túlteljesítette a kapott parancsokat, és egészen az utolsó pillanatig, a keserves végig megtette, amit követeltek tőle. Egyetlen olyan eset sem fordult elő, hogy mentesített volna egy zsidót, pedig számtalan alkalma nyílt rá, még a „végső megoldás" keretei közt is, ha akarta volna. Ehelyett lelkesen, buzgón, a legteljesebb mértékben végre-

hajtotta, nemcsak parancsainak keretein belül, hanem a kereteket túllépve is, az adott intézkedéseket.

Ami azt az érvet illeti, hogy a zsidók hadat üzentek a náci Németországnak, és hogy a zsidók meggyilkolása háborús intézkedés volt, emlékeztettem rá, hogy dr. Chajim Weizmann mindössze annyit mondott: „Tény, hogy a nyugati demokráciák a zsidók minimális életteréért is harcolnak; az ő háborújuk a mi háborúnk, az ő harcuk a mi harcunk is."

Hozzátettem:

– A nácik nem tekintették hadviselő félnek a zsidóságot. Milyen kár, hogy a zsidókat nem hadifogolytáborokba szállították! Ha így cselekedtek volna, a zsidók milliói menekülhettek volna meg! De a nácik éppen az ellenkezőjét tették. Ahogy a háború folytatódott, tömegestül irtották a zsidókat, mivel a háború, mint Eichmann mondotta annak idején, jó alkalmat szolgáltatott nekik rá.

Beszédemben tisztelettel adóztam azoknak a nem zsidóknak, akik segítséget nyújtottak nekünk:

– Az Európát elborító sötétségben akadt néhány ragyogó csillag. A zsidóknak jó az emlékezete: sohasem fogják elfelejteni a jótevőiket, mint ahogyan az ellenségeiket sem fogják elfelejteni.

Megemlítettem azt a nagylelkű segítséget, amelyet az egész dán nép adott; megemlékeztem azokról az olaszokról, akik keresztülhúzták Mussolini számításait; azokról a lengyelekről, akik saját biztonságukat veszélyeztették zsidók megmentése érdekében; azokról a litván nőkről, akik zsidó gyermekeket bújtattak; azokról a jugoszlávokról és magyarokról, akik segítettek zsidókon; megemlítettem a Grüber-féle néhány emberséges németet; azokat a svédeket, akik befogadták a dán zsidókat, és a svéd nemzet nagy fiát, Raoul Wallenberget, akinek erőfeszítései több ezer ember életét mentették meg Budapesten. Ezek a hősök rendszerint az egyszerű nép soraiból kerültek ki. Nevük örökre bevésődött emlékezetünkbe, mint ahogyan ma is hálával emlékezünk Kürosz perzsa királyra, aki hazasegítette a száműzötteket az ígéret földjére.

Más fények is fölragyogtak a sötétben. Az elhagyatott, tönkrevert, a gyűlölet falaitól körülvett zsidók hőstetteket vittek véghez Európa-szerte. A felkelők, a partizánok, a zsidó földalatti mozgalom, a gettóból megszököttek, mindazok, akik a felszabadítás ügyének szolgálatában álltak – ők mind azt hirdették, amit a partizándal: „Sohase mondd, hogy ez az utolsó utam."

Sorra vettem a vádindítvány pontjait, elemeztem őket, és egyes pontokkal hosszabb ideig foglalkoztam.

– A kínzás nem kisebb bűn a gyilkosságnál – mondtam. – Amikor egy bűnözőt gyilkossággal vádolnak, általában a vád nem foglalkozik a gyilkosságot kísérő kínzás bűncselekményével is. De azt, amit ez a vádlott az emberek milliói ellen követett el, amikor borzalmas üldöztetésnek, az auschwitzi 11-es blokk iszonyatának, Treblinka és Sobibór szörnyűségeinek tette ki őket, mikor megalázta és lealacsonyította őket, megfosztva őket emberi mivoltuktól, azt nem lehet megbocsátani, nem lehet elfelejteni. Még azok sem lesznek soha többé régi önmagukká, akik csodával határos módon túlélték az embertelen megpróbáltatásokat.

A továbbiakban a zsidó vagyon kisajátításáról beszéltem, amit a terror, a kényszer, a rablás és a csalárdság eszközeivel hajtottak végre a nácik.

– Még a koncentrációs táborba szállításukat is megfizettették a zsidókkal – mondtam.

Beszéltem azután az iszonyatos sterilizációs kísérletekről, meg a lengyelek, a cigányok, a lidicei gyerekek ellen elkövetett bűnökről.

Végül foglalkoztam Eichmann-nak a különféle bűnös szervezetekben való részvételével, amely az egyik vádpont tárgya volt.

– Így hát, tisztelt bíróság – mondottam befejezésül –, áttekintettük azt a romboló folyamatot, a náciknak azt a szándékát, hogy erőszakosan átformálják egész Európa és a világ képét, hogy visszafordítsák a haladás szekerét, eltöröljék a föld színéről a civilizáció vívmányait, és a diktátor iránti vak engedelmességet tegyék meg az emberiség legfőbb javának. Akárcsak a hunok Attilája, Hitler is ostor volt... Attila azzal dicsekedett, hogy ahol az ő lovai járnak, ott többé nem nő fű. Hitler és cinkosai a vadállatiságukkal, a kegyetlenségükkel dicsekedtek, azzal hencegtek, hogy az irgalom egyetlen szikrája nélkül képesek embert ölni, városokat a földdel egyenlővé tenni, népeket kiirtani, államokat felszámolni. Hogy egy vérszomjas gyilkos hány embert tud megölni, annak van határa. De hogy hány embert lehet lemészárolni a kategorikus imperatívuszra épülő, szisztematikus, tudatosan kiszámított döntések alapján, annak nincs.

– A zsidók voltak – és ez az ő nagy tragédiájuk – az első áldoza-

tok, viszont sok jel mutat rá, hogy ha a nácik győznek, akkor bizony korántsem az utolsók...

– A zsidók sokasága veszett oda, ők nem kelthetők életre. Új költőnek kellene támadnia, hogy *Siralmai*-ban elpanaszolja halálukat és szenvedéseiket, hogy elsirassa a zsidóságnak azt a részét, amely örökre eltűnt. De az elkövetett bűnökért lakolni kell, és nekünk kell a bűnös fölött ítélkeznünk. Büszke vagyok rá, hogy eljött a nap, amikor egy izraeli ember szólhat az igazság nyelvén a foglyul ejtett gonosztevőhöz. Itt, ebben az államban, nem a kérés és a könyörgés nyelvén beszélünk vele. Nem kell az irgalmáért könyörögnünk, s nem kell megvesztegetnünk őt. Nem menekülünk előle, nem kell rémülten bolyonganunk országról országra. Itt törvény és igazságosság uralkodik. Hogy Júdea és Jeruzsálem száműzöttei visszatértek, itt most igazságot szolgáltatnak, itt most per folyik az igazak kiontott véréért, ahogyan Joel próféta megjósolta annak idején. És ismét kérem önöket, Izrael bírái, hozzanak igazságos és méltó ítéletet.

A hét végi szünet után a védő, dr. Servatius válaszolt. Előbb terjedelmes „végső összefoglalót" nyújtott be írásban, aztán azzal kezdte, hogy megvádolt engem, mondván: leszűkítettem az egész ügyet, és a tömegpusztítás minden bűnét Eichmann nyakába kívántam varrni. Mivel semmi ilyet nem tettem, csodálkozva hallgattam fejtegetését. Kijelentette:

– Ha a főügyésznek a vádlott szándékára és törekvéseire vonatkozó érvelése helyes volna, akkor érvei megelégedést és örömet kelthetnek bizonyos körökben. Ugyanis a főügyész által fölsorakoztatott tények és érvek alapján a vádlott jellemábrázolása az alapja, a talapzata lehetne egy olyan emlékműnek, amelyet a világ zsidógyűlölői állítanának a vádlottnak. Szerencsére azonban ez a talapzat csupán innen-onnan összehordott homokszemekből áll.

– Megelégedést keltene bizonnyal a főügyész érvelése Hitler régi hívei között is. Mert most már tudjuk, ugye, hogy a Führer nem adott parancsot gyilkolásra.

– Tehát nem Göring és a többi nagyfejű a bűnös. Mindnyájan Adolf Eichmannra mutogatnak. Úgyhogy a „zsidómentő" Himmlernek nem kellett volna öngyilkosságot elkövetnie, Bormann pedig előjöhetne a rejtekhelyéről. Mert most már minden világos. A nagy

bűnös megtaláltatott. Ez volna hát ennek a pernek a különös eredménye. Csakhogy a valóságban nem így állnak a dolgok.[2]

Dr. Servatius előbb a vádirat utolsó pontjaival foglalkozott, és kijelentette: a mi törvénykezésünk tévesen vonta le azt a következtetést a nürnbergi ítéletből, hogy az SS, az SD és a Gestapo bűnös szervezetek. Azután így folytatta:

– Ezért hát e per vádhatóságának be kell bizonyítania, hogy ezek a testületek valóban bűnösök, és ha igen, milyen mértékben. Márpedig a vádhatóság ezt nem tette meg. Kétségbe vonjuk e szervezetek bűnös jellegét. A politikai vezetés visszaélt ezekkel a szervezetekkel; így tehát nem lehet szó a tagjaik kollektív bűnösségéről.

Ezután egy olyan párhuzammal hozakodott elő, amelyet nehezen bírtam lenyelni:

– Egy embercsoport üldözése a bűnösségének bebizonyítása nélkül és pusztán a törvényhozó hajlandóságának alapján megengedhetetlen. Pedig pontosan ezt tette Hitler a zsidókkal, törvénykezés nélkül intézte el őket, nem zaklatta vele a jogászokat; egyszerűen valamiféle bűnös szervezet tagjainak tekintette őket. Nem volna helyes ezt az eljárást átvenni és törvényerőre emelni. Egyetlen csoportot vagy szervezetet sem szabad kollektív módon üldözni; a bűnösség személyhez kötődik. Ez a felelősség kizárólagos alapja.

Semmiképpen sem értettem, hogyan lehet azonos szintre helyezni Hitlernek a zsidókkal mint csoporttal szemben alkalmazott eljárását egy olyan csoporthoz való tartozásból eredő bűnösséggel, mely csoportról a bírósági eljárás nyomán nemzetközi törvényszék állapította meg, hogy bűnszövetkezet volt.

Dr. Servatius kijelentette, hogy a lengyelekkel, a szlovénekkel, a cigányokkal és a lidicei gyerekekkel kapcsolatos vádakat nem volna szabad Izraelben tárgyalni. Azt állította: törvényeink tévesen terjesztették ki bíróságaink illetékességét az ilyen esetekre.

– A jogi illetékesség kiterjesztésének határt szab a nemzetközi jog, amely megköveteli, hogy legalább egy összekötő kapocs legyen a büntető állam és a jogsértéssel vádolt személy között – folytatta dr. Servatius. – Ez az összekötő kapocs a jelen esetben nem lehet az Izrael állam vagy polgárai ellen elkövetett bűncselekmény, hiszen a szóban forgó cselekedetek idején Izrael állam még nem állt fenn. Az a körülmény is elégségesnek minősülhetne, hogy a cselekménnyel vádolt személy annak idején Izrael állam területén tartózkodott; de itt ez a körülmény sem áll fenn. Ezért hát a külföldiekkel

kapcsolatban a vádlott terhére rótt bűncselekmények vádja – lásd a vádiratnak a 9-től a 13-ig terjedő pontjait – elvetendő.

Dr. Servatius voltaképpen megismételte a tárgyalás előtt felsorolt ellenvetéseit, amelyeket a bíróság már egyszer elutasított. De az az igazság, hogy bármely civilizált országnak joga és kötelessége megbüntetni az emberiség ellen elkövetett bűnöket.

Ami a vádak érdemi részét illeti, dr. Servatius azt állította, hogy a lengyelek deportálása „a munkaerő felhasználásával összefüggő tömeges áttelepítés" volt.

– A polgári lakosságnak ilyen jellegű áthelyezését a hágai egyezmény nem tiltja határozottan – mondotta. – Olykor, bizonyos kapcsolatok szabályozása céljából, szükség lehet rá, így tehát megengedhető. Itt az áttelepítést lakosságcsere útján hajtották végre. A vádlott sem az áttelepítés megtervezéséért, sem pedig a végrehajtásáért nem felelős... őt annak idején csak akkor vonták be, amikor némely, tapasztalatlanságból hozott helytelen intézkedés katasztrófákat okozott a szállításban. Helyre kellett hoznia a szállítási hibákat, és ő ezt végre is hajtotta.

A szlovéneket Hitler parancsára telepítették át, mondotta dr. Servatius.

– Ebben az ügyben a vádlott Heydrichtől kapott parancsot minden szállítási probléma megoldására. Az áttelepítést korrektül hajtották végre – mondotta.

– A vádlott tagadja, hogy bármi része lett volna a lidicei gyermekek meggyilkolásában – mondta dr. Servatius. – Az RSHA egy másik osztálya távolította el őket a faluból. Továbbá tagadja, hogy Krumey, aki Litzmannstadtban fogadta a gyerekeket, a vádlotthoz fordult tanácsért a gyerekek további sorsát illetően. S mivel nem kapott választ, az illetékes III. számú irodához fordult... Kérdést intézett a IV–B–4 irodához is, mivel feltételezte, hogy a gyerekeknek valamiféle „különleges bánásmódban" kell részesülniük. – Majd Servatius így folytatta: – Azt kell itt hangsúlyozni, hogy nem „*a* különleges bánásmód" került szóba, hanem egyszerűen csak „különleges bánásmód". A levél fogalmazója, vagyis Krumey tanú, kijelentette, hogy azért gondolt különleges bánásmódra, mert a rendőri szervek nem voltak berendezkedve gyerekek befogadására.

A bíróság elnöke közbeszólt:

– Servatius doktor, nem értem a megkülönböztetést a kétféle

különleges bánásmód között. Az egyik kifejezésben az egyik, a másikban a másik szót hangsúlyozta.

– Ez bizony számottevő különbség nyelvi szempontból – felelte a védő. – Amikor „a különleges bánásmódról" beszélek, akkor azt a bizonyos, jól ismert különleges kezelést értem rajta, minden kommentár nélkül. De amikor egyszerűen csak „különleges bánásmódról" van szó, akkor az úgy értendő, hogy választási lehetőséget enged többféle különleges bánásmód között.

Egyszerű a dolog: „a különleges bánásmód" nem egyéb a zsidók meggyilkolásának fedőnevénél, minden „kommentár nélkül". A „különleges bánásmód", nem zsidókra alkalmazva, jelenthetett más módot is a velük való „foglalkozásra".

Ami a háborús bűnösség vádját illeti, dr. Servatius azt állította, hogy Izrael törvénykezése „beavatkozás a hadviselő államok jogi szuverenitásába". Mivel Izrael mint állam nem viselt háborút, nincs joga törvényt hozni háborús bűnök megtorlására.

A zsidó vagyon elrablásáról dr. Servatius ezt mondta:

– Megjegyzendő, hogy az ellenséges vagyon elrablását mind a két világháborúban minden állam intézményesen gyakorolta. Később is csak nagy nehézségek árán sikerült rábírni őket e vagyon visszaszolgáltatására. A vádlottat nem gyanúsítják azzal, hogy mások rovására meggazdagodott. Ha valóban történt rablás, akkor az állam vitte véghez. Az ellenséges tulajdont világszerte elrabolták. A vádlottnak nem volt központi szerepe a zsidó vagyon kisajátításában. Sok más központi hatósággal együtt ő is csupán törvényes rendelkezéseket hajtott végre ebben a tekintetben.

Az ilyesmi különben sem minősíthető az emberiség elleni bűntettnek, állította, és az ellenkező értelmű nürnbergi precedenst figyelmen kívül kellene hagyni.

A vád érdemi részére vonatkozólag a védő megjegyezte:

– Ausztriában a vádlott más hatóságok erélyes ellenzését váltotta ki, amikor gondoskodott róla, hogy külföldről küldött tekintélyes összegű fizetőeszköz álljon rendelkezésére a kivándorlás előmozdítására. Hála a vádlott erőfeszítéseinek – folytatta –, az osztrák zsidók kétharmad részének módjában volt kivándorolnia az idő tájt, és el is hagyhatták az országot. Igaz, előzőleg kétségbeejtő körülmények között éltek, de nem a vádlott hibájából.

– Ugyanez vonatkozik a vádlott németországi, továbbá cseh- és morvaországi tevékenységére – mondotta dr. Servatius. – A vád-

lottnak nem volt része az egymilliárd márka összegű hozzájárulás kikényszerítésében.

Ezután rátért a Gestapo anyagi támogatására kizsarolt, „adományok a W. számlára" néven ismert pénzösszegekre:

– Tulajdonképpen ezzel az anyagi hozzájárulással bizonyos zsidók mentesültek a további hátrányos intézkedések alól. Az a vagyon, amelynek egy részét bizonyos intézmények támogatására vették igénybe, mindenképpen zárolva volt, és a tulajdonjoga megszűnt abban a pillanatban, amikor a tulajdonos átlépte a határt.

Dr. Servatius bizonyára érezte, mennyire nem helytálló az érvelése, mert hozzátette:

– Ilyenek voltak a Harmadik Birodalom furcsa bürokratikus módszerei.

Dr. Servatius ezután különös szemszögből tekintette át a vádpontokat, mégpedig – az ő szavaival élve – „a beteg világ kórképével való összefüggésükben". Ezt a világot, mondotta, voltaképpen filozófusoknak és történészeknek kellene megvizsgálniuk, ez a világ nem tanulmányozható a jogi paragrafusok kisablakán át. A politikusok a hibásak, mondotta, nem a követőik. Mindig is ők voltak a hibásak. Meg kell különböztetni az egyén bűnét, vagyis azt a bűnt, amelynek elkövetésétől szabad akaratából tartózkodhat, attól a bűntől, amelyet a kollektíva parancsol, s amellyel szemben lehetetlen az ellenállás. Még Mózes is, aki azt mondja a tízparancsolatban, hogy Ne ölj!, még ő is kénytelen volt „politikai okokból" öldöklést elrendelni. Népirtást pedig már sok mindenki elkövetett: Észak- és Dél-Amerika telepesei, Ausztrália gyarmatosítói, Franciaországban a hugenották üldözői, a zsidóellenes inkvizíció Spanyolországban. A deportálás sem volt éppen ritkaság; az első világháború után a franciák deportálták Elzász-Lotaringia német lakosságát, a második világháború után a csehek kiutasították Csehszlovákiából a német lakosságot. Mindezért vajon Eichmann kárhoztatandó?

Háborúban minden nemzet „ellenséges tulajdont" rabol, mondta dr. Servatius, „kedvelt intézkedés" ez. A fegyvereket pedig minden gátlás vagy korlátozás nélkül használják. Ki beszél ma már Hirosima vagy Drezda lerombolásáról? A téma kiment a divatból. És annak idején korántsem a szerint ítélték meg ezeket a cselekedeteket, hogy lényegük szerint „sérelmesek"-e, hanem az eredményességük szerint.

– Így aztán a győztesnek medália jár, a vesztesnek pedig akasztófa.

Az államfők mindig ilyen cselekedetekhez folyamodtak, és ezt fogják tenni a jövőben is. Nincs megoldás, amíg létre nem jön egy világkormány, mondta a védő.

Ismét a szokásos náci védekezést hallottuk tehát, amit még manapság is ismételgetnek. Ezek az emberek szépen elfelejtik, hogy ki kezdte a háborút. Elsiklanak a fölött a tény fölött, hogy Hitlert annak idején szabadon választották meg, és lelkesen szolgálták ki. Azt állítják, semmit sem tehettek ellene, így hát voltaképpen részvétet érdemelnek, hiszen éppen annyira az áldozatai voltak, mint azok, akiket aztán ők gyilkoltak meg. Úgyhogy lényegében az elháríthatatlan végzet, a balsors működött itt. A zsidók, balszerencséjükre, Hitler hatalmában voltak – Eichmann pedig, ugyancsak balszerencséjére, Hitler eszközéül választatott.

A sterilizáció vádpontjával kapcsolatban dr. Servatius azt állította, hogy az Eichmannt terhelő iratok a helyettesének szólnak:

– Ezt kifejtette már a vádlott is, szerinte Günther kapta ezt a különleges megbízatást. Az adott körülmények között ez reálisnak látszik. Ráadásul hadd említsük meg, hogy ugyanennek a Güntnernek a neve felbukkan más orvosi kísérletekkel összefüggésben is: az elgázosításra és a csontvázügyre gondolok.

Halevy bíró közbeszólt:

– Feltehetően tévedésből mondta most, hogy az elgázosítás orvosi ügy. Bizonyára nyelvbotlás volt.

A zsúfolt – és megbotránkozott – tárgyalóterem felhördült, amikor dr. Servatius így válaszolt:

– Orvosi ügy annyiban, hogy orvosi képesítésű emberek készítették elő. Az emberölés is orvosi ügy.

A vád érdemi részére vonatkozóan dr. Servatius azt állította, hogy Eichmann-nak csupán „megfigyelői minőségben" volt köze a dologhoz, különben a belügyminisztérium foglalkozott vele.

Ami a deportálásokat, a kiközösítést és a sárga csillag viselésének elrendelését illeti, a védelem kijelentette:

– Eichmann csak rendelettervezeteket fogalmazott, és csupán a probléma adminisztratív oldalához volt köze. Következésképpen teljességgel lehetetlen ezt a vádlott terhére írni, hiszen a végső döntéseket egytől egyig a legmagasabb szinten hozták. Még ha az RSHA esetleg a vádlott közvetítésével adta is ki ezeket a rendelke-

zéseket, természetesen akkor sem ő viseli a fő felelősséget ezekért az intézkedésekért. A deportálandókat nem a vádlott jelölte ki, a kijelölés a német állampolgársági törvény 5. fejezetével összhangban történt, s a vádlottnak semmi néven nevezendő befolyása sem volt erre a törvényre. Magukat a deportálásokat felsőbb szinten, a Harmadik Birodalomnak a zsidókkal szemben alkalmazott politikájával összhangban rendelték el. Ez a wannseei konferencia határozatának alapján történt, a Göring által Heydrichnek adott utasítások értelmében.

A munkatáborokról és a gettókba zárás borzalmairól ezt mondta:

– Mindazok, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak, rangban a vádlott fölött álltak. A politikai utasításokat közvetlenül a politikai központoktól kapták. A vádlott ügyosztálya csakis rendőri intézkedésekkel foglalkozott, ezenkívül pedig bizonyos technikai intézkedéseket tett ezeknek a rendelkezéseknek pusztán technikai szempontból való végrehajtásával kapcsolatban.

– A vádlottnak semmiféle befolyása sem volt ezekre a dolgokra – folytatta a védő. – A keleti gettók létesítése a gettók színhelyének helyi hatóságaira tartozott. A vádlott részt vett ugyan azon az értekezleten, amelyben eldöntötték a łódźi gettó felszámolását, de csupán Himmler megbízottjaként. Ezért hát semmiképpen nem lehet ebből olyan következtetést levonni, hogy a gettókkal kapcsolatosan ő lett volna az illetékes hatóság.

Kijelentette továbbá a védő, hogy a körülmények, amelyek között a zsidókat „rendeltetési helyükre" szállították, nem voltak „normálisak", ez igaz. De hát mindez a háborúnak tulajdonítható.

A „fő vádpontról" – ezzel a kifejezéssel illette dr. Servatius a haláltáborokban végrehajtott népirtás vádját – a védő kijelentette:

– Először is meg kell állapítani, hogy ezek a táborok nem a vádlott, sem a IV. számú iroda vagy az RSHA, hanem a Gazdasági és Közigazgatási Főhivatal fennhatósága alá tartoztak. Ezeknek a hivataloknak az együttműködését Himmler és a főhadiszállás biztosította.

– A vádlott készségesen, saját kezdeményezéséből elismerte a kihallgatás folyamán – mondta a védő –, hogy több ízben ellátogatott a haláltáborokba. Így hát hitelt kell adni annak a kijelentésének, amely szerint feljebbvalói küldték oda, hogy beszámoljon az akciók jellegéről.

– Höss terhelő vallomása, amely szerint a vádlott 1941 nyarán átadta neki az emberirtásra vonatkozó utasítást, nem értékelhető – hangsúlyozta a védő –, mivel a vallomást nem támasztja alá semmiféle egyéb bizonyíték. Ugyanez vonatkozik a gáz megszerzésével megbízott Gerstein tanúvallomására. Tegyük fel azonban, hogy ez a tanúvallomás kifogástalan, tegyük fel, hogy Gerstein valóban beszélt Güntherrel a gáz beszerzéséről; nos, ez sem bizonyítja, hogy feltétlenül Eichmann tudomásával és jóváhagyásával történt az egész. Eichmann csakugyan ellátogatott Auschwitzba, hogy közbelépjen a bécsi Zsidó Tanács egyik tagja, dr. Storfer érdekében, de ez még nem bizonyíték rá, hogy a tábor az ő fennhatósága alá tartozott volna.

A strasbourgi csontvázakról ezt mondta dr. Servatius:

– Ez az igen sajátságos eljárás nem illik bele a szabályos hivatali intézkedések körébe. Mindenesetre semmiféle bizonyíték sincs rá, hogy a vádlott ilyen rendelkezést adott volna ki. A vallomásában egyébiránt maga a vádlott is kifejtette erről az álláspontját.

Eichmann tagadja, hogy bármiféle köze lett volna az *Einsatzgruppé*-k által végrehajtott kivégzésekhez. Wisliceny tanúvallomása a védő szerint értéktelen:

– Wislicenyt elítélték zsidók kiirtásának bűntettében való bűnrészességért. Így tehát esküvel megerősített írásbeli nyilatkozata nem elegendő bizonyíték a vádlott részvételére...

– Az a körülmény – mondta a védő –, hogy a vádlott, amint egyébként maga is elismerte, jelen volt azon az értekezleten, amelyben az *Einsatzgruppé*-k parancsnokai megkapták az általános utasításokat, nem bizonyítja, hogy ő együttműködött volna ezekkel az alakulatokkal...

– És az sem bizonyítja az *Einsatzgruppé*-kkal való együttműködését – tette hozzá a védő –, hogy továbbította az *Einsatzgruppé*-k tevékenységéről szóló jelentéseket.

Nem vitás, mondta többek között a védő, hogy Eichmann részt vett a vádiratban megnevezett országokból történt deportálásokban, de a magyarországi eseményekért Veesenmayer, Winkelmann és Geschke felelős, akiknek Eichmann beosztottja volt mint szakértő. Ezek a vezetők „erélyesen" kezelték a zsidókérdést, és a magyarok nagymértékben és készségesen együttműködtek velük. A vádlottnak föntről érkező parancsokra kellett várnia, de nem kellett befolyásolnia a magyarokat. A vádlott tevékenysége abból állt,

hogy jelentésekben beszámolt a helyzetről. Ezenkívül az volt a feladata, hogy a német határon átvegye a magyarok által elindított vonatokat, s aztán továbbküldje őket, a kapott utasításoknak megfelelően, Auschwitzba vagy más rendeltetési helyekre.

– A további zsidóellenes akciókkal kapcsolatosan – mondta meggyőző hangon dr. Servatius – Veesenmayer gyakorolt nyomást a magyar kormányra, a német külügyminisztérium beleegyezésével. Winkelmann ekkor sürgősen visszahívta posztjára Eichmannt, hogy rábírja őt: deportáltasson ötvenezer zsidót németországi munkára... Ennek a nyomásnak volt a következménye a hírhedt gyalogmenet; a magyarok indították el – mondotta a védő –, a kísérőszemélyzet nem a vádlott fennhatósága alá tartozott. A gyalogmenet nem a vádlott által végrehajtott titkos manőver volt, hanem a politikai körök megegyezésével létrejött akció. A vádlott nevét ezzel kapcsolatban csak a háború után tolták előtérbe, hogy önmagukat mentesítsék a vád alól azok a személyek, akik valóban felelősek voltak ezért az akcióért.

– Ez hát a tényállás – jelentette ki bizakodva dr. Servatius, és hozzátette: – A legjobb bizonyíték erre a tényállásra a bíróságnak benyújtott dokumentumok egész sora. E dokumentumok híján a vádlottnak nem lett volna lehetősége védekezésre. De mindezek a dokumentumok összességükben is csak töredéke annak az anyagnak, amelyet a háború befejezésekor megsemmisítettek.

A népirtás tanúiról szólva dr. Servatius azt mondta, hogy azért nem intézett hozzájuk kérdéseket, mivel általánosságban nem fér kétség mindahhoz, amit mondtak. „A szenvedéseik szentek az én szememben, így hát nem bocsátkoztam vitába velük." A német tanúkat, akiknek esküvel megerősített írásbeli nyilatkozatait a vádhatóság felhasználta, „a Harmadik Birodalom romjai alól ásták ki", mondotta. Ezek az emberek börtönben ülnek, és kisebb gondjuk is nagyobb annál, mint hogy az igazat mondják, fűzte hozzá.

– Itt nem az igazság a fontos, volt a jelszavuk. Nekik az a fontos, hogy ne keveredjenek bele az ügybe – hangsúlyozta dr. Servatius. – De vannak itt más tanúvallomások is: Hössé és Wisliceny. A Hössére az a jellemző, hogy ő akkor már teljesen megadta magát. Önéletrajzában például átveszi vádlóinak a stílusát; a volt foglyait „rabszolgáknak" nevezi, amit soha azelőtt nem tett volna. Höss

nem úszik az ár ellen. Börtönben ül, és tudja, mi a teendője. Még jól jöhet egyszer, ha a felelősség egy részét áthárithatja...

Szóljunk néhány szót Wisliceny tanúvallomásáról. Nyilvánvaló, hogy nagyszámú önkéntes nyilatkozatában Wisliceny csak egyvalamit tartott szem előtt: újra szabad akart lenni. Ismételten felajánlotta, hogy segít kézre keríteni a vádlottat és családját. Ő is a nürnbergi börtönből került szabadlábra. És mivel a nürnbergi foglyok általános vonalával ellentétesen tanúskodott, ígéretet kapott, hogy a hozzátartozóit megvédik a bajtársai bosszújától.

– A világ archívumai nem nyíltak meg a vádlott előtt – panaszolta dr. Servatius –, és ügye nem volt népszerű. A szakértők, akik mellette tanúskodhattak volna, nem kívántak érintkezésbe lépni a védelemmel. Elijesztették őket a napisajtó fanfárjai, a folyóiratok harsonázása. Befogták hát a fülüket.

Dr. Servatius a saját tanúitól sem volt elragadtatva. Azok, akiknek menlevelet ígértek, úgy találták, „kellemetlen lenne számukra" megjelenni Izraelben, ezért inkább otthon maradtak. A védő kifogásolta Höttl kihallgatásának módját, szerinte a vizsgálóbíró túlságosan messzire ment.

– Azt írja a vizsgálóbíró, hogy segítenie kell a gyilkosságok tisztázásában. Pedig nem ez volt a feladata – mondotta dr. Servatius. – Ez a bíróság feladata. A vizsgálóbírónak az a feladata, hogy meghallgassa a tanú vallomását. Semmi több.

Höttl pedig „opportunista". Az ilyen emberek vallomásának, mondta dr. Servatius, nem szabad hitelt adni.

Veesenmayer – dr. Servatius szerint – nem hazudott volna ilyen arcátlanul, ha bíróság előtt kerül szembe Eichmann-nal. Becher tanúvallomása nem hiteles, mivel a vizsgálóbíró előre megmutatta neki a kérdéseket.

A védelem, különös módon, nem fűzött magyarázatot Six professzornak, a védelem egyik tanújának Eichmannt igencsak terhelő tanúvallomásához, sem pedig Mildnernek, Hoffmann-nak és Morgennak a védő által beterjesztett, esküvel megerősített írásbeli nyilatkozataihoz. E nyilatkozatok mind igen terhelők voltak Eichmannra némely fő vádpont tekintetében.

A vádlott vallomásáról dr. Servatius a következőket mondta:

– A vádhatóság szerint ez a vallomás elejétől végig hazugságok halmaza, és Eichmann csak akkor ismert be egyes dolgokat, ha megmutatták neki a dokumentumokat, és már nem tehetett mást.

Nem hiszem, hogy ez egészen így volna. Rendőrségi kihallgatásának legelső napjától kezdve a vádlott igen készségesen vallott mindenről, de minden olyan információról, amely a rendelkezésére állott. Tizenhat esztendő után ugyan ki emlékezne egy-egy folyamat minden részletére? Ehhez iratokra van szükség. Azt állítják, hogy a vádlott emlékezett sok más apró részletre, de nem óhajtott emlékezni a hivatalos tevékenységével összefüggő dolgokra. Ez az állítás nem jogos. Mindannyian emlékszünk múltunk sok köznapi kis eseményére, de megtörténhet, hogy nem emlékszünk hivatali tettkedéseinkre.

Ami azt illeti, ez féligazság volt, mivel Eichmann mindkét tekintetben rendkívüli emlékezőtehetségről tett tanúságot, és csak az őt leginkább terhelő ügyekben hivatkozott emlékezetkiesésre.

– Nem bizonyítható, hogy a vádlott kitért volna a válaszok elől – mondta dr. Servatius. – Beszámolt a haláltáborokba tett utazásairól, ahol iszonyú kegyetlenkedésekkel találkozott. Ezt senki és semmi nem bizonyíthatta volna rá. Az őszintesége följogosítja a vádlottat, hogy elvárja: más, kevésbé fontos ügyekben is hitelt adjanak a szavának.

Ennek az érvelésnek a hátterében az a meggondolás állt, hogy a táborok megszemlélése még nem bűncselekmény, és annak elismerése, hogy a vádlott el-elutazott Auschwitzba, nem számít bűnössége beismerésének. Fölmerül viszont a kérdés, hogy miért ment oda. Vajon ártalmatlan megfigyelőként-e, vagy pedig azért, hogy az emberirtás ütemét diktálja?

Jelentős tény, hogy a védő meg sem említette a vádlottnak azt az állítását, hogy némelyik hivatalos dokumentum hamisítvány. Dr. Servatius a továbbiak során nem is tért ki erre; azt sem állította, hogy az írásos bizonyítékok bármely részét meghamisították volna. És csak amúgy félszóval utalt Eichmann-nak a „különleges megbízatásokkal" kapcsolatos teóriájára. Nyilvánvaló: a védő egyszerűen képtelen volt rászánni magát, hogy elismételje ezeket a badarságokat.

A Sassen-dokumentumokról dr. Servatius a következőket mondta:

– Igaz, hogy ezek a vádlott szempontjából *a priori* megsemmisítő erejű dokumentumoknak látszanak; a tartalmuk azonban nem fedi a valóságot. Előfordult, hogy Eichmannt alkohol segítségével provokálták; itt-ott cifrázták az igazságot, hogy igazodjanak az olvasó

ízléséhez; nem az igazság feltárása volt az író célja, hanem a szenzációkeltés, érdekességek felsorakoztatása. Meglepő, hogy a vádhatóság nem idézte meg Sassent tanúnak, a vádlott állításainak legalkalmasabb cáfolójaként.

Sassent abból az egyszerű okból nem idéztem meg Argentínából, mert nem óhajtottam vele kapcsolatba kerülni. Különben is, mivel egy holland bíróság halálra ítélte, bizonyára nem kockáztatta volna meg az izraeli utazást, hiszen akkor a holland kormány föltehetően kéri a kiadatását.

A jogi kérdésekre áttérve, dr. Servatius kijelentette: az izraeli törvények „bűnös szándékot" vélelmeznek a bűncselekmény egyik ismérveként.

– Be kell bizonyítani tehát, hogy a vádlott tudott a bűnös tettkedésről, és helyeselte azt – jelentette ki. – Nos, a vádlott nem volt bűntárs sem a tettkedés kezdetén, sem pedig a végén. Cselekedetei a közbeeső szakaszra korlátozódtak. Ez kiváltképpen a haláltáborokban végbement emberirtásra vonatkozik. Nem a vádlott rendelte el az emberirtást, nem is ő hajtotta végre. Egyéni bűncselekmény esetében igen nehéz kiemelni a cselekedet valamely részét az események oksági láncolatából; az egyén tettkedése a nagy egészre irányul, amelynek végrehajtásában részt vesz.

Márpedig, mivel Eichmann „láncszem volt csupán", érvelt dr. Servatius, „a tettei nem halmozódtak" teljes bűncselekménnyé.

Nem tudtam megfelelően követni ezt az érvelést. A „végső megoldás" folyamatában Eichmann minden egyes cselekménye önmagában is bűntett volt, még akkor is, ha nem saját kezűleg gyilkolt.

Az összeesküvés kérdésében dr. Servatius a jogi szaktekintélyek ellenében azzal érvelt, hogy „a parancsok végrehajtásában nem lehet szó összeesküvésről beosztott és felettese között".

Eichmann pozíciójáról ezt mondta a védő:

– A vádlott nem foglalt el olyan pozíciót, hogy az a vezetők körébe emelte volna. Végrehajtó hatalma korlátozott volt. Függetlenséget csak a rutinmunkában élvezett. A vádhatóság viszont igyekezett a vádlott rangját úgy feltüntetni, mintha pozíciója túllépte volna a szokásos kereteket. A valódi pozíciót csakis a funkciók elosztásának rendje határozza meg... A főnök főnök marad még akkor is, ha valamelyik osztályvezető vele egyenlő pozícióra tör.

A vádhatóság nem használhatja kiindulási alapként a vádlott

fogalmazta iratokat. A levélpapír fejléce mutatja, hogy az egyes szám első személy alkalmazása csak a hivatalvezetőre utal. A közvetett bizonyítékok ilyen halmazata nem jelentheti azt, hogy a vádlott valamilyen összeesküvő klikk tagja volt. Ezenkívül: a vádlottnak nem volt olyan különleges hatásköre, mint amilyent a vádhatóság tulajdonít neki. Azok, akik a legszorosabban együttműködtek a vádlottal, tudják, hogy nem volt ilyen hatásköre. Sőt: arról tanúskodtak, hogy a vádlott igen szigorúan tartotta magát a felettesének, Müllernek az utasításaihoz, és ezzel fedezte magát mindig nála. Hogy milyen volt a vádlott valódi pozíciója, az kiderül abból az egyszerű tényből is, hogy 1941 óta nem léptették elő. Az állítólagos érdemdús szolgálataiért még a kapott kitüntetés sem volt megfelelő jutalom. Rejtéllyel állunk hát szemben... Ezeknek a körülményeknek a világánál kell vizsgálni Eichmann tevékenységét – mondotta dr. Servatius. – Mindazt, amit Eichmann tett, a legmagasabb rangú emberek sugallták, és az esküje alapján kényszerítették őt engedelmességre. Ha Eichmann nem paríroz, akkor a megbízatást nyilván mások hajtják végre, úgyhogy hiábavaló lett volna minden áldozata. Heydrich halála után talán nem működött tovább a pusztítás gépezete? Az emberek jól látták Eichmannt, a bábut, de nem látták azokat, akik mögötte a drótot rángatták – jelentette ki a védő. És újra emlékeztetett bennünket mindazokra a német hatóságokra és szervezetekre, amelyek részt vettek a „vállalkozásban".

Dr. Servatius beszédében és százötven oldalas írásbeli összefoglalójában ismét szerepeltek tehát a Harmadik Birodalom jól ismert személyei és intézményei; olyan volt az egész, mint valami hatalmas, fekete erdő, amelyben az egyik fát alig lehet megkülönböztetni a másiktól.

– Az, aki a parancsokat kapja, nem minősítheti bűncselekménynek a politikai vezetés tetteit, hiszen nem tagja a politikai vezetésnek. A vezetés állapítja meg, ki az ellenség és hogyan harcoljanak ellene. – Igaz – ismerte el dr. Servatius –, hogy a zsidóknak nem üzentek hadat.

– De igen szoros kapcsolat állt fenn a háború és a zsidók elleni harc között. Az emberirtást megelőző szakaszban Eichmann tisztában volt a nyugati világ politikusainak hideg számításaival – mondta a védő –, később pedig tanúja volt a Joel Brand küldetését követő diplomáciai sakkjátszmának.

(Milyen különös, gondoltam magamban. Lehet, hogy Eichmann azért deportálta a zsidókat, mert a Nyugat nem fogadta be őket?)

– A vádlott nem tagadhatta meg az engedelmességet – folytatta dr. Servatius –, mivel kényszerhelyzetben volt. Az államnak és a funkcionáriusainak tevékenysége elsősorban nem a büntető törvénykönyvön alapul. Az állam életének az önkéntes engedelmesség a biztosítéka; így cselekedett a vádlott is, készségesen és önkéntesen, egészen addig, ameddig nem szerzett tudomást az emberirtásról. Amikor azonban az első lépéseket megtették az emberirtás útján, már nem volt visszaút. Akkor már a törvény kényszerítette őt engedelmességre.

A bíróság elnöke többet akart tudni erről, és a védőhöz fordult:

– Szeretnék föltenni egy kérdést. Van-e a vádlottnak a bírósági vagy rendőrségi vallomásában valami, ami arra mutat, hogy felháborodást keltett benne a zsidóirtás?

Dr. Servatius így válaszolt:

– Amennyire a beszélgetéseink világánál megértettem a vádlott álláspontját, folyamatosan elvetette a parancsot, ami belső magatartását illeti; de kényszerhelyzetben lévén, mégis végrehajtotta.

Az olyan embernek, mint Eichmann, nem volt lehetősége „kibújni a piszkos munka alól", mondotta dr. Servatius, egyszerűen figyelmen kívül hagyva az ellenkező értelmű, számottevő bizonyítékokat.

– Betegséget szimulálhatott volna, és így a bajtársaira háríthatta volna a feladatokat – mondotta a védő, s azzal folytatta, hogy a defetistákra rendkívül szigorú büntetés várt. Még azok sem hagyták ott az állásukat, akik különben tagjai voltak az ellenállási mozgalomnak, jelentette ki dr. Servatius.

Kérte, hogy mivel Eichmannt Argentínából rabolták el, és Argentínában az elévülési törvények lehetetlenné tették volna a bírósági eljárást, függesszük fel mi, Izraelben is a tárgyalást.

Befejezésül megbékélésre szólított fel. Hadd gyógyítsa be az idő a sebeket. Legyen egyszer már vége az örökös kollektív viszálykodásnak; térjünk vissza a mérséklethez, az emberséghez. A zsidóktól indult ki a „szent év" gondolata, a szent évé, amely békét hoz, és véget vet a sérelmek felhánytorgatásának. Kérte a bíróságot, hozzon „salamoni ítéletet, amelynek nyomán a világ csodálni fogja a zsidó nép bölcsességét".

Mint rendesen, most is az áldozatokat kérték, hogy legyenek elnézők.

A bírósági tárgyalás tehát – 114 ülés után – véget ért. A három bíró, okiratokkal, jegyzőkönyvekkel – úgyszólván egy nép történelmének dokumentumával – megrakodva, visszavonult hivatali helyiségeibe, hogy döntsön egy ember sorsáról.

Négy hónappal később ismét ott voltunk a tárgyalóteremben, hogy meghallgassuk a bírák ítéletét.

21

Az ítélet

A tárgyalás tizennégy hetének folyamán a bírák főként figyeltek. Néha elhangzott ugyan egy-egy kérdés a pulpitusról a beterjeszthető bizonyítékokkal és ellenőrzött, pontos fordításokkal kapcsolatban; de mivel a tárgyalás rendjét szigorú szabályok írták elő, s a kormányrúd erős kezekben volt, a küzdőteret a bírák átengedték a szemben álló feleknek. Az elnök ügyelt a tárgyalás komolyságára; erős egyénisége és a vele született vezetői adottságok biztosították a bíróság tekintélyét. Világosan értésére adta mindenkinek, hogy nem tűri a hallgatóság hangos reakcióit. Szigorúan közbelépett, ha Eichmann némely válasza nyomán nevetés tört ki vagy kuncogás támadt, jóllehet tudta, hogy mindez csupán az elviselhetetlen feszültség levezetése. Csöndes eltökéltséggel vezettette ki a teremből a közönségnek azt a különben igen csekély számú tagját, aki nem tudott uralkodni haragján, és a vádlottra tett dühös megjegyzésekkel adott hangot a szerettei elvesztésén érzett fájdalomnak.

A bíróság másik két tagja is megtette a magáét, hogy makulátlanul ragyogjon a bírák rendíthetetlen hivatástudata, amely minden részrehajlás kizárásával a teljes igazság kiderítésén fáradozik.

A bíróság például folyamatosan gondoskodott róla, hogy a védelem megkapja a feladata ellátásához szükséges kellékeket és lehetőségeket. A bíróságnak ez a valóban pártatlanságra irányuló nyilvánvaló törekvése az egyik külföldi újságírót a következő megjegyzésre késztette: „Izraelben valóban igaz bírák vannak!" S ezzel minden megfigyelő egyetértett.

A bírák arcáról lerítt, milyen nagy erőfeszítésükbe kerül, hogy ebben a küzdelemben mindvégig pártatlanok és tárgyilagosak maradjanak. Az ő feladatuk sokkal nehezebb volt, mint az enyém, hiszen én kifejezhettem a saját és a népem érzéseit is; mint közvádlónak ez volt a kötelességem.

Végül is elérkezett a bírósági végszó ideje. 1961. december 11-e volt: pontosan nyolc hónap telt el a tárgyalás megkezdése óta.

A zsúfolt tárgyalóterem szemlélője sok olyan jól ismert ember arcát láthatta, akik kezdettől fogva jelen voltak: a hivatalos német küldöttét, a külföldi diplomatákét, a hazai és a külföldi sajtó képviselőiét.

Fokozódott a feszültség, amikor Eichmann, őrei között, belépett az üvegfülkéjébe. Nyugodtnak látszott, arcán a jól ismert szenvtelenség. Csak mintha az orra lett volna hegyesebb, a szemnyílása pedig szűkebb.

– Most nagyon hasonlít azokra a karikatúrákra, amelyek ragadozó madárnak ábrázolják – jegyezte meg valaki.

Néhány perccel később bevonult a három bíró.

– A vádlott álljon fel! – rendelkezett Landau, a bíróság elnöke. Eichmann felállt. Halálos csend támadt. Mindenki visszafojtotta a lélegzetét. – A bíróság bűnösnek találja önt a zsidó nép ellen elkövetett bűnökben, az emberiség elleni bűnökben, háborús bűnökben és bűnös szervezetekben való tagság bűnében. A vádlott most leülhet.

Ezzel a néhány szóval föloldódott a várakozás rendkívüli feszültsége. Most, hogy megtudtuk nagy vonalakban a bűnvádi eljárás eredményét, már nyugodtabban hallgathattuk a történelmi ítéletet.

A bíróság elnöke belekezdett az ítélet felolvasásába:

– Minden bűnpernek az a célja, hogy tisztázza, igazak-e a vádlott ellen a vádhatóság által emelt vádak, és ha a bűnössége beigazolódik, a megfelelő büntetést szabják ki rá. Mindenre, ami e cél érdekében tisztázandó, a tárgyaláson kell sort keríteni, és mindent, ami ettől a céltól idegen, a bírósági eljárásból ki kell rekeszteni.

– A perrel kapcsolatban érezhetővé vált a közvéleménynek az a – jogos és érthető – kívánsága, hogy pontosan és átfogóan ismertessük a katasztrófát megelőző és kísérő történelmi eseményeket. Sokan mások viszont azt óhajtották, hogy a tárgyalás folyamán tisztázódjanak olyan nagy horderejű történelmi kérdések, amelyek némelyike éppen a katasztrófával kapcsolatos.[1]

Landau bíró itt felsorolta azokat a történelmi kérdéseket, amelyek valamilyen módon felmerültek a tárgyaláson, majd így folytatta:

– A nagy figyelmet érdemlő kérdéseknek ebben az útvesztőjében világosan kirajzolódott, hogy a bíróságnak milyen utat kell követnie. Az igazságszolgáltatási eljárásnak megvan a törvény szabta útja, amely, bármi is a per tárgya, nem módosulhat. Mindennemű

eltérés szükségképpen megsértené a törvényességet és a bírósági eljárást; minden erőfeszítést meg kell hát tenni a törvény előírásainak lelkiismeretes betartására, mivel ezeknek önmagukban is nem csekély társadalmi és pedagógiai jelentőségük van, és mivel máskülönben a per a hullámok dobálta, kormány nélküli hajóhoz hasonlítana.[2]

Az elnöklő bíró kifejtette a tárgyalás menetét szabályozó törvényeket. Ezt „a törvényes utat", amelyet a bírók szinte penge vékonyságúra szűkítettek, követte a bíróság kitartóan és lelkiismeretesen. Ők még ezt a példa nélkül álló pert is úgy vezették le, mint a többit.

Mielőtt Landau rátért volna a lényegre, dicsérő szavakkal fordult a szemben álló felekhez.

– Hadd fejezzük ki nagyrabecsülésünket mindkét fél képviselői iránt, akik e peres ügy előterjesztésén munkálkodtak. Hausner főügyész úr és munkatársai, dr. Robinson, Baror, Bach és Terlo urak, akik segítségére voltak a vád beterjesztésében, hatalmas terhet hordoztak a vállukon, és fölényes biztonsággal igazodtak el abban az óriási mennyiségű jogi és tényanyagban, amelyet a rendőrségi nyomozók készítettek elő a számukra, mégpedig olyan módon, hogy az ő munkájuk szintén a legnagyobb fokú dicséretet érdemli. A főügyész maga becsülettel került ki a dilemmából, amelyre az előbb utaltunk, s amelynek nyilván ő is érezte a teljes súlyát. Noha itt-ott kissé letért arról a keskeny ösvényről, amelyet a bíróság kötelességszerűen kijelölt a számára, Hausner úr igazi jogászként és igen magas szakmai szinten képviselte a vádat. A megnyitó perbeszédében, amely széles perspektívát adott, majd pedig összefoglaló vádbeszédében kifejezésre juttatta az egész nemzetet átható mély érzéseket.

Hasonlóképpen nagyrabecsülésünket fejezzük ki a védőnek, dr. Servatius úrnak és munkatársának, Dieter Wechtenbruch úrnak. Dr. Servatius, aki csaknem egymaga küzdötte végig rendkívül nehéz jogi csatáját, egy számára ismeretlen környezetben, mindig a dolog lényegére összpontosította figyelmét, s tartózkodott az olyan ügyekre vonatkozó fölösleges vitától, amelyeket ügyfele szempontjából nem tekintett lényegesnek, értékes segítséget adván ezzel a magatartásával a bíróságnak. Így záróbeszédének némely megokolatlan és fülsértő passzusa sem csökkentette azt a jó és

komoly benyomást, amelyet védői érvelése a maga egészében keltett.[3]

A bíróság tehát egy kicsit az orrára koppintott dr. Servatiusnak azért a nyegleségéért, amellyel a tömeggyilkosságot orvosi ügynek minősítette.

Az ítélet ezután elemezte a per alapvető problémáit. Mindaz, amiről addig érveltek, tanúskodtak, mindaz, amit addig állítottak és bizonyítottak, most ismét szóba került a tárgyalóteremben, ezúttal azonban az ítélet nyelvén, magas szinten, végső megállapítások formájában.

Az ítélet értékelte a tételeket és az érveléseket. És csak azokat az érveket hagyta jóvá, amelyek kiállották az elfogadhatóság próbáját.

Ezután Halevy bíró olvasta tovább az ítéletet. Jóllehet az ítéletet egyhangúlag hozták, és mindegyik oldalát aláírta mind a három bíró, feltevésünk szerint mindegyikük főként az általa kidolgozott részt olvasta fel.

Halevy bíró először a törvényességi problémákkal foglalkozott. Jogi szaktekintélyeket idézvén, kijelentette: gyakran az *ex post facto** törvény az egyetlen lehetőség az elemi igazság érvényesítésére, amikor törvénytelennek bélyegez egy olyan cselekményt, amelyet a civilizált világ bűnösnek minősít. Ezek a törvények nem léptetnek életbe „új tilalmakat".

– Ellenkezőleg, minden előbb említett bűncselekmény annak minősül minden civilizált nemzet törvényei szerint, beleértve a német nemzetet is, a náci rendszer előtt és után; Hitlernek és rendszerének „törvényei" és bűnös rendeletei ellenben nem törvények, és maguk a német törvényszékek is elvetették őket utólag, visszamenőleges hatállyal.[4]

Az elkövetők természetesen tisztában voltak bűnükkel.[5] Ezért tettek meg minden tőlük telhetőt a nyomok eltüntetésére.

Miután elemezte a hazai és külföldi jogi szaktekintélyek véleményét, beleértve a római jogot, a nemzetközi jog első tudósain át folytatva, Halevy bíró arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „azok a bűnös cselekedetek, amelyek az emberiség egészét érintik, és egész nemzetek lelkiismeretét rendítik meg, súlyosan megsértik maguknak a nemzeteknek a törvényeit".[6] Ebből következően, amíg

* A tény megtörténte után (latin).

nem létesül egy nemzetközi törvényszék, addig „a nemzetközi jognak szüksége van minden ország igazságszolgáltatási és törvénykezési szervezetére, hogy érvényt szerezzen a büntető előírásoknak és hogy bíróság elé állítsa a bűnözőket. A bűncselekmények nemzetközi jog szerinti tárgyalására a bíráskodási jog egyetemes."

A bíróság ezután összehasonlította Izraelnek a nácik megbüntetésére hozott törvényeit a szövetségesek háború utáni törvényhozásával és az Egyesült Nemzetek deklarációja szerinti „népirtás" meghatározásával, továbbá a Hágai Nemzetközi Bíróságnak az ENSZ-közgyűlés kérésére adott szakvéleményével. Megállapíttatott, hogy a mi jogi meghatározásaink és tilalmaink megegyeznek a nemzetközileg elfogadott előírásokkal.[7] Továbbá: törvényeink nem szélesítik azoknak a bűncselekményeknek a skáláját, amelyekre vonatkozólag a bíráskodási jog egyetemes jellegű.

– Nem szükséges, hogy tizenöt esztendővel Nürnberg után, itt, Jeruzsálemben összegezzük, melyek „az emberiség ellen elkövetett bűnök" tárgyalásának alapelvei – állapította meg a bíróság –, hiszen ezek vérrel íródtak, a zsidó nép kiontott vérének egész áradatával.[8]

– Eugène Aroneanut idézve, a bíróság emlékeztetett rá, hogy „ez a törvény a krematóriumokban íródott, és jaj annak, aki meg akarná akadályozni az érvényesítését".[9]

A bíróság ezután sorra vette a bíráskodási jog egyéb vonatkozásait, és leszögezte:

– Hosszan taglaltuk a szóban forgó bűncselekmények nemzetközi jellegét, mivel ez szolgáltatja a legszélesebb, jóllehet korántsem egyetlen alapot Izrael bíráskodási jogára, a nemzetek törvényeinek megfelelően. A nemzetközi jog szempontjából nem kevésbé fontos az a különleges összefüggés, amely e bűncselekmények és Izrael állam között áll fenn, hiszen Izrael népe *(Am Jiszrael)* – vagy a zsidó nép (*Ha'am Ha'jehudi,* hogy az izraeli törvénykezés kifejezésével éljünk) – volt a célpontja és áldozata a szóban forgó bűncselekmények legtöbbjének. Izrael „joga, hogy megbüntesse" a vádlottat, nézetünk szerint két halmazati jogforrásból fakad: az egyik jogforrás egyetemes jellegű (az egész emberiségre vonatkozik), ez minden népet feljogosít, hogy üldözze és büntesse az ilyen bűntetteket minden országban, a népek egész családján belül; a másik egyedi vagy nemzeti jogforrás, ennek alapján az áldozatul esett népnek joga van mindazokat bíróság elé állítani, akik létében veszélyeztetik.[10]

Ezután Halevy bíró olyan jogi szaktekintélyek nézeteire hivatkozva vizsgálta ezt a tételt, akik szerint a cselekmény és a vádló közötti „összekötő kapocs" vagy „kapcsolat" feljogosít az ítélkezésre.[11] Ez a „kapocs" Izrael és a vádlott között „feltűnő és szembeszökő... a zsidók kiirtására irányuló törekvésében... Az Izrael állam és a zsidóság közötti kapcsolat nem szorul magyarázatra",[12] folytatta a bíróság indokolása, s emlékeztetett a Függetlenségi Nyilatkozatunkra, továbbá az Egyesült Nemzeteknek a zsidó állam Izraelben való létesítéséről szóló határozatára.

Az ítélet ekként folytatódott:

– Az a körülmény, hogy a náci bűnözők lemészárolták a zsidók millióit, ami majdnem az európai zsidóság kiirtásához vezetett, egyik legfőbb oka lett a túlélők állama létrehozásának. Az államot nem lehet elvágni gyökereitől, amelyek mélyen beágyazódtak az európai zsidóság katasztrófájába.[13]

A bíróság megállapította, hogy a palesztinai zsidó közösség, amelyből az állam keletkezett, része a zsidóságnak; e közösség felszámolása is szerepelt a tervekben.

– Azzal érvelni, hogy nincs összefüggés Izrael állam és a vádlott bűnei között, éppen olyan, mintha valaki kivágná a fát, gyökerestül, ágastul, de a törzsnek azt mondaná: „téged nem bántottalak".[14]

Izrael állam tehát a maga igazságszolgáltatásával ez esetben az egész zsidóság ügyét képviseli.

Rátérve az emberrablás érvére, a bíróság felidézte az ENSZ Biztonsági Tanácsának ez ügyről szóló döntését, és megállapította:

– Elfogadott jogszabály, hogy az olyan személy, aki egy ország törvényei elleni vétség miatt áll annak bírósága előtt, nem kifogásolhatja ügyének tárgyalását azzal a ténnyel, hogy törvényellenesen vették őrizetbe vagy hogy törvényellenesen vitték olyan területre, amelyre az illető ország bíráskodási joga kiterjed. Anglia, az Egyesült Államok és Izrael bíróságai folyamatosan hoztak olyan döntéseket, amelyek szerint a letartóztatás körülményei és az a mód, ahogyan a vádlottat az illető állam területére vitték, nem érintik az ügyének tárgyalását, és ezek a bíróságok következetesen elutasították az említett körülmények megvizsgálását.[15]

A bíróság részletesen taglalta nagyszámú hazai és külföldi jogi szaktekintély véleményét, amelyek mind azt a nézetet támasztják alá, hogy nincs semmiféle „területi immunitás"; ha valamely vádlottat az egyik bíráskodási területről erőszakkal távolítottak el a

másikba, személyes jogai nem szenvedtek sérelmet, s nem hozhatja fel védelmére ezt a körülményt. Csakis a sérelmet szenvedett állam bírálhatja el, hogy szuverenitását a szóban forgó ügyben érvényesíteni kívánja-e vagy sem, és a vádlott ebben a vonatkozásban semmiképpen sem léphet fel valamely külföldi állam szószólójaként.

A mértékadó jogi szakvélemények túlnyomó többsége megerősíti az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága és Nagy-Britannia fellebbviteli bírósága által erre vonatkozóan lefektetett jogszabályt.

A bíróság azzal zárta fejtegetésének ezt a részét, hogy mindezeknek a szaktekintélyeknek a nézete szerint kötelessége volt perbe fogni a vádlottat:

– Téves minden olyan tétel, amely abból indul ki, hogy egy elmenekült bűnös vagy egy külföldi bűnös bíróság elé állítása, akár szabad akaratából érkezett az illető országba, akár kiadatás útján vagy erőszakkal került oda, valamiféle mérlegelésen alapul. A bíróság azon kötelességének, hogy kivizsgálja minden vádlott ügyét, aki az ország törvényeinek megsértése miatt áll előtte, törvényes alapja van, úgyhogy... a bíróságnak tárgyalnia kell a vádlott ügyét a vádirat szerint.[16]

A bíráskodási joggal kapcsolatos vitás kérdések tisztázása után a bíróság áttekintette a Harmadik Birodalom zsidóellenes politikájának három fő szakaszát: Hitler hatalomra kerülésétől a háború kitöréséig; 1939-től 1941 derekáig; és az utolsó szakaszt, 1941 derekától a háború befejezéséig. Az ítéletnek ezt a részét Raveh bíró olvasta fel. Ennek az összefoglalásnak egyetlen célja, mondotta, „hogy meghatározza a vádlott pozícióját és személyi felelősségének mértékét". Raveh bíró időrendben haladt. Először ismertette a zsidóüldözést mint a hivatalos hitleri politika részét, amelynek célja megfosztani a zsidókat polgári jogaiktól, degradálni őket, félelmet oltani a szívükbe, kirekeszteni őket a gazdasági és kulturális életből.

Azután Eichmann pályafutásának korai szakasza következett, egészen addig, hogy belépett az SD kötelékébe.

A bíróság közérthető módon ismertette a náci rendőri és állambiztonsági szervek bonyolult felépítését, ami hosszú ideig annyi fejtörést okozott a bíróságoknak és a szakíróknak.[17]

Eichmannra visszatérve, Raveh bíró megállapította, hogy a vádlottnak azt a kijelentését, amely szerint „kölcsönös megértésen alapuló idilli és méltányos együttműködés" jött létre annak idején közte és a zsidó közösség vezetői között, cáfolják a tanúk és a

dokumentumok.[18] A bizonyítékok tanulmányozása alapján a bíróság megállapította, hogy „Ausztriában a zsidók Hitler bevonulásától kezdve a terror légkörében éltek.[19] ...Eichmann a maga fenyegetéseivel fokozta a nyomást... ama tervének valóra váltása érdekében, hogy a lehető legrövidebb idő alatt »megtisztítsa« Bécset és egész Ausztriát a zsidóktól."

Az „áramvonalas pénzügyi intézkedésekről", amelyekkel Eichmann dicsekedett a vallomásában, a bíróság megállapította:

– Ezeknek az intézkedéseknek a következtében az a zsidó, akit kivándorlásra kényszerítettek, személyes holmiján kívül csak annyi pénzt vihetett magával, amennyit a befogadó ország beutazási engedélyéért fizetnie kellett *(Vorzeiggeld)*. Minden egyéb tulajdonát a Harmadik Birodalomra kellett hagyományoznia.[20]

Arról, hogy Eichmann miképpen használta a zsidó intézményeket tervei végrehajtásának eszközéül, a bíróság megállapította:

– Igaz, hogy a vádlott újra működésbe léptette Bécsben a zsidó intézményeket, amelyeket Ausztriának a német birodalomba való bekebelezésével egyidejűleg a Gestapo bezáratott. De ez csupán annak a „közvetett kormányzásnak" a kezdete volt, amelyet a vádlott oly ügyesen kiterjesztett – ez a módszer munkaerőt takarított meg a német kormányzatnak, és a zsidó intézményeket, akaratuk ellenére, sötét tervei szolgálatába állította.[21]

Kulcsfontosságú ténymegállapítása ez a bíróságnak arról, hogy a zsidók állítólag „együttműködtek" a németekkel, továbbá arról a módról, ahogyan ez az „együttműködés" létrejött.

– E nyomásnak tulajdonítható – folytatódott az ítélet szövege –, hogy Eichmann-nak sikerült majdnem százötvenezer zsidó kivándorlását kieszközölnie.[22] Berlinbe sikerrel koronázva tért vissza... Nem meglepő tehát, hogy attól kezdve központi és felelősségteljes megbízásokat kapott az ellenség – a zsidók – elleni harcban.[23]

A háború kitörése után kezdődött a második szakasz:

– Akkor ugyanis rövidesen nyilvánvalóvá lett, hogy nincs remény a német uralom alatti területeket oly módon „megtisztítani" a zsidóktól, hogy tengerentúlra emigráltatják őket, minthogy létszámuk tetemesen megnövekedett a keleti megszállt területek zsidóságával. Ez volt a tömeges deportálások periódusa; egységes cél nélkül, kivéve azt a törekvést, hogy mindenáron meg akartak szabadulni a zsidóktól.[24]

Raveh bíró ezután rátért arra a titkos értekezletre, amelyet Heydrich 1939. szeptember 21-én tartott, s tényként megállapította, hogy Eichmann a tárgyalást megelőző vizsgálat során bevallotta: részt vett ezen a konferencián; a bíróság elutasította Eichmann minden későbbi próbálkozását a kimagyarázkodásra, amikor is a vádlott „mentségeket keresett... miután közben volt ideje felmérni a komoly következményeket".

Ami a Warthe tartományból 1939–40-ben végrehajtott deportálásokat és az igénybe vett eszközöket illeti, amikor is transzportonként mintegy száz ember esett áldozatul a fagyhalálnak, a bíróság idézett Eichmann utasításából, amely szerint „a nőket és a gyerekeket a lehetőség szerint utasszállító vagonokban kell szállítani", és megállapította:

– Ennyire becsülte tehát a vádlott annak idején az emberi életet: a férfiak fagyjanak csak meg; a nők és a gyerekek fagyhalála viszont a lehetőség szerint kerülendő. Hadd mondjuk meg itt, hogy a későbbiek folyamán ez az utolsó kis emberségszikra is elhagyta a vádlottat, és többé már egyik utasításában sem tanúsított semmiféle kíméletet nők és gyerekek iránt.[25]

A Madagaszkár-tervről, amelyről Eichmann azt állította, csupán azért dolgozta ki, hogy „szilárd talajt adjon a zsidók lába alá, és szabadságot, állami életet tegyen lehetővé a számukra", a bíróság megállapította:

– ...ez a verzió messze jár az igazságtól... bár természetesen még a Madagaszkárba való deportálás is jobb lett volna, mint a fizikai megsemmisítés, amely később az európai zsidóság sorsa lett. De a Madagaszkár-tervet is az emberirtási periódust megelőző szakasz körülményeinek fényében kell vizsgálni. Elég egy pillantás az írásban megfogalmazott terv részleteire, és máris szembetűnik valódi hordereje: négymillió zsidó deportálása... száműzetésbe, és teljes elszigetelésük a külvilágtól...[26] Ez volt a „zsidó állam" tervének RSHA-változata, és ezt a változatot merészelte a vádlott együtt említeni Herzl nevével, akitől, úgymond, a sugallatot kapta. Valójában egyenes út vezet a vádlott által létesített kivándorlási központokból szervezett kényszerű emigrációtól a Nisko-terven át egészen addig a tervig, hogy a zsidókat valami rabszolgaállamban kell elszigetelni. A fokozódó könyörtelenség útja ez.[27]

A „végső megoldás" utolsó és döntő szakasza előtt az RSHA-t átszervezték. 1941 márciusában több feladatkört a Gestapo keretében egyesítettek, és ellátásukat a IV–B–4 ügyosztályra bízták. Ezek

a feladatkörök a következők voltak: „zsidó ügyek", „evakuáció", „a nemzettel és az állammal ellenségesen szemben állók tulajdonának kisajátítása" és „a német állampolgárság megvonása". Az ügyosztály élére olyan ember került, aki már sok tapasztalatra tett szert ezekben a dolgokban. Ez az ember a vádlott volt.

Mialatt Eichmann fő védelmi vonalát ilyen könyörtelen próbának vetették alá, és sebezhetőnek találták, rápillantottam. Külsőleg változatlanul nyugodtnak és fegyelmezettnek látszott, arcának rángásain azonban nem tudott úrrá lenni; ez bizony fokozódó idegességéről árulkodott.

Időnként ceruzát ragadott, és lázasan feljegyzett néhány szót.

Raveh bíró pedig higgadt, indulattól mentes, tárgyilagos hangon olvasott tovább.

A kivándorlás „megszűnt a zsidó tömegek eltávolításának gyakorlati eszköze lenni", így 1941. július 31-én Göring aláírta azt az okmányt, amelyet a bíróság „az emberirtás története egyik alapvető dokumentumának"[28] nevezett; ebben utasította Heydrichet, tegye meg a szükséges lépéseket „a végső megoldás végrehajtására".

A bíróság ezután a „végső megoldás történetének központi eseményét",[29] az államtitkárok wannseei konferenciáját taglalta. Az értekezlet menetének áttekintése nyomán a bíróság úgy találta, hogy „az a vádlott személyére nézve is nagyobb jelentőségű volt, mivel ott erősítették meg pozíciójában, mint az RSHA megbízott *referensét* a zsidókérdés végleges megoldásával kapcsolatos ügyekben, mégpedig valamennyi többi hatóság képviselőinek jelenlétében".[30]

Raveh bíró ezután röviden áttekintette a „végső megoldás" végrehajtásának történetét. Németországgal kezdte, úgy haladt országról országra. Eichmann irodája minden egyes esetben főszerepet játszott, vagy Eichmann megfellebbezhetetlen utasításai révén, vagy pedig embereinek helyszíni tevékenysége útján. Figyelembe vették a különböző országokban adódó más-más körülményeket, de Eichmann központi szerepe végig kidomborodott.

Aztán elemezte a bíróság „az európai zsidóság Hitler uralma alatti tragédiájának utolsó felvonását, a magyar zsidóságra szakadt katasztrófát".[31]

Az ítélet indoklása első napjának esti ülésén ismét Landau, a bíróság elnöke vette át a szót.

– Ez a fejezet – mondotta – különleges helyet foglal el az események teljes krónikájában. Ezt a nagy zsidó közösséget, amely addig viszonylag bántatlanul élt, jóllehet a pusztítás tengere vette körül, egyszerre csak elérte a végzet sújtó keze, amely tagjai nagy részét hirtelen, néhány hét alatt, kiiktatta az Élet Könyvéből. A magyarországi fejezet különbözik a már korábban s más országokban történtektől, s eltér tőlük a vádlott tevékenységét illetően is.[32]

Áttekintvén a háború kitörése után történteket, a bíróság emlékeztetett Eichmann-nak arra a megbízatására, hogy Magyarországot „tisztítsa meg" a zsidóságtól, és küldjön minden magyar zsidót Auschwitzba:

– A vádlott minden tőle telhetőt megtett a rendelkezés végrehajtására, és ha végül a magyar zsidóknak körülbelül egyharmada, különösen pedig Budapest zsidósága megmenekült, ez a vádlott makacs erőfeszítései ellenére történt, amelyek arra irányultak, hogy az akciót az utolsó zsidóig végrehajtsa.[33]

Az ítélet ezután áttekintette a terjedelmes bizonyítékanyagot. A kistarcsai közjátékról, amely Eichmann kezdeményezőkészségét és pozícióját, valamint álláspontját tükrözi, a bíróság megállapította:

– Az egész közjáték igen jelentős bizonyítéka a vádlott magyarországi pozíciójának s a cselekedeteire jellemző makacsságnak és ravaszságnak.[34]

A magyar zsidók tízezreinek az osztrák határig vonuló gyalogmenetéről a bíróság kijelentette:

– Még azok az SS-tisztek is, akik látták a menetelőket, atrocitásnak minősítették a meneteltetést.[35]

A „vért áruért" üzletről Landau bíró ezt mondta:

– Véleményünk szerint a vádlottnak az a törekvése, hogy e tranzakció kezdeményezőjeként tüntesse föl magát a bíróság előtt, nem egyéb hazudozásnál. Nem kétséges: a rendelkezés, hogy kezdjenek tárgyalásokat a zsidók kicseréléséről, magától Himmlertől származott. Nem tudjuk, mi ösztönözte Himmlert e javaslat megtételére. Lehetséges, hogy csak manőver volt, vagy alibit akart teremteni magának, esetleg meg akarta mutatni, milyen fontos árucikkeket tud szerezni a Reich számára. Annyi bizonyos, hogy mindez a magas politika tényked ése volt, és feltétlenül túllépett a vádlott

tevékenységi körén, aki minden erőfeszítését a „végső megoldás" végrehajtására összpontosította. Amikor parancsot kapott, hogy tárgyaljon a zsidókkal, végrehajtotta a parancsot. Bizonyíték van rá, hogy amikor Brand nem tért vissza, és az egész dolog meghiúsult, a vádlott megelégedését fejezte ki... Merő képmutatás most úgy nyilatkoznia, hogy szomorúsággal, dühvel és haraggal reagált a tárgyalások meghiúsulására, akárcsak maga Joel Brand. Ezt az egész beállítást csak Joel Brand könyvének elolvasása után találta ki a vádlott; azt gondolta, hogy így a könyvben valami fogódzót találhat, aminek alapján kedvezőbb megvilágításban tüntetheti fel önmagát... Ha összehasonlítjuk a vádlott törvényszéki vallomását azzal, amit ugyanerről a témáról a T/37. sz. nyilatkozatban (a rendőrségi vizsgálat során) mondott, szembeötlő új verziójának a hazug volta. A rendőrségen azt mondta, hogy közvetlenül Himmlertől kapta a parancsot a tárgyalások felvételére, és nem emlékszik, hogy az egész ötlet kitől származott.[36]

– A bírósági vallomása szerint viszont – folytatta az indokolás – mintha minden tisztázódott volna: ő, Eichmann, és csakis ő kezdeményezte a tervet, ő terjesztette Müller (és nem közvetlenül Himmler) elé, és Müllertől, Müller útján kapott felhatalmazást a tárgyalásokra.

– Nos, a dokumentumokból tudjuk, miféle tervekkel foglalkozott a vádlott Brand távozása után. Nem százezer zsidó kivándorlásának előkészítésén tevékenykedett, mint ahogyan törvényszéki vallomásában állítani merészelte, hanem az egész magyar zsidóság Auschwitzba való gyorsított deportálásán munkálkodott, vagyis azoknak a zsidóknak a kiirtásán, akik még a németek kezében voltak, és akiknek mások a csereakció tárgyainak szerepét szánták.[37]

Eichmann budapesti tevékenységének összefoglalásaképpen Landau bíró kijelentette:

– Az elmondottakból világos kép kerekedik ki... Német oldalon, ahol a hatalom volt és ahol a döntéseket hozták, a vádlott volt a „végső megoldás" magyarországi végrehajtásának fő hajtóereje. Itt, a tettek mezején, növekvő energiával, kezdeményezőkészséggel és merészséggel tevékenykedett, továbbá makacs eltökéltséggel, hogy az útjában álló minden nehézség ellenére is véghezvigye az akciót. Ebben a megvilágításban értékelendő a vádlott felelősségének mértéke a katasztrófáért, amely a magyar zsidókat sújtotta.[38]

Másnap, az ítélet felolvasásának negyedik ülésén, Landau bíró emlékeztetett a „végső megoldás" korábbi szakaszaira, majd rátért Kelet-Európára, amely „a halál völgye volt, ahol Hitler rendelkezésére a zsidók millióit mészárolták le".

– Ez volt az a táj, ahol a zsidókat, akiket más európai országokban ebből a célból fogdostak össze, vagonokba zsúfolták és Keletre hurcolták, s oly sokféle módon gyilkolták le. Dokumentumokat terjesztettek be hozzánk, amelyek ismertették a Keleten végbement katasztrófát; de a bizonyítékok nagy részét a tanúk vallomásai tették ki, a tanúkéi, akik a szó szoros értelmében a tűzhaláltól menekültek meg, s akik heteken át egymás után ideálltak a tanúk emelvényére. Egyszerű szavakkal beszélték el mondanivalójukat, melyen rajta volt az igazság pecsétje. De nem kétséges, hogy még ők sem találtak megfelelő szavakat, hogy teljes mélységben ábrázolják szenvedéseiket... És ha ezek a szenvedések az egyének szenvedései, akkor milliók szenvedéseinek összessége – a zsidóságnak körülbelül egyharmadáról van szó, amelyet meggyötörtek, lemészároltak – meghaladja az emberi felfogóképességet, és ugyan kik vagyunk mi, hogy megfelelőképpen próbáljuk kifejezni mindezt? Ez a nagy írók, a nagy költők dolga. Jelképes talán, hogy még az az író, aki maga is végigjárta Auschwitz poklát, még ő sem bírta el a tanúskodás terhét, és elájult az emelvényen.[39]

A bíróság idézett az *Einsatzgruppe*-öldöklésekről szóló „hajmeresztő" tanúvallomásokból, és emlékeztetett rá, hogy a vádlott beismerte: tanúja volt ezeknek a gyilkosságoknak; ez azonban nem akadályozta abban, hogy további ötvenezer zsidót küldjön oda, hadd gyilkolják le őket is a különítmények.

Ami Eichmann-nak az *Einsatzgruppé*-kkal való kapcsolatát illeti, amit ő tagad, a bíróság megemlítette Musmanno bíró tanúvallomását. Ő (az azóta meghalt) Schellenbergtől értesült, hogy Eichmann ellenőrizte a tevékenységüket a zsidók kiirtását illetően. A bíróság nem vonta kétségbe, hogy Schellenberg valóban ezt mondta az amerikai bírónak, „óvatosságból azonban tartózkodik attól, hogy bárminő ténymegállapítást tegyen Schellenberg verziója alapján".[40]

További bizonyítékok elemzése során a bíróság megállapította, hogy Eichmann 1941 júniusától kezdve mint az erre kiválasztott személy kapta az *Einsatzgruppe*-jelentéseket. És nem egyszerűen tájékoztatás céljából, hanem mert a feladatához szüksége volt az

információkra. Saját bevallása szerint fel kellett dolgoznia ezeket a jelentéseket, összefoglalókat kellett készítenie róluk, amelyeket aztán átadott a felettesének „az RSHA-parancsnokság használatára",[41] a különítmények ugyanis az RSHA-parancsnokság fennhatósága alatt állottak.

A bíróság emlékeztetett Eichmann beismerő vallomására, mely szerint kapcsolatban állt a különítményekkel; az ő ügyosztálya adott nekik utasításokat. A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján a bíróság tényként megállapította, hogy „a vádlott 1942 tavaszától kezdte el a tevékenységét az ezeknek a különítményeknek a bevetésére adott utasításokkal kapcsolatban".[42]

Az ítélet szövege így folytatódott:

– Ezek az egységek több százezer, talán egymillió zsidót lőttek agyon, de maga ez a különítményrendszer még nem tudta volna véghezvinni a „végső megoldást", amely milliók kiirtását, megsemmisítését jelentette; ehhez újabb módszerre volt szükség, amely a tömeggyilkolást még hatékonyabbá tette, a gyilkosságok tényleges elkövetőinek pedig „tisztább" körülményeket biztosított a feladatuk végrehajtásához. Ez volt a gázzal elkövetett tömeggyilkosság módszere.[43]

Az ítélet ezután sorra vette a gettókban uralkodó életkörülményekre vonatkozó bizonyítékokat. Ismét Halevy bíró vette át a szót, igen halk, szinte alig hallható hangon olvasta a szöveget. A táborokat illetően a bíróság a bizonyítékokat vette elsősorban figyelembe. Halevy így folytatta:

– A zsidók megsemmisítése mindenütt együtt járt a tulajdonuk elrablásával; ez vonatkozott a ruházatukra, egyéb személyes holmijukra és minden más vagyontárgyukra, amelyeket magukkal vittek a megsemmisítésükhöz vezető útra. Végül a gyilkosok a halottgyalázástól sem riadtak vissza: az áldozatok szájából kitépték az aranyfogakat, aranykoronákat.[44]

A bíróság részletesen ismertette a megszállt Lengyelország politikai apparátusának szerkezetét, s emlékeztetett a vádlottnak az ezzel kapcsolatos verziójára, majd megállapította:

– A vádlott azt állítja, hogy a főkormányzóságban Himmler különleges rendelkezései szerint mentek végbe a dolgok, mely rendelkezésekről ő, Eichmann nem tudott. Nem könnyű kérdés ez, mivel egyrészt sok speciális tényezővel van összefüggésben, s ezek a tényezők más országokban nem álltak fenn, másrészt meglehetősen

hiányos az a bizonyítási anyag, amely a főkormányzóság területéről a németek bevonulása idején az ott élő több millió zsidó ellen hozott intézkedésekről a rendelkezésünkre áll. Különös hangsúlyt érdemel az említett tényezők közül az, hogy a terület autonóm igazgatást kapott, és saját kormányzata volt, Frankkal az élén. Ez a körülmény különben kiapadhatatlan forrása lett a súrlódásoknak a rábízott terület korlátlan uralkodói előjogait féltékenyen őrző Frank és azok között a birodalmi hatóságok között, amelyek a saját kezükben akarták összpontosítani a hatalmat.[45]

A bíróság több bejegyzést idézett Frank naplójából, és ezek tükrözik az RSHA-val folytatott harcát, Himmler közvetlen beavatkozásai elleni tiltakozásait, továbbá a német kormányhoz intézett fejtegetéseit, amelyek szerint a zsidóirtás felelőssége nem a főkormányzóság hatóságait terheli, mivel a „zsidóirtásra a parancs felsőbb helyről érkezett".[46]

A bíróság sorra vette Eichmann-nak azokat a tevékenységeit, amelyekre bizonyítékokat találtak, különösen a varsói gettóval kapcsolatban:

– Itt tehát a vádlott úgy lép fel, mint akinek döntési joga van az RSHA nevében a varsói gettót illetően, és kétségkívül megvolt a hatalma e döntések keresztülvitelére. Ez bizonyítja, hogy a gyakorlatban is élt azzal a felhatalmazással, amelyet a wannseei konferencia után kapott.[47]

Halevy bíró részletesen áttekintette a főkormányzóság zsidó lakosságának haláltáborokba szállítására vonatkozó bizonyítékait, s ekként foglalta össze őket:

– E fejezet lezárásaképpen megállapíthatjuk, hogy a vádlott és ügyosztálya felhatalmazást kapott, hogy a zsidókérdés „végső megoldását" érintő ügyekkel a főkormányzóság területén is foglalkozzon, és hogy, mint a bizonyítékok mutatják, időnként tevékenykedtek is ebben a vonatkozásban, jóllehet az igazság kedvéért megjegyzendő, hogy a vádlott fő tevékenységének színhelye nem itt volt, hanem egyéb területeken, a főkormányzóságban pedig a rendelkezések kibocsátásának más, a vádlottól független útjai is voltak.[48]

Ami Eichmann-nak a tényleges emberirtásban vállalt szerepét illeti, amely nem azonos a zsidók letartóztatásában és deportálásában kifejtett tevékenységével, a bíróság megállapította:

– Ez a kérdés csupán másodrendű fontosságú, mivel annak az embernek a jogi és erkölcsi felelőssége, aki az áldozatot a lemészár-

láshoz odaszállítja, nézetünk szerint nem kisebb, inkább még nagyobb, mint azé az emberé, aki megöli az áldozatot.[49]

Auschwitzról már több bizonyíték állt rendelkezésre. A bíróság sorra vette őket, majd megállapította:

– Ebből következik tehát, hogy az úgynevezett transzportzsidók minden egyes vonatrakománya, amely halálra ítélt utasaival Auschwitzba érkezett, annak az átfogó szállítási rendelkezésnek az alapján került oda, amelyet a vádlott ügyosztálya bocsátott ki. Mihelyt a zsidók beléptek a tábor kapuján, a táborigazgatás fennhatósága alá kerültek, amelynek a halálos ítélet végrehajtása volt a feladata. A táborigazgatóság egyúttal azonban felhatalmazást kapott arra is, hogy a munkára alkalmas személyek kivégzését elhalassza...

– Az is bebizonyosodott, hogy a vádlottnak volt hatásköre rá, hogy előre adjon utasítást: például egy-egy transzport utasait ne végezzék ki azonnal, hanem csak bizonyos – általa megállapított – idő múlva.[50]

Az elgázosítás bevezetéséről, mint a tömeges agyonlövésnél „tisztább" és eredményesebb gyilkolási módszerről, a bíróság megállapította:

– Ez a kérdés kétségkívül már 1941 nyarának végétől, őszének elejétől foglalkoztatta a vádlottat.[51]

Az ítélet a továbbiakban kitért a hírhedt „Wetzel-levélre", amely Eichmannt úgy említi, mint aki áldását adta a gáz használatára mint emberirtási módszerre. Eichmann tagadta ezt azon az alapon, hogy neve csupán a levél végső fogalmazványán szerepel, a kézírásos levéltervezeten viszont nem. A bíróság erről megállapította:

– Semmiféle jelentősége nincs ennek a tagadásnak, és nem is fogadjuk el... Az iratok a német birodalom egyik állami hivatalában készültek; formai hitelességükhöz nem fér kétség. ...A vádlott készségesen elismerte a tartalmuk pontosságát, mégpedig nemcsak spontán módon, amikor a dokumentumokat megmutatták neki, hanem másodszor is, egy másik napon, amikor már volt ideje átgondolni a dolgot, és önként ismételte meg, hogy a dokumentumok hitelesek, holott nem is kérdezték erről; aztán elismerte a hitelességüket egy harmadik alkalommal is, amikor megmutatták neki az iratokat, és ő semmiféle fenntartással nem élt. Ez több mint elegendő a meggyőzésünkre... Így tehát bebizonyosodott: a vádlott az RSHA nevében beleegyezett, hogy 1941 októberében agyonlövés helyett gázfurgonokat használjanak zsidók kivégzéséhez...

Ezért megállapítjuk a vádlott részvételét abban az intézkedésben, hogy a lőfegyverrel való kivégzés módszerét a gázfurgonnal való kivégzés módszerével váltsák fel.[52]

A bíróság ezután áttekintette Rudolf Höss vallomását és a dr. Gerstein-féle iratokat (lásd 137. old.). A bíróság kijelentette:

– ...nem vonjuk kétségbe Gerstein nyilatkozatainak hitelességét[53] – amelyek szerint Günther két alkalommal rendelt „ciklon B" gázt. Ez alátámasztja Höss beszámolóját Eichmann szerepéről abban, hogy a gáz alkalmazását bevezessék Auschwitzban. Raveh bíró – ő olvasta fel az ítéletnek ezt a részét – a következőket mondta erről:

– Megállapítjuk tehát, hogy Höss helyettese megkezdte a „ciklon B" auschwitzi alkalmazását. Höss tájékoztatta erről a vádlottat, és közösen elhatározták, hogy bevezetik Auschwitzban ezt a módszert a zsidók tömeges elpusztítására. Günther, a vádlott tudtával, arra törekedett, hogy a többi haláltáborban is ezt a módszert alkalmazzák, és ezért 1942 júniusában bizonyos mennyiségű „ciklon B" gázt rendelt Gersteintől.[54]

Az ítélet ezután megvizsgálta, milyen pozíciót foglalt el Eichmann az RSHA apparátusában, és elemezte azt „a valóban megdöbbentő arcképet", amelyet a vádlott önmagáról festett. Osztályvezető volt, sok beosztottal, állapította meg a bíróság. Ezenkívül felügyelete alá tartoztak a külföldi követségeken tevékenykedő „zsidóügyi tanácsadók", akik...

– ...maguk is magas rangú emberek voltak. És Eichmann mégis el akarja hitetni velünk, hogy... jóllehet ilyen pozíciót foglalt el, mindig, minden esetben csak külön utasításra cselekedett... Másfelől, a vádlott nem csekély mértékű kezdeményezést tulajdonít a beosztottainak a maguk területén... ami pedig helyettesét, Günthert illeti, a vádlott nemcsak nagymérvű egyéni kezdeményezést tulajdonít neki, hanem ráadásul azt is, hogy Günther az osztályvezetője háta mögött intézkedett.[55]

Ezután a bíróság elemezte az erre vonatkozó külföldi tanúvallomásokat, majd – összefoglalásképpen – a következőket állapította meg:

– Mindezek a tanúvallomások és esküvel megerősített írásbeli nyilatkozatok, még Huppenkothen fenntartásos vallomása is, arra mutatnak, hogy a vádlott igen fontos és befolyásos pozíciót foglalt el az RSHA-ban; mindez ellentmond a vádlott ama törekvésének,

hogy úgy tüntesse fel önmagát, mint akinek 1941-től kezdve nem volt kezdeményezési lehetősége vagy befolyása.[56]

Eichmann pozíciójának fontosságát alátámasztja a bíróság szerint a Wolff tábornokkal történt összetűzése, akit kihívott párbajra (lásd 64. old.). Ez is bizonyítja, hogy a vádlott „nem volt holmi kishivatalnok, akinek nincs kezdeményezési lehetősége, hanem... tekintélyes pozíciót élvező ember, aki értett a presztízsének fenntartásához".[57] Fontos ebből a szempontból Eichmann reagálása is Hitler utasítására, amely szerint engedélyezni kell „több ezer magyar zsidó kivándorlását" (lásd 210. old.); ez is mutatja, hogy – ...nem tudott megbékélni még egy olyan paranccsal sem, amelyről tudta, hogy magától a Führertől származik, mert akkor néhány ezer zsidó megmenekül az általános mészárlástól. Nem holmi bürokrata tisztviselővel van itt dolgunk, hanem egy olyan emberrel, akinek saját akarata van, s aki annyira tudatában van a maga hatalmának, hogy még a Führer rendelkezését sem tartja megváltoztathatatlan döntésnek.[58]

Eichmann hatáskörének mértékéről a bíróság kulcsfontosságú megállapítást tett:

– Határozottan visszautasítjuk a vádlott verzióját, amely szerint ő csupán holmi „kis fogaskerék" volt az emberirtási gépezetben. Megállapítjuk, hogy az RSHA-ban, a zsidókérdés „végső megoldásának" központi hivatalában a vádlott a „végső megoldás" végrehajtásával megbízott emberek főnöke volt. E feladat teljesítésében a vádlott a feletteseitől kapott utasításokkal összhangban tevékenykedett, de azért sok mindent az ő belátására bíztak, például saját kezdeményezésű akciók megtervezését. Nem volt ő holmi báb mások kezében; helye a drótrángatók között volt.[59]

Ami Eichmann viszonylag szerény rangját illeti, a bíróság megemlítette a vádlott nyilatkozatát, amely szerint mint osztályvezető nem léphetett feljebb a ranglétrán, és hozzátette:

– Nem ritka eset, hogy valaki, aki fontos pozíciót foglal el, különösen pedig olyan pozíciót, mint a vádlott, nem kíván feltűnni, vagy pedig a hatalmon lévők nem akarják, hogy prominens legyen.[60]

Ezen megállapítások fényénél, a bíróság nevében, Landau bíró elemezte a vádakat és azt a törvényt, amelynek alapján a vádiratot megszerkesztették. „A zsidó nép elleni bűnt" – és a vádpontok

közül négynek ez volt a tárgya – az követi el, aki megöl zsidókat vagy súlyosan árt nekik, vagy előre eltervezett módon olyan helyzetbe hozza őket, amely pusztulásukhoz vezet, vagy olyan intézkedéseket tervel ki, amelyek megakadályozzák világra jöttüket, *feltéve, ha mindezt „a zsidó nép elpusztításának szándékával" cselekszi.*[61]

A bíróság leszögezte:

– A zsidók elleni gyilkos és erőszakos cselekedeteket, amelyek a náci rezsim alatt és ettől kezdve a rezsim befolyására történtek, minden kétséget kizáróan azzal a határozott szándékkal követték el, hogy magát a zsidó népet pusztítsák el, nem pedig csupán a zsidókat mint egyéneket. Ez a magyarázata még a kisgyermekekkel szemben tanúsított kegyetlenségnek is.[62]

A bíróság megállapította, hogy ez nem vonatkozik Eichmann korábbi, a zsidók kivándorlását erőszakoló tevékenységére, mivel:

– ...e cselekedeteket még nem kísérte a zsidó nép elpusztításának szándéka, de afelől nincs kétség, hogy az ismertetett körülmények között ezen cselekedetek kimerítik a polgári lakosság előzésének ismérveit, ami a jogszabályok szerint „az emberiség elleni bűntettnek" minősül.[63]

Hasonló megállapítást tett a bíróság a „végső megoldás" „második szakaszáról", a kezdeti deportálásokról és a száműzetésről Niskóba.[64]

A „végső megoldás" utolsó, döntő szakaszával kapcsolatban a bíróság előnyben részesítette a bűncselekményben való bűnrészességről vallott nézetemet azzal az alternatív értelmezésemmel szemben, hogy esetleg bűnös összeesküvésből eredő bűnösségről van szó.

Erre vonatkozólag a bíróság kijelentette:

– A „végső megoldás" során elkövetett valamennyi cselekmény egységes egésznek tekintendő, s ennek megfelelően határozandó meg a vádlott büntetőjogi felelőssége...[65]

– A bűncselekmény alapja ebben az esetben Hitlernek a zsidók fizikai megsemmisítésére irányuló rendelkezése. Nem olyan rendelkezés volt ez, hogy Németország, Franciaország, Magyarország, Lengyelország, a Szovjetunió zsidó lakosságát külön-külön ki kell irtani. Nem is olyan rendelkezés, amely azt mondta: előbb egymillió zsidót kell megsemmisíteni, később további egymilliót, és így tovább; a rendelkezés átfogó jellegű volt... A bűnös szándék folya-

matos volt, és minden tevékenységet felölelt egészen az akció teljes véghezviteléig.[66]

A bíróság ezzel határozottan jóváhagyta a bűnre való szövetkezés érvét, és erre alapozta Eichmann büntetőjogi felelősségét a „végső megoldás" minden szakaszára nézve:

– A vádlott 1941 júniusa óta be volt avatva az emberirtás titkába. 1941 augusztusától megkezdte tevékenységét az emberirtási kampány kibontakoztatásában, és központi helyet foglalt el ebben a hadjáratban...[67]

– Ezért a vádlott bűnösnek minősül a „végső megoldás" minden formájának általános bűnében, bűntársnak a bűncselekmény elkövetésében, és bűnrészessége kiterjed mindazokra a cselekedetekre, amelyek részei e bűncselekménynek, beleértve egyrészt azokat a cselekedeteket, amelyekben tevékenyen részt vett a maga területén, másrészt azokat, amelyeket a bűntársai követtek el ugyanannak az arcvonalnak más szakaszán.[68]

Ez persze jogilag volt a lényege mindazoknak a bűncselekményeknek, amelyek elkövetésével Eichmannt vádolták „másokkal együtt". A bíróság helyeselte a vádhatóságnak a vádiratból és az összefoglalásból tükröződő általános felfogását (lásd 550–555. old.).

A bíróság minden tekintetben bizonyítottnak minősítette az emberiség ellen elkövetett bűntett három vádpontját.

A bíróság szerint bizonyított a fosztogatás vádpontja is, Eichmann tevékenységének egész időszakára, a bécsi kezdetektől egészen végig. Mindezekben a cselekményekben, beleértve a deportáltak személyes holmijának elrablását a táborokban, és az aranyfogak kihúzásával elkövetett halottgyalázást...

– ...benne volt a vádlott keze, mivel ő volt felelős az áldozatoknak azokba a táborokba való elszállításáért, ahol a cselekmények megtörténtek, mégpedig annak tudatában, hogy e cselekmények meg fognak történni.[69]

Bizonyítottnak találta a bíróság a nyolcadik vádpontot, a háborús bűntettet is. Úgyszintén bizonyítottnak minősítette a lengyelek deportálására vonatkozó vádpontot. Nem holmi „áttelepítésről" volt itt szó, amint a védelem állította. Az 1939. szeptember 21-i Heydrich-féle konferencián elfogadott terv világosan előirányozta a lengyel népnek súlyos kárt okozó, gyalázatos akciót.

– Aki csak hallotta az ott elhangzott beszédet és a tervezet szövegét, s később bármilyen formában részt vett a lengyel lakosság elűzésében, nem érvelhet azzal, hogy ártalmatlan „áttelepítési" eljárásról volt szó. Nyílt és egyszerű kiűzetés volt ez, amelyet a nép megalázása kísért, amelyet rossz szándékkal követtek el, és amely különösen a művelt réteget sújtotta.[70]

Az adott körülmények között Eichmannt még a saját vallomása alapján is bűnösnek lehetne találni a vád tárgyát képező cselekményben, jóllehet vallomása szerint az ő hatásköre csupán a szállításra korlátozódott.

– A dokumentumok tanulmányozása során azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy az üggyel kapcsolatos állítása és vallomása nem felel meg a valóságnak. Az iratokból világosan kiderül, hogy a vádlott és ügyosztálya központilag intézte a deportálásokat.[71]

A két deportálási hullám – 1939–40-ben és 1942–43-ban – körülbelül félmillió embert nyelt el.

A bíróság bizonyítottnak találta az emberiség elleni bűntettet a szlovének és cigányok deportálásában.[72]

A védelem erélyesen kétségbe vonta azt a vádat, hogy a vádlott felelős mintegy száz lidicei gyerek deportálásáért és meggyilkolásáért. A vádhatóságnak nem állt módjában bebizonyítani, hogy ezeket a gyerekeket valóban meggyilkolták-e, vagy valamelyik táborba szállították. Egyszerűen eltűntek az után, hogy Eichmann irodájának utasítására átadták őket a łódźi Gestapónak.

A bíróság a következőképpen foglalt állást:

– Ami a vádlottat illeti, végeredményben csak az bizonyíttatott be, hogy részt vett kilencvenhárom lidicei gyereknek hazájukból való kiűzésében, s így részt vett egy emberiség elleni bűntett elkövetésében.[73]

Felmerült az utolsó, a végső kérdés. Van-e olyan körülmény, amely, ha bebizonyosodik, mentségül szolgálhat Eichmann cselekedeteire?

A bíróság ezzel kapcsolatban megvizsgálta a parancsnak való engedelmeskedés érvét, a védelem legfőbb érvét. A vádlott azt állította, hogy „engedelmessége a vezetés bölcs ítéletébe vetett határtalan bizalmon alapult". A bíróság idézte dr. Servatius érvelését, amely szerint minden állam alapja a bizalom és a hűség, amiért viszont kudarc esetén az egyént vonják felelősségre.

– Ha ezekkel a szavakkal a védő a totalitárius rendszert óhajtotta

jellemezni – folytatta Landau bíró –, amely a törvény tagadásán alapul, miként Hitler németországi rendszere is, akkor szavai valóban találóak... Való igaz, hogy az ilyen rendszerben a bűnözőt, aki engedelmeskedik a vezérbűnözőnek, nem büntetik meg, hanem ellenkezőleg: megjutalmazzák, s csak az egész rendszer összeomlása esetén állítható törvény elé.[74]

Az efféle érvelést azonban egyetlen jogállam sem fogadhatja el.

– Hasztalan a kísérlet, hogy politikai aktusnak igyekezzék feltüntetni valaki egy olyan parancsot, amely milliók megsemmisítésére irányul. És a védelem ne vigasztaljon bennünket egy eljövendő világkormány perspektívájával, amikor majd az efféle „állami aktus" már csak a múlt emléke lesz. Nem kell a nemzetközi kapcsolatok ilyen gyökeres változására várnunk ahhoz, hogy törvény elé állítsunk egy bűnözőt, mégpedig a cselekedeteiért viselt személyes felelősségének megfelelően, ami világszerte alapja a bűnügyi igazságszolgáltatásnak.[75]

Hasztalan a vádlott szempontjából az az érv is, amely szerint „hadiállapot" állt fenn a zsidóság és Németország között. A bíróság kijelentette:

– Mint a főügyész mondotta: bár megkapták volna a zsidók Hitler uralma alatt a hadifoglyok státusát és előjogait! Ez a „háború" azonban kiszolgáltatott emberek deportálásában nyilvánult meg, akiket aztán lemészároltak annak az országnak az állampolgárai, amelyben éltek, pusztán az öncélú gyűlölet okán és azzal az egyetlen céllal, hogy kiirtsák őket.[76]

A bíróság sorra vette jogi szaktekintélyeknek a felsőbb parancsról szóló nézeteit, majd megállapította:

– Hadd tegyük itt hozzá, hogy civilizált országokban ma már általánosan elvetik azt a védekezést, hogy a „felsőbb parancs" minden tekintetben mentesít a büntetőjogi felelősség alól. Ezt az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése is megerősítette... Talán nem hiú remény: minél jobban meggyökerezik ez a meggyőződés az emberek tudatában, annál inkább óvakodnak majd bűnös vezetők parancsait követni, és így majd növekedhet a törvény és a rend uralma a nemzetközi kapcsolatokban.[77]

Landau bíró ezután azt vizsgálta, hogyan alakult Eichmann belső hozzáállása a tulajdon tevékenységéhez:

– Vajon felzaklatták-e a lelkiismeretét a szóban forgó parancsok, és vajon annyira-e, hogy végül is kényszerből cselekedett, mert

nem látott más kiutat? Vagy pedig közönyösen cselekedett, mint valami engedelmes automata? Avagy szíve mélyén azonosította magát a parancsok tartalmával?[78]

A bíróság ezután Eichmann-nak azzal a védekezésével foglalkozott, amely szerint semmi köze sem volt a kegyetlenkedésekhez, és ami az emberirtást illeti, parancsra cselekedett. A bíróság leleplezte ezt az érvelést is:

– Ez azt jelenti, hogy ha azt a parancsot kapja: dobja a gáztartályt az emberek közé, akkor fölébredt volna a lelkiismerete, mivel azonban az volt a kötelessége, hogy Európa-szerte összefogdostassa az áldozatokat és a gázkamrákba szállítsa őket, lelkiismerete nyugodt volt, és habozás nélkül engedelmeskedett a parancsoknak.[79]

A bíróság szerint teljesen fölösleges foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy vajon Eichmann *elérhette volna-e*, hogy kívánságára más állásba helyezzék, hiszen:

– ...eszébe sem jutott, hogy otthagyja fontos pozícióját, az RSHA-központban lévő íróasztalát, azt a pozíciót, amelyet azért kapott, mert szakértője volt a Harmadik Birodalmat és vezetőit oly nagyon foglalkoztató egyik kérdésnek.[80]

Könyörtelen volt minden cselekedetében. A keresztkérdések tüzében elismerte, hogy még a „magyar üzletnél" is a hasznosságot tartotta szem előtt, s nem mentőakcióként fogta fel a dolgot.

– Vagyis eszébe sem jutott, hogy ily módon emberek menthetik meg az életüket. Tehát ugyanazzal a jégtömbbel vagy márványtömbbel van dolgunk, amelyet dr. Grüber látott maga előtt, amikor a magára vállalt emberbaráti küldetésben járt el a vádlottnál.[81]

– A vádlott igyekszik elhitetni, hogy éppen ő, a német Birodalmi Biztonsági Főhivatal központjában ülő zsidóügyi szakértő volt a „fehér holló", vagyis az a nemzetiszocialista, aki nem gyűlölte a zsidókat. Állítása nem tekinthető hitelt érdemlőnek.[82]

– A vak engedelmesség sosem bírhatta volna rá – folytatta a bíróság –, hogy az elkövetett bűnt olyan eredményesen és akkora odaadással kövesse el, mint amilyennek a tanúbizonyságát adta; csakis az a lelkes meggyőződés ösztönözhette rá, hogy ezzel fontos nemzeti küldetést teljesít.[83]

– Egyetlen olyan eset sem jutott tudomásunkra – mondta a bíróság –, amelyben a vádlott bármi tanújelét adta volna az emberi érzésnek a zsidókérdés intézésében... A vádlott minden tevékenységében fáradhatatlan és a túlbuzgóság határát súroló energiával

törekedett a „végső megoldás" tervének végrehajtására, mind általános döntéseiben; mind pedig némely olyan zsidó személlyel szemben tanúsított bánásmódjában, aki meg akart menekülni a haláltól.[84] ...Korántsem volt lagymatag sem a parancsolásban, sem a cselekedetekben, hanem erélyes, kezdeményező és rendkívül tevékeny a „végső megoldás" keresztülvitelére irányuló erőfeszítéseiben.[85]

Az Eichmann alkalmazta eszközökről a bíróság egyebek között megállapította:

– Amikor a végső terv keresztülviteléről volt szó, a vádlott az ellenfél félrevezetésének és megzavarásának a lélektani hadviselésre jellemző taktikájához folyamodott.[86]

Az ítélet Eichmann-nak a magyar zsidó vezetőkhöz intézett megnyugtató szavaival szemléltette ezt az állítást. „Semmi bántódása nem lesz a zsidóknak", mondta Eichmann Budapesten; azt szeretné, ha a zsidó vezetők éppoly őszinték lennének hozzá, mint amilyen őszinte hozzájuk ő maga. Pedig akkor már a zsebében volt a parancs, hogy a magyar zsidók Auschwitzba deportálandók! Ekkora gonoszságra csak az olyan ember képes, aki bűnös cselekedeteit teljes odaadással és megfontoltan viszi véghez, állapította meg a bíróság.

A Sassen-iratok egyik passzusa alapján, amelyről Eichmann a keresztkérdésekkor elismerte, hogy „lényegében" megfelel a valóságnak, a bíróság így foglalt állást:

– Ezek szerint „lényegében" igaz, hogy Eichmann teljesen azonosult a tevékenységével, vagyis örült annak, hogy a halálba deportálhatja a zsidókat. Nem olyan ember magatartása ez, aki valamiféle lelkifurdalással vagy csupán közönnyel végzi iszonyatos munkáját...[87] Gyűlölete hideg volt és számító, és inkább a zsidóság egésze ellen irányult, mintsem egyes zsidó személyek ellen; éppen ezért volt olyan mérgező és pusztító minden megnyilvánulásában. A vádlott ennek a feladatnak szentelte éles eszét, nagyfokú ravaszságát és kitűnő szervezőképességét.[88]

Eichmann tehát nem hozhat fel jogi vagy erkölcsi kifogást, jelentette ki a bíróság. Nincs számára védőpajzs, igazolás vagy mentség.

A bűnösség megoszlásáról a bíróság ekként vélekedett:

– Valóban nem vitatható, hogy a vádlott mindenben másokkal együtt cselekedett, s ezt a tételt már a vádirat is tartalmazza. Nem kapnánk teljes képet erről a tragédiáról, ha az emberirtó hadjáratért

csak rá hárítanánk minden felelősséget. Ott voltak fölötte a vezetők, élükön magával Hitlerrel – vagyis a „végső megoldás" értelmi szerzői... Sokan mások is tevékenykedtek a dologban: mind eltökélték, hogy végrehajtják a Führer parancsát... a belügyminisztérium és az igazságügy-minisztérium szolgáltatta a formális jogi alapot a zsidóüldözéshez... a külügyminisztérium fáradhatatlanul azon munkálkodott, hogy világszerte elhintse az antiszemitizmus mérgét... a pénzügyminisztérium és a Reichsbank részt vett az áldozatok tulajdonának elrablásában; a Führer kancelláriája az elgázosítás módszerének bevezetésén tevékenykedett; a német szárazföldi hadsereg parancsnoksága pedig azzal mocskolta be magát, hogy együttműködött az SS-szel a zsidóirtásban Keleten, Görögországban és más országokban... s benne volt ebben a Harmadik Birodalomnak és a nemzetiszocialista pártnak minden olyan szerve, testülete, amelynek működési köre érintette a zsidó ügyeket... De ez mit sem von le abból a tényből, hogy a vádlott RSHA-beli ügyosztálya volt a „központi szerve" a „végső megoldásnak"; és mások bűnössége egy jottányival sem csökkenti a vádlott személyes bűnösségét.[89]

Eichmann vallomását a bíróság a következőképpen értékelte:

– A vádlott mindvégig és következetesen arra törekedett a vallomásában, hogy tagadja az igazságot, és leplezze valóságos felelősségét vagy legalábbis a minimumra csökkentse annak a mértékét. Kísérlete nem volt éppen ügyetlen, s ez éppen azoknak a tulajdonságainak köszönhető, amelyeket egykor, az akciói során kamatoztatott hatásosan és eredményesen: az éles eszének, a bármilyen nehéz helyzethez való alkalmazkodóképességének, ravaszságának és jó beszédkészségének. Nem volt azonban bátorsága, hogy beismerje az igazságot, sem azt, hogy miként történtek valóban a dolgok, sem pedig hogy lelke mélyén hogyan viszonyul a tulajdon tetteihez. Ismételten tanúi voltunk, hogyan próbált köntörfalazni a keresztkérdésekre adott válaszaiban, hogyan vonult vissza a teljes tagadás pozíciójából a részlegesébe, és csakis akkor, amikor már nem volt több kibúvója, ismerte be bűnösségét, és persze arra hivatkozva mindig, hogy „felsőbb parancsra" cselekedett mind a jelentős, mind a jelentéktelen ügyekben.[90]

Minden tekintet az üvegfülke felé fordult: vajon észlelhető-e változás annak az embernek az arckifejezésében, akit most hitelesen is hidegvérű gyilkosnak és arcátlan hazudozónak bélyegeznek?

Semmi sem volt észlelhető, csak a szája körül torzult kissé erősebbre az a grimasz.

– Ugyan miért is várnók, hogy zavarja őt ez a megbélyegzés? Hiszen mindaz, amit csinált, nem zavarta meg az álmát hosszú éveken át! – jegyezte meg az egyik megfigyelő.

Eichmann részleges beismeréséről a bíróság kijelentette:

– Többféle magyarázatot lehetne találni ezekre a részleges beismerésekre, ez azonban hiábavaló lenne a vallomás jogi értékelése szempontjából. Elegendő, ha kijelentjük: nézetünk szerint ezek a részleges beismerések nem növelték a vádlott vallomásának a hitelét a többi vádponttal kapcsolatban, mivel megcáfolhatatlanul bebizonyosodott, hogy amikor tagadta a bűnösségét, nem mondott igazat.[91]

A bíróság megemlítette, hogy a vádhatóság szemléltető példákra kitérve szerkesztette meg a vádiratot. Landau bíró kijelentette:

– Nem kívánjuk ezzel a vádirat megszövegezésének módját bírálni. Ellenkezőleg: a vádakat, a dolog természeténél fogva, éppen a szóban forgó tevékenységek hatalmas méretei miatt, nem lehetett volna bőségesebben ismertetni.[92]

A vádirat természetesen nem meríthette ki a példákkal való szemléltetés valamennyi lehetőségét, a bíróság tehát így folytatta az értékelést:

– Ragaszkodni fogunk a vádirat általános szerkezetéhez, ami a bűncselekmény leírását, továbbá azokat a részleteket illeti, amelyek általánosságban utalnak a bűncselekmény jellegére. Valamennyi többi részkérdés tekintetében azonban a tényeknek a jelen ítélet szövegében rögzített részletes leírására alapozzuk a vádlott elítélését.[93]

Landau elnök ezután kijelentette:

– A bíróság a vádlottat *a vádirat mind a tizenöt pontjában bűnösnek találta és elmarasztalta.*

Hátra volt még a büntetés kiszabásának kérdése.

Elárasztottak bennünket levelekkel, folyamodványokkal, tanácsokkal, hogy milyen büntetést szabjunk ki Eichmannra. Sokan úgy vélekedtek, hogy nem kellene kivégezni. Ezt azonban, ha egyáltalán sor kerül rá, a kegyelem adására illetékesnek kell eldöntenie. A pernek ebben a szakaszában teljesíteni kellett közvádlói kötelességemet, és a törvény szerinti büntetés kiszabását kérni.

Komor és dermesztő felelősség, hogy az ember odaáll embertársai elé, és azt kéri, fosszanak meg életétől egy másik embert. Érvelésem első részében azzal a jogi problémával foglalkoztam, vajon kötelező-e ilyenkor a legsúlyosabb büntetés kiszabása. Úgy véltem, hogy valószínűleg igen, de még ha nem is – ebben az ügyben ez az egyetlen lehetséges büntetés, tekintetbe véve mindazt, ami bebizonyíttatott:

– Rettentő bűnénél fogva Eichmann kizárta önmagát az emberi lények társadalmából... ledöntött minden erkölcsi korlátot, szabad folyást engedett a legalantasabb ösztönöknek, amelyektől a civilizált ember erkölcsi tilalmak és parancsok falával oltalmazza önmagát... Borzalmas bűne ellenére még a gyilkos is az emberi társadalom határain belül van. De az, aki az emberiség ellen vétkezik, az emberi társadalom létét ássa alá. Az ilyen kreatúra megtagadta magától a jogot, hogy az emberek között járjon-keljen, és az emberi társadalomnak joga van hozzá, hogy kivesse magából.

Hozzáfűztem, hogy az idő nem gyógyította be a sebeket:

– Nem olyan dologgal foglalkozunk itt, amely már rég el van temetve, és nem holmi ócskavasat veszünk elő a történelem raktárából. A katasztrófa túlélői közül egyik sem lesz többé az az ember, aki volt; és az emberi társadalom sem lesz többé képes olyan lenni, amilyen volt, mielőtt ezek az aljas gonosztevők hatalomra kerültek és milliókat küldtek halálba.

A náci teóriák újjáéledéséről ezt mondtam:

– A nácizmus még nem tűnt el a világból. A nemzetiszocializmus torz nézeteinek hírnökei még szabadon garázdálkodnak földünkön, és tartok tőle, hogy az utóbbi időben új erőre kaptak. Nemcsak gyilkosok és bűnözők vannak közöttünk, akiket talán még a halálbüntetés sem rettent el, hanem olyan egyének is, akik hideg számításból ismét a fajgyűlölet szószólói lettek... Hadd mondjuk ki világosan: senki emberfia, aki ilyen Eichmann-féle tetteket hajt végre, nem tisztázhatja magát a bűnösség alól, és a legnagyobb szigorral fogják megbüntetni.

Emlékeztettem az Eichmann beosztottai, bűntársai és magyar partnerei – Wisliceny, Anton Brunner, Seidl és Rahm, Pohl, Höss és Rauter, továbbá Endre László és Baky László – ellen hozott ítéletekre, valamint Julius Streichernek, a világközlemény e mérgezőjének büntetésére. Mindannyiukat kivégezték, mégpedig másmás bíróságok ítélete alapján.

Rátérve Eichmannra, így folytattam:

– Kérem a bíróságot, szabja ki az előtte álló gonosz emberre azt a büntetést, amelyet a civilizált emberiség bírói testülete egyáltalán kiszabhat. Tudom jól, nincs lehetőség rá, hogy a tetteihez méltó büntetésnek akár csak egy csekély töredékét is megkapja. Ha ezerszer kivégzik, ha mindennap újra és újra meghal, akkor sem vezekelheti le azt a szenvedést, amelyet akár csak egyetlen gyermeknek okozott...

– És ha most azt mondják – folytattam –, hogy egyetlen náci bűnöző, akár még a zsidógyűlölő Eichmann kivégzése sem egyenlíti ki a vérrel átitatott számlát a zsidóság és Németország között, akkor én azt válaszolom, hogy ez bizony igaz. Ezt a számlát sosem fogják kiegyenlíteni. Amíg akár csak egyetlen zsidó is él a földön, addig szívében fogja hordozni a nagy katasztrófa emlékét és annak a mérhetetlen szenvedésnek az emlékét, amelyet az a véres kezű rendszer okozott a zsidóságnak. Sohasem irtható ki ez a szívünkből, gyermekeinknek és gyermekeink gyermekeinek a szívéből. Nem nézzük el a gyilkosságokat és nem bocsátunk meg azoknak, akiknek kezéhez a testvéreink vére tapad. Túl sok vér folyt el; túl mély sebet ütöttek. Eichmann természetesen nem az egyetlen, aki halálos ítéletet érdemel. Légiónyi segítői közül elég sokan nem kaptak megfelelő büntetést, sőt vannak, akiket egyáltalán meg sem büntettek. De az a tény, hogy nem tudunk minden gyilkost megbüntetni, vajon akadályozhatja-e a tisztelt bíróságot benne, hogy ne a megérdemelt büntetést szabja ki az előttünk álló főbűnösök egyikére?

Egyetértek azzal, mondottam, hogy erre az esetre még a legsúlyosabb büntetés sem elég súlyos, hiszen a gyakorlatban milliók lemészárlóját sem sújthatja nagyobb büntetés, mint egyetlenegy ember gyilkosát. De a bíróság ne engedjen a törvény szabta legsúlyosabb büntetésből csupán azért, mert lehetetlen nagyobbat kiszabni!

Végezetül ezt mondtam:

– Egy nép gyilkosa áll önök előtt, az emberiség ellensége, aki ártatlanok vérét ontotta. Ünnepélyesen kérem önöket, vegyék figyelembe ítélkezésükben, hogy ez az ember megérdemli a legsúlyosabb büntetést: a halált.[94]

Válaszában dr. Servatius kijelentette:

– Tekintetbe veendő, hogy a vádlott nem a saját kezdeményezésére cselekedett, hanem azoknak az akaratából, akik az állam vezetői voltak... Az alárendeltsége tekintetében a vádlott nem különbözött a környezetétől, s ezekbe a keretekbe kell őt behelyezni. E csoport dinamizmusának volt alárendelve. Kiiktatták belőle a saját érzéseit, helyükbe az uniformizált nézetek léptek. Vajon ki nem cselekedett volna úgy, mint ő? Ez a szörnyű élmény kitörölhetetlenül megragadt az emlékezetében, és most önszántából utalt rá, megmutatván ezáltal hozzáállását a dologhoz. A wannseei konferencia után, amikor látta, hogy a vezetők mit művelnek, ellenállása alábbhagyott. Kapitulált a tömegpszichológia befolyása előtt.

Dr. Servatius szerint Eichmann „politikai hipnózisnak volt kitéve":

– Az ő behódolása csak a következménye volt annak az állandóan hangoztatott hivatalos történelmi szemléletnek, mely szerint a politikai vezetés „történelmi küldetést teljesít", így hát mindenkinek a Führer parancsai szerint kell eljárnia, a Führer tetteit pedig a Gondviselés vezérli. „A történelmet nem kesztyűs kézzel csinálják", hirdették a vezetők, meg: „Nincs ácsmunka forgács nélkül." Az egyént ily módon mentesítették a felelősség alól, az egyén akarata jelentéktelenné vált... Nem lehet a szervezetek és a korszak bűneit a vádlott nyakába varrni... Ami a német nemzettel történt, megtörténhet bármelyik nemzettel. Az egész civilizált világ szemben találja magát ezzel a problémával. Ez igazság fölismerése gyógyító hatású és tanulságos: megtanít rá, hogyan kerülhetők el az újabb katasztrófák...

Dr. Servatius ezután élesen bírálta a német népet és a mai nyugatnémet kormányzatot, amiért Eichmannt magára hagyta, és megtette bűnbaknak. Hozzáfűzte:

– Erről a tárgyalásról feltétlenül meg fog emlékezni a történelem... Ami a vádlott életútját illeti, elrettentő hatásról nála nem lehet szó, és ennek itt nincs is jelentősége. A cselekedetek, amelyek elkövetésében részt vett és amelyekért elítélték, egy kormányzat bűntettei. A kormányzat megbukott, s az eszmék, amelyeket képviselt, eltűntek a politikából. A vádlottnak soha többé nem lesz lehetősége rá, hogy egykori pozíciójában tevékenykedjék... a megbüntetésének a világra nézve tehát semmiféle jelentősége sincs... A vádlott maga megváltozott; ezt a háború utáni élete is bizonyítja. Benső megújulását tanúsítani fogja az a könyv, amelynek az egyik fejezetében figyelmezteti majd az ifjúságot... Ez az igazi vezeklés, az egyetlen lehetséges, az egyetlen jelentős vezeklés. És a leghaté-

konyabb is... Illő, hogy az a bíró, aki az igazság legmagasabb szintjének elérésére törekszik, érvényre juttassa ítélkezésében az irgalmasságot.[95]

Ezután a vádlott beszélt az utolsó szó jogán. Észrevehetően megváltozott a tónusa s a bírósággal szemben tanúsított magatartása. Némileg pökhendi volt, hiszen most már nem kellett úgy beszélnie a bírákhoz, mint „feljebbvalókhoz".

Csalatkozott, mondta, az igazságossághoz fűzött reményeiben, és nem nyugodhat bele az ítéletbe. Ismételten kijelentette, hogy akarata ellenére keveredett bele a gaztettekbe:

– Nem én üldöztem a zsidókat lelkesen és buzgón, hanem a kormányzat. Csakis a kormányzat hajthatta végre az egész hajszát, én magam nem... Mint már mondtam, az uralkodó körök adták a rendelkezéseket, és én nem tartoztam ezekhez a körökhöz.

Kijelentette, hogy nincs beismernivalója. Hans Frank parancsokat adott, s el is ismerte a bűnösségét. Rudolf Höss tömeges kivégzéseket hajtott végre. Nekik volt okuk a beismerésre. Neki, Eichmann-nak, nincs.

– Jogilag ártatlan vagyok – jelentette ki. – A tanúk sok valótlanságot mondtak. A tanúvallomásoknak és az iratoknak a bíróság által való összegezése első pillantásra talán meggyőzőnek látszik, valójában azonban csalóka és félrevezető... Annak idején senki sem tett nekem szemrehányást a kötelességem teljesítése közben kifejtett tevékenységemért...

Ezután kiszámítottan ravasz gesztus következett:

– A mai napon, szabad elhatározásomból szeretnék bocsánatot kérni a zsidó néptől, és szeretném bevallani, hogy porig sújt a szégyen, amikor azokra a méltánytalanságokra és igazságtalanságokra gondolok, amelyeket elkövettek ellenük, de hát az ítélet indoklásának ismeretében ezt minden valószínűség szerint képmutatásnak vélnék. – Majd így folytatta: – Nem vagyok az a szörnyeteg, akinek ábrázolnak. Egy tévképzet áldozata vagyok: mert az akkori idők nemzetiszocialistái, meg mások is, hazugságokat terjesztettek rólam. Az én terhemre próbáltak megszabadulni a saját felelősségüktől... Ez a tévedés gyökere; ezért vagyok itt.[96]

Másnap, 1961. december 15-én teljes csend honolt a tárgyalóteremben. Mindenki hallotta még a saját szívverését is, mindenki a vállán érezte a történelem súlyát. Küszöbön állt az ítélethozatal.

Eichmannt felszólította a bíróság elnöke, hogy álljon fel. Vigyázzban állt, megkövülten. Látszott rajta a mélységes izgalom, csak úgy sugárzott belőle a feszültség.

A bíróság megállapította: egyetért azzal, hogy nyomós érvek szólnak a halálos ítélet kötelező volta mellett; de mivel ebben a kérdésben némi kétség merült fel, inkább abból az alapállásból indult ki, hogy a büntetés milyensége megítélés dolga:

– Mélyen átérezve a bennünket terhelő felelősséget, sokáig mérlegeltük, milyen büntetés szabható ki igazságosan a vádlottra, és arra a végkövetkeztetésre jutottunk, hogy a vádlott méltó megbüntetése és mások elrettentése céljából ebben az esetben a törvényben lefektetett maximális büntetés kiszabása szükséges. Ítéletünkben ismertettük már a bűncselekményeket, amelyekben a vádlott részt vett – példátlan nagy bűnök ezek, mind jellegüket, mind mértéküket tekintve. A zsidó nép ellen elkövetett azon bűncselekmény célja, amelyekben a vádlott vétkesnek találtatott, az volt, hogy egy egész népet eltöröljön a föld színéről...

Ebben a stádiumban azonban, amikor a büntetés mértékét kell megfontolni, tekintetbe kell vennünk – s talán elsősorban – azt a súlyos sérelmet, amelyet ezek a bűncselekmények az áldozatoknak mint egyéneknek okoztak, továbbá azt az elmondhatatlan szenvedést, amelyen ők és családtagjaik keresztülmentek, és ma is keresztülmennek e bűncselekmények következtében. Minden egyes vonat, amellyel a vádlott utasítására ezer embert szállítottak Auschwitzba vagy egyéb megsemmisítő táborokba, egyenértékű volt ezer előre megfontolt szándékú gyilkosságban való közvetlen részvétellel; e gyilkosságokért viselt jogi és erkölcsi felelőssége semmiképpen sem kisebb, mint ami azokat terheli, akik saját kezűleg hajszolták az embereket a gázkamrákba...

Még ha netán azt állapítanók is meg, hogy a vádlott, mint állítja, vak engedelmességből cselekedett, akkor is kimondanók, hogy annak, aki hosszú évekig vett részt ilyen méretű bűncselekményekben, a törvény előírta legsúlyosabb büntetést kell elszenvednie, és semmiféle kapott parancs nem lehet alapja akár még csak a büntetés mérséklésének sem. Mi ellenben azt állapítottuk meg, hogy cselekedeteiben a vádlott teljes szívvel azonosította magát a kapott parancsokkal, és a bűnös cél elérésének hő vágya sarkallta...

A bíróság Adolf Eichmannt a zsidó nép elleni bűnökért, az

emberiség elleni bűnökért és a háborús bűnökért, amelyekben mind bűnösnek találtatott, kötél általi halálra ítéli...[97]

Az egész ülés tizenhat percig tartott.

Így fejeződött be a jeruzsálemi kerületi bíróság 40/61. számú peres ügye.

22

Fellebbezés és utóhangok

A kerületi bíróság eljárásának befejeztével akadt némi időm, hogy másodszor is – és ezúttal alaposabban – átnézzem az irodámba özönlött postát.

Sokféle nyelven írtak az emberek és a világ minden tájáról; néha még a kormány fordítóosztályának nyelvtudorait is zavarba hozták. Több levélíró – különösen Afrikából és Távol-Keletről, akiknek az írása úgy hangzott, mintha csak most hallottak volna először a zsidóság katasztrófájáról – hangot adott mélységes felháborodásának és megdöbbenésének. Az emberek a legkülönbözőbb módokon közölték érzéseiket: kaptunk kis cédulára firkált néhány szavas üzenetet Finnországból, és hosszú táviratot is New Yorkból. A feladóik szükségét érezték, hogy azonosítsák magukat velünk, és valamiképpen kinyilvánítsák érzelmeiket. Mi pedig mélységes megindultságot és hálát éreztünk.

A levelek nagy részét – több mint ötezret – Izraelből kaptuk. Egy mélyen megrendült nemzet lenyűgöző válasza volt ez. Sokan, valószínűleg fiatalok, szégyellték elárulni a nevüket, de valami módon mindenképpen szerettek volna hangot adni érzéseiknek. Sok biztató névtelen levél és lap érkezett az ország minden részéből. Iskolai osztályok közös leveleket intéztek hozzám, naplórészleteket küldtek, meg a témával kapcsolatos kiállítások darabjait. Tanítók, tanárok elküldték a diákjaik kiválogatott dolgozatait, verseit – nem egy ilyen írás rendkívüli kifejezőkészségről tanúskodott.

Egy kislány azt írta: sok más gyerekkel ellentétben, neki se nagybátyja, se nagynénje nincs, akit szombaton vagy ünnepnapon meglátogathatna. Az Eichmann-per előtt nem értette, hogy miért haltak meg ilyen fiatalon.

„A per értette meg velem emberi szempontból annak a hatmillió-nak a magatartását", írta egy haifai fiatalember. Egy tizenhét éves lány – Ramat Ganból – ennél is többet mondott: „Eddig sehogy sem tudtam tisztelni a rokonaimat, akikről apám mesélt. Gyűlöltem

őket, amiért hagyták magukat lemészárolni. Köszönöm, hogy felnyitották a szemem: most már értem, hogy mi történt."

A mi szabad országunkban született vagy ott felnőtt fiatalságunk addig sehogyan sem fogta fel, milyen mértékű volt a katasztrófa, és hogyan történhetett meg. A tárgyalást figyelemmel kísérő izraeli fiatal most ráébredt: ő sem más ember, mint az elpusztult milliók. A vérei mind. Csak hát neki szerencséje volt: nem élt Európában Hitler idején. Mert ha ott van, őt is Auschwitzba küldik. Ezenkívül, mivel gyakran a véletlenen múlt, hogy ki hagyta el idejekorán Európát s ki nem, az izraeliek most belátták: az elpusztultak közül bármelyik itt lehetne most Izraelben, talán éppen őhelyette. Hatszázezer *más* zsidó lehetett volna Izraelben a zsidó állam kikiáltásakor, s akkor *ők* harcolják végig a függetlenségi háborút, *ők* harcolják ki az állam fennmaradását. Ha annak idején nincs olyan szerencsénk, hogy a nácik hatótávolságán kívül vagyunk, ha mi vagyunk a náci csizmatalp alatt, mi sem viselkedünk másképpen, mint az európai zsidók.

A halottakkal való váratlan azonosságvállalásnak számtalan megható tanújelét láttuk.

„Elborzadva hallgattuk a perben nyilvánosságra került tényeket, amelyek szembesítettek bennünket a katasztrófával", írták a gyerekek a Bét-Alfa kibucból. „Szívem mélyéig megrendültem, jóllehet nem voltam ott, amikor mindez történt", írta egy tizennégy éves lány Tel Avivból. „Figyelemmel kísérem a perről szóló beszámolókat, és teljes gyűjteményem van sajtókivágásokból. Időnként átnézem, bár most főiskolai vizsgákra kell készülnöm", írta egy másik lány. „Utálom az ilyenfajta levelezést, de most úgy érzem, írnom kell Önnek, annyira megdöbbentett a dolog", írta egy jeruzsálemi fiatalember. „Fiam, Slomo, órákra bezárkózott az Ön perbeszédének szövegével. Mindent mohón elolvas, ami a tárgyalással összefügg", írta egy apa.

A művelődésügyi minisztérium széles körű ankétja feltárta, hogy a pernek szinte forradalmasító hatása volt az ország fiatalságára.

De a felnőttek is kifejezték nagyrabecsülésüket és jókívánságaikat. Egy haifai asszony például ezt írta: „Egész családom odaveszett Európában. Amikor én pionírként Izraelbe jöttem, ők ott maradtak. Azt sem tudom, hol vannak eltemetve. Az Ön perbeszéde lesz a sírkövük."

A legmeghatóbb és számomra a legdrágább leveleket azonban a

katasztrófa túlélőitől kaptam. Némelyikük elküldte a gettóidők sárga csillagját, amelyet hosszú éveken át megőrzött. Egy férfi fényképet küldött: három gyerek póni lovon. Levelében ezt írta: „Ez az utolsó képük, 1939 nyarán készült. Mindhármukat megölték később Treblinkában. A természet törvényeivel ellentétben, én, az apjuk, túléltem őket. Felhatalmazom Önt, hogy Eichmann ellen e három ártatlan gyermek nevében is emeljen vádat."

„Eichmann letartóztatása óta rendkívüli feszültség lett úrrá rajtam – írta Akkóból a katasztrófa egyik túlélője. – Talán csökken a feszültség, ha írok Önnek."

„Amióta tizennégy éves koromban kiszabadultam Bergen-Belsenből – írta egy jeruzsálemi asszony –, mindig is reméltem, hogy egy napon megbosszulhatom szüleim és egész családom elpusztítását, jóllehet fogalmam sem volt róla, hogyan. Hosszú éveken át semmit sem tehettem, most azonban, a tárgyalást hallgatván, némi megkönnyebbülést érzek."

Kaptunk más, meghatott leveleket is. „Hosszú éveken át visszafojtottam a könnyeimet. De most már sírhatok", írta egy asszony, akit gyermekkorában megmentettek Kaunas gettójából. „Itteni szomszédaink ezentúl majd nem csodálkoznak rajta, hogy életben maradtunk", írta a közös levelében egy házaspár.

„Tízéves voltam, amikor kiszabadítottak – írta egy kibuctag. – A tizennégy esztendő, amit ebben az országban töltöttem, sokban kárpótolt szörnyű gyerekkoromért, de erre a perre volt szükség, hogy újra átéljem a borzalmakat, és megszabaduljak tőlük."

„Újraélem Önökkel a tragikus napokat – írta hozzám intézett levelében egy tanítónő. – Kilencesztendős voltam 1942 nyarán, amikor kétségbeesett szüleim a deportálásuk előtt rábíztak keresztény szomszédaikra. Hála ezeknek a szomszédoknak, életben maradtam – írta egy asszony, aki csak monogramját biggyesztette a sorai alá. – Sok mindent láttam, sok minden történt velem, és később úgy beszéltem el mindezt, hogy egyetlen könnyet sem ontottam. Miközben az Ön pernyitó beszédét hallgattam, úgy éreztem, visszamentünk az időben, és akkor, tizenkilenc év után, eleredtek annak az egykori árva kislánynak a könnyei. Köszönöm, hogy újra sírni tudok."

„Most, hogy elmondták a történetet a világnak, jobban érezzük magunkat" – írta sok túlélő. A tárgyalás folyamán valamiféle érzelmi katarzist, megtisztulást éltek át.

Néhány példa idézésével lehetetlen méltó képet adni mindezekről a levelekről, amelyeket feleségem összegyűjtött és szorgalmasan rendezgetett. Ma is mindketten nagy becsben tartjuk ezt a gyűjteményt. Mert mindegyik levél feltárta az írójának legmélyebb érzéseit. Ezek az üzenetek erőt adtak nekünk a per okozta feszültség nehéz, idegölő napjaiban: valódi vigaszt és teljes kárpótlást találtunk az élet minden területén dolgozó emberek biztató szavaiban, megbecsülésében. És most, a per befejeztével, válaszolhattam is legtöbbjüknek.

Akadtak persze rágalmazó és fenyegető levelek is. Egy Nyugat-Németországból érkezett, sokszorosított, a szokásos náci zsargonban fogalmazott szöveg, amelyet több izraeli személy is megkapott, követelte, hogy az „alja" zsidók szüntessék be a pert, mert ha nem, akkor... Érkezett néhány gyalázkodó levél is: valamennyi a *Stürmer* stílusában, Németországból és más országokból is.

De kaptunk ezrével más természetű levelet is. Sokakat aggasztott, hogy esetleg nem vagyunk eléggé tájékozottak bizonyos tényekről, vagy pedig nem ismerünk néhány publikációt. Könyvtárunkat csakhamar további, a náci korszakkal foglalkozó kiadványok és dokumentumok százaiból merített idézetek gazdagították. Különféle vizsgálati és kihallgatási módszereket ajánlottak. Igen hálásak voltunk az érdeklődés és a jó szándék eme megnyilvánulásaiért.

Levelek százai érkeztek Németországból. Nem egy levélíró rossz néven vette tőlünk, hogy olyan szemlélet van kialakulóban, mintha az egész német nép bűnös lett volna. „Szükség volt-e Eichmann feltámasztására?... Nem mindannyian voltunk ám nácik! Az emberek kezdték már elfelejteni a dolgokat. Minek emlékeztetni őket minderre?", írta egy tizenkilenc éves lány. A legtöbb levélíró azonban megrendülésének adott hangot. „Amikor manapság a tévét nézem, szégyellem a hovatartozásomat – írta egy fiatal hamburgi mérnök –, de nem szégyellem, hogy mindennek hallatán csak úgy folynak a könnyeim."

„Németország változatlanul a hazám – írta egy huszonegy éves fiatalember. – Barátaim és jómagam szeretnénk tenni valamit vezeklésül azért, amit elődeink az emberiség ellen elkövettek... Szeretnénk Izraelben dolgozni és fölajánlani legjobb erőinket. Befogadnának-e bennünket?"

Az olaszországi Piacenzából iskolás gyerekek küldték el a perrel

foglalkozó osztálynaplójukat. Hozzáfűzték: iszonyodva hallották, milyen csapások érték a szerencsétlen zsidó gyermekeket; megígérték: ha majd felnőnek, gondoskodni fognak róla, hogy ilyesmi soha többé ne fordulhasson elő.

Az érdeklődés és a jó szándék sok száz egyéb megnyilvánulásával is találkoztunk. Egy németországi nő intézkedett, hogy amíg a per tart, mindennap kapjunk egy virágküldeményt.

Sokféle üzenet érkezett a börtönfelügyelőséghez – Eichmann részére. A náci párt chicagói szervezete táviratban köszöntötte a születésnapján, mondván, hogy Eichmann „követendő példa mindnyájunk számára". Egy hamburgi férfi azt írta neki, hogy „a német nemzet szelleme a náci eszmékben él tovább". Egy másik férfi – aláírása szerint Josef Niegast, Salzburgból – biztosította Eichmannt: „a németek milliói nem tekintik Önt gyilkosnak vagy gazembernek". A per megkezdésének napján német nyelvű távirat érkezett Gothenburgból (Nebraska állam, USA), ezzel a szöveggel: „A harc folytatódik. Melletted állunk. Vesszen Júdea! Volt bajtársaid."

Némely üzenet olyan emberek dühödt reagálását tartalmazta, akik képtelenek voltak fékezni haragjukat Eichmann vallomása hallatán. Például: „Hogyan merészel olyasmit állítani, hogy a zsidók Németország ellenségei voltak? Harcolt-e a maga nagyapja Németországért 1870–71-ben? Hát az édesapja 1914–18-ban? S a jutalom? Maga deportáltatta a nagyanyámat meg az édesanyámat is."

Egy wasserburgi ügyvéd gúnyverset küldött „az üvegfülkében kuporgó felsőbbrendű árjáról", s a bökvers azzal végződött, hogy küldője sajnálja, hogy „ugyanahhoz a néphez tartozom, mint ő". A kanadai Winnipegből pedig kétszavas mérges távirat érkezett Eichmann címére: „Dögölj meg!"

„Hogyan mondhatja előbb azt, hogy semmit sem bánt meg, aztán engedélyt kér emlékezései megírására?", írta Eichmann-nak egy hölgy a franciaországi Quimperléből.

Az Eichmannhoz intézett üzenetek többsége azonban vallásos jellegű volt. Sokan és különféleképpen próbálták rávenni, hogy békéljen meg a vallással. „Jót fog tenni Önnek, ha cellája magányában Istennel érintkezik", írta karácsonyi üdvözletében egy asszony az angliai Birminghamből, és hozzátette: „Nem támaszthatja fel a

halottakat. Ám sokszor fölmerül bennem a kérdés: ha módjában állna, vajon megtenné-e?" .

Egy angol iskolás lány szíves szavakkal kérte Eichmannt, hogy imádkozzék. Egy worms-hochheimi árvaház húsz bennlakója azt írta neki: imádkozunk érte „azoknak a zsidó- és cigánygyermekeknek a nevében, akiket megölt" és akik „bizonyosan megbocsátanak neki". Nem tudom, miért vette ezt olyan biztosra Gabi, Rita, Hansel, Nora és a levél többi aláírója. Különös, de még csak arra sem szólították föl, hogy bánja meg bűneit!

Egy aschaffenburgi német viszont éppen erre kérte; és hogy bizonyítsa, hogy nem holmi gyenge legény, elküldte a fényképét, amely német egyenruhában, német kiképzőtáborban ábrázolja. „El kell ismernie – írta Eichmann-nak –, hogy hibázott. Ez lenne az igazi bátorság. Akkor aztán békét köthet önmagával és Istennel."

Egy bordeaux-i francia próbálta rábeszélni, ismerje el a vádak jogosságát.

Egy német család a dachaui koncentrációs tábor meglátogatása után azt írta, hogy bármilyen büntetést szabnak ki Eichmannra, az mind kevés.

Eichmannt most már elsősorban a fellebbezés foglalkoztatta. Már az ítélethozatal előtt elmondott utolsó szavai is tulajdonképpen a fellebbviteli bíróságnak szóltak. Kijelentette, harcba száll „a téves végkövetkeztetések" ellen. Nem ment tehát meglepetésszámba, hogy a védő által benyújtott ötvenkilenc oldalas írásos fellebbezés támadta a kerületi bíróság ítéletének minden egyes pontját. Kétségbe vonta az összes jogi és ténymegállapítást.

A fellebbviteli bíróság 1962. március 22-én ült össze a Legfelsőbb Bíróság elnökének, Jitzhak Olsan bírónak az elnökletével. A bíróság tagjai a következők voltak: dr. Simon Agranat elnökhelyettes, dr. Mose Silberg, dr. Joel Sussman és dr. Alfred Vitkon bírák.

Elérkeztünk hát a nagy bűnügyi dráma utolsó felvonásához, amely jogilag fontos szakasz volt, hiszen az első fokú bíróság döntésének a felülvizsgálata jelentős része az igazságügyi eljárásnak. Egyébként ezen a tárgyaláson a nagyszabású előzmények után csökkent a feszültség, mivel az igazi per a kerületi bíróságon folyt le, a tanúk ott vallottak, az események krónikája ott hangzott el. Minden fellebbezés szükségképpen az első fokú bíróság tevékenységének jogi felülvizsgálata, magasabb szinten. Itt nemcsak a szembeszökő hibákat veszik észre és irányítják rájuk a figyelmet, ha egyáltalán vannak ilyenek. Ha pedig nincsenek, akkor a fellebbviteli bíróság most már véglegesen mértékadó formába önti az első fokú bíróság legfontosabb megállapításait.

Dr. Servatius védőbeszéde itt már jóval rövidebb volt, mint a beadványa. Elismert egy igen fontos dolgot, azt ugyanis, hogy a vádlott korrekt eljárást kapott.

– A jogászok igazolni fogják, hogy ez nem holmi kirakatper volt[1] – mondotta. Panaszolta viszont, hogy a per „túlságosan nagy nyilvánosságot kapott", ami Eichmannt az emberirtási program központi alakjaként tüntette fel, ez pedig befolyásolhatta az első fokú bíróságot.

– Egy pillanatra sem vonjuk kétségbe – jelentette ki –, hogy a bírák igyekeztek felülemelkedni személyes érzelmeiken, amelyek összeütközésbe kerülhettek a tények tárgyilagos megítélésével... de az ilyen erőfeszítéseket hátrányosan befolyásolják bizonyos pszichológiai mozzanatok.

Ezután elismételte az első fokú bíróság előtt felsorolt, a bíráskodási joggal kapcsolatos érveit. Ráadásul hozzátette, hogy beadvánnyal fordult a nyugatnémet kormányhoz, kérje Eichmann kiadatását. Mivel kérelmét elutasították, most az Európa Tanácshoz szándékozik folyamodni, jelentette ki; kérni fogja, rendelje el, hogy Nyugat-Németország, mint az emberi jogokról szóló európai konvenció egyik aláírója, intézzen ilyen kérést Izraelhez. Ha dr. Servatius benyújt egy ilyen folyamodványt, egészen bizonyosan elutasítják, de mindenesetre igen érdekes jogi precedenst teremtett volna. Dr. Servatius azonban nem nyújtott be ilyen folyamodványt, sem a legfelsőbb bírósági eljárást megelőző két esztendő, sem pedig az ítélethozatalt megelőző tíz hét alatt.

Dr. Servatius ezután vitába szállt az első fokú bíróság ténymegállapításaival, és azzal a következtetésével is, amely szerint „Eichmann volt az a bizonyos nem kirívóan feltűnő, szürke eminenciása a náci bűncselekményeknek". A nürnbergi pertől kezdve mindenki csakis Eichmannra hivatkozott, de csupán azért, állította a védő, mert mind tudták, hogy eltűnt. Ezért varrták a nyakába saját bűneiket, így aztán Eichmann alakja valósággal félelmetes méreteket öltött. Ez pedig tévedés, mondta dr. Servatius.

Azt azonban elmulasztotta megmagyarázni, hogyan jutott eszébe

annyi embernek egyidejűleg és egészen különböző helyeken, hogy éppen Eichmannt válassza bűnbaknak.

Dr. Servatius keserű szavakkal hasonlította össze Eichmann helyzetét Jeruzsálemben, a vádlottak padján, Kurt Becherével, aki, mondta a védő, úgy meggazdagodott, hogy sok millió nyugatnémet márka vagyonadót fizet. Ilyesmihez Eichmann-nak nincs tehetsége, állította a védő. S nincs meg benne Veesenmayer ügyessége sem, aki „mindent elfelejtett", sem pedig Six professzor leleményessége, akinek – múltbéli sötét cselekedetei ellenére – sikerült tekintélyes pozíciót kivívnia a mai Nyugat-Németországban.

Dr. Servatiusnak ez az érve teljes rokonszenvemmel találkozott. Valóban felháborító, hogy a náci atrocitásoknak hány, de hány elkövetője úszta meg gyakorlatilag büntetlenül.

A védelem megismételte azt az álláspontját, hogy Eichmann szerény pozíciót töltött be; a Legfelsőbb Bíróság azonban feltett néhány indiszkrét kérdést. Ha Eichmann csupán „szállításügyi tisztviselő" volt, ugyan miért tett meg minden tőle telhetőt, hogy érintkezésbe lépjen Monaco kormányával néhány ottani zsidó menekült ügyében, miért erősködött annyira, hogy még a saját külügyminisztériuma is kinyilvánította bosszúságát és megdöbbenését?[2] Miért adott egész Belgiumra érvényes deportálási utasításokat?[3] Pillanatnyi gondolkodás után dr. Servatius kijelentette, hogy ezt nem tudja megmagyarázni.[4]

Ami Eichmann-nak azt a nyilvánvaló törekvését illeti, hogy mindenképpen megakadályozza a magyar zsidók megmenekülését, dr. Servatius azt állította, hogy ebben az ügyben nézeteltérések támadtak felsőbb körökben, és „ahol az urak civakodnak, ott a szolgákat is belerántják a veszekedésbe".[5]

Dr. Servatius ismételten kérte, hallgassanak ki tanúkat „annak bizonyítására, hogy Eichmann kézre kerítése Izrael állam cselekedete volt". Azt kívánta, hogy a bíróság hallgassa ki dr. Hans Globkét mint „a nürnbergi faji törvényhozás szakértőjét", hogy újra hallgassa ki Joel Brandot a „vért áruért" üzlet némely részletéről, továbbá dr. Seraphim göttingeni egyetemi tanárt annak a kérdésnek a tisztázására, hogy Eichmann áthelyeztethette volna-e magát más munkakörbe.

Végül, a büntetést illetően, dr. Servatius idézte Rousseau véleményét, amely szerint nincs javíthatatlan bűnös. Eichmann, mondotta a védő, már senkire sem veszélyes; sőt, ha megkímélik az

életét, esetleg még eszközül szolgálhat „veszedelmek megelőzésére", jelentette ki befejezésül.

Válaszomban felelnem kellett a védelemnek mind írásbeli, mind szóbeli ellenvetéseire. Emlékeztettem Eichmann azon érvelésére, hogy hűségesküje értelmében követte a Führert, engedelmeskedett a parancsoknak, és mindent megtett, ami Németország javát szolgálja.

De mit számít ez, még akkor is, ha igaz?, tettem fel a kérdést. Eichmann egyik legsúlyosabb bűne éppen az, hogy megesküdött: teljesíti a parancsokat, bárhová vezetnek, akár ha a pokol mélyére is.

A bűncselekményekért viselt egyéni felelősség az igazságosság alapelve, mondtam, a kollektív felelőtlenség primitív fogalma viszont az igazságosság tagadása.

Hitler és Himmler nem bírt egymaga megölni minden zsidót. Alárendeltjeik, beosztottaik látták el a szemek, a fülek, a kezek szerepét. Mindezek az emberek a bűntársaik voltak.

Röviden utaltam azokra a jogi és ténymegállapításokra, amelyeket dr. Servatius cáfolni igyekezett.

Ami azt az érvet illeti, hogy Eichmann most már „békés polgár, töredelmes és bűnbánó, aki már többé senkire sem veszélyes", emlékeztettem rá, hogy a vádlott a bíróság előtt elismerte: tizenkét esztendővel a háború befejezése után azt mondta Sassennak, sajnálja, hogy nem sikerült teljesen elpusztítania az európai zsidóságot, mivel „a mi népünk, a mi vérünk és a nemzetek szabadsága érdekét szolgáló feladatot teljesítettünk volna azzal, ha kiirtjuk az emberiségnek ezt a legálnokabb szellemét".[6] Nos, ekként sajnálkozott ez a „békeszerető férfiú", mondottam, és így zártam szavaimat:

– Ez a gonosz ember az iszonyat és a vérontás hosszú évekig tartó éjszakáját hozta az európai zsidóságra. Ezek alatt az évek alatt ez a férfi egyebet sem tett, mint hogy megalázta, meggyötörte, megkínozta az embereket, s a halálba küldte őket. Nincs megfelelő büntetés az elnémult otthonokért, az elpusztított zsidókért, a lemészárolt hatmillióért, egymillió meggyilkolt gyermekért, a jövő büszkeségéért és reménységéért. Minden halálba küldött gyermekért négy halálbüntetést érdemelne Eichmann. Kérem a bíróságot, hogy csak egyetlen tettéért ítélje el, ami pedig a többit illeti, a történelem süsse rá örök szégyenbélyegét.

És hadd hirdesse a bíróság innen, Jeruzsálemből, hogy aki Eichmann útjára lép, vagyis a gyűlölet és a gyilkolás útjára, hogy aki Eichmann útján jut hatalomhoz, annak halál lesz a büntetése, és gyalázatosan végzi életét.[7]

Dr. Servatius hosszan válaszolt, megismételve korábbi érveit. A fellebbezést hat ülésen tárgyalta a bíróság.

Május 27-én újból összeült a Legfelsőbb Bíróság, ezúttal ítélethozatalra.

Eichmann hatalmas papírhalmazzal megrakodva lépett be az üvegfülkébe. Ugyanazt a sötét öltönyt viselte, mint az egész per folyamán. Mint rendesen, most is meghajlással köszöntötte ügyvédjét, aztán leült.

Az ítélet első részét a bíróság elnökhelyettese olvasta fel. Az első néhány mondat után már nem lehetett kétséges az eredmény.

Agranat bíró a Legfelsőbb Bíróság öt bírája nevében kijelentette, hogy a kerületi bíróság „kimerítően, alaposan és igen meggyőzően" foglalkozott minden tárgykörrel. Hozzáfűzte:

– Szögezzük le mindjárt, hogy habozás és fenntartás nélkül, teljes mértékben egyetértünk a kerületi bíróság következtetéseivel és érveivel, mivel teljes mértékben alátámasztják őket az ítéletben idézett jogi precedensek, továbbá a bírósághoz benyújtott hatalmas tömegű anyagból összegyűjtött és leszűrt sok-sok alapos bizonyíték. Mi több, kötelességünk megállapítani: ha a fellebbezés tárgya, vagyis a kerületi bíróság döntése nem volna ilyen nagy horderejű, akkor nem láttuk volna szükségét, hogy külön, a saját szavainkkal is megfogalmazzuk véleményünket – mint ahogyan most szándékozunk megtenni –, hiszen a kerületi bíróság minden végkövetkeztetése szilárd alapokon nyugszik.[8]

Ismét szóba került a bíráskodási jog kérdése, ezúttal azonban egy fellebbviteli bíróság vizsgálta elfogulatlanul az első fokú bíróság következtetéseit. A visszaható erejű törvényhozásról a Legfelsőbb Bíróság így nyilatkozott:

– Ami az alapelv *etikai* oldalát illeti, egyetérthetünk azzal a nézettel, hogy az ember igazságérzete... viszolyog tőle, hogy olyan cselekedetéért büntessen meg valakit, amelyet annak az elkövetése idején még nem tiltott törvény, s amelyről az illető következésképpen nem tudhatta, hogy büntetőjogilag felelősségre vonható lesz érte. Ez azonban nem terjeszthető ki a fellebbező terhére rótt

iszonyatos bűncselekményekre, különösen nem akkor, ha az ítélet indokolásában ismertetett mértékben és méretekben követte el őket. Ilyen esetben az imént említett irányelv elveszti erkölcsi érvényét, minden morális alapját. Az ember igazságérzete szükségképpen még erősebben riad vissza annak az embernek a meg nem büntetése ellen, aki az ilyen gyalázatos cselekedetekben vett részt, hiszen az illető nem állíthatja – mint ahogyan a fellebbező sem érvelhetett eredményesen ezzel a „végső megoldásban" vállalt szerepével kapcsolatosan –, hogy cselekedeteinek elkövetésekor nem tudta, milyen mélyen meggyökerezett, egyetemes erkölcsi alapelveket sért meg.[9]

A Legfelsőbb Bíróság megállapította:

– A szóban forgó bűncselekmények olyanoknak tekintendők, mint amelyekre a nemzetközi jog a múltban is kiterjedt, és amelyek egyéni büntetőjogi felelősségre vonást vontak maguk után.[10]

E tétel alátámasztására a bíróság ismét áttekintette a jogi szakértők véleményét és a nemzetközi jog alapelveit. A háborús bűnökre vonatkozó nürnbergi alapelveket, hangsúlyozta a bíróság, nem a győzők kényszerítették rá a világra; ezek olyan fejlődést tükröznek, amely az emberiség fennmaradása és a világrend szilárdsága szempontjából létfontosságú. Az emberiség elleni bűnök, már csak természetüknél fogva is, szükségképpen túllépik annak az államnak a határait, amelynek a bűnök elkövetői a polgárai voltak, s amely eltűrte vagy elősegítette a gaztetteiket; az ilyen cselekedetek ugyanis aláásható a egész nemzetközi közösség alapjait, és csökkenthetik a stabilitását.

A nemzetközi szokásjog mindig is tiltotta az ilyen bűnöket, éppen ezért ezeket a bűnöket nemzetközi jellegűnek tekintették, s minden országnak jogában állt és áll pert indítani ilyen bűnügyekben, és megtorolni őket. Ez azt jelenti:

– ...lényegében ez a hatalom az egyes államokra ruháztatik át, tekintet nélkül arra, hogy a bűncselekményt területükön kívül követte-e el az a személy, aki nem polgára az illető államnak, de a per idején az illető állam őrizetében van.[11]

Agranat bíró sorra vette a témával összefüggésben a különféle jogi iskolák véleményeit, és erre a következtetésre jutott:

– ...az állam, amely vádat emel ilyen bűnért valaki ellen, és megbünteti őt az ilyen cselekményért, csak mint a nemzetközi közösség végrehajtó szerve és közege jár el.[12]

Több erre vonatkozó jogforrás felsorolása után a Legfelsőbb Bíróság hozzátette:

– Számot vetettünk más országoknak azzal az esetleges kívánságával is, hogy szintén bíróság elé állítsák a fellebbezőt, ha a vádiratban felsorolt cselekményeket ott követte el, vagy e cselekmények hátrányos hatása ott érződött... Megjegyzendő: egyetlen tiltakozásról sem értesültünk ez országok részéről az ellen, hogy a pert Izraelben bonyolítsuk le, és ésszerű a feltevés, hogy mivel Izrael valóban gyakorolta bíráskodási jogát ebben az ügyben, egyetlen más állam sem követelte magának a jogot, hogy hasonlóképpen cselekedjék. Mi több, éppen az a körülmény, hogy a szóban forgó bűncselekmények és következményeik számos országra terjedtek ki, megfosztja tartalmától a területiség alapelvét a jelen esetben, és igazolja Izraelt, amikor az „egyetemesség" alapelvéből kiindulva gyakorolja büntetőbíráskodási jogát. Annál is inkább, mivel Izrael képtelen lett volna eldönteni, hogy melyik országnak adja ki a folyamodót, és mivel bármiféle döntés önkényesnek minősült volna.[13]

A Legfelsőbb Bíróság ezután meghatározta *„a nemzetközi jog értelmében az igazságszolgáltatás elől szökésben lévő"*[14] személy fogalmát, mivel a bűnök, amelyekkel Eichmannt vádolták, nemzetközi jellegűek, s a civilizált világ nyilvánosan megbélyegezte őket.

Újszerű és érdekes meghatározás ez, újabb lépés a nemzetközi jog fejlődésében, az egyetemes bíráskodási jog terén. E szerint az ilyen szökésben lévő személyt – az emberiség egésze ellen vétkező Káint – bármely civilizált ország perbe foghatja; az ügyét tárgyaló állam ezzel, törvényei és igazságszolgáltatási szervei révén, a nemzetközi jogot érvényesíti. Bármely bíróság elrendelheti az illető személy letartóztatását, és bármely ország magának követelheti a jogot, hogy bíróság elé állítsa.

E meghatározás értelmében teljesen lényegtelen, hogy a bűnös mi módon kerül bíróság elé.

– Mihelyt elismerik Izrael állam büntetőbíráskodási jogát mind a helyi törvények, mind a nemzetközi jogszabályok rendelkezései szerint, egyúttal szükségképpen azt is elismerik, hogy a bíróság nem köteles megvizsgálni a fellebbező személy őrizetbe vételének módját és jogszerűségét. Ezt a következtetést kell levonni azokból a döntésekből, amelyekre a kerületi bíróság joggal támaszkodott.[15]

Ami az „állami cselekmény" érvét illeti, a Legfelsőbb Bíróság

megállapította, hogy még a legmaradibb „pozitivisták" is elismerik: az igazságszolgáltatás alapjait sértő „törvénytelen törvények" nem nyújthatnak védelmet.[16]

Eichmann azon az alapon sem követelhet büntetlenséget, hogy parancsra cselekedett. A Legfelsőbb Bíróság áttekintett ezzel a kérdéssel kapcsolatos más bírósági döntéseket, és kijelentette:

– A fellebbező a népirtó rendelkezéseket... lelkesedéssel és odaadással hajtotta végre. Ezért hát a védekezése semmi esetre sem tekinthető érvényesnek.[17]

A vád tárgyává tett tényekről Silberg bíró a Legfelsőbb Bíróság nevében a következőket mondotta:

– Az európai zsidóság katasztrófájának története bontakozott ki előttünk ennek a fellebbezési ügynek a nyomán. Csupa vér és könny ez a történet. Emberi toll, emberi nyelv még csak nagy vonalakban sem képes leírni, elmondani azoknak a milliónak a szenvedéseit, akiket megöltek, lemészároltak, elégettek a megsemmisítő táborokban és a gázkamrákban azokkal a gyilkos eszközökkel, amelyeket a náci söpredék „alkotó" agya és torz képzeletvilága talált ki és tökéletesített. A magas fokú tudományt itt a bűnözés szolgálatába állították, a felsőfokú képzés a vadállatiságot és a gonoszságot táplálta; a náci iskola tanaiból fakadt újítás volt ez. Mielőtt a huszadik század harmincas éveiben a hitleri rendszer hatalomra jutott, még csak elképzelni sem tudta volna senki a dolgok ilyen alakulását.[18]

Silberg bíró emlékeztetett rá, hogy a náci közigazgatás diktatúrára, minden fegyver és minden hatalmi szféra birtoklására épült, majd így folytatta:

– Hegyes csúcsban végződő piramis formájában építették fel ezt a hatalmi rendszert, amelynek legmagasabb csúcsán maga a teljhatalmú Führer állt. Minél inkább keskenyedett és hegyesedett a piramis, annál nagyobb volt szükségképpen a torlódás: ugyanazzal a dologgal sokszor két vagy több testület is foglalkozott, jóllehet – nagyon is elképzelhetően – más és más szemszögből, más és más módon; és e testületek között sok volt az átfedés.[19]

Eichmann ügyosztályának azonban „nem volt szüksége a munkájához egyenrangú partnerekre vagy külső segítőkre".[20] Mint a Legfelsőbb Bíróság megállapította: „Eichmann nagy hatalmú, gyakorlatilag független pozíciót töltött be.[21] Formálisan persze Müller

alárendeltje volt, Müller pedig Heydrich beosztottja, de valójában az említett »nagy kettős« a zsidókra vonatkozó valamennyi ügyet Eichmannra bízta."[22]

– Eichmann pozíciója egyáltalán nem volt alacsony, sőt magas, valójában igen magas volt. A zsidók minden ügyében teljhatalommal rendelkezett, akár a zsidók életéről, akár a vagyonukról volt szó, mégpedig az egész német befolyási szférában, magában Németországban és messze a határain túl egyaránt...[23] Nem holmi öntelt hencegés volt tehát, amikor a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjének kijelentette, hogy „a zsidók minden ügyének intézésére közvetlen felhatalmazást kapott az SS-Reichsführertől" (Himmlertől).[24]

A bizonyítékok hatalmas tömegéből a Legfelsőbb Bíróság néhány példával szemléltette Eichmann buzgalmát és azt a módot, ahogyan mindent elkövetett a „végső megoldás" érdekében. A Legfelsőbb Bíróság végső konklúziója így hangzott:

– Az eddig ismertetett tények döntő módon megcáfolják a tisztelt védő harmadik állítását, amely szerint a fellebbező annak idején csakis felsőbb parancsra cselekedett...

Valójában a folyamodó egyáltalán nem kapott parancsokat „fentről"; ő volt az a nagy és hatalmas úr, ő volt az, aki a zsidókra vonatkozó minden dologban parancsolt. Rendelkezett és utasított, mégpedig nemcsak a szolgálati feljebbvalóitól kapott parancsok nélkül, hanem olykor e parancsokkal szöges ellentétben is...

Világos, hogy a „végső megoldás" *gondolata* nem tőle származott, hanem a Führertől. De a gondolat nem ölthetett volna ilyen sátáni, ilyen pokoli formát, nem ölthetett volna testet a meggyötört, vértanúságba taszított több millió zsidó meggyilkolásában a fellebbező és a parancsait teljesítő személyek alapos tervezőmunkája, buzgalma, fanatikus lelkesedése és csillapíthatatlan vérszomja nélkül. Jottányit sem kívánjuk kisebbíteni ezzel a sok-sok többi egyént terhelő szörnyű bűnt.[25]

És Silberg bíró így zárta szavait:

– Amikor úgy határozunk, hogy megerősítjük a fellebbezőre kiszabott ítéletet és a büntetés mértékét, nagyon jól tudjuk, hogy ez a halálos ítélet mennyire elégtelen megtorlás, ha összevetjük azzal a több milliónyi iszonyatos halállal, amellyel ő sújtotta áldozatait. Emberi nyelven nincs olyan szó, amely méltóképpen jelölné a fellebbező tetteit, és így az emberi törvényekben sincs olyan

büntetés, amely megfelelne a maga súlyosságával a folyamodó bűnösségének.

De az a meggyőződésünk, hogy a fellebbezőre kiszabott mindenfajta büntetés elégtelen és hogy semmiféle megtorlás sem lenne elégséges, semmiképen sem ösztönözhet bennünket a büntetés enyhítésére. Valójában nem lenne helyénvaló, hogy ha a nácik és a nácikkal együttműködők megbüntetésére hozott törvény szerint halálra ítélünk valakit, aki száz embert ölt meg, miközben szabadon engedünk vagy egyszerűen csak őrizetben és biztonságban tartunk egy másik személyt, aki milliókat gyilkolt meg. Amikor 1950-ben az izraeli törvényhozás megállapította a törvényesen kiszabható maximális büntetést, nem gondolhatott Adolf Eichmann-nál nagyobb bűnösre; és ha nem akarjuk érvényteleníteni a törvényhozói szándékot, akkor Eichmannra a törvény I. cikkelye szerinti maximális büntetést, vagyis a halálbüntetést kell kiszabnunk.

Az a körülmény, hogy a fellebbezőnek sokféle ravasz fogással, szökés, bujkálás útján, hamis iratok igénybevételével és más fortéllyal sikerült elkerülnie a halálbüntetést, amely barátaival együtt Nürnbergben várt rá, nem indokolhatja, hogy most, amikor végre egy izraeli bíróság vonja felelősségre, megmeneküljön.[26]

A Legfelsőbb Bíróság ítéletének felolvasása három és fél óra hosszat tartott. Ezzel a törvényes eljárás befejeződött. Az igazság malmai elvégezték dolgukat. Mégpedig pontosan két esztendő alatt.

Dr. Servatius másnap elutazott Izraelből. Ismét kijelentette – ezúttal a végső ítélet után –, hogy a „tárgyalás korrekt volt".[27]

Eichmann haladéktalanul kegyelemért folyamodott az államelnökhöz.

Kegyelmi kérvényében megismételte régi védekező érvét, ebbe vetette végső reménységét. „Iszonyodom a zsidók ellen elkövetett atrocitásoktól, mint a legnagyobb bűntől, és véleményem szerint a felelősök bíróság elé állítandók, most és a jövőben is – írta. – De meg kell különböztetni a vezetőket a magamfajta eszközöktől. Én nem voltam felelős vezető, és ezért nem is tartom magamat bűnösnek. Kérem Önt, Elnök Úr, enyhítse a halálos ítéletet!"

Ugyanaz az Adolf Eichmann tehát, aki annak idején semmibe se vette milliók életét, most a végsőkig harcolt az életéért, még azon az áron is, hogy jogosnak minősítette a feljebbvalói és bajtársai

ellen indított pereket és az őket sújtó halálos ítéleteket. Sőt: további pereket kért és további büntetéseket – másokra persze, nem saját magára.

Az államelnök, az azóta elhunyt Jitzhak Ben-Cvi bezárkózott a fellebbezéssel és az igazságügy-miniszter írásbeli véleményével, amelyet minden kegyelmi kérvényhez mellékelnek. Akadt néhány egyetemi tanár, például a tiszteletre méltó Martin Buber, aki amondó volt, hogy Izraelt még egy Eichmann sem indíthatja bitófa ácsolására, és hogy „történelmi hiba" volna a kivégzése, mivel új mítoszt teremthetne: az „Antikrisztus" mítoszát.

Voltak, akik azzal érveltek, hogy a kivégzés bosszúállásszámba menne. Ez tarthatatlan érvelés. Nem holmi „szemet szemért" ügy volt ez. Hatmillió örökre lehunyt szempárért nem lehet bosszút állni. Ismét mások azt mondták, hogy Eichmann kivégzése fölmentené a német népet mint egészet. Ennek az érvnek sem láttam értelmét.

Norman Bentwich professzor a *The Times*-hoz intézett levelében, amely a londoni napilap 1961. december 19-i számában jelent meg, azt ajánlotta, változtassák át a halálos ítéletet, és deportálják Eichmannt Németországba. E levél nyomán széles körű vita indult meg a brit sajtóban. A december 23-i *The Economist* szerint valójában lényegtelen, hogy Eichmann-nal mi történik, és baj lenne, ha Eichmann sorsa olyan jelentőségre tenne szert, hogy beárnyékolná a tanulságot, amelyet a tárgyalás igyekezett az elmékbe vésni.

Az izraeli sajtó egyhangúlag az ítélet végrehajtását követelte.

A kormányhoz legközelebb álló sajtóorgánum, a *Davar* ezt írta:

„Nincs helye elnézésnek vagy megbocsátásnak. Annak a népnek az erkölcsi erejével mondjuk ezt, amelynek törvényhozó testülete eltörölte a halálbüntetést, s amely, amióta szuverén nemzetté lett, még sosem végzett ki senkit. De ennek az ítéletnek a végre nem hajtása az igazság arculcsapása lenne."

A független *Ha'aretz* megjegyezte:

„Még azoknak is, akik általánosságban ellenzik a halálbüntetést, el kell ismerniük, hogy ebben az esetben jogos. Az Eichmanéhoz hasonló bűnökért elítélt embernek nincs joga az élethez."

A munkáspárti *Lamerhav* ugyanezt a véleményt hangoztatta:

„Az ítélet végrehajtása nem fogja ugyan jóvátenni egyetlen ártatlan áldozat halálát sem, mégis az egész nemzet kívánságát fejezzük ki, amikor azt mondjuk, hogy hajtsák végre haladéktalanul."

Az angol nyelvű *Jerusalem Post*, ugyanezt a nézetet vallva, hozzátette:

„Izrael végtelen nagy gondosságot szentelt az ebből a nemzedékből való egyetlen ember perének. Németország ebbeli tevékenysége azonban még korántsem fejeződött be, és Európa jövendő békéje és biztonsága függhet attól, hogy ezt a munkát azzal a sebészi pontossággal és azzal a tárgyilagossággal végezzék el, amelyet nálunk a két elmúlt esztendőn át a közvádló és a bírák tanúsítottak."

Órákig tartó magányos töprengés után az államelnök úgy határozott, hogy nem ad helyt a kegyelmi kérvénynek.

Most, hogy végérvényessé vált az ítélet, végre kellett hajtani. Halogatásra nem volt semmi ok. S nem volt értelme próbára tenni azokat a félreérthetetlen újnáci fenyegetéseket, hogy túszokat fognak szedni Eichmannért. Felesége már a fellebbezési tárgyalás és a végső ítélethozatal között meglátogatta a vádlottat. Más nem kérte, hogy meglátogathassa, s nem volt semmi ok a kivégzés halogatására. Azonnal tájékoztatták a börtönök főfelügyelőjét, ő pedig megtette azokat az intézkedéseket, amelyeket nyomban a fellebbezés elutasítása után már előkészített. 1962. május 31-én este 8 óra tájban közölték Eichmann-nal, hogy a kegyelmi kérvényét az államelnök elutasította, és hogy közvetlenül éjfél előtt kivégzik. Eichmann kért egy üveg bort, írt néhány levelet a családjának, és készen állt, amikor Hull tiszteletes és Hullné meglátogatta. Azt mondta nekik, békében hal meg, mert hisz a természetben mint istenségben. Kudarcba fulladt minden törekvés, amely igyekezett őt a vallással kibékíteni.

– Minél közelebb került a kivégzés időpontja, annál dacosabban utasította el Eichmann a kereszténységet – mondta Hull tiszteletes.

Eichmann még az utolsó pillanatban is ügyelt a külsőségekre. Kérte, hogy lazítsák meg bokáján a bilincseket, különben képtelen

„tisztességesen állni". Jelen voltak a törvényes előírásban meghatározott kormányzati tisztviselők, beleértve egy orvost, továbbá négy újságíró.

– Hamarosan találkozunk – mondotta Eichmann, amikor megpillantotta őket.

Elutasította a fekete csuklyát, és a náci formulát alkalmazva kijelentette, hogy *Gottesgläubiger* (istenhivő). Üdvözletét küldte Németországnak, Ausztriának és Argentínának – „ezeket az országokat sohasem felejtem el" –, valamint feleségének és családjának, majd hozzátette:

– Engedelmeskednem kellett a háború szabályainak és a lobogónak.

Engedelmesség, szabály, háború, lobogó – ezek voltak az utolsó szavai. Egy pillanattal később kinyílt a csapóajtó, és Eichmann halott volt.

Holttestét elhamvasztották. Hamvait 1962. június 1-én, a hajnal előtti órákban egy rendőrségi motoros hajóba helyezték. A jármű elindult a nyílt tenger felé. Amikor már jóval túl járt a három mérföldes határon, a kormányos leállította a motort. A jármű egy ideig még siklott a hullámokon, aztán Arieh Nir börtönügyi főfelügyelő a vízbe dobta az urnát. A hamvakat elborították a Földközi-tenger hullámai – éppen huszonöt évvel az után, hogy Eichmann, a nagy jövő előtt álló fiatal SS-tiszt, a zsidók elleni harcnak szentelt pályafutása első fontos megbízását teljesítve, ugyanezeken a vizeken hajózott Palesztina és Egyiptom felé, titkos küldetésben.

23

Elmélkedés – három évvel később

Három évvel azután, hogy befejeződött a per, amely Izrael főügyészét szembeállította Eichmann-nal, bízvást megpróbálkozhatunk a per következményeinek összefoglalásával.

A per közvetlen eredményeként a világ újból szembesülni kényszerült a maga tegnapjával. Az emberi természetnek nehezére esik, hogy határozottan szembenézzen a múlt borzalmaival; inkább gyors elfelejtésükre hajlamos. Elképesztő, hogy az emberek mily könnyedén siklanak el életük legnyilvánvalóbb tanulságai fölött, a hibák megismétlésére ítélvén ezzel önmagukat.

Ez történt a történelemnek azzal az iszonyatos fejezetével is, amelyet röviden hitlerizmusnak neveznek. Sokan azt mondták: „Ugyan minek emlékezni rá?" Kényelmesebbnek érezték, hogy a nácizmust a vadállatiság valamiféle rejtett rétegéből fakadó atavisztikus kitörésnek minősítsék; abban a hiedelemben ringatták magukat, hogy úrrá lettek a veszélyen, s hogy a szellemet most már jól bezárták a palackba, ahonnan soha többé nem törhet elő. Hadd temesse a halott múlt az ő halottait, a világ pedig csak élvezze boldogan a jelent!

A jeruzsálemi per és mindaz, amit fölfedett, darabokra zúzta ezt az önelégültséget. A perből kibontakozó dráma figyelmet parancsolt, s leleplezései sok illúziót romboltak szét. Érezhető hatást keltett a per Németországban és világszerte, s jelentős befolyást gyakorolt a zsidók ügyeire.

A világ bepillantást kapott egy nép módszeres kiirtásának technikai rejtelmeibe, és ez megrázta. Voltaképpen az emberi részletek tették reálissá az eseményeket, hiszen a statisztikai adatok már korábban ismertek voltak. Iszonyatot keltett, hogy technikailag mennyire keresztülvihető egy nép hidegvérű, kiszámított lemészárlása, beleértve a gyermekek szándékolt legyilkolását; iszonyatot keltett továbbá, hogy a bűnözők akadálytalanul tevékenykedhettek.

Úgy esett, hogy a per akkor kezdődött, amikor Gagarin, a szovjet űrhajós, elsőnek szállt fel az űrbe, a kihallgatások pedig akkor értek véget, amikor az amerikai Carpenter rukkolt ki hasonló teljesítménnyel. Vajon a csillagos ég felé törünk, vagy pedig ott állunk az önpusztítás szakadékának szélén? Vajon ezek a megrázó események a szörnyű múlt utolsó vonaglásai, vagy pedig valami még kétségbeejtőbb jövő előjelei?

Ma még senki sem tud válaszolni ezekre a kérdésekre. De az egyéni felelősség elve, amelyet Jeruzsálemben ismét kimondottak, nagy, sőt talán döntő jelentőségre tehet szert. Az Eichmann-perben egy szaktekintélyekből álló, egyetemesen elismert bíróság nyilvánosan meghirdette, hogy a tömeggyilkosság elkövetője nem bújhat a feljebbvalói parancsa mögé, hanem személyesen felelősségre vonható a tetteiért.

Ez volt tulajdonképpen az alapja annak, amiért a közvélemény általánosságban helyeselte és jóváhagyta az ítéletet. A tétel, amely szerint nem mentség a bűnös parancs, többé nem vonható kétségbe eredményesen, legalábbis bíróság előtt nem. Alapelvvé lett, mégpedig kellően alátámasztott és – remélhetőleg – az emberek elméjébe alaposan bevésődött alapelvvé.

Időbe telhet, amíg egy bűnöző bíróság elé kerül. Eichmann csak tizenöt esztendő elmúltával került oda, mivel közben bujkált, rejtőzködött. De végül is rátaláltak, pellengérre állították és kivégezték. Nem mentette meg őt sem az idő múlása, sem pedig rejtekhelyének messzesége. Érdemes megjegyezni ezeket a tényeket.

Az is üdvös dolog volt, hogy éppen a „végső megoldás" legfőbb kivitelezője került bíróság elé. A végrehajtó közegek, a borzalmas cselekedetek elkövetéséért felelős személyek nem kevésbé veszedelmesek, sőt gyakran veszedelmesebbek, mint az eszmék kigondolói, az eltervezők, a parancsosztogatók. A per tehát elsősorban a minden rendű és rangú beosztottak számára statuált példát, szembeszökő és elrettentő példát.

Ezenkívül az is bebizonyosodott, hogy a bűnösnek a végső győzelembe vetett bizodalma lehet alaptalan is. Amikor Eichmann nekivágott a karrierjének, kétségkívül bizonyosra vette a német győzelmet.

Zűrzavaros évszázadunkban fontos tanulság ez. S azt hiszem, illő, hogy ez a tanulság éppen Jeruzsálemből indult el útjára. Ha az emberek megtartják emlékezetükben, kijózanító hatással lehet

akkor, ha majd egy napon valami újabb kalandor, a győzelmében bízva, elrendeli a híveinek, hogy pusztítsák a népeket, hogy hozzanak romlást rájuk.

A szakirodalomban és az irodalomban általában Eichmann már több, mint csupán egy név. Fogalommá vált: a gonosztevőnek azzá a típusává, aki lelkes örömmel követi a vezért és kettőzött buzgalommal hajtja végre a rendelkezéseit.

A jeruzsálemi per tehát ismét világosan kidomborította a jó és a rossz alapvető fogalmait, és példamutató erővel véste be őket az elmékbe, abban a reményben, hogy ha valaki a jövőben az Eichmannéhoz hasonló feladatot kap, akkor megtorpan, és elgondolkodik, hogy vajon nem osztozik-e majd Eichmann sorsában. A per már ezzel az egy dologgal is szolgálatot tett az emberiségnek.

Volt azonban a jeruzsálemi pernek más, nemzetközi visszhangja is.

A tárgyaláson súlyos vád hangzott el a szabad világ ellen: a háború előtt tétlenül nézte, hogyan gyötörnek agyon embereket, és nem ajánlott fel menedéket nekik, és nem is reagált, amikor később a halálba küldték őket. Nem óhajtottam különösebben hangsúlyozni az ügynek ezt az aspektusát; a bíróság a gyilkos ügyét tárgyalta, nem pedig azokét, akik csak tétlen szemlélői voltak a bűncselekményeinek. Nem tett volna jót az ügynek, amelyet képviseltem, ha Eichmann-nal karöltve bizonyos országokat is kárhoztatok az ő bűneiért. De az írásba foglalt, jegyzőkönyvezett anyag súlyosan kompromittálta a szabad világot.

A vádra nem hangzott el azonnali, közvetlen válasz, de az erkölcsi bűnösséget széles körökben elismerték. Csakhogy az előítélet sokáig él, lassan hal el. Az antiszemitizmus még ma is hatalmas erejű, veszedelmes rossz, jóllehet manapság már nem olyan nagyon divatos értelmiségi körökben. Eichmann kivégzése nyomán a világ nem egy tájáról jelentettek heves zsidóellenes indulatkitöréseket, különösen Argentínából; egy zsidó leányt meg is öltek. A zsidógyűlölők úgy reagáltak, akár a kígyó, amelynek felfedezték a rejtekét. Általánosságban azonban pusztító hatással volt rájuk, hogy reflektorfénybe kerültek; túl hosszú ideig nem bírják elviselni a világosságot.

Néhol, kivált katolikus egyházi körökben, annak a véleménynek adtak hangot, hogy ideje jóvátenni a zsidók elleni évezredes igazságtalanságot, amely hosszú korszakokon át kiontott tengernyi vé-

rért felelős. Már régóta felismerték, hogy az istengyilkosság képtelen tanítása határtalan zsidógyűlöletet hintett el. Bizonyos tekintetben még a „végső megoldást" is elfogadhatóbbá tette, hiszen ha a zsidó nem más, mint a sátán ügynöke, akkor ugyan miért kellene visszariadni a végsőktől, mármint attól, hogy elpusztítsák, még ha az egyház tiltja is? Így aztán a zsidófalónak, a keresztény tanítás elferdítésével, nem esett nehezére a lappangó lehetőségek kihasználása.

Az a körülmény, hogy a pápa és a papság túlnyomó része hallgatott, miközben a nácik egyre-másra követték el bűneiket, sok lelket megzavart. Ezenkívül bebizonyosodott, hogy amikor az egyház erélyesen és bátran fellépett a nácik egy másik bűnös próbálkozása, az elmebetegek elpusztítása ellen, sikerült lefognia a gyilkosok kezét. Ezt a történelem von Galen püspök (később bíboros) javára írja. Szívettépő elgondolkozni rajta, hány zsidó életét lehetett volna megmenteni, ha Róma a zsidók ügyében hasonló módon foglal állást, egy olyan enciklikával, amely határozottan megtiltja a katolikusoknak ártatlan zsidók meggyilkolását.

Ez a kérdés, hogy az egyházat milyen erkölcsi felelősség terheli a hallgatásáért, széles körű vitát keltett. Hochhuth sikeres színdarabja, *A helytartó*, amely Rómát vádolja, dühös ellentmondást váltott ki sok helyütt.

Az egyház – a maga évszázadok óta fennálló szervezetével – igen lassan reagál, de bizonyíték van rá, hogy a jeruzsálemi per leleplezései mély benyomást keltettek liberális elemeiben, akik eltökélték, hogy kieszközlik a zsidókat istengyilkossággal vádoló ősi, iszonyatos és hamis tanítás visszavonását. A Vatikánban 1964–65-ben megrendezett ökumenikus zsinaton tettek néhány lépést ebben az irányban, Augustus von Bea német bíboros vezetésével, aki derekas erőfeszítést tett, hogy a római katolikus eszmevilágot összhangba hozza korunkkal, formálisan is fölmentve a zsidókat a Jézus halálában való bármiféle vétkesség alól. Az egyházi fejedelmek sajnos félúton megálltak történelmi „elhatározásukban".[1] A jövő titka, hogy vajon ezek a lépések elvezetnek-e a logikus végkövetkeztetésig. Történelmi erőpróbája ez magának az egyháznak. És fölmentésre voltaképpen a kereszténységnek van szüksége.

Újra meg újra felvetődő kérdés: „Vajon mindez csak Németországban volt lehetséges?"

A németek szeretnék hinni, hogy szinte bárkiből, bárhol lehet haláltábori gyilkos, ha kellőképpen megdolgozzák egy diktatúra propagandájával, azt azonban elfelejtik hozzátenni, hogy ez a megdolgozás éppen Németországban ment végbe, vagyis ott bizonyult lehetségesnek, ahol már több mint egy évszázad óta dicsőítették a háborút, és belesulykolták az emberekbe a fajgyűlöletet. A német nép volt az, amely szabad választásokon a legtöbb szavazatot éppen arra az emberre adta, aki nyíltan hirdette, hogy ha törik, ha szakad, háborúba fogja vinni az országot; aki jó előre megmondta, hogy nem fog eltűrni semmiféle demokratikus handabandázást, hanem a *Führerprinzip*, a vezéri elv alapján fog kormányozni. S még egyet félreérthetetlenül, világosan megmondott a jövendő Führer: hogy a végsőkig fog harcolni a zsidóság ellen.

Ezt az embert csak azért támogathatta önként több mint tizenhárommillió választó, mert előzőleg az egész népet alaposan megfertőzte a sok nacionalista gondolkodó – ez a jeruzsálemi perből is világosan kiderült.

Vitatható, hogy vajon – hasonló előkészítés után – máshol is megtörtént volna mindaz, ami Németországban megesett. Lehetséges. De Németországban *megtörtént;* ez az ország példátlan népirtást vitt végbe, s egy emberöltő leforgása alatt két világháborút robbantott ki.

Naivitás feltételezni, hogy az a kóros állapot, amely oly hosszú időn át fejlődött ki, s amely annyira megfertőzte a nemzet lelkét, húsz esztendő alatt meggyógyítható, még ha Nyugat-Németország nagyobb céltudatossággal munkálkodott volna is népének erkölcsi megújhodásán és újjászületésén, mint ahogy tette. Az a feltevés tehát, hogy a mai Nyugat-Németország teljességgel megújhodott, és immár immunis a múlt veszélyeivel szemben, éppoly veszedelmes, mint amilyen téves. Ma persze nincsenek koncentrációs táborok és nincs Führer. Ma persze szabad választások vannak. Még a neonáci szervezetek taglétszáma is jelentős mértékben csökkent, s ennek megfelelően csökkent – az 1959-ben elért csúcs után – az antiszemita botrányok száma is. De voltaképpen nem ez a fő; hiszen II. Vilmos császár s később a Weimari Köztársaság idején is jó kilátásokkal kecsegtettek a dolgok a felszínen; pedig a lappangó tendenciák akkor is mindvégig megvoltak. Az a kérdés, hogy vajon Németországban gyökeresen és visszavonhatatlanul megváltozott-e a nemzeti szellem. Ebben igencsak kételkedem. Aki társada-

lomtörténettel foglalkozik, jól tudja, hogy a nemzeti tulajdonságok megváltozhatnak. De ez fokozatos, hosszan tartó folyamat.

1964 nyarán nyilvánosan kijelentettem, hogy Nyugat-Németország erkölcsi újjáépülése korántsem teljes, és hogy ha most megjelenne egy Führer, készek lennének felsorakozni mögötte. Az *Abendpost* nevű népszerű újság megkérdezett erről jó néhány nyugatnémet vezető embert.[2] Sokan azt mondták, hogy „megértik" álláspontomat, de nincs igazam; mások kategorikusan elutasították az elemzésemet; de sok demokratikus szemléletű vezető és sok lelkész – mindenféle felekezetből – igazat adott nekem.

Sajnos, vannak erők, amelyek Németország morális megújhodása ellen munkálnak. Az egyik ilyen erő a Nyugat hatalmi politikája, amely felelős az ország remilitarizálásáért és azért, hogy az ország szervezetét ismét olyan vírusokkal oltották be, amelyekre alkatánál fogva „fogékony".

A Nyugat-Németország széles köreiben újabban fölmerült kívánság, hogy szüntessenek meg minden további nyomozást a háborús bűnök ügyében, bizony riasztó tünet. Akad más rossz jel is: a háborús bűnösök némelyikének leleplezésétől – különösen ha a Wehrmacht tagjai voltak – ismét eltekintenek. Vagyis megismétlik azt az őrült kísérletet, amellyel az első világháború után már megpróbálkoztak: „menteni a mundér becsületét".

Csak a hazai és a nemzetközi közvélemény igen erős nyomására voltak hajlandók a nyugatnémet hatóságok beleegyezni az elévülési határidő kismértékű meghosszabbításába; az elévülés valójában azt jelenti, hogy egy bizonyos idő elteltével mindenfajta háborús bűnre amnesztia lép életbe. Azzal, hogy a német illetékesek nem törölték el végképp az elévülési határidőt, elmulasztották az alkalmat annak kinyilvánítására, hogy a háborús bűnök olyan visszataszítók, hogy nem alkalmazható rájuk az emberi megbocsátás. Ezenkívül a háborús bűnösök újabb perei, amelyek közül nem egynek a megindítására éppen az Eichmann-per adott ösztönzést, nem váltják be a hozzájuk fűzött nevelési reményeket. A közvélemény figyelmét könnyen és ismételten fel lehetne hívni minden ilyen perre mint újabb és újabb szemléltetésre, hogy nézzenek szembe a gonosszal, leplezzék le, irtózzanak tőle. Ehelyett a bírósági eljárás gyakran nem egyéb üres formaságnál, és olykor megdöbbentő felmentéseket vagy nevetségesen enyhe ítéleteket eredményez.

Vannak Németországban demokraták, akik őszintén törekszenek

elősegíteni országuk újjászületését. Némelyikükkel kapcsolatban állok; a jeruzsálemi per érezhető hatással volt sok ilyen emberre, s kivált az ifjabb nemzedékre; sokan írták, hogy a pert fordulópontnak tekintik. A per hatására már félbehagyott nyomozásokat, vizsgálatokat újítottak fel Nyugat-Németországban, és sok új eljárást indítottak.

– Szükségszerű most a bűnvádi eljárásoknak ez a lavinája – jelentette ki a nyugatnémet igazságügyi apparátus egyik magas rangú tisztviselője, amikor a jeruzsálemi per leleplezései megdöbbentették a világot. Nem egy hivatalos német kiadvány igazolja, hogy a per érdeklődést ébresztett a közvéleményben az olyan háborús bűnösök sorsa iránt, akikhez eddig nem nyúltak hozzá.

A náci doktrína, meg amit képviselt és jelképezett, erős és maró hatású méreg volt. A legtöbb esetben jóvátehetetlenül szétrombolta a jellemet. A tapasztalat szerint kevés a volt nácik ellen folyamatba tett igazi ügy. Ezzel szemben sok a szabadon járó-kelő náci, akiket le kellene tartóztatni, bíróság elé állítani és elítélni.

Általánosságban szólva, Németországnak még mindig nagy szüksége van az öntisztulásra. Kötelessége ez önmagával és a világ békéjével szemben. Nagy veszélybe kerül, ha megfeledkezik róla.

Zsidó körökre természetesen közvetlenebbül hatott az Eichmann-per, mint egyebütt.

A szörnyű múlt feltárulása megkönnyítette a jelen igazabb értékelését, és – bármily furcsán hangzik – a jövőbe vetett bizodalmat. A tények alaposabb és mélyebb megismerése szükségképpen elvezet a következtetésig, hogy az áldozatok cselekedeteire és magatartására nem lehet, nem szabad a szokásos erkölcsi mércét alkalmazni. Senki sem tudhatja, mit tett volna hasonló helyzetben. Vajon megmondhatja-e valaki, hogyan viselkedne földrengés közepette, amikor az épületet, ahol lakik, elönti a láva? Mihez kezd? Riasztja a szomszédokat? Vagy megkísérli megmenteni a házat? Vagy pedig menekül, amerre lát, hogy mentse az irháját? És melyik cselekvési mód a helyes?

Az erkölcsi normák és imperatívuszok, az előrelátás és helyzetértékelés, amiket rendes körülmények között a közéleti emberektől megkövetelnek, nemigen érvényesek az ilyen katasztrófa alkalmával. A néhány szélsőséges kollaboráns áruló volt; pellengérre kell állítani őket. A többi mind szerencsétlen áldozat.

FÜGGELÉK

1

JEGYZETEK

Az Eichmann-per tárgyalásairól héber nyelven készült a szó szerinti jegyzőkönyv. Az angol, francia, német szimultán fordítást is jegyzőkönyvbe foglalták, és rövidített változat készült jiddis nyelven is. A per egész anyagát a második világháborúval foglalkozó intézetek és dokumentációs központok rendelkezésére bocsátották. A tárgyalás üléseiről készült jegyzőkönyvek természetesen a lehető legpontosabbak; az alábbi jegyzetekben a *héber nyelvű* jegyzőkönyvre utalunk, a *tárgyalási ülés* (ü.) száma és a *jegyzőkönyv oldalszáma szerint* (old.).

A hiteles írásbeli bizonyítékokra hivatalos jelölésekkel utalunk: A *T* betű *a vádhatóság*, az *N* betű *a védelem* okiratait jelenti, ezt követi a *bírósági aktaszám*. Némely iratnál a *nürnbergi perek okmányszámát* is feltüntetjük. A jelölés ilyenkor *ND*-vel kezdődik *(Nuremberg Documents)*, ezután pedig a nemzetközi jelölés következik (*PS*, vagy *NG*, vagy *NO*, vagy *L*, vagy *EC* stb.), az előtte vagy utána álló számmal.

A külföldön tett tanúvallomásokat a bíróság által adott *római számmal* jelöljük. Ha az ilyen tanúvallomást felolvasták a tárgyaláson, feltüntetjük az ülés számát és az oldalszámot is.

Az Argentínában, 1957-ben öt hónapon át szalagra vett Eichmann–Sassen beszélgetéseket jelen kötet megjelenéséig még nem bocsátották közre. Az idézett részletekre a rendelkezésünkre álló átírás szalag- és oldalszámaival utalunk.

Az Eichmann *előzetes vizsgálati kihallgatásáról* készült jegyzőkönyv a bíróság okiratai közé került. Jele: T/37.

Ezenkívül az alábbi rövidítéseket alkalmaztuk: IMT: a *Nemzetközi Katonai Törvényszék* hivatalos jegyzőkönyve; TWC: *a háborús bűnösök perei* (az ún. Zöld sorozat).*

* A magyar kiadáshoz a szerző hozzájárulásával, sőt: kérésére – minthogy a 9. fejezetben taglalt magyarországi eseményeket illetően sokat merített Lévai Jenő publikációiból és személyes információiból – a jegyzeteket kiegészítettük Lévai Jenő és Karsai Elek megjegyzéseivel. Ezeket L. J., illetve K. E. jellel jelöljük. A kiadó úgy vélte továbbá, hogy egyes – az újabb nemzedékek előtt talán kevésbé ismert – személyekről, intézményekről stb. szintén helyes néhány szóval tájékoztatást adnia; ezeket a kiegészítéseket is jelöljük *A kiadó* jelzéssel. Néhány kisebb pontatlanságot, tévedést magában a szövegben helyesbítettünk. (A kiadó)

ELSŐ RÉSZ

Az álarc és az ember

ELSŐ FEJEZET: *Az álarc*

20. old. 1 Szondi Lipót, akinek ösztöndiagnosztikai tesztjét ma is használják, 1943-ban, a fasizmus elől menekült Svájcba. (A kiadó)

22. old. 2 William Hull: *The Struggle for a Soul,* New York, Doubleday, 1963. 140. old.

23. old. 3 T/44 („Meine Erinnerungen", [„Emlékirataim"], Eichmann börtönben írt feljegyzései), 7. old. Lásd még T/37, 360. old.

4 Guido Heimann: „Die Lüge von den sechs Millionen", *Der Weg,* 1954, 479. old.

24. old. 5 Wolfram Sievers: „Die Endlösung der Judenfrage", *Der Weg,* 1957, 235. old.

25. old. 6 Sassen, 39. szalag, 2. old.

7 Sassen, 39. szalag, 7. old.; 36. szalag, 3. old.

8 Sassen, 38. szalag, 6. old. Kasztnerről bővebben: 9. fejezet és 17. fejezet. (A kiadó)

9 Sassen, 36. szalag, 2. old.

26. old. 10 Sassen, 1. szalag, 2. old.

11 Sassen, 1. szalag, 11. old.

12 Sassen, 3. szalag, 3. old.

13 Sassen, 5. szalag, 4. old.

14 Sassen, 17. szalag, 7. old.

15 Sassen, 11. szalag, 9. old.

27. old. 16 Sassen, 67. szalag, 91. old.

17 Sassen, 67. szalag, 10. old.

18 Rudolf Höss: *Kommandant in Auschwitz,* München, 1963, Taschenbuch, 133. old.

28. old. 19 Ugyanott, 198. old.

20 Sassen, 17. szalag, 5–6. old.; Eichmann a keresztkérdések során megerősítette ezt: „Amikor Sassennak azt mondtam Hössről, hogy az igazmondást és a pontosságot testesítette meg, akkor igazam volt." (95. ü., 27. old.)

21 T/84, 14. old.

28. old. 22 T/57, 5. old.

29. old. 23 41. ü. 31. old.

24 *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 1961. július, 293. old.

MÁSODIK FEJEZET: *A gyűlölet kórtana és szervezete*

31. old. 1 Martin Luther: *Von Juden und ihren Lügen,* Wittenberg 1543.

32. old. 2 William Shirer: *Rise and Fall of the Third Reich,* New York, Crest Books, 1962, 157. old.

33. old. 3 Karl Thieme (szerk.): *Judenfeindschaft. Darstellung und Analysen,* Frankfurt és Hamburg 1963, 234. old. (Fischer-Bücherei)

4 *Mein Kampf* (John Murphy angol fordításában), London, Hurst and Blackett, 1939, 60. old.

5 Alan Bullock: *Hitler, a Study in Tyranny,* New York, 1962, Bantam Books, 342. old. és folyt.

6 *Mein Kampf,* id. mű, 61. old.

7 Wilfried Daim: *Der Mann der Hitler die Ideen gab,* München, Isar Verlag, 1958.

34. old. 8 *Mein Kampf,* id. mű, 65. old.

9 Hermann Rauschning: *Hitler Speaks,* London, T. Butterworth, 1940, 87. old.

10 *Mein Kampf,* id. mű, 253. old.

35. old. 11 *Mein Kampf,* id. mű, 65. old.

12 ND 3569–PS.

13 *Mein Kampf,* id. mű, 49. old.

36. old. 14 Rauschning, id. mű, 229. old.

37. old. 15 Streichert, a *Stürmer* c. uszító szennylap szerkesztőjét 1946-ban a Nürnbergi Nemzetközi Bíróság ítélete alapján kivégezték. (A kiadó)

16 Rosenberget, a nácizmus ideológusát, 1941-től a Keleti Területek birodalmi miniszterét, sok millió ember módszeres kiirtásáért, szintén halálra ítélték Nürnbergben. (A kiadó)

38. old. 17 Wilhelm Röpke: *Die Deutsche Frage,* Erlenbach–Zürich, E. Rentsch, 1948. (Angol fordítása: *The German Question,* London, G. Allen, 1946, továbbá: *The Solution of the German Problem,* New York, G. P. Putnam 1947.) – Röpke neves közgazdász volt, 1938-ban Svájcba emigrált. (A kiadó)

39. old. 18 Ugyanott, 82. old.

19 Magyar származású, német fasiszta fizikus (1862–1947); a Nobel-díjat 1905-ben kapta. (A kiadó)

39. old.
20 Max Weinreich: *Hitler's Professors*, New York, Institute for Jewish Research, 1946, 11–14. old.
21 Johannes Stark fizikus 1919-ben kapott Nobel-díjat. (A kiadó)
22 Röpke, id. mű, 90. old.
23 Karl Jaspers: *The Question of German Guilt*, New York, Dial Press 1948, 70. old. – Jaspers (1883–1969) egzisztencialista filozófus; kommunistaellenes magatartásáról volt ismert; utolsó művei politikai nézeteinek változásáról tanúskodnak. (A kiadó)
24 Ugyanott, 70. old.
40. old. 25 Bullock, id. mű, 39. old.
41. old. 26 Edward Crankshaw: *Gestapo*, London, Putnam, 1956, 71. old.
27 Felix Kersten: *Memoirs*, London, Hutchinson Co., 115–116. old. (Német eredeti cím: *Totenkopf und Treue*, Hamburg, Robert Mölisch, 1952.)
28 Sassen, 2. szalag, 6. old.
29 Charles Wighton: *Heydrich*, Odham ed., London, Odham, 1962, 90. old.
30 Sassen, 46. szalag, 10. old.
42. old. 31 Kersten, id. mű, 97. old.
32 Sassen, 4. szalag, 4. old. és 64. szalag, 3. old.
33 Walter Schellenberg: *Memoirs*, London, André Deutsch, 1956, 31. old.
44. old. 34 Wighton, id. mű, 37. old.
35 Crankshaw, id. mű, 6. fejezet: „Confusion as an Art" (A zűrzavar mint művészet).
45. old. 36 Ugyanott, 63. old.
37 Gisevius: *To the Bitter End*, London, Jonathan Cape, 1948, 61. old.

HARMADIK FEJEZET: *Az életpálya kezdete: Az ember és a bürokrata*

48. old. 1 T/84. 2. old.
2 *Mein Kampf*, id. mű, 26. old.
49. old. 3 Sassen, 29. szalag, 2. old.
50. old. 4 Sassen, 30. szalag, 2–3. old.
5 Sassen, 30. szalag, 4. old.
6 Sassen, 67. szalag, 2. old.
7 T/37. 114. old. és folyt.; 105. ü., 15–16. old.

51. old. 8 Sassen, 67. szalag, 3. old.
9 Sassen, 29. szalag, 6. old.
53. old. 10 Sassen, 30. szalag, 3. old.
11 Sassen, 30. szalag, 4. old.
54. old. 12 75. ü., 91. old.
55. old. 13 T/124.

NEGYEDIK FEJEZET: *Fölkészülés embermilliók megsemmisítésére: Eichmann megmutatja oroszlánkörmeit*

57. old. 1 Shirer: id. mű, 320. old.
58. old. 2 17. ü., 52–55. old.
3 15. ü., 27. old.
59. old. 4 Fleischmann tanúvallomása Taglicht főrabbiról: 17. ü., 17–20. old.
60. old. 5 16. ü., 91–95. old.
62. old. 6 16. ü., 91–95. old.
7 T/84. 5. old.
64. old. 8 T/130.
9 T/55.; 1941. november 9-én előléptetik Obersturmbannführerré.
65. old. 10 T/37. 110. old.
66. old. 11 17. ü., 56–57. old.
12 Sassen, 2. szalag, 4. old.
13 T/149.
14 T/185., 5. old.
15 90. ü., 12. old.
16 Sassen, 42. szalag, 7. old.
17 Sassen, 26. szalag, 8. old.
67. old. 18 Sassen, 26. szalag, 7. old.
19 Frederic Morton: *Rothschilds*, London, Secker and Warburg, 1962, 259. old.
20 14. ü., 46. old.
69. old. 21 Von Fritschet 1937-ben távolították el ily módon, hogy a náciknak jobban parírozó főparancsnokot állíthassanak a helyére. (A kiadó)
22 Lucien Steinberg: „Documents allemands sur l'Affaire" Grinszpan: *Le Monde juif*, 1964. április–június.
23 T/37., 2464. old. és folyt.
24 ND 3051-PS.
25 90. ü., 14. old.
26 15. ü., 17–20. old.

70. old. 27 A *Kristallnacht* eseményei: T/137.; T/140.; N/34.
28 T/113 (ND 3058–PS).
29 Shirer: id. mű, 582.
30 Az értekezlet jegyzőkönyve: T/114 (ND 1816–PS).
31 Göring, Goebbels és Heydrich hozzászólása: ugyanott.
72. old. 32 17. ü., 31–35. old.
73. old. 33 T/154. 9. old. (ND 3934–PS).
34 T/116.
35 15. ü., 27. old.
74. old. 36 15. ü., 27. old.
37 T/142.
38 1938. szept. 29–30-án Chamberlain angol és Daladier francia miniszterelnök Münchenben beleegyezett Csehszlovákia megcsonkításába. (A kiadó)
75. old. 39 Eugene V. Erdely: *Germany's First European Protectorate,* London, Robert Hale, 1943, 141. old.
40 19. ü., 13. old.
76. old. 41 19. ü., 21. old.
42 Sassen, 60. szalag, 2. old.
43 T/154., 8. old. (ND 3934–PS).
44 T/797.
77. old. 45 Sassen, 40. szalag, 11. old.
78. old. 46 Rauschning: id. mű, 94. old.
47 T/117 (ND 2663–PS).
79. old. 48 ND L–79.
49 IMT, 31. kötet, 90. old.

MÁSODIK RÉSZ

A bűntett

ÖTÖDIK FEJEZET: ***Deportálás a gettókba***

83. old. 1 Az *Einsatzgruppé*-k feladata elsősorban zsidók, partizánok és a Vörös Hadsereg politikai biztosainak kiirtása volt, lásd a 6. fejezetet. (A kiadó)
85. old. 2 Ada Lichtman története: 20. ü., 71. old. és folyt.
86. old. 3 21. ü., 27. old.
4 Lahousen ezredes jelentése: T/358 (ND 3047–PS).
5 T/164., 5. old.
6 Sassen, 23. szalag, 6–7. old.

86. old. 7 T/85.
8 T/114., 24. old. (ND 1816–PS).
9 T/164., 4. old.
87. old. 10 Franz Halder: *Kriegstagebuch,* Stuttgart, Kohlhammer Verlag, 1962, 1. köt., 79., 81. old.
11 T/165 (ND 3363–PS, EC 307–1).
12 T/37., 3142–3149. old.
88. old. 13 T/37., 3151. old.
89. old. 14 Sassen, 43. szalag, 1. old.
90. old. 15 19. ü., 31. old.
16 19. ü., 31. old.
17 19. ü., 36. old.
91. old. 18 T/164., 3. old.
19 T/169.
20 A IV–D–4 megalakulása: T/170.
21 Eugen Kogon: *Der SS-Staat,* Frankfurt a. M., Europäische Verlagsanstalt, 1947, 22. old.
92. old. 22 T/253 (ND 2233–PS).
23 T/253 (ND 2233–PS).
24 T/166 (ND NO–5322).
93. old. 25 Ludwik Landau: *Kronika lat wojny i okupacji,* Varsó, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962, 1. köt., 143. old. (lengyelül).
26 T/210 (ND NG–2490).
27 A *Politiken* beszámolója: T/666.
94. old. 28 T/171.
29 T/211.
95. old. 30 T/383.
31 T/801.
32 T/384.; T/808.; T/809.; T/810.
96. old. 33 Sassen, 43. szalag, 2. old.
34 T/37., 124. old.
35 Peter Heinz Seraphim: *Bevölkerungs- und wirtschaftspolitische Probleme einer Europäischen Gesamtlösung der Judenfrage,* München, Hohenlichen Verlag, 1941, 25–26. old.
97. old. 36 *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945,* Washington, D. C., Government Printing Office, 1957, Series D., 10. kötet, 82. old.
37 T/173.
38 T/111.
39 T/253., 15. old. (ND 2233–PS).
98. old. 40 A T/174. okiratban (ND NG–2586, NG–5764).

98. old. 41 91. ü., 22. old. T. Herzl (1860–1904), a cionizmus megalapítója, Bécsben élt; *Der Judenstaat* c. könyvében fejtette ki elméletét. (A kiadó)

99. old. 42 Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* Chicago, Quadrangle Books, 1961, 141. old.
43 25. ü., 7. old.
44 Emanuel Ringelblum: *Diaries of the Warsaw Ghetto,* Varsó, Zsidó Történeti Intézet, 1961, 1. köt., 105. old. (jiddis nyelven). Részleges angol fordítása a következő címmel jelent meg: *Notes from the Warsaw Ghetto,* New York, McGraw-Hill Book Co., 1958.

100. old. 45 Landau, id. mű, 370. old.
46 25. ü., 6. old.

101. old. 47 T/253 (szemelvények Hans Frank naplójából, Varsó, Wydawnictwo Prawnicze, 1957.).
48 *Dokumenty i Materjaly,* III. köt., 31. old.

102. old. 49 23. ü., 91. old.
50 T/219.
51 T/221.

103. old. 52 T/219., 3. old.
53 T/220.
54 T/222.
55 Landau: id. mű, 1940. augusztus 8-i bejegyzés, 1. köt., 652. old.

104. old. 56 25. ü., 11. old.

105. old. 57 26. ü., 27. old.

HATODIK FEJEZET: *Mozgó vágóhíd: az „Einsatzgruppé"-k*

106. old. 1 T/294.
2 98. ü., 30. old.

107. old. 3 Halder, id. mű, 2. köt., 227. old.
4 ND NOKW–484.
5 ND 886–PS.
6 T/175 (ND NOKW–2080).
7 T/37., 249. és 2119–2121. oldalak; 102. ü., 10–11. old.
8 T/312 (ND 2620–PS).
9 T/306 (ND NO–4145).
10 ND NO–3414; TWC, 4. köt., 130. old.; és T/312. id. mű.

108. old. 11 Rauschning: id. mű, 140. old.
12 ND 872–PS.

108. old. 13 Avraham Aviel tanúvallomása: 29. ü., 36. old. és folyt.

111. old. 14 Rivka Joselewska tanúvallomása: 30. ü., 26. old. és folyt.

113. old. 15 Gräbe esküvel megerősített írásbeli vallomása: T/334 (ND 2992–PS).

114. old. 16 Ulmi per, Stuttgart, I. S. 1/56. *Anklageschrift* (vádirat), 92. old.
17 T/340 (ND 1104–PS).
18 Max Kaufmann: *Churbn Lettland; Die Vernichtung der Juden Lettlands,* München, Selbstverlag (saját kiadás), 1947, 116. old.
19 Sassen, 5. szalag, 7. old.
20 T/330 (ND NO–3157).
21 ND NO–2940.

115. old. 22 Dr. Stahlecker jelentése: T/304 (ND L–180).
23 Dr. Ohlendorf jelentése: ND NOKW–3234.
24 ND NOKW–2523.
25 Hilberg: id. mű, 255. old.
26 T/332 (ND NO–2832).
27 T/327 (ND NO–3140).
28 T/332 (ND NO–2832).
29 T/335 (ND NO–2828).
30 T/304 (ND L–80).

116. old. 31 ND NO–3149 és NO–2943.
32 T/322 (ND NO–3154).
33 ND NO–4997.
34 T/323 (ND NO–3153).
35 Stahlecker jelentése Litvániáról, Észtországról és Lettországról: T/304 (ND L–180).
36 ND NO–3405.

117. old. 37 T/304 (ND L–180).
38 T/339 (ND 3257–PS).
39 T/304 (ND L–180).
40 T/326 (ND NO–3146).
41 ND 2273–PS.

118. old. 42 T/340 (ND 1104–PS).
43 Weinreich: id. mű, 153. old.
44 ND 3663–PS; Weinreich: id. mű, 149. old.
45 A Keleti Területek minisztériuma... válaszolt: ND 3663–PS; Weinreich id. mű, 155. old.

119. old. 46 Heydrich a „Barna dosszié" átdolgozásáról: T/297 (ND NO–4882).
47 Az Eichmann-féle módosított verzió: T/298.
48 A düsseldorfi rendőrség dossziéja: T/1395–1398.

119. old. 49 T/302.
50 A transzport felügyeletével megbízott százados kilencoldalas jelentése: T/303.
120. old. 51 Leona Neumann tanúvallomása: 30. ü., 2. old. és folyt.
52 T/305 (ND NO–3257).
121. old. 53 T/309 (ND 501–PS).
54 Hilberg: id. mű, 250. old.
55 ND NO–5558.
56 T/342 (ND 3428–PS).
57 T/341.
122. old. 58 ND NO–4317.
59 *Aufbau,* New York, 1946. szeptember 6.
60 T/310 (ND NG–2652–A).
61 T/784 (ND 3319–PS, NG 2652–H).
62 T/299 (ND NG–5035).
123. old. 63 Heydrich a kétes esetekről: T/301.
64 Himmler az ostoba definíciókról: ND NO–626.
65 A Jenni Cozzi-ügy: T/348–T/354.
124. old. 66 A Nürnbergi Katonai Törvényszék ítélete: IX. per, TWC, 4. köt., 416. old. és folyt.
67 Nosske tanúvallomása: T/307.
125. old. 68 T/322 (ND NO–3154).
69 Kijevi zsidók lemészárlása: T/326 (ND NO–3146).
70 Az „A" egység jelentése, 1941. október 15.: T/304 (ND L–180).
71 A „D" egység jelentése, 1941. december 12.: T/335 (ND NO–2828).
72 A „B" egység jelentése, 1941. november 3.: T/330 (ND NO–3157).
73 IX. per, TWC, 4. köt., 439. old.
74 Hilberg: id. mű, 256. old.

HETEDIK FEJEZET: *A „végső megoldás"*

126. old. 1 T/732; T/733; T/683; T/395.
2 T/99 (ND L–185).
127. old. 3 T/179 (ND 710–PS, NG–2586–E).
128. old. 4 T/186.
5 Werner Bross: *Gespräche mit Hermann Göring während des Nürnberger Prozesses,* Flensburg és Hamburg, Verlagshaus Christian Wolff, 1950, 143. old.
6 Jackson bíró keresztkérdései: IMT, 9. köt., 518–520. old.

129. old. 7 Francis Biddle: *In Brief Authority,* New York, Doubleday, 1962, 410. old.
8 Bross: id. mű, 236. old.
9 Gustave M. Gilbert: *Nuremberg Diary,* New York, New American Library, 1947, 193. old.; T/1168. (Magyar nyelven: *Nürnbergi napló,* Magvető, Budapest, 1967, 312. old.) (A kiadó)
130. old. 10 Ugyanott, 234. old. (magyarul: id. mű, 375. old.); T/1168.
11 Sassen, 50. szalag, 6. old.
12 T/58, 6. old.
131. old. 13 Sassen, 35. szalag, 1. old.; 96. ü., 25. old.
14 Sassen, 3. szalag, 7. old.; T/37., 214. old.
15 Hilberg: id. mű, 218–219. old.
132. old. 16 Sassen, 40. szalag, 40. old.
17 Sassen, 47. szalag, 4. old.
133. old. 18 Sassen, 46. szalag, 12. old.
19 Sassen, 47. szalag, 5. old.
20 T/330, 4. old. (ND NO–3157).
134. old. 21 T/37, 176. old.; Sassen, 3. szalag, 6. old.
22 ND 630–PS.
23 N/95 (ND SS–67).
135. old. 24 T/308 (ND NO–365, NO–996, NO–997).
25 T/1414 (ND NO–2673).
26 T/90; T/45, 173. old.
136. old. 27 N/95 (ND 55–67).
28 T/45, 187. old.
137. old. 29 T/1912.
30 Hilberg: id. mű, 120. old.
31 T/635.
32 T/209.
138. old. 33 97. ü., 17. old.
34 T/676 (ND NG–300).
35 T/637.
36 Robert M. W. Kempner: *Eichmann und Komplizen,* Zürich, Stuttgart, Bécs, Europa Verlag 1961, 115. old.
139. old. 37 T/394; T/395.
140. old. 38 T/182 és Sassen, 50. szalag, 7. és 12. old.
39 A wannseei konferencia jegyzőkönyve: T/185 (ND NG–2586–G).
40 T/183 (ND NG–2586–F).
41 T/44, 114. old.
42 T/37, 408. old. és folyt.; Sassen, 50. szalag, 11. old. és folyt.

141. old. 43 Kastein: *Eine Geschichte der Juden:* T/182; az idézet a könyv 16. oldaláról való.
142. old. 44 T/185, 12. old. (ND NG–2586–G).
45 T/1381 (ND NG–2586–1).
46 T/526; Lösener emlékiratai: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* Stuttgart, 1961. július, 298. old.; T/693 (ND NG–1944–A).
47 T/185.
48 106. ü., 11. old.
143. old. 49 T/186.
50 T/44.
144. old. 51 Kempner: id. mű, 151–159. old.

NYOLCADIK FEJEZET: *Eichmann, a nagy deportáló: I. Németország és a megszállt Európa*

146. old. 1 96. ü., 15. old.
147. old. 2 T/84, 15. old.
3 Sassen, 27. szalag, 6–7. old.
148. old. 4 T/193; T/194 (ND NG–424); T/195 (ND NG–4892).
5 T/404 (ND RF–1216); T/1074.
6 Sassen, 2. szalag, 6. old.
149. old. 7 T/762; T/103 (ND NG–2652–D); T/781.
8 104. ü., 23. old.
9 T/1285.
10 T/601.
150. old. 11 A második és a harmadik „végső megoldás" konferencia jegyzőkönyve: T/100 (ND NG–2586–H); T/190 (ND NG–2586–M).
12 Lösener: id. mű, 298. old. és folyt.
13 T/816 (ND NO–440).
14 T/1379 (ND NO–050).
151. old. 15 T/100 (ND NG–2586–H).
16 T/190 (ND NG–2586–M).
17 T/526.
152. old. 18 T/37, 2872. old.
19 98. ü., 35. old.
153. old. 20 Höttl tanúvallomása Ausztriában, 64. old., I. sz. vallomás, 85. ü., 13. old. és folyt.
21 T/730.
22 T/729.
23 38. ü., 8. old.

154. old. 24 37. ü., 31. old.
25 37. ü., 46. old.
155. old. 26 T/810; T/811.
27 44. ü., 46. old.
28 T/712.
29 T/665.
156. old. 30 T/402 (ND NG–024, NG–4954).
31 T/407.
32 T/409.
33 T/405.
34 T/413.
157. old. 35 T/419 (ND RF–1217).
36 T/428 (ND RF–1223).
37 T/429 (ND RF–1222).
38 T/436 (ND RF–1226).
39 T/441.
40 T/433.
158. old. 41 Alexander Werth: *France 1940–1955,* London, Robert Hale, 1956, 62. old.
42 Wellers professzor tanúvallomása: 32. ü., 36. old.
159. old. 43 T/439 (ND RF–1233).
44 T/443; T/444.
45 93. ü., 33. old.
46 T/451 (ND NG–1965).
47 T/453.
48 T/454.
49 T/471 (ND NG–4956).
160. old. 50 T/472.
51 T/485.
52 T/487.
53 T/488.
161. old. 54 32. ü., 51. old.
55 T/506 (ND NO–1411).
56 Gerald Reitlinger: *The Final Solution,* London, Valentine, Mitchell, 1953, 328. old. (Német fordítás: *Die Endlösung,* Berlin, Colloquium Verlag, 1960.)
57 T/455.
58 T/496.
59 T/491.
162. old. 60 T/499.
61 T/511.
62 T/419 (ND RF–1217).
63 T/512 (ND NG–5209).

163. old. 64 T/520, 29. old.
65 T/520, 22. old.
66 T/519; T/520, 6. old.
67 T/520, 6. old.
68 Sassen, 58. szalag, 5. old.
164. old. 69 Werner Warmbrunn: *The Dutch under the German Occupation,* Stanford, University Press, 27. old.
70 Reitlinger: id. mű, 336. old.
71 Warmbrunn: id. mű, 107. old.
165. old. 72 34. ü., 18. old.
73 34. ü., 18. old.
74 T/422 (ND NG–183).
75 T/572 (ND 1726–PS).
166. old. 76 34. ü., 28. old.
77 T/563.
78 34. ü., 31. old.
79 T/559; T/611.
167. old. 80 T/550.
81 T/559.
82 T/528.
83 T/558.
84 T/531.
85 T/554, 6. old.
86 T/554, 6. old.
87 T/557.
88 T/562.
168 old. 89 T/565.
90 T/566.
91 T/525 (ND NID–13 414); T/37, 2359. old.
92 T/508 (ND L–188).
93 T/538, 34. ü., 32. old.
94 T/548.
95 T/549.
96 T/552.
169. old. 97 T/1138 (ND NO–2408); T/535.
98 T/534; T/535.
99 T/577.
100 Sassen, 34. szalag, 4–5. old.
170. old. 101 T/56, 1945. november 14-i kihallgatás, 10. old.
102 T/1075; T/57.
103 Megmutatta nekik, hogyan működik a gépezet: T/56, 1945. november 15-i kihallgatás, 6. old.
104 Életbe lépett az ún. Zsidó Törvénykönyv: ND NG–4409.

170. old. 105 T/1077.
106 T/1074, 2. old.
171. old. 107 T/1101, T/58.
108 T/1090.
109 Sassen, 22. szalag, 17. old.
110 T/1074, 7. old.
111 T/1118.
172. old. 112 49. ü., 36. old.
113 T/1356. 52. old.
114 49. ü., 47. old.
173. old. 115 49. ü., 47. old.
116 49. ü., 31. old.
117 49. ü., 42. old.
118 T/1122.
119 T/1130.
174. old. 120 50. ü., 41. old.
121 Sassen, 25. szalag, 1. old.
122 Galeazzo Ciano: *Hidden Diary, 1937–1938,* New York, E. P. Dutton, 1953, 199. old.
123 36. ü., 62. old. és folyt.
124 T/474 (ND RF–1230).
125 T/904 (ND NG–2345).
175. old. 126 T/906.
127 T/985; T/986.
128 T/611 (ND NG–4956).
129 T/610 (ND NG–4956).
130 T/612.
131 T/613.
132 T/611 (ND NG–4956).
133 T/613.
134 ND D–734.
135 T/482.
136 T/483.
176. old. 137 T/497.
138 T/990 (ND NG–5051).
139 T/991 (ND NG–5051).
140 Kappler olaszországi kihallgatása, XV. sz. vallomás, 2. old.; 108. ü., 17. és köv. old.; T/615.
141 T/617.
177. old. 142 Reitlinger: id. mű, 84. old.
143 T/1013 (ND NG–4817).
144 A pontos számról: T/1014 (ND NG–4817).
178. old. 145 T/1029 (NB NG–2195).

178. old. 146 Sassen, 33. szalag, 4. old.
179. old. 147 T/1284.
148 T/1035; 48. ü., 56. old.
149 T/1072.
150 T/1039.
151 T/1041 (ND NG–2200).
152 T/1030; T/1042; T/1043.
153 T/1044.
180. old. 154 T/1055.
155 T/1256.
156 T/1055.
157 ND NG–2704; Hilberg: id. mű, 508. old.
181. old. 158 T/929; T/930.
159 T/938.
182. old. 160 Reitlinger: id. mű, 381. old.
161 T/939.
162 T/937.
163 T/941.
164 T/942.
165 T/928.
183. old. 166 T/946; T/952.
167 T/870 (ND NG–2723, NG–3354).
168 T/872 (ND NG–3354)
169 T/874 (ND NG–3354).
170 T/873 (ND NG–3354).
171 T/874 (ND NG–3354).
172 T/874 (ND NG–3354).
173 T/875.
174 T/882.
184. old. 175 T/883 (ND NG–3354).
176 ND NO–5810; Hilberg: id. mű, 440. old.
177 T/894.
178 T/896.
185. old. 179 T/37, 1442. old.
180 T/903 (ND NG–2367).
181 T/921 (ND NG–2349).
186. old. 182 47. ü., 42. old.
183 T/958.
184 T/959.
185 T/959.
186 T/970.
187. old. 187 47. ü., 47. old.

187. old. 188 Michael Molho: *In Memoriam*, Szaloniki, N. Nikolaidesz, 1948. 81. old.
189 T/994.
190 T/996.
191 T/999 (ND NOKW–1715).
192 T/898 (ND NG–4897); T/899.
193 T/370.
188. old. 194 T/382.
195 T/378.
196 T/375.
197 T/374.
198 T/381.
199 T/371.
200 T/376.
201 T/221; T/222.
202 T/37, 1163. old.; Novak vallomása Ausztriában, XII. sz. vallomás, 108. ü., 3. old. és folyt.
203 Maria Hanfova tanúvallomása, TWC, 4. köt., 1033. old.
204 T/1094.
205 T/1091.
206 T/1093.
189. old. 207 Krumey vallomása, IX. sz. vallomás, 107. ü., 25. és köv. old.
208 T/1093.
209 T/1375 (ND NO–205).
210 T/251 (ND NO–2207).
211 T/252 (ND NO–2207).
190. old. 212 T/1284.
213 T/292 (ND 1472–PJ).
191. old. 214 T/293, 21. old.
215 T/247 (ND NO–519).
216 T/248 (ND NO–519).
217 T/248 (ND NO–519). L. fent.
218 ND NO–519 (Volk-memorandum).
219 T/249 (ND NO–519).

KILENCEDIK FEJEZET: ***Eichmann, a nagy deportáló: II. Magyarország***

193. old. 1 Az 1920: XXV. törvénycikk – mely egyébként az első törvénybe iktatott zsidóellenes rendelkezés volt a XX. században Európában – korlátozta az egyetemekre és a főiskolákra felvehető izraelita vallású hallgatók számát (arányukat az

izraelita hitfelekezet országos arányának megfelelően 6%-ban állapította meg).

195. old. 2 T/1140.
3 ND NG–3522.
4 ND 197–PS.
196. old. 5 T/1136.
6 T/1139.
7 ND NG–1798.
197. old. 8 ND NG–628.
9 Lévai Jenő: *Eichmann in Hungary*, Pannonia Press, 1961, 48. old.
198. old. 10 T/1144 (ND NG–5560), 28. old.
11 ND D–679.
12 103. ü., 3. old.
13 T/37, 272–274. old.
200. old. 14 T/1145 (ND NG–5524).
15 51. ü., 46. old.
16 T/1155.
17 Lévai: id. mű, 68. old.
201. old. 18 52. ü., 2. old.
19 T/1113, 19. old. (Ez a dokumentum „Kasztner-jelentésként" ismeretes. *Der Kastner-Bericht* címmel jelent meg, München, Kindler Verlag, 1961.)
20 T/1113, 18. old.
202. old. 21 A megkülönböztető sárga csillag viseléséről szóló 1240/199. Me. sz. kormányrendelet 1944. március 31-én jelent meg azzal, hogy a rendelet 1944. április 5-én lép életbe. (K. E.)
22 T/1156.
203. old. 23 T/1113, 22. old.
24 Eichmann az országba érkezésekor kiadta „rendelkezéseit" az SS helyi embereinek és a csendőrségnek:
1. Zsidónak tilos a lakóhelyét elhagynia.
2. Zsidó nem vehet igénybe tömegközlekedési járművet; a tulajdonában levő autót, motorkerékpárt, kerékpárt be kell szolgáltatnia.
3. Tilos rádiót hallgatnia; a tulajdonában levő rádiót be kell szolgáltatnia.
4. Be kell vonni a zsidók telefonjait.
5. Kötelezővé kell tenni a sárga csillag viselését.
6. Élelmiszerüzletet csak 11–13 óra, egyéb üzletet 13–15 óra között kereshet fel zsidó vásárló.
7. Zsidó nem tarthat árja személyzetet, korra való tekintet nélkül.

8. Minden zsidó üzletet be kell zárni, a zsidók tulajdonát képező vagyontárgyakat lefoglalni, bankszámlát stb. zárolni.
9. El kell tiltani hivatása gyakorlásától minden zsidó építészt, ügyvédet, mérnököt, szerkesztőt, újságírót, színészt stb.
10. El kell bocsátani minden zsidó hivatalnokot, kivéve a nélkülözhetetleneket; ezek legfeljebb négy hónap alatt bocsátandók el.
11. Zsidó orvosnak tilos árja személyek kezelése. Elrendelendő, hogy a nevüket feltüntető táblákon ott legyen a zsidókat megkülönböztető jelzés.
12. Zsidó szerzők könyveit el kell távolítani a könyvkereskedelemből és a könyvtárakból. (L. J.)

Az „Eichmann rendelkezéseinek" tulajdonított rendeleteket részben a Sztójay-kormány adta ki, részben helyi, városi, megyei közigazgatási szervek. (K. E.)

204. old. 25 Hilberg: id. mű, 531. old.
26 T/1184 (ND NG–5725).
27 52. ü., 11. old.
28 Lévai: id. mű, 71. old.
205. old. 29 Ugyanott, 88. old.
30 52. ü., 21. old.
31 53. ü., 36. old.
32 53. ü., 52. old.
33 Lévai: id. mű, 79. old.
206. old. 34 T/37, 1321. old.
35 T/1356, 68. old.
36 Lévai: id. mű, 106. old.
37 T/1162.
38 53. ü., 42. old.
207. old. 39 T/1113, 47. old.
40 53. ü., 43. old.
41 Freudiger tanúvallomása: 52. ü., 43. old.
42 T/1356, 168. old.
43 T/1213; T/1166.
208. old. 44 Lévai: id. mű, 114. old.
45 Lévai: id. mű, 115. old.
46 T/1195 (ND NG–2190).
209. old. 47 T/1199 (ND NG–2424).
48 T/1200 (ND NG–2260).
49 T/1212 (ND NG–5523).
211. old. 50 T/1215 (ND NG–1806).

211. old. 51 Lévai: id. mű, 126. old.
212. old. 52 52. ü., 101. old.
213. old. 53 52. ü., 46. old.
54 52. ü., 106. old.; 53. ü., 1. old.
214. old. 55 52. ü., 47. old.
56 T/691 (ND Veesenmayer–216), 8. old.
57 Lévai: id. mű, 129. old. Amikor Reményi-Schneller utasította Bothmer berni magyar követet, hogy „ha lehet, szóban tájékoztassa a Vöröskeresztet, hogy a német hatóságok Kistarcsáról és Sárvárról... a magyar kormány tudta nélkül" szállították el a zsidókat, kivételesen igazat mondott. De az állítólagos „kemény" tiltakozás a magyar kormány részéről már nem igaz. Az ügy lassan elaludt. (L. J.)
58 T/1216.
59 T/1217.
215. old. 60 T/1113, 41. old.
61 T/1116, 6. old.
216. old. 62 52. ü., 6. old.
217. old. 63 T/1113, 43. old.
64 T/689; Becher 1948. március 2-i kihallgatása, 2. old.
218. old. 65 56. ü., 32. old.
66 56. ü., 41. old.
219. old. 67 58. ü., 36. old.
68 T/1116, 5. old.
69 T/1113, 47. old.
220. old. 70 Sassen, 12. szalag, 9. old.
71 103. ü., 18. old.
72 T/1176.
73 T/37, 294., 295. old.
74 103. ü., 19. old.
221. old. 75 T/1191 (ND NG–2994).
76 Lévai: id. mű, 135. old.
222. old. 77 Lévai: id. mű, 138. old. Ez az első átirat, amelyben szó esik a budapesti deportálásokról, és ebben céloznak először a magyar hatóságok arra is, hogy tudomásuk van róla: a deportáltak sorsa a gázhalál. A németek azért kérték a ruhaküldeményeket, mert Auschwitzban, amint az emberek kiszálltak a vonatból, azonnal elvették mindenüket, így a küldeményeket is megtartották volna maguknak. Amit elvettek, az ún. Kanadában gyűjtötték össze, majd hazaküldték Németországba, mint X ország „ajándékát a német hadsereg számára". – Amikor 1945-ben mint újságíró az akkori magyar külügyminisztérium békeelőkészítő osztályának megbízásából Auschwitzban jártam, még láthattam ezt a „Kanada" elnevezésű részleget. Ott döbbentem rá a németek általtásának feneketlen aljasságára: mindenkit köteleztek, hogy táskájára egy címkén írja rá a nevét. A névjegy még akkor is ott lógott az üresen tátongó táskákon. (L. J.)

222. old. 78 T/1217.
79 Lévai: id. mű, 139. old.
80 T/1218.
223. old. 81 Lévai: id. mű, 140. old.
82 T/1219.
83 T/1220.
84 T/1221.
85 T/1113, 92. old.
86 T/1223.
87 T/1225 (ND NG–4985).
88 Lévai: id. mű, 143. old.
224. old. 89 T/1113, 109. old.
90 T/1234.
91 T/1235.
92 ND NG–4986.
225. old. 93 58. ü., 41. old.
94 Lévai: id. mű, 153. old.
226. old. 95 Aviva Fleischmann tanúvallomása, 61. ü., 72. old. (A könyv szövege mind a történteknek, mind a tanúvallomásnak csak igen rövidített kivonata. Minthogy naponta indították útnak az emberek tömegeit, más-más eseményeket éltek meg, de egyképpen szörnyűeket. Hegyeshalomtól a németek – akiknek ott átadták őket a csendőrök – előbb nyugat-magyarországi falvakba vitték őket sáncot ásni, majd onnan kerültek az ún. karanténtáborokba, ahol sokan elpusztultak. – L. J.)
96 Lévai: id. mű, 165. old.
97 T/692 (ND NG–5216).
98 T/689; Becher 1947. július 10-i kihallgatása, 5. old.
99 T/1247.
100 Lévai: id. mű, 157. old.
227. old. 101 T/1242 (ND NG–4987).
102 T/1245 (ND NO–1874).
103 T/689; Becher 1947. július 10-i kihallgatása, 10. old.
104 T/1248.
105 T/55.
106 T/689; Becher 1947. július 10-i kihallgatása, 10. old.; Becher tanúvallomása, VI. sz. vallomás, 27. old.
228. old. 107 Lévai: id. mű, 178. old.

228. old. 108 Sassen, 15. szalag, 2. old.

229. old. 109 Eichmann magyarországi tevékenységének következményeit mutatja az alábbi táblázat, amelyet a Jewish World Congressnek dr. Geyer Albert által vezetett Statisztikai és Tudósító Irodájában dr. Roth Sziegfried és Pach Zsigmond Pál állított össze, a Lévai Jenő „Zsidók Magyarországon" c. könyvében közölt kimutatás figyelembevételével. A táblázat az események idején Magyarországhoz csatolt erdélyi, szlovákiai stb. területek adatait is magában foglalja. (Első közlés: *Schwarzbuch* = Fekete Könyv, Budapest 1946.) (A kiadó)

STATISZTIKAI ADATOK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG SZÁMÁRÓL

	Jelenlegi terület	
	Budapest	Vidék
Az 1941. évi népszámlálás szerint izraelita	184 453	216 528
Nem izraelita, de zsidónak tekintendő (1939: IV. tc., 1941: XV. tc.)	62 350	27 290
A zsidóság teljes lélekszáma 1941-ben	246 803	243 818
Munkaszolgálatos-veszteség 1941–44. március 19.	12 350	12 500
1941. júliusi KEOKH-deportáció	3 000	2 000
A zsidóság csökkent lélekszáma: 1944. március 19.	231 453	229 318
A német megszállás alatt deportáltatott, megöletett, meghalt	105 453	222 318
A német megszállás alatt külföldre menekült	2 000	1 000
Felszabadult mint munkaszolgálatos	5 000	6 000
Felszabadult Budapesten	119 000	–
A zsidóság lélekszáma a felszabaduláskor	124 000	6 000
%-ban kifejezve az 1941-es lélekszámhoz képest	(50,25)	(2,46)
Deportálásból visszatért 1945 végéig	20 000	45 000
A zsidóság lélekszáma 1945. december 31-én	144 000	51 000
%-ban kifejezve az 1941-es lélekszámhoz képest	(58,35)	(20,92)
Ebből izraelita	96 480	45 000
%-ban kifejezve	(67,00)	(88,23)

Ami pedig a budapesti zsidóság sorsát illeti, két adattal kell kiegészítenünk G. Hausner beszámolóját. Egyrészt volt egy úgynevezett nemzetközi védelem alatt álló terület, a Pozsonyi út elején levő „védett házakban"; itt mintegy 7800 svájci, 4500 svéd, 2500 vatikáni, 689 portugál és 100 spanyol útlevél ún. „védett" birtokosa húzódott meg november 15-től kezdve. De hiába történt megegyezés a külföldi védettségre, a nyilasok már a költözködéskor fosztogatták ezeket az embereket, később pedig gátlástalanul ugyanúgy deportálták, a gettóba zárták vagy a Dunába ölték a védleveleseket is, mint a többieket. Ez a védett gettó 1945. január 16-án szabadult fel.

A „közönséges" gettó négy kapuját pedig 1944. december 10-én Szálasi parancsára lezárták. A bombázások során összeomlott házak életben maradt lakóit az amúgy is túlzsúfolt ép házakban kellett elhelyezni. Hitközségi okmányok nem maradtak meg, de a polgármesteri hivatal IX. ügyosztályának irataiból megállapítható, hogy kb. napi 700 kalóriának megfelelő minimális élelmiszer-nyersanyagot helyeztek kilátásba (azt is a valóságosnál kisebb létszám alapján). A hiányos táplálkozás, a hideg, a halottak eltemetésének elhúzódása, a gyógyszerhiány következtében járványok léptek fel, kivált dizentéria. A nyilasok közben be-betörtek a gettóba, vaktában rálőttek az emberekre, elrabolták a magatehetetlen betegek holmiját. A túlélőkön kívül orvosok és a mentők jelentései adnak hiteles képet a borzalmakról. Az 1945. január 18-ára virradó hajnalon végre átlépik a gettót az első szovjet katonák, közöttük Illés Béla író, szovjet őrnagy is. A gettó halottainak emlékét ma a Dohány utcai zsinagóga mellett létesített temetőkert őrzi. (L. J.)

TIZEDIK FEJEZET: ***A haláltáborok***

230. old. 1 Eugen Kogon: id. mű.

232. old. 2 T/37, 117. old.
3 T/294.
4 Reitlinger: id. mű, 165. old.
5 T/846.

233. old. 6 T/734.
7 T/537.
8 T/37, 254. old.
9 38. ü., 47. old.

234. old. 10 38. ü., 12. old.
11 Seidl kihallgatása, T/842.
12 H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945,* Tübingen, 1955, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1955, 2. kiad., 59. old.
13 Seidl kihallgatása, T/842.
14 Adler: id. mű, 87. old.
15 Reitlinger: id. mű, 167. old.
16 T/863.
235. old. 17 45. ü., 34. old.
18 T/762.
19 T/775 (ND NG–2652–D).
20 T/789.
21 T/790.
236. old. 22 T/557.
23 34. ü., 36. old.
24 T/79.
25 T/865, 3. old.
237. old. 26 Dr. Mordechaj Chen tanúvallomása: 71. ü., 56. és köv. old. Fényképek Bergen-Belsenből: T/1347–T/1355.
238. old. 27 Raymond Phillips (szerk.): *The Belsen Trial,* London, William Hodge, 1949, 69. old.
28 T/197 (ND 654–PS).
29 T/643.
30 T/201.
239. old. 31 Dr. Leon Wells tanúvallomása: 22. ü., 12. és köv. old.
240. old. 32 Dr. Mose Beisky tanúvallomása: 21. ü., 76. és köv. old.
33 Jitzhak Zuckerman tanúvallomása: 24. ü., 51. old.
241. old. 34 Noah Zabludowicz tanúvallomása: 21. ü., 47. old.
35 Dr. Jakob Buźmiński tanúvallomása: 24. ü., 32. old.
244. old. 36 T/1309, 6. old. (ND 1553–PS).
245. old. 37 Dr. Kurt Gerstein tanúvallomása: T/1309, 7. old. (ND 1553–PS).
38 66. ü., 41. old.
39 66. ü., 96. old.
246. old. 40 65. ülés.
41 64. ü., 57. old.
42 Teigman Kálmán tanúvallomása: 66. ü., 63. old.
247. old. 43 66. ü., 96. old.
44 64. ü., 52. old.
45 64. ü., 42. old.
248. old. 46 66. ü., 93. old.
47 Michael Podchlewnik tanúvallomása: 65. ü., 33. old.
48 64. ü., 51. old.

249. old. 49 T/1358 (Jan Sehn: *Concèntration Camp Oświecim-Brzezinka,* Varsó, Wydawnictwo Prawnicze, 1960 – a lengyelországi hitlerista bűncselekményeket vizsgáló lengyel bizottság hivatalos jelentése.)
250. old. 50 Ota Kraus és Erich Kulka: *The Mills of Death – Auschwitz,* Jeruzsálem, Jad Vasem, 1960, 125. old. (héberül).
51 70. ü., 11. old.
52 Egy levél az oldenburgi hivataltól: Raja Kagan *Hell's Office Women,* Merchaviah, Kibbutz Arci Somer Hacair, 1947 (héberül), 159. old.
251. old. 53 K. Zetnik tanúvallomása: 68. ü., 1. old.
54 T/470; T/1280 (ND NO–1553); 70. ü., 12. old.
252. old. 55 70. ü., 51. old.
56 68. ü., 12. old.
253. old. 57 68. ü., 16. old.
58 Dr. Aharon Beilin tanúvallomása: 69. ü., 16. old.
254. old. 59 Viktor Emil Frankl: *From Death-Camp to Existentialism,* Boston, Beacom Press, 1959, 20–21. old.
255. old. 60 Nahum Hoch tanúvallomása: 71. ü., 21. old.
256. old. 61 Kraus és Kulka: id. mű, 247. old.
62 69. ü., 36. old.
63 71. ü., 41. old.

TIZENEGYEDIK FEJEZET: ***A csizmatalp alatt***

259. old. 1 Dr. Mose Beisky tanúvallomása: 21. ü., 61. és köv. old.
2 *Hans Frank naplója,* Varsó, 1957. 320. old. (németül és lengyelül).
3 *Nacht und Nebel* rendelet: ND 389–PS; ND 1733–PS.
260. old. 4 Hans Frank, id. mű, 272. old.
261. old. 5 Landau: id. mű, 3. köt., 325. old. (lengyelül).
6 Andrzej Roplelewski: *Emlékek a hazai hadseregről,* Varsó, 1957, 110. old. (lengyelül).
262. old. 7 Marek Sadzewicz: *Oflag,* Varsó, Spódzielnia Wydawnicza Wiedza, 1948, 68. old. (lengyelül).
8 Landau: id. mű, 3. köt., 481. old. (Frank naplójának fénymásolata).
9 Landau, id. mű, 3. köt., 584. old.
10 Simon Datner: *A Wehrmacht bűntettei a hadifoglyok ellen,* Varsó, Zachodnia Agencja Prasowa, 1964, 80. old. (lengyelül).

263. old. 11 Tadeusz Klimaszewski: *Verbrennungs-Kommando Warschau*, Varsó, Czytelnik, 1959, 17. old. (lengyelül).
12 Per a túszok ügyében: TWC, XI. köt., 1265. old.
264. old. 13 Per a túszok ügyében: TWC, XI. köt., 825. old.
14 IMT, IV. köt., 353. old.
15 Alexander Dallin: *German Rule in Russia, 1941–1945*, London, Macmillan, 1957, 425. old.
16 ND NOKW–3140.
17 TWC, X. köt., 32. old.
18 ND 1519–PS.
19 Gerald Reitlinger: *House Built on Sand*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1960, 122. old.
20 Heinrich Töplitz: *SS in Einsatz*, Berlin, Kongress-Verlag, 1957, 18. old. (németül).
265. old. 21 Datner: id. mű, 142. old. (lengyelül).
22 Dallin: id. mű, 427. old. A Vlaszov-hadsereg létszámáról, 583–584. old. és ND 172–L.
23 ND USSR–311.
266. old. 24 Dr. Jevgenyij Kivelisa tanúvallomása: IMT, 8. köt., 270. old.
25 IMT, 8. köt., 275. old.
26 ND 498–PS.
267. old. 27 ND 757–PS.
28 Lord Russell of Liverpool: *The Scourge of the Swastika*, London, Cassell, 1954, 35. old.
268. old. 29 Mose Kahanovics: *A zsidó partizánok harca Kelet-Európában* (héberül), Tel Aviv, Ajanot, 1954, 303. old.
30 Mose Kahanovics: id. mű, 304. old.
31 Hilberg: id. mű, 207. old.
32 T/304 (ND L–80), 5. old.
33 T/337 (ND NO–3279), 7. old.
269. old. 34 Ephroim Oshry: *Litvánia elpusztítása* (jiddisül), New York–Montreal, Rabbi E. Oshry Committe, 1951, 391. old.; *Könyv a gettók harcáról* (héberül), 494. old.
35 Betty Ajzenstain: *A földalatti mozgalom a gettókban és a táborokban* (lengyelül), 50. és köv. old.
36 Betty Ajzenstain: id. mű, 47. old.
37 *Könyv a gettók harcáról*, 457. old.
38 Betty Ajzenstain: id. mű, 44. old.
270. old. 39 *Kovel könyve* (héberül), 417. old.
40 Bar-On és Dov Levin: *A földalatti mozgalom története* (héberül), Jeruzsálem, Jad Vasem, 1962, 52. old.
41 TWC, 4. köt., 497. old.

270. old. 42 ND NOKW–95.
43 T/322 (ND NO–2832), 23. old.
44 T/323 (ND NO–3153), 13. old.
45 Ajzenstain: id. mű, 103–107. old.
271. old. 46 *Elsőkként lázadtak fel – Lachwa könyve, A zsidó diaszpóra enciklopédiája*, Jeruzsálem–Tel Aviv, 1957, 34. és köv. old. (héberül); Ajzenstain: id. mű, 94. old.
47 Ajzenstain: id. mű, 100. old.
48 *Könyv a gettók harcáról*, 491. old.
49 *Könyv a gettók harcáról*, 474. és köv. old.
273. old. 50 66. ü., 66. és köv. old.; *Könyv a gettók harcáról*, 533. és köv. old.
51 64. ü., 36. és köv. old.; 65. ü., 1–29. old.
275. old. 52 67. ü., 56. old.
53 Raja Kagan tanúvallomása: 71. ü., 42. old.
54 Gedalja Ben-Cvi tanúvallomása: 71. ü., 42. old.
276. old. 55 Vera Alexander tanúvallomása: 71. ü., 11. old.
56 Joseph Zalman Kleinman tanúvallomása: 68. ü., 7. old.
57 Rivka Kuper tanúvallomása: 26. ü., 31. old.
277. old. 58 Wdowiński professzor tanúvallomása, 67. ü., 61. old.
278. old. 59 71. ü., 46. old.
60 Raja Kagan tanúvallomása: 70. ü., 21–23. old. L. még Raja Kagan: id. mű, 208–210. old. (héberül).
279. old. 61 Izrael Gutman tanúvallomása, 63. ü., 116. old.
62 Jehuda Bakon tanúvallomása: 68. ü., 36. old.
63 70. ü., 27. old.
280. old. 64 Raja Kagan: id. mű, 228. old.
65 Izrael Gutman tanúvallomása: 63. ü., 117. old.
282. old. 66 Dr. Lenski: *A zsidók élete a varsói gettóban*, Jeruzsálem, Sifriat Soah, 1961(?), 45. old. (héberül).
283. old. 67 Ringelblum: id. mű, 1. köt., 48. old. (jiddisül).
68 JISA-jelentés, *Oldalak a történelemből* (jiddisül), 1948, 3. old.
69 Jakov Maltiel: *Nem álltak bosszút* (héberül), Tel Aviv, Am Oved, 1974, 75. old.
284. old. 70 Zivia Lubetkin Zuckerman tanúvallomása: 25. ü., 31. old.
71 Dr. Dvorjecki tanúvallomása: 27. ü., 31. old.
285. old. 72 Leib Garfunkel: *Kowno* (ma Kaunas) *zsidóságának elpusztítása* (héberül), Jeruzsálem, Jad Vasem, 1959, 43. old.
286. old. 73 Ugyanott, 48. old.
287. old. 74 Joseph Kermish cikke a *Galícia könyvé*-ben (héberül), 447. old.; Philip Friedman: *Jad Vasem-tanulmányok* (héberül), 2. köt., 1960, 85. old.

287. old. 75 *Stanisławów könyve*, 400. old. (héberül).
76 *Elpusztított közösségek krónikája: Prużana, Bereza, Mława*, (jiddisül), 407. old.
77 Grünbaum: *A kor arculata* (héberül), Jeruzsálem, Zionist Library, 1957–61, 392. old.

288. old. 78 *Prużana Jiszkor könyv* (héberül), 23. old.
79 Eliézer Jerusalmi: *Pinkas Shavli* (héberül), Jeruzsálem, Mosad Bialik, 1958, 107. old.

289. old. 80 Philip Friedman: *Martyrs and Fighters*, New York, Frederick A. Praeger, 1954. 99. old.

290. old. 81 Hilberg: id. mű, 236. old.
82 Höss: id. mű, 205. old.
83 Garfunkel: id. mű, 261. old.
84 Nachman Blumenthal: *Conduct and Actions of a Judenrat, Documents from the Białystok Ghetto*, Jad Vasem, Jeruzsálem, 1962, 748. old.
85 Ugyanott, 108. old.

291. old. 86 Ugyanott, 148. old.
87 Dr. Mark Dvorjecki: *Ellenállás és katasztrófa Vilniusban* (héberül). Tel Aviv, Mapai, 1951, 114. old. (T/275).
88 Kermish: id. mű, 446. old.
89 Jakob Poznański: *Emlékiratok a łódźi gettóról* (lengyelül), Łódź, Wydawnictwo Łódźkie, 1960, 152. old.
90 Reizl (Ružka) Korchak: *Flames in the Ash*, Machavia Sifriat Poalim, 1965, 3. kiadás, 121. old.

292. old. 91 Jan Mabolt: „The Ordnungsdienst in the Warsaw ghetto", *Jediot Beit Lohamey Hagetaot*, 1960. április, 36. old. (héberül).
92 *Book of Stanisławów*, 400. old.
93 *Bródy könyve* (héberül), 402. old.

293. old. 94 R. Korchak: id. mű, 125. old.
95 Ugyanott, 124. old.
96 Dvorjecki: id. mű, 400. old. (T/275).
97 Ugyanott, 401. old. (T/275).

294. old. 98 Abba Kovner tanúvallomása: 27. ü., 91. old.
99 Dvorjecki: id. mű, 404. old. (T/275).
100 Ugyanott.

295. old. 101 Jerusalmi: id. mű, 305. old.
102 Slomo Frank: *A łódźi gettó naplója* (jiddisül), Buenos Aires, Tzentral–Farband für Polische Jidden in Argentine, 1958, 34–35. old.

296. old. 103 Ugyanott, 354. és köv. old.
104 Isaiah Trunk: *A łódźi gettó* (jiddisül), 373. old.

296. old. 105 Sol Bloom: „Dictator of Łódź Ghetto", *Commentary*, 1947. február, 110–122. old., Trunk: id. mű, 374. old.
106 Nathan Eck: *Vándorlás a halál országútjain* (jiddisül), Jeruzsálem, Jad Vasem, 1960, 180. old.

297. old. 107 Friedman: id. mű, 68. old.
108 Ugyanott, 148–149. old.

298. old. 109 26. ü., 3. old.
110 Michal Weichert: A zsidók kölcsönös segélyezése, 1941–1945, *Háborús emlékiratok* (jiddisül), 3. köt., Tel Aviv, Ha-Menorah, 1963, 50. old.

299. old. 111 Ugyanott, 238. old.
112 Rachel Auerbach tanúvallomása: 26. ü., 3. old.
113 Weichert: id. mű, 376. old.
114 A Zsidó Történeti Intézet (Varsó) nyilvánosságra nem hozott dokumentumai.
115 Oskar Neumann: *A halál árnyékában* (héberül), Tel Aviv, A. S. Stein, 1958, 105. old.

300. old. 116 Rachel Auerbach tanúvallomása, 26. ü., 6. old.
117 Mordechaj Ansbacher tanúvallomása, 38. ü., 17. old.

301. old. 118 Cvi Schner: *A łódźi gettó kulturális életének története, 1940–41, Tanulmányok a katasztrófa és a lázadás történetéről* (héberül), 1951, 89. old.; Trunk: id. mű, 396. és köv. old.
119 Kermish: *Book of Galicia*, 444. old.

302. old. 120 T/258.
121 Judah Löb Girst: *A mélységből* (héberül), Jeruzsálem, Spero Foundation, 1949, 124. old.

303. old. 122 K. Shabbetai: *As Sheep to the Slaughter*, Bet Dagan: Keshev Press, 1962, 59. és köv. old.
123 Rachel Auerbach: *In the Streets of Warsaw 1939–1943*, Tel Aviv, Am Oved, 1954, 145. old. (T/257).
124 Hillel Seidman: *Varsói gettónapló* (héberül), Tel Aviv, Umah Umoledeth, 1946, 73. old., 228. és köv. old.

305. old. 125 Ringelblum: id. mű, 380. old.
126 Friedman: id. mű, 134. old.
127 Ugyanott, 136. old.
128 Dr. Dvorjecki tanúvallomása, 27. ü., 32. old.

306. old. 129 T/125 (ND L–18), 20. old.
130 Jakob Gurfein tanúvallomása, 21. ü., 28. és köv. old.

307. old. 131 Eck: id. mű, 89. old.

308. old. 132 Dr. Dvorjecki vallomása: 27. ü., 36. old.

309. old. 133 Aharon Peretz: *A táborokban nem sírtak* (héberül), Tel Aviv, Masadah, 1960, 35–36. old. – (Casablancában 1943. jan. 14–16-án Churchill és Roosevelt megállapodott, hogy foly-

tatják a háborút a tengelyhatalmak feltétel nélküli megadásáig. – A kiadó)

309. old. 134 Dr. Peretz tanúvallomása, 28. ü., 31. old.
135 Friedman: id. mű, 52–57. old.

310. old. 136 26. ü., 13. old.
137 Eck: id. mű, 37. old.
138 Dr. Dvorjecki: id. mű, 219. old. (T/275).
139 Girst: id. mű, 113. old.

311. old. 140 Dr. Adolf Berman tanúvallomása: 26. ü., 17. old.
141 Seidman: id. mű, 134. old.
142 Friedman: id. mű, 98. old.
143 27. ü., 21. old.

312. old. 144 Gusta Dawidson-Drenger: *Justina naplója* (héberül), lengyelből fordította Moses Singer, Tel Aviv, Meuchad Kibutz, 1953, 25. old.; T/259.
145 Zivia Lubetkin Zuckerman tanúvallomása, 25. ü., 22. old.
146 25. ü., 32. old.
147 T/289.

313. old. 148 27. ü.
149 Dawidson-Drenger: id. mű, 36–37. old.
150 Bar-On és Dov Levin: id. mű, 118. és köv. old.

314. old. 151 Korchak: id. mű, 64. old.

315. old. 152 26. ü., 37. old.
153 Dawidson-Drenger: id. mű, 48. old.
154 Ringelblum: id. mű, 221. old.

316. old. 155 Jitzhak Zuckerman tanúvallomása, 25. ü., 87. old.
156 Abba Kovner tanúvallomása, 27. ü., 67. old.
157 Jitzhak Zuckerman: *A gettók harcának könyve* (héberül), 113. old.
158 Dawidson-Drenger: id. mű, 110. old.
159 Aryeh Bauminger: *Krakkó könyve* (héberül), Jeruzsálem, Mosad Harav Kook, 1959, 423. old.

317. old. 160 T/254.
161 Bauminger: id. mű, 428. old.

318. old. 162 Mordechaj Tenenbaum-Tamarow: *A tűzvész krónikája* (héberül), Tel Aviv, Meuchad Kibutz, 1948, 61. és köv. old.

319. old. 163 Ugyanott, 82. old.
164 Haike Grossman: *A földalatti harcosok* (héberül), Merchavia, Sifriat Poalim, 1950, 308. old.; T/293.
165 L. Brener: *Ellenállás és halál Częstochowa gettójában* (jiddisül), Varsó, Zsidó Történeti Intézet, 1951, 121. old.
166 Ajzenstain: id. mű, 66. old.
167 Abba Kovner tanúvallomása, 27. ü., 86. old.

320. old. 168 Bar-On és Dov Levin: id. mű.
169 Eliézer Kerstadt tanúvallomása: 29. ü., 26. old.
170 Kermish: id. mű, 450. old.
171 T/215 (ND L–18), 23–24. old.

321. old. 172 Jitzhak Zuckerman tanúvallomása, 25. ü., 76. old.
173 25. ü., 72. old.; Tuvia Borzykowski: *Omló falak között* (jiddisből héberre fordítva), Varsó, a Lengyelországi HeChalutz, 1949, 22. old.

322. old. 174 T/274 (ND NO–2514).
175 Jitzhak Zuckerman tanúvallomása: 25. ü., 37. old.
176 Izrael Gutman: *Az ostromlottak lázadása* (héberül), Merchavia, Sifriat Poalim, 1963, 287. old.

323. old. 177 T/255.
178 Zivia Lubetkin Zuckerman tanúvallomása, 25. ü., 41. old.

324. old. 179 T/274 (ND 1061–PS).
180 Joseph Goebbels: *The Goebbels Diaries,* London, Hamish Hamilton, 1948, 273. old.
181 Gutman: id. mű, 396. old.
182 T/274 (ND 1061–PS).

325. old. 183 Goebbels: id. mű, 307. old.
184 Sassen, 23. szalag, 5. old.
185 Sassen, 23. szalag, 3. old.

TIZENKETTEDIK FEJEZET: ***A nagyhatalmak és a kisemberek***

328. old. 1 James G. McDonald, lemondólevél, London, 1936.
2 *Documents on American Foreign Relations, 1938,* Boston World Peace Foundation, 1. köt. 438. old.

329. old. 3 Arieh Tartakower és Kurt R. Grossmann: *The Jewish Refu gee,* New York, Institute of Jewish Affairs, World Jewish Congress, 1944, 415. old.
4 *Documents on American Foreign Relations, 1938,* 1. köt. 796. old.
5 *Policy, 1918–1945,* Washington, D. C. Government Printing Office, 1957, D. sorozat, 4. kötet, 481. old.
6 *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945,* D sorozat, 5. kötet, 895–896. old.
7 Norman H. Baynes (szerk.): *Speeches of Adolf Hitler,* London, Oxford University Press, 1943, 1. köt., 736. old.

330. old. 8 *Documents on British Foreign Policy,* 3. sorozat, III. kötet, 295. old.

330. old. 9 Joseph Goebbels: *Tagebücher aus den Jahren 1942–43*, Zürich, Atlantis Verlag, 1948, 302. old.
10 *Document on American Foreign Relations, 1938*, 1. kötet, 450. old.
11 Artur Eisenbach: *Hitler zsidóirtási politikája* (lengyelül), Varsó, 1961, 85–86. old.
331. old. 12 *Documents on American Foreign Relations, 1939*. Boston, World Peace Foundation, 2. köt., 66. old.
13 *The Ciano Diaries, 1939–1943*, New York, Garden City Publishing Co. 1947, 5. old.; *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*. D. sorozat, 4. köt., 548. old.
14 *Documents on American Foreign Relations, 1939*. 2. köt., 88. old.
15 *Documents on German Foreign Policy, 1918–1945*. D. sorozat, 4. köt., 340. old.
16 *Documents on American Foreign Relations, 1938*. 1. köt., 876. old.
332. old. 17 *American Jewish Year Book 1938–1940*. New York, American Jewish Committee, 41. köt., 356. old.
18 *American Jewish Year Book 1940–1941*, New York, American Jewish Committee, 42. köt., 371. old.
333. old. 19 Ugyanott, 445–446. old.
20 Ugyanott, 450. old.
21 T/645.
22 Winston Churchill: *The Second World War*, 2. köt, *Their Finest Hour*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1949. 646. old.
23 *Pets Magazine*, Chicago, 1940. A szerző cikkének sikerét megerősítette a folyóirat akkori szerkesztője, Mr. Bernard Davis, New York, jelenleg a Davis Publications Ltd-nél.
334. old. 24 *Documents on American Foreign Relations, 1942*, 3. köt., 152. old.
25 *Documents on American Foreign Relations, 1943*, 3. köt., 29. old.
26 Ugyanott, 38. old.
27 Ugyanott, 39. old.
335. old. 28 *Parliamentary Debates, House of Lords*, 1943. március 23., 126. köt., 41. sz. 854–855. old.
29 ND NG–4406.
30 *Documents on American Foreign Relations, 1940*. 2. köt., 568–570. old.
31 *Documents on American Foreign Relations, 1942–1943*, 5. köt., 662–663. old.; *War Speeches of Winston Churchill*, London, Cassell & Co., 1952, 2. köt. 59–66. old.
336. old. 32 *Punishment for War Crimes, the Inter-Allied Declaration*, London, H. M. Stationery Office, 1942, 11. old. (az értekezlet jegyzőkönyvével).
33 *Documents on American Foreign Policy*, 4. köt., 664. és köv. old.
34 A. Sharf: *A brit sajtó és a holokausztum. A Jad Vasem tanulmánya*, Jeruzsálem, 5. köt., 135. old. (héberül).
35 *Die Zeit*, 1941. október 14; T/1419.
36 *Jewish Chronicle*, London, 1941. november 14.
337. old. 37 Távirat Chajim Weizmannhoz, 1942. november 2. (a Weizmann-archívum bocsátotta rendelkezésre).
338. old. 38 Leib Kuperstein: *A „Struma" esete* (héberül), Tel Aviv, Am Oved, 1944.
39 *Parliamentary Debates, House of Lords*, 1942. március 10., 122. köt., 33. sz.
339. old. 40 Sumner Welles Eleanor Rooseveltnek, 1941. március 14. (a Weizmann-archívum bocsátotta rendelkezésre).
41 Az Európai Ügyosztály memoranduma, 1941. november 12.: *Documents on American Foreign Relations, 1941*, 2. köt. 875. old.
42 *Jewish Chronicle*, 1942. július 24.
340. old. 43 Keesing-féle *Contemporary Archives*, 4. köt., 1940–1943. 5506. old.
44 Jan Karski: *Story of a Secret State*, Boston, Houghton Mifflin, 1944, 383–387. old.
45 *Jewish Chronicle*, 1942. november 6.
341. old. 46 *The Times*, 1942. december 5.
47 *The Times*, 1942. december 22.
48 Goebbels: id. mű (németül 222. old., angolul 181. old.).
342. old. 49 *Parliamentary Debates, House of Lords*, 126. köt., 41. sz., 1943. március 23.
50 *American Jewish Year Book, 1943–1944*, 45. évf. 357. old.
343. old. 51 Ugyanott, 358. old.
52 Ugyanott, 359. old.
53 Emanuel Celler: *You Never Leave Brooklyn*, New York, John Day Co., 1953., 88. old.
54 *Unity in Dispersion*, New York, World Jewish Congress, 165. old.
55 Eleanor R. Rathborn: *Rescue the Perishing*, London, 1943.
344. old. 56 *Parliamentary Debates, House of Commons*, 1943. május 19.

389. köt. 67. old. (a vita: 1117–1196. old.; Eden válasza: 1196. és köv. old.).

344. old. 57 Alex Weissberg: *Advocate for the Dead, the Story of Joel Brand*, London, A. Deutsch, 1958, 167. old. (Németből fordítva, eredeti címe: *Die Geschichte von Joel Brand.*)
58 *Jewish Chronicle*, 1943. május 21.
59 T/1055 (ND NG–1794, NG–4747).

345. old. 60 *Congressional Record*, 89. köt., 6. rész, 8125. old.
61 Ugyanott, 8. rész, 10 783. old.
62 Ugyanott, 7. rész, 9305. old.
63 Ugyanott, 9. rész, A. 907. old.
64 Mercedes M. Randall: *The Voice of Thy Brother's Blood*, Washington D. C. Women's.

346. old. 65 International League for Peace and Freedom, 1944. *Congressional Record*, 88. köt., 7. rész, 9537. old.
66 Roosevelt üzenete a kongresszushoz: 1944. június 12.
67 Francis Biddle igazságügy-miniszter és Robert E. Reynolds szenátor levélváltása: 1944. június 14–23. (A Jewish Agency archívuma bocsátotta rendelkezésre.)
68 Stephen Wise: *Challengting Years*, New York, Putnam, 1949, 276–277. old.; „The Morgenthau Diaries, Part VI", *Collier's* 1947. november.

347. old. 69 Ugyanott.
70 Wise: id. mű, 278–279. old.

348. old. 71 Ringelblum: id. mű, 377. old. (jiddisül) (az angol verzióban: 295–297. old., *Notes from the Warsaw Ghetto*, id. mű).

349. old. 72 Karski: id. mű, 320. és köv. old.
73 Goebbels: id. mű, 311. old.

350. old. 74 Dr. Weizmann kérése, hogy bombázzák Auschwitzot, és a brit válasz: T/1177.
75 *Parliamentary Debates, House of Commons*, 642. köt., 202–203. old. Továbbá: *Guardian*, 1961. június 5.
76 *Jewish Chronicle*, 1962. november 16.; 1963. január 11., 7. old.

351. old. 77 Leonard Cheshire repülő ezredes kijelentése: *Sunday Telegraph*, 1961. június 4.
78 *Unity in Dispersion*, id. mű, 167. old.
79 *Jewish Chronicle*, 1963. február 1.
80 T/1117.

353. old. 81 *A diaszpórában* (héberül), World Zionist Organization, 1963, 2. sz. 9–10. old.
82 Karski: id. mű, 336. old.

355. old. 83 Menahem Bader: *Szomorú küldetés* (héberül) Merchavia,

Sifriat Poalim, 1954, 95. old. További anyag a mentőakciókról: Eliahu Dobkin: *Kivándorlás és menekítés a nagy pusztulás éveiben* (héberül), Jeruzsálem, Rubin Maas, 1946; Chajim Barlas: *Jelentés a mentőakciókról* (héberül); The Jewish Agency for Palestine: *Küldöttek a diaszpórában* (héberül).

356. old. 84 W. O. Dwyer jelentése: *Final Summary Report to Executive Director, War Refugee Board*, Washington, D. C., 1945. szeptember 15.

357. old. 85 Ira A. Hirschmann: *Life Line to a Promised Land*, New York, Vanguard Press, 1946, 51. és köv. old.
86 *Final Summary Report:* id. mű, 49. old.

358. old. 87 Az 1944. június 7-i konferencia jegyzőkönyve (a Jewish Agency archívuma bocsátotta rendelkezésre).
88 Winston S. Churchill: *The Second World War*, 6. köt. *Triumph and Tragedy*, Boston, Houghton Mifflin, 1953, 693. old.
89 T/1177.

359. old. 90 Sassen, 44. szalag, 5. old.
91 *Der Lautlose Aufstand*, 46. old.
92 Philip Friedman: *Their Brothers' Keepers*. New York, Crown Publishers, 1957, 135. old.; Jitzhak Levin: *Speciából érkeztem* (héberül), lengyelből ford. Dov Stock, Tel Aviv, Am Oved, 1947.

360. old. 93 XII. Pius *Summi Pontificatus* enciklikája: *New York Times*, 1939. október 28.
94 U. S. *Diplomatic Papers*, 1942, III. köt., 772–777. old., Günther Levy: *The Catholic Church and Nazi Germany*, McGraw-Hill Book Company, 1964, 298–299. old.
95 Günther Levy: id. mű, 303–304. old.
96 Philip Friedman: *Das Andere Deutschland: Die Kirchen*, Berlin, Arani, 1960, 13. old.; Günther Levy: *„Pius XII., the Jews and the German Catholic Church", Commentary*, 1964. február, 24. old., továbbá Günther Levy: *The Catholic Church and Nazi Germany*, 276. old.

361. old. 97 *Der Lautlose Aufstand:* id. mű, 47. és köv. old.
98 Hilberg: id. mű, 440. old.
99 Theodor Lavi: *A román zsidóság a második világháborúban* (héberül), Jeruzsálem, Jad Vasem és a Román Zsidók Uniója, 1965, 85. és 111. old.
100 Warmbrunn: id. mű, 161. old.
101 *Wiener Library Bulletin*, 8. köt. (1954), 5–6. old., 40–42. old.
102 Korchak: id. mű, 64. old.
103 ND NG–5127.

362. old. 104 Léon Poliakov: „The Vatican and the Jewish Question", *Commentary*, 1950. november, 445. old.; Levy: *The Catholic Church and Nazi Germany*, 297. old.
105 Hilberg: id. mű, 409. old.
106 Livia Rotkirchen: *A szlovák zsidók elpusztítása* (héberül), Jeruzsálem, Jad Vasem, 1961, 28. old.; Karol Sidor: *Sest rokov pri Vatikane* (szlovákul), Scranton, Pennsylvania, Obrana Press, 1947. 64. old.
107 Sidor: id. mű, 38. old.
108 Karol Sidor: id. mű, 141. és 142. old., Hilberg: id. mű, 469–470. old.
109 Rotkirchen: id. mű, 29. old.
110 Chajim Barlas: „XXIII. János pápa és magatartása a zsidók iránt", *Davar* (héber napilap), 1959. november 4.
111 Rotkirchen: id. mű, 33. old.
363. old. 112 Ugyanott, 29. old.
113 Sidor: id. mű, 148. old.
114 Goebbels: id. mű, 118. old.
115 *Goebbels Tagebücher*, id. mű, 246. old. (német kiadás); az angol kiadásból ez a passzus kimaradt.
116 Ugyanott, 233. old. (angol kiadás).
117 ND NG–5027; Hilberg: id. mű, 429. old., továbbá Saul Friedlander: *Pie XII et le IIIe Reich*, Paris, Éditions du Seuil, 1964.
118 T/620 (ND NG–5027); Günther Levy: id. mű, 301. old.
364. old. 119 ND NG–5027; Levy: id. mű, 302. old.
120 Poliakov: *Commentary:* id. mű, 441. old.
121 Sassen, 25. szalag, 5. old.
122 *Summa Iniuria oder Durfte der Papst schweigen?* (németül), Rowohlt Taschenbuch Verlag. 591. old.
123 W. Bartoszewski: *Conspiratory Polish Publications on Jewish Matters, 1939–44*. Varsó, Twórczość, 1962, 9. sz.
365. old. 124 Kerstein: id. mű (német kiad.), 180. old. (angol kiad., 145. old.)
125 Ugyanott, 1972. és köv. old. (német kiad.); 141. old. (angol kiad.).
366. old. 126 *Hitler's Europe*, Survey of International Affairs, 1939–1946, Toronto, Oxford University Press, 527. old.
127 T/581.
367. old. 128 Kurt R. Grossmann: *Die Unbesungenen Helden*, Berlin, Arani Verlag, 1957, 374. old.
129 David Melchior tanúvallomása, 35. ü., 37. old. (Célzás – alább – Dunkerque-re; 1940 nyarán a dunkerque-i vereség után a brit expedíciós haderő maradványait hasonló áldozatos összefogással menekítették át Angliába. – A kiadó)
367. old. 130 T/584 (ND Steengracht–35).
131 T/586 (ND NG–3920).
371. old. 132 27. ü., 81. és köv. old.
133 64. ü., 61. old.
372. old. 134 A Jad Vasem archívumának anyagából; továbbá Grossmann: id. mű, és Friedman: *Their Brothers' Keepers*.
374. old. 135 T/1234; T/1244.

HARMADIK RÉSZ

Az igazság malmai

TIZENHARMADIK FEJEZET: ***Szökés és elfogatás***

380. old. 1 T/84, 16. old.
2 T/86, 3. old.
3 T/1113, 149. old.
4 Kasztner idézte, T/1113, 149. old.; Wisliceny szerint „szó szerint így volt" (Eichmann-nal folytatott beszélgetésében): T/1116, 17. old.
381. old. 5 T/84, 14. old.
6 T/37, 306. old.
7 IMT, 16. köt., 498. old.
8 T/84, 17. old.
382. old. 9 T/57, 10. bek.; T/58, 22. old.
10 Sassen, 3. szalag, 1–2. old.
11 Sassen, 13. szalag, 7. old.
383. old. 12 Sassen, 48. szalag, 2. old.
13 Sassen, 65. szalag, 12. old.
14 Sassen, 48. szalag, 8. old.
15 Sassen, 48. szalag, 7. old.
384. old. 16 Sassen, 48. szalag, 10. old.; 88. ü., 26. old.
17 *Der Stern*, 1960. június 25.
385. old. 18 Sassen, 4. szalag, 3. old.
19 T/1168; G. M. Gilbert: id. mű, 102. old.
20 Sassen, 11. szalag, 1. old.
386. old. 21 *Der Stern*, 1960. június 25.
22 IMT, 22. köt., 496. old.
23 IMT, 19. köt., 405. old.

387. old. 24 *Der Stern,* 1960. június 25.
25 *Der Stern,* 1960. július 9.
26 (T/46): T/37, 2682–2683. old.
388. old. 27 Ugyanott.
28 T/37, 397. old.
29 Sassen, 3. szalag, 3. old.
389. old. 30 *Jerusalem Post,* 1961. április 19, 4. old.
393. old. 31 T/3; Gideon Hausner: *6 000 000 Accusers,* Jeruzsálem, *Jerusalem Post,* 1961, 184. old.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET: ***A per előkészítése***

396. old. 1 T/44.
2 T/37, 360. old.
397. old. 3 T/37, 360–361. old.
4 Hull: id. mű, 83. és 116. old.
5 96. ü. 7. old.
399. old. 6 Less kihallgatja Eichmannt: T/37, 368–371. old.
401. old. 7 T/37, 410. old.
8 T/37, 941. old.
402. old. 9 Sassen, 37. szalag, 9. old.
10 T/37, 1646. old.
11 T/37, 1646–1648. old.
12 T/166 (ND NO–5322).
13 T/37, 1658. old.
403. old. 14 T/37, 1659–1662. old.
15 T/37, 1676. old.
16 Léon Poliakov: *Harvest of Hate,* Siracusa, Syracuse University Press, 1954.
17 Gerald Reitlinger: *Die Endlösung,* 27. old.
18 Joseph Tenenbaum: *Race and Reich,* New York: Twayne Publishers, 1956, 242. old.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET: ***A bűnvádi eljárás néhány problémája***

420. old. 1 64. ü., 26. old.
428. old. 2 T/37, 1273. old.

TIZENHATODIK FEJEZET: ***A csata kezdete***

435. old. 1 *American Jewish Year Book,* 1962, 95–97. old. Továbbá: *The Eichmann Case in the American Press.* American Jewish Committee, Institute of Human Relations Press, 1962.
439. old. 2 1. ü., 26. és köv. old.; továbbá Hausner: id. mű, 179. és köv. old.
442. old. 3 1. ü., 46. és köv. old., Hausner: id. mű, 186. és köv. old.
4 *United Nations Treaty Series,* 162. köt., 165. old.
443. old. 5 *U. S.* v. *Insull,* 8. Fed. Sup., 310.
6 *Frisbie* v. *Collins,* 1952, 96. L. ed., 541. old.
7 *R.* v. *Officer Commanding Depot Battalion, R. A. S. C., ex parte Elliot* (1949), *All England Law Reports,* 373. old.
8 U. N. Document A/2136; U. N. Document A/2645.
444. old. 9 *The „Lotus" Case,* Publication of the Court of International Justice, Series A, No. 10.
445. old. 10 Blackstone: *Commentaries on the Laws of England,* 12th ed., Book IV., 71. old.; és Grotius: *De jure belli ac pacis,* Book Two, 20. fejezet, 40. bekezdés (fordította: G. R. Loomis: New York, 1949).
11 Morris Greenspan: *The Modern Law of Land Warfare,* University of California Press, 1959, 503. old.; *Re Piracy* Jure Gentium (1934), Appel Cases, 586. old.; *British Year Book of International Law,* 28. köt. (1951), 392. old.
446. old. 12 T/51.
13 *Law Reports of Trials of War Criminals,* 1. köt., 106. old.
447. old. 14 Reinhard Henkys: *Die Nationalsozialistischen Gewaltverbrechen,* Stuttgart–Berlin, Kreuz-Verlag, 1964, 189. old.
448. old. 15 IMT, I. köt., 227. old.
16 *Ohlendorf and others* perben (9. sz. ügy), TWC, 4. köt., 459. old.
17 Ugyanott, 497. old.
449. old. 18 U. N. Document A/1306, *Yearbook of the International Law Commission, 1950,* 2. köt., 364. old.
450. old. 19 Ítélet az *U. S. v. Pohl and others* perben (4. sz. ügy), TWC, 5. köt., 968. old.
451. old. 20 5. ü., 16. és köv. old.
453. old. 21 6. ü., 1. old.
22 *Jedioth Aharonoth,* 1961. április 16.
454. old. 23 *Sunday Times,* 1961. április 16.
24 *New York Herald Tribune,* 1961. április 15.
25 *The Observer,* 1961. április 13.
455. old. 26 *Daily Telegraph,* 1961. április 19.

TIZENHETEDIK FEJEZET: *A vád*

458. old. 1 Hausner: *6 000 000 Accusers;* 6–7–8. ü.
460. old. 2 9. ü., 41. és köv. old.
461. old. 3 Salo Baron professzor tanúvallomása: 12. ü., 31. és köv. old.
4 Zindel Smuel Grinszpan tanúvallomása: 14. ü., 41. és köv. old.
462. old. 5 Dr. Benno Cohen tanúvallomása: 14. ü., 56. és köv. old.
6 T/60.
7 Moritz Fleischmann tanúvallomása: 16. ü., 81. és köv. old.
8 Dr. David Meretz tanúvallomása: 19. ü., 6. és köv. old.
463. old. 9 Cvi Pechter tanúvallomása: 21. ü., 1. és köv. old.
10 Dr. Leon Wells tanúvallomása: 22. ü., 12. és köv. old.
464. old. 11 Höss nyilatkozata, T/90, 6. old.; T/217 (ND NO–4498–B); Wisliceny kijelentése: T/84, 17. old.; T/85, 9. old.
465. old. 12 Zivia Lubetkin Zuckerman tanúvallomása: 25. ü., 32. és köv. old.
466. old. 13 Beisky bíró tanúvallomása: 21. ü., 61. és köv. old.
14 Leona Neumann tanúvallomása: 30. ü., 2. és köv. old.
468. old. 15 Dr. Aharon Peretz tanúvallomása: 30. ü., 2. és köv. old.
469. old. 16 37. ü., 21. old.
473. old. 17 41. ü., 22. old.
474. old. 18 39. ü., 31. old.
476. old. 19 T/657.; T/688.
20 ND 1919–PS. A vádhatóság előterjesztett kivonatai T/1288. számmal jelölve.
21 Sassen, 47. szalag, 11. old.
22 T/84, 9. old.
23 Sassen, 1. szalag, 7–8. old.
477. old. 24 95. ü., 29–30. old.
25 T/37, 250. old.; Sassen, 62. szalag, 5. old.
26 Sassen, 62. szalag, 5. old.
27 Höss tanúvallomása Nürnbergben, T/1357 (IMT, 11. köt., 438. és köv. old.); Höss krakkói tanúvallomása, T/1356.
28 T/90.
29 T/90.
478. old. 30 Sassen, 38. szalag, 2. old.
31 T/37, 176. old.
32 Ítélet az *U. S. v. Pohl és mások* perben (4. sz. ügy), TWC, 5. köt., 981. old.
33 Gustave M. Gilbert tanúvallomása: 55. ü., 1. és köv. old.
479. old. 34 T/1170.
35 T/1362–T/1371 (ND NO–085–089, NO–303, NO–807).

480. old. 36 T/1372.
483. old. 37 Freudiger tanúvallomása: 51. ü., 32. és köv. old.
38 Dr. Bródy Sándor tanúvallomása: 52. ü., 90. és köv. old.
39 Reich Margó tanúvallomása: 53. ü., 26. és köv. old.
40 T/1148–T/1150.
485. old. 41 Gordon Ábrahám tanúvallomása: 54. ü., 1. old.
42 T/1113, 43. old.
486. old. 43 Slavik bécsi tanúvallomása: XVI. sz. vallomás.
44 Joel Brand tanúvallomása: 56. ü., 2. és köv. old.; 57. ü., 11. és köv. old.
45 Weizmann Edennek, véleménycsere: 1944. július 6., T/1177.
46 A londoni külügyminisztérium Mose Sharettnek (Shertoknak), 1944. július 12. T/1177.
47 Emlékeztető, 1944. július 6. T/1177.
487. old. 48 A londoni külügyminisztérium válasza: 1944. július 15.: T/1177.
49 T/1177.
50 T/1261.
51 T/1263.
52 T/89.
53 T/1267, T/1268; továbbá Haggag főfelügyelő tanúvallomása, 74. ü., 6–7. old.
488. old. 54 T/37, 568–569. old.
489. old. 55 Gerstein özvegyének tanúvallomása: T/1311.
56 T/1315.
57 A svéd külügyminisztérium nyilatkozata: T/1312.
58 T/1306.
493. old. 59 74. ü., 1. old.; 88. ü., 15–16. old.
494. old. 60 73. ü., 51. és köv. old.
496. old. 61 73. ü., 58. és köv. old.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET: *A védelem*

498. old. 1 75. ü., 61. és köv. old.
499. old. 2 76. ü., 1–20. old.
3 79. ü., 3. old.
4 79. ü., 56., 68. old.
5 79. ü., 4. old.
6 79. ü., 4. old.
500. old. 7 79. ü., 13., 14. old.
8 87. ü., 24. old.
501. old. 9 90. ü., 14. old.

501. old. 10 76. ü., 36. old.
502. old. 11 76. ü., 16. old.
12 76. ü., 21. old.
13 82. ü., 1. old.
14 76. ü., 81. old.
15 83. ü., 17. old.
503. old. 16 78. ü., 17. old.
17 98. ü., 37. old.
18 81. ü., 3. old.
19 87. ü., 4–5. old.
20 N/97 (ND 2376-PS).
21 87. ü., 12. old.
22 87. ü., 22. old.
23 86. ü., 18. old.
504. old. 24 *Jerusalem Post*, 1961. június 30.
25 Becher 1947. július 7-i kihallgatása: T/689, 17. old.
26 86. ü., 18. old.
27 87. ü., 1. old.
28 86. ü., 12. old.
505. old. 29 86. ü., 13. old.
30 86. ü., 15. old.
31 78. ü., 11. old.
32 82. ü., 7. old.
33 75. ü., 66. old.
506. old. 34 N/20.
35 N/2.
36 88. ü.
507. old. 37 Sassen, 42. szalag, 1–2. old.
508. old. 38 88. ü., 23. old.
39 105. ü., 21. old.
40 90. ü., 1–2. old.
41 97. ü., 7–8. old.
42 97. ü., 7. old.
43 94. ü., 23. old.
44 T/94.
509. old. 45 T/97 (ND L-361).
46 92. ü., 1. old.
47 94. ü., 2. old.
48 102. ü., 10. old.
49 98. ü., 30. old.
50 T/310 (ND NG-2652-A).
51 98. ü., 30. old.
52 99. ü., 5. old.

510. old. 53 T/268.
54 99. ü., 13. old.
55 99. ü., 15. old.
56 T/266.
57 99. ü., 21. old.
58 99. ü., 23. old.
59 92. ü., 15. és köv. old.
60 91. ü., 21. és köv. old.
61 98. ü., 29. old.
511. old. 62 T/469.
63 T/612.
64 93. ü., 5. old.
65 97. ü., 16. old.
66 T/991 (ND NG-5051).
67 93. ü., 5. old.
68 91. ü., 21. old.
69 91. ü., 9. old.
512. old. 70 98. ü., 39. old.
71 79. ü., 8. old.
513. old. 72 93. ü., 24. old.
73 102. ü., 15. old.
514. old. 74 95. ü., 27. old.
75 Höss: id. mű, 207. old.
76 95. ü., 25. old.
77 93. ü., 25. old.
78 Ugyanott.
515. old. 79 T/37, 224. old.
80 99. ü., 9. old.
516. old. 81 Ugyanott.
82 88. ü., 26. old.
83 95. ü., 33. old.
517. old. 84 95. ü., 35. old.
85 95. ü., 35. old.
86 95. ü., 29. old.
87 96. ü., 7. old.
88 91. ü., 20. old.
518. old. 89 88. ü., 28. old.
90 98. ü., 39. old.
91 95. ü., 17. old.
519. old. 92 104. ü., 24. old.
93 *France-Soir*, 1961. július 7.
521. old. 94 105. ü., 6. old.
95 105. ü., 12. old.

521. old. 96 105. ü., 17. old.
522. old. 97 106. ü.
98 106. ü., 11. old.
523. old. 99 Höss: id. mű, 170–171. old.
100 106. ü.
525. old. 101 107. ü.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET: *A védelem tanúi*

527. old. 1 20. ü., 2–3. old.
530. old. 2 Hermann Krumey nyilatkozata; IX. sz. vallomás, 107. ü., 25. és köv. old.
532. old. 3 30. ü., 1. old.
533. old. 4 Höttl tanúvallomása; I. sz. vallomás, 85. ü., 13. és köv. old.
534. old. 5 Huppenkothen esküvel erősített írásbeli nyilatkozata Nürnbergben, T/159 (ND Gestapo–39/A).
535. old. 6 Huppenkothen II. sz. vallomás, 85. ü., 12. és köv. old.
536. old. 7 Dr. Horst Grell tanúvallomása: V. sz. vallomás, 85. ü., 20. és köv. old.
8 88. ü., 8. old.
538. old. 9 Dr. Eberhard von Thadden tanúvallomása: III. sz. vallomás, 85. ü., 14. old.
10 Dr. Edmund Veesenmayer: XIII. sz. vallomás, 108. ü., 3. és köv. old.
11 108. ü., 13. old.
12 Kurt Becher tanúvallomása: VI. sz. vallomás, 85. ü., 21. old.
539. old. 13 Dr. Max Merten tanúvallomása: VIII. sz. vallomás, 107. ü., 25. old.
14 114. ü., 31. old.
15 Herbert Kappler tanúvallomása: XV. sz. vallomás, 108. ü., 17. és köv. old.
16 Franz Novak tanúvallomása: XII. sz. vallomás, 108. ü., 3. és köv. old.
540. old. 17 Joe J. Haydecker és Johannes Leeb: *Der Nürnberger Prozess; Bilanz der 1000 Jahre* Kiepenheuer und Witsch, 1960, 520. old.
541. old. 18 Von dem Bach-Zelewski tanúvallomása; XIV. sz. vallomás, 108. ü., 108. és köv. old.
542. old. 19 Otto Winkelmann tanúvallomása: XI. sz. vallomás, 108. ü., 1. old.
20 Jüttner tanúvallomása: IV. sz. vallomás, 85. ü., 19. old.
21 Grüber lelkész a *Landsknecht*-ekről: 41. ü., 76. old.

543. old. 22 Alfred Six tanúvallomása: VII. sz. vallomás, 107. ü., 21. és köv. old.
544. old. 23 Richard Baer: X. sz. tanúvallomás, 107. ü., 33. és köv. old.
24 101. ü., 15. old.

HUSZADIK FEJEZET: *Az összegezések*

547. old. 1 110–113. ü.
561. old. 2 114. ü. Továbbá: Verteidigung, *Adolf Eichmann, Plädoyer von dr. Robert Servatius*, Verlag Ferdinand Harrach, 1961.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET: *Az ítélet*

E fejezet minden hivatkozása – öt kivétellel – a jeruzsálemi kerületi bíróság ítéletére vonatkozik. A bekezdés (bek.) száma a hivatalos héber szövegre utal.

576. old. 1 1. bek.
577. old. 2 2. bek.
578. old. 3 3. bek.
4 7. bek.
5 7. bek.
6 12. bek.
579. old. 7 2. bek.
8 26. bek.
9 Eugène Aroneanu: *Le Crime contre l'humanité*, Paris, Librairie Daloz, 1961.
10 30. bek.
580. old. 11 33. bek.
12 34. bek.
13 34. bek.
14 35. bek.
15 41. bek.
581. old. 16 53. bek.
17 60. bek.
582. old. 18 63. bek.
19 64. bek.
20 64. bek.
21 65. bek.
22 65. bek.
23 67. bek.
24 68. bek.

583. old. 25 73. bek.
26 76. bek.
27 76. bek.
584. old. 28 81. bek.
29 86. bek.
30 88. bek.
31 111. bek.
585. old. 32 111. bek.
33 111. bek.
34 113. bek.
35 115. bek.
586. old. 36 116. bek.
37 116. bek.
38 117. bek.
587. old. 39 119. bek.
40 139. bek.
588. old. 41 139. bek.
42 139. bek.
43 122. bek.
44 131. bek.
589. old. 45 135. bek.
46 135. bek.
47 136. bek.
48 137. bek.
590. old. 49 141. bek.
50 145. bek.
51 166. bek.
591. old. 52 167. bek.
53 169. bek.
54 169. bek.
55 170. bek.
592. old. 56 176. bek.
57 176. bek.
58 176. bek.
59 180. bek.
60 180. bek.
593. old. 61 182. bek.
62 182. bek.
63 185. bek.
64 186. bek.
65 190. bek.
594. old. 66 192. bek.
67 195. bek.

594. old. 68 195. bek.
69 205. bek.
595. old. 70 208. bek.
71 208. bek.
72 210. és 211. bek.
73 213. bek.
596. old. 74 216. bek.
75 216. bek.
76 217. bek.
77 220. bek.
597. old. 78 222. bek.
79 225. bek.
80 226. bek.
81 227. bek.
82 229. bek.
83 231. bek.
598. old. 84 233. bek.
85 235. bek.
86 237. bek.
87 238. bek.
88 241. bek.
599. old. 89 242. bek.
90 243. bek.
600. old. 91 243. bek.
92 244. old.
93 244. old.
602. old. 94 120. ü., 1. és köv. old.
604. old. 95 120. ü., 31. és köv. old.
96 120. ü., 54. és köv. old.
606. old. 97 121. ü.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET: ***Fellebbezés és utóhangok***

613. old. 1 Dr. Servatius a fellebbviteli bíróságon, 1. ü.
614. old. 2 T/492–495 (ND NG–4978).
3 T/513.
4 Fellebbviteli bíróság, 1. ü., 121. old.
5 Fellebbviteli bíróság, 2. ü., 12. old.
615. old. 6 Sassen, 67. szalag, 9. old.; a keresztkérdések során: 104. ü., 26–27. old.
616. old. 7 Fellebbviteli bíróság, 5. ü.

A fellebbviteli bíróság ítéletének következő idézetei a hiteles angol fordításból valók:

616. old. 8 I. rész, 5. bek.
617. old. 9 I. rész, 8. bek.
10 I. rész, 11. bek.
11 I. rész, 12 (a). bek.
12 I. rész, 12 (b). bek.
618. old. 13 I. rész, 12 (d). bek.
14 I. rész, 13 (8) (a). bek.
15 Ugyanott.
619. old. 16 I. rész, 14. bek.
17 I. rész, 15 (d). bek. 35. old.
18 III. rész, 1. bek.
19 III. rész, 7. bek.
20 III. rész, 8. bek.
21 III. rész, 13. bek.
620. old. 22 Ugyanott.
23 III. rész, 15. bek.
24 Ugyanott.
25 III. rész, 17. bek.
621. old. 26 III. rész, 18. bek.
27 *Jerusalem Post*, 1962. május 31.

HUSZONHARMADIK FEJEZET: ***Elmélkedés – három évvel később***

628. old. 1 A könyv megjelenése után, 1967-ben a II. Vatikáni Zsinat elhatározásából VI. Pál pápa a VIII. deklarációjának a 945–949. dekrétumaiban kijelenti, hogy azokat a bibliai történeteket, melyek a zsidók Krisztus-megfeszítésében ismert viselkedéséről beszélnek, a hitoktatásban és az Isten igéjének prédikálásában ne élezzük ki. (947)
Az egyház minden üldözést, ami az embereket éri, belefoglalva a zsidókat is, az evangéliumi szeretet alapján elítél, tehát az antiszemita megnyilatkozást is ellenzi, bármely időben is történt vagy történik. (948)
Az egyház minden faji, vallási üldözést elítél, Krisztus mindenkiért meghalt, Krisztus megváltó halála egyetemes. (949)
(Concilii Oecumenici Vaticani II. Constitutiones. *Róma 1967.*) (A kiadó)
630. old. 2 *Abendpost*, 1964. június 23., 24.
632. old. 3 Jackson levele Weizmannhoz, 1946. január 7. (a Weizmann-archívum bocsátotta rendelkezésre).

2

KÖNYVEK A PERRŐL

Mindkét bíróság ítéletének, a pernyitó és a záróbeszédnek, továbbá a tanúvallomásoknak a teljes szövegét héber nyelven tették közzé. A pernyitó beszédet ezenkívül jiddis, angol, német, francia, orosz, olasz és spanyol nyelven is közreadták.

Az alábbiakban felsorolunk néhány olyan művet, amely bővebben foglalkozik a perrel.

Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem*, New York, The Viking Press, 1963. *(angolul)*
Barlas, Blumenthal és Kermish: *The Holocaust and the Trial* (3 kötet) *(héberül)*
Gouri, Haim: *La cage de verre*, Párizs, A. Michel, 1964. *(franciául)*
Grun, Herbert: *Proces Jeruzalemu*, Ljubljana, Mladiska Knjiga, 1961. *(szlovénül)*
Hamrin, Agne: *Bokslut i Jerusalem*, Stockholm, Bonniers, 1961. *(svédül)*
Herzberg, Abel, J.: *Eichmann is Jerusalem*, Den Haag B. Bakker, 1962. *(hollandul)*
Kakol, Kazimierz: *Adolfa Eichmanna droga do Bejt Heam*, Varsó, Iskry, 1962. *(lengyelül)*
Kaul, Friedrich S.: *Der Fall Eichmann*, Das Neue Berlin, 1963. *(németül)*
Kempner, Robert M. W.: *Eichmann und Komplizen*, Zürich, Europa Verlag, 1961. *(németül)*
Mnačko, Ladislav: *Ja, Adolf Eichmann*, Bratislava, 1962. *(szlovákul)*
Mulisch, Harry: *De zaak 40/61. Een reportage*, Amszterdam, Uitgeverij de Bezige Bij, 1963. *(hollandul)*
Neellessen, Bernd: *Der Prozess von Jerusalem*, Düsseldorf, Econ Verlag, 1964. *(németül)*
Papadatos, Peter: *The Eichmann Trial*, London, Stevens 1964. *(angolul)*
Pardo, Paul: *Processo al terzo Reich. Il processo Eichmann giorno per giorno*, Roma Editori Riuniti, 1962. *(olaszul)*
Pearlman, Maurice: *The Capture and Trial of Adolf Eichmann*, New York, Simon and Schuster, 1963. *(angolul)*
Poliakov, Léon: *Le procès de Jérusalem*, Párizs, Calmann–Lévy, 1963. *(franciául)*

Robinson, Jakob: *And the Crooked Shall be Made Straight*, New York, Macmillan, 1965. *(angolul)*
Russell, Lord Edward Frederick Langley: *The Trial of Adolf Eichmann*, London, W. Heinemann, 1962. *(angolul)*
Santander, Silvano: *El Gran Proceso*, Buenos Aires, Ediciones Silva, 1961. *(spanyolul)*
Schmorak, Dr. Dov B.: *Sieben sagen aus*, Berlin–Grunewald, Arnai, 1962. *(németül)*
Schön Dezső: *A jeruzsálemi per*, Jeruzsálem, Újkelet Kiadó, 1962. *(magyarul)*

A világsajtó és az Eichmann-per:
The Eichmann Case in the American Press, The American Jewish Committee, Institute of Human Relations Press 1962. *(angolul)*
The Eichmann Case – Reactions in West Germany, Midstream, 1961. (reprint) *(angolul)*
Der Eichmann-Prozess in der deutschen öffentlichen Meinung, Frankfurt a. M., Ner-Tamid, 1961. *(németül)*

3

NÉVMAGYARÁZAT ÉLETRAJZI ADATOKKAL

(A névmagyarázatban csak a tárgyalt időszakban nagyobb szerepet játszó személyek nevei és adatai találhatók.)

Adenauer, Konrad – német politikus, 1917 és 1933 között Köln főpolgármestere, 1920-tól 1932-ig a porosz államtanács elnöke. 1945 után megszervezte a Kereszténydemokrata Uniót (CDU), melynek elnöke lett. 1949-től 1963-ig a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja. 1967-ben halt meg.

Antonescu, Ion – marsall, 1940. szeptember 4-től román miniszterelnök, 1940. szeptember 14-től 1944. augusztus 23-ig „államvezető". 1946. június 1-én a román népbíróság halálra ítélte, és kivégezték.

Antonescu, Mihai – jogászprofesszor, miniszterelnök-helyettes és románosításügyi miniszter, 1941. július 3-tól 1944. augusztus 23-ig külügyminiszter.

Badoglio, Pietro – olasz tábornagy, 1935-ben az Abesszínia ellen viselt háború főparancsnoka, majd a meghódított Abesszínia alkirálya. 1940 júniusától 1940 decemberéig az olasz haderő főparancsnoka. Mussolini bukása után, 1943. július végétől 1944 júniusáig miniszterelnök és külügyminiszter.

Baky László – 1919–1920-ban különítményes tiszt. A különítmények feloszlatása után a csendőrséghez kerül, csendőr őrnagyi rangban kéri nyugdíjazását. A 30-as évek második felétől szoros kapcsolatban áll a Gestapóval. Eleinte együtt halad Szálasival, de már 1940 őszén szembekerül vele. 1944. április elejétől 1944. szeptember 2-ig belügyi államtitkár – Endre Lászlóval korlátlan hatalommal hajtják végre a zsidók gettóba zárását, a vidéki zsidók deportálását. A Népbíróság mint háborús főbűnöst 1946-ban halálra ítélte, és kivégezték.

Becher, Kurt – SS-Standartenführer (ezredes), a Höhere SS und Polizeiführer in Ungarn gazdasági megbízottja 1944 májusától 1944 decemberéig. Feladata volt az SS gazdasági és beszerzési ügyei mellett a magyarországi zsidó finánctőkések vagyonának megszerzése az SS számára. (SS–WM ügylet) 1944. október 16-a után Magyarország gazdasági kiürítésének egyik irányítója.

Ben-Gurion, David – izraeli politikus, a jobboldali szocialista Mapai-párt egyik vezetője, 1948 és 1954 között Izrael első miniszterelnöke, 1955-től 1963-ig miniszterelnök és hadügyminiszter.

Bormann, Martin – a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (NSDAP) egyik vezetője, a pártkancellária főnöke, Hitler titkára, 1945. április végén, a berlini csata idején eltűnik.

Braun, Eva – Hitler barátnője, 1945. április 30-án a berlini Führerbunkerban házasságot köt Hitlerrel.

Chamberlain, Neville – a Brit Konzervatív Párt vezére, 1937-től 1940. május 10-ig miniszterelnök, fő szószólója az *appeasement* (megbékélési) politikának, mely Hitlert nagymértékben segítette céljai elérésében (Ausztria bekebelezése, Csehszlovákia feldarabolása), 1940 decemberében rákban meghal.

Churchill, Sir Winston Leonard Spencer – angol konzervatív politikus, a Konzervatív Párt vezére, 1900-tól 63 éven át tagja az alsóháznak. 1908-tól 1929-ig több ízben vállal tárcát különböző kormányokban, volt kereskedelmi, tengerészetügyi, gyarmatügyi és pénzügyminiszter. Mint hadianyag-gyártási és légügyi miniszter 1919 és 1921 között a Szovjet-Oroszország ellen folytatott fegyveres intervenció egyik vezetője. 1939 szeptemberétől ismét tengerészetügyi miniszter, 1940. május 10-től 1945. július 25-ig miniszterelnök. Az antifasiszta koalíció „Három Nagy" *(The Big Three)* vezetőinek egyike. 1951 és 1955 között újra miniszterelnök. 1946. márciusi fultoni beszédében hidegháborús politikai programot hirdetett meg.

Ciano, Galeazzo di Cortellazzo gróf – repülőtiszt, részt vett az abesszin hadjáratban, Mussolini veje. 1936-tól 1943. július végéig külügyminiszter, 1939-től a Fasiszta Nagytanács tagja. A külügyminiszteri székből történt távozása után vatikáni nagykövet. 1944 januárjában halálra ítélik és kivégzik.

Daladier, Édouard – francia politikus, a Radikális Szocialista Párt egyik vezetője, 1933–1934-ben miniszterelnök, 1936–1937-ben nemzetvédelmi miniszter és helyettes miniszterelnök, 1938 áprilisától 1940 márciusáig ismét miniszterelnök. Ő írja alá 1938. szeptember 29-én a müncheni egyezményt. Franciaország összeomlása után a vichyi kormány, majd 1943-tól 1945-ig a németek foglya.

Eden, Sir Robert Anthony – angol konzervatív politikus. 1931-től 1933-ig helyettes külügyminiszter, 1935. decembertől 1938. februárig külügyminiszter. 1951-től 1955-ig külügyminiszter és miniszterelnök-helyettes, 1955–1956-ban miniszterelnök.

Eisenhower, Dwight David – amerikai tábornok, 1942 novemberében, az algíri partraszállás idején a szövetséges erők főparancsnoka, 1943 és 1945 között az európai inváziós erők főparancsnoka. 1950-től 1952-ig az európai NATO-haderők főparancsnoka; 1952-ben és 1956-ban az Egyesült Államok elnökévé választják.

Endre László – gödöllői főszolgabíró, majd 1938-ban Pest vármegye alispánja. A magyarországi antiszemita mozgalom egyik vezéralakja. Már 1940-től – az érvényben levő korlátozó rendeleteken túlmenő – zsidóellenes rendelkezéseket léptetett életbe. 1944. április 11-től 1944. szeptember 5-ig belügyi államtitkár – a zsidókérdés „végső megoldására". A Népbíróság 1946-ban – Jaross belügyminiszterrel és államtitkár kollégájával, Bakyval együtt – halálra ítélte, és kivégezték.

Ferenczy László – csendőr alezredes. A magyar csendőrség és Eichmann között teljesít összekötő szolgálatot. Az 1944-es magyarországi deportálások egyik fő szervezője és irányítója. A Népbíróság 1946-ban mint háborús bűnöst halálra ítélte, és kivégezték.

Frank, Hans – jogász, birodalmi igazságügy-miniszter, a megszállt lengyel területek főkormányzója, a náci háborús főbűnösök perében halálra ítélték, és 1946. október 16-án kivégezték.

Goebbels, Joseph Paul – az NSDAP egyik vezetője, Hitler hatalomra jutása után birodalmi propagandaügyi miniszter. Hitler 1945. április 29-i politikai végrendeletében őt jelöli utódjának a birodalmi kancellári székben. Hitler halála után, miután sikertelenül próbál tárgyalásba bocsátkozni a szovjet főparancsnoksággal, családjával együtt a Führerbunkerban öngyilkosságot követ el.

Göring, Hermann Wilhelm – repülőtiszt. Hitler egyik legrégebbi és legbizalmasabb párthíve. 1935-től légügyi miniszter és a légierők *(Luftwaffe)* főparancsnoka. A birodalmi gyűlés *(Reichstag)* elnöke, porosz miniszterelnök, a német háborús gazdálkodás egyik irányítója. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék halálra ítélte, de cellájában, közvetlenül kivégzése előtt, öngyilkosságot követett el.

Hácha, Emil – cseh polgári politikus, 1938-ig a Legfelsőbb Bíróság elnöke, 1938 novemberétől a Csehszlovák Köztársaság elnöke. 1939. március 15-én hajnalban, fizikai erőszaknak engedve, aláírta a Cseh–Morva Protektorátus létesítéséről szóló egyezményt, amely egyet jelentett Csehszlovákia függetlenségének megszüntetésével. A német megszállás után elvállalja a cseh protektorátus állami tisztét. A háború befejezése után letartóztatják, a börtönben meghal.

Herzl, Theodor – zsidó író, a cionizmus eszmei megalapítója, eszméit a *Der Judenstaat* című művében fejtette ki, 1897-ben az ő vezetésével ült össze az első cionista kongresszus Bázelben, amely létrehozta az egységes cionista központot.

Hess, Rudolf – az NSDAP egyik legrégebbi tagja és vezetője, 1925-től Hitler személyi titkára, 1933-tól Hitler helyettese az NSDAP-ben. 1941 májusában titokban Angliába repül, hogy megegyezést hozzon létre a náci Németországgal tárgyalni hajlandó angol jobboldali körökkel. A náci háborús főbűnösök nürnbergi perében életfogytiglani fegyházra ítélik, jelenleg ő a spandaui fegyház egyetlen foglya.

Heydrich, Reinhard – SS-Obergruppenführer (tábornok), 1936-tól 1942 júniusáig a Biztonsági Rendőrség (SIPO) főnöke és a Biztonsági Szolgálat (SD) vezetője. 1941 szeptemberétől 1942 júniusáig a Cseh–Morva Protektorátus feje. 1942. május 27-én cseh ellenállók merényletet követnek el ellene, június 4-én sérüléseibe belehal. Június 10-én a németek megtorlásul lerombolják Lidice falut, lakóit legyilkolják.

Himmler, Heinrich – az SS és a Gestapo birodalmi vezetője *(Reichsführer)*. A zsidókérdés „végső megoldásának" *(Endlösung)* egyik szellemi atyja, nevéhez fűződik a németországi és lengyelországi koncentrációs táborok és haláltáborok létrehozása, ő felelős elsősorban a megszállt területeken az SS által végrehajtott népirtásért. 1943 augusztusától birodalmi belügyminiszter. 1944-ben a hazai hadsereg főparancsnoka. Hitler helyettese és kiszemelt utóda. 1945 áprilisában megpróbál különmegegyezésre jutni a nyugati hatalmakkal, de kísérlete kudarcot vall. Angol fogságba kerül, ahol a felelősségre vonástól tartva öngyilkosságot követ el.

Hitler, Adolf – a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt vezére (Führer), 1933. január 30-tól a német birodalom kancellárja. 1941 decemberétől a hadsereg főparancsnoka. 1945. április 30-án a berlini birodalmi kancellária bunkerjában feleségével, Eva Braunnal együtt öngyilkosságot követ el.

Horthy Miklós, vitéz nagybányai – tengerésztiszt, 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia flottájának főparancsnoka. 1919 nyarán a szegedi ellenforradalmi kormány hadügyminisztere, majd a „nemzeti hadsereg" főparancsnoka. 1920. március 1-től 1944. október 16-ig az ország ideiglenes államfője, kormányzója. 1944. március 19-e után – Kállay miniszterelnök kérése ellenére – helyén marad, és nem vonul vissza az államügyek intézésétől, sőt, szabad kezet ad a Sztójay-kormánynak a zsidókérdés „rendezésére". 1944. október 16-án a rosszul sikerült fegyverszüneti proklamáció után lemond, és átadja a hatalmat Szálasi Ferencnek, a Nyilaskeresztes Párt vezérének. A német rendőri szervek Németországba szállítják. A náci háborús főbűnösök vizsgálati eljárásánál tanúként hallgatják ki, sem Nürnbergben, sem másutt nem emelnek vádat ellene. 1957-ben Portugáliában halt meg.

Höss, Rudolf Franz Ferdinand – SS-Standartenführer (ezredes), az auschwitzi koncentrációs tábor parancsnoka. A háború után halálra ítélték, és bűncselekményei színhelyén felakasztották.

Höttl, dr. Wilhelm – SS-Sturmbannführer (őrnagy), 1939-től a Biztonsági Szolgálat (SD) magyar referense, 1943-tól a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban (RSHA) a Külföldi Felderítés Osztályán Olaszország, Horvátország, Szerbia és Magyarország referense, 1944. március 19-e után Budapesten végezte felderítő tevékenységét. A háború után elkerülte a felelősségre vonást, és Ausztriában élt.

Jaross Andor – a csehszlovákiai magyarság egyik vezéralakja, az Egyesült Magyar Párt országos elnöke. Az I. bécsi döntés után, 1938. november közepétől 1940 áprilisáig a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere. Az ország német megszállása után a Sztójay-kormány belügyminisztere. 1946-ban mint háborús főbűnöst a Népbíróság államtitkáraival – Endrével és Bakyval – együtt halálra ítélte, és kivégezték.

Kállay Miklós – földbirtokos, 1922-től 1929-ig Szabolcs vármegye főispánja. 1929 őszétől 1931 augusztusáig, a Bethlen-kormány lemondásáig kereskedelemügyi államtitkár. 1932-től 1935-ig földművelésügyi miniszter, 1937-től az Országos Öntözésügyi Hivatal elnöke, 1942. március 9-től 1944. március 22-ig miniszterelnök. A német megszállás után a

török követségre menekül, amelyet 1944. november 19-én kénytelen elhagyni. A nyilasok Sopronkőhidára viszik, Dachauba kerül. A háború után előbb Capri szigetén élt, majd az USA-ba ment. New Yorkban halt meg 1967 januárjában.

Kaltenbrunner, Ernst – SS-Obergruppenführer (tábornok), Heydrich meggyilkolása után 1943. januártól 1945. áprilisig a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat (*Sicherheitspolizei* – SIPO és *Sicherheitsdienst* – SD) főnöke. Mint náci háborús főbűnöst a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék halálra ítélte, és 1946. október 16-án kivégezték.

Kasztner Rezső – kolozsvári ügyvédjelölt, újságíró, cionista vezető, a „Vaadat Ezra V'hacala", zsidó segélyezési és mentési bizottság magyarországi megbízottja. Több csoportot juttatott ki Svájcba az SS-szel folytatott tárgyalásai eredményeként. A háború után ezekkel kapcsolatban súlyos vádak hangzottak el ellene. Kasztner 1957-ben Izraelben merénylet áldozata lett.

Keitel, Wilhelm – tábornagy, 1938-tól 1945-ig a német véderő főparancsnokságának (*Oberkommando der Wehrmacht* – OKW) főnöke. 1945. május 8-án Berlinben, a szovjet főparancsnokságon aláírja a feltétel nélküli fegyverletételről szóló okmányt. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék mint náci háborús főbűnöst halálra ítélte, és 1946. október 16-án kivégezték.

Krumey, Hermann – SS-Obersturmbannführer (alezredes), Magyarországon Eichmann helyettese.

Laval, Pierre – 1933-tól 1935-ig külügyminiszter, 1935–1936-ban miniszterelnök és külügyminiszter. Franciaország összeomlása után a vichyi kormány miniszterelnök-helyettese, majd 1942 novembere – Franciaország teljes német megszállása – után 1944-ig miniszterelnök. A háború befejezése után mint a németekkel kollaboráló francia politikust halálra ítélik és kivégzik.

Novak, Franz – részt vett az 1934. júliusi osztrák náci puccskísérletben, Jugoszláviába került, ahol internálták. 1938-ban, az Anschluss alkalmával, mint az Osztrák Légió tagja tért vissza Ausztriába. 1940-ben a Birodalmi Biztonsági Főhivatalba került, ahol Eichmann közvetlen beosztottja lett mint vasútügyi referens.

Pavelić, Ante – jogász, horvát politikus. 1928-ban létrehozta a fasiszta jellegű usztasa szervezetet, az autonóm Horvátország létrehozását követelte. 1941-től Horvátország államfője és egyben miniszterelnök lett. A háború befejezése után Dél-Amerikába menekült.

Pétain, Henri-Philippe – francia tábornagy, az első világháborúban Verdun védelmét vezeti, a második világháború idején Reynaud kormányában a miniszterelnök helyettese, majd miniszterelnök. A fegyverszünet megkötése után a meg nem szállt Franciaország államfője, együttműködésre törekszik a németekkel. A háború befejezése után a francia katonai bíróság életfogytiglani fegyházra ítéli.

XII. Pius (Eugenio Pacelli) – 1939-től 1958-ig pápa.

Ribbentrop, Joachim von – 1936-tól 1938-ig londoni nagykövet, 1938. február 4-től 1945 májusáig, Németország katonai összeomlásáig külügyminiszter. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék mint náci háborús főbűnöst halálra ítélte, és 1946. október 16-án kivégezték.

Roosevelt, Franklin Delano – 1932-től négy ízben választják az Amerikai Egyesült Államok elnökévé. A Hitler-ellenes koalíció egyik kiemelkedő alakja. Az európai háború győzelmes befejezése előtt, 1945. április 12-én hirtelen meghalt.

Rosenberg, Alfred – az NSDAP külpolitikai osztályának vezetője, 1919 és 1938 között a *Völkischer Beobachter*nak, a náci párt hivatalos lapjának főszerkesztője, 1941-től 1944-ig a keleti megszállt területek ügyeinek minisztere. A náci háborús főbűnösök nürnbergi perében halálra ítélik és kivégzik.

Seyss-Inquart, Arthur – bécsi ügyvéd, jó kapcsolatok fűzték az osztrák náci párthoz. 1938. február 16-tól március 11-ig a Schuschnigg-kormányban belügyminiszter, 1938-tól 1940-ig Ausztria egyik gauleitere, majd 1940-től Hollandia helytartója. A náci háborús főbűnösök nürnbergi perében halálra ítélik és kivégzik.

Skorzeny, Otto – SS-Obersturmbannführer (alezredes), 1943 szeptemberében ejtőernyős rohamosztagával kiszabadítja Mussolinit a Gran Sassóról. 1944 októberében Budapesten, a magyar fegyverszüneti kísérlet elhárítását célzó, *Panzerfaust* (Páncélököl) fedőnevet viselő akció egyik vezetője. 1944 decemberében különleges diverziós csoportja jelentős szerepet játszott a Wehrmacht ardennes-i offenzívájában.

Szálasi Ferenc – nyugalmazott vezérkari őrnagy. 1935-től a Nemzeti Akarat Pártja, majd 1938-tól a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom vezetője. 1938 őszétől 1940 őszéig börtönbüntetését tölti – ez az idő a mozgalom felfelé ívelő szakasza. 1944. október 16-án német fegyveres segítséggel előbb több pártból álló kormányt alakít, majd „nemzetvezetővé" választatja magát. Totális gazdasági és katonai mozgósítással támogatja a náci hadvezetést, és az országot hadszíntérré változtatja. 1944. november elején a szovjet csapatok fenyegető előretörése miatt Nyugat-Magyarországra, a Gyepű I-re (Farkasgyepű), majd a Gyepű II-re (Kőszeg, Velem, Sopronbánfalva) teszi át székhelyét. A Népbíróság mint háborús főbűnöst 1946-ban halálra ítélte, és 1946. március 12-én kivégezték.

Sztójay Döme – altábornagy, 1925-től 1933-ig berlini katonai attasé. 1935 decemberétől berlini követ. 1944. március 22-től 1944. augusztus 29-ig miniszterelnök. A Népbíróság mint háborús főbűnöst halálra ítélte, és 1946. augusztus 24-én kivégezték.

Tiso, Jozef – pápai prelátus, 1938 őszén Szlovákia miniszterelnöke lesz, 1939. március 15-e után az önállóvá vált Szlovákia államfője. Hlinka halála után a Szlovák Néppárt vezére. 1946-ban a pozsonyi népbíróság a németekkel való együttműködés miatt halálra ítéli, és a pápa közbelépése ellenére kivégzik.

Tito, Joszip Broz – a második világháború alatt a jugoszláv népi felszabadító hadsereg és a partizáncsoportok parancsnoka. A háború után a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének titkára, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság, a Szövetségi Végrehajtó Tanács és a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének elnöke, Jugoszlávia marsallja. Nagy szerepet játszott a harmadik világ, az el nem kötelezett országok politikai megszervezésében.

Vajna Gábor – nyugalmazott őrnagy. 1924-ben a fűzfői lőporgyár igazgatója. A Nyilaskeresztes Párt egyik vezetője, Szálasi bizalmas híve. 1944. október 16-tól a belügyi tárcát tölti be a Szálasi-kormányban. A Népbíróság mint háborús főbűnöst halálra ítélte, és 1946. március 12-én kivégezték.

Veesenmayer, Edmund – német diplomata, a háború alatt a budapesti Standard-gyár igazgatósági tagja. 1943 tavaszán és őszén Magyarországon járt a politikai helyzet felmérésére. 1944. március 19-én Hitler a Harmadik Birodalom teljhatalmú megbízottjává és rendkívüli követté nevezi ki; jelentős szerepet játszott abban, hogy Magyarország megmaradt hadviselő szövetségesként a hitleri Németország oldalán. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előbb 20 évi börtönbüntetésre ítélte, ezt előbb 10 évre mérsékelték, majd 3 év letöltése után szabadlábra helyezték.

Winkelmann, Otto – 1933-tól 1937-ig Görlitz város rendőrfőnöke, 1940 decemberétől a Biztonsági Szolgálat (SD) egyik vezetője, 1944. március 15-től (!) 1945 márciusáig magyarországi magasabb SS- és rendőrfőnök *(Höhere SS- und Polizeiführer in Ungarn)* rendőr tábornoki rangban, utána 1945 májusáig a dél-németországi rendőrség parancsnokának helyettese.

Wisliceny, Dieter von, báró – SS-Obersturmbannführer (alezredes), Eichmann és Krumey mellett a zsidókérdés „végső megoldására" létrehozott speciális alakulat egyik vezetője. Mint háborús bűnöst Szlovákiában halálra ítélték és kivégezték.

4

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1933. január 30.	Hitler átveszi a hatalmat; birodalmi kancellár lesz.
április 1.	Az első zsidóbojkott napja Németországban.
április 19.	Rendelet koncentrációs táborok és munkatáborok felállításáról és igazgatásáról.
1934. április 16.	Göring átadja a Gestapo vezetését Himmlernek.
június 30.	A „hosszú kések éjszakája" – Hitler leszámol Röhmmel.
július 25.	Náci puccs Bécsben, Dollfuss kancellárt meggyilkolják, a kormányerők leverik a lázadást.
augusztus 2.	Hindenburg halála: Hitler átveszi az államfői és a haderő-főparancsnoki tisztet, ettől kezdve: vezér és kancellár.
1935. szeptember 15.	Hitler a nürnbergi pártnapon meghirdeti a faji törvényeket. Kihirdetik a nürnbergi fajvédelmi törvényt.
1936. június 17.	Hitler rendelete: rendőrfőnöki posztot kell rendszeresíteni a belügyminisztériumban, a német rendőrség főnökévé Heinrich Himmlert, az SS birodalmi vezetőjét nevezi ki.
1937. április 26.	A Luftwaffe a spanyol polgárháborúban először intéz bombatámadást polgári lakosság ellen Guernicában.
1938. március 11.	A Wehrmacht bevonul Ausztriába; – március 13.: az osztrák parlament törvényt fogad el Ausztriának a német birodalomhoz történő csatlakozásáról *(Anschluss)*; 138 ezer osztrák zsidó kerül a német fajvédő törvények hatálya alá.
szeptember 29.	A müncheni egyezmény: Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország kormányfőinek megegyezése alapján Németország megkapja a Szudétaföldet.
október 29.	Németországban 15 ezer lengyel állampolgárságú zsidót a lengyel–német határra szállítanak, és átteszik őket a határon – az első deportálás.
november 7.	Herszel Grinszpan merényletet követ el vom Rath, a párizsi német nagykövetség tanácsosa ellen.
november 9.	A *„Kristallnacht"* („Kristályéjszaka") Németországban: súlyos zsidóellenes kilengések, üzletek, áruházak szétrombolása, utcai atrocitások.
november 12.	Konferencia Göringnél: határozat a zsidók kikapcsolásáról a gazdasági, politikai és kulturális életből; fontolóra veszik megjelölésüket és gettókba tömörítésüket.
1939. január 24.	Göring utasítása Heydrichnek: a zsidókérdést kivándoroltatás és kitelepítés útján oldja meg.
január 24.	Heydrichet kinevezik a Német Birodalom Zsidó Kivándorlási Központja vezetőjének.
február 3.	Kézigránátos merénylet Budapesten a Dohány utcai zsinagógából kijövő hivők ellen, egy ember meghal, többen súlyosan megsebesülnek.
március 12.	A Wehrmacht bevonul a „maradék" Cseh- és Morvaországba.

szeptember 1. Hitler elrendeli az euthanasiát – a tömeggyilkosságok kezdete.

szeptember 1. Németország hadüzenet nélkül megtámadja Lengyelországot.

szeptember 21. Titkos értekezlet Heydrichnél. Lengyelország lerohanása után elrendelik, hogy minden 500 lélekszámnál kisebb zsidó községet fel kell számolni, a kis községek zsidó lakóit a városokba kell költöztetni.

szeptember 23. Létrehozzák az RSHA-t (*Reichssicherheitshauptamt* – Birodalmi Biztonsági Főhivatal).

október 12. Az első zsidódeportálások Bécsből és Csehországból Lengyelországba.

október 28. Első ízben kötelezik a zsidókat „zsidócsillag" viselésére a német megszállás alatt lévő lengyel Włocławekben.

november 23. Az egész német megszállás alatt levő lengyel területen (a főkormányzóságban) kötelezővé teszik a zsidóknak a „zsidócsillag" viselését.

1940. április 30. Felállítják az első körülkerített gettót a lengyelországi Łódźban.

május 10. A Wehrmacht megtámadja Belgiumot, Luxemburgot és Hollandiát; a franciaországi hadjárat kezdete; május 15.: Hollandia kapitulációja; május 28.: Belgium kapitulációja; június 22.: francia fegyverszünet.

augusztus A varsói gettó felállításának kezdete.

augusztus 11. A német katolikus püspökök tiltakoznak az euthanasia ellen, amelynek 275 ezer áldozata volt.

szeptember 27. A háromhatalmi egyezmény: Németország, Olaszország és Japán megegyezik az életterek elhatárolásában.

november 15. A varsói gettót a német hatóságok hermetikusan elzárják a külvilágtól.

1941. február 22. Amszterdami zsidó túszok deportálása.

március 31. A komisszárparancs *(Kommissar-Befehl)* kiadása.

április 6. Német támadás Jugoszlávia ellen; április 12.: Magyarország csatlakozik a német támadáshoz.

április 17. Kikiáltják Horvátország önállóságát, a nácibarát usztasa mozgalom veszi át az ország vezetését.

április 20. Görögország kapitulációja.

április 30. Az első faji törvények bevezetése Horvátországban – májusban felállítják a koncentrációs tábort Danicában.

május Pretzschben, Szászországban felállítják az első *Einsatzgruppe*-alakulatot.

június 22. Németország hadüzenet nélkül megtámadja a Szovjetuniót.

június 27. Bárdossy miniszterelnök bejelentése a parlamentben: Magyarország és a Szovjetunió között beállott a hadiállapot.

július 8. Göring felhatalmazza Heydrich SS-tábornokot, a SIPO (Biztonsági Rendőrség) főnökét és az SD (Biztonsági Szolgálat) parancsnokát, hogy tegye meg az előkészületeket a zsidókérdés „végső megoldására".

július 12. Szovjet–brit egyezmény a kölcsönös segítségnyújtásról, valamint arról, hogy nem kötnek különbékét Németországgal.

július 22., 24. Budapesten a képviselőház, majd a felsőház elfogadja a fajvédelmi törvényt (zsidók és nem zsidók házasságkötési tilalma – 1941: XV. tc.)

július 31.	Göring utasítása Himmlernek és Heydrichnek: készítsenek tervet a zsidókérdés „végső megoldására".
augusztus 14.	Az Atlanti Charta meghirdetése.
augusztus 20.	Jelentés arról, hogy az egész Bánságot megtisztították a zsidóktól.
augusztus 27–28.	Kamenyec-Podolszkban magyar és német katonai alakulatok megyilkolnak 23 600, Magyarországról elhurcolt nem magyar állampolgárságú zsidót.
szeptember 15.	A német birodalomban elrendelik a „zsidócsillag" viselését.
szeptember 23.	Az első elgázosítási kísérletek Auschwitzban, furgonokkal.
szeptember 29–30.	SS-alakulatok 33 711 zsidót végeznek ki Kijevben (Babij Jar).
november 24.	Theresienstadtban (Terezin) felállítják az első nagyobb gettót; (ide 73 614 cseh és morva zsidót deportáltak, és ezreket Németországból, valamint 1944-ben Magyarországról).
december 6.	Magyarország és Nagy-Britannia között beáll a hadiállapot.
december 7.	Japán hadüzenet nélkül megtámadja az amerikai flottát a Pearl Harbour-i kikötőben.
december 7.	Az „Éjszaka és Köd" *(„Nacht und Nebel")* rendelet: a partizánok ellen halálbüntetést vagy olyan megtorló intézkedéseket kell alkalmazni, melyek a tettes sorsa felől bizonytalanságban hagyják hozzátartozóit és a lakosságot.
december 8.	A lengyelországi Chełmben végrehajtják az első csoportos kivégzéseket gázzal – 1943. április 7-ig mintegy 300 ezer zsidót, lengyelt, cigányt és szovjet hadifoglyot ölnek meg itt.
december 13.	Magyarország hadat üzen az Amerikai Egyesült Államoknak.

1942. január 1	26 nemzet egyesíti erőit a tengelyhatalmak ellen – az Egyesült Nemzetek első jelentkezése.
január 6.	Az első szovjet jegyzék a németek háborús bűntetteiről.
január 15.	A szövetségesek nyilatkozata: a háborús bűnösöket meg fogják büntetni.
január 20.	Értekezlet Berlin közelében a zsidókérdés „végső megoldásáról" (Wannsee-konferencia, „Endlösung").
január 21–22.	Az újvidéki „razzia": magyar csendőr- és katonai alakulatok 3309 szerb, magyar és zsidó lakost gyilkolnak le.
február 24.	A Fekete-tengeren a németek elsüllyesztik a zsidó kivándorlókat szállító, panamai lobogót viselő „Struma" nevű hajót.
március 7.	A Bárdossy-kormány lemond; az új kormányt Kállay Miklós alakítja meg március 9-én.
március 10.	Megkezdődik a szlovákiai zsidók deportálása.
március 15.	Megkezdik a gázzal való tömeges kivégzéseket a lengyelországi Bełżecben; a tábor felszámolásáig, 1943 júniusáig 530 ezer embert gyilkoltak meg itt.
március 27.	A franciaországi zsidók deportálásának kezdete Auschwitzba.
március 28.	A szlovák zsidók első csoportja megérkezik Auschwitzba.
április 16.	Berlinben hivatalosan bejelentik, hogy a Krím félszigetet megtisztították a zsidóktól.
május 1., június 9.	Budapesten a képviselőház, majd a felsőház elfogadja az izraelita vallásfelekezet jogállását csorbító törvényjavaslatot (1942: VIII. tc.).
május 8.	A lengyelországi Sobibórban megkezdik a gázzal való tömeges

kivégzéseket; 1943 novemberéig 250 ezer embert gyilkoltak meg itt.

május 8. Majdanekben üzembe helyezik az első gázkamrát; a foglyok zömét Lengyelországból és Csehszlovákiából szállították ebbe a haláltáborba, ahol 1944 júliusáig mintegy 360 ezer embert pusztítottak el.

május 9. Rendelet a hollandiai zsidók kötelező sárga csillag viseléséről.

május 27. Cseh partizánok merényletet követnek el Heydrich ellen; június 4.: Heydrich belehal sérüléseibe.

június 1. Franciaországban elrendelik a „zsidócsillag" viselését.

június 5. Roosevelt aláírja a hadüzenetet Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának.

június 10. A csehszlovákiai Lidice községben, megtorlásul Heydrich meggyilkolásáért, 199 – 15 évnél idősebb – férfit végeznek ki, az asszonyokat és gyerekeket különböző koncentrációs táborokba szállítják, a község lakóházait földig lerombolják.

július 22–szeptember 1. A varsói gettó felszámolásának első szakasza. 300 000 zsidót deportálnak Treblinkába.

július 16. Megkezdődik a hollandiai zsidók deportálása Auschwitzba.

július 18. Nieświeżben, Vilniustól délre a gettó fiatalsága fegyvert fog a németek ellen.

július 23. Treblinkában megkezdik a foglyok gázzal való csoportos meggyilkolását; 1943. május 15-ig mintegy 731 ezer embert öltek meg itt.

augusztus 4. Megkezdődik a belgiumi zsidók deportálása Auschwitzba, a

25 631 főből mindössze 1244 érte meg a háború végét.

augusztus 28. Eichmann rendelete: 1942 végéig valamennyi nem francia állampolgárságú zsidót deportálni kell Franciaországból.

augusztus A hónap második felében több mint 200 ezer zsidót gyilkoltak le a németek megszállta Lengyelországban.

október 18. A kommandórendelet.

október 25. Az el-alameini csata kezdete.

november 8. A szövetséges amerikai–brit csapatok partra szállnak Algériában („Fáklya" hadművelet).

november 19. A Vörös Hadsereg ellentámadásának kezdete Sztálingrádnál; november 23.: a gyűrű bezárul az ostromló német csapatok körül.

november 25. Megkezdődik a norvégiai zsidók deportálása Auschwitzba.

december 17. A szövetségesek nyilatkozatban figyelmeztetik a németeket: a zsidók kiirtásáért felelőseket meg fogják büntetni.

december 22. A zsidó ellenállási mozgalom fegyveres akciója Krakkóban SS-tisztek ellen.

1943. január 31–február 2. A Sztálingrádban körülzárt 6. német hadsereg megadja magát.

január 14–26. Roosevelt és Churchill casablancai konferenciája.

február A białystoki gettó felszámolásának kezdete.

március 13. Üzembe helyezik az elgázosító berendezéseket és a krematóriumokat Birkenauban és Auschwitzban.

március 15. Megkezdődik a görögországi zsidók deportálása; az 56 ezer főből 43 ezret Auschwitzban elpusztítottak.

március 17. A bolgár parlament egyhangú sza-

vazással elveti a deportálási rendelettervezetet.

április 19. A varsói gettó felkelésének kezdete; május 15.: az SS-egységek befejezik a gettófelkelés felszámolását.

június 25. Fegyveres felkelés a częstochowai gettóban.

augusztus 19. Fegyveres felkelés a białystoki gettóban.

augusztus 20. Lázadás a treblinkai haláltáborban; a foglyok leölik az SS-őröket, felgyújtják a tábort, és megkísérlik a menekülést, de csak kevesen maradnak életben.

szeptember 8. Olaszország aláírja a fegyverszüneti egyezményt, csatlakozik a szövetségesekhez a Németország ellen vívott küzdelemben.

október 1. 500 dániai zsidót deportálnak Theresienstadtba (közülük 423-an életben maradtak).

október 4. Himmler beszéde Poznańban az SS vezetői előtt a zsidók kitelepítéséről, kiirtásáról, az SS jövőjéről.

október 14. Lázadás a sobibóri haláltáborban; a foglyok több SS-őrt agyonvernek; a lázadást leverik, de többeknek sikerül átszökniük a partizánokhoz.

október 18. A római zsidók első csoportját útnak indítják Auschwitzba.

1944. március 19. Német csapatok szállják meg Magyarországot.

március 22. Horthy kormányzó elfogadja a Kállay-kormány lemondását, az új kormányt Sztójay alakítja meg.

március 29. A Sztójay-kormány zsidóellenes rendeleteket tárgyal és fogad el.

április 5. Magyarországon kötelező a zsidók számára a sárga csillag viselése.

április 7. A magyar belügyi szervek és a német tisztek értekezletén meghatározzák a deportálások menetrendjét.

április 26. A magyar minisztertanács rendeletet fogad el a zsidók kényszerlakóhelyének kijelöléséről.

április 30. Kormányrendelet a zsidó és haladó szerzők műveinek megsemmisítéséről.

május 15. Magyarországon megkezdődik a vidéki zsidók deportálása; 1944. július 6-ig 139 szerelvénnyel 410 233 zsidónak minősített magyar állampolgárt deportáltak.

június 5. A szövetséges csapatok bevonulnak Rómába.

június 6. A szövetséges csapatok partra szállnak Normandiában; létrejön az európai második front.

június 17–24. A budapesti zsidók első összeköltöztetése.

június 30. Általános, sikeres sztrájk Koppenhágában a német megszállók zsidóellenes rendelkezései miatt.

július 5. A magyar kormány felfüggeszti a zsidók további deportálását.

július 20. A vezéri főhadiszálláson sikertelen merényletet követnek el Hitler ellen.

augusztus 1. Felkelés Varsóban; (október 3.: a német csapatok leverik a felkelést).

augusztus 23. Párizs felszabadul; Románia fegyverszüneti kérelemmel fordul a szövetségesekhez; a román hadsereg – a Vörös Hadsereg oldalán – a németek ellen fordítja fegyvereit.

augusztus 29. Magyarországon új kormány alakul Lakatos vezérezredes vezetése alatt.

szeptember 11. Az amerikai hadsereg Triertől északra átlépi a német határt.

szeptember	A németek felszámolják a łódźi gettót.
szeptember 23.	A Vörös Hadsereg Battonyánál átlépi az 1920-ban, a trianoni békeszerződésben megvont határvonalat.
október 6.	Az auschwitzi Sonderkommandó tagjainak fegyveres lázadása, sikerül felrobbantani a 3-as számú krematóriumot.
október 7.	Felkelés Auschwitzban: a foglyok megtámadják az SS-őröket, felgyújtják az egyik krematóriumot, sikerül megbénítani a haláltábor egy részét.
október 11.	A magyar fegyverszüneti küldöttség aláírja az előzetes fegyverszüneti megállapodást a szövetségesekkel Moszkvában.
október 15.	A magyar fegyverszüneti kísérlet meghiúsul; Horthy kormányzót lemondatják, a hatalom Szálasi kezébe kerül.
október 20–november	A budapesti zsidóság hirhedt „halálmenetének" végrehajtása.
november 4.	Szálasi leteszi a „nemzetvezetői" esküt.
november 29.	Vajna Gábor belügyminiszter rendelete a pesti gettó kijelöléséről.
1945. január 18.	Pest felszabadul; a gettó 69 ezer lakosa megmenekül a megsemmisítéstől.
január 26.	A Vörös Hadsereg felszabadítja az auschwitzi haláltábort.
február 13.	A Vörös Hadsereg befejezi Budapest felszabadítását.

5
NÉV- ÉS HELYNÉVMUTATÓ

Abeles, Ernst, dr. 171, 172
Abromeit, Franz 185, 199
Adenauer, kancellár 451
Agranat, Simon 612
Alexander, Renate 94
Alexander, Vera 275
Altman, Tosia 315
Amin al Husszeini 487
Amszterdam 5, 164, 165, 167, 305
Anielewicz, Mordechaj 321, 322, 324
Ansbacher, Mordechaj 153, 300
Antonescu, Ion 177
Antonescu, Mihai 179, 180
Antwerpen 163
Aroneanu, Eugène 579
Auerbach, Rachel 300, 305, 415
Aus der Fuenten 165
Auschwitz, tábor 5, 135, 136, 156, 159, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 177, 188, 191, 198, 199, 203, 205, 206, 207, 209, 213, 214, 220, 222, 241, 248, 249, 250, 251, 253, 255, 275, 279, 280, 350, 351, 364, 419, 458, 480, 481, 484, 486, 487, 514, 515, 523, 531, 540, 544, 553, 559, 567, 568, 570, 585, 587, 590, 591, 598, 605, 608
Aviel, Avraham 108, 109, 111, 468
Avrech, Joseph 269
Babij Jar 115
Bach, Gabriel 407, 428, 429, 430, 431, 438, 472, 481, 482, 483, 489, 555, 577
Bach-Zelewski, Erich von dem 131, 132, 224, 529, 540
Bader, Menahem 358
Badoglio, Pietro 176, 263
Baeck, Fanny 51
Baer, Richard 529, 544
Bakon, Jehuda 279
Baky László 9, 201, 204, 206, 209, 551, 601
Balaban, Meyer 304
Baldwin, képviselő 345
Barasz, Ephraim 290, 318
Barlas, Chajim 354
Barmann, Jean 168
Baron Hirsch, tábor 186
Baron, Salo 281, 461
Baror, Jakob 407, 427, 429, 431, 462, 555, 577
Bartoszewski, Wladysław 371
Bauer, Bruno 31
Bea, Augustus von 628
Beaune la Rolande, tábor 156
Bech, Joseph 336
Becher, Kurt 217, 218, 220, 223, 226, 227, 482, 504, 531, 538, 544, 614
Bécs 59, 60, 62, 63, 65, 66, 69, 72, 73, 75, 76, 155, 170, 203, 227, 329, 380, 540, 582
Będzin (Lengyelország) 307, 465

Beilin, Aharon 253, 256
Beisky, Mose 239, 257, 258, 259, 466
Békásmegyer 221
Belev, Alekszander 182
Bełżec, tábor 136, 189, 243, 244, 488
Ben-Cvi, Gedalja 253, 275, 277
Ben-Cvi, Jitzhak 622
Ben-Gurion, David 394, 409
Bentwich, Norman 622
Benzler, Felix 183
Bérard, Léon 362
Bereza Kartuska (Lengyelország) 287
Bergen-Belsen, tábor 161, 232, 235, 237, 276, 386, 553, 609
Bergson, Henri 282
Berlin 41, 43, 50, 56, 65, 66, 73, 74, 75, 76, 88, 103, 118, 136, 146, 154, 157, 158, 185, 199, 209, 211, 223, 227, 326, 363, 367, 374, 506, 533, 542, 543, 582
Berlin, Meir 353
Berman, Adolf 310
Bernadotte, gróf 357
Best, Werner 366, 402
Białystok (Lengyelország) 191, 290, 291, 315, 317, 318, 371, 419, 465, 471
Biddle, Francis 129, 346
Biebow, Hans 191, 287
Bigart, Homer 436
Bird, Robert S. 435
Birkenau, tábor 221, 248, 281
Birkenhead grófja 435, 454
Blobel, Paul 463, 464
Bloch, Zelo 272
Blum, René 158, 161
Blume, Walter 107
Boda Ernő 201
Boegner, Marc 157
Bogaard, Johannes 374, 375
Boldt, Erhard 387
Boleck 52, 53
Bonnet, Georges 329
Bor (Jugoszlávia) 194
Bordeaux 157
Borgranski 293
Borisz király 181, 182
Bormann, Martin 434, 560
Böhm, Adolf 62, 98, 500
Böhme, Franz 263
Bötticher, Paul 31
Brack, Viktor 134, 152, 189
Brand, Joel 216, 218, 219, 220, 221, 344, 358, 380, 486, 504, 505, 531, 572, 586, 614
Brandt, Karl 134, 428
Brant (tanító) 48
Bratislava (lásd Pozsony)
Brauchitsch, Walter von 107
Braun, Eva 217
Brawer, David, dr. 287
Breendonck, tábor 163
Bródy Sándor 211, 212, 213, 483
Bru, Laredo 332
Brunner, Alois 160, 161, 173, 174
Brunner, Anton 601
Brüsszel 6
Buber, Martin 622
Buch, Walter 70
Buchenwald, tábor 58, 76
Budapest 6, 9, 195, 198, 200, 203, 207, 208, 210, 211, 214, 215, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 358, 380, 482, 483, 486, 504, 514, 531, 533, 535, 538, 542, 551, 558, 585, 598
Buenos Aires 391, 392, 393
Bukarest 178, 179, 222
Burger, Anton 75, 199, 384, 389
Burger, Catharina 368
Burger, Max 89
Buźmiński, Jakob 241
Bühler, Joseph, dr. 134, 140, 142
Campert, Jan 365
Campigniano, Hulda 174, 176, 472
Canterbury érseke 340, 341
Caprivi, von, kancellár 33
Cassulo, Andrea 361
Cazalet 344
Celler, Emanuel 343, 345
Chacza, Edward 369
Chaillet atya 361
Chamberlain, Houston Stewart 31, 33, 37
Chamberlain, Neville 67, 330
Chattel, Monsignore 361
Chełm, tábor 159, 245, 248, 419, 456
Chen, Mordechaj 236
Cheshire, Leonard 351
Choms, Wladyslawa 372
Chorin Ferenc 215
Choronżycki, Julian, dr. 272
Churchill, Winston 67, 303, 304, 333, 335, 336, 339, 340, 349, 353, 358
Chvalkovsky, Frantisek, dr. 75
Ciano, Galeazzo, gróf 44
Cigányok 238, 426, 559, 561, 612
Cluj-Napoca (lásd Kolozsvár)
Cohen, Benno 56, 69, 74, 461
Cohen, Erich 235
Compiègne, tábor 156
Consette, Alphonse és Émilie 370
Coward, Charles 373
Cozzi, Jenni 123, 124
Cranborne, Lord 338
Crankshaw, Edward 45
Crestianu, követ 357
Czajkowska, Bronisława 368
Czerniakow, Adam 297
Częstochowa (Lengyelország) 291, 296, 307, 319
Dąbrowa (Lengyelország) 269
Dachau, tábor 54, 58, 59, 76, 359, 448, 612
Dahlerus, Birger 88
Daladier, Édouard 67, 330
Daluege, Kurt 46
Dannecker, Theodor 54, 92, 155, 157, 159, 176, 181, 182, 199, 403, 539
Danzig (Gdańsk) 79
Davis, Lord 338
Dawidowicz 300
Dawidson-Drenger, Gusta 312, 315, 317
Dayan, Pinkász 407
Delitzsch, Friedrich 31
Dicey, Albert 556
Dinur, Jehiel 250, 489
Dodds, Harold 343
Donati, Angelo 175
Drancy, tábor (Franciaország) 156, 158, 160, 161, 162
Drechsler, Maria 278
Drenger, Simon 313, 317
Dubienka (Lengyelország) 85
Dubnow, Simon 305
Dulles, Allen 532
Dühring, Eugen 31
Düsseldorf 119, 120
Dvorjecki, Mark, dr. 284
Eck, Nathan 296, 307
Edelstein, Jakob 89, 165
Eden, Anthony 334, 340, 342, 344, 385, 486
Eichmann, Adolf Karl és Maria 48, 49
Eichmann, Dieter 382, 387
Eichmann, Horst 387
Eichmann, Klaus 387
Eichmann, Ricardo Francisco 388

Eichmann-né, Liebl Vera 52, 382, 387, 389, 623
Eicke, Theodor 54
Eisenhower, Dwight D 383
Elkes, Elhanan 286
Endre László 9, 198, 201, 204, 206, 209, 223, 228, 550, 601
Engelstein, Adolf 235
Eppstein, dr. 74
Erzsébet, belga királynő 163
Evian (Franciaország) 328

Falkenhausen, Alexander von 163
Faulhaber, Michael 360
Fegelein, Hermann 217
Feldhaendler, Leon 274
Ferenczy László 201, 204, 207, 222, 223
Fialla, Fritz 171
Fichte, Johann Gottlieb 36
Filderman, Wilhelm, dr. 179
Fish, Hamilton 345
Fisz, Moses 270
Fleischmann, Aviva 225
Fleischmann Gizi 173, 215
Fleischmann, Moritz 59, 62, 72, 462
Fleissig Sándorné 213
Florant, Léon 370
Foch, marsall 97
Forster 294
Földi Márton 205, 207
Frank, Anne 166, 305
Frank, Hans 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 130, 139, 143, 164, 259, 260, 262, 290, 317, 385, 516, 553, 589, 604
Franz, Kurt 272
Freisler, Roland, dr. 140
Freudiger, Fülöp (Pinkász) 200, 201, 207, 212, 213, 215, 216, 482
Friediger, Max, dr. 366
Friedmann, Jakob 420
Friedmann, Tuvia 389, 390, 404
Fries, Jakob 31
Fritsch, von 69
Fritz bácsi (Eichmann nagybátyja) 50
Fritzsche, Eberhard 23
Fuchs, Wilhelm, dr. 184

Gábor János 201, 211
Gajlani, Rasid Ali 487
Galen, von 360, 628
Galewski 272
Garfunkel, Leib 284, 285, 290
Gdańsk (Danzig) 79, 432
Gebauer, Fritz G. 239
Genova 386
Gens, Jakob 292, 293, 294
Gerstein, Kurt 136, 137, 244, 350, 361, 488, 489, 500, 567, 591
Geschke, Hans Ulrich, dr. 215, 567
Gilbert, Gustave M. 129, 478, 479
Gilette, szenátor 345
Gimenfeld, Mayer 271
Giorgetti, Ezio 369
Gisevius, Hans Bernd dr. (a Gestapo tagja) 45
Gleiwitz (Gliwice) 79
Globke, Hans 138, 614
Globocnik, Odilo 91, 131, 134, 189, 242, 274, 424, 509, 533
Glücks, Richard 130, 480, 515
Gobineau, Arthur 33
Goddard, Lord, főbíró 443
Goebbels, Joseph 37, 39, 40, 65, 69, 71, 137, 138, 324, 325, 327, 330, 341, 344, 349, 363, 434, 507
Goethe, Johann Wolfgang von 38, 122

Goldmann, Michael 111, 241, 407, 415
Goldmann, Nahum 352, 353, 358
Goldstein, Esther 252
Goldstein, Mordechaj 287
Gollub, Max 161
Gordon Ábrahám 484, 485, 486
Gortenkranc, Henoch 271
Gömbös Gyula 193
Göring, Hermann 40, 45, 65, 70, 71, 72, 94, 95, 97, 118, 127, 128, 129, 130, 137, 140, 290, 327, 385, 422, 434, 473, 474, 478, 516, 523, 540, 560, 566
Gräbe, Hermann Friedrich 113
Graf, Mathias 475
Greiser, Arthur, kormányzó 191
Greese, Irma 276
Grell, Horst 221, 222, 535, 536
Grinberg, Menase 258, 259, 267, 271
Grinszpan, Herszel 68, 69, 461
Grinszpan, Zindel Smuel 67, 68, 461
Grodno (Belorusszia) 108, 287
Grossmann, Haike 315
Grosz Bandi 218
Grude, Liese 439
Grüber, Heinrich Karl 28, 29, 359, 421, 472, 525, 542, 548, 558, 597
Guarnieri, professzor 168
Gurfein, Jakob 86, 306
Gutman, Izrael 279, 280
Günther, Hans 75, 76
Günther, Rolf 77, 92, 123, 136, 137, 140, 154, 169, 186, 190, 191, 194, 195, 199, 214, 399, 403, 500, 516, 518, 539, 544, 565, 567, 591

Hácha, Emil, elnök 75
Hága 167
Hagana 352
Hagen, Herbert 55
Hahn, von, tanácsos 175
Halevy, Benjamin 432, 450, 451, 493, 504, 515, 522, 523, 524, 565, 578, 580, 588, 589
Hamilton (Bermuda) 342
Hamilton hercege 327
Handtke 465
Harris, Sir Arthur 350
Harrison, Leland 346
Harster, Wilhelm 164
Haszid, Gideon 436
Hausner, Gideon 7, 10, 453, 454, 577
Hecklinger, lelkész 489
Hegel, Friedrich 31, 36
Helsinki 365
Henschel, Hildegard 154, 472
Herzl, Theodor 98, 501, 583
Hess, Rudolf 327
Heydrich, Reinhard 5, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 58, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 84, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 103, 108, 118, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 171, 188, 189, 232, 234, 328, 400, 402, 474, 475, 499, 509, 526, 534, 535, 543, 550, 562, 566, 582, 584, 620
Hill, A. V. 344
Himmler, Heinrich 5, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 64, 90, 91, 94, 95, 103, 117, 122, 123, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 138, 139, 146, 149, 150, 164, 167, 178, 187, 189, 191, 198, 210, 214, 215, 217, 219, 220, 223, 226, 227, 230, 234, 235, 238, 245, 280, 321, 357, 365, 380, 382, 383, 419, 474, 476, 477, 479,

480, 487, 497, 503, 513, 521, 534, 538, 541, 550, 560, 566, 585, 586, 588, 589, 615, 620
Hirsch, Fredi 300
Hirschmann, Ira A. 356, 357, 358
Hirth, professzor 479, 480
Hitler, Adolf 5, 6, 7, 8, 23, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 61, 65, 67, 69, 70, 75, 77, 78, 83, 88, 90, 94, 95, 96, 97, 107, 108, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 137, 144, 146, 151, 152, 164, 170, 176, 177, 182, 185, 187, 190, 193, 196, 197, 198, 199, 210, 214, 216, 227, 232, 257, 264, 266, 268, 289, 303, 312, 317, 326, 329, 331, 334, 335, 338, 340, 343, 354, 365, 371, 379, 381, 387, 409, 421, 422, 434, 447, 449, 452, 473, 497, 504, 507, 546, 550, 555, 559, 560, 561, 562, 565, 578, 581, 582, 587, 599, 608, 615, 633
Hochhut 628
Hoch, Nahum 254, 255
Hoffmann, Otto 505, 551, 569
Hofstädter, Ephraim 394, 395, 406
Horn, Max 191
Horowitz, Markus 287
Horthy Miklós, kormányzó 8, 196, 197, 199, 200, 201, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 222, 223, 224, 483, 538
Horthy Miklós, ifj. 224
Hoter-Isai, Aharon 495, 496
Höppner, Rolf Heinz 102
Höss, Rudolf 27, 28, 135, 136, 172, 199, 207, 290, 399, 464, 477, 478, 479, 503, 514, 516, 517, 523, 550, 551, 553, 554, 567, 568, 591, 601, 604
Höttl, Wilhelm 532, 533, 542, 544, 569
Hudal, Luigi, püspök 363
Hull, Cordell 334, 342
Hull, William, tiszteletes és felesége 22, 397, 623
Hunsche, Otto 152, 199, 200, 204, 207, 211, 212, 213, 486, 531, 540
Huppenkothen, Walter 532, 533, 534, 535

Ihne, Ingrid von 52

Jackson, Robert H., bíró 128, 129, 430, 632
Jaenisch, Rudolf, szárnysegéd 384, 385
Jaffe, Leib 353
János, XXIII., pápa 361
Janów (Lengyelország) 121
Janówska, tábor 239, 301
Jaross Andor 9, 201, 209, 215, 222
Jasenovac, tábor 184
Jaspers, Karl 39
Jeckeln, Friedrich 195
Jenő, svéd herceg 149
Jerusalmi, Eliézer 294
Jeruzsálem 6, 56, 193, 214, 413, 421, 434, 435, 436, 455, 462, 480, 483, 504, 516, 527, 579, 606, 616, 626
Joachimowicz, költő 296
Joel, próféta 15, 560
Jonge, de, érsek 361
Joselewska, Rivka 111, 112, 113, 468, 633
Jost, Heinz 47
Jüttner, Hans 226, 542

Kafka, Emil 463
Kagan, Raja 276, 278, 279
Kahn, Fritz 387

Kállay Miklós, miniszterelnök 196, 197, 201
Kallmeyer, Walter, dr. 134
Kaltenbrunner, Ernst 27, 53, 129, 191, 227, 381, 382, 383, 385, 419, 474, 499, 503, 516, 534, 543, 550
Kamenyec-Podolszk 125, 195
Kampinos, tábor 240
Kann, Marja 371
Kappler, Herbert 529, 539
Karski, Jan 340, 348, 350, 353
Kassa 205, 206
Kastein 141
Kasztner Rezső (Izrael) 25, 207, 216, 219, 221, 223, 224, 403, 480, 481, 482, 485, 519, 531
Katz, Aharon 288
Katzmann, Fritz 306, 308, 320
Katznelson, Jitzhak 301, 321
Kaunas (Litvánia) 268, 290, 308, 313, 319, 465, 466, 471, 609
Kedainiai (Litvánia) 269
Keitel, Wilhelm 107, 385
Kempner, Robert, M. W. 143, 144, 408, 528
Kempner, Witka 315
Keresztély, X., dán király 366
Kerstadt, Eliézer 320
Kersten, Felix 41, 42
Kessel, Joseph 435, 519
Kijev 114, 115, 125
Killinger, Manfred von, követ 178, 179
Kistarcsa, tábor 212, 213, 419, 483, 504, 536, 539, 555, 585
Kisvárda 205
Kivelisa, Jevgenyij Alekszandrovics 266
Klaipéda (Memel), (Litvánia) 78
Kleck (Lengyelország) 270
Kleinman, Joseph Zalman 252, 276
Kleist, von 189
Klessheim 8, 196, 199
Klopfer, Gerhard 140, 144
Knochen, Helmut 156, 159, 161
Knop, Fritz 265
Koch, Erich 98
Kogon, Eugen, professzor 230
Kolawski, Salom 494, 495
Kollbach 265
Koller, Karl 474
Kolomija 287
Kolozsvár 217
Komoly Ottó 203, 216
Koppenhága 366, 367
Korchak, Ružka 293
Korczak, Janusz 310, 311
Koretz, Cvi, dr. 187
Kornfeld 215
Kosów 369
Kovner, Abba 294, 313, 314, 316, 319, 470
Krakkó 95, 104, 187, 314, 316, 317, 471, 550
Kramer, Josef 236, 480
Krím 115
Kritzinger, Friedrich Wilhelm 140, 144
Krumey, Hermann 188, 189, 199, 200, 201, 204, 206, 207, 212, 215, 486, 529, 530, 531, 532, 540, 562
Krüger, Friedrich Wilhelm 95, 402
Kuba 332
Kube, Wilhelm 117, 118, 121, 122
Kubowitzki (Kubovi), Leon, dr. 351
Kuper, Rivka 105, 314
Kutschera Margit 52
Küchler, Georg von, 264

Lachwa (Lengyelország) 270
Lahousen, Erwin 86

Lakatos Géza, tábornok 223
Landau, Ludwik 100, 103, 260, 262
Landau, Mose 432, 457, 470, 513, 525, 526, 576, 577, 585, 586, 587, 592, 596, 600
Landor, David 436
Landsberg, Henryk, dr. 287
Langer, William 345
Laval, Pierre 156, 157, 158, 159, 160, 362
Lechatow 287
Lechfeld 54
Leibbrandt, Georg, dr. 140, 144
Leibowič, Mendel 288
Leitman, Salomon 274
Leitner, dr. 272
Lemberg, Jakob 287
Lenard, Philipp 39
Lenski, M. 282
Less, Abner, főfelügyelő 87, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 460, 511, 512, 515
Lévai Jenő 419
Ley, Robert, dr. 93
Lichtenberg, Bernhard 361
Lichtenstein, Izrael 305
Lichtman, Ada 84, 85
Lidice 188, 426, 559, 561
Liebenfels, Lanz von 33
Liebeskind, Dolek 314, 316, 317
Liebeskind, Mina 315
Liebl, Vera (lásd Eichmann-né)
Lindwasser, Abraham 247
Linz (Ausztria) 48, 49, 50, 51
Lipót, III., belga király 162
Litvánia 116
Litzmannstadt (lásd Łódź)
Łódź (Litzmannstadt) 93, 101, 103, 188, 191, 287, 291, 295, 301, 302, 310, 465, 531, 562, 566
Lodzyk, Marie 369
Loewenherz, Joseph 62, 73, 74, 501
Lohamei Hagetha'ot, kibuc 406, 418
Lohse, Heinrich 117, 118
London 405, 432, 462
Lopatyinszkij, Vaszilij 369
Lo Spinoso 175
Lösener, Bernhard 29, 150
Lublin 90, 91, 93, 94, 96, 134, 159, 171, 178, 188, 242, 274, 461, 533, 553
Ludin, Hans 171
Luther, államtitkár 140, 196
Luther, Márton 31
Lutz, Charles 374
Lvov (lásd Lwów)
Lwów 188, 239, 259, 283, 287, 301, 306, 314, 320, 359, 372, 489
Lwów (lásd Lvov)

Maas, Hermann, lelkész 359
Mabolt, Jan 292
Mach, Sano 171
Magun, Lisa 314
Majdanek, tábor 242, 274, 456
Malines, tábor 163
Małkinia 465
Mandel, Maria 278
Mannerheim 365
Manthei 270
Marr, Wilhelm 31
Marshall, S. L. A. 454
Martin, John 487
Masaryk, Rudolf 27
Masaryk, Tomáš G. 272
Masur, Norbert 234, 357
Mátészalka 205
Mauthausen, tábor 58, 165, 198, 224
Mauthner 215
McClelland, Roswell D. 357

McCloy, John J. 351
McDonald, James G. 328
Meisner, August 184
Melchior, David 367
Melchior, Werner 472
Melkman, Josef 165, 166, 236, 472
Mengele, Josef, dr. 5, 252, 253, 489
Meretz, David 462, 463
Merten, Max 538, 539
Meyer, Alfred 140
Meyer, Franz Eliézer 58, 65
Meyers, E. H. 169
Meyzel, rabbi 323
Michaelis, Andreas 168
Mihály, román király 222
Michelson, Cvi Jëcheskiel, rabbi 303
Mielec (Lengyelország) 85, 269
Miete, August 246
Mildner, Rudolf 388, 503, 505, 551, 569
Minszk 118, 120, 121
Mirer, Gola 315
Mława (Lengyelország) 287
Moes, Ernst 167
Moldova 222
Monaco 614
Moravska Ostrava (Csehszlovákia) 89
Moreali, Giuseppe, dr. 369
Morgen, Konrad 505, 569
Morgenthau, Henry, Jr. 347
Movsovic, Daniel, rabbi 270
Moyne, Lord 344, 358
Munkács (ma: Mukacsevo) 205, 206, 207
Murmelstein, Benjamin 89, 297
Musmanno, Michael Angelo, bíró 421, 422, 448, 472, 473, 474, 475, 550, 552, 587
Mussolini, Benito 124, 174, 175, 176, 185, 187, 224, 511
Müller, Ludwig, püspök 359
Müller, Heinrich 18, 46, 47, 64, 65, 73, 74, 108, 124, 138, 140, 143, 159, 317, 382, 402, 476, 477, 499, 504, 510, 514, 521, 522, 526, 533, 534, 535, 543, 550, 586, 619, 620
Müller, Wilhelm 39
München 67, 69, 74, 78

Nachum, rabbi 269
Naujocks, Alfred, Helmut 79
Naumann, Erich 164
Nebe, Arthur 47, 106, 131, 132
Nehama, Jitzhak 186
Neill 341
Neumann, Erich 140, 144
Neumann, Leona 120, 466
Neurath, Constantin von 127
New York City 607
Nieśwież 270
Nietzsche, Friedrich 31
Nisko (Lengyelország) 89, 91, 95, 96, 583, 593
Nosske, Gustav 124, 476
Novak, Franz 199, 203, 211, 213, 476, 529, 539, 540
Nürnberg 6, 56, 96, 113, 263, 385, 390, 405, 409, 422, 430, 440, 448, 449, 473, 478, 488, 499, 503, 516, 534, 538, 551, 557, 569, 579, 632

Nyíregyháza 205

O'Donovan, Patrick 436, 454
O'Dwyer, William 356
Ohlendorf, Otto 47, 107, 114, 265, 402
Olshan, Jitzhak 612
Oppenback, alezredes 385

Oppenheimer, Lassa 556
Ostjanowski, Ignacy 372
Ostrovski-Cohen, Victoria 415
Otter, von, báró 136, 137, 350

Pál, VI., pápa 364
Papadatosz, Peter 434
Párizs 6, 156, 160, 161, 405
Parnas, Joseph 287
Paulus, Friedrich von 196
Pavelić, Ante 184
Pawlowska, Kleopatra 370
Pechter, Cvi 463
Pehorszkij, Alekszandr (Szása) 273
Peretz, Aharon 308, 466, 467
Pesev, Dimiter 182
Pétain, Henri-Philippe, marsall 156, 160, 362
Pető Ernő 201
Pfannenstiel, dr. 245
Pier (Ben-Nathan), Arthur 390
Pirow, Oswald, honvédelmi miniszter 331
Pithiviers, tábor 156
Pius, XI., pápa 360
Pius, XII., pápa 209, 360, 362, 364
Plaszów, tábor 239, 257, 267, 370
Pleiger, Paul 428
Podchlewnik, Michael 248
Pohl, Oswald 478, 550, 601
Poliakov, Léon 403
Ponar, tábor 284, 312
Poznań (Posen) 102, 476
Poznański, Jakob 291
Pozsony 170, 173, 362, 551
Pötsch, Leopold 48
Prága 6, 52, 75, 96, 165, 170, 462, 535
Prużana, tábor 287
Pszkov, tábor 264

Rademacher, Franz 183, 502
Radom (Lengyelország) 89, 96
Rajakowitsch, Erich, dr. 92, 138, 152, 168, 403
Randall, Mercedes M. 345
Rasch, Otto 106
Rath, Ernst vom 68, 69
Rathborn, Eleanor R. (Rescue the Perishing) 343
Raucke 467
Rauschning, Hermann 36, 108
Rauter, Hanns Albin 164, 167, 601
Raveh, Jitzhak 432, 504, 508, 521, 522, 581, 584, 591
Ravensbrück, tábor 188
Recht, Ernst 155
Reeder, Eggert Hans 162
Reich Jakab 483
Reich Margó 483
Reinecke, Hermann 264
Reischauer 142
Reitlinger, Gerald 403
Reshef, Jehuda, főfelügyelő 406, 407
Reynolds, Robert 346
Ribbentrop, Joachim von 44, 75, 94, 97, 137, 175, 196, 197, 220, 224, 327, 329, 385, 487, 511
Richter, Emma 370
Richter, Gustav 177, 178, 179, 180
Ridley 344
Riegner, Gerhard 346
Riga (Lettország) 114, 120, 123, 320, 465
Ringelblum, Emanuel 99, 283, 298, 304, 305, 308, 311, 315, 348
Robinson, Jakob 430, 431, 471, 577
Robota, Róża 280
Rochczyn, Jitzhak 270, 271

Rogers, képviselő 345
Róma 449
Roncalli, bíboros (a későbbi XXIII. János pápa) 361, 362
Roosevelt, Eleanor 339
Roosevelt, Franklin, Delano 303, 304, 328, 330, 332, 334, 336, 339, 340, 355, 357, 360
Rosen, Pinkász 411, 428
Rosenberg, Adolf 173
Rosenberg, Alfred 37, 40, 97, 118, 130
Rosensaft, Hadassa Bimko 237, 256
Rosensaft, Joseph 276, 277
Rosenstein 296
Rosenthal 161
Ross, Henryk 102
Rothschild, Louis von, báró 58, 66
Rottweil (Németország) 137, 489
Röhm, Ernst 40, 46
Röpke, Wilhelm 38, 39
Röthke, Heinz 157, 159, 160, 161, 162, 175
Rublee, George 329, 330, 331
Rufeisen, Hela 314
Rufer (Raphael), Gideon 389
Rumkowski, Mordechaj Chajim 295, 296, 297
Russell, Lord 435

Sachsenhausen, tábor 374
Salamon (magyar fiú) 484
Saliège, érsek 361
Sanok (Lengyelország) 85
Sapir, Zév 206
Sassen, Willem Antonius Maria 23, 24, 25, 26, 27, 28, 42, 49, 50, 51, 53, 67, 77, 86, 96, 126, 130, 131, 132, 133, 147, 148, 152, 163, 169, 174, 178, 219, 228, 325, 358, 364, 382, 383, 385, 388, 398, 400, 401, 420, 476, 477, 478, 491, 492, 493, 506, 513, 514, 516, 521, 524, 525, 549, 553, 571, 598, 615
Sauckel, Fritz 260, 428
Schacht, Hjalmar, dr. 65
Schellenberg, Walter 42, 217, 475, 543, 587
Schillinger 277
Schindler, Oscar 370
Schirach, Baldur von 98
Schmidt, Anton 371
Schmukler, Jakob, Mose, rabbi 286
Schneidemühl (Piła, Lengyelország) 93
Schubert, Wilhelm 264
Schulz, Erwin 475
Schuschnigg, Kurt, dr. 58, 59
Schwartz, Heinrich 171
Schwarz 371
Schwenk főfelügyelő 407
Sebestyan, Arpad 171
Seidl, Siegfried 199, 234, 601
Selbar, Harry 49
Selinger, Abraham 394, 406, 407
Seraphim, Hans Günther 477
Seraphim, Peter Heinz 96, 614
Sered (Szered), tábor (Csehszlovákia) 173
Servatius, Robert, dr. 21, 427, 428, 429, 430, 435, 439, 440, 441, 442, 446, 448, 449, 451, 453, 468, 470, 473, 475, 485, 492, 497, 498, 500, 501, 502, 505, 513, 520, 524, 532, 535, 538, 539, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 577, 578, 595, 602, 603, 613, 615, 616, 621
Seyss-Inquart, Arthur 92, 164, 167, 402
Shafran, Alexander, főrabbi 179

Shapira, Kalman, főrabbi 302
Sharett, Mose 219, 220
Shaw, Irwin 435
Shimron, Erwin 528, 530, 534
Shipper, Jitzhak 304
Šiauliai (Shavli, Litvánia) 120, 288, 294
Sidor, követ 362, 363
Sievers, Wolfram 479, 480
Silber, Rosa 315
Silber, Sara 315
Silberg, Mose 615, 619, 620
Silverman, Sidney 340
Sima, Horia 383, 384
Simmons, Caroline 168
Singapore 332, 446
Singer, Katja 275
Siplet, Fernand 370
Six, Alfred 47, 507, 542, 543, 544, 614
Six, Franz, őrnagy 54, 476, 529, 569
Skorzeny, Otto 176, 224, 380
Skrzepicki és Feifel 296
Slapoberskis, Zadok 269
Slavik, Franz 484, 485, 486, 529
Słuck 114
Sobibór, tábor 165, 272, 559
Solingen 48
Sommers, képviselő 345
Spaak, Suzette 369
Speer, Albert 130
Springman Sámuel 216
St. John, Robert 435
Stahl, Heinrich, dr. 58, 73, 74
Stahle 363
Stahlecker, Walter, dr. 52, 75, 89, 114, 115, 116, 117, 268, 284
Stanisławów (Lengyelország) 195, 292
Stark, Johannes 39
Stawki, tábor 320
Stein, dr. 304
Stephen, Sir James 556
Stern, Jacques 158
Stern, Samu 201
Stettinius, Edward 358
Stockhammer, rabbi 277
Stone, Julius 435
Storey, ezredes 405
Storfer, Bertold 89, 515, 516, 567
Strauch, Eduard, dr. 121, 122
Streckenbach, Bruno 95
Streicher, Julius 37, 40, 55, 65, 130, 601
Stroop, Jürgen 187, 322, 323, 324
Stuckart, Wilhelm 64, 65, 140, 144, 150, 151
Stuschka, Franz 183
Suhr 122, 152, 183
Sussman, Joel 612
Sylten, Werner, lelkész 359
Szálasi Ferenc 224, 226
Szaloniki 185, 186, 401
Szapiro, David, rabbi 303
Szczecin (Stettin, Lengyelország) 93, 94
Szenes, Eliseva 212
Szeptycki, Andrzej, metropolita 359
Szombathelyi 199
Szondi Lipót 19, 20
Sztálingrád 8, 196
Sztójay Döme 196, 197, 199, 201, 222
Sztokhamer, Szimszon, rabbi 303
Szudéta-vidék 67, 74

Taalingen-Dols, L. M. I. L., van 169, 505, 551
Taglicht, Josef, főrabbi 59
Tarnopol (Lengyelország) 101, 114
Taylor, Myron C. 328, 331
Taylor, Telford 389, 435
Teigman Kálmán 246

Teitel (Eichmann sofőrje) 484, 485, 486
Tel Aviv 61, 217, 239, 241, 257, 403, 415, 431, 495
Tenenbaum, Jehuda 317, 318
Tenenbaum, Joseph 403
Tenenbaum-Tamarow, Mordechaj 317
Terlo, Cvi 431, 577
Thadden, Eberhard von 235, 536, 537, 542
Theresienstadt, tábor 152, 169, 232, 233, 234, 367, 368, 370, 382, 474, 553
Thierack, Otto von 238
Tiso, Jozef, atya 170, 362
Tito 185
Toebbens, Walter 322
Trawniki, tábor 274
Treblinka, tábor 189, 243, 247, 248, 272, 273, 303, 398, 458, 465, 559, 609
Treitschke, Heinrich von 31, 36
Trevor-Roper, Hugh 435, 453
Trunk, Isaiah 296
Tuczyń 271
Turner, Harald 184

Ukrajna 115, 116, 117
Ungvár 205
Übelhör, Friedrich 102, 103

Vajna Gábor 224, 227, 228
Van Roey, bíboros 163, 361
Varsó 5, 101, 260, 262, 268, 283, 291, 297, 299, 302, 303, 308, 309, 310, 314, 315, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 364, 371, 416, 471
Vasdenyei István 211, 212, 213
Veesenmayer, Edmund 6, 197, 198, 200, 201, 203, 207, 209, 210, 211, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 503, 536, 538, 544, 567, 568, 614
Ventzki, Werner 103
Versovszkij, Szenyica 116
Vichy 156, 159
Viktor Emánuel, király 174
Vilmos, császár 31, 36
Vilnius 284, 291, 292, 293, 301, 306, 310, 312, 315, 319, 361, 371, 459, 465, 470, 471
Vitkon, Alfred 612
Vlaszov, Andrej 265
Vught, tábor 167

Wagner, Richard 31, 33, 38
Walbaum, dr. 299
Waldsee (Ausztria) 207
Wallenberg, Raoul 374, 558
Wannseei konferencia 142, 144, 150, 151, 155, 170, 192, 232, 337, 400, 510, 525, 551, 566, 589
Wdowiński, professzor 277
Wechtenbruch, Dieter 429, 528, 577
Wedgwood, Lord 338
Weintraub, Abraham 269
Weiss, Abraham 161, 162
Weiss, báró 215
Weissmandel, Michael, Dov, rabbi 172, 215
Weizmann, Chajim 282, 336, 350, 351, 353, 358, 486, 487, 502, 558, 632
Weizsäcker, Ernst von 363, 364
Welczek, Johannes von, gróf 68
Wellers, George, professzor 158, 159, 160, 472
Welles, Sumner 339, 346
Wells, Leon 238, 463, 464
Westerbork, tábor 165, 166
Westerweel, Joop 373
Wetzel, Erhard 134, 503

Wieliczka (Lengyelország) 84
Wiesenthal, Simon 389, 390
Wighton, Charles 41
Wilczyńska, Stefania 311
Wilhelm, Karl 201
Willhaus, Gustav 239
Wilner, Arieh 324
Winkelmann, Otto, rendőrfőnök 223, 226, 228, 503, 541, 542, 567, 568
Winterton, Lord 328
Wirth, Christian, bűnügyi felügyelő 134, 136
Wise, Stephen, rabbi 340, 346, 347
Wisliceny, Dieter 28, 54, 62, 86, 130, 146, 170, 172, 173, 175, 181, 186, 187, 199, 200, 201, 204, 206, 212, 213, 214, 215, 216, 219, 223, 380, 385, 389, 404, 464, 476, 530, 551, 567, 568, 569, 601
Wittenberg, Izik 293, 294
Witting, Rolf, külügyminiszter 365
Woerl, Ludwig 370
Wohltat, Helmut 65
Wolff, Karl 64, 592
Wurm, megyés püspök 359

Yorki érsek 341

Zabludowicz, Noah 240, 280
Zagaré 268
Zbonszyn 68
Zduńska Wola 287
Zelikowicz, Josef 295
Zemba, Menachem, rabbi 303, 304
Zetnik, K. (Jehiel Dinur) 250, 251, 489
Zimet, Walli 75
Zimetbaum, Mala 278
Zucker, Fritzi 300
Zuckerman, Jitzhak 240, 315, 321, 322, 418
Zuckerman, Zivia, Lubetkin 104, 284, 312, 314, 323, 418, 464
Zygelbojm, Smuel 339, 344, 353

Tartalom

Előszó a magyar olvasóhoz (Karsai Elek) 5
Köszönetnyilvánítás 11

ELSŐ RÉSZ: ***Az álarc és az ember***

1 / Az álarc 15
2 / A gyűlölet kórtana és szervezete 30
3 / Az életpálya kezdete: Az ember és a bürokrata 48
4 / Fölkészülés embermilliók megsemmisítésére: Eichmann megmutatja oroszlánkörmeit 56

MÁSODIK RÉSZ: ***A bűntett***

5 / Deportálás a gettókba 83
6 / Mozgó vágóhíd: az „Einsatzgruppé"-k 106
7 / A „végső megoldás" 126
8 / Eichmann, a nagy deportáló: I. Németország és a megszállt Európa 145
9 / Eichmann, a nagy deportáló: II. Magyarország 193
10 / A haláltáborok 230
11 / A csizmatalp alatt 257
12 / A nagyhatalmak és a kisemberek 326

HARMADIK RÉSZ: ***Az igazság malmai***

13 / Szökés és elfogatás 379
14 / A per előkészítése 394
15 / A bűnvádi eljárás néhány problémája 409
16 / A csata kezdete 432
17 / A vád 456
18 / A védelem 497
19 / A védelem tanúi 527
20 / Az összegezések 546
21 / Az ítélet 575
22 / Fellebbezés és utóhangok 607
23 / Elmélkedés – három évvel később 625

FÜGGELÉK

1 / Jegyzetek 637
2 / Könyvek a perről 685
3 / Névmagyarázat életrajzi adatokkal 687
4 / Időrendi áttekintés 696
5 / Név- és helynévmutató 707

79,– Ft

A könyv szerzője, Gideon Hausner, Izrael állam főügyésze volt 1961-ben, mikor Adolf Eichmannt, a második világháború egyik legnagyobb háborús bűnösét elfogták és Jeruzsálemben bíróság elé állították. Hausnert bízták meg az Eichmann-perben a vád képviseletével. E könyvében Hausner nemcsak Eichmann egy évig tartó perét írja meg pontosan és részletesen, hanem nyomon követi a vádlott előéletét, és széles távlatú körképet rajzol az iszonyatos német fasizmus szerkezetéről és működéséről, Hitler hatalomra jutásától kezdve a második világháború befejeztéig.

Gideon Hausner könyve szívszorító, megrázó olvasmány: népirtásról, a zsidókérdés „végső megoldásáról", több millió embernek hideg fővel, eleve elhatározott megkínzásáról, meggyilkolásáról számol be. Bár a szerző ritkán emeli fel hangját, maguk a bőségesen dokumentált tények is elegendők rá, hogy felidézzék azt az iszonyatos kort, amelyben egy szorgalmas, precíz német tisztviselő a fasiszta rendszer fanatikusaként millió és millió ember gyilkosává válik.

Az Ítélet Jeruzsálemben a náci, rasszista, fasiszta politika kórképe. E széles ívű történelmi visszatekintés napjainkhoz is szól, mert fontos szerepe van az újnáci, az újból éledező fasiszta politika elleni küzdelemben. Hausner könyve döbbenetes erővel világítja meg ezt a negyven év előtti korszakot, és választ ad René Cassin, a francia Nobel-békedíjas író kérdésére: „Hogyan pusztíthattak el sokmillió-nyi embert előre megfontolt szándékkal, a huszadik században, Európa szívében, az emberiség senki-földjén?"

Gideon Hausner

Ítélet Jeruzsálemben

Európa